

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΟΜΝΑ ΙΟΡΔΑΝΙΔΟΥ

ΤΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ, 1912-1940

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 351/09.05.2012

Επιβλέπουσα

Λήδα Παπαστεφανάκη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Κωνσταντίνος Κόμης, καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Άννα Μαχαιρά, αναπληρώτρια καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ανασυγκρότηση Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 432/22.07.2020

Μέλη τριμελούς επιτροπής

Επιβλέπουσα

Λήδα Παπαστεφανάκη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Άννα Μαχαιρά, αναπληρώτρια καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Νικόλαος Αναστασόπουλος, επίκουρος καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 435/07.10.2020

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Λήδα Παπαστεφανάκη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Άννα Μαχαιρά, αναπληρώτρια καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Νικόλαος Αναστασόπουλος, επίκουρος καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Γεώργιος Νικολάου, αναπληρωτής καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Σωκράτης Πετμεζάς, καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης

Ηλίας Κολοβός, αναπληρωτής καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Κρήτης

Στράτος Δορδανάς, επίκουρος καθηγητής Τμήματος Βαλκανικών, Σλαβικών και
Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας

*«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή
των γνώμων του συγγραφέα» (Ν. 5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2).*

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Ευχαριστίες	8
Συντομογραφίες	10
Εισαγωγή	12
Πηγές – μεθοδολογία	20
Χρονολογικά όρια και γεωγραφικό πλαίσιο	25
Δομή της εργασίας	29
ΚΕΦ. 1. Τα μεταλλεία στην Οθωμανική αυτοκρατορία	32
1.1. Η κλασική περίοδος	32
1.1.1. Μεταλλεία χρυσού – αργύρου και νομισματοκοπεία	42
1.1.2. «Στρατηγικά ορυκτά» για μια αυτοκρατορία	47
1.2. Ο 19 ^{ος} αιώνας. Μια εισαγωγή	50
1.2.1. Νομικό καθεστώς και εκμετάλλευση μεταλλείων στην ύστερη Οθωμανική περίοδο	53
1.2.2. Μεταλλευτικές εταιρίες στην ύστερη Οθωμανική Μακεδονία	57
1.2.2.1. Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρία	58
1.2.2.2. Ανώνυμος Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας (Société des Mines de Kassandra)	60
1.2.2.3. Fratelli Allatini	64
1.2.2.4. Μεταλλευτική Εταιρία Speidel στη Θάσο (Minengesellschaft Fr. Speidel Thassos – Pforzheim)	75
1912: η άποψη ενός μηχανικού μεταλλείων για τον «μαρασμό του μεταλλευτικού εμπορίου» της Οθωμανικής αυτοκρατορίας	83
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	85
ΚΕΦ. 2. Μετάβαση από την Οθωμανική κυριαρχία στο ελληνικό κράτος: Τα μεταλλεία της Μακεδονίας και Θράκης (Νομοθεσία, εταιρίες, «εθνικοποίηση» μεταλλείων)	86

Εισαγωγή	86
2.1. Μεταλλευτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, 1830-1912	87
2.1.1. Η περίοδος 1830-1860	87
2.1.2. Η περίοδος 1861-1910	88
2.1.3. Ο Ν. ΓΦΚΔ' (3524)/1910 («Μεταλλευτικός Κώδικας»)	93
2.1.4. 1910 – 1912: Σύσταση Υπουργείων – Κανονισμός Μεταλλευτικών εργασιών – Ν. 4029 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» - σύσταση σώματος Επιθεωρητών Εργασίας	96
2.2. Μεταλλεία στη Μακεδονία και Θράκη, 1912-1940: νομοθετικό πλαίσιο και επιχειρήσεις	98
2.2.1. Οι παραχωρήσεις μεταλλείων ως αντικείμενο διεκδικήσεων στις Διεθνείς Συμβάσεις Ειρήνης	100
2.2.2. Προβλήματα ιδιοκτησίας μεταλλείων μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος – Νομοθετικές ρυθμίσεις	104
2.2.3. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος	115
2.2.4. «Εθνικοποίηση» των μεταλλείων - Δημόσια και Ιδιωτικά Μεταλλεία	117
2.2.5. Μεταλλευτικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία: μεταβιβάσεις εταιριών, αγορές, παραγωγικότητα	128
2.2.6. Τα μεταλλεία στη Δυτική Θράκη	140
2.2.6.1. Παραχωρήσεις κατά την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας	140
2.2.6.2. Η περίοδος 1912-1940	141
2.2.6.2.1. Τα φιορμάνια των Βηξ – Μυστακόπουλου	143
2.2.6.2.2. Η περίπτωση της παραχώρησης Jackson και τα εθνικά μεταλλεία Κίρκης	144
2.2.7. Η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης	149
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	151-152
ΚΕΦ. 3. Οι μεταφορές μεταλλευμάτων	153
3.1. Οι χερσαίες μεταφορές	154
3.1.1. Το οδικό δίκτυο	154
3.1.2. Τα σιδηροδρομικά δίκτυα	158

3.2. Οι θαλάσσιες μεταφορές	161
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	164
ΚΕΦ. 4. Ενέργεια και λιγνίτες	165
Εισαγωγή	165
4.1.1. Οι λιγνίτες στην Ελλάδα μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	166
4.1.2. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος	170
4.1.3. Ο Μεσοπόλεμος και το «λιγνιτικό ζήτημα»	174
4.2.1. Λιγνιτωρυχεία στη Μακεδονία	199
4.2.1.1. Περιφέρεια ΒΔ. Μακεδονίας – Ν. Φλώρινας	199
1. Λιγνιτωρυχεία Βεύης και Αμύνταιου	199
2. Λιγνιτωρυχείο Αχλάδας (Κρουσοράτη)	214
4.2.1.2. Περιφέρεια ΒΔ. Μακεδονίας – Ν. Κοζάνης	216
4.2.2. Περιφέρεια Πιερίας	219
1. Λιγνιτωρυχείο Δράνιστας	219
2. Λιγνιτωρυχείο Ελατοχωρίου	230
4.2.3. Περιφέρεια Σερρών – Παγγαίου	230
4.2.3.1. Λιγνιτωρυχεία Σερρών	231
1. Λιγνιτωρυχεία Περδικάρη	231
2. Λιγνιτωρυχεία Δ. Παπαντωνίου «ΤΑΧΤΑΜΠΙΤ»	236
3. Λιγνιτωρυχεία Χατζηδημού	237
4.2.3.2. Λιγνιτωρυχεία Παγγαίου – Εθνικό Λιγνιτωρυχείο Τσερέπλιανης	238
4.3. Λιγνιτωρυχεία στη Θράκη	245
1. Δημόσιο Λιγνιτωρυχείο Ιάννας Αλεξανδρούπολης	246
2. Δημόσιο Λιγνιτωρυχείο Άβαντος	248
3. Λιγνιτωρυχείο Αετοχωρίου Παπαδόπουλου – Καραγιάννη	250
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	252
ΚΕΦ. 5. Ορυχεία Χρυσού	253
5.1. Χρυσός: εκεί που η Αρχαιολογία συναντά την Ιστορία και ... άλλες επιστήμες	253
5.2. Το μεταλλείο χρυσού στο Αβρέτ- Ισάρ (=Γυναικόκαστρο Κιλκίς)	260
5.3. Χρυσωρυχεία Βορείου Ελλάδος Α.Ε.	275
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	279
ΚΕΦ.6. Ένα ελληνικό... Success Story: Μαγνησίτης ή λευκόλιθος	281
6.1. Ο ελληνικός λευκόλιθος σε διεθνές πλαίσιο	281
6.2. Η ιδιαίτερη περίπτωση του Ιωάννη Λαμπρινίδη	289

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	294
ΚΕΦ. 7. Ο κόσμος της εργασίας	296
7.1. Εργατική Νομοθεσία	297
7. 2. Οι εργάτες μεταλλείων και λιγνιτωρυχείων στις απογραφές	306
7. 2.1. Βιομηχανικές απογραφές	312
7. 2.1.1. Η βιομηχανική απογραφή του 1920	312
7. 2.1.2. Η βιομηχανική απογραφή του 1930	312
7. 2.2. Καταγωγή των εργατών	318
7.3. Ατυχήματα – επαγγελματικές ασθένειες	327
7.4. Εργατικές διεκδικήσεις – Απεργίες στα Μεταλλεία της Β. Ελλάδας	330
7.4.1. «... η κατάσταση έλαβεν μορφήν Παγχαλκιδικήν, εγκυμονεί δε απρόοπτα...»: Η απεργία του 1929 στα Μεταλλεία Κασσάνδρας	336
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	347
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	349
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	356
ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ	375
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	380
SUMMARY	414

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Πολλοί άνθρωποι βοήθησαν στην πραγματοποίηση αυτής της εργασίας. Πρώτα – πρώτα η ευγνωμοσύνη μου πηγαίνει στην καθηγήτριά μου Λήδα Παπαστεφανάκη, η οποία με καθοδήγησε ιδίως στα θέματα μεθοδολογίας και η οποία, ενώ βρισκόμουν στη διαδικασία συγγραφής της διατριβής, εξέδωσε την πρώτη, αποκλειστικά αφιερωμένη στα μεταλλεία της νεότερης Ελλάδας, μονογραφία. Επίσης ευχαριστώ την Άννα Μαχαιρά για τα εποικοδομητικά σχόλιά της στο κείμενο της διατριβής σε μια προχωρημένη εκδοχή του και τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς επιτροπής για τις παρατηρήσεις τους κατά την αξιολόγηση.

Οι υπάλληλοι μετά της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος και ιδίως ο φίλος Βασίλης Πάτκος, μηχανικός μεταλλείων-μεταλλειολόγος ΕΜΠ, βοήθησαν πολλές φορές με τις τεχνικές τους γνώσεις. Οι υπάλληλοι του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας (Γενικά Αρχεία του Κράτους), και ιδίως η φίλη Κατερίνα Γιαννουκάκου, που ήταν πάντοτε πρόθυμοι να ικανοποιήσουν τις φορτικές κάποιες φορές απαιτήσεις μου. Έτσι και αλλιώς εκεί άρχισε και η περιπέτεια αυτή κατά τη διάρκεια της απόσπασής μου σε αυτό το αρχείο όταν η τύχη το θέλησε κατά τη μεταστέγαση της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος, ο τότε Επιθεωρητής κ. Ι. Αποστόλου, να μας καλέσει στην έδρα της υπηρεσίας και να μας παραχωρήσει ένα μέρος του αρχείου της. Ευχαριστώ επίσης τους υπαλλήλους της Κεντρικής Υπηρεσίας των ΓΑΚ, όπως και των υπολοίπων ΓΑΚ των Νομών Μακεδονίας και Θράκης, οι οποίοι συνέβαλλαν με την παροχή πληροφοριών ή με την αποστολή αρχειακού υλικού και ιδιαιτέρως ευχαριστώ τον φίλο κ. Γιάννη Τσαρούχα των ΓΑΚ Σερρών και τον κ. Παν. Κροκίδα των ΓΑΚ Ροδόπης. Επίσης ευχαριστίες οφείλονται στο προσωπικό του ΙΑΕΤΕ και ιδιαιτέρως στην κυρία Μαρία Καραμικέ, στον Κώστα Παλούκη του Οργανισμού Λιμένος Θεσσαλονίκης, στο προσωπικό της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του ΑΠΘ, της βιβλιοθήκης του ΕΣΗΕΜ-Θ, του ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ των Αθηνών αλλά και της Θεσσαλονίκης. Ευχαριστίες επίσης οφείλονται στον Αλέξανδρο Δάγκα, ομότιμο καθηγητή του ΑΠΘ, ο οποίος έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το συνδικαλιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου και με την κοινωνική ιστορία της Β. Ελλάδας κατά την ίδια περίοδο. Στον κ. Νίκο Σαλπιστή από την Κατερίνη που μου προμήθευσε το βιβλίο του για την κατάσταση στην Πιερία στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, στον αρχαιολόγο Νεραντζή Νεραντζή, ο οποίος ασχολείται με θέματα μεταλλουργίας βυζαντινής και οθωμανικής εποχής στην περιοχή ιδίως της Ανατολικής Μακεδονίας, στους φίλους Νίκο Παπαοικονόμου και Μιχάλη Μπαρδάνη. Στους φίλους που με φιλοξένησαν στην Αθήνα όποτε χρειάστηκε για τις ανάγκες της διατριβής, τη Σωσώ, τον Κώστα, την Αλεξάνδρα. Ένα θερμό ευχαριστώ οφείλω στον αγαπητό συνάδελφο Alaaddin Tok, λέκτορα

στο Τεχνικό Πανεπιστήμιο Yıldız της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος ασχολήθηκε με το θέμα των μεταλλείων και των ανθρακωρυχείων κατά την τελευταία περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη μεταπτυχιακή του εργασία και στη διδακτορική του διατριβή, οι οποίες εκπονήθηκαν στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου υπό την επίβλεψη του Şevket Pamuk. Με τον Alaaddin μοιράστηκα τις απορίες μου για την μεταλλεία κατά την Οθωμανική περίοδο.

Τέλος ευχαριστίες οφείλονται και στον κ. Δημήτριο Πόρτολο της «Ελληνικοί Λευκόλιθοι Α.Μ.Β.Ν.Ε.Ε.», ο οποίος μοιράστηκε μαζί μου αρχαιολογικό υλικό αλλά και ιστορίες από τα μεταλλεία της Χαλκιδικής.

Προβληματισμοί και τμήματα αυτής της διατριβής παρουσιάστηκαν με τη μορφή ανακοινώσεων στα ετήσια σεμινάρια υποψηφίων διδασκόντων του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (2013-2019), στην 23^η θερινή συνάντηση Μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων Διδασκόντων Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (7-9 Ιουλίου 2018), στο σεμινάριο «History and Social Sciences. Debates in economic history» που διοργανώθηκε στη Μαδρίτη από την Casa de Velázquez (στις 27-6 έως 1-7-2016), στο 3^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας με θέμα «Labour History: production, markets, relations, policies (from the late Middle ages to the early 21st century)», που διοργανώθηκε στα Ιωάννινα από την Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας και το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (στις 24-27 Μαΐου 2017), στην 46^η ετήσια συνάντηση της ICOHTEC (Διεθνής Επιτροπή για την Ιστορία της Τεχνολογίας) στο Κατοβίτσε της Πολωνίας (22-27.7.2019). Οι συζητήσεις που προέκυψαν κατά τη διάρκεια αυτών των συναντήσεων υπήρξαν ιδιαίτερα εποικοδομητικές και βοήθησαν στη διασαφήνιση θεμάτων και στην αποκρυστάλλωση των θέσεων που παρουσιάζονται στην παρούσα διατριβή.

Η εργασία αυτή αφιερώνεται στη μνήμη των γονέων μου, Θωμά και Ευφροσύνης, που με συνόδευαν πάντοτε με την αμέριστη αγάπη τους και που δεν πρόλαβαν να δουν την ολοκλήρωση του έργου αυτού. Ένας λόγος εξάλλου για την ενασχόλησή μου με το θέμα ήταν και το ότι ο πατέρας μου ήταν εργάτης μετάλλου.

Η τελική ευθύνη για τυχόν λάθη ή παραλείψεις φυσικά βαρύνει αποκλειστικά εμένα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Ε. :Ανώνυμη εταιρία

ΑΕΕΧΠΛ: Ανώνυμη Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων

ΑΗΣ: Ατμοηλεκτρικός Σταθμός

ΑΟΚΕ: Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνιολογικών Επιστημών

ΑΟΣ: Ανώτατο Οικονομικό Συμβούλιο

ΑΠΘ: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Β.Δ.: Βασιλικό Διάταγμα

ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους

γ.γ.: γενικός γραμματέας

ΓΔΔΜ: Γενική Διοίκηση Δυτικής Μακεδονίας

ΓΔΘ: Γενική Διοίκηση Θράκης

ΓΔΜ: Γενική Διοίκηση Μακεδονίας

ΓΕΜΛ: Γαλλική Εταιρία Μεταλλείων Λαυρίου

ΓΣΕΕ: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος

Δ.Σ. : Διοικητικό Συμβούλιο

ΔΔΜ : Διοικητικό Δικαστήριο Μεταλλείων

ΔΕΗ : Δημόσια Επιχείρηση Ηλεκτρισμού

ΔΕΘ: Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης

ΔΠΘ: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Ε.Κ.Θ.: Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης

ΕΕ: Ευρωπαϊκή Ένωση

ΕΛΙΑ – ΜΙΕΤ: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

ΕΜΒΕ: Επιθεώρηση Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος

ΕΜΠ: Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

ΕΣΗΕΜ-Θ : Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης

ΙΑΕΤΕ: Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος

ΙΑΜ : Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

ΙΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους

ΚΥ: Κεντρική Υπηρεσία

ΜΕΕ: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια

ΜΜ-ΑΕΒ : Μουσείο Μπενάκη – Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου

Ν.: Νόμος

Ο.Ε.: Ομόρρυθμη εταιρία

Ο.Ε.Ζ.Θ.: Οργανισμός Ελεύθερης Ζώνης Θεσσαλονίκης

ΠΙΟΠ: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς

ΠΚΘ: Πανεργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης

ΣΒΒΕ: Σύνδεσμος Βιομηχάνων Βορείου Ελλάδος

Σ.Ε.Κ.: Σιδηρόδρομοι του Ελληνικού Κράτους

ΤΕΕ: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας

Υ.Δ.Ι.Α.: Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου

ΥΠ.ΕΞ.: Υπουργείο Εξωτερικών

ΥΠΠΟΑ.: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Υ.Ε.Ο.: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας

Φ.: Φάκελος

BIT: Bureau International du Travail / ILO: International Labor Office / ΔΓΕ: Διεθνές Γραφείο Εργασίας

FO: Foreign Office

RCL: *Revue Commerciale du Levant*

RTO: *Revue Technique d' Orient*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΤΟ ΕΝΔΟΤΕΡΟΝ ΜΕΤΑΛΛΕΙΟΥ

Τα σπλάγχνα της γης περιέχουσι πλείστας ύλας αναγκαίας εις την ανάπαυσιν και ευζωΐαν του ανθρώπου. Ο χρυσός, ο άργυρος, ο χαλκός, ο κασσίτερος, ο σίδηρος, άλας, γαιάνθρακες κλπ. κλπ., ευρίσκονται εις μεταλλεία, και πάμπολλοι άνδρες και παίδες διάγουσι τον βίον, τας ύλας ταύτας ανασκάπτοντες. Είναι δε ο τρόπος ούτος του ζην επίπονος και νοσώδης, και πολλάκις εκθέτει τους μεταλλευτάς εις μέγαν κίνδυνον. Ενίοτε συμβαίνουν εισβολαί ύδατος. Οι μεταλλευταί σκάπτοντες πλησιάζουν εν αγνοία εις τον δρόμον υπογείου τινός ποταμού, όστις αίφνης, τα χώματα κρημνίζων, πίπτει κατ' αυτών, και πνίγει τινάς, μη φθάνοντας να διαφύγωσιν. Άλλοτε, διαφόρων ειδών αέρια μεμολυσμένα, εγγίζοντα την φλόγα του των μεταλλευτών λύχνου, εκρηγνύονται κατά τον πλέον τρομερόν και ολέθριον τρόπον.

Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων, Σμύρνη, Απρίλιος 1842.

Έτσι ξεκινούσε άρθρο σχετικά με τα μεταλλεία σε ένα από τα πρώτα εικονογραφημένα περιοδικά στη νέα ελληνική γλώσσα, στην «Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων». Το περιοδικό αυτό εκδιδόταν στην κοσμοπολίτικη Σμύρνη κατά τα έτη 1837-1844 από Αμερικανούς ιεραπόστολους που είχαν ως στόχο τους την μετακένωση «ωφελίμων γνώσεων».¹ Το άρθρο συνόδευε εικονογράφηση μεταλλείου κασσίτερου στην Αγγλία. Αφού γίνει αναφορά αρχικά στα πλούσια μεταλλεία της Λατινικής Αμερικής, ο ανώνυμος συγγραφέας του άρθρου ασχολείται με τον ορυκτό πλούτο των άλλων γνωστών ηπείρων, Αφρικής, Ευρώπης, Ασίας και καταλήγει στη Μικρά Ασία² πριν ασχοληθεί εκτεταμένα με την ερμηνεία της σχετικής εικονογράφησης («η προτεταγμένη εικόν...»).

Μεταλλεία βέβαια υπάρχουν από την στιγμή που ο πλανήτης Γη απέκτησε μία σχετικά σταθερή μορφή. Ο άνθρωπος ήδη από την προ-ιστορική εποχή προσπάθησε να εξάγει από αυτά τα μέταλλα. Αυτό που διαφέρει σε σχέση με την σημερινή εκμετάλλευση είναι ο τρόπος εκμετάλλευσης, ο οποίος έχει άμεση σχέση με τη χρήση της κάθε φορά διαθέσιμης τεχνολογίας. Πολλά έχουν γραφεί για τα μεταλλεία στην αρχαιότητα. Για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής θα αναφερθώ σύντομα μόνον στα μεταλλεία χρυσού στην αρχαιότητα στην περιοχή της Μακεδονίας τα οποία αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο των αρχαιολογικών σπουδών ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου.

Τα τελευταία χρόνια η ιστοριογραφία έχει στραφεί ιδιαίτερα στις μεταλλευτικές περιοχές που αναπτύχθηκαν κατά τους νεότερους χρόνους. Σήμερα λίγοι είναι αυτοί που μπορούν να υποστηρίξουν ότι η οικονομική ζωή μιας χώρας – και η μεταλλευτική δραστηριότητα ως ιδιαίτερο κομμάτι αυτής – αποτελεί αποκλειστικά μία εσωτερική/εθνική υπόθεση. Η έννοια της παγκοσμιοποίησης, η οποία αναφέρεται στην ελεύθερη διακίνηση ανθρώπων, κεφαλαίων, αγαθών και ιδεών, που από κάποιους ανάγεται στην εποχή των

¹Ιδιαίτερη αναφορά στην δράση των Αμερικανών ιεραποστόλων στη Σμύρνη αλλά και ειδικότερα στο συγκεκριμένο περιοδικό το οποίο κυκλοφόρησε κατά τα έτη 1837-1844 με ποικιλία θεμάτων γίνεται στη μονογραφία της Παυλίνας Νάσιουτζικ, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη το 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξωνικής σκέψης με την ελληνική*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002. Σύμφωνα με ανέκδοτη διδακτορική διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, πρόκειται για το δεύτερο εικονογραφημένο περιοδικό που εκδόθηκε στα νέα ελληνικά. Το πρώτο περιοδικό είχε εκδοθεί έναν χρόνο πρωτότερα από τους Βαυαρούς και έφερε τον τίτλο «Ανθολογία των Κοινωφελών Γνώσεων» και στόχος του ήταν να καλύψει το κενό που υπήρχε στην Ελλάδα όσον αφορά τις πιο σύγχρονες και πρακτικές γνώσεις. Στο ίδιο κλίμα εντάσσεται και το περιοδικό της Σμύρνης. Βλ. Παναγιώτης Μπίκας, *Η εικονογράφηση των περιοδικών στην Ελλάδα του 19^{ου} αι., ανέκδοτη διδακτορική διατριβή*, ΑΠΘ., 2004.

²Αναμφιβόλως και εις την Μικράν Ασίαν είναι πολύς πλούτος ορυκτών. Γαιάνθρακες ευρέθησαν εις διαφόρους τόπους, και εις τίνα μέρη φαίνονται σημεία σαφέστατα της υπάρξεως σιδήρου· εις χώραν δε τώσον ορεινήν πρέπει ωσαύτως να υπάρχη χαλκός, μόλυβδος, κασσίτερος, ίσως δε και χρυσός και άργυρος.

Γεωγραφικών Ανακαλύψεων κατά τον 15^ο αιώνα, είναι έννοια ιδιαίτερα χρήσιμη ως εργαλείο ανάλυσης για τον ιστορικό των νεότερων χρόνων. Αποτελεί μία τάση εδώ και κάποιες δεκαετίες, ιδίως στα πανεπιστήμια του εξωτερικού, όλο και περισσότεροι ιστορικοί να αποφασίζουν να υπερβούν τα στενά εθνικά ιστοριογραφικά πλαίσια και να δουν την ιστορία μέσα από μια διεθνική ή παγκόσμια ματιά.³ Θα χρησιμοποιήσω και εγώ σαν αναλυτικό εργαλείο συχνά την έννοια της παγκοσμιοποίησης.

Στον τομέα της οικονομικής ιστορίας τα μεταλλεία της Νότιας Αμερικής αποτέλεσαν αντικείμενο ιδιαίτερου ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος, ως τόπος σκληρής εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο μέσα στα πλαίσια της αποικιοκρατικής και ιμπεριαλιστικής πολιτικής των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Το ίδιο συνέβη και με τα μεταλλεία στην Αφρική, στην Ασία ή στην Αυστραλία. Με την επέκταση στο «Νέο Κόσμο» οι ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες απέκτησαν την ευκαιρία να εδραιώσουν την πολιτική κυριαρχία τους και στα πλαίσια της οικονομικής εκμετάλλευσης των αποικιών το εμπόριο απέκτησε ιδιαίτερη σημασία.

Με την έλευση της Βιομηχανικής Επανάστασης και του καπιταλισμού, από τον 18^ο αιώνα και μετά, με τη βοήθεια και της τεχνολογίας, η εκμετάλλευση του υπεδάφους αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Η βιομηχανία έχει ανάγκη από πρώτες ύλες και αυτές εκτός από την γεωργία προέρχονται και από τα έγκατα της γης. Εμφανίζεται ο όρος «ανάπτυξη», που συνδέεται με την οικονομική ευμάρεια και εκτείνεται – για λόγους ιδεολογικούς; - στο γεωγραφικό χώρο της Βόρειας Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Η Βιομηχανική Επανάσταση ξεκίνησε από τη Βρετανία. Αρχικά ιδιαίτερα σημαντικός λόγος θεωρήθηκε η ύπαρξη σε μία συγκεκριμένη περιοχή αυτής της χώρας μεγάλων ποσοτήτων

³Η αλήθεια είναι ότι είναι έκδηλη σε αρκετά έργα μια ευρω-κεντρική διάσταση της ιστορίας, είτε πρόκειται για την οικονομική είτε για την πολιτιστική ιστορία. Όσον αφορά την πολιτιστική ιστορία μεγάλη αίσθηση προκάλεσε το έργο του Martin Bernal, *Black Athena the Afro-asiatic roots of Classical Civilization*, που πρωτοεκδόθηκε το 1987. Ο συγγραφέας υποστήριξε ότι οι πηγές του «ευρωπαϊκού» πολιτισμού ήταν εξω-ευρωπαϊκές. Όσο για την ευρω-κεντρική άποψη στον τομέα της τεχνολογίας και γενικότερα την οικονομική ιστορία αυτή θα κλονιστεί από τον Kenneth Pomeranz, ο οποίος τοποθετεί στο κέντρο των (τεχνολογικών) εξελίξεων μετά το έτος 1750 και την Κίνα. Βλ. Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the World Economy*, Princeton University Press 2000. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ενώ υπήρχαν έντονοι παραλληλισμοί μεταξύ της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης με την Ασία όσον αφορά στο μέσο όρο ζωής, στα μοντέλα κατανάλωσης, στην παραγωγικότητα και στις αγορές αυτό που τελικά έκανε τη διαφορά και αποτέλεσε τον κυρίαρχο λόγο για τον οποίο η Βιομηχανική Επανάσταση ξεκίνησε στη Βρετανία πρέπει να αναζητηθεί στην αφθονία σε αυτήν την περιοχή του γαιάνθρακα που κατάφερε να αντικαταστήσει επαρκώς τον ξυλάνθρακα ως πηγή ενέργειας. Για μία αναδρομή στην εξέλιξη της σχετικής βιβλιογραφίας και εκτενή αναφορά στο βιβλίο του Kenneth Pomeranz βλ. Αθανάσιος Γκέκας, «Από την Ιστορία του Κόσμου στην Παγκόσμια Ιστορία ή από τον Ηρόδοτο στη Μεγάλη Απόκλιση», *Μνήμων* 29 (2008), σελ. 243-274.

γαιάνθρακα και σιδήρου.⁴ Η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας έπειτα επέτρεψε τον μετασχηματισμό των πρώτων υλών σε προϊόντα ωφέλιμα για «την ευζωία του ανθρώπου». Όταν οι μεταφορές τέλος απέβησαν ευκολότερες και οικονομικότερες, βοήθησαν και αυτές με τη σειρά τους στη μεταφορά των πρώτων υλών – και μεταξύ αυτών και των μετάλλων – από κάποιες περιοχές του κόσμου, που βρίσκονται στην «περιφέρεια», σε περιοχές που είχαν ήδη αναπτύξει βαριά βιομηχανία. Το εμπόριο λοιπόν θα συνδέσει όλη την υφήλιο, γεγονός το οποίο προϋπήρχε, αλλά τώρα θα είναι εντελώς διαφορετικής κλίμακας.

Τα μεταλλικά και αμέταλλα ορυκτά ήδη από τον 16^ο αιώνα – τον αιώνα των γεωγραφικών Ανακαλύψεων – αποτελούσαν ως πρώτες ύλες ένα από τα πιο «διεθνοποιημένα» commodities (=προϊόντα, αγαθά) που ώθησαν στην οικονομική παγκοσμιοποίηση,⁵ στοιχείο που χαρακτηρίζει την νεώτερη εποχή. Ως ένας από τους λόγους που η Πορτογαλία και αργότερα η Ισπανία στράφηκαν προς άλλες χώρες με στόχο να ανακαλυφθούν μεταλλεία χρυσού και αργύρου θεωρείται και η εγκαθίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα στενά του Βοσπόρου. Και η ίδια η Οθωμανική αυτοκρατορία από την άλλη σύμφωνα με τον Stoianovich ωθήθηκε προς τη Δύση ακριβώς επιζητώντας μέταλλα.⁶ Με την έλευση της Βιομηχανικής Επανάστασης οι ανάγκες σε ορυκτά θα γίνουν περισσότερο επιτακτικές τη στιγμή που οι χώρες της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης θα προχωρούν στην εκβιομηχάνισή τους. Ως αποτέλεσμα χώρες, όπως η Ελλάδα, που θεωρούνταν ως περιφέρεια,⁷ θα αποτελέσουν την εφεδρεία για την προμήθεια ορυκτών.

Και πριν από την ιστοριογραφία η λογοτεχνία: από τον 19^ο αιώνα η ζωή των μεταλλωρύχων είχε αποτελέσει πηγή έμπνευσης κατ' αρχάς για τον νατουραλιστή Ζολά με το στιβαρό *Germinal* – δεν νομίζω ότι είναι τυχαίο το

⁴ Για την Βιομηχανική επανάσταση ενδεικτικά αναφέρουμε το κλασικό έργο του E.J. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, εκδ. MIET, Αθήνα 1997. Για μία συνολική θεώρηση της Βιομηχανικής επανάστασης τοποθετημένης μέσα σε ένα παγκόσμιο πλαίσιο βλ. Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Καίμπριτζ 2009.

⁵ Για την παγκοσμιοποίηση, που ως όρος εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1990 στη διεθνή ιστοριογραφία βλ. ενδεικτικά A. G. Hopkins (εκδ.), *Globalization in World History*, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 2002.

⁶ Για την περίπτωση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. αναλυτικά εδώ το σχετικό κεφάλαιο.

⁷ Όπως αναφέρει ο Βρετανός Derek H. Alcroft στο έργο του *Europe's Third World. The European Periphery in the Interwar Years*, Routledge, 2006, σελ. 3: «Ευρωπαϊκές περιφερειακές χώρες είναι οι φτωχές χώρες, οι οποίες έχασαν σε μεγάλο μέρος την βιομηχανική επανάσταση του 19^{ου} αιώνα που μεταμόρφωσε της οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών. Ως αναλυτικό εργαλείο χρησιμοποιείται η ύπαρξη στις χώρες αυτές στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ενός ποσοστού που φτάνει στο 50% ή και παραπάνω του ενεργού πληθυσμού τους να απασχολείται στην γεωργική παραγωγή». Βλ. και την κριτική στο έργο αυτό του Δ. Κουσουρή στην Εισαγωγή του συλλογικού τόμου *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017: σελ. 18 σημ. 30.

γεγονός ότι αυτό το έργο είναι ένα από τα πρώτα μυθιστορήματα που εμφανίστηκαν σε συνέχειες στον *Ριζοσπάστη*, ήδη από το 1917, έτος ίδρυσης της εφημερίδας. Στην Ελλάδα το έργο με θέμα τη ζωή των εργατών μεταλλείου που έρχεται πρώτο – πρώτο στο νου είναι ο εμβληματικός «Αλέξης Ζορμπάς» του Νίκου Καζαντζάκη. Ένας ήρωας με μία δική του φιλοσοφία βασισμένη και στις εργατικές του εμπειρίες – το alter ego του Καζαντζάκη θα έλεγα ή το πρόσωπο που θα ήθελε να είναι ο Καζαντζάκης αν δεν ήταν αυτός που ήταν. Τον Γιώργη Ζορμπά στην πραγματικότητα τον συνάντησε ο Καζαντζάκης στη Μακεδονία όπου αυτός είχε εργαστεί στα μεταλλεία της Κασσάνδρας πριν ακολουθήσει τον πρώτο σε μία σύντομη οικονομική περιπέτεια σε λιγνιτωρυχείο στη Μάνη.⁸ Και ο Νίκος Καββαδίας όμως, ο ποιητής της θάλασσας, ο τόσο βιωματικός, θα αναφερθεί στις «κάβες της Γερακινής και το Στρατόνι».⁹ Προηγουμένως κατά τον Μεσοπόλεμο είχε εκδοθεί το έργο ενός insider, του Βάσου Δασκαλάκη, ο οποίος είχε εργαστεί σε τρυφερή ηλικία στις στοές των μεταλλείων του Λαυρίου. Το έργο του Δασκαλάκη συνδυάζει αυτοβιογραφικά στοιχεία με έναν έντονο κοινωνικό προβληματισμό.¹⁰

Στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία από τη δεκαετία του 1960 το ενδιαφέρον των οικονομικών και κοινωνικών ιστορικών έχει στραφεί προς τις μεταλλευτικές κοινότητες της Ευρώπης.¹¹ Έχουμε και μία προσπάθεια να γραφούν έργα μεγαλύτερης εμβέλειας, τα οποία ασχολούνται με μεταλλεία στα πλαίσια του σύγχρονου έθνους-κράτους.¹²

Όσον αφορά την Ελλάδα είναι πολύ μικρότερη η σχετική παραγωγή. Αρχικά το 1986 κυκλοφόρησε το βιβλίο της Χριστίνας Αγριαντώνη με αναφορά στα μεταλλεία του Λαυρίου.¹³ Αργότερα ο Χρήστος Χατζηιωσήφ στο βιβλίο του

⁸Υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία για το έργο του Καζαντζάκη. Για τη σχέση των δύο ανδρών βλ. Γιάννης Αναπλιώτης, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*, εκδ. Δρόμων, Αθήνα 2003 και επίσης την επιστολογραφία του Καζαντζάκη όπως παρουσιάζεται στο *The selected letters of Nikos Kazantzakis*, εκδ. και μτφ. Peter Bien, Princeton University Press 2012.

⁹ «Φάτα Μοργκάνα» στην ποιητική συλλογή «Τραβέρσο» που εκδόθηκε μεταθανάτια (1975).

¹⁰ Βλ. Βάσος Δασκαλάκης, *Οι ξεριζωμένοι*, Αθήνα 1930.

¹¹ Βλ. την ενδεικτική βιβλιογραφία που παρατίθεται στην εισαγωγή του βιβλίου της Λήδας Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017.

¹² Ενδεικτικά αναφέρω την περίπτωση της Ισπανίας με το εμβληματικό έργο που αφορά τον εξορυκτικό τομέα κατά το 19^ο αιώνα του Gérard Chastagnaret, *L' Espagne, puissance minière dans l' Europe du XIXe siècle*, εκδ. Casa de Velázquez, Μαδρίτη 2000 και το νεότερο έργο των Miguel Á. Pérez de Perceval Verde, Miguel Á. López-Morell, Alejandro Sánchez Rodríguez (εκδ.), *Minería y desarrollo económico en España*, Μαδρίτη 2006, το οποίο εστιάζει στην ισπανική πραγματικότητα και την ανάμειξη του κράτους στην εκμετάλλευση των μεταλλείων εισάγοντας παράλληλα την παγκόσμια διάσταση στο θέμα των εργαζομένων στα μεταλλεία κατά τα έτη 1890-1940.

¹³ Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο / Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986. Το βιβλίο αυτό είναι το πρώτο που εκδόθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 και που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην βιομηχανία της Ελλάδος και έτσι

για την ελληνική βιομηχανία,¹⁴ αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στην ενεργειακή οικονομία της Ελλάδας και επομένως και στους λιγνίτες, στους οποίους θα αναφερθώ και εγώ στην παρούσα διατριβή, καθώς όπως λέει: «Στο μέτρο που υπεισέρχεται η ενέργεια στην παραγωγή όλων των κλάδων, ... η ιδιαίτερη παρουσία της λειτουργεί σαν ένας οριζόντιος αρμός που εκτείνεται σε όλο το πλάτος του βιομηχανικού τομέα. Η εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τις εισαγωγές ενεργειακών προϊόντων από το εξωτερικό και ο ρόλος του κράτους στη ρύθμιση του εξωτερικού εμπορίου επιτρέπουν να προσεγγιστούν μέσω αυτού του κεφαλαίου η διεθνής θέση της ελληνικής οικονομίας και η κρατική πολιτική».¹⁵

Στα πρακτικά συνεδρίου στη Μήλο για τα μεταλλεία στο Αιγαίο¹⁶ αναδεικνύεται και η έννοια της βιομηχανικής αρχαιολογίας¹⁷ στο τμήμα που ασχολείται με τον εξοπλισμό, τους χώρους και κάποιες φορές την επανάχρηση των μεταλλείων. Αποτέλεσμα από την άλλη ενός ερευνητικού προγράμματος του Ε.Μ.Π. αποτελεί το λεύκωμα για τα ορυχεία του Αιγαίου σε επιμέλεια των Νίκου Μπελαβίλα και Λήδας Παπαστεφανάκη.¹⁸ Έχουν εκδοθεί λευκώματα και εργασίες που αφορούν συγκεκριμένα μεταλλεία σε ένα πλαίσιο τοπικό.¹⁹ Υπάρχουν επίσης δύο βιβλία του Κ. Χατζηκυριακίδη που αναφέρονται στα μεταλλεία της Μ. Ασίας, όπου γίνεται μία προσπάθεια να αναδειχθεί η

συνέτελεσε στη δημιουργία και ενός δεύτερου πόλου όσον αφορά την οικονομία της Ελλάδας. Μέχρι τότε όλο το βάρος της οικονομικής ιστοριογραφίας έπεφτε στην αγροτική παραγωγή. Είχε προηγηθεί το άρθρο του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», *Ο Πολίτης*, Αυγ. – Σεπτ. 1977: σελ. 38-45 (=Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», ΑΑ.VV., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια του 19^{ου} αι.*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980: σελ. 216-235).

¹⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830-1940)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

¹⁵ Ο.π., σ. 17.

¹⁶ Πρακτικά Συνεδρίου *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005. Στο συνέδριο αυτό παρουσιάστηκαν θέματα σχετικά με την ιστορία μεταλλευτικών επιχειρήσεων, με τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές, με τις εγκαταστάσεις, τις τεχνικές και τη τεχνολογία και επίσης με την ανάδειξη, επανάχρηση και αξιοποίηση μεταλλευτικών μνημείων. Και με το τελευταίο εισάγεται στον τομέα των μεταλλείων η έννοια της «Βιομηχανικής αρχαιολογίας».

¹⁷ Ο όρος εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα μέσα της δεκαετίας του 1950 όταν στην Βρετανία άρχισε η διαδικασία της αποβιομηχάνισης. Σύμφωνα με τον ορισμό της Διεθνούς Επιτροπής για την Προστασία της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (TICCH), πρόκειται για την «διεπιστημονική μελέτη όλων των μαρτυριών, υλικών και άυλων, των τεκμηρίων, των τεχνουργημάτων, της στρωματογραφίας και των κατασκευών, των ανθρώπινων οικισμών και των φυσικών και αστικών τοπίων που δημιουργήθηκαν για ή από τη βιομηχανική διεργασία». Στις θεματικές της συμπεριλαμβάνονται και τα σχετικά με την εξορυκτική βιομηχανία.

¹⁸ Νίκος Μπελαβίλας – Λήδα Παπαστεφανάκη (επιστ. επιμ.), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική Αρχαιολογία στην Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2009.

¹⁹ Αναφερόμαστε για ό, τι μας αφορά, την Βόρεια Ελλάδα δηλ. έργα που σχετίζονται με μεταλλεία της περιοχής της Χαλκιδικής κατά κύριο λόγο, αλλά και πολυάριθμα άρθρα σχετικά με τα μεταλλεία της Θάσου στην περιοδική έκδοση *Θασιακά* και άλλα σχετικά με λιγνιτωρυχεία στην Κατερίνη ή στις Σέρρες κλπ.

ευρωπαϊκή διάσταση του φαινομένου, αλλά η έμφαση δίνεται ιδιαίτερα στα μεταλλεία όπου υπήρξε έντονη παρουσία των Ποντίων μεταλλουργών.²⁰ Μία άλλη πλευρά αυτή τη φορά από τη μεριά των Ελλήνων εργατών στα μεταλλεία και τους σιδηροδρόμους της δυτικής Μ. Ασίας μέσα από τις διεκδικήσεις τους δίνεται στην πρόσφατη δημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Μελίνας Γραμματικοπούλου.²¹

Βέβαια δεν λείπουν πρόσφατες διδακτορικές διατριβές που έχουν εκπονηθεί στο ΕΜΠ σχετικά με τις μεταλλευτικές εκμεταλλεύσεις στο Λαύριο ή στο Τμήμα Γεωλογίας του ΑΠΘ σχετικά με μεμονωμένα μεταλλεία ή σε σχέση με τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις από την εκμετάλλευσή τους, εργασίες στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου για τις συνθήκες εργασίας, άλλες στο Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών κλπ.²²

Το 2017 τελικά εκδόθηκε η μονογραφία της Λήδας Παπαστεφανάκη που έχει ως θέμα της συνολικά τα μεταλλεία της Ελλάδας κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα.²³ Η συγγραφέας χρησιμοποιώντας ως αναλυτικά εργαλεία τις έννοιες του καταμερισμού εργασίας και του φύλου διαγράφει αδρομερώς το σύνολο του εξορυκτικού κλάδου επιμένοντας στην ιστορικοποίηση των φαινομένων που αφορούν τον κλάδο κατά την περίοδο 1830-1960. Χρησιμοποιούνται ευρέως αρχειακές πηγές από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) και από κρατικά αρχεία στη Γαλλία και δίνεται επίσης ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των μηχανικών και γενικότερα της τεχνολογίας. Ενδεικτική η χρήση των αρχείων της École des Mines του Παρισιού. Ως προς την οργάνωση της εργασίας προτείνεται το μοντέλο της υπερεργολαβίας και της οικογενειακής εργασίας. Πιστεύω ότι ιδίως η έννοια της υπερεργολαβίας είναι δυνατή σε εκμεταλλεύσεις όπως αυτές των νησιών του Αιγαίου τις οποίες παίρνει ως παράδειγμα η συγγραφέας, αλλά στην δική μου ενασχόληση με τα μεταλλεία στη Βόρεια Ελλάδα δεν προκύπτει κάτι τέτοιο. Χωρίς να είναι δυνατόν και να αποκλειστεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Αλλά θα επανέλθουμε σε αυτό το σημείο όταν ασχοληθούμε διεξοδικά στο τελευταίο κεφάλαιο με την εργασία στα μεταλλεία.

Στόχος της παρούσας διατριβής είναι να ασχοληθεί με τα μεταλλεία τα οποία πέρασαν από την κυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μετά τους

²⁰Βλ. Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, *Το μεταλλείο Ταύρου (Μπουγά Μαντέν), 1826-1924. Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών οικισμών της Μ. Ασίας*, Θεσσαλονίκη 1999 και του Ιδίου, *Το Ελντοράντο της Ανατολής. Η διεξοδική των Ευρωπαϊκών Εταιρειών στα Μεταλλεία της Μικράς Ασίας (1861-1923)*, Θεσσαλονίκη 2008.

²¹ Μελπομένη (Μελίνα) Γ. Γραμματικοπούλου, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα στη δυτική Μ. Ασία, 1876-1914: η περίπτωση των εργαζομένων σε μεταλλεία και σιδηροδρόμους*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2019.

²² Βλ. το τμήμα Διατριβές στην Βιβλιογραφία.

²³Βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*. Βλ. εδώ και για αναλυτικότερη παρουσίαση της ελληνικής βιβλιογραφίας.

Βαλκανικούς πολέμους στο ελληνικό κράτος. Αρχικά πρέπει να γίνει κατανοητό ότι πρόκειται για μία μεταβίβαση ως αποτέλεσμα πολέμου. Θα γίνει αντιληπτό μέσα από τις διπλωματικές πηγές που χρησιμοποιώ πώς αυτό το θέμα, της εκμετάλλευσης των μεταλλείων, αποτέλεσε επίσης αγαπημένο αντικείμενο παρέμβασης σε διεθνές επίπεδο. Ουσιαστικά η πορεία που χρησιμοποιώ στη διαπραγμάτευση του θέματος είναι κατ' αρχάς η μελέτη της κατάστασης των μεταλλείων σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή (Μακεδονία – Θράκη) μέσα στα πλαίσια μιας αυτοκρατορίας και κατόπιν η μετάβαση σε ένα «μοντέρνο» έθνος-κράτος, το οποίο πρέπει να επιλύσει μία σειρά προβλημάτων, να λάβει υπόψη την προτεραιότητα κατάσταση, να νομοθετήσει *ex novo* αλλά και να ευθυγραμμίσει την περιοχή με την κρατούσα κατάσταση στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Επιστρέφοντας τώρα στο ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο σύμφωνα με τους ιστορικούς η περίοδος από το 1860 μέχρι το 1913 αποτελεί ένα πρώτο κύμα παγκοσμιοποίησης, το οποίο θα ανασταλεί από το 1913 μέχρι το 1945 («globalization backlash»)²⁴. Η περίοδος του Μεσοπολέμου γενικά θεωρείται ως μία περίοδος που χαρακτηρίζεται από το χάος και την καταστροφή. Απομένει να ανακαλύψουμε εάν αυτή η γενική θεώρηση μπορεί να επιβεβαιωθεί και στην περίπτωση των μεταλλείων της Μακεδονίας και Θράκης.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της περίπτωσης των μεταλλείων της Β. Ελλάδας έγκειται στο ότι η ενσωμάτωση αυτής της περιοχής στο ελληνικό κράτος καθυστερεί πάνω από 80 χρόνια από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους και τα τεχνικά θέματα που ανακύπτουν είναι ιδιαίτερος πολύπλοκα. Ενώ τα μεταλλεία στην Παλαιά Ελλάδα πέρασαν στο ελληνικό κράτος απλώς ως ιδιοκτησία γαιών – καθώς ο πρώτος μεταλλευτικός νόμος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ανάγεται μόλις στο 1861 - στις επονομαζόμενες Νέες Χώρες το θέμα έχει αποκτήσει πλέον μία άλλη διάσταση. Το ελληνικό κράτος θα πρέπει μέσα στα πλαίσια της επικράτησης του διεθνούς δικαίου να σεβαστεί την προϋπάρχουσα οθωμανική νομοθεσία, τις διεκδικήσεις ξένων κρατών ως αντιπροσώπων μετόχων εταιρειών, αλλά να επιβάλει και την ελληνική νομοθεσία που ίσχυε στην Παλαιά Ελλάδα. Και εάν σκεφτούμε ότι σε ένα θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο οι οικονομικές διεκδικήσεις εκατέρωθεν θεωρητικά παύουν μόλις το 1930 με το ελληνο-τουρκικό οικονομικό σύμφωνο, σύμφωνα με το οποίο οι περιουσίες Οθωμανών ανταλλαξιμών κατοίκων περιέρχονται στην ελληνική κυβέρνηση, καταλαβαίνουμε ότι τουλάχιστον το ιδιοκτησιακό είναι πρόβλημα που ακολουθεί τα μεταλλεία της περιοχής που

²⁴ Βλ. Charles H. Feinstein, Peter Temin, Gianni Toniolo, *The World Economy between the World Wars*, Oxford University Press 2008: σελ. 7.

εξετάζω σχεδόν στο σύνολο της εξεταζόμενης περιόδου. Και αυτό ισχύει για τα μεταλλεία που είχαν παραχωρηθεί σε ιδιώτες. Δεν αναφέρομαι εδώ στις προσωπικές ή ανώνυμες εταιρίες. Η τύχη αυτών θα είναι διαφορετική και έχει να κάνει με άλλες παραμέτρους στις οποίες θα αναφερθούμε διεξοδικά την κατάλληλη στιγμή. Θα ασχοληθώ με τα διάφορα θέματα που προκύπτουν προσκομίζοντας στην έρευνα νέα στοιχεία βασιζόμενη σε πρωτογενές και δευτερογενές υλικό παρακολουθώντας τις συζητήσεις της εποχής και τις νομοθετικές ρυθμίσεις.

Πηγές – Μεθοδολογία

Έχουν χρησιμοποιηθεί πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Αρχικά το αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος (EMBE) το οποίο βρίσκεται τόσο στα Γενικά Αρχεία του Κράτους - Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (στο εξής ΓΑΚ-ΙΑΜ ή απλώς ΙΑΜ), με έδρα τη Θεσσαλονίκη, όσο και στην έδρα της υπηρεσίας επίσης στη Θεσσαλονίκη. Κατόπιν θα χρησιμοποιηθούν τα αρχεία των Γενικών Διοικήσεων²⁵ στο ΙΑΜ και στοιχεία από τα αρχεία των ΓΑΚ Σερρών και των ΓΑΚ Ροδόπης σχετικά με τα λιγνιτωρυχεία των συγκεκριμένων περιοχών.

Επίσης πολύτιμο στάθηκε το υλικό του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (στο εξής ΙΑΕΤΕ), που η χρησιμοποίησή του αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για όποιον ασχολείται με την οικονομική ιστορία της

²⁵ Μετά την ενσωμάτωση μέρους της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος αυτό προχώρησε σε αντικατάσταση των διοικητικών δομών που ίσχυαν κατά την οθωμανική κυριαρχία από ανάλογους ελληνικούς. Τα βιλαέτια τα οποία αποτελούσαν την ευρύτερη διοικητική περιφέρεια, αντικαταστάθηκαν από τις Γενικές Διοικήσεις, τα σαντζάκια, οι μεσαίου μεγέθους περιφέρειες, από τους νομούς, και οι καζάδες, από τις υποδιοικήσεις ή επαρχίες. Στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ) μάλιστα δημιουργήθηκε Υπηρεσία (ή Τμήμα) Μεταλλείων. Με το Β.Δ. «περί εκτελέσεως του νόμου 1149 της 5 Φεβρουαρίου 1918 «περί Γενικών Διοικήσεων εν ταις Νέαις Χώραις» ορίζονται η Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, που περιλαμβάνει τους Νομούς Θεσσαλονίκης, Πέλλας, την υποδιοίκηση Νιγρίτας και την νήσο Θάσο και η Γενική Διοίκηση Κοζάνης – Φλωρίνης η οποία περιλαμβάνει τους αντίστοιχους δύο νομούς και που αργότερα θα μετονομαστεί σε Γενική Διοίκηση Δυτικής Μακεδονίας (ΓΔΔΜ). Όσο για τη Θράκη κατά τα ταραχώδη έτη 1920-22 έχουμε αναπληρωτή Γενικού Διοικητού τον Κωνσταντίνο Γεραγά, αλλά μόλις το 1922 ορίζεται Γενική Διοίκηση Θράκης η οποία περιλαμβάνει την Ανατολική και Δυτική Θράκη με το Ν.2782 «Περί διοικήσεως της Θράκης». Την ίδια χρονιά καταργείται η Γενική Διοίκηση της Δυτικής Μακεδονίας και η περιοχή δικαιοδοσίας της περνάει στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης. Επίσης καταργήθηκε η Γενική Διοίκηση Ανατολικής Μακεδονίας, η περιοχή δικαιοδοσίας της οποίας υπήχθη στη Γενική Διοίκηση Θράκης (ΓΔΘ). Μέρος του αρχείου της ΓΔΘ βρίσκεται σήμερα στα ΓΑΚ Ροδόπης. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου συχνές υπήρξαν οι προστριβές ανάμεσα στις διάφορες βαθμίδες αυτοδιοίκησης. Ο θεσμός της Γενικής Διοίκησης, αφού περάσει από διάφορες μεταλλάξεις κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, αλλά και κατά την Γερμανική Κατοχή, θα καταργηθεί με τον Ν. 3200/1955.

νεότερης Ελλάδας. Και φυσικά το πλουσιότατο αρχείο του Ελευθέριου Βενιζέλου στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη (στο εξής ΜΜ-ΑΕΒ), στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας (στο εξής ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ), στην Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους (στο εξής ΓΑΚ-ΚΥ) στην Αθήνα. Επίσης αφού όπως είδαμε υπάρχει και μία διεθνική πλευρά στο θέμα μας δεν θα ήταν δυνατόν να μην αξιοποιήσουμε το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΥΔΙΑ, ΥΠΕΞ). Όσον αφορά τα μεταλλεία κατά την Οθωμανική περίοδο θα χρησιμοποιηθούν δημοσιευμένες πηγές (σειρές των παραχωρήσεων των μεταλλείων). Για την ελληνική περίοδο θα βασιστώ σε δημοσιεύσεις του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας (στατιστικές και αυτοτελείς εκδόσεις).

Ένα άλλο είδος πηγών που θα χρησιμοποιηθούν είναι τα περιηγητικά κείμενα για την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας σε Μακεδονία και Θράκη. Οφείλω σε αυτό το σημείο να κάνω μία προκαταρκτική παρατήρηση εξαιτίας της ιδιαίτερης φύσης αυτών των πηγών: Ως πηγή τα περιηγητικά κείμενα βρίσκονται σε μια ενδιάμεση θέση μεταξύ της ιστορικής πηγής και του λογοτεχνικού κειμένου. Στην Ελλάδα η πρώτη αναφορά σε αυτά τα κείμενα ως ιστορική πηγή ανάγεται ακριβώς στην περίοδο του Μεσοπολέμου στο έργο της Ελένης Βουραζέλη.²⁶ Η συγγραφέας, όπως αναφέρει η ίδια, προσπαθεί να συστηματοποιήσει τη χρήση των ειδήσεων που προκύπτουν από τα περιηγητικά κείμενα ιδίως των Γάλλων περιηγητών μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Σε ότι μας αφορά τώρα στα περιηγητικά κείμενα που χρησιμοποιώ για την παρούσα διατριβή θα πρέπει να γίνει μία κατηγοριοποίηση αρχικά ως προς τα κίνητρα των περιηγητών – συγγραφέων: μεμονωμένοι ταξιδιώτες περιηγούνται τον χώρο – Μακεδονία και Θράκη – που ανήκει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα κίνητρά τους είναι ποικίλα. Θα αναφερθούμε σε δύο χαρακτηριστικές και γνωστές περιπτώσεις: π.χ. είναι αρχαιολάτρες και έχουν αποδυσθεί σε ένα «κυνήγι αρχαιοτήτων» - χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη και συλλέκτης αρχαιοελληνικών νομισμάτων, Cousinéry, ή βρίσκονται σε εντεταλμένη κρατική υπηρεσία – όπως συμβαίνει στην περίπτωση του ιατρού Pierre Belon²⁷ τον 16^ο αιώνα, ο οποίος

²⁶ Ελένη Δ. Βουραζέλη, *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, Αθήνα 1939, σελ. 105-139. Υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία για τους περιηγητές. Ενδεικτικά αναφέρουμε για τη χρήση τους ως ιστορική πηγή το άρθρο της Loukia Droulia, «Les relations des voyages, source historique pour les pays du Levant (XVe aux XIXes.)», Πρακτικά συνεδρίου: *Relations et influences reciproques entre Grecs et Bulgares (XVIII aux XXe siècles)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 181-186. Για μια σχηματική κατηγοριοποίηση των ταξιδιωτικών κειμένων βλ. Ίλια Χατζηπαναγιώτη, «Για μία τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18^{ου} αιώνα», *Περιηγητικά θέματα*, Τετράδια εργασίας, 17 (1993): σελ. 453-502.

²⁷ Για τον Belon βλ. Κωνσταντίνα Φιλοπούλου – Δεσύλλα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλειμάν του Μεγαλοπρεπούς*,

συνόδευσε τον διπλωματικό αντιπρόσωπο της Γαλλίας στο ταξίδι εγκατάστασης του στην Κωνσταντινούπολη και μας δίνει πολύτιμα στοιχεία για τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής και για την πανίδα και την χλωρίδα της περιοχής. Τα ταξίδια τότε επειδή ήταν πολυέξοδα αφορούσαν μία συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων, οι οποίοι ταξίδευαν έχοντας εξασφαλίσει την οικονομική υποστήριξη κάποιου πλουσίου ή τύχαινε να έχουν κάποια διαπίστευση ως διπλωμάτες. Στην πλειονότητά τους ήταν Γάλλοι και Άγγλοι. Συναντούμε όμως και δύο Οθωμανούς, τον Ασίκ Μεχμέτ²⁸ και τον περισσότερο γνωστό Εβλιγιά Τσελεμπί. Κατόπιν έναν Έλληνα στρατιωτικό, ο οποίος μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας περιδιαβαίνει, πιθανότατα έχοντας μία κρυφή στρατιωτική αποστολή, την περιοχή της Μακεδονίας και σημειώνει και τις εκμεταλλεύσεις μεταλλείων. Οι περισσότεροι περιηγητές που χρησιμοποιώ στην εργασία μου περιγράφουν ταξίδι που πραγματοποίησαν κατά τον 19^ο αιώνα.²⁹

Μεταξύ αυτών που περιηγούνται την περιοχή ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στους γαιοεπιστήμονες.³⁰ Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωριστή θέση καταλαμβάνουν ο Ami Boué, ένας από τους ιδρυτές της Société Géologique de France και ο Auguste Viquesnel, μέλος επίσης της ίδιας Société.

Τα κείμενα αυτά είναι διαμεσολαβημένα κείμενα και δεν πρέπει να αγνοήσουμε τον έντονο «οριενταλισμό» που μπορεί να αποπνέουν κάποιες φορές. Εμείς τα χρησιμοποιούμε ως πηγή πληροφοριών για την ύπαρξη μεταλλείων στην περιοχή που μας ενδιαφέρει. Ακολουθεί ένας πίνακας ο οποίος δίνει τους συγγραφείς των περιηγητικών κειμένων, τον πιθανό χρόνο των ταξιδιών και τις περιοχές στις οποίες παρουσιάζεται η ύπαρξη μεταλλείων στην κάθε αφήγηση.

1520-1566, Αθήνα 1987: σελ. 313-317, 171-173, 182 και Ioli Vingopoulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XIVe siècle*, Αθήνα 2004: σελ. 163-170, 387-388.

²⁸ Ευχαριστώ τον κ. Ηλία Κολοβό για την επισήμανση αυτού του Οθωμανού περιηγητή.

²⁹ Βλ. Ιόλη Βιγγοπούλου, «Το περιηγητικό ρεύμα στον 19^ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών», *Σύγκριση / Comparaison* 15 (2004): σελ. 175-185.

³⁰ Βλ. για την επιστήμη της γεωλογίας, η οποία φαίνεται ότι απογειώνεται κατά τα τέλη του 18^{ου} και το πρώτο μισό του 19^{ου} αι., Rachel Laudan, «The History of Geology, 1780-1840», R. C. Olby, G. N. Cantor, J. R.R. Christie and M.S. Hodge (εκδ.), *Companion to the History of Modern Science*, εκδ. Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1990: σελ. 314-325.

Πίνακας Εισαγωγή 1. Περιηγητές και επιστήμονες που επισκέφθηκαν τη Μακεδονία και Θράκη (16ος – αρχές 20ού αι.)

Όνομα	Τίτλος έργου	Χρόνος ταξιδιού	Αναφερόμενοι τόποι
Pierre Belon	<i>Les observations de plusieurs singularitez et chose memorables, troves en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges</i> , Παρίσι 1558	1546-1549	Μαντεμοχώρια, Θάσος, Παγγαίο, Σάππες, ³¹ Έβρος
Âşık Mehmet	<i>Menâzirü 'l-Avâlim</i>	1586-1587	Μαντεμοχώρια
Evliya Çelebi	<i>Seyathane</i> , 8ο βιβλίο (Ελλάδα)	1667-1670	Σάππες, Μαντεμοχώρια (απλή αναφορά), Σέρρες
Richard Pococke	<i>A description of the East, and Some other Countries. Observations on Palaestine or the Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus, and Candia</i> , τ. 2/1, Λονδίνο 1745	ante 1740	Λήμνος, Θάσος
Nicholas Cobet	<i>Les anciens Minéralogistes du Royaume de France</i> , Παρίσι 1779		Μαντεμοχώρια (κατά Belon)

³¹ Şap = στυπτηρία (ορυκτό που χρησιμοποιείται στις βαφές υφασμάτων, στην βυρσοδεψία, στην φαρμακευτική κλπ.), Şapçılar το αναφέρει ο Belon, Şaphane στις οθωμανικές αρχαιακές πηγές και σήμερα Σάππες. Βρίσκεται στην περιοχή της Μαρώνας κοντά στην Κομοτηνή. Βλ. Suraiya Faroqi, «Alum production and alum trade in the Ottoman Empire», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, τ. 71 (1979), σελ. 153-175. Η συγγραφέας αναφέρει ότι δεν υπάρχουν αρκετές αρχαιακές πηγές σχετικά με την κατεργασία μεταλλευμάτων, όπως η στυπτηρία (μεταλλείο των Σαπών) αλλά και άλλων μεταλλευμάτων, όπως ο άργυρος, ο σίδηρος και ο χαλκός. Αντιθέτως υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τον τρόπο διοίκησης των μεταλλείων στυπτηρίας. Τα περισσότερα στοιχεία για το μεταλλείο των Σαπών προέρχονται από τα φορολογικά κατάστιχα. Όσον αφορά από την άλλη το εμπόριο του μεταλλεύματος άρχισε να παρακμάζει όταν εμφανίστηκαν αντίστοιχα μεταλλεία στην Ιταλία και την Ισπανία. Γίνεται αναφορά επίσης και σε εισαγωγή στυπτηρίας αλλά και λαθρεμπόριο, το οποίο είχε μία τέτοια κανονικότητα που αποτελούσε σχεδόν μέρος του συστήματος. Σήμερα υπάρχει ένας συλλογικός τόμος αφιερωμένος στα μεταλλεία αυτού του παρεξηγημένου ορυκτού, της στυπτηρίας, γύρω από τη Μεσόγειο και αφορά την εξόρυξη, την επεξεργασία και το εμπόριο της. Philippe Borgard, Jean-Pierre Brun, Maurice Picon (επιμ.), *L'alun de Méditerranée*, εκδ. του Κέντρου Jean Bérard, Νάπολη 2005. Εκτενής αναφορά στο μεταλλείο των Σαπών γίνεται στα ακόλουθα άρθρα του τόμου: Mümtaz Çolak, Valérie Thirion-Merle, Francine Blondé και Maurice Picon, «Les régions productrices d'alun en Turquie aux époques antique, médiévale et moderne: gisements, produits et transports», σελ. 59-68, Chryssa Karadima-Matsa, Francine Blondé και Maurice Picon, «L' alun de Macédoine», σελ. 69-75 (στο δεύτερο και αρχαιολογικά δεδομένα), David Jacoby, «Production et commerce de l' alun oriental en Méditerranée, XIe-XVe siècles», σελ. 219-267.

Edward Daniel Clarke	<i>Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa. Part the second. Greece, Egypt and the Holy Land. Section the third...</i> , τ. 8, Λονδίνο 1818	post 1799	Παγγαίο, μεταλλουργία Πράβιστας (=Ελευθερούπολη), Μαντεμοχώρια
Esprit-Marie Cousinéry	<i>Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays</i> , τ. I-II, Παρίσι 1831.	μεταξύ 1779 και 1817	Παγγαίο, Θάσος, Μαντεμοχώρια
David Urquhart	<i>Turkey and its Resources: its municipal organization and free trade; The state and prospects of English Commerce in the East, the new administration of Greece, its revenue and national possessions</i> , Λονδίνο 1833	1830 και μετά	Μαντεμοχώρια, Θράκη
William Martin Leake	<i>Travels in Northern Greece</i> , τ. III, 1835	1806	Μαντεμοχώρια
Jean-Henri-Abdolonyme Ubicini	<i>Lettres sur la Turquie ou Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial etc., de l'empire ottoman, depuis le Khati-Cherif de Gulkhanè</i> (1839), Παρίσι 1853	1846-47	Γενικά για τα μεταλλεία
Ami Boué	<i>La Turquie d'Europe</i> , τ. 1, Παρίσι 1840	1836, 1838	Μαντεμοχώρια, Νευροκόπι, Ροδόπη Β. Δράμας, Χρουπίστα, Αλιάκμονας
Auguste Viquesnel	<i>Voyage dans la Turquie de l'Europe. Description physique et géologique de la Thrace</i> , τ.1-2, Παρίσι 1868.	1836, 1838, 1847	Παγγαίο, Γρανίτης Δράμας
Νικ. Θ. Σχινάς	<i>Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας</i> , Αθήνα, τ. 1 και 2, 1886, τ. 3, 1887.	1886-1887	Σέρρες, Μαντεμοχώρια, Γερακινή, Θάσος
G. F. Abott	<i>The tale of a Tour in Macedonia</i> , Λονδίνο 1903		Γαλλικός ποταμός (χρυσός)

Για την περίοδο τώρα μετά το 1912 θα χρησιμοποιηθούν συχνά τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής που μας δίνουν μία πολύ έντονη εικόνα για την πολιτική διάσταση που πήρε το ζήτημα – ιδίως όσον αφορά το ιδιοκτησιακό καθεστώς. Επίσης θα χρησιμοποιηθεί ο Τύπος ο οποίος δίνει πολλές και χρήσιμες πληροφορίες που δεν προκύπτουν από άλλες διαθέσιμες πηγές. Όσον αφορά την οθωμανική περίοδο θα χρησιμοποιήσω την γαλλόφωνη εφημερίδα της Θεσσαλονίκης *Journal de Salonique* του Σααδί Λεβί, η οποία δίνει

ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την περίοδο 1895-1910.³² Για την περίοδο 1912-1940 θα χρησιμοποιηθούν εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, όπως η *Μακεδονία* και άλλες τοπικές εφημερίδες (π.χ. της πόλης των Σερρών. Από την άλλη μεριά τις διεκδικήσεις των εργατών στα μεταλλεία εκφράζει η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* των Αθηνών. Επίσης χρησιμοποιείται και η εφημερίδα των Αθηνών *ΕΜΠΡΟΣ*, η οποία ασχολείται εκτεταμένα με τις εργασίες στη Βουλή. Χρησιμοποιούνται επίσης και τεχνικά περιοδικά ελληνικά, γαλλική ή αγγλικά.

Όπως αναφέρει και ο Chastagnaret το αντικείμενο της ιστορίας υπάρχει αυτόνομα ακόμη πριν να το ανακαλύψει και το φέρει στο φως ο ιστορικός.³³ Οι πηγές που έχουμε για τα μεταλλεία της περιοχής και της εποχής που μελετώ προέρχονται κυρίως από κυβερνητικά όργανα. Προσπαθώ να διορθώσω αυτή τη διάσταση κάνοντας ευρεία χρήση του Τύπου. Όσον αφορά τις τύχες των εργατών χρησιμοποιώ, εκτός από τις επίσημες στατιστικές, και κάποιες λογοτεχνικές πηγές που περιέχουν έντονα βιωματικά στοιχεία. Αρκετές πτυχές όμως παραμένουν αχαρτογράφητες. Για παράδειγμα από τη διαπραγμάτευση λείπουν εντελώς τα αρχεία των επιχειρήσεων. Ακόμη και το αρχείο της ΑΕΕΧΠΛ που θα μπορούσε να είναι μία σημαντικότερη πηγή στην έρευνά μου βρίσκεται υπό καθεστώς αδιευκρίνιστο και ουσιαστικά είναι μη χρησιμοποιήσιμο. Το ίδιο ισχύει και για το αρχείο των δραστηριοτήτων της εταιρίας Αλλατίνη.

Η εργασία στρέφεται γύρω από τέσσερις βασικούς άξονες και χρησιμοποιεί τα αντίστοιχα αναλυτικά εργαλεία: την ιστορία των θεσμών, την ιστορία των διεθνών σχέσεων, την ιστορία των επιχειρήσεων (ιδίως των ανωνύμων εταιριών) και την ιστορία της εργασίας και του εργατικού κινήματος.

Χρονολογικά όρια και γεωγραφικό πλαίσιο

Τα χρονολογικά όρια που έχω θέσει – αν και όπως είναι φανερό από τα προηγούμενα σε μεγάλο μέρος θα χρησιμοποιήσω και στοιχεία που αφορούν την προηγούμενη περίοδο – είναι από τη μια το 1912, έτος ενσωμάτωσης μέρους της Μακεδονίας στο Ελληνικό κράτος μετά το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου και από την άλλη το 1940, έτος έναρξης του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου για την Ελλάδα. Πρόκειται για την «αρχή του σύντομου 20ού αιώνα», στιγμή πολύ σημαντική στη νεοελληνική ιστορία, όταν για την Ελλάδα ολοκληρώνεται ο μετασχηματισμός του θεσμικού πλαισίου οικονομικής δράσης και αρχίζει μια νέα φάση με κύριο χαρακτηριστικό τη γοργή μεταμόρφωση της οικονομίας και

³² Βλ. Hélène Guillon, «Le Journal de Salonique (1895-1910), un journal de langue et de culture françaises dans une communauté juif orientale», *Hypothèses* 8 (2005/1), σελ. 169-177.

³³ Gérard Chastagnaret, «La minería española del XIX: de terreno a objeto de investigación», Miguel Á. Pérez de Perceval Verde, Miguel Á. López-Morell, Alejandro Sánchez Rodríguez (εκδ.), *Minería y desarrollo económico en España*, Μαδρίτη 2006: σελ. 35-45.

της κοινωνίας προς μία καπιταλιστική κατεύθυνση. Βέβαια τα όρια δεν είναι ποτέ στεγανά και αρκετές φορές θα αναφερθούμε στο παρελθόν από τη στιγμή που ειδικά στο θέμα των μεταλλείων, όπως επίσης και στο θέμα της ιδιοκτησίας γης, αυτή η αναφορά αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των δεδομένων.

Η περίοδος που με απασχολεί δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μία ενιαία περίοδος. Μία πρώτη διακριτή υποπερίοδο αποτελεί το διάστημα από το 1912 μέχρι το 1922, όταν η Ελλάδα διατελούσε σχεδόν συνεχώς σε κατάσταση πολέμου. Σήμερα στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχουν μελέτες που ασχολούνται με την «οικονομία του πολέμου».³⁴ Ο πόλεμος οδηγεί συνήθως στην καταστροφή της εκμετάλλευσης ή στην καλύτερη περίπτωση σε μία ελλειμματική εκμετάλλευση των μεταλλείων, τη στιγμή που πολλοί από τους εργάτες τελούν υπό επιστράτευση, αν δεν υπάρχει διαφορετική ρύθμιση. Γενικότερα οι οικονομικές δομές υπολειπόμενες ή υποκαθίστανται από άλλες. Οι εξαγωγές στις οποίες κυρίως απευθύνεται το προϊόν των ελληνικών μεταλλείων διαταράσσονται.³⁵ Υπάρχει από την άλλη μια περίπτωση στον τομέα των μεταλλείων κατά την οποία ο πόλεμος βοηθά καθώς δημιουργεί ιδιαιτέρως ευνοϊκό κλίμα. Αναφερόμαστε στην περίπτωση των λιγνιτωρυχείων,³⁶ τα οποία υποκαθιστούν σε αυτήν την περίπτωση τις εισαγωγές γαιάνθρακα από Βρετανία, Τουρκία³⁷ κλπ. που είναι πλέον πολύ ακριβές ή και αδύνατες λόγω των ναυτικών αποκλεισμών. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Διχασμός, το «Μακεδονικό Μέτωπο», η εμπλοκή της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η Μικρασιατική εκστρατεία αποτελούν τα τελευταία ίχνη της «Μεγάλης Ιδέας» σε μορφή όχι μόνον ιδεολογίας αλλά και πρακτικής. Για αυτήν την πρώτη περίοδο οι πηγές σχετικά με τα μεταλλεία είναι αρκετά πενιχρές. Υπάρχουν πάντως στατιστικά στοιχεία σχεδόν συνεχή τα οποία και θα χρησιμοποιήσω.³⁸

Μετά τον Αύγουστο του 1922 η Ελλάδα θα δεχτεί πρόσφυγες που θα αποτελέσουν σχεδόν το 20% του πληθυσμού της. Αυτό αποτελεί ένα σοκ σε

³⁴ Βλ. καθαρά υπό τύπο παραδείγματος τα όσα αναφέρει ο Şevket Pamuk, « The Ottoman Economy in World War I», (εκδ.) Stephen Broadberry & Mark Harrison, *The Economics of World War I*, CUP, 2005: σελ. 112-136.

³⁵ Η περίπτωση του μαγνησίτη θεωρώ ότι είναι η εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα. Βλ. εδώ το σχετικό κεφάλαιο.

³⁶ Βλ. κεφ. 4. Λιγνιτωρυχεία.

³⁷ Για τις εξαγωγές άνθρακα προς την Ελλάδα από τα μεταλλεία της Ηράκλειας στην Τουρκία (Ereğli Coal Mines) βλ. Alaaddin Tok, *From Wood to Coal: the Energy economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)*, Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Κωνσταντινούπολη 2017.

³⁸ Αναφερόμαστε στη σειρά του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας με τον τίτλο αρχικά «Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος...», μετά «Πίνακες Στατιστικής κινήσεως...» και τέλος από το 1927 «Στατιστική της Μεταλλευτικής Κινήσεως της Ελλάδος ...». Θα χρησιμοποιήσουμε επίσης και τις Στατιστικές Επετηρίδες οι οποίες εκδίδονται από το 1930 και μετά από την Στατιστική Υπηρεσία (ΕΛΣΤΑΤ).

επίπεδο οικονομίας, κοινωνίας, πολιτισμού, πολιτικής.³⁹ Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες εγκαθίστανται στη Μακεδονία και στη Θράκη και αυτό εξυπηρετεί μία συγκεκριμένη κρατική λογική, ότι πρέπει δηλ. να προστατευτούν τα βόρεια και τα ανατολικά σύνορα σε περιοχές στις οποίες είχε μόλις επεκταθεί το ελληνικό κράτος και όπου επικρατούσε μέχρι τότε μια εθνοτική ποικιλομορφία. Ένας από τους κοινούς τόπους της σύγχρονης ιστοριογραφίας είναι ότι οι πρόσφυγες αποτέλεσαν βασικό παράγοντα για την ανάπτυξη της γεωργίας αλλά και της βιομηχανίας στην επόμενη περίοδο μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Θα αναφερθώ σε αυτήν την άποψη, στο κεφάλαιο το αφιερωμένο στην εργασία στα μεταλλεία.

Στην Ελλάδα, όπου για πρώτη φορά εμφανίζεται με συστηματικό τρόπο εργατική νομοθεσία μόλις το 1910, οι διεκδικήσεις των εργατών με απεργίες και συλλαλητήρια «ενοχλούν» όλο και περισσότερο την άρχουσα τάξη. Ως αποτέλεσμα το 1929 ψηφίζεται το «Ιδιώνυμο» με στόχο την καταστολή της εργατικής διαμαρτυρίας. Να μην ξεχνάμε ότι έχει προηγηθεί η Οκτωβριανή Επανάσταση και η δημιουργία του ΣΕΚΕ που μετονομάστηκε σε ΚΚΕ. Από την άλλη, έχοντας πάντα ως στόχο την αναπαραγωγή του – καπιταλιστικού – συστήματος προωθείται η δημιουργία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων, που ενώ θεσπίζεται κατά την τελευταία εποχή διακυβέρνησης του Βενιζέλου, θα υλοποιηθεί τελικά κατά την εποχή του Μεταξά.⁴⁰

Το 1929 αποτελεί ορόσημο για την παγκόσμια ιστορία, πρόκειται για το περίφημο «κραχ του 1929». Η προσπάθεια της Ελλάδας να ξεπεράσει την κρίση, η οποία εδώ θα φτάσει το 1932, οδήγησε σε έναν οικονομικό προστατευτισμό (με τα δασμολόγια) και σε έναν έντονο κρατικό παρεμβατισμό. Η Ελλάδα θα υποστεί την τέταρτη κατά σειρά πτώχευση του κράτους και λύση θα αποτελέσει, όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ο συμψηφισμός (clearing), η προστατευτική πολιτική υπέρ των εγχωρίων προϊόντων και η αποχώρηση από τον κανόνα του χρυσού. Ήδη στην Ευρώπη υπήρχαν αυταρχικά καθεστώτα και η Ελλάδα θα εισέλθει στην χορεία αυτών των καθεστώτων στις 4 Αυγούστου 1936, την προηγούμενη μιας προαναγγελλθείσης πανελλήνιας απεργίας.

Και ερχόμαστε στο τελευταίο κομμάτι της ιστορικής περιδιάβασής μας. Τι γίνεται στην περίοδο του Μεταξά όσον αφορά τα μεταλλεύματα; Η περίοδος αποτελεί έναν αγώνα δρόμου όσον αφορά τους εξοπλισμούς. Αυτό για την Ελλάδα σημαίνει ανάπτυξη της πολεμικής βιομηχανίας του Μποδοσάκη, ο οποίος θα ασχοληθεί με τα μεταλλεία – και τα λιγνιτωρυχεία – κατά την περίοδο

³⁹ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, « Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», (επ.) Χ. Χατζηιωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1: σελ. 9-57.

⁴⁰Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1993.

μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Για την περίοδο που μας απασχολεί θα εφοδιάζεται με πρώτες ύλες από την ΑΕΕΧΠΛ, τη μεγαλύτερη χημική βιομηχανία, όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και γενικότερα της ΝΑ. Ευρώπης.⁴¹ Την ίδια περίοδο χαρακτηρίζει ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ Αγγλίας – Γερμανίας σχετικά με το ποιος θα είναι ο πιο σημαντικός εταίρος της Ελλάδας αναφορικά με την εξαγωγή μεταλλευμάτων. Φαίνεται ότι στο παιχνίδι κερδίζει η Γερμανία καθώς η Βρετανία τον ίδιο καιρό έχει επενδύσει στην σκανδιναβική αγορά. Η Γερμανία επίσης θα είναι αυτή που θα εφοδιάσει την ελληνική αγορά με πολεμικό υλικό.⁴² Όταν η Γερμανία επιβληθεί με τα όπλα στην Ελλάδα θα ενδιαφερθεί για λιγνίτη, αλλά και για χρώμιο απαραίτητο για την πολεμική της βιομηχανία.⁴³

Κάνοντας μία συνολική αποτίμηση της αξίας των μεταλλευμάτων που παράγονται στην Ελλάδα κατά την περίοδο που εξετάζουμε, θα δούμε ότι υπάρχει μία αυξητική τάση από το 1920 μέχρι το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου με εξαίρεση τα χρόνια της μεγάλης οικονομικής κρίσης (1929-1932), όπου παρατηρείται μείωση. Η παραγωγή έφτασε στο ελάχιστο όριο της το 1931. Και η μεγαλύτερη αύξηση παρατηρείται το 1938.⁴⁴ (Διάγραμμα 2ΙΥΓ Κωστελένου κλπ.). Το ποσοστό αξίας παραγωγής των μεταλλείων (ορυχείων – λατομείων – αλυκών – μεταλλουργίας) στο ΑΕΠ στην συγκεκριμένη εποχή κυμαίνεται γύρω στο 1% (με την εξαίρεση των ετών 1912: 2,93%, 1913: 3,28%).⁴⁵ Η χρυσή εποχή της ελληνικής βιομηχανίας και της εκμετάλλευσης του ορυκτού πλούτου δεν έχει έρθει ακόμη.

Ποιον όμως χώρο εννοούμε με τον όρο «Β. Ελλάδα»; Για τις ανάγκες της διατριβής περιοριζόμαστε στη Μακεδονία και Θράκη,⁴⁶ δύο από τις επονομαζόμενες «Νέες Χώρες». Δεν θα ασχοληθώ σχεδόν καθόλου με το θέμα της βουλγαρικής κατοχής και της εκμετάλλευσης των μεταλλείων της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας σε εκείνο το μικρό εξάλλου διάστημα.

⁴¹Βλ. Mogens Pelt, *Tobacco, Arms & Politics*, Κοπεγχάγη 1998, σελ. 81.

⁴²Ο.π., σελ. 130, 215, 237, 244.

⁴³ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ102, Α. Π. 291/4.6.1942. Ο Επιθεωρητής Μεταλλείων Β' περιφέρειας Ρουσσάκης προς Υ.Ε.Ο. αναφέρει ότι λόγω των πολεμικών ανακατατάξεων μόνο εκμετάλλευση μεταλλείων χρώμιου και λιγνίτη γίνεται κατά την πολεμική περίοδο στην περιφέρειά του.

⁴⁴ Βλ. Κωστελένος κλπ., ό.π., σελ. 85-86. Όσον αφορά τις πηγές που χρησιμοποιούνται για την κατάρτιση των σειρών στο εν λόγω έργο στην σελ. 83 αναφέρεται: «Λόγοι λοιπόν ανάγκης υπαγορεύουν τη χρησιμοποίηση των σειρών των πωλήσεων ως προσεγγιστικής μεταβλητής των σειρών της παραγωγής.»

⁴⁵ Ο. π., Πίνακας 6-VI.

⁴⁶ Ένας τεχνικός λόγος για τον οποίο αποφάσισα να περιοριστώ σε αυτό το τμήμα της ελληνικής επικράτειας είναι ότι η υπηρεσία η οποία ήταν υπεύθυνη για Μακεδονία και Θράκη από τη στιγμή που δημιουργήθηκαν οι Επιθεωρήσεις Μεταλλείων Ελλάδος, είναι η Επιθεώρηση Μεταλλείων Β' Περιφέρειας, αργότερα Επιθεώρηση Μεταλλείων Β. Ελλάδος (ΕΜΒΕ), της οποίας χρησιμοποίησα το υλικό όπως αναφέρεται και στην εισαγωγή.

Η γεωλογία φυσικά δεν αναγνωρίζει πολιτικά σύνορα. Έτσι φλέβες μεταλλευμάτων που ανήκουν στον ελληνικό γεω-πολιτικό χώρο από την άλλη μεριά των συνόρων ανήκουν στην σημερινή Β. Μακεδονία ή στην Βουλγαρία. Οι όροι Μακεδονία και Θράκη κατ' αρχάς είναι όροι γεωγραφικοί και όταν περνάμε σε επίπεδο διοίκησης – σήμερα - θα αναφερόμαστε στην ελληνική Μακεδονία, την πρώην γιουγκοσλαβική και βουλγαρική και στην ελληνική, βουλγαρική ή τουρκική Θράκη.

Δομή της εργασίας

Στο πρώτο κεφάλαιο θα ασχοληθώ με τα μεταλλεία κατά την Οθωμανική περίοδο. Ξεκινώντας με κάποιες παρατηρήσεις που αφορούν την πρώτη περίοδο («κλασσική»), από τις αρχές του 14^{ου} αιώνα δηλαδή, θα αναφερθώ διεξοδικότερα στην δεύτερη περίοδο που περιλαμβάνει το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα όταν συντελείται η διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην περιοχή και ο εκμοντερνισμός της σχετικής νομοθεσίας. Στο τέλος θα αναφερθώ με λεπτομέρειες στις ανώνυμες «οθωμανικές» μεταλλευτικές εταιρίες που εμφανίστηκαν τότε στη Μακεδονία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναφερθώ αρχικά αδρομερώς στην κατάσταση που είχε επικρατήσει στο ελληνικό κράτος μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους σχετικά με τα μεταλλεία. Μετά θα ασχοληθώ με τον τρόπο που μέσα από τις διεθνείς συμβάσεις τα μεταλλεία που κάποτε ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πέρασαν στα διάδοχα κράτη. Κατόπιν θα αναδείξω την προσπάθεια που κατέβαλε το ελληνικό κράτος για να τακτοποιήσει νομοθετικά τις σχετικές εκκρεμείς υποθέσεις των μεταλλείων. Ειδική αναφορά θα γίνει στην περίπτωση της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης που ενσωματώθηκαν αργότερα ως αποτέλεσμα της Συνθήκης της Λωζάνης. Ιδιαίτερα θα αναπτυχθεί το θέμα των «εθνικών μεταλλείων». Θα παρουσιαστεί επίσης η συμμετοχή των μεταλλευτικών επιχειρήσεων στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης. Μέσα από το αρχείο της ΕΜΒΕ θα παρακολουθήσουμε τη μετεξέλιξη των επιχειρήσεων που δρούσαν κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο όπως και την ανάδυση νέων επιχειρήσεων που δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα ασχοληθώ με το θέμα των μεταφορών. Οι πηγές είναι κυρίως οι περιηγητές όσον αφορά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας τη στιγμή που αρκετοί ήταν αυτοί που ενδιαφέρθηκαν για τα μεταλλεία και για τον τρόπο μεταφοράς των μεταλλευμάτων. Θα γίνει αναφορά τόσο στις χερσαίες όσο και στις θαλάσσιες μεταφορές.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στο ζήτημα της ενέργειας, το οποίο εμφανίστηκε με ιδιαίτερη ένταση κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και αργότερα. Θα παρακολουθήσουμε τις διάφορες επιτροπές των ειδικών – μηχανικών, οικονομολόγων, κρατικών λειτουργών - να προτείνουν λύσεις και θα επικεντρωθούμε στο θέμα των λιγνιτών, το οποίο αποτέλεσε τη λύση που επιλέχθηκε για τον εξηλεκτρισμό της χώρας μετά τον Εμφύλιο. Αναλυτικά θα δούμε την πορεία λιγνιτωρυχείων που ήταν ενεργά στη Β. Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο.

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα γίνει αναφορά στα ορυχεία χρυσού. Η Μακεδονία όπως άλλωστε και η Θράκη από την Αρχαιότητα θεωρούνταν χώρες που έκρυβαν χρυσό και αυτός ο χρυσός είχε χρηματοδοτήσει σύμφωνα με τους αρχαίους συγγραφείς το βασίλειο και το εκστρατευτικό έργο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Από τις χρυσοφόρες άμμους των ποταμών που τις εκμεταλλεύονταν χωρικοί από τα γειτονικά χωριά θα φτάσουμε σε έναν αρχετυπικό χαρακτήρα χρυσοθήρα, ο οποίος με την υποστήριξη αρχικά της αυστριακής αυτοκρατορίας, ζητά να αποκτήσει στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας παραχώρηση για μεταλλείο το οποίο βεβαίως δεν το εμφανίζει ως μεταλλείο χρυσού. Γεγονός που δεν θα κατορθώσει τότε, αλλά αργότερα όταν η περιοχή περάσει στα χέρια του ελληνικού κράτους με την έκδοση ειδικού νόμου. Εκτός από αυτόν υπήρχαν βέβαια και άλλοι και τελικά θα αναφερθώ στην πρώτη ελληνική ανώνυμη εταιρία εκμετάλλευσης χρυσού που ανακοινώνει έναρξη εργασιών λίγο πριν από την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Στο έκτο κεφάλαιο θα ασχοληθώ με ένα μετάλλευμα το οποίο είχε ιδιαίτερη ζήτηση στις ευρωπαϊκές και αμερικανικές αγορές ακριβώς λόγω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τον μαγνησίτη ή λευκόλιθο. Μέσα από βρετανικές και αμερικανικές στατιστικές θα δούμε τον κύκλο εργασιών αυτού του ορυκτού. Επίσης θα γίνει αναφορά και σε έναν μηχανικό μεταλλείων, τον Ιωάννη Λαμπρινίδη, ο οποίος αφιέρωσε όλη του τη ζωή στην εκμετάλλευση και την εμπορία του ορυκτού. Και η κληρονομιά που άφησε συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο θα ασχοληθώ με την εργασία. Θα προσπαθήσω να απαντήσω σε κάποια ερωτήματα σχετικά με το ποιοι εργάζονταν στα μεταλλεία, πόσα άτομα ήταν, ποια προβλήματα αντιμετώπιζαν. Και εδώ λείπουν στοιχεία βέβαια όπως απογραφικά δελτία εργατών ή βιβλία πληρωμής εργατών. Επίσης θα αναφερθούν οι αγώνες διεκδίκησης των εργαζομένων στα μεταλλεία – στην πιο ακραία συνήθως μορφή τους, την απεργία - και η εργατική νομοθεσία, η μέριμνα για τις επαγγελματικές ασθένειες και για τα ατυχήματα, οι σύλλογοι των εργατών, τα αλληλοβοηθητικά σωματεία και η κρατική πρόνοια για την υγεία.

Το αποτέλεσμα μιας εργασίας εξαρτάται από τις πηγές που προβάλλει, την διαπραγμάτευση και την συζήτηση που ανοίγει. Σίγουρα δεν είναι οριστικές οι απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που έχουν τεθεί και υπάρχουν και άλλα αρχεία προς διερεύνηση στο εσωτερικό και εξωτερικό: «Archivi, miniere di storia» (=Αρχεία, μεταλλεία της ιστορίας) σύμφωνα με εκπομπή της ιταλικής τηλεόρασης. Πάντως και εδώ δεν μπορώ να μην αναφερθώ στην έλλειψη πολλών στοιχείων που αντιθέτως είναι ορατά σε άλλες χώρες όσον αφορά τη μεταλλευτική ιστορία. Τα μικρά ορυχεία που εργάστηκαν για μικρό χρονικό διάστημα – και αυτά αποτελούν τη μεγάλη πλειοψηφία – παραμένουν σιωπηλά, οι μηχανές που χρησιμοποιήθηκαν σε πολλά από αυτά δεν υπάρχουν πια. Εξαίρεση αποτελούν τα μεταλλεία του Λαυρίου που έχουν γίνει αποδέκτες ιδιαίτερου ενδιαφέροντος με την ίδρυση και του Τεχνολογικού Πολιτιστικού Πάρκου Λαυρίου αλλά και την προσπάθεια ένταξης στον κατάλογο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO -, ένα μεταλλευτικό μουσείο στη Μήλο, το Vagonetto στη Φωκίδα και δεν ξέρω αν υπάρχει κάτι άλλο. Για τη Β. Ελλάδα υπάρχει πρόβλεψη για ίδρυση Βιομηχανικού Μουσείου της ΔΕΗ στον ΑΗΣ Πτολεμαΐδας με την ειδική μελέτη να έχει ήδη εκπονηθεί. Οι επιστάτες, η καταγωγή των εργατών, οι διευθυντές των επιχειρήσεων από την άλλη είναι θέματα που παραμένουν εκκρεμή και περιμένουν άλλους ερευνητές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Τα μεταλλεία στην Οθωμανική αυτοκρατορία

Σε μία κρατική οντότητα τόσο εκτεταμένη στο χώρο αλλά και στον χρόνο, όπως συμβαίνει με την Οθωμανική αυτοκρατορία, είναι λογικό και αναμενόμενο να παρατηρούνται μεταβολές στις οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες ανάλογα με την χρονική περίοδο και την γεωγραφική περιοχή που κάθε φορά τίθεται υπό εξέταση. Σήμερα υπάρχουν αρκετές μελέτες που αναφέρονται στα μεταλλεία στην Οθωμανική αυτοκρατορία χρησιμοποιώντας οθωμανικά αρχεία, ταξιδιωτικές εντυπώσεις περιηγητών, προξενικές εκθέσεις κλπ. και που είναι προσβάσιμες στο δυτικό κοινό, καθώς οι Τούρκοι ιστορικοί γράφουν αρκετά συχνά και στα αγγλικά. Δεν είναι βέβαια μόνο Τούρκοι ιστορικοί αυτοί που ασχολούνται με το θέμα των μεταλλείων. Από την άλλη το συγκεκριμένο θέμα έχει αποτελέσει αιχμή του δόρατος και για τους (οικονομικούς) ιστορικούς που ασχολούνται με την παγκόσμια ιστορία καθώς αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της διεξόδου του ευρωπαϊκού κεφαλαίου σε χώρα της λεγόμενης «περιφέρειας». Αλλά αναλυτικότερα θα αναφερθούμε σε αυτή τη διάσταση του προβλήματος παρακάτω.

Σύμφωνα με τον Αμερικανό Οθωμανολόγο Rhoads Murphey, η εξορυκτική δραστηριότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία θα πρέπει να χωριστεί σε δύο περιόδους. Η πρώτη είναι η επονομαζόμενη «κλασσική» περίοδος που εκτείνεται από την ίδρυση της Αυτοκρατορίας κατά τις αρχές του 14^{ου} αιώνα μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, και η δεύτερη αυτή που περιλαμβάνει την ανάπτυξη της μεταλλευτικής δραστηριότητας στην ύστερη περίοδο της Αυτοκρατορίας με κύριο χαρακτηριστικό την ανάμειξη ξένων επενδυτών.⁴⁷

1.1. Η κλασσική περίοδος

Η μεταλλευτική τεχνολογία φαίνεται ότι ήταν ένας από τους τομείς όπου οι Οθωμανοί δανείστηκαν τη σχετική τεχνογνωσία από τη Δύση⁴⁸ και μάλιστα αυτό είχε ήδη συμβεί κατά τον 15^ο αιώνα. Όπως αναφέρει ο Τούρκος ιστορικός των επιστημών και διπλωμάτης Ekmeleddin İhsanoğlu:

Τα Οθωμανικά μεταλλεία αργύρου στην Σερβία από την αρχή είχαν οργανωθεί με βάση τους Σαξωνικούς μεταλλευτικούς νόμους και φυσικά, οι

⁴⁷Βλ. Rhoads Murphey, 3. Mineral exploitation in the Ottoman Empire, στο λήμμα «Ma'din», *Encyclopaedia of Islam*, V, (νέα έκδοση), Λέιντεν 1986: σελ. 973-986.

⁴⁸Βλ. Ekmeleddin İhsanoğlu, «Some remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science & Technology up to the End of the Eighteenth Century» (I) και του Ιδίου, «Modernization Efforts Technology and Industry in the Ottoman Empire (18-19th Centuries)» (X), στο του Ιδίου, *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*, Ashgate Variorum 2003.

Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν επίσης την σχετική γερμανική νομική και τεχνική ορολογία που σχετίζονταν με τη μεταλλεία. Σε αυτά τα μεταλλεία συχνά διεξαγόταν εκμετάλλευση υπό την επιτήρηση Σαξόνων ειδικών, οι οποίοι εργάζονταν για το κράτος και είχαν μερίδιο στα κέρδη του μεταλλείου. Αυτή η προϋπόθεση είχε ως στόχο να κρατήσει σε υψηλό επίπεδο την παραγωγή. Στην εξόρυξη και στην εκμετάλλευση των μεταλλείων, οι Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν και τους δικούς τους ειδικούς δίπλα στους ξένους. Εκμεταλλεύονταν ικανοποιητικά τα μεταλλεία και στο ευρωπαϊκό και στο ασιατικό μέρος της Αυτοκρατορίας. Καθώς αυτοί που εργάζονταν στα μεταλλεία εξαιρούνταν από όλους τους εθιμικούς φόρους, το επάγγελμα του μεταλλωρύχου αποτελούσε μία ελκυστική απασχόληση.⁴⁹

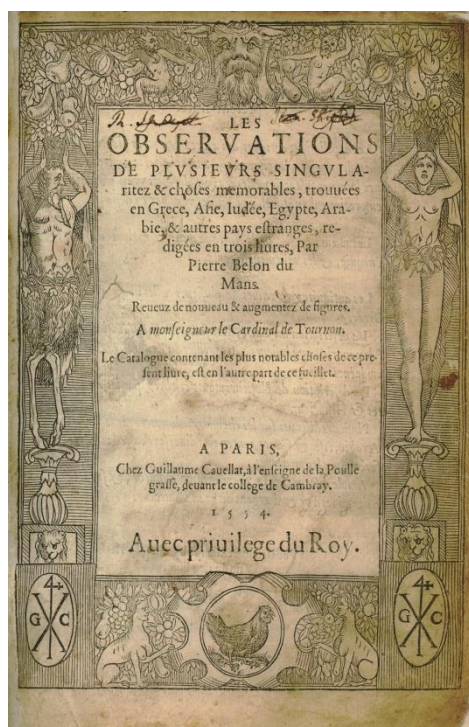
Ο Τούρκος μελετητής αναφέρεται στο παραπάνω παράθεμα στα μεταλλεία στη Σερβία, μεταλλεία ιδιαίτερης βαρύτητας κατά την πρώτη περίοδο. Ένας Γάλλος περιηγητής από την άλλη στα μέσα του 16^{ου} αιώνα αναφέρει ακριβώς τα ίδια, όσον αφορά την ανάπτυξη της γερμανικής τεχνολογίας στον τομέα των μεταλλείων και της επιρροής της μέσω των Σαξόνων ειδικών που είχαν μετακληθεί μεταφέροντας και την σχετική ορολογία, όταν διαπραγματεύεται την ιστορία των μεταλλείων των Σιδηροκαυσίων (ή Μαντεμοχωρίων)⁵⁰ στη ΒΑ. Χαλκιδική. Πρόκειται για τον Γάλλο ιατρό και φυσιοδίφη Pierre Belon (1517-1565), ο οποίος με διαταγή του βασιλιά της Γαλλίας, Φραγκίσκου Α', είχε οριστεί επιστημονικός σύμβουλος του γάλλου προξένου στην Κωνσταντινούπολη, D' Aramon, και συνοδεύοντάς τον στο ταξίδι του στην Οθωμανική πρωτεύουσα κάπου μεταξύ 1546 και 1549 περιηγήθηκε σε μεταλλεία στη σημερινή ελληνική Μακεδονία και Θράκη.⁵¹

⁴⁹Βλ. Ihsanoglu, «Some remarks». Στο ίδιο συμπέρασμα σχετικά με τη βαρύνουσα σημασία που είχε η εξαίρεση των μεταλλωρύχων από φόρους που πλήρωναν οι υπόλοιποι υπήκοοι της αυτοκρατορίας και στην ελκυστικότητα την οποία είχε γι αυτόν το λόγο το συγκεκριμένο επάγγελμα, καταλήγει και ο Ιωακείμ Παπάγγελος σε ανακοίνωσή του σχετικά με τα Μαδεμοχώρια. Βλ. Ιωακείμ Αθ. Παπάγγελος, «Το «Κοινόν του Μαδεμίου», *Πρακτικά Συνεδρίου: Η Διαχρονική Πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991: σελ. 257-271. Είναι όμως προς διερεύνηση το κατά πόσο η ενασχόληση στα μεταλλεία αποτελούσε «ελκυστική» εργασία ή αντιθέτως επρόκειτο για καταναγκαστική εργασία. Για την δεύτερη άποψη βλ. Elias Kolonos, «Mines and the Environment in Halkidiki: A Story from the Ottoman Past», *Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη, 50 (2015), σελ. 71-94: σελ. 74 σημ. 10.

⁵⁰Αυτά τα μεταλλεία αποτέλεσαν και στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και κατά την περίοδο 1912-1940 που αποτελεί το θέμα της παρούσας διατριβής, τα πιο σημαντικά μεταλλεία της Β. Ελλάδας.

⁵¹*Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges*, redigées en trois livres par Pierre Belon du Mans, Παρίσι 1553. Το μέρος του έργου που αναφέρεται στα Σιδηροκάυσια αντιγράφει και ο ιστορικός και ορυκτολόγος Nicolas Gobet (1735-1781). Για τους περιηγητές του 16^{ου} αιώνα, μεταξύ των οποίων κατέχει σημαντική θέση ο Pierre Belon, βλ. Φιλοπούλου – Δεσύλλα Κωνσταντίνα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, 1520-1566*, Αθήνα 1987: σελ. 313-317 (Ορυχεία – Ορυκτός πλούτος), 171-173 (Σιδηρόκαψα), 182

Εικόνα 1.1. Σελίδα τίτλου του έργου του Pierre Belon *Les observations de plusieurs singularitez...*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι ο Belon συγκρίνει την περίπτωση των Σιδηροκαυσίων με τα μεταλλεία της περιοχής Joachimstal στη Βοημία (σημ. Jáchymov στη Δημοκρατία της Τσεχίας). Στις αρχές του 16^{ου} αι. πράγματι είχαν ανακαλυφθεί μεταλλεία αργύρου σε αυτήν την περιοχή της Βοημίας και η φήμη τους είχε οδηγήσει στην πόλη τον ιατρό Georg Bauer, ο οποίος έγινε ευρύτερα γνωστός με την εκλατινισμένη εκδοχή του ονόματός του ως Georgius Agricola. Αυτός ασχολήθηκε εκτεταμένα με την παρατήρηση των μεταλλευτικών και μεταλλουργικών εργασιών. Ως επιστέγασμα αυτών των παρατηρήσεων το έτος 1556, ένα έτος μετά το θάνατο του Bauer, και μόλις τρία μετά το βιβλίο του Belon, εκδόθηκε αυτό που θεωρείται το αριστούργημά του Agricola, η πραγματεία του «De re metallica», που τού προσέδωσε τον τίτλο του «πατέρα της Ορυκτολογίας».⁵² Επίσης πολλά από τα υπόλοιπα έργα του δείχνουν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για τα μεταλλεύματα.

(Κύψελλα=σημ. Σάππες) και Ioli Vingoroulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Αθήνα 2004: σελ. 163-170, 387-388.

⁵²Το έργο του Georgius Agicola, *De re metallica*, γραμμένο στα λατινικά ώστε να μπορέσει να αποτελέσει κτήμα όλων των νέων Ευρωπαίων ανεξαρτήτως εθνικότητας, μεταφράστηκε στα αγγλικά το 1912 από τον μετέπειτα πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών Herbert Hoover, τον πρόεδρο των Χρόνων της Μεγάλης Ύφεσης (1929-1933), ο οποίος ήταν μηχανικός μεταλλείων και υπήρξε και σύμβουλος μεγάλων μεταλλευτικών επιχειρήσεων, με τη βοήθεια της συζύγου του Lou

Εικόνα 1. 2. Το εξώφυλλο του έργου του Georgius Agricola *De re metallica*.

Μετά από αυτήν την μικρή παρέκβαση ας επιστρέψουμε στα μεταλλεία της Χαλκιδικής. Στην περιοχή των σημερινών Σταγείρων στη ΒΑ. Χαλκιδική είχε αναπτυχθεί κατά την εποχή της πρώιμης οθωμανικής κυριαρχίας εκτεταμένη εγκατάσταση μεταλλωρύχων για την επεξεργασία μεταλλευμάτων κυρίως αργύρου. Η περιοχή αυτή ήταν γνωστή με το όνομα Σιδηροκαύσια (Sidrekarisi οθ.), είχε 7.000 κατοίκους, πολυτελείς κατοικίες, λουτρά και χάνια. Τα Σιδηροκαύσια προϋπήρχαν ως πόλισμα ήδη από την Βυζαντινή εποχή. Εμφανίστηκε η ονομασία αυτή για πρώτη φορά τον 9^ο αιώνα όταν ένας μοναχός από το Άγιο Όρος ονόματι Ιωάννης Κολοβός αποφάσισε να εγκατασταθεί εκεί μαζί με τους μαθητές του.⁵³

Τα Σιδηροκαύσια αποτελούσαν περιοχή ιδιαίτερης μεταλλευτικής σημασίας ήδη από την εποχή του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου. Ο Belon αναφέρει ότι τα συγκεκριμένα μεταλλεία απέφεραν ως φόρο χίλια χρυσά τάλαντα στους Μακεδόνες βασιλείς, ενώ την ίδια εποχή τα μεταλλεία της Θάσου απέδιδαν μόλις ογδόντα. Οι κάτοικοι τώρα των Σιδηροκαυσίων την εποχή που τα επισκέφθηκε ο Belon προέρχονταν από διάφορα μέρη και μιλούσαν Σλαβικά, Βουλγαρικά, Ελληνικά, Αλβανικά.

Henry Hoover, γεωλόγου και λατινίστριας. Η μετάφραση αυτή παραμένει κλασσική στο είδος της με τις ιστορικές υποσημειώσεις που πρόσθεσαν οι Hoover.

⁵³Βλ. Ηλίας Κολοβός, *Χωρικοί και μοναχοί στην Οθωμανική Χαλκιδική, 15^{ος}-16^{ος} αιώνες. Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ύπαιθρο και η μονή Ξηροποτάμου, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 2000. Για μία αναλυτική αποτύπωση περιγητικών κειμένων σχετικά με την περιοχή των Σιδηροκαυσίων βλ. Ιωάννα Βορβή, *Τα Μαδεμοχώρια της Χαλκιδικής κατά την Τουρκοκρατία: Οι κοινότητες και διοικητική οργάνωση και εκμετάλλευση των μεταλλείων, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ., 2000. Και πρόσφατα Elias Kolovos – Phokion Kotzageorgis, «Halkidiki in the Early Modern Period: Towards an Environmental History», Basil C. Gounaris (εκδ.), *Mines, Olives and Monasteries. Aspects of Halkidiki's Environmental History*, Θεσσαλονίκη 2015: σελ. 123-161.**

Μία μαρτυρία για μία «Βαβυλωνία» εθνών εκείνη περίπου την εποχή στην συγκεκριμένη περιοχή έχουμε και από ενός άλλου είδους κείμενο που αναφέρεται ότι είχε αρχικά συνταχθεί το έτος 1580.⁵⁴ Πρόκειται για μία «κατάβαση στον Άδη», ένα αρκετά γνωστό λογοτεχνικό είδος κατά την Βυζαντινή περίοδο. Ο κύριος ήρωας της ιστορίας, Δημήτριος, ίσως Σλαβικής καταγωγής(ς), αναφέρεται ως κάτοικος του Ισβόρου (σημ. Στρατονίκη) κοντά στα Σιδηροκάυσια και ορίζεται ως «ρούπνικος» - πρόκειται για την ελληνική εκδοχή της νοτιο-σλαβικής λέξης που δηλώνει τον μεταλλωρύχο:

Οὗτος γοῦν ὁ Δημήτριος δὲν ἦτον τόσον ἄνθρωπος παιδευμένος εἰς γράμματα ἢ εἰς τέχνας καὶ πραγματίας ἅμῃ ἦτον, καθὼς τὸ λέγουν εἰς αὐτὸν τὸν τόπον, ρούπνικος ἦγουν ὁποῦ σκάπτουν καὶ εὐγάζουν τὸ ἀσιμόχωμα.

Στον Κάτω Κόσμο θα συναντήσει ομάδες ανθρώπων που τους χαρακτηρίζει σύμφωνα με το θρήσκευμά τους: Εβραίους, Μουσουλμάνους, αλλά και Φαραονίτες (που ο Ιβανον, ο εκδότης του κειμένου, θεωρεί ότι πρόκειται για μεσαιωνική λέξη που χαρακτηρίζει τους γύφτους στα Ουγγρικά) ή κατοίβελους.⁵⁵

Το μεγαλύτερο μέρος των εργατών την εποχή που επισκέφθηκε την Χαλκιδική ο Belon το αποτελούσαν Βούλγαροι. Οι κάτοικοι των γύρω περιοχών ήταν Χριστιανοί, Σέρβοι και Έλληνες. Επίσης υπήρχαν και Εβραίοι, προφανώς Σεφαραδίτες, καθώς αναφέρεται ότι μιλούσαν ισπανικά. Φαίνεται όμως ότι οι πρώτοι Εβραίοι που έφτασαν και εγκαταστάθηκαν στα Σιδηροκάυσια ήταν Ασκεναζίτες, οι οποίοι δημιούργησαν κοινότητα και αργότερα εμφανίστηκαν οι Εβραίοι Σεφαραδίτες από τη Θεσσαλονίκη που προχώρησαν στη δημιουργία ξεχωριστής κοινότητας.⁵⁶ Μετά από μία μεγάλη παρέκβαση σχετικά με το χρυσό και τα διάφορα μέρη στα οποία συναντάται, ο Belon αναφέρει ότι την κατεργασία των μετάλλων την διεκπεραιώνουν Αλβανοί, Έλληνες, Εβραίοι, Βλάχοι, Κιρκάσιοι, Σέρβοι αλλά και Τούρκοι. Λειτουργούν 500 ή 600 κάμινοι τήξης μεταλλεύματος διάσπαρτοι σε διάφορα μέρη του όρους των Σιδηροκαυσίων δίπλα σε ρυάκια. Οι εργάτες εργάζονται από τη Δευτέρα το πρωί μέχρι την Παρασκευή το απόγευμα αφού οι Εβραίοι που δουλεύουν εκεί δεν απασχολούνται καθόλου το Σάββατο. Αυτό αποτελεί μια έμμεση ένδειξη για το

⁵⁴Βλ. Sergey A. Ivanov – Lora Gerd, «An unknown post-Byzantine journey to the other world», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 39, αρ. 2 (2015), σελ. 227-248.

⁵⁵Στο ίδιο, σελ. 238. Μάλιστα ο Δημήτριος αναφέρει «ἦτον καὶ αὐτοὶ πολλοὶ καὶ εἶχαν καὶ τὰ πρόσωπα μαῦρα καὶ ἀπ’ ἐκείνους τοὺς γύφτους ἐγνώρισα μερικοὺς (καὶ στο ἓνα ἀπὸ τα δύο χφφ. στα οποία μας ἔχει παραδοθεῖ το κείμενο προστίθεται «ὁποῦ ἔβλεπα ἐδῶ εἰς τὸν κόσμον»).

⁵⁶Για τις πολιτιστικές διαφορές ανάμεσα στις δύο εβραϊκές κοινότητες που συνυπήρχαν στα Σιδηροκάυσια βλ. Hanna Jacobsohn, «The Story of a Lamb: The Jewish Community of Sidrokapsi in the late 16th and Early 17th Centuries», I. K. Hassiotis (εκδ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth century to the end of World War II*, Θεσσαλονίκη 1997: σελ. 213-222.

γεγονός ότι δεν απασχολούνται Μουσουλμάνοι, οι οποίοι ως μέρα ανάπαυσης θεωρούν την Παρασκευή.

Όσο για την απόδοση του μεταλλείου παλαιότερα έπρεπε να αποδοθούν στον Σουλτάνο 18.000 δουκάτα και κάποιες φορές μέχρι και 30.000 μηνιαίως όμως εδώ και 15 χρόνια σύμφωνα με τα λεγόμενα των υπεύθυνων δεν αποδίδονταν στον Σουλτάνο παρά μόνο 9.000-10.000 δουκάτα μηνιαίως. Ο Belon αναφέρει ότι απασχολούνται στα μεταλλεία περισσότεροι από 6.000 άνδρες. Δίνονται πολλές τεχνικές πληροφορίες για την εκμετάλλευση των μεταλλείων, αλλά δεν λείπουν και οι δεισιδαιμονίες: γίνεται αναφορά σε ένα μεταλλείο που ενώ κάποτε απέδιδε μεγάλα κέρδη στον ιδιοκτήτη του που ήταν Εβραίος, τώρα έχει εγκαταλειφθεί γιατί κανείς δεν επιθυμεί να εργαστεί εκεί από τη στιγμή που εμφανίστηκε ένας Daemon Metallicus, που στις συχνές εμφανίσεις του έπαιρνε τη μορφή τράγου με χρυσά κέρατα και εκφόβιζε τους εργάτες. Επρόκειτο για ένα κακό και μοχθηρό πνεύμα. Δεν λείπανε όμως και τα καλά πνεύματα που βοηθούσαν στην εξόρυξη τους μεταλλωρύχους.⁵⁷

Ένας Οθωμανός περιηγητής, ο Ασίκ Μεχμέτ επισκέπτεται τα Σιδηροκάυσια το έτος 1586-87 και παραμένει για δύο χρόνια μετά από πρόσκληση φίλων του. Δίνει διάφορες πληροφορίες για τα μεταλλεία και μεταξύ αυτών αναφέρεται στην ύπαρξη γειτονικού νομισματοκοπείου το οποίο έκοβε χρυσά και αργυρά νομίσματα. Επίσης δεν παραλείπει να αναφέρει ότι οι κάτοικοι απαγορευόταν να προβαίνουν σε εργασίες υλοτομίας επειδή τα δένδρα προορίζονταν για χρήση στους φούρνους των μεταλλείων.⁵⁸

Ο Εβλιά Τσελεμπί (1611, Κωνσταντινούπολη – ca. 1683, Αίγυπτος),⁵⁹ ο Οθωμανός περιηγητής που επισκέφθηκε διάφορες χώρες και μας έχει αφήσει τις γλαφυρές περιγραφές τους στο Οδοιπορικό του, «Seyâhatnâme», στον 8^ο τόμο, αναφερόμενος στο ταξίδι του στην Ελλάδα κατά τα έτη 1667-1670, κάνει μια βιαστική αναφορά στα Σιδηροκάυσια: Από κει (από την λίμνη Μπεζίκ = Μεγάλη Βόλβη), σε απόσταση μιας μέρας, συναντάς την πόλη Σεντέρ Καπουσού (Σιδεροκάψια) και το ναχιέ των μονών του Αιναρόζ (Αγίου Όρους).⁶⁰

Τον επόμενο αιώνα ο Edward Daniel Clarke (1769-1822), ειδικός στην ορυκτολογία, γιος συγγραφέα και εγγονός αρχαιολόγου, διδάκτωρ του Καίμπριτζ, περιηγήθηκε από το 1799 συνοδεύοντας τον αριστοκράτη J. M. Cripps,

⁵⁷Belon, ό.π., σελ. 45r-47r.

⁵⁸ Βλ. Elias Kolovos, «Mines and the Environment in Halkidiki: A Story from the Ottoman Past», *Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη, 50 (2015), σελ. 71-94; σελ. 82-83.

⁵⁹ Για μία εμπεριστατωμένη βιογραφία και βιβλιογραφία του Τσελεμπί βλ. *Historians of the Ottoman Empire – Evliya Çelebi* (<https://ottomanhistorians.uchicago.edu/en/historian/evliya-celebi>)

⁶⁰Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Από τη Θράκη ως την Αττική*, απόδοση: Νίκος Χειλαδάκης, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2010², σελ. 126.

σχεδόν όλη την Ευρώπη. Διέσχισε την Σκανδιναβία και έφτασε μέχρι τη Μόσχα και ταξίδεψε στην Οθωμανική αυτοκρατορία, και συγκεκριμένα επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη, την Τρωάδα, την Κύπρο, τους Αγίους Τόπους, την Αίγυπτο, τις Κυκλάδες, τη Στερεά και τη Βαλκανική. Επέστρεψε στο Λονδίνο και αργότερα χρίστηκε αιδεσιμότατος. Στο ογκώδες έργο του που κυκλοφόρησε σε έξι τόμους (1810-23)⁶¹ κάνει αναφορές σε άλλους περιηγητές. Αναφέρει ότι ο Belon ήταν ο μόνος που είχε δημοσιεύσει έκθεση για την κατάσταση των μεταλλείων των Σιδηροκαυσίων, της αλλοτινής πηγής της δύναμης των Μακεδόνων βασιλέων. Δεν παραλείπει όμως να τονίσει ότι στην εποχή του τα συγκεκριμένα μεταλλεία δεν βρίσκονταν σε καλύτερη κατάσταση από άποψη εκμετάλλευσης από ό,τι άλλα μεταλλεία στην Τουρκία. Ο Clarke θεωρεί ότι θα ήταν σημαντικό να μπορούσε να προβεί στην παράθεση επιπλέον στοιχείων, αλλά δικαιολογεί την έλλειψή τους αναφέροντας ότι δεν ήταν εφικτή η επιτόπια έρευνα λόγω της κατάστασης που επικρατούσε. Την εποχή που επισκέφθηκε την περιοχή (περίπου το έτος 1801), οι τοπικοί πασάδες ήταν σε πόλεμο όχι μόνο με τον Σουλτάνο αλλά και μεταξύ τους.⁶²

Ο William Martin Leake (1777-1860), αρχαιολόγος, τοπογράφος και στρατιωτικός βρέθηκε λόγω της στρατιωτικής του ιδιότητας αρχικά στις Δυτικές Ινδίες, μετά στην Κωνσταντινούπολη, στην Μικρά Ασία, στην Κύπρο και στην Αίγυπτο. Το 1806 τέθηκε επικεφαλής μυστικής αποστολής στην Ελλάδα, στο πλαίσιο της οποίας περιηγήθηκε στα παράλια της Ηπείρου και στη Βόρεια Ελλάδα. Από τα 1808 ως τα 1810 παρέμεινε στην αυλή του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, ως διπλωματικός ακόλουθος του Άγγλου προξένου. Συνέγραψε σημαντικές αρχαιολογικές και τοπογραφικές μελέτες τις οποίες εξέδωσε μετά την αποστράτευσή του το 1823.⁶³ Επισκέφθηκε τα μεταλλεία της Χαλκιδικής και αυτά περιγράφει στο έργο του *Travels in Northern Greece*. Περιγράφει ουσιαστικά μία διαδρομή και μας παραδίδει τα σύγχρονα ονόματα με τα οποία και σήμερα είναι γνωστά τα γύρω χωριά: Ίσβορος ή Νίσβορο, Στρατόνι, Στρατονίκη ... Αναφέρει ότι η Χαλκιδική κατοικείται σχεδόν αποκλειστικά από Έλληνες χωρίς προσμείξεις με Βούλγαρους ή Αλβανούς και με ελάχιστους Τούρκους. Αναφέρει επίσης την ύπαρξη σωρών από σκωρίες που παρατήρησε στο πέρασμά του από

⁶¹E. D. Clarke, *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa. Part the second. Greece, Egypt and the Holy Land. Section the third...*, τ. 8, Λονδίνο 1818⁴: σελ. 46-48.

⁶² E.D. Clarke, *αυτόθι*, σελ. 48: *Of course, those mines are not better conducted than other establishments in Turkey, where labour and skill are requisite; but it were to be wished that some detailed and scientific account could be obtained concerning them. The turbulent state of the country, at the time of our journey, rendered a visit to them impossible; for all the Pashas were at war, not only with the Grand Signior, but with each other; and they respected a firmân no more than so much blank paper.* Για την περίοδο αυτή βλ. Bruce McGowan, «Η εποχή των αγιάνηδων, 1699-1812», Halil İnalcık-Donald Quataert (εκδ.), *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β': 1600-1914, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.

⁶³ William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. III, 1835: σελ. 158-166, 455-457.

την περιοχή. Μας παραδίδει επίσης μία περιγραφή του χωριού Ίσβορος (σημ. Στρατονίκη) με 400 σπίτια, τα οποία βρίσκονται σε δύο διακριτούς συνοικισμούς (μαχαλάδες) σε απόσταση μισού μιλίου μεταξύ τους. Ο ένας κατοικείται από Έλληνες και διοικείται από τον επίσκοπο Ιερισσού, ο οποίος αποτελεί μέλος της διοίκησης της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης και είναι επίσης επίσκοπος Αγίου Όρους. Ο άλλος μαχαλάς κατοικείται από Τούρκους και εκεί βρίσκεται η κατοικία του Rüstem αγά, του Μαντέμ Αγά, ο οποίος είναι ο διοικητής των γειτονικών μεταλλείων αργύρου και των δώδεκα «ελευθεροχωριών» στη Χαλκιδική, τα οποία ονομάζονται «Σιδηροκάψικα ή Μαντεμοχώρια». Πριν από λίγο καιρό οι κάτοικοι με πρωτοβουλία του προεστού του Ισβόρου είχαν καταφέρει να εκδιωχθεί ο Μαντέμ αγάς. Αυτός με τη βοήθεια του πάτρωνά του, του ισχυρού Ιμπραήμ Μπέη των Σερρών, επέστρεψε στη θέση του και για να εκδικηθεί τους κατοίκους της περιοχής, τοποθέτησε σε ένα βαθύ πηγάδι τον προεστό του χωριού, και αφού τον ανάγκασε να του παραδώσει την περιουσία του, τον αποκεφάλισε. Ο Γενίτσαρος που συνόδευε τον Leake θεωρούσε ότι ο Ρουστέμ Αγάς ήταν ένας «σωστός άνθρωπος/άνδρας». Γίνεται αναφορά επίσης στο ποσό που πρέπει να αποδίδουν ως φορολογία τα Μαντεμοχώρια. Ο Belon αποτέλεσε απαραίτητο οδηγό και αυτού του περιηγητή. Επιπλέον ο Leake κάνοντας έναν ετυμολογικό συσχετισμό γύρω από το όνομα «Σιδηροκαύσια» απορεί γιατί «δεν φαίνεται πιθανό να υπήρχαν ποτέ εκεί σιδηρουργεία.» Ο περιηγητής θεωρεί ότι η εκμετάλλευση θα πρέπει να είχε ξεκινήσει την εποχή των αρχαίων Μακεδόνων. Από εκεί ίσως προερχόταν και το μέταλλο για κάποια αργυρά νομίσματα, αν και όπως διαπιστώνει (σελ. 165): «Δεν γνωρίζω πάντως κάποιον αρχαίο συγγραφέα που να είχε προσέξει μεταλλεία σε αυτό το μέρος της χώρας». Και λίγο παρακάτω (σελ. 457): «Τα νομίσματα των Χαλκιδέων της Θράκης αποτελούσαν προϊόν ίσως των μεταλλείων των Σιδηροκαυσίων, στην κατοχή των οποίων πιθανά να όφειλε κατά μεγάλο μέρος η αποικία την ευμάρειά της. Οι Ακάνθιοι ίσως να είχαν προμηθευθεί τον άργυρο για τα ωραία τους νομίσματα από την ίδια πηγή».⁶⁴

Γίνεται αναφορά στον τρόπο διοίκησης και στα ονόματα των χωριών που αποτελούν τα Μαντεμοχώρια, αλλά και σε άλλες δύο ομοσπονδίες χωριών, τα Χάσια ή Χάσικα, με τα 15 «ελευθεροχώρια» και κέντρο τον Πολύγυρο και τα 12 χωριά της Κασσάνδρας ή της χερσονήσου Παλλήνης υπό έναν Τούρκο βοεβόδα με κέντρο τη Βάλτα στο μέσον της Χαλκιδικής.

Με το θεσμό της αυτοδιοίκησης των Μαντεμοχωριών ασχολείται και ένας ακόμη διπλωμάτης, ο οποίος πολέμησε μάλιστα κατά την Ελληνική επανάσταση

⁶⁴ Ο συγγραφέας αναφέρει τους κατοίκους ως Χαλκιδείς της Θράκης για να τους ξεχωρίσει από τους κατοίκους της Χαλκίδας. Άκανθος κατά την αρχαιότητα ήταν το όνομα της σημερινής Ιερισσού.

στα Σάλωνα και στη Χίο κατά τα έτη 1827-1828. Πρόκειται για τον Σκωτσέζο David Urquhart (1805-1887), ο οποίος είναι γνωστός ως φανατικός τουρκόφιλος αλλά και ως βαθύς γνώστης του Ανατολικού ζητήματος. Αυτός επισκέφτηκε την Β. Ελλάδα το 1830 και καρπός αυτού του ταξιδιού υπήρξε το πρωτόλειο έργο του, το οποίο μας ενδιαφέρει.⁶⁵ Αυτός ασχολείται ιδιαίτερα με το θέμα της αυτοδιοίκησης των χωριών. Από την άλλη θεωρεί ότι το θέμα δεν είχε τύχει του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος του Belon, γιατί πολύ απλά στην εποχή που αυτός επισκέφτηκε τα μεταλλεία δεν είχε καθιερωθεί ακόμη η αυτοδιοίκησή τους. Σε εκείνη την εποχή ήταν ιδιώτες αυτοί που φρόντιζαν για την εξόρυξη, την κατεργασία και τη μεταφορά του μεταλλεύματος στην Κωνσταντινούπολη. Ο Urquhart επιχειρεί επίσης έναν παραλληλισμό και με τη νομοθεσία τη σχετική με τα μεταλλεία κατά την εποχή της Ρωμαϊκής κυριαρχίας. Θεωρεί ότι η διοίκηση των Μαντεμοχωριών πιθανά βασιζόταν σε σουλτανικό φιρμάνι το οποίο καθόριζε λεπτομερώς τις «ελευθερίες» που είχαν αποκτήσει οι κάτοικοι αυτών των χωριών σε αντάλλαγμα της εργασίας τους στα μεταλλεία. Και έτσι δημιουργήθηκε η ομοσπονδία των Μαντεμοχωριών.⁶⁶ Επρόκειτο για 12 χωριά τα οποία είχαν υπό την κυριαρχία τους και άλλα 300 μικρότερα. Οι κάτοικοι εξαναγκάζονταν σε υποχρεωτική εργασία (αγγαρεία) ως αντάλλαγμα της σχετικής ελευθερίας που απολάμβαναν. Όμως ταυτόχρονα θα έπρεπε να αποδίδουν ένα συγκεκριμένο ποσό αργύρου, που αργότερα έφτασε τις 550 λίβρες. Γίνεται αναφορά και σε μία άλλη ομοσπονδία χωριών που υπήρχε στην περιοχή, αλλά ο συγγραφέας δεν μπορεί να δώσει πληροφορίες για αυτή την ομοσπονδία, επειδή κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Σάνη τον πιάσανε ληστές και έχασε τις σημειώσεις του.

Οι μόνοι Τούρκοι οι οποίοι μπορούσαν να έχουν την έδρα τους στην περιοχή ήταν οι «μαντέμ-εμίνηδες», οι υπεύθυνοι των μεταλλείων, οι οποίοι διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους απέναντι στον πασά της Θεσσαλονίκης και δεν υπάγονταν στη δικαστική του δικαιοδοσία. Ο Urquhart προβάλλει τον ισχυρισμό ότι η οργάνωση των Μαντεμοχωριών πιθανά έχει ως πρότυπό της τον

⁶⁵ David Urquhart, *Turkey and its Resources: its municipal organization and free trade; The state and prospects of English Commerce in the East, the new administration of Greece, its revenue and national possessions*, Λονδίνο 1833: σελ. 59-67, 176-178, 216-217.

⁶⁶ Σχετικά με τη διοίκηση των Μαντεμοχωριών βλ. επίσης Παπάγγελος, «Το κοινόν του Μαδεμίου», και την διδακτορική διατριβή της Ιωάννας Βορβή. Πολλές πληροφορίες σχετικά με το εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν στα μεταλλεία την εποχή της Τουρκοκρατίας στη διδακτορική διατριβή του Mustafa Altunbay, *Osmanlı döneminde bir maden işletmesinin tarihi süreci: Sidrekapsi* [= Η ιστορική διαδρομή της εκμετάλλευσης ενός μεταλλείου κατά την Οθωμανική περίοδο: τα Σιδηροκαύσια], Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης, Κωνσταντινούπολη 2010. Σύμφωνα με αυτόν το συγγραφέα τα μεταλλεία στα Σιδηροκαύσια μετά από εντολή του Σουλτάνου άρχισαν να λειτουργούν και πάλι το 1702, αλλά προς το τέλος του 18^{ου} αιώνα πέρασαν μία νέα περίοδο κρίσης.

τρόπο διοίκησης του γειτονικού Αγίου Όρους.⁶⁷ Οι αποφάσεις που παίρνονταν από το σώμα των αντιπροσώπων της ομοσπονδίας έπρεπε να είναι ομόφωνες. Όμως ο συγγραφέας μας πληροφορεί ότι πριν από την Ελληνική Επανάσταση η εκμετάλλευση των μεταλλείων δεν πήγαινε καλά και οι αντιπρόσωποι αναγκάζονταν να αγοράζουν Ισπανικά μεταλλικά νομίσματα, να τα λειώνουν και να τα αποστέλλουν στην Κωνσταντινούπολη να επρόκειτο για μετάλλευμα που είχε εξαχθεί από τον τόπο. Στο τέλος του έργου του ο Urquhart εξάγει τα συμπεράσματά του όσον αφορά τον πλούτο της Τουρκίας: Συμπερασματικά, η Τουρκία είναι μια χώρα που έχει 3.000 μίλια ακτές και παρ' όλα αυτά παραμένει ..., οι μεταφορές είναι αρκετά ανεπτυγμένες, η χώρα διαθέτει πληθώρα δασών και μεταλλείων, αναρίθμητες δυνατότητες επικοινωνίας με χώρες στην Ανατολή, με τις οποίες οι μεταφορές μας γίνονται με αγγλικά μέσα. Εκεί όπου η εργασία είναι φτηνή, η βιομηχανία είναι αποδοσμευμένη και το εμπόριο ελεύθερο, εκεί όπου τα προϊόντα μας κυριαρχούν σε κάθε αγορά, και όπου η κυβέρνηση και οι καταναλωτές επιζητούν την εισαγωγή των προϊόντων μας. Αλλά όλα αυτά τα πλεονεκτήματα που μπορούν να πολλαπλασιαστούν για εμάς εξαιτίας της τόσο ευνοϊκής κατάστασης, βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από την εσωτερική ηρεμία (της χώρας) και την πολιτική της αναδιοργάνωση ...

Μιλώντας γενικά, η εκμετάλλευση των μεταλλείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά την κλασσική περίοδο γινόταν με 3 τρόπους: 1) απευθείας από το κράτος, 2) με το σύστημα *emanet*, 3) με το σύστημα *iltizam* (ή *mukataa*). Η διαφορά των τριών τρόπων εκμετάλλευσης έγκειται στο ποσοστό συμμετοχής της κρατικής διοίκησης στην εκμετάλλευση των μεταλλείων. Στην πρώτη περίπτωση το κράτος εκμεταλλευόταν απευθείας τα μεταλλεία χωρίς τη χρησιμοποίηση ενδιάμεσων. Επρόκειτο για μεταλλεία απαραίτητα στο κράτος καθόσον κάλυπταν τις πολεμικές του ανάγκες. Τον πιο κοινό τύπο εκμετάλλευσης αποτελούσε η δεύτερη περίπτωση, το *emanet*. Αφορούσε τα μεταλλεία χρυσού, αργύρου, χαλκού και μολύβδου. Μπορεί να γίνει μία αναλογία με το σύγχρονό μας σύστημα εκμίσθωσης μεταλλείου (εργολαβία). Την διαχείριση αναλάμβανε ο εμίνης, ο οποίος οριζόταν από το κράτος. Σε αυτό το σύστημα αναφέρεται ο Urquhart μιλώντας για τα μεταλλεία αργύρου των Σιδηροκαυσίων. Όσον αφορά τώρα τον τρίτο τρόπο, *iltizam* ή *mukataa*, αυτός εμφανίζεται προς το τέλος της κλασσικής περιόδου μετά την οικονομική κρίση του 1695, αν και υπάρχουν κάποια παραδείγματα της ύπαρξής του και στην αμέσως προηγούμενη περίοδο. Μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μία αναλογία με το σύγχρονό μας *leasing*. Το κράτος καλούσε σε πλειστηριασμό τους πιθανούς επενδυτές – επιχειρηματίες και ο πλειοδότης αποκτούσε συνήθως μονοετή άδεια

⁶⁷Urquhart, σελ. 64: *The general representative system, adopted in the mining districts, was perhaps an imitation of the monastic administration of Mount Athos.*

εκμετάλλευσης. Προπλήρωνε αυτός τα έσοδα που θεωρητικά θα αποσπούσε το κράτος από την περιοχή και ο ίδιος οριζόταν ως ο προσωρινός διοικητής της. Με τον ίδιο τρόπο γινόταν η εκμίσθωση μεταλλείων σε δημόσιες γαίες. Ανάλογα με τις περιστάσεις ο πλειοδότης θα απέδιδε στο κράτος ένα ποσοστό από την παραγωγή ή ένα χρηματικό ποσό, ή θα συντελούνταν ένας συνδυασμός των δύο τρόπων. Το κράτος συνεργαζόταν με τον πλειοδότη όσον αφορά την εύρεση εργατικού δυναμικού και την ασφάλεια του μεταλλείου, αλλά οι μισθοί των εργατών, των υπαλλήλων και οι επισκευές επιβάρυναν αποκλειστικά τον δεύτερο.⁶⁸

Συνεχίζουμε με την απάντηση σε μία βασική ερώτηση: Για ποιο λόγο ήταν σημαντική η ύπαρξη των μεταλλείων; Ποια ήταν η χρήση των μετάλλων; Τα είδη των μεταλλείων χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: 1) αυτά των οποίων τα προϊόντα χρησιμοποιούνταν για την κοπή νομίσματος, οπότε αναφερόμαστε σε μεταλλεία χρυσού, αργύρου και χαλκού. Πιθανά κοντά σε αυτού του είδους τα μεταλλεία να λειτουργούσαν και νομισματοκοπεία, 2) αυτά των οποίων τα προϊόντα ήταν απαραίτητα για τον εξοπλισμό του Οθωμανικού στρατού, δηλ. κυρίως τα μεταλλεία σιδήρου και τέλος 3) αυτά που τα προϊόντα τους χρησιμοποιούνταν στον κατασκευαστικό τομέα (τζαμιά, παλάτια, μεντρεσέδες = ιερατικές σχολές κλπ.) ή ως πρώτες ύλες προς χρήση διαφόρων συντεχνιών που ασχολούνταν με την παραγωγή μεταλλικών τεχνουργημάτων.

1.1.1. Μεταλλεία χρυσού – αργύρου και νομισματοκοπεία

Η αυτοκρατορία είχε άμεση ανάγκη από χρυσό και άργυρο για τις πληρωμές των αξιωματούχων της.⁶⁹ Χρυσά νομίσματα για πρώτη φορά φαίνεται να κόπηκαν στο τελευταίο τέταρτο του 15^{ου} αι., ενώ προηγουμένως την κύρια (νομισματική) μονάδα αποτελούσαν τα «άσπρα» (akçe), δηλ. ασημένια νομίσματα μικρής αξίας και επίσης κυκλοφορούσαν τα μικρότερης αξίας χάλκινα νομίσματα. Στενά συνδεδεμένα με τα μεταλλεία χρυσού, αργύρου και χαλκού ήταν τα νομισματοκοπεία, τα οποία βρίσκονταν συνήθως σε μικρή απόσταση από αυτά. Φαίνεται ότι η επέκταση προς Α. της αυτοκρατορίας κατά το 14^ο αιώνα ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας να τεθούν υπό την κυριαρχία της τα πλούσια μεταλλεία αργύρου της Σερβίας. Από τη δεκαετία του 1390 και μέχρι τη δεκαετία του 1460 οι Οθωμανοί κατέλαβαν, έχασαν και ανακατέλαβαν τα κύρια μεταλλεία αργύρου στη Μακεδονία, Σερβία και Βοσνία.⁷⁰ Η χρονολόγηση

⁶⁸Βλ. Erol Kahveci, «The Condition of the Ottoman Mine Labour and its Impact on the Republican Period», *Middle Eastern Studies*, v. 51, no. 5 (2015), σελ. 711-726: 713-714.

⁶⁹Βλ. Sevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, CUP 2000.

⁷⁰ Όπως αναφέρει και ο Traian Stoianovich: *Η στρατηγική της Οθωμανικής κατάκτησης στα Βαλκάνια ήταν να καταλάβουν τους δρόμους που οδηγούσαν στα μεταλλεία χρυσού, αργύρου, μολύβδου, χαλκού και σιδήρου της Σερβίας, Μακεδονίας και Βοσνίας, να καταλάβουν τα ορυχεία και*

των νομισμάτων από τα κοντινά νομισματοκοπεία μας δίνει επιπλέον στοιχεία. Τα πρώτα γνωστά οθωμανικά νομίσματα αργύρου προέρχονται από τις Σέρρες και χρονολογούνται στο έτος 1413, ενώ από τα υπόλοιπα μεταλλεία κόπηκαν νομίσματα αργυρά και χρυσά στα τέλη του 15^{ου} ή στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Τα μεταλλεία αυτά αποτελούσαν ιδιοκτησία του Στέμματος και η κυβέρνηση βασίστηκε στο θεσμό της ενοικίασης των φόρων (*mukataa*) για να τα λειτουργήσει. Εκτός από τους Μουσουλμάνους και Έλληνες επενδυτές έγιναν ενοικιαστές των φόρων στις υπό εξέταση περιοχές. Οι Οθωμανοί δεν φαίνεται να προχώρησαν σε αλλαγές στον τρόπο παραγωγής ή στην τεχνολογία. Κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν σχετικοί οθωμανικοί κανονισμοί (*kanunname*). Αυτοί αποτελούσαν μετάφραση προ-οθωμανικών κανονισμών και χρησιμοποιούσαν ευρέως τη σαξωνική ορολογία. Το πιο παραγωγικό μεταλλείο των Βαλκανίων φαίνεται ότι ήταν αυτό των Σιδηροκαυσίων, στο οποίο απασχολούνταν στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα, 6.000 εργάτες (βλ. Belon).

Σύμφωνα με τη νομοθεσία του 15^{ου} αιώνα σε ένα πολύ θεωρητικό επίπεδο τα μεταλλεία ανήκαν στο Σουλτάνο, αλλά λόγω της ανάγκης να επιτευχθεί επικερδής εκμετάλλευση, παραχωρούνταν με δικαίωμα σχεδόν ιδιοκτησίας σε επιχειρηματίες με αντάλλαγμα την πληρωμή συγκεκριμένων φόρων. Οι εκμεταλλευτές έφεραν το όνομα *varağ* και δημιουργούσαν κομπανίες. Αυτοί χώριζαν σε τεμάχια το μεταλλείο (64, 66, ή 68 τεμάχια) και ο καθένας είχε τόσα μερίδια όσα του επέτρεπε η οικονομική του δυνατότητα. Ο κάθε *varağ* είχε τη δυνατότητα να παραχωρήσει το μερίδιό του σε υπενοικίαση. Το διοικητικό και τεχνικό προσωπικό των μεταλλείων χωριζόταν σε *urbarar* (αρχηγός των μεταλλωρύχων με δικαστικές αρμοδιότητες), *hutman* (επιστάτης, εξαρτάται από τον *urbarar*, αντιστοιχεί ένας ανά 8 εργάτες), *şafar*(;), γραμματείς και «ορκωτοί». Ο σουλτάνος είχε τον έλεγχο του μεταλλείου μέσω του αντιπροσώπου του, του εμίνη, του γιασακτζή (;) και της τοπικής ελίτ (καδής, σαντζάκμπεης, σούμπασης). Ο σουλτάνος εκμίσθωνε τα μεταλλεία. Ο εκμισθωτής ονομαζόταν «αμίλης (= αυτός που εκμισθώνει μεταλλείο ή χυτήριο)». Τον 15^ο αιώνα υπήρχαν 2 εμίνηδες, ο ένας οριζόταν από τον Σουλτάνο και ο άλλος από τους αμίληδες. Τον ίδιο αιώνα οι εκμισθωτές ήταν Μουσουλμάνοι ή Χριστιανοί και σπανιότερα Εβραίοι. Από τον 16^ο αι. και μετά έχουμε περισσότερους Εβραίους λόγω των Σεφαραδιτών Εβραίων που καταφθάνουν στη Θεσσαλονίκη.⁷¹ Οι εβραίοι

μετά να αποδυναμώσουν τα κέντρα πολιτικής αντίστασης αφού θα τους είχαν αφαιρέσει την οικονομική τους εξουσία (η μετάφραση δική μου). Βλ. Traian Stoianovich, «A Route type: The Via Egnatia under Ottoman Rule», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996, σελ. 203-216: σελ. 204.

⁷¹Rhoads Murphey, «Silver production in Rumelia according to an official Ottoman report circa 1600», *Südost Forschungen*, τ. 39 (1980), σελ. 75-104.

απασχολήθηκαν ως εργάτες, αλλά εμφανίζονται και ως επενδυτές επί των μεταλλείων. Η πρώτη περίπτωση αποτελούσε μία *corvée* (=αγγαρεία) που ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης και μαρτυρία για τα μεταλλεία των Σιδηροκαυσίων παραθέτει σε άρθρο της η Minna Rozen.⁷²

Υπήρξαν διάφοροι κανονισμοί που ήδη από την εποχή του Μωάμεθ του Πορθητή, και με μία διαφοροποίηση από τον διάδοχό του, Βαγιαζήτ Β', κανόνιζαν την οργάνωση της εξόρυξης και του εξευγενισμού του αργύρου και του χρυσού.⁷³ Σύμφωνα με τον Rhoads Murphey, τα μεταλλεία αργύρου στα Βαλκάνια κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα διαφοροποιούνται από τα αντίστοιχά τους της Κεντρικής Ευρώπης καθώς η παραγωγή τους αυξάνεται σε σχέση με την προ-οθωμανική κατάσταση.⁷⁴ Σύμφωνα με μία επίσημη αναφορά την οποία χρησιμοποιεί ο Murphey σε άρθρο του, μεταξύ των πλέον παραγωγικών μεταλλείων κατατάσσονται τα μεταλλεία των Σιδηροκαυσίων, του Πραβίου (σημ. Ελευθερούπολη, κωμόπολη κοντά στην Καβάλα) και του Σιδηροκάστρου που βρίσκονται στη σημερινή ελληνική Μακεδονία. Ο Pamuk αναφέρει επίσης ότι στο νομισματοκοπείο του Πραβίου πρέπει να κόπηκαν και χάλκινα νομίσματα, γεγονός που υπονοεί την ύπαρξη μεταλλείου χαλκού εκεί κοντά.⁷⁵ Στις Σέρρες γινόταν κοπή χρυσών νομισμάτων.⁷⁶ Το νομισματοκοπείο των Σιδηροκαυσίων κλείνει στα μέσα του 17^{ου} αι. και η παραγωγή μειώνεται. Ακολούθως γύρω στα 1700 εγκαταλείπεται ο αστικός οικισμός, ερημώνει και μετατρέπεται ουσιαστικά σε δορυφορικό χωριό του γειτονικού Ιζβόρου (σημ. Στρατονίκη).⁷⁷ Στα μεταλλεία αυτά όπως αναφέρει ο Altunbay, χρησιμοποιώντας πηγές από τα οθωμανικά αρχεία του Αρχείου της Προεδρίας στην Κωνσταντινούπολη (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, BOA), ξαναρχίζει η εκμετάλλευση γύρω στα 1702, η οποία διέρχεται εκ νέου κρίση γύρω στα τέλη

⁷² Minna Rozen, «The Corvée to operate the Mines in Siderokapısı and its effects on the Jewish Community of Thessaloniki in the 16th century», I. K. Hassiotis (εκδ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth Century to the end of World War II*, Θεσσαλονίκη 1997: σελ. 453-471.

⁷³ Irène Beldiceanu – Steiner & Nicoară Beldiceanu, «Un règlement minier du règne du Süleyman le Législateur», *Süd-Ost Forschungen*, τ. XXI (1962), σελ. 144-167 και N. Beldiceanu, *Les actes des premiers Sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, Règlements miniers 1390-1512*, Παρίσι – Χάγη, II, 1964.

⁷⁴ Βλ. Rhoads Murphey, «Silver production» και S. Pamuk, *A Monetary history*, σελ. 38.

⁷⁵ Βλ. Pamuk, *A Monetary history*, σελ. 39 σημ. 60.

⁷⁶ Ομοίως, σελ. 90. Ο Evliya Çelebi αναφέρει σχετικά: «Στα γύρω βουνά υπάρχουν μεταλλεία αργύρου. Γι' αυτό και στις Σέρρες βρίσκεται νομισματοκοπείο της δυναστείας του Οσμάν. Τα νομίσματά του έχουν μεγάλη κυκλοφορία και φέρουν την ένδειξη: «άζε νασάοουχου νταροούμπι – φι Σιρόζ» (που θα πει: ας είναι δοξασμένες οι κατακτήσεις του – κοπή Σεργρών)». Βλ. Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Από τη Θράκη ως την Αττική*. Απόδοση: Νίκος Χειλαδάκης, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2010², σελ. 78.

⁷⁷ Για τα Σιδηροκαύσια βλ. Ηλίας Α. Κολοβός, *Χωρικοί και μοναχοί στην Οθωμανική Χαλκιδική. Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ύπαιθρο και η μονή Ξηροποτάμου*, Θεσσαλονίκη 2000 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), τ. Α', σελ. 54-72.

του 18^{ου} αιώνα.⁷⁸ Με αυτό συμφωνεί και ο πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη,⁷⁹ Marie-Esprit Cousinéry, ο οποίος κατά τη διάρκεια διαφόρων περιηγήσεων του στα γειτονικά της Θεσσαλονίκης μέρη έφτασε και στα μεταλλεία στα Σιδηροκάυσια, αλλά με μεγάλη του θλίψη τα βρήκε να τελούν σε αργία.⁸⁰ Δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε επακριβώς την επίσκεψη του Cousinéry, αλλά terminus ante quem αποτελεί το έτος 1817, χρονιά κατά την οποία ο Γάλλος πρόξενος εγκατέλειψε οριστικά τη Θεσσαλονίκη.

Το 1836, μετά τη δημιουργία δηλαδή του ελληνικού κράτους, ένας πολύπλευρος και κοσμοπολίτης επιστήμονας, ο Ami (Amedée) Boué (1794-1881), από τους ιδρυτές της Société Géologique de France (=Γεωλογική Εταιρεία της Γαλλίας), ο οποίος γεννήθηκε στο Αμβούργο προερχόμενος από οικογένεια Γάλλων Ουγενότων – που είχαν αφήσει το Bordeaux τον προηγούμενο αιώνα και είχαν πλουτίσει ασχολούμενοι με το θαλάσσιο εμπόριο της Μασσαλίας - και πέθανε ως υπήκοος της Αυστριακής αυτοκρατορίας,⁸¹ πραγματοποίησε το πρώτο του ταξίδι στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Σε ανακοίνωση που απέστειλε στο τέλος του ίδιου έτους στη συνέλευση της Γεωλογικής Εταιρείας θεωρεί ότι το βασικό ζήτημα δεν είναι ότι δεν υπάρχουν μεταλλεία στην Τουρκία, αλλά ότι οι χριστιανοί της Τουρκίας δεν δείχνουν ιδιαίτερο ζήλο στο να υποδεικνύουν την ύπαρξή τους από φόβο μήπως, αν το μάθουν οι άρχοντές τους, οι πασάδες, τους εξαναγκάσουν να δουλέψουν σε αυτά. Και παρακάτω κάνει αναφορά απλώς, χωρίς να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες, στα μεταλλεία αργυρούχου μολύβδου κοντά στην Λιαρίγκοβη (=Αρναία) και στα Μαδεμοχώρια που βρίσκονται σε απόσταση 14 λευγών ΝΑ της Θεσσαλονίκης.⁸²

⁷⁸Βλ. Mustafa Altunbay, *Osmanlı döneminde bir maden işletmesinin tarihi süreci: Sidrekapsi* [= Η ιστορική διαδρομή της εκμετάλλευσης ενός μεταλλείου κατά την Οθωμανική περίοδο: τα Σιδηροκάυσια], διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης, Κωνσταντινούπολη 2010.

⁷⁹Για τους Γάλλους προξένους στην οθωμανική Θεσσαλονίκη και μεταξύ αυτών και για τον Cousinéry βλ. Mathieu Jestin, «De Cousinéry à Cousinéry, Histoire du consulat français de Salonique de 1784 à 1817», *IRICE/Bulletin de l' Institut Pierre Renouvin*, 2011/1, αρ. 33: σελ. 87-102 (<http://www.cairn.info/revue-bulletin-de-l-institut-pierre-renouvin-2011-1-page-87.htm> πρόσβαση: 30.4.2020), Του ιδίου, «Les identités consulaires dans la Salonique ottoman, 1781-1912», *Monde(s)* 2013/2 (No 4), σελ. 189-209 (<http://www.cairn.info/revue-mondes1-2013-2-page-189.htm>, πρόσβαση: 14.2.2017), Του ιδίου, *Le Consulat de France à Salonique 1781-1913*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι 2014 (<https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-02160100/document> πρόσβαση: 29.4.2020).

⁸⁰Βλ. Esprit-Marie Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. I-II, Παρίσι 1831: σελ. 141-150.

⁸¹Για τον Boué, πρωτοπόρο των γεωλογικών ερευνών στα Βαλκάνια, ο οποίος θεωρείται ο πατέρας της Βουλγαρικής γεωλογίας βλ. www.annales.org/archives/cofrhigeo/boue-bulgare.html

⁸²Βλ. «Résultats de ma première tournée dans le Nord et le centre de la Turquie d'Europe, faite, en partie, en compagnie de MM. De Montalembert et Viquesnel», *Bulletin de la Société Géologique de France* (στο εξής *BSGF*), τ. 8 (1836): σελ. 14-63.

Χάρτης 1.1. Οι διαδρομές του Ami Boué κατά τη διάρκεια των 3 ταξιδιών του στη Βαλκανική. 1 - αποστολή του 1836, 2 - αποστολή του 1837, 3 – αποστολή του 1838. (www.annales.org/archives/cofrhigeo/boue-bulgarie.html)

Και στο τετράτομο έργο του, *La Turquie d' Europe*, που δημοσιεύεται το 1840 ως επιστέγασμα τριών τουλάχιστον ταξιδιών που πραγματοποίησε αυτός στην Οθωμανική αυτοκρατορία, ο Βουέ επανέρχεται στο θέμα των μεταλλείων ακολουθώντας μία ολιστική προσέγγιση και εκφράζοντας τη γνώμη του για πολλά ζητήματα που άπτονται του τρόπου χρηστής διοίκησης των μεταλλείων από την πλευρά της Οθωμανικής κυβέρνησης. Εδώ βλέπουμε έναν επιστήμονα ο οποίος είναι εντελώς «μοντέρνος» στην προσέγγιση της εκμετάλλευσης της πρωτογενούς παραγωγής. Κατ' αρχάς προτείνει να περιδιαβούν όλη την αυτοκρατορία μηχανικοί μεταλλείων. Αυτό θα είναι ένα δύσκολο εγχείρημα επειδή οι μηχανικοί δεν είναι δυνατόν να αναμένουν βοήθεια εκ μέρους των κατοίκων όσον αφορά την υπόδειξη σημείων ενδιαφέροντος, καθώς εκείνοι πιθανά θα αποκρύψουν την ύπαρξη μεταλλείων με την ελπίδα να τα εκμεταλλευτούν αργότερα οι ίδιοι. Η επιφυλακτική αυτή συμπεριφορά των κατοίκων δικαιολογείται εύκολα και για έναν άλλο λόγο, διότι αυτοί τρέφουν επιπλέον αισθήματα φόβου απέναντι στους Οθωμανούς θεωρώντας ότι θα τους εξαναγκάσουν σε αναγκαστική εργασία στα μεταλλεία. Δεν πιστεύει ο Βουέ ότι αυτό θα αποτελέσει αξεπέραστο πρόβλημα και σχετικά προτείνει την αντικατάσταση της καταναγκαστικής εργασίας από την μισθωτή εργασία. Με αυτόν τον τρόπο θα δημιουργηθούν και μόνιμες εγκαταστάσεις με εργάτες σε κάποιες περιοχές και θα μπορέσουν να επωφεληθούν και οι παλιοί κάτοικοι. Οι πασάδες όσον αφορά τη διοίκηση των μεταλλείων επιβάλλεται να χρησιμοποιήσουν την επιστημονική γνώμη των μηχανικών μεταλλείων. Και δεν πρέπει κανείς να κατηγορεί τους πασάδες για κακοδιοίκηση. Το πραγματικό

πρόβλημα, σύμφωνα με τον Boué, είναι η έλλειψη ορθολογικής διοίκησης των μεταλλείων. Τέλος πιθανολογεί ότι τα κέρδη θα είναι μεγαλύτερα εάν η Οθωμανική κυβέρνηση αναθέσει την εκμετάλλευση των μεταλλείων σε εταιρείες. Η ανάθεση αυτή θα πρέπει να είναι πολυετής και να εξασφαλίζεται έλεγχος αυτών των επιχειρήσεων από μηχανικούς της κυβέρνησης, οι οποίοι θα είναι αδιάφθοροι εφόσον θα τους καταβάλλεται κανονικός μισθός. Επίσης θα μπορούσαν να τεθούν ειδικές ρήτρες για την περίπτωση αθέτησης των όρων της σύμβασης μεταξύ των επιχειρηματιών και του κράτους. Και αυτό γιατί σε αντίθετη περίπτωση οι εταιρείες θα μπορούσαν βραχυπρόθεσμα να προβούν στην εκμετάλλευση των πιο πλούσιων φλεβών και έτσι να εξαντλήσουν το μεταλλείο, αποσκοπώντας αποκλειστικά στο δικό τους όφελος, ενώ υπέρτατος στόχος πρέπει να είναι πάντα η ευημερία του κράτους και των κατοίκων του.⁸³

Όσον αφορά τώρα τους εργάτες που απασχολούνταν στα μεταλλεία φαίνεται ότι στην αρχή υπήρχε πρόβλημα στην εξεύρεσή τους, λόγω του ότι ο Μωάμεθ ο Β΄ τους είχε φορολογήσει όπως ακριβώς και τους χωρικούς της περιοχής. Αρκετοί από αυτούς τότε εγκατέλειπαν τις περιοχές όπου υπήρχαν μεταλλεία και ο Βαγιαζήτ Β΄ θέλοντας να τους επαναφέρει στην περιοχή, τους προσέφερε ελάφρυνση των φορολογικών βαρών. Με αυτόν τον τρόπο οι μεταλλωρύχοι βρέθηκαν να μοιράζονται την ίδια – φορολογική – κατηγορία με τους φύλακες των περασμάτων και με άλλους υπαλλήλους της Οθωμανικής διοίκησης. Δεν είναι γνωστό εάν υπήρξε ποτέ κάποιο σύστημα συντεχνίας. Μάλιστα γίνεται λόγος παράλληλα και για μισθωτούς εργάτες που μίσθωναν οι *varaq*. Επίσης εκτός από τους εργάτες, οι οποίοι είχαν μια κάποια ειδικευση, φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν και κάποιοι νομάδες από τις τοπικές φυλές ως φύλακες των ορυχείων. Η μη-οθωμανική (σαξωνική) ορολογία που επικράτησε στα Βαλκάνια δεν φαίνεται να διαδόθηκε και στο ασιατικό κομμάτι της αυτοκρατορίας.⁸⁴

1.1.2. «Στρατηγικά ορυκτά» για μια αυτοκρατορία

Καθώς η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε ανάγκη από εδαφικές κατακτήσεις, ήταν φυσικό να χρειάζεται σίδηρο, για τις οχυρώσεις, για τα όπλα και τον στόλο, και άλλα ορυκτά, όπως μόλυβδο, για τις σφαίρες των όπλων, και χαλκό για όπλα και κανόνια. Σύμφωνα με τον Ágoston Gábor⁸⁵ στη διάρκεια των πολιορκιών των πόλεων οι μεταλλωρύχοι και «λαγουμιτζήδες» (= αυτοί που άνοιγαν στοές) ήταν εξίσου χρήσιμοι με τους χειριστές των κανονιών. Και

⁸³ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, τ. 1-4, Παρίσι 1840: τ. 3, σελ. 66-68.

⁸⁴ Suraiya Faroqui, *Artisans of Empire. Crafts and craftspeople under the Ottomans*, 2009: σελ. 51-53.

⁸⁵ Ágoston Gábor, *Guns for the Sultan. Military power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, 2005. Συμφωνεί εδώ με την άποψη του Ekmeleddin Ihsanoglu.

μάλιστα ιδίως οι Αρμένιοι «λαγουμιτζήδες» ήταν καλύτεροι από τους αντίστοιχους αυστριακούς. Ως προς την τεχνολογία καταλήγει και αυτός στο συμπέρασμα: «Η Κωνσταντινούπολη με τους Τούρκους και Πέρσες σιδεράδες και τεχνίτες, τους Έλληνες και Αρμένιους μεταλλωρύχους, τους Βόσνιους, Σέρβους, Τούρκους, Ιταλούς, Γερμανούς και αργότερα Γάλλους, Άγγλους και Ολλανδούς κατασκευαστές όπλων και μηχανικούς, καθώς και με τους Βενετούς, Δαλματούς, Έλληνες πλοιοκτήτες και ναύτες φάνηκε πως αποτελούσε το ιδανικό περιβάλλον για έναν «τεχνολογικό διάλογο».⁸⁶ Μάλιστα τα άλογα, τα όπλα και ο σίδηρος θεωρούνταν αγαθά των οποίων απαγορευόταν η εξαγωγή (*memnu esya*), επειδή θα μπορούσαν να τα χρησιμοποιήσουν οι άπιστοι για να διεξάγουν πόλεμο εναντίον των Οθωμανών. Τη στιγμή που σταματάνε οι εργασίες στα Σιδηροκαύσια γύρω στα 1700, απ' όπου εξορυσσόταν εκτός από χρυσό και άργυρο, και μόλυβδος, ξεκινάνε οι εργασίες εξόρυξης σιδήρου στο Πράβι για τις εκστρατείες του τέλους του αιώνα. Γύρω στο 1800 από την ίδια περιοχή πέρασε ο ορυκτολόγος Edward Daniel Clarke (1769-1822) και αναφέρθηκε σε «many iron works» στην περιοχή Pravasta—έτσι αντί για Πράβιστα, σημ. Ελευθερούπολη, και μάλιστα έκανε αναφορά στα τείχη των Δαρδανελλίων τα οποία προμηθεύονταν από το μέρος αυτό μπάλες για τα κανόνια.⁸⁷

Υπάρχει επίσης μία αναφορά σε γαλλικό χάλυβα, που όμως δεν είναι σίγουρο αν πρόκειται για μέταλλο που προέρχεται από τη Γαλλία ή για μέταλλο που παράγεται τοπικά ακολουθώντας γαλλικές προδιαγραφές. Επίσης γινόταν εισαγωγή αλουμινίου από την Αγγλία. Κατά τον 17^ο αιώνα γίνεται εισαγωγή μολύβδου από το εξωτερικό μέσω ευρωπαίων εμπόρων. Πάντως ο Gábor θεωρεί ότι η Οθωμανική μεταλλεία και γενικότερα η οικονομία, πήγαινε σχετικά καλά μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1760.⁸⁸

Και ένα άλλο είδος πηγών έρχεται να ρίξει άπλετο φως στις σχετικές έρευνες: οι αρχαιολογικές ανασκαφές. Κατ' αρχάς πρόκειται για ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 από το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης. Τα πορίσματά αυτών των ανασκαφών παρουσιάστηκαν το 2006 στο Manchester επ' ευκαιρία των εγκαινίων της έκθεσης “1001 Inventions”.⁸⁹ Οι ανασκαφές είχαν λάβει χώρα στην περιοχή του Demirköy

⁸⁶ Gábor, *Guns for the Sultan*, σελ. 48.

⁸⁷ E.D. Clarke, *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa. Part the second. Greece, Egypt and the Holy Land*. Section the third..., τ. 8, Λονδίνο 1818⁴: σελ. 7. «From the mouth of the Strymon to Pravista, I count five hours. This place is situated between two plains, and is distant from the sea three hours. There are here many iron works; and the fortresses at the Dardanelles are supplied from this place with balls for the cannon. The mountains containing the iron ore run in a direction from Orfano, near the Strymon, to Pravasta.»

⁸⁸ Gábor, *Guns for the Sultan*, σελ. 175.

⁸⁹ H. H. Günhan Danisman et alii, *Ottoman Mining and Metal Working in the Balkans: Its impact on Fire-Arms Technology of Southeast Europe (15th-17th centuries)*, 2007. Για μία πιο συνολική θεώρηση και

(τουρκική λέξη που σημαίνει Σιδηροχώρι), Samakocuk και στην περιφέρειά του, 25 χλμ. Α. των συνόρων της Τουρκίας με τη Βουλγαρία και περίπου 20 χλμ. Ν. των ακτών της Μαύρης Θάλασσας. Συνδέεται αυτή η εκμετάλλευση με την εισαγωγή της τεχνολογίας των πυροβόλων όπλων που είχε γοητεύσει τους Οθωμανούς από πολύ νωρίς. Γίνεται αναφορά στο άρθρο που συνόδευε την έκθεση και σε δύο ακόμη μεταλλουργικά συγκροτήματα, το ένα στο Σαμακό της Βουλγαρίας και το δεύτερο στο Πράβι (σημ. Ελευθερούπολη). Και συμπερασματικά, έχοντας χρησιμοποιήσει εκτός από αρχαιολογικά ευρήματα και αρχειακές καταγραφές από τα Οθωμανικά αρχεία, καταλήγει ο συγγραφέας του σχετικού άρθρου:

κατά την κορύφωση της παραγωγής σιδήρου τον 17^ο αιώνα πριν από την εισαγωγή μοντέρνων μεθόδων παραγωγής χάλυβος στην Ευρώπη, οι Οθωμανοί είχαν ήδη θέσει σε εφαρμογή ένα μοναδικό σύστημα «ιδιωτικής και κρατικής συνεργασίας» (*private-public partnership*) στην βιομηχανική μεταλλουργία των Βαλκανίων πολύ πριν από την εισαγωγή αντίστοιχων θεσμών στην Ευρώπη.⁹⁰

Και στην Ελλάδα την ίδια περίοδο ξεκίνησαν αρχαιολογικές έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία. Υπεύθυνος των ανασκαφών ήταν ο αρχαιολόγος Νεραντζής Νεραντζής, ο οποίος τον Ιούνιο του 2007 δημοσίευσε σχετικό άρθρο στο περιοδικό *Αρχαιολογία*.⁹¹ Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Νεραντζή δύσκολα μπορεί να γίνει χρονικός διαχωρισμός των μεταλλουργικών εργαστηρίων που έχουν ανασκαφεί και τα συγκεκριμένα ανήκουν είτε στην υστερο-βυζαντινή είτε στην πρωτο-οθωμανική περίοδο. Ο συγγραφέας καταλήγει στα εξής συμπεράσματα αναφορικά με τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας:

αναφορά σε ανασκαφές στην Ανατολική Μακεδονία βλ. Nerantzis Nerantzis, «Pillars of power: Silver and steel of the Ottoman Empire», *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, τ. 9, αρ. 2 (2009), σελ. 71-85. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει εδώ ο Νεραντζής είναι ότι από τη μια οι εργάτες ενώ δέχονταν κρατικό έλεγχο, είχαν μια ορισμένη φοροαπαλλαγή και από την άλλη οι αρχαιολογικές έρευνες μαρτυρούν την αξιοποίηση υψηλής τεχνολογίας στον τομέα της παραγωγής του αργύρου και του χάλυβα ως απάντηση σε διάφορους κοινωνικο-πολιτικούς παράγοντες. Παρατηρεί επίσης μία τάση για αύξηση της παραγωγής στο σύνολο της Οθωμανικής επικράτειας. Για το θέμα της χρήσης της τεχνολογίας βλ. και N. Nerantzis, «Using mills to Refine Metals: Iron Smelting Technology of the Transitional Byzantine to Ottoman Period in Macedonia, Greece», Tobias L. Kienlin – Ben W. Roberts (eds.), *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, Βόννη 2009, σελ. 443-451.

⁹⁰Η. H. Günhan Danisman et alii, *Ottoman Mining*, σελ. 11. Αυτή η άποψη για την μοναδικότητα και το πρώιμο της συνεργασίας κράτους και ιδιωτών στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις κατά την περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μάλλον πρέπει να ελεγχθεί ως υπερβολική.

⁹¹ Νεραντζής Νεραντζής, «Η βυζαντινή μεταλλευτική και μεταλλουργία στην Ανατολική Μακεδονία», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 103 (Ιούνιος 2007), σ. 70-76. Βλ. επίσης και την διδακτορική διατριβή του ίδιου στο Τμήμα Αρχαιολογίας και Προϊστορίας στο Πανεπιστήμιο του Sheffield, *Byzantine and Ottoman Mineral Exploitation and Smelting in Eastern Macedonia, Greece and their Implications for Regional Economics*, 2009 (http://etheses.whiterose.ac.uk/10396/1/521831_vol.1.pdf και http://etheses.whiterose.ac.uk/10396/2/521831_vol.2.pdf).

Με βάση τα στοιχεία που εξετάστηκαν συντίθεται η εικόνα δύο μοντέλων πρακτικής: αφ' ενός μικρής κλίμακας, χαμηλής παραγωγικότητας και απόδοσης στις θέσεις Κατάφυτο και Βαθύτοπος και αφ' ετέρου μια πρακτική ευρείας κλίμακας και υψηλής αποδοτικότητας στις θέσεις Άγκιστρο και Μακρυχώρι όπου γινόταν και παράλληλη εξόρυξη χρυσού. Μια τέτοια εικόνα πιθανόν αντικατοπτρίζει τα διαφορετικά διοικητικά συστήματα υπό τα οποία εργάζονταν οι μεταλλουργοί. Στα λιγότερο παραγωγικά κέντρα η αποδοτικότητα ίσως να μην αποτελούσε κυρίαρχη έγνοια καθώς οι μεταλλουργοί στόχευαν στην εξυπηρέτηση τοπικών αναγκών, μια κατάσταση συγκλίνουσα με το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον της ύστερης βυζαντινής εποχής. Αργότερα κατά τον 15^ο αιώνα, η εφαρμογή της οθωμανικής διοίκησης και του φορολογικού συστήματος οδήγησαν τους μεταλλουργούς στην ανάγκη να αυξήσουν την απόδοση με κάθε κόστος.... Πρέπει να σημειωθεί ότι η εποχή χαρακτηρίζεται από συγκέντρωση της παραγωγής που αυξήθηκε σε συνδυασμό με την υποδούλωση του εργατικού δυναμικού...

Και παρακάτω: Καθώς η τεχνολογία βελτιωνόταν μετά την έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης, απαιτήθηκε επαναπροσδιορισμός της οικονομικής οργάνωσης των εργαστηρίων για την επίτευξη μεγάλης κλίμακας παραγωγής, κέρδους και κατανάλωσης αγαθών μέσω πολύπλοκων εμπορικών δικτύων. Οι μεγάλες βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης παρήγαγαν κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, τεράστιες ποσότητες χάλυβα και χυτοσιδήρου σε σύγχρονες εγκαταστάσεις, οδηγώντας τα περιφερειακά παραδοσιακά μεταλλουργεία σε μαρασμό και συρρίκνωση. Σταδιακά οι εισαγωγές σε κράματα υψηλής καθαρότητας, σε συνδυασμό με τις χαμηλές τιμές της αγοράς, σηματοδότησαν την παρακμή των μικρών μη ανταγωνιστικών εργαστηρίων της Ανατολικής Μακεδονίας, που για αιώνες στήριζαν τις τοπικές οικονομίες.⁹²

1.2. Ο 19^{ος} αιώνας. Μια εισαγωγή

Τι είναι αυτό που αλλάζει τελικά κατά τον 19^ο αιώνα – και κυρίως στο δεύτερο μισό του – στην εκμετάλλευση των μεταλλείων; Αλλάζει η πολιτική κατάσταση – γεγονός που θα έχει ως αποτέλεσμα να μεταβληθεί και το νομικό καθεστώς αρχικά όσον αφορά την ιδιοκτησία της γης και αργότερα την εκμετάλλευση μεταλλείων. Η Οθωμανική αυτοκρατορία πλέον αποτελεί «τον μεγάλο ασθενή» και οι Μεγάλες Δυνάμεις θα θελήσουν να επωφεληθούν από αυτήν την αδυναμία. Στο πρώτο μισό του αιώνα, όταν την πρωτοκαθεδρία στην παγκόσμια οικονομία κατέχει η Βρετανία, η Οθωμανική αυτοκρατορία θα

⁹²Στρατής Παπαδόπουλος – Νεραντζής Νεραντζής, «Η παραγωγή σιδήρου στο Νομό Καβάλας και την ευρύτερη περιοχή κατά τα ιστορικά χρόνια», *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια*, τ. Α', Καβάλα 2012, σελ. 411-421: σελ. 418.

συνυπογράψει με αυτήν μία συμφωνία, η οποία επιτρέπει το ελεύθερο εμπόριο. Πρόκειται για τη συμφωνία τη γνωστή στην Οθωμανική ιστοριογραφία ως συνθήκη του Μπαλτά-Λιμανί (1838).⁹³ Σύμφωνα με αυτήν τη συνθήκη η Οθωμανική Αυτοκρατορία καταργεί τα κρατικά μονοπώλια και καθορίζει για τους άγγλους εμπόρους τους ίδιους δασμούς που ισχύουν για τους δικούς της πολίτες. Μετά από λίγο παρόμοιες συμφωνίες θα επιτύχουν και άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Αμερικανοί οθωμανολόγοι είχαν θεωρήσει παλαιότερα ότι η παρακμή και αργότερα η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οφειλόταν σε καθαρά εξωτερικά αίτια, συγκεκριμένα στη διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην Τουρκία και στην επέκταση της παγκόσμιας οικονομίας.⁹⁴ Οι Τούρκοι Οθωμανολόγοι από την άλλη θεωρούν ότι η κατάσταση υπήρξε αμφίδρομη.⁹⁵ Ανάμεσα σε αυτούς ο İlkey Sunar χαρακτηριστικά αναφέρει:

Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, η πολιτική οικονομία της αυτοκρατορίας, υποκείμενη στη δυναμική της παγκόσμιας αγοράς των Ευρωπαίων και στις απαιτήσεις του Οθωμανικού κράτους, εξελίχθηκε σταδιακά σε ένα περίπλοκο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα το οποίο κατέλαβε στο δίκτυο της παγκόσμιας αγοράς μια περιφερειακή θέση μέχρι την κατάλυσή της τον εικοστό αιώνα.⁹⁶

⁹³Το κείμενο της συνθήκης βρίσκεται στον A. Boué, *La Turquie d' Europe*, τ. III, Παρίσι 1840. Βλ. επίσης V. Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire. International Trade and relations 1854-1914*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2011: σελ. 21-24. Την ίδια χρονιά υπογράφηκε συνθήκη ελεύθερου εμπορίου και με τη Γαλλία ενώ τα επόμενα χρόνια και άλλες χώρες υπέγραψαν παρόμοιες συνθήκες με την Υψηλή Πύλη. Με αυτή τη συνθήκη η Βρετανική αυτοκρατορία έκανε φανερό την επιθυμία της να σταματήσει την επεκτατική πολιτική της Γαλλίας και της Ρωσίας στην περιοχή και την πρόθεσή της να βοηθήσει την αυτοκρατορία να διατηρήσει την εδαφική της ακεραιότητα. Για μία συγκριτική μελέτη όπου αναλύονται οι ομοιότητες και οι διαφορές των συνθηκών του Μπαλτά Λιμανί και της συνθήκης της Naijing που έκλεισε η Βρετανία με την Κίνα την ίδια χρονική περίοδο βλ. Reşat Kasaba, «Treaties and Friendships: British Imperialism, the Ottoman Empire and China in the nineteenth Century», *Journal of World History*, τ. 4, αρ. 2 (1993), σελ. 215-241.

⁹⁴ Αυτή η άποψη δεν γίνεται δεκτή στο παρακάτω έργο, Erkut Duranoglu and Guzide Okutucu, *Economic reasons behind the decline of the Ottoman Empire*, Master Thesis in International Business, Norges Handelshøyskole, Μπέργκεν 2009. Οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία πέρα από το γεγονός ότι δέχτηκε εξωτερικές παρεμβάσεις, επειδή η ιδεολογία της βασιζόταν στις αξίες του προστατευτισμού, της παράδοσης και του φискаλισμού, ήταν η ίδια που παρεμπόδιζε την οικονομική ανάπτυξη και καθυστέρησε την εισαγωγή νέας τεχνολογίας. Και τελικά τον πραγματικό λόγο πίσω από την παρακμή και την πτώση της αποτελεί η ανικανότητα προσαρμογής της αυτοκρατορίας στις εσωτερικές και εξωτερικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν και η αδυναμία αντιμετώπισης των ξένων απειλών, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να δεχτεί ένα ισχυρό οικονομικό πλήγμα.

⁹⁵Στο άρθρο του Reşat Kasaba που προαναφέραμε γίνεται λόγος για αντίδραση εκ μέρους τοπικών παραγόντων, στην μεν Οθωμανική αυτοκρατορία μέσω της ληστείας, στη δε Κίνα μέσω των μυστικών εταιριών.

⁹⁶ İlkey Sunar, «State and economy in the Ottoman Empire», Huri Islamoğlu-Inan (εκδ.), *The Ottoman Empire and the World – Economy*, 1987: σελ. 63-87 και συγκεκριμένα σελ. 64.

Ο Şevket Pamuk αναφερόμενος στη διείσδυση του Ευρωπαϊκού καπιταλισμού αναγνωρίζει τρεις κατηγορίες εξαρτώμενων χωρών: α) τις αποικίες, β) τις χώρες που είχαν μία τυπική πολιτική εξάρτηση από τις αποικιοκρατικές δυνάμεις, όπως ήταν η περίπτωση των χωρών της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής και γ) τις χώρες όπως η Περσία, η Κίνα και η Οθωμανική αυτοκρατορία όπου υπήρξε διείσδυση του παγκόσμιου καπιταλισμού μέσα σε ένα πλαίσιο συνθηκών ανταγωνισμού μεταξύ των αποικιοκρατικών δυνάμεων. Σε αυτές τις κοινωνίες – της τρίτης κατηγορίας – εμφανίζεται συχνά μία διαμάχη ανάμεσα από τη μια σε μία κεντρική γραφειοκρατία η οποία παραμένει δέσμια του παρελθόντος και των προνομίων της και σε κάποιες κοινωνικές τάξεις από την άλλη που εμφανίζονται υπέρμαχοι μιας πιο ταχείας και άμεσης ενσωμάτωσης της χώρας στην παγκόσμια οικονομία. Την δεύτερη ομάδα αποτελούσαν συνήθως συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων, όπως οι έμποροι και οι γαιοκτήμονες, οι οποίοι έδειχναν αυξημένο ενδιαφέρον για τις εξαγωγές.⁹⁷

Κατά τον 19^ο αιώνα, μετά από την αγγλο-τουρκική συνθήκη του 1838, τα μεταρρυθμιστικά διατάγματα του 1839 (Χάτι-Σερρίφ) και του 1856 (Χάτι Χουμαγιούν), όπως και το Σύνταγμα του 1876 – περίοδος γνωστή ως «Τανζιμάτ», αραβική λέξη που σημαίνει μεταρρυθμίσεις – οι οθωμανικές αρχές προσπάθησαν να ευθυγραμμιστούν με τις δυτικο-ευρωπαϊκές πολιτικές δομές.⁹⁸ Ο Pamuk αναφέρει ότι κατά τον 19^ο αιώνα μεγάλες ποσότητες κεφαλαίου επενδύθηκαν από τις βιομηχανικές χώρες στην «περιφέρεια». Αυτές οι επενδύσεις μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: α) στις άμεσες επενδύσεις σε επιχειρήσεις και β) στον δανεισμό προς τις κυβερνήσεις. Οι περισσότερες από τις άμεσες επενδύσεις τοποθετήθηκαν στη δημιουργία υποδομών, όπως σιδηρόδρομοι και λιμάνια και όχι σε παραγωγικές δραστηριότητες όπως η γεωργία και η βιομηχανία. Θεωρεί τις επενδύσεις στα μεταλλεία την πιο σημαντική εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα.⁹⁹ Υπό την επίβλεψη του Pamuk εκπονήθηκε μία μεταπτυχιακή εργασία, του Alaaddin Tok, η οποία έχει ως θέμα τα μεταλλεία στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία και την οποία θα χρησιμοποιήσω ευρέως παρακάτω.¹⁰⁰

⁹⁷ Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, CUP, 1987.

⁹⁸ Carter Vaughn Findley, «The Tanzimat», *The Cambridge History of Turkey*, τ. 4. *Turkey in the Modern World*, (εκδ.), Reşat Kasaba, 2008· και Halil Inalcık – Donald Quataert (επιμ.), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β', Αθήνα 2011: σελ. 387-406.

⁹⁹ Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820-1913*, 1987: σελ. 55.

¹⁰⁰ Alaaddin Tok, *The Ottoman mining in the age of capitalism: an analysis of state-capital relations (1850-1908)*, Πανεπιστήμιο Βοσπόρου, Κωνσταντινούπολη 2010 (https://www.academia.edu/4910024/Mining_in_the_Late_Ottoman_Empire). Στην διείσδυση του ξένου κεφαλαίου στα μεταλλεία της Ασιατικής όμως μόνον Τουρκίας με ιδιαίτερη αναφορά σε εκείνα τα μεταλλεία όπου υπήρξε έντονη η παρουσία του ελληνικού στοιχείου αναφέρεται και ο

1.2.1. Νομικό καθεστώς και εκμετάλλευση μεταλλείων στην ύστερη Οθωμανική περίοδο

Η μεγαλύτερη διαφορά ανάμεσα στην κλασσική περίοδο και στην ύστερη Οθωμανική περίοδο αναφορικά με τα μεταλλεία είναι η μεταβολή στο σχετικό νομικό καθεστώς.¹⁰¹ Οι κανονισμοί που είχαν επιβάλλει οι σουλτάνοι (*kanunnâme*), βασισμένοι στη Σαρία και στο εθιμικό προϋπάρχον δίκαιο, αντικαταστάθηκαν από νόμους (*nizamnâme*). Κατ' αρχάς το 1858 είχε ψηφιστεί ο Νόμος «Περί γαιών». Σύμφωνα με αυτό το νόμο που αφορούσε το ιδιοκτησιακό καθεστώς δεν επιτρεπόταν η κατοχή από ξένους υπηκόους γης γενικότερα, επομένως και μεταλλείων. Αυτοί όμως άρχισαν να αποκτούν παράνομα μεταλλεία χρησιμοποιώντας Οθωμανούς υπηκόους που έπαιρναν παραχωρήσεις για να τις πωλήσουν μετά άτυπα στους ξένους. Τροποποιήθηκε ο νόμος αυτός το 1867 και από τότε οι ξένοι υπήκοοι μπορούσαν να αποκτήσουν ιδιοκτησία με τον ίδιο τρόπο όπως και οι Οθωμανοί υπήκοοι σε όλη την επικράτεια εκτός από την περιφέρεια της Χετζάζης – όπου βρίσκονταν οι ιερές πόλεις, Μέκκα και Μεδίνα – με τον όρο αυτοί να υπακούουν στους νόμους και να τηρούν τις υποχρεώσεις τους ακριβώς όπως συνέβαινε και με τους Οθωμανούς υπηκόους.¹⁰²

Πρώτη φορά δημοσιεύεται οθωμανικός Νόμος περί μεταλλείων το 1861.¹⁰³ Ίσως δεν αποτελεί απλή σύμπτωση το ότι το ίδιο έτος δημοσιεύτηκε και ο ελληνικός νόμος περί μεταλλείων.¹⁰⁴ Μεταβλήθηκε αρκετές φορές: το 1869, εμπνευσμένος από τον αντίστοιχο γαλλικό του 1810 επιτρέπει την εκμετάλλευση των μεταλλείων από ξένους,¹⁰⁵ το 1886,¹⁰⁶ το 1901 και ο τελευταίος στην περίοδο

Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, *Το Ελντοράντο της Ανατολής. Η διείσδυση των Ευρωπαϊκών Εταιρειών στα Μεταλλεία της Μικράς Ασίας (1861-1923)*, Θεσσαλονίκη 2008.

¹⁰¹ Βλ. και Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, *Το Ελντοράντο της Ανατολής*: σελ. 49-80.

¹⁰² Βλ. A. Tok, *The Ottoman Mining Sector*, σελ. 30-31.

¹⁰³ Για το κείμενο του νόμου αυτού που δημοσιεύτηκε στις 17.7.1861 βλ. Bernard Camille Collas, *La Turquie en 1864*, Παρίσι 1864. Παράρτημα 16, σελ. 463-472. Ο B.C. Collas (1819, Μπορντώ - 1898, Παρίσι), καρμπονάρος, έμπορος από τη Μασσαλία και Γερουσιαστής ανέλαβε με την ίδρυση ομώνυμης εταιρίας την διαχείριση των Φάρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

¹⁰⁴ Για το θεσμικό πλαίσιο στην Ελλάδα από το 1861 μέχρι το 1960 βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 43-45. Ο ελληνικός νόμος ήταν επηρεασμένος από το γαλλικό νόμο του 1810, όπως ο αντίστοιχος οθωμανικός του 1869.

¹⁰⁵ A. Tok, *The Ottoman Mining Sector*, σελ. 31-34. Η πρώτη μεταλλευτική εταιρία με ξένο κεφάλαιο που ιδρύεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία είναι η Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρία στην οποία συμμετέχουν οι Ρωμιοί τραπεζίτες του Γαλατά. Η εταιρία τελικά ασχολείται αποκλειστικά με ένα και μόνο λιγνιτωρυχείο στις Σέρρες. Βλ. A. Tok, *The Ottoman Mining Sector*, σελ. 44. Για την εταιρεία βλ. εδώ παρακάτω.

¹⁰⁶ Δημ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμ. Αυτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων, τ. Δ', Διοικητικοί και λοιποί νόμοι*, Κωνσταντινούπολη 1891: σελ. 3501-3536. Ο ίδιος συγγραφέας εκδίδει επίσης τον εσωτερικό

που μας ενδιαφέρει, το 1906.¹⁰⁷ Σύμφωνα με το νόμο του 1861 ξένοι μπορούσαν να πάρουν παραχώρηση μόνο ως μέτοχοι εταιρίας όπου ο κύριος ή οι κύριοι μέτοχοι ήταν Οθωμανοί υπήκοοι.¹⁰⁸ Από το 1869 μπορούν να πάρουν παραχώρηση και μόνοι τους είτε ως άτομα είτε συστήνοντας εταιρείες. Σύμφωνα με αυτό το νόμο η παραχώρηση μεταλλείου ολοκληρώνεται με την έκδοση αυτοκρατορικού φερμανίου, το οποίο μπορεί να έχει διάρκεια έως 99 έτη. Επίσης αλλάζει η διαδικασία. Κάποιος που θέλει να πάρει άδεια για μεταλλευτικές έρευνες, αν μεν είναι κάτοχος της γης δεν χρειάζεται να πάρει άδεια, αν δεν είναι, θα πρέπει να απευθυνθεί στις τοπικές αρχές και, αν ο κυβερνήτης συμφωνήσει, θα του παραχωρηθεί μονοετής άδεια. Υπήρχαν αυστηροί όροι και από το 1887 και μετά θα έπρεπε ο αιτητής να απευθυνθεί για την άδεια απευθείας στην διοίκηση των μεταλλείων στην Κωνσταντινούπολη και η άδεια πλέον δινόταν για δύο έτη. Αυτός ο νέος κανονισμός του 1887 εκδόθηκε από την νέο-εμφανιζόμενη Διεύθυνση Μεταλλείων (Maadin Nezaretî) που υπαγόταν στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων.¹⁰⁹ Στο τέλος για να κατακυρωθεί το μεταλλείο στον δικαιούχο έπρεπε να εκδοθεί φερμάνι παραχώρησης από τον Σουλτάνο και να πληρωθούν οι σχετικοί φόροι έκδοσης. Ο ιδιοκτήτης θα έπρεπε να αρχίσει την εκμετάλλευση μέσα σε ένα χρόνο και να φροντίζει για την ετήσια απόδοση καθορισμένων φόρων.

Καθώς αυξανόταν το κέρδος, αυξανόταν και το μερίδιο των ανωνύμων εταιρειών στον τομέα των μεταλλείων (joint-stock companies). Οι εταιρίες ακόμη και αν διαχειριζόνταν ξένα κεφάλαια θα έπρεπε να λειτουργούν ως «οθωμανικές». Μάλιστα κατά την περίοδο της μεγαλύτερης άνθησης, 1901-1907, το 92% της παραγωγής προερχόταν από μεταλλεία που εκμεταλλεύονταν ξένοι και το 70% της αξίας των εξαγόμενων μεταλλευμάτων πάλι προερχόταν από αυτούς. Η στάση των Οθωμανών απέναντι στις επενδύσεις ξένων στα μεταλλεία ήταν διφορούμενη. Υπήρχε από τη μια πλευρά μία ομάδα που έδειχνε θετική στάση απέναντι σε αυτούς κυρίως επειδή πρόσφεραν απασχόληση στους

κανονισμό των Ανωνύμων Εταιριών του έτους 1882. Ομοίως, τ. Γ', Κωνσταντινούπολη 1890: σελ. 2400-2411.

¹⁰⁷ Άμεσα μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος μεταφράζεται ο νόμος αυτός ήδη το 1913. Βλ. Ηλίας Γούναρης, *Οθωμανική νομοθεσία : νόμος περί μεταλλείων της 26 Μαρτίου 1906-14 Σερ. 1324* (μετάφρασις εκ της επισήμου γαλλικής μεταφράσεως), Αθήνα 1913. Αυτός ο νόμος κατά μεγάλο μέρος ήταν επίτευγμα του Sir Nicolas O'Connor, βρετανού πρεσβευτή στην Υψηλή Πύλη, ο οποίος επέμενε να γίνουν ορισμένες μεταρρυθμίσεις ως αντάλλαγμα για να συμφωνήσει η Βρετανία να αυξηθούν οι δασμοί από 8% σε 11%. Βλ. «Mining Laws», *Turkey in Europe* (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office-No. 16), Λονδίνο 1920: σελ. 98-100.

¹⁰⁸ Άρθρο 13 του νόμου.

¹⁰⁹ Βλ. Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, CUP, 1977: σ. 101-102. Το 1891 η Διεύθυνση Μεταλλείων θα αναβαθμιστεί σε Υπουργείο Μεταλλείων και Δασών και το 1893 θα μετατραπεί σε Υπουργείο Μεταλλείων, Δασών και Γεωργίας.

ντόπιους και επίσης επειδή προωθούσαν την εισαγωγή της απαραίτητης τεχνολογίας. Δεν έλειπαν όμως και εκείνοι που αντιδρούσαν. Όπως συμπεραίνει και ο Tok: Τα Οθωμανικά μεταλλεία αποτέλεσαν ένα από τα οικονομικά πεδία στα οποία αναμείχθηκε ευρέως το ξένο κεφάλαιο κατά τη διαδικασία ενσωμάτωσης της Οθωμανικής οικονομίας στον παγκόσμιο καπιταλισμό... Εν συντομία, η διαμάχη σχετικά με τα μεταλλεία ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους ξένους υπήρξε μια σχέση αγάπης – μίσους όπου κυριαρχούσε το μίσος.¹¹⁰

Με την ανάμειξη μετέπειτα και των κυβερνήσεων των κρατών των οποίων ήταν υπήκοοι οι κάτοχοι παραχωρήσεων στα μεταλλεία, το θέμα των μεταλλείων θα αποκτήσει μία άλλη διάσταση στην οποία θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο. Εκεί θα ασχοληθούμε με τις διεθνείς συνθήκες που ακολούθησαν την κατάρρευση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα και στις προβλέψεις που περιείχαν αυτές σχετικά με την υπεράσπιση των συμφερόντων των ξένων υπηκόων.

Μεταλλεία παραχωρούνταν κυρίως σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους της Υψηλής Πύλης. Ο σουλτάνος Αβδούλ-Χαμίτ Β' (1876-1909) ήταν αυτός που κυρίως ασχολήθηκε με το θέμα των μεταλλείων. Υπήρξε ένας ιδιαίτερα συγκεντρωτικός ηγέτης και δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός το ότι στην εποχή του συνέβη η Επανάσταση των Νεότουρκων. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία γενικότερα δεν έπαιζε σημαντικό ρόλο στο διεθνές εμπόριο με την εξαίρεση ορισμένων σπάνιων μεταλλευμάτων, όπως το αντιμόνιο, ο βωρακίτης και ο ψευδάργυρος,¹¹¹ που στις αρχές του 20ού αι. τα εκμεταλλεύονταν ξένες εταιρίες. Υπάρχει όμως ένα ορυκτό που εμφανίζεται τώρα και τραβά την προσοχή του κράτους. Πρόκειται για τον άνθρακα. Μισό με τρία τέταρτα της παραγωγής του άνθρακα προερχόταν από μία ευρεία περιοχή στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας, το Ζογκουλντάκ. Ο σουλτάνος Αβδούλ-Μετζίτ (1839-1861) είχε τοποθετήσει αυτήν την μεταλλευτική περιοχή στη δικαιοδοσία ενός ιερού ιδρύματος (βακουφίου) που εξυπηρετούσε φιλανθρωπικούς σκοπούς στην Μέκκα. Μετά το 1882 μπορούσαν οι εκμεταλλευτές του μεταλλείου να πωλούν ένα μέρος της παραγωγής στο ελεύθερο εμπόριο ενώ προηγουμένως ήταν όλο δεσμευμένο για την κρατική κατανάλωση. Μία γαλλική εταιρία εγκαταστάθηκε εκεί από το 1891 (Société d'Héraclée).¹¹²

¹¹⁰ A. Tok, *The Ottoman Mining Sector*, σελ. 71.

¹¹¹ Για την εκμετάλλευση ψευδαργύρου βλ. παρακάτω τα σχετικά με τα μεταλλεία της Θάσου και την γερμανική εταιρία Fr. Speidel.

¹¹² Βλ. για την συγκεκριμένη περιοχή την υποδειγματική δουλειά του Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire. The Zonguldak Coalfield 1822-1930*, 2006. Όπως αναφέρεται και στον τίτλο γίνεται ιδιαίτερη μνεία στους εργάτες των μεταλλείων. Αρκετοί από αυτούς ήταν ταυτόχρονα και καλλιεργητές στα γειτονικά χωριά. Δούλευαν σε βάρδιες συνήθως 12 ημερών. Για

Ένα σημαντικό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι ιδιοκτήτες των μεταλλείων ήταν αυτό της μεταφοράς των μεταλλευμάτων. Αν τα μεταλλεία ήταν παραθαλάσσια το ζήτημα αυτό ήταν εύκολο να επιλυθεί καθώς η μεταφορά γινόταν δια θαλάσσης. Τα υπόλοιπα όμως που βρίσκονταν στο εσωτερικό θα μπορούσαν να αποδώσουν κέρδη μόνον όταν θα δημιουργούνταν επαρκές σιδηροδρομικό δίκτυο. Οι ξένοι κεφαλαιούχοι, όπως προαναφέρθηκε, είχαν επενδύσει στην Οθωμανική Οικονομία στο δημόσιο χρέος (δάνεια), στις τράπεζες, στους σιδηροδρόμους, στα μεταλλεία, στην κατασκευή λιμένων και σε διάφορα δημόσια έργα. Όταν θεσμοθετήθηκαν μάλιστα οι πρώτες συμβάσεις για τη δημιουργία σιδηροδρόμων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ένας από τους όρους ήταν και η εκμετάλλευση, από τις αναδόχους εταιρίες, των μεταλλείων σε απόσταση 20 χλμ. αριστερά και δεξιά της σιδηροδρομικής γραμμής.¹¹³ Όπως αναφέρει και ο Tok: ... Το κρυφό πρόγραμμα (*The hidden agenda*) πίσω από την κατασκευή σιδηροδρόμων ήταν να υπάρχει άμεση πρόσβαση στις πρώτες ύλες που βρίσκονταν στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας. Ειδικά, τα μεταλλεία που βρίσκονταν κοντά σε σιδηροδρομικές γραμμές αποτέλεσαν στόχο που αύξανε το ευρωπαϊκό ενδιαφέρον. Ως αποτέλεσμα, η αυτοκρατορική αντιπαλότητα γύρω από

12 ημέρες παρέμεναν στα χωριά τους και είχαν 3 μέρες για τη μετακίνησή τους στον τόπο εργασίας τους. Η απασχόληση στα μεταλλεία είχε τη μορφή της καταναγκαστικής εργασίας. Όπως αναφέρει ο Quataert μέχρι τη δεκαετία του 1990 οι εργάτες αναφέρονταν στον εαυτό τους με υπερηφάνεια ως «εργάτες - καλλιεργητές». Βλ. επίσης του Ιδίου, «*The Cultivator-Miners of Zonguldak and the Ereğli Coal Company*», στο του Ιδίου, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration*, 1983: σελ. 41-69. Η περιοχή του Ζογκουλντάκ υπήρξε αντικείμενο έρευνας και ενός Τούρκου ιστορικού, του Erol Kahveci. Βλ. E. Kahveci, *The Political Economy of the Zonguldak Coalbasin and its Labour Force: 1848-1995*, διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ, 1997. Είναι πολύ πρόσφατη η διδακτορική διατριβή του Alaaddin Tok στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου με θέμα την ενεργειακή μετάβαση στην Οθωμανική αυτοκρατορία από το ξύλο στον άνθρακα. Βλ. Alaaddin Tok, *From Wood to Coal: the Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου, 2017. Για την γαλλική εταιρία της Ηράκλειας που δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή βλ. http://entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Charbonnages_d'Heraclee.pdf

¹¹³Βλ. A. Heidborn, *Manuel de droit public et administrative de l'Empire Ottoman*, τ. 2, 1912: σελ. 225 σημ. 408. Οι εταιρίες κατασκευής σιδηροδρόμων μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιούν για τις ανάγκες της κατασκευής τα γύρω δάση που ανήκαν στο κράτος, τα λατομεία σε μία ακτίνα 5 χλμ. σε άγονες περιοχές και επίσης μπορούσαν να κατασκευάζουν επί τόπου κεραμοποιεία. Ειδικότερα αναφορά στην περίπτωση της Μακεδονίας γίνεται στο έργο του Basil C. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor*, Νέα Υόρκη 1993: σελ. 151-156. Αναλυτική έρευνα για τα μεταλλεία που σχετίζονταν με τις σιδηροδρομικές γραμμές Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης - Κωνσταντινούπολης έχουν διενεργήσει οι Ibrahim Yilmazcelik - Sevim Erdem, «Sultan II. Abdülhamid döneminde Selanik-Manastır, Selanik-Istanbul Demiryolları güzergâhlarında işletilen Madenler» (= Τα εκμεταλλεύσιμα μεταλλεία κατά τη διαδρομή των σιδηροδρομικών γραμμών Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου, Θεσσαλονίκης - Κωνσταντινούπολης την εποχή του σουλτάνου Αβδούλ-Χαμίτ Β'), *Turkish Studies*, τ. 9/1 (Χειμώνας 2014), σελ. 157-184 και των ιδίων, «Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Selanik-Mitroviçe-Zibefçe Demiryolu hattı boyunca işletilen Madenler/Quarries Operated in Late Period of Ottoman Empire Along with Thessalonika-Mitrovica-Zibefçe Railway Line», *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi/The Economy of the Balkans in the Ottoman Empire Era*, Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer (εκδ.), Άγκυρα 2018: σελ. 355-433.

την κατασκευή σιδηροδρόμων αναδύθηκε μετά τη δεκαετία του 1880. Αντίπαλοι βρέθηκαν οι Γάλλοι, οι Βρετανοί και οι αργοπορημένοι Γερμανοί ... Πάντως, δεν είναι γνωστό αν τελικά κατάφεραν να εκμεταλλευτούν κατάλληλα αυτά τα δικαιώματα ... ¹¹⁴

1.2.2. Μεταλλευτικές εταιρίες στην ύστερη Οθωμανική Μακεδονία

Θα αναφερθώ στη συνέχεια στις μεταλλευτικές εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν στην Οθωμανική Μακεδονία. Αυτές μπορούσαν να διαθέσουν μεγαλύτερο κεφάλαιο και επομένως τα μεταλλεία που εκμεταλλεύονταν είχαν μεγάλες πιθανότητες να χρησιμοποιήσουν τεχνολογικές καινοτομίες και να αποφέρουν μεγαλύτερα κέρδη. Η περίοδος βέβαια είναι μικρή – η πρώτη εταιρία ιδρύεται μόλις το 1870.

Από τις δημοσιευμένες Οθωμανικές στατιστικές μεταλλείων του 1907-1908, τις οποίες χρησιμοποιεί ο Tok, αλλά και από τις ίδιες στατιστικές μεταφρασμένες στα γαλλικά που είχαν δημοσιευτεί περίπου ταυτόχρονα στο περιοδικό όργανο του Γαλλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης¹¹⁵ - έχοντας ως στόχο να πληροφορήσουν σχετικά τους επίδοξους επενδυτές - καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στην περιοχή της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας δραστηριοποιήθηκαν τέσσερις μεταλλευτικές εταιρίες από το 1870 μέχρι το 1912.

Πίνακας 1.1. Μεταλλευτικές Εταιρείες στην Οθωμανική Μακεδονία

Όνομα εταιρείας	Τόπος μεταλλείου/-ων	Έτος ίδρυσης	Μετάλλευμα
Ανώνυμος Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρεία (Şirket-i Madeni Osmaniye)	Σέρρες	1870	Λιγνίτης
Société Anonyme Ottomane des Mines de Kassandra (Kesendire Madeni Şirket-i Osmaniyesi)	Χαλκιδική	1893	Σιδηροπυρίτης κλπ.

¹¹⁴A. Tok, *The Ottoman Mining Sector*, σελ. 50-51.

¹¹⁵E. G., «Statistique des mines pour l'année 1323 (=14/3/1907-13/3/1908)», *Revue Commerciale du Levant – Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce française de Constantinople*, τχ. 284 (Νοέμβριος 1910), σελ. 675-693, τχ. 285 (Δεκέμβριος 1910), σελ. 756-763 και τχ. 286 (Ιανουάριος 1911), σελ. 125-128.

Fratelli Allatini	Χαλκιδική Καβάλα, Δράμα Γερακίνοβο, Σφίλτσε	;	Λευκόλιθος Μαγγάνιο Χρώμιο
Minengesellschaft Fr. Speidel Thasos - Pforzheim	Θάσος	1904	ψευδάργυρος

Πηγές: Tok, *Revue Commerciale du Levant*.

1.2.2.1. Ανώνυμη Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρεία

Η πρώτη από αυτές αποτελεί και την παλαιότερη γενικότερα μεταλλευτική εταιρία στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Δημιουργείται μόλις ένα χρόνο μετά την δημοσίευση του νόμου του 1869 περί μεταλλείων, ο οποίος επέτρεπε τη νόμιμη συμμετοχή αποκλειστικά ξένων στην ίδρυση εταιριών. Σύμφωνα με το καταστατικό της που βρίσκεται στο αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος¹¹⁶ ιδρύεται στις 12/24 Μαρτίου 1870. Ιδρυτές της είναι «η ομάδα των Ρωμιών Τραπεζίτων του Γαλατά».¹¹⁷ Στόχος της εταιρείας είναι η αναζήτηση κοιτασμάτων μεταλλείων σε όλη τη χώρα, η αίτηση και κατοχή παραχωρήσεων, η απευθείας ή μέσω άλλων εταιριών εκμετάλλευση των μεταλλείων, ο δανεισμός και το άνοιγμα λογαριασμών σε άτομα που ασχολούνται με την εκμετάλλευση μεταλλείων και γενικώς η διαχείριση του κεφαλαίου σαν να πρόκειται για μία κανονική τράπεζα. Η εταιρία θα μπορέσει

¹¹⁶EMBE, M907. «Καταστατικόν Οθωμανικής Εταιρείας Μεταλλείου. Κωνσταντινούπολη, 12/24 Μαρτίου 1870. ... Ακριβής μετάφρασις εκ του εις τας χείρας μας επικεκυρωμένου αντιγράφου εις την γαλλικήν χορηγηθέντος, δυνάμει του υπ' αριθ. 65878 της 24/12/1928 εγκριτικής διαταγής του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Εν Σέρραϊς τη 4.8.1929. Ο Πάρεδρος του Πρωτοδικείου Σερρών, δικηγόρος Σωτ. Παπαντωνίου». Η εταιρία εμφανίζεται και με τον τίτλο «Οθωμανική εταιρία μεταλλευμάτων» σύμφωνα με τον ελληνόφωνο τύπο της εποχής. Βλ. Κυριάκος Γ. Παπάζογλου, *Έλληνες τραπεζίτες στην εξυπηρέτηση του τουρκικού χρέους: Στοιχεία στρατηγικής επενδύσεων. Σχέση ιδιωτικού – δημοσίου συμφέροντος [1856-81]*, διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης, Κομοτηνή 2012: σελ. 325-334. Σύμφωνα με αυτόν τον συγγραφέα και η Banque Imperiale Ottomane επιθυμούσε να συμμετάσχει σε αυτήν την εταιρία, αλλά λόγω συμμετοχής των Ζαφειρόπουλου και Καμάρα, μετόχων της εταιρίας σε διάφορα άλλα εγχειρήματα όπως το Μονοπώλιο Καπνού και η ίδρυση Ρωσο-οθωμανικής Τράπεζας, η τελική απόφαση ήταν αρνητική. Το 1888 αναφέρεται και η ίδρυση νέας «Οθωμανικής εταιρίας μεταλλευμάτων» υπό τον Λεωνίδα Βαλτατζή. Δεν γνωρίζουμε η σχετική παραχώρηση ποια μεταλλεία αφορούσε.

¹¹⁷Για τη συγκεκριμένη ομάδα βλ. τις εργασίες των: Εξερχζόγλου Χάρης, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης – Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*, Αθήνα 1989· Katerina Galani, «The Galata Bankers and the international banking of the Greek business group in the nineteenth century», Edhem Eldem, Sophia Laiou, Vangelis Kechriotis (εκδ.), *The economic and social development of the port-cities of the Southern Black Sea Coast and Hinterland. Late 18th – beginning of the 20th century*, Κέρκυρα 2017, σ. 45-78.

να εκδώσει μετοχές για το ποσό που θα συμφωνηθεί από τη Γ.Σ. των μετόχων της. Η διάρκειά της ορίζεται στα 89 έτη.

Τα εταιρικά κεφάλαια ορίζονται σε 250.000 χρυσά μετζίτια σε μετοχές των 10 μετζητίων, τα οποία είναι τελείως καλυμμένα από τους ιδρυτές. Είναι δυνατή η αύξηση κεφαλαίου μέχρι το ποσό των 1.000.000 μετζιτίων με την ταυτόχρονη έκδοση τριών σειρών μετοχών όπου δικαίωμα προτίμησης θα δοθεί στους αρχικούς μέτοχους. Ακολουθεί μία πολύ λεπτομερής περιγραφή του τρόπου διάθεσης των μετοχών και γίνεται αναφορά στο ότι οι μετοχές θα είναι συντεταγμένες τουρκικά και γαλλικά. Η εταιρία διοικείται από ένα διοικητικό συμβούλιο 9 ατόμων που διαμένουν στην Κωνσταντινούπολη. Το πρώτο Δ.Σ. αποτελείται από τους κάτωθι ιδρυτές: Γ. Δ. Ζαφειρόπουλο, Πρόεδρο και Γενικό Διευθυντή, Όθωνα Ούλμαν, αντιπρόεδρο, Ευάγγελο Βαλτατζή, Π.Μ. Καμάρρα, Αλ. Δ. Λήχογλου (ή Μίχογλου;), Ι. Νεγρεπόντη, Ι. Σισμάνογλου, Στέφανο Ζαφειρόπουλο, Γεώργιο Ζαρίφη ως συμβούλους. Το Δ.Σ. αυτό θα παραμείνει για 7 χρόνια. Κάθε μέλος πρέπει να κατέχει κατά την διάρκεια της θητείας του 250 μετοχές. Γ.Σ. συγκαλείται άπαξ ετησίως εκτός των εκτάκτων συνελεύσεων. Το τελευταίο άρθρο αναφέρει: *Η Εταιρεία θέλει οριστικώς θεωρηθεί ιδρυθείσα μετά την έκδοσιν του Αυτοκρατορικού Φιρμανίου και εγκριτικής πράξεως της Κυβερνήσεως δια τον κανονισμόν της.*

Πρόκειται για την ακριβή μετάφραση από τα γαλλικά που είχε κατατεθεί στο Πρωτοδικείο Σερρών. Το πρωτότυπο είχε καταχωρηθεί στα βιβλία της Γραμματείας του Οθωμανικού Υπουργείου Εμπορίου. Η Εταιρία αυτή τελικά φαίνεται να περιορίστηκε στην εκμετάλλευση ενός και μοναδικού λιγνιτωρυχείου στην περιοχή Σερρών (Κατακονός και Μονόσπιτα) για το οποίο κατείχε φιρμάνι του ιδίου έτους, 1870.¹¹⁸ Μετά από λίγα μόλις χρόνια η εταιρία εμπλέκεται σε δικαστική διαμάχη με τον Έλληνα έμπορο και επί πολλά χρόνια διαμένοντα στην Κωνσταντινούπολη, Στέφανο Ρίζο. Η υπόθεση έφτασε μέχρι το Οθωμανικό Εμποροδικείο, όπως φαίνεται από τα δημοσιεύματα της εφημερίδας *Νεολόγος της Κωνσταντινουπόλεως* (7/19.4.1876 και 14/26.4.1876), όπου αναφέρεται ότι αυτός προέβη σε διαμαρτυρία για παρατυπίες εις βάρος του ακόμη και στο ελληνικό Προξενείο της Κωνσταντινούπολης.¹¹⁹

Το 1879 ο πράκτορας του ανθρακωρυχείου Κατακονός και Μονοσπίτων, Δ. Πεσνικίδης αναγγέλλει την εκχώρηση του εν λόγω μεταλλείου για μία τριετία –

¹¹⁸ΕΜΒΕ, Μ907. «Αντίγραφον φερμανίου [παραχώρησης λιγνιτωρυχείου Ν. της πόλεως των Σερρών στην Οθωμανική Εταιρεία Μεταλλείων]».

¹¹⁹Βλ. Χ. Εξερχτόγλου, *Προσαρμοστικότητα*, σελ. 39 σημ. 44.

φαίνεται ότι το μεταλλείο παραχωρούνταν προς εκμετάλλευση σε εργολάβο.¹²⁰ Το 1886-1887 ο ταγματάρχης μηχανικού Νικόλαος Θ. Σχινάς θα περιέλθει τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία με σκοπό μυστικό και στρατιωτικό.¹²¹ Στον δεύτερο τόμο του έργου του κάνει αναφορά στην πόλη των Σερρών και στα λιγνιτωρυχεία της που είχαν παραχωρηθεί σε εταιρεία: *Η πόλις αύτη, ήτις υπό των αρχαίων Σύρις και Σύρρα εκαλείτο, κείται επί ομαλού εδάφους, προς μεσημβρίαν του Μενικίου όρους και επί των προπόδων επτά γηλόφων, οίτινες υψούνται αρκτικώς ταύτης και επί των οποίων υπάρχουν και ανθρακωρυχεία παραχωρηθέντα υπό της οθωμανικής κυβερνήσεως εις Ζαρίφην και Ζαφειρόπουλον.*¹²²

Σε έγγραφο του συμβολαιογράφου Αθηνών Βασιλείου Παλαιολόγου υπ' αριθ. 804/10-11-23 «Μεταφορά έδρας ανωνύμου εταιρίας» διαβάζουμε: ...Καίτοι κατεβλήθη το αντίτιμον των μετοχών τούτων δεν εξεδόθησαν όμως ούτε προσωρινοί ούτε οριστικοί τίτλοι μέχρι τούδε...¹²³ Η ιστορία του μεταλλείου είναι αρκετά διφορούμενη και κατά την μετά το 1913 περίοδο καθώς διεκδικεί το μεταλλείο και η Εθνική Τράπεζα ως περιουσία ανήκουσα σε Οθωμανούς υπηκόους.¹²⁴ Για τη συνέχεια της επιχείρησης τα στοιχεία αναφέρονται στο επόμενο κεφάλαιο.

1.2.2.2. Ανώνυμος Εταιρεία Μεταλλείων Κασσάνδρας (Société des Mines de Cassandra)

Την σημαντικότερη εταιρία εκμετάλλευσης μεταλλείων στην περιοχή αποτελεί η Α.Ε. Μεταλλείων Κασσάνδρας η οποία ιδρύεται στις 2/14 Οκτωβρίου 1893 ως οθωμανική εταιρία¹²⁵ με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Ιδρυτές της είναι οι: 1) Ιωάννης Β. Σερπιέρης, έμπορος και βιομήχανος, κάτοικος Ρώμης, 2) Αδελφοί Αλλατίνη, κάτοικοι Θεσσαλονίκης, 3) Ερρίκος Μισραχή, έμπορος, κάτοικος Θεσσαλονίκης, 4) η Τράπεζα Κωνσταντινούπολης¹²⁶ «και οι

¹²⁰Βλ. Γεώργιος Γιοβάνης – Νικόλαος Πάσχος, «Τα λιγνιτωρυχεία του Νομού Σερρών πριν και μετά το 1950», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Α' τ., Σέρρες 2013, σελ. 291-322: σελ. 292.

¹²¹Οι περιηγήσεις του έχουν καταγραφεί στο βιβλίο Νικ. Θ. Σχινά, *Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Αθήνα, τ. 1 και 2, 1886, τ. 3, 1887.

¹²² Στο ίδιο, τ. 2, σελ. 396.

¹²³ΕΜΒΕ, Μ907. «Αριθμός 804. Μεταφορά έδρας Ανωνύμου Εταιρείας [του συμβ. Αθηνών Βασιλείου Γ. Παλαιολόγου]...Ακριβές αντίγραφον χορηγούμενον εκ του παρ' ημίν Πρωτοτύπου συνεπεία της υπ'αριθ. 65878 Εγκρ. Διαταγής του κ. Υπουργού τη αιτήσσει Σωτ. Παπαντωνίου. Εν Αθήναις τη 3 Ιανουαρίου 1929. Ο Τμηματάρχης»

¹²⁴Βλ. εδώ κεφάλαιο 4. Λιγνιτωρυχεία.

¹²⁵Βλ. E. Pech, *Manuel des sociétés anonymes fonctionnant en Turquie*, Παρίσι 1906: σελ. 138-140.

¹²⁶ Η Τράπεζα Κωνσταντινούπολης (Banque de Constantinople) ιδρύθηκε με αυτοκρατορικό ιραδέ το 1872 από τον Ανδρέα Συγγρό και άλλους ομογενείς κεφαλαιούχους της Κωνσταντινούπολης

συνενδιαφερόμενοι εις την Εταιρίαν Σπουδών εν Ισβόρω(;)». Στόχος της είναι η εκμετάλλευση των ακολούθων μεταλλείων (7+1) στον Καζά Κασσάνδρας του βιλαετίου Θεσσαλονίκης, που είχαν παραχωρηθεί στους: α) Ερρίκο Μισραχή στο χωρίο Ολυμπιάδα (δύο παραχωρήσεις, 5/17 Οκτωβρίου 1891), στο χωρίο Βαοβάρα (δύο παραχωρήσεις, 5/17 Οκτωβρίου 1891), στο χωρίο Χωρούδα – Μαχαλά (μία παραχώρηση στις 10/22 Ιανουαρίου 1891 και δύο παραχωρήσεις στις 1/13 Ιανουαρίου 1892) και β) στην Τράπεζα Κωνσταντινούπολης στο χωρίο Ίσβορος (μία παραχώρηση στις 30/11 Απριλίου 1888). Η διάρκεια όλων των φερμανίων ήταν 99 έτη.

Το κεφάλαιο της εταιρείας ανερχόταν αρχικά στα 3.000.000 φράγκα μοιρασμένο σε 2.000 προνομιούχες μετοχές των 500 φράγκων και 4.000 απλές επίσης των 500 φράγκων. Το κεφάλαιο αυξήθηκε σε 4.000.000 φράγκα το 1898 και οι μετοχές όλες μετατράπηκαν σε μετοχές των 100 φράγκων. Την επόμενη χρονιά οι μετοχές εισήχθησαν στο Χρηματιστήριο του Παρισιού. Το 1906 το κεφάλαιο αυξήθηκε σε 4.500.000 φράγκα.¹²⁷

Το 1906, σύμφωνα με τον Pech, πρόεδρος του Δ.Σ. ήταν ο Εδουάρδος Αλλατίνη,¹²⁸ αντι-πρόεδρος ο Ισαάκ Φερνάντες,¹²⁹ και μέλη ο τραπεζίτης Θ. Μαυροκορδάτος, ο Σερπιέρι, ο Δ. Ευγενίδης, ο Α. Σπανδωνής, ο Λ. Αλλατίνη,⁷⁷ ο Jules de Catelin, ο δικηγόρος Εμμανουήλ Σαλέμ,¹³⁰ ο Ε. Φερνάντεζ, ο Δ.Ι. Σγούτα, ο Α. Gazay. Στα λογιστικά, ο Serge Paspalli.

μεταξύ των οποίων και ο Γεώργιος Ζαρίφης. Συμμετείχε και η Banque Imperiale Ottomane. Βλ. Κυριάκος Γ. Παπάζογλου, *Έλληνες τραπεζίτες στην εξυπηρέτηση του τουρκικού χρέους: Στοιχεία στρατηγικής επενδύσεων. Σχέση ιδιωτικού – δημοσίου συμφέροντος [1856-81]*, διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης, Κομοτηνή 2012: σελ. 218-237.

¹²⁷ Βλ. και Γιάννης Μέγας – Δημήτρης Τάκας, *Μετοχές & Ομόλογα. Μακεδονία – Θεσσαλονίκη, 1870-1940*, εκδ. Καπόν 2001: σελ. 52-53.

¹²⁸ Για τους Αλλατίνη βλ. αναλυτικά παρακάτω.

¹²⁹ Υπήρξε ο πρώτος Εβραίος - γεννημένος στην Οθωμανική Θεσσαλονίκη το 1843 - από τους αποφοίτους της παρισινής École Centrale des arts et manufactures. Αποφοίτησε το 1865 και η οικογένειά του πρέπει να διατηρούσε συγγενικές σχέσεις με την οικογένεια των Αλλατίνη. Το 1903 διευθύνει από την Κωνσταντινούπολη τις επιχειρήσεις στην Κασσάνδρα, στην Μπάλια και στο Καρασού. Βλ. Darina Martykánová, «Les ingénieurs entre la France et l' Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles): Un regard mosaïque pour une histoire croisée», *Quadrerns d' Història de l' Enginyeria*, v. XV (2016-2017), 159-182: σελ. 175-176. Της Ιδίας, «A Gateway to the World: Jewish and Armenian Engineers of Ottoman Background at the École Centrale des arts et manufactures (1853-1923)», *Diasporas*, 29 (2017), σελ. 33-51.

¹³⁰ Ο Εμμανουήλ Ραφαήλ Σαλέμ (1859-1940), ήταν δικηγόρος, ειδικός στο διεθνές δίκαιο και εξέχον μέλος της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Ήταν επίσης συγγενής του Εμμανουήλ Καρασσο, βουλευτή στο ελληνικό Κοινοβούλιο.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ορυκτολόγου Ανδρέα Κορδέλλα,¹³¹ πριν την σύσταση της εταιρίας από το 1888 μέχρι τον Μάρτιο του 1893 την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Κασσάνδρας είχε αναλάβει η ελληνική εταιρία του Μεταλλουργείων Λαυρίου, η οποία διενεργούσε ταυτόχρονα και την εκμετάλλευση των μεταλλείων στην Μπάλια της Μικράς Ασίας.¹³²

Κατά το χρονικόν τούτο διάστημα, καθ' ό διήυθηνα τας ανιχνευτικές εργασίας ανεκαλύφθησαν πολλαχού της παραχωρήσεως του Ισβόρου μεταλλεύματα μολύβδου αργυρούχου και χρυσούχου ψευδαργύρου (καλαμίνας), μολυβδομιγούς μαγγανίου και παχείαι εκτενείς κοίται πλουσίου μαγγανίου λευκού (ανθρακώματα) και μέλανος (μαγγανίτου), ούτινος η περιεκτικότης μετά την πύρωσιν εξικνείτο και μέχρι 52% αξίας 60-70 φράγκ. κατά τόνον περίπου, παραδοτέου εν τω λιμένι Στρατωνίου. Πολλά δε μαγγανιομιγή μολυβδόυχα μεταλλεύματα καταλληλότατα ως συλλιπάσματα. Τα βεβαιωθέντα μεταλλεύματα και τα εν μέρει εξορυχθέντα ανήρχοντο εν αρχή του 1893 εις 222000 τόννους, ότε απεφασίσθη ν' ανατεθή η τε διαχειριστική και τεχνική διεύθυνσις των έργων εις την εταιρείαν Βάλια-Καρά-Αϊδινίου, όπως βραδύτερον συσταθή η εταιρεία «Κασσάνδρα».¹³³

Κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο τα μεταλλεία αυτά θα ακολουθήσουν από κοντά όλες τις πολιτικο-στρατιωτικές εξελίξεις της Μακεδονίας. Τον Ιούνιο του 1899 μάλιστα ληστές θα απαγάγουν τον Γάλλο διευθυντή των μεταλλείων, Σεβαλιέ, ο οποίος προηγουμένως είχε υπάρξει διευθυντής στα μεταλλεία του Σουνίου, στα Βάτικα, καθώς και στο Λαύριο. Τελικά θα απελευθερωθεί μετά από παρέμβαση του γάλλου προξένου της Θεσσαλονίκης και με την καταβολή λύτρων.¹³⁴ Φαίνεται ότι οι Αλλατίνη είναι αυτοί που ασχολούνται ιδιαίτερα με τα μεταλλεία της Κασσάνδρας.¹³⁵ Το 1905 μάλιστα δημοσιεύεται αγγελία πρόσληψης ενός δασκάλου ελληνικών και

¹³¹ Για τον Ανδρέα Κορδέλλα βλ. Leda Papastefanaki, «Mining Engineers, industrial Modernization and Politics in Greece, 1870-1940», *The Historical Review/La Revue Historique*, XIII (2016), σελ. 71-115: σελ. 88 και Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 22, 44, 90, 96, 153, 154, 165, 166, 279, 282-284.

¹³² Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 69-70 και 72-73. Για το μεταλλείο της Μπάλιας βλ. E. Pech, *Sociétés ...*, σελ. 135-137. Στο Δ.Σ. της εταιρίας εμφανίζονται και εδώ ο Θ. Μαυροκορδάτος, ο Ευγενίδης και ο Jules de Catelin.

¹³³ Ανδρέα Κορδέλλα, *Ο μεταλλευτικός πλούτος και αι αλυκαί της Ελλάδος υπό γεωλογικήν, στατιστικήν και ιστορικήν έποψιν εξεταζόμενα*, Αθήνα 1902: σελ. 64 σημ. 1.

¹³⁴ www.entreprises-coloniales.fr/Mines_de_Kassandra.pdf Βλ. και την διδακτορική διατριβή της Ιωάννας Βορβή, «Απαγωγές στα μεταλλεία», *Τα Μαδεμοχώρια Χαλκιδικής κατά την Τουρκοκρατία: οι κοινότητες και η διοικητική οργάνωση και εκμετάλλευση των μεταλλείων*, Θεσσαλονίκη 2000: σελ. 410-419. *Journal de Salonique*, 19.6.1899. Η ίδια εφημερίδα στις 8.8.1901 αναφέρει ότι καταδικάστηκαν σε διάφορες ποινές οι απαγωγείς του Σεβαλιέ.

¹³⁵ Το 1900 επισκέπτονται τα μεταλλεία της Κασσάνδρας ως μέλη του ΔΣ οι Εδουάρδος και Κάρολος Αλλατίνη με τον Ισαάκ Φερνάντες και τον Ραφαήλ Μοδιάνο συνοδευόμενοι από Ιταλό μηχανικό. Βλ. *Journal de Salonique*, 5 και 19.7.1900 και μάλιστα συγχαίρουν τον αντικαταστάτη του καϊμακάμη της περιοχής για την σύλληψη των ενόχων της απαγωγής του Σεβαλιέ.

γαλλικών για το μεικτό δημοτικό σχολείο της εταιρίας και ενός φαρμακοποιού στο Στρατώνι – στους οποίους προσφέρεται και δωρεάν στέγαση.¹³⁶ Η εταιρία γενικώς πηγαίνει πολύ καλά και σκέφτεται να αντικαταστήσει το οξειδίο μαγγανησίου, το οποίο ήταν το μετάλλευμα στο οποίο γινόταν εκμετάλλευση αρχικά, με σιδηροπυρίτη. Δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο μεταλλείο του Μαντέμ-Λάκου. Το μεταλλοπλύσιο της εταιρίας είχε αρχίσει να λειτουργεί από τον Απρίλιο του 1907 και αναμένονταν καινούργια μηχανήματα.¹³⁷ Η μετοχή της εταιρείας παρουσιάζει αυξητική τάση.¹³⁸

Εικόνα 1.3. Μετοχή της Εταιρίας Μεταλλείων Κασσάνδρας. Υπογράφεται από τους Ευγενίδη και Μαυρογορδάτο της Τράπεζας Κωνσταντινούπολης.

Επίσης γίνεται αναφορά και σε αντι-βουλγαρικό pogrom κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα σύμφωνα με την εφημερίδα *Le Temps*.¹³⁹ Προς τα τέλη της περιόδου παρατηρείται έλλειψη εργατικού δυναμικού λόγω των πολέμων (το 1911, ιταλο-οθωμανικός πόλεμος, οπότε φαίνεται ότι αποχώρησαν

¹³⁶ *Journal de Salonique*, 31.8.1905. Το 1900 σύμφωνα με δημοσίευμα τουρκικής εφημερίδας είχε δοθεί η άδεια στην Εταιρεία Μεταλλείων Κασσάνδρας να ανεγείρει ένα σχολείο, ένα τζαμί και μία εκκλησία. Βλ. *Journal de Salonique*, 15.3.1900.

¹³⁷ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. *Journal de Salonique*, 30.12.1907. Ήδη από το 1898 η εταιρεία είχε εξαιρεθεί από την καταβολή δασμών για την εισαγωγή μηχανημάτων. Βλ. *Journal de Salonique*, 1.12.1898.

¹³⁸ Βλ. *Journal de Salonique*, 18 και 21.5.1908.

¹³⁹ *Le Temps*, 3.12.1907 και η απάντηση από την βουλγαρική πλευρά στην ίδια εφημερίδα στις 9.12.1907.

Ιταλοί μεταλλωρύχοι αλλά και η πλειονότητα της οικογένειας Αλλατίνη και από το 1912, βαλκανικοί). Παρά τους πολέμους όμως η Εταιρία Κασσάνδρας παρουσίασε κατά το 1912 αύξηση της παραγωγής σε σχέση με το προηγούμενο έτος (157.812 τόνοι έναντι 111.759) και εξαιτίας της αύξησης της τιμής του σιδηροπυρίτη, παρατηρείται αύξηση των κερδών. Από το 1913 και μετά η εταιρία πλέον θα ανήκει στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους και την τύχη της θα παρακολουθήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

1.2.2.3. Fratelli Allatini

Τους Αλλατίνη ήδη τους συναντήσαμε στην προηγούμενη εταιρία. Τώρα θα ασχοληθούμε με δραστηριότητές τους σε άλλα μεταλλεία. Βασικά ολόκληρη η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη του 19^{ου} αιώνα είναι στενά συνυφασμένη με την ιστορία της οικογένειας αυτής.¹⁴⁰ Πρόκειται για μία οικογένεια που οι απαρχές της ανάγονται στα βάθη του 16^{ου} αιώνα με διάφορα μέλη της να είναι φημισμένοι γιατροί και ραβίνοι στην Ιταλία (Λιβόρνο), αλλά και στη Θεσσαλονίκη. Από το Λιβόρνο γύρω στα 1800 έρχεται στη Θεσσαλονίκη, ο Λάζαρος Αλλατίνη (1776-1834), ο οποίος παντρεύτηκε την Άννα, κόρη του Δαβίδ Μορπούργο και αδελφή του Μοσέ Μορπούργο, ξεκινώντας έτσι μία «δυναστεία», η οποία κυριάρχησε οικονομικά στη Θεσσαλονίκη για περισσότερο από έναν αιώνα ενωμένη με δεσμούς επιγαμίας με διάφορες άλλες πλούσιες εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλονίκης, όπως αυτές των Μισραχή και των Φερνάντεζ. Ο πατέρας του Λάζαρου Αλλατίνη ήταν μεσίτης στα διακινούμενα φορτία των Μοδιάνο, ενώ ο ίδιος ο Λάζαρος συμμετείχε ως αφανής εταίρος στην εταιρία «Fratelli Modiano». Και αυτό συνεχίστηκε μέχρι το θάνατό του το 1834.

Ο γιος του Μωυσής που είχε σπουδάσει ιατρική στην Ιταλία, δημιούργησε με τους αδελφούς του (Ντάριο και Σόλομον) την εταιρία «Fratelli Allatini». Ασχολήθηκαν αρχικά με το εμπόριο και την κατεργασία αλεύρων ιδρύοντας εταιρία με τον γάλλο Darblay και θέτοντας σε λειτουργία έναν αλευρόμυλο, ο οποίος υπήρξε το πρώτο ατμοκίνητο εργοστάσιο στη Θεσσαλονίκη το 1854. Το έτος 1880 εξαγόρασαν τον μύλο όπως και το μερίδιο του Γάλλου στην εταιρία. Ο

¹⁴⁰ Δεν υπάρχει μέχρι τώρα βιογραφία της οικογένειας που να παρακολουθεί την ιστορία της οικογένειας και μετά το 1911 όταν τα περισσότερα μέλη της οικογένειας έφυγαν από τη Θεσσαλονίκη εξαιτίας του ιταλο-οθωμανικού πολέμου με προορισμό τη Μασαλία, το Παρίσι ή το Λονδίνο. Χρησιμοποιήσαμε τις εξής πηγές: Ε. Χεκίμογλου – Κ. Γεωργιάδου – Τσιμίνιο, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας της Θεσσαλονίκης*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη 2004: σελ. 290-295, Αλ. Γρηγορίου, «Η Θεσσαλονίκη των Αλλατίνι (1776-1911)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, τ. 7(2008): σελ. 137-192 (όπου και γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας), Ε. Hekimoglu, *The 'Immortal Allatini'. Ancestors and relatives of Noémie Allatini-Bloch (1860-1928)*, 2012 (https://www.academia.edu/2306815/The_immortal_Allatini_Ancestors_and_Relatives_of_Noemie_Allatini-Bloch_1860-1928 Τελευταία πρόσβαση: 21.3.2017). Για τις επιχειρηματικές στρατηγικές της οικογένειας βλ. Orly C. Meron, *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940. An ethnic economy in transition*, 2011: σελ. 25-27.

μύλος καταστράφηκε από φωτιά, ξαναχτίστηκε σε σχέδια του Ιταλού αρχιτέκτονα Βιταλιάνο Ποζέλλι¹⁴¹ και εγκαινιάστηκε για δεύτερη φορά το 1900. Είχαν προβεί επίσης το 1880 στην ίδρυση κεραμοποιείου. Στην κατοχή τους βρισκόταν και μεταξουργείο στην περιοχή της Πυλαίας, το οποίο παραχώρησαν αργότερα σε πρόσφυγες. Ασχολήθηκαν και με το εμπόριο καπνού στην Καβάλα, όπως και στη Ν. Ιταλία.¹⁴² Το 1892 δημιούργησαν μαζί με τους Μισραχή και Φερνάντες εργοστάσιο, που από το 1893 λειτούργησε ως ζυθοποιείο - πρόκειται για την εταιρεία «Όλυμπος», αργότερα «Όλυμπος-Νάουσα». Ασχολήθηκαν γενικά με κάθε είδους επιχείρηση που θα μπορούσε να αποφέρει κέρδος στην κατάλληλη χρονική στιγμή. Παρατηρώντας τις επιχειρήσεις τους ουσιαστικά παρακολουθούμε την οικονομική ζωή της πόλης και της περιφέρειάς της με τις διακυμάνσεις της.¹⁴³

Από τους αδελφούς Αλλατίνη ο ιατρός Μωυσής Αλλατίνη ήταν αυτός που παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη για όλη του τη ζωή. Ο Ντάριο έφυγε το 1849 με προορισμό τη Μασσαλία για να αναλάβει τη διεύθυνση της επιχείρησης εκεί και προχώρησε στη δημιουργία της εταιρίας «Allatini Marseille».¹⁴⁴ Ο Ανδρέας Αλλατίνη το 1904 θα δημιουργήσει την σαπωνοποιία Μασσαλίας («Savonneries de la Vieille Chapelle»). Επίσης η εταιρία θα δημιουργήσει γραφεία και στο Λονδίνο, όπου θα εγκατασταθεί ο Λάζαρος Αλλατίνι.¹⁴⁵ Παρατηρούμε ότι δημιουργείται ένα οικογενειακό δίκτυο το οποίο διατηρεί αντιπροσωπίες σε όλες τις σημαντικές - ως προς το εμπόριο - μητροπόλεις της Ευρώπης.

Εκτός από τις βιομηχανικές επιχειρήσεις οι Αλλατίνη ασχολήθηκαν και με τραπεζικές επιχειρήσεις. Αρχικά υπήρχε το Banco Allatini, αλλά το έτος 1888

¹⁴¹ Για τον Ιταλό αρχιτέκτονα Βιταλιάνο Ποζέλλι βλ. Βασίλης Κολώνας – Λένα Παπαματθαϊάκη, *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980 και Βασίλης Κολώνας, *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των Εξοχών (1885-1912)*, β' έκδοση, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2016: σελ. 23, 122, 132, 158, 174-176, 178, 181, 233, 334, 337, 350, 351, 361, 389, 401, 402. Ο Κολώνας μάλιστα στο δεύτερο έργο του θεωρεί τον Βιταλιάνο Ποζέλλι μαζί με τους Ξενοφώντα Παιονίδη και Πιέρο Αρριγκόνι ως τους σημαντικότερους αρχιτέκτονες που έδρασαν στη Θεσσαλονίκη κατά την συγκεκριμένη περίοδο.

¹⁴² Βλ. *Journal de Salonique*, 4.5.1899, όπου οι Αλλατίνη αναφέρονται ως ο πρώτος οίκος που ασχολήθηκε με το εμπόριο καπνού στην Καβάλα. Για την δραστηριότητα των Αλλατίνη σχετικά με εμπόριο καπνών στην Απουλία της Ιταλίας βλ. Daniela De Laurentiis, «Il tabacco levantino del Capo di Leuca dalla sperimentazione al commercio estero: i casi delle ditte Holtmann, Allatini ed Hartog», *Ricerche Storiche*, Σεπτ.-Δεκ. 2011, έτος XLI, τ. 3: σελ. 589-620 και της ίδιας, «Cooperazione e tabacco levantino: il consorzio agrario cooperativo del Capo di Leuca (1902-1906)», *Rossella del Prete* (επιμ.), *Dentro e fuori la fabbrica. Il tabacco in Italia tra memoria e prospettive*, εκδ. Franco Angeli, 2012: σελ. 263-276.

¹⁴³ Στις δραστηριότητες της οικογένειας μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της διττής υπόστασης της οικονομίας της Θεσσαλονίκης, η οποία σε άλλους τομείς αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ενώ σε άλλους σημείωσε καθυστέρηση με την ταυτόχρονη χρήση οθωμανικών και ευρωπαϊκών αρχείων αναφέρεται ο Ahmet Orhan Akarlı, *Growth and retardation in the Ottoman Economy: the case of Ottoman Selanik, 1876-1912*, 2001. <http://etheses.lse.ac.uk/id/eprint/2262> Τελευταία πρόσβαση 21.3.2017.

¹⁴⁴ E. Hekimoglou, *The «Immortal Allatini»*.

¹⁴⁵ Ομοίως.

προχώρησαν σε ένα επιπλέον βήμα ιδρύοντας την Banque de Salonique (Τράπεζα Θεσσαλονίκης) με κεφάλαια δικά τους, σε συνεργασία με το Comptoir national d'escompte de Paris, την Banque I.R.P. des Pays Autrichiens (Βιέννη) και την Banque des Pays-Hongrois (Βουδαπέστη).¹⁴⁶ Οι εταιρίες των Αλλατίνη σιγά-σιγά μετατράπηκαν σε ανώνυμες εταιρίες. Με αυτοκρατορικό ιραδέ της 16-3-1897, όταν είχαν αποβιώσει όλοι οι ιδρυτές της αρχικής επιχείρησης «Fratelli Allatini», οι απόγονοί τους, δηλαδή ο Κάρολος του Μωυσή Αλλατίνη, οι Εδουάρδος και Ούγκο του Ντάριο Αλλατίνη και τέλος ο Λάζαρος και ο Γκούιντο του Σολομών Αλλατίνη ίδρυσαν την «Ανώνυμο Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία Θεσσαλονίκης» (S.A. Ottomane Industrielle et Commerciale de Salonique), αρχικά για την εκμετάλλευση του αλευρόμυλου και από το 1898 και για την εκμετάλλευση του κεραμοποιείου.¹⁴⁷

Οι τελευταίες στη σειρά επιχειρήσεις με τις οποίες ασχολήθηκαν οι Αλλατίνη ήταν οι εξορυκτικές. Κατ' αρχάς στη γειτονική της Θεσσαλονίκης Χαλκιδική. Αναφορά συγκεκριμένη σε αυτές τις επιχειρήσεις γίνεται στη μεταπτυχιακή εργασία της Σοφίας Ασημοπούλου,¹⁴⁸ η οποία βασίζεται στο αρχείο της επιχείρησης Αλλατίνη. Τα ορυχεία δεν ανήκαν στην καινούργια μεγάλη εταιρία που είχε ιδρυθεί, την Ανώνυμη Βιομηχανική και Εμπορική Εταιρεία Θεσσαλονίκης, αλλά στον μεγαλομέτοχο αυτής, την Fratelli Allatini. Σήμερα αγνοώ την τύχη του αρχείου των επιχειρήσεων Αλλατίνη επειδή η διάδοχη επιχείρηση που είχε μεταφερθεί στη Σίνδο Θεσσαλονίκης κήρυξε πτώχευση λόγω χρεών σε τράπεζες και η όλη επιχείρηση μαζί με το αρχείο δεσμεύτηκε από αυτές. Σε κάποια στιγμή είχε βγει σε πλειστηριασμό ο μηχανολογικός εξοπλισμός της εταιρίας.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως οι Αλλατίνη αποτελούσαν μεγαλομετόχους της Εταιρείας Μεταλλείων Κασσάνδρας και ήταν μέλη στο ΔΣ της εταιρίας. Στις 16.4.1896 έπιασε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης εγγλέζικο φορτηγό πλοίο με 3.000 τόνους μαγγανίου από τα ορυχεία της Κασσάνδρας στο Στρατώνι, που προέρχονταν από τα ορυχεία της Société Anonyme Ottomane des Mines de Kassandra για εξαγωγή προς την Ευρώπη. Επί του πλοίου επέβαινε και ο Οχανές

¹⁴⁶ E. Pech, *Manuel des sociétés anonymes fonctionnant en Turquie*, Παρίσι 1906³: σελ. 126-129 και www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Banque-de-Salonique.pdf

¹⁴⁷ E. Pech, *Manuel des sociétés anonymes fonctionnant en Turquie*, Παρίσι 1906³: σελ. 228-230 και www.entreprises-coloniales.fr/inde-indochine/Induscom_Salonique.pdf

¹⁴⁸ Σοφία Ασημοπούλου, *Η επιχείρηση Αλλατίνη: πτυχές από την επιχειρηματικότητα της Θεσσαλονίκης στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Βαλκανικών, Ανατολικών και Σλαβικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας υπό την επίβλεψη του Στράτου Δορδανά, Θεσσαλονίκη 2014 (<http://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/17055>). Η κ. Ασημοπούλου έθεσε στην διάθεσή μου έναν από τους φακέλους που χρησιμοποίησε.

εφέντη,¹⁴⁹ μηχανικός ορυχείων στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης, που διευθέτησε τις διαδικασίες για τον έλεγχο των εξαγωγών. Λίγες μέρες αργότερα έφθασε από την Κωνσταντινούπολη ο Ιζακίνο Φερνάντες και μαζί με τους Εδουάρδο και Ούγκο Αλλατίνι μετέβησαν για δυο σχεδόν εβδομάδες στην Κασσάνδρα, για να επιθεωρήσουν τις εγκαταστάσεις και να επιλύσουν τα όποια προβλήματα.¹⁵⁰

Στο τεύχος της 24.7.1896 στην *Journal de la Chambre de Commerce de Constantinople* (=Εφημερίδα του Εμπορικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης)¹⁵¹ σε κύριο άρθρο με θέμα τη Βιομηχανία στη Μακεδονία μεταξύ άλλων διαβάζουμε: ... Η Μακεδονία είναι πλούσια σε ορυχεία, η εκμετάλλευση των οποίων θεωρείται σημαντική για το μέλλον. Έως σήμερα υπάρχει μόνον ένας επενδυτικός οίκος της Θεσσαλονίκης (σημ. = η εταιρεία των αδελφών Αλλατίνι), που έχει ενεργοποιηθεί στον τομέα αυτό.¹⁵² Σημειώνουμε ότι υπάρχουν μεταλλεία χρυσού στην περιοχή του Κιλκίς, χρωμίου στα υψώματα των Ποροΐων, αργυρούχα μεταλλεύματα κοντά στη λίμνη της Αχρίδας και λιθάνθρακες στις περιοχές της Δοϊράνης, των Σερρών, της Δράμας, της Φλώρινας και του Σόροβιτς(=Αμύνταιο) ... Τονίζουμε ότι το πρόσφατα ολοκληρωμένο σιδηροδρομικό δίκτυο της Μακεδονίας ευνοεί αφάνταστα τη δημιουργία νέων βιομηχανιών.

Θα ασχοληθώ κατ' αρχάς με τα μεταλλεία λευκόλιθου που είχαν οι Αλλατίνι στη Χαλκιδική¹⁵³ των οποίων μπορούμε να ανασυστήσουμε την ιστορία της ανακάλυψής τους. Όταν είχε περάσει από τη Χαλκιδική ο τμηματάρχης μηχανικού Νικόλαος Σχινάς είχε παρατηρήσει εκμετάλλευση λευκόλιθου κοντά στη Γερακινή, την περιοχή δηλ., που κατόπιν θα αποτελέσει αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους Αλλατίνι:

... Αριστερόθεν τούτου ½ ώρας κείνται 25 καλύβαι καλούμεναι Γερακινή, δεξιόθεν δε μικρός όρμος, εις ον μεταφέρουσι μεταλλεύματα, άτινα επιβιβάζονται εις μεγάλα πλοία και ατμόπλοια. Από του φρέατος (ώραν απέχοντος του

¹⁴⁹Πρόκειται για τον Οχανές Μαγκαριάν, μηχανικό μεταλλείων, ο οποίος υπήρξε στενός συνεργάτης των Αλλατίνι. Φαίνεται ότι ο Οχανές εφέντη Μαγκαριάν βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη ως μηχανικός μεταλλείων της Οθωμανικής διοίκησης κάπου μεταξύ του 1895 και του 1898. Βλ. *Journal de Salonique*, 29.5.1895 (όπου μηχανικός μεταλλείων ο Grosskopf) και 11.7.1898 (οπότε ανακοινώνεται η μετάθεση του Μαγκαριάν στη Μάκρη και η αντικατάστασή του από τον Χαμπαρτζούν εφέντη).

¹⁵⁰ Παραθέτουμε από το βιβλίο των Γιάννη Μέγα – Μανώλη Ανδριωτάκη, *Θεσσαλονίκη 1896. Η χρονιά των Ολυμπιακών αγώνων*, Θεσσαλονίκη 2004.

¹⁵¹ Ομοίως.

¹⁵² Όπως αναφέρει η *Journal de Salonique* στο φύλο της 6.4.1903 σε άρθρο με τίτλο «Εμπορικές σημειώσεις. Παραγωγή και εξαγωγή από τη Μακεδονία»: Οι κυριότεροι εξαγωγείς χρωμίου και μαγγανησίου είναι οι αδελφοί Αλλατίνι και ο Ισαάκ Γιαχιέλ.

¹⁵³ Για όλες τις επιχειρήσεις λευκόλιθου που δραστηριοποιήθηκαν στη Χαλκιδική βλ. Γεώργιος Μαθιουδάκης, *Η πέτρα που άλλαξε τον τόπο*, Θεσσαλονίκη 2003. Συγκεκριμένα για τις εκμεταλλεύσεις λευκόλιθου των Αλλατίνι στη Γερακινή βλ. σελ. 145-156.

Μολυβοπύργου) η οδός μικρόν απομακρυνομένη της ακτής παρέρχεται μεθ' ½ ώραν και μετά μικράν ανωφέρειαν, στρατιωτικού σταθμού καλουμένου Πύργου, έχουσα αριστερόθεν βραχώδη βουνά, Τρίκορφα καλούμενα, ων αι κλιτείς καλύπτονται υπό αγριελαιών, κομάρων, πρίνων και σχοίνων, και έχουσι μεταλλεία και δεξιόθεν ακτήν βραχώδη, φέρει αύθις από του Πύργου, μεθ' ολικήν κατωφέρειαν ½ ώρας προς την αμμώδη ακτήν καλουμένην Πτσακούδια, επίνειον του χωρίου Ορμύλια, εν ω τελείται φόρτωσις ανθράκων και μεταλλευμάτων...¹⁵⁴

Σύμφωνα με την οθωμανική νομοθεσία ο λευκόλιθος θεωρούνταν προϊόν λατομείου ενώ για την ελληνική νομοθεσία θεωρείται μετάλλευμα. Στο αρχείο της Ε.Μ.Β.Ε. Ελλάδος το οποίο έχει κατατεθεί προς φύλαξη στο ΙΑΜ, βρίσκεται σχετική έκθεση (3.10.1914) του τότε μεταλλειολόγου – μηχανικού παρά τη Γενική Διοικήσει Μακεδονίας κ. Νικολάου Ρουσσάκη¹⁵⁵, ο οποίος αργότερα θα διατελέσει Επιθεωρητής Μεταλλείων Β' περιφέρειας.¹⁵⁶ Παραθέτουμε αυτούσια τα λόγια του Ρουσσάκη:

... Ιστορικόν της ανακαλύψεως του μεταλλείου και του σχηματισμού Εταιρείας.

Καθ' ας έχω πληροφορίας το μεταλλείον της Γερακινής ανεκαλύφθη κατά το έτος 1896-1897, υπό του μηχανικού μεταλλειολόγου Οχανές Μαρκαριάν, διατελούντος τότε εν τη υπηρεσία των μεταλλείων του Νομού Θεσσαλονίκης και περιοδεύοντος δι' υπηρεσίαν ανά την Χαλκιδικήν. Μη δικαιούμενος ούτος, κατά τον νόμον, να λάβη προνόμιον επί μεταλλείον κειμένου εντός των ορίων της δικαιοδοσίας του συνεβλήθη κρύφα μετά του Σαμουέλ-Γιουνδά-Γενή, εμπόρου Θεσσαλονίκης, όστις εδήλωσεν το μεταλλείον και εξεδώθησαν αι άδειαι εκμεταλλεύσεως επ' ονόματι του τελευταίου τούτου. Ευθύς κατόπιν ο Οχανές Μαρκαριάν παραιτηθείς της θέσεώς του, ησχολήθη περί του σχηματισμού Εταιρείας και επέτυχε τούτο τη αρωγή του εν Θεσσαλονίκη εμπορικού

¹⁵⁴Βλ. Νικ. Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Αθήνα, τ. 3 (1887), σελ. 543-544. Ήταν γνωστό επίσης μεταλλείο χρωμίτη στην Ορμύλια. Βλ. Γεώργιος Χατζηκυριακού, *Δύο μελέται φυσιογνωστικά της Μακεδονίας, Ι. Γεωλογική και πετρογραφική σύστασις της Μακεδονίας. Ο μεταλλευτικός αυτής πλούτος και οι γαιάνθρακες (λιγνίται) αυτής ΙΙ. Ο Δασικός πλούτος της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1929, σελ. 18: Τα ονομαστά επί Τουρκοκρατίας μεταλλεία χρωμίτου Ορμύλιας απέδιδαν με ποσοστό 50% οξειδίο του χρωμίτου 4-5.000 τόνους ετησίως. Ο Γεώργιος Χατζηκυριακού (1863-1933) υπήρξε επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων της Μακεδονίας με εποπτεύοντα τον Λάμπρο Κορομηλά, γενικό έλληνα πρόξενο στη Θεσσαλονίκη γύρω στο 1906. Τότε σε διάρκεια 4 μηνών περιηγήθηκε τη Μακεδονία και περιέγραψε την κατάσταση σε έκθεση προς τον Κορομηλά. Αυτή η έκθεση αργότερα εκδόθηκε αυτοτελώς. Θεωρήθηκε ανεπιθύμητος από τους Νεότουρκους και απομακρύνθηκε από τη Θεσσαλονίκη. Έτσι το έργο του που αναφέρω παραπάνω περιέχει αρκετές φορές αναφορές στην κατάσταση που επικρατούσε στη Μακεδονία κατά την ύστερη Οθωμανική κυριαρχία.

¹⁵⁵ Για τον Ρουσσάκη από τη Χίο, ο οποίος αποφοίτησε από την Ecole des Mines το 1898 βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 139, 142, 147-148, 153, 157.

¹⁵⁶ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ.132. «Έκθεσις περί του λατομείου λευκολίθου Γερακινής. Έτος 1914».

βιομηχανικού και τραπεζιτικού οίκου Αδελφών Αλλατίνη, όστις διευθύνει υπευθύνως την όλην επιχείρησιν δια του Σαμουέλ Καράσσο.¹⁵⁷

Παραχωρήσεις

Ως εκ του Τουρκικού αρχείου και εκ των υποβληθέντων ημίν τίτλων εξάγεται, παρεχωρήθησαν, συμφώνως τω περί λατομείων νόμω της 27^{ης} Κιανούν-Εββέλ 1303 (27 Δεκεμβρίου 1887), τω Σαμουήλ Γιουνδά Γενή, κατόπιν των υπ' αριθ. 5032 από ημερομην. 11 Ιανουαρίου 1313 (1897) και υπ' αριθ. 7114 από ημερομ. 27 Οκτωβρίου 1314 (1898) αιτήσεων του, δύο άδειαι εκμεταλλεύσεως: η υπ' αριθ. 1/40 από ημερομ. 6 Μαΐου 1315 (1899) δια 55 έτη και η υπ' αριθ. 2/8 από ημερομ. 13 Απριλίου 1316(1900) δια 50 έτη. Και η μεν πρώτη των παραχωρήσεων τούτων, υπό ονομασίαν «Ράχι-Βίγλα»... Η δε δευτέρα, υπό την ονομασίαν «Σαμαράδικο Ραχόνι»...

Όσο για την εκμετάλλευση στην ίδια έκθεση διαβάζουμε:

Εκμετάλλευσις

Η εκμετάλλευσις των λατομείων Γερακινής ήρξατο από του Μαρτίου του έτους 1905. ΑΛΛ' από του Απριλίου του 1906 τα έργα της εκμεταλλεύσεως ήρχισαν να λαμβάνωσι μεγαλειτέραν ανάπτυξιν δια της εγκαταστάσεως δύο καμίνων φρύξεως συστήματος Schmatolla.¹⁵⁸

Η εκμετάλλευσις έχει διακοπή προς το παρόν ελλείψει χρημάτων, θέλει δε επαναληφθή άμα τη άρσει της υπό των τραπεζιτικών ιδρυμάτων παροχής πιστώσεων απαγορευτικής διατάξεως και τη μετά των Ευρωπαϊκών αγορών

¹⁵⁷Ο Σαμ Καράσσο παρίσταται στις εξετάσεις των σχολείων Πολυγύρου ως αντιπρόσωπος των εν Πολυγύρω μεταλλείων Αλλατίνι. Βλ. Μακεδονία, 12.7.1911. Υπήρξε συνεργάτης της γαλλόφωνης εφημερίδας *Journal de Salonique* από την αρχή της έκδοσής της το 1895. Η εφημερίδα το 1902 ανέφερε ότι ο Σ.Κ. θα αναχωρούσε για το Μιλάνο ώστε να αναλάβει την καριέρα βιομηχάνου. Βλ. *Journal de Salonique*, 31.3.1902. Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύεται και αγγελία του ίδιου του Σ.Κ. σύμφωνα με την οποία θα προβεί στη δημιουργία οίκου με έναν συνεταιίρο ακόμη με έδρα το Μιλάνο και τη Θεσσαλονίκη που θα έχει ως σκοπό το εμπόριο μεταλλευμάτων για δικό τους λογαριασμό ή για λογαριασμό τρίτων. Βλ. Ό.π., 5.4.1906. Η Παπαστεφανάκη αναφέρει ότι ο Σαμ Καράσσο συμμετείχε στις επιχειρήσεις λευκόλιθου των Αλλατίνη και διέθετε ένα οικογενειακό δίκτυο διεθνούς εμβέλειας, εξειδικευμένο στον λευκόλιθο. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 79 σημ. 49. Το 1928 θα απευθύνει επιστολή στον Βενιζέλο ζητώντας να του ανατεθεί μια θέση στην Κοινωνία των Εθνών στη Γενεύη, ή στην ελληνική Πρεσβεία στο Παρίσι, σε Γραφείο Τύπου ή να διοριστεί Γερουσιαστής. Αναφέρει εκτενώς όλα όσα έχει κάνει για την Ελλάδα και επίσης τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες στα μεταλλεία λευκόλιθου των Αλλατίνη. Βλ. ΜΜ-ΑΕΒ, 317-113. Παρίσι, 30.12.1928. Επιστολή του Σαμ Καράσσο προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

¹⁵⁸ Όπως είδαμε και για τα Μεταλλεία Κασσάνδρας, όπου οι Αλλατίνη παίζουν έναν σημαντικό ρόλο, το 1906 είναι μία χρονιά όπου παρατηρείται εισαγωγή πληθώρας τεχνολογικών καινοτομιών στα μεταλλεία. Ίσως εδώ υποκρύπτεται μία σχέση με την εισαγωγή της νέας νομοθεσίας ή με την άφιξη κάποιου νέου διευθυντή ή μηχανικού. Η Παπαστεφανάκη από την άλλη με στοιχεία από το αρχείο της εταιρείας «Ελληνικοί Λευκόλιθοι ΑΕ» αναφέρει ότι η εγκατάσταση του κλίβανου Schmatolla πραγματοποιήθηκε το έτος 1911, ενώ πιο πριν παραγόταν καυστική μαγνησία με τη χρήση ξυλοκαμίνων. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 102-103.

αποκαταστάσει των ένεκα του πανευρωπαϊκού πολέμου διακοπεισών συναλλαγών. Ούτω κατά τας ημέρας της επισκέψεώς μου, από της 5^{ης} μέχρι της 8^{ης} Σεπτεμβρίου ε.έ. τα έργα της εκμεταλλεύσεως διετέλουν εν αργία. ... Η εκμετάλλευσις διενεργείται υπαιθρίως και υπογείως ταυτόχρονα....

Ο Ρουσσάκης καταλήγει ότι υπάρχουν ζητήματα τεχνικής και διοικητικής φύσεως εξαιτίας μίας αίτησης προς το Υ.Ε.Ο. στις 30.4.1914 δια της οποίας καταγγέλλεται η εταιρία Γερακινής. Επίσης θεωρεί ότι θα πρέπει να κληθεί ο αρχικός αιτητής Γιουδά Γενή να παρουσιάσει ό,τι τίτλο έχει όπως και οποιοσδήποτε μπορεί να διατυπώσει ένσταση εναντίον της σχετικής απόφασης.

Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου εργάστηκε ως μηχανικός στη Γερακινή στα μεταλλεία Αλλατίνι ο Ιωάννης Λαμπρινίδης, ο οποίος είχε σπουδάσει στην Ecole Spéciale des Arts et Manufactures des Mines της Liège στο Βέλγιο. Ο Λαμπρινίδης κατά τη γνώμη μου αποτελεί την επιτομή της κατάστασης στα μεταλλεία την συγκεκριμένη περίοδο. Γεννημένος στο Βουτζά, προάστιο της Σμύρνης, το 1888 είχε την ατυχία να μείνει ορφανός σε νεαρή ηλικία καθόσον ο πατέρας του πέθανε από καρδιακή προσβολή το 1903. Οι συγγενείς του τον ώθησαν να σπουδάσει μηχανικός μεταλλείων στη Λιέγη, επειδή έβλεπαν ότι ο τομέας των μεταλλείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία παρουσίαζε ιδιαίτερη άνθηση και υπήρχε ανάγκη από επιστήμονες μηχανικούς. Αποκτά το δίπλωμά του το 1913. Όμως επειδή άλλαξε η πολιτική κατάσταση λόγω των Βαλκανικών πολέμων και λόγω της κήρυξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου μετά τον γάμο του στη Σμύρνη με την Έλλη Ταρλατζή το 1914, θα απασχοληθεί για όλη τη διάρκεια του πολέμου στην Γερακινή στην επιχείρηση εξόρυξης λευκόλιθου και αργότερα όλη του η ζωή θα είναι στενά συνδεδεμένη με την εκμετάλλευση λευκόλιθου, είτε στον τομέα της εξόρυξης είτε της εμπορίας του συγκεκριμένου ορυκτού.¹⁵⁹

Η παραγωγή των μεταλλείων λευκόλιθου των Αλλατίνι εμφανίζονται στις ετήσιες στατιστικές των μεταλλείων που εκδίδει το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας από τη στιγμή που η περιοχή περνάει στο ελληνικό κράτος. Όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Δάγκας τα μεταλλεία πωλούνται το 1921 στην ολλανδική εταιρία W.J.A. Huyzer.¹⁶⁰ Μία ολλανδική εταιρία επίσης φαίνεται ότι μεσολάβησε στην πώληση της επιχείρησης την επόμενη χρονιά στην «Αγγλο-ελληνική εταιρία Λευκόλιθου Α.Ε.» (Anglo-Greek Magnesite Company Ltd.). Η τελευταία εταιρία εκμεταλλευόταν ήδη από το 1905 τρία μεταλλεία λευκόλιθου

¹⁵⁹ Το αρχείο του έχει παραχωρηθεί από τον εγγονό του, Δημήτριο Γ. Πόρτολο στο ΕΛΙΑ-MIET και είναι η μοναδική περίπτωση από όσο ξέρω προσβάσιμου αρχείου μηχανικού μεταλλείων. Θα το χρησιμοποιήσω εκτενέστατα στο κεφάλαιο το σχετικό με τον λευκόλιθο.

¹⁶⁰ Alexandros Dagkas, *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord : le mouvement des ouvriers du tabac, 1918-1928*, Παρίσι 2003: σελ. 219 σημ. 674.

στην Εύβοια.¹⁶¹ Στο Β.Δ. που εκδόθηκε ως επικύρωση της παραπάνω συμφωνίας παραχωρήθηκαν 3 μεταλλεία.¹⁶² Τα δύο που γνωρίζουμε ήδη και που κατέγραψε το 1914 ο Ρουσάκης, το «Ράχι-Βίγλα» και το «Σαμαράδικο», αλλά και ένα τρίτο, η «Κοκκινόπετρα» που ανήκε στον Μωυσή Μορπούργο, αλλά μάλλον αρχικά είχε παραχωρηθεί σε κάποιον Χατζή μπέη - όπως αναφέρει η Ασημοπούλου - ή Εδσίχ μπέη - όπως αναφέρει ο Μαθιουδάκης.¹⁶³ Στο συμβόλαιο 3529/1922 του συμβ. Θεσσαλονίκης Γεωργίου Διαμαντοπούλου, το οποίο επικυρώνει το Β.Δ., αναφέρονται ως πωλητές: 1) ο Σαμουήλ Γιουδά Γενή, 2) ο Οχανές Μαρκαριάν, 3) ο Μωυσής Μορπούργο «δι' εαυτόν και ως πληρεξούσιος της εν Μασσαλία εδρευούσης εταιρίας «Αδελφοί Αλλατίνη» και 4) ο Σαμουήλ Καράσσο «δι' εαυτόν και ως πληρεξούσιος των Εδουάρ Αβραάμ Σιακή και Σαμουήλ Αβραάμ Σιακή, κληρονόμων του αποβιώσαντος πατρός των Αβραάμ Σιακή». Τα κέρδη της εταιρίας φαίνεται ότι πήγαιναν στους Γενή, Μαρκαριάν και στους αδελφούς Αλλατίνη. Για παράδειγμα για πώληση ωμού μαγνησίτη κατά το έτος 1921 τα κέρδη αποδόθηκαν κατά 50% στην Fratelli Allatini και από 25% στους Γενή και Μαρκαριάν - όπως αναφέρει η Ασημοπούλου. Δεν γίνεται λόγος για την οικογένεια Σιακή και αγνοούμε εντελώς γιατί αναφέρονται ως δικαιούχοι στο παραπάνω συμβόλαιο.

Το 1958 η εταιρία θα μεταβιβαστεί στον Γεώργιο Πόρτολο - σύζυγο της Φωφώς, κόρης του Ιωάννη Λαμπρινίδη, του μηχανικού που εργάστηκε στα ορυχεία κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και που αποτέλεσε τον μεγαλύτερο ειδικό επί του λευκόλιθου εκείνη την εποχή. Την επόμενη χρονιά θα δημιουργηθεί η «Ελληνικοί Λευκόλιθοι Α.Μ.Β.Ν.Ε.» (Grecian Magnesite Mining Industrial Shipping and Commercial S.A.). Σήμερα η εταιρία εκμεταλλεύεται ίσως όλα τα ορυχεία λευκόλιθου της Ελλάδας και έχει έντονη παρουσία και στη διεθνή αγορά με συμμετοχή σε ορυχεία ανά τον κόσμο.

Φαίνεται ότι η εταιρία Αλλατίνη είχε συμφέροντα και σε ορυχεία στην Παλιά Καβάλα και στη Δράμα όπου δραστηριοποιούνταν ο μηχανικός της, Οχανές Μαρκαριάν. Όσο για το μεταλλείο στην Καβάλα πρόκειται για μεταλλείο μαγγανίου που είχε παραχωρηθεί με φιορμάνι αρχικά στον Ιβραχήμ Ετχέμ υιό Μεχμέτ Τασίτ στις 20.7.1909 και τους τίτλους του οποίου υπέβαλλε ο Αδόλφος Βηξ (δε Ζολνάυ) στο ελληνικό κράτος δηλώνοντας ότι είχε

¹⁶¹ Βλ. Ηλίας Π. Γούναρης, «Η εκμετάλλευση του λευκόλιθου εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης*, έτος 16/1, 1915: σελ. 1-7. Βλ. και ΦΕΚ4/Α/7.1.1905 «Περί αναγνώρισεως της εν Λονδίνω εδρευούσης ανωνύμου μεταλλευτικής εταιρίας λευκόλιθου υπό την επωνυμίαν «Αγγλοελληνική εταιρία λευκόλιθου».

¹⁶² ΦΕΚ61/Α/8.3.1923 «Περί εγκρίσεως μεταβιβάσεως προς την Αγγλοελληνικήν Εταιρείαν λευκόλιθου των μεταλλείων λευκόλιθου Γερακινής της Θεσσαλονίκης».

¹⁶³ Βλ. Μαθιουδάκης, *Η πέτρα που άλλαξε τον τόπο*, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 145-156.

μεταβιβασθεί σε αυτόν η παραχώρηση.¹⁶⁴ Προφανώς οι Αλλατίνη είχαν εμπλακεί με το εν λόγω μεταλλείο πριν την οριστική παραχώρηση εφόσον η Ασημοπούλου αναφέρει ότι ο Μαρκαριάν παραχώρησε το μερίδιό του το 1906.

Σχετικά με το μεταλλείο μαγγανίου στην περιοχή Ταρτάνα της Δράμας οι αδελφοί Αλλατίνη μάλιστα είχαν τεθεί εγγυητές υπέρ του Μαρκαριάν στην Τράπεζα Ανατολής ώστε να του παραχωρηθεί δάνειο από αυτήν για να προχωρήσει στην περαιτέρω εκμετάλλευσή του.¹⁶⁵ Το μεταλλείο τού ανήκε κατά 62% και το υπόλοιπο 38% ανήκε στον Αβραάμ Γιαχιέλ. Είχε τεθεί ως ενέχυρο το παραγόμενο μέταλλευμα, το οποίο θα μεταφερόταν προς εξαγωγή στην αποβάθρα που κατείχε ο Γιαχιέλ μπροστά από το εργοστάσιο του αερίου – στην Θεσσαλονίκη. Αυτή τη φορά δεν πρόκειται για φιορμάνι, αλλά για άδεια μεταλλευτικών ερευνών που είχε χορηγηθεί στους δύο, Μαρκαριάν και Γιαχιέλ στις 24.6.1906. Απέκτησαν τελικά οριστική παραχώρηση το έτος 1927 από το ελληνικό κράτος.¹⁶⁶ Ζητήθηκε από τον Ρουσσάκη, επιθεωρητή πλέον της Ε.Μ.Β.Ε., βεβαίωση για την αξία του μεταλλείου ώστε να μεταβιβαστεί το ποσοστό του Αβραάμ Γιαχιέλ στον Ισαάκ Γιαχιέλ και αυτός ανέφερε σχετικά ότι: ... αι από Τουρκοκρατίας γενόμεναι επ' αυτού έρευναι και εργασίαι, κατά το πλείστον υπόγειοι, έχουσιν ήδη καταπέσει ολοσχερώς ... Έχομεν όμως την πληροφορίαν ότι εκ των γενομένων ως άνω εργασιών έχει εξωρυχθεί ποσότης μεταλλεύματος οξειδίου του μεταλλείου (πυρολουσίτου) περί τους χιλίους τόνους αρίστης ποιότητος...¹⁶⁷ και έτσι μετά από λίγο εγκρίθηκε η μεταβίβαση. Στις 29.10.1929 πέθανε ο Οχανές Μαρκαριάν στο Παρίσι. Τον κληρονόμησαν στο μεταλλείο η χήρα του και τα παιδιά του, κάτοικοι Παρισίων. Το μεταλλείο μεταβιβάστηκε στον Ράλφ Ντούγκλας Θωμά Ντέβις του Τζων, επιχειρηματία κάτοικο Λονδίνου και ήδη κάτοικο Ελλάδας κατά το έτος 1936.

Επίσης υπήρχε φιορμάνι επ' ονόματι των Αλλατίνη, το οποίο αρχικά είχε εκδοθεί υπέρ του Πέτρου Εξακουστού στις 4.4.1890. Επρόκειτο για μεταλλείο αργυρούχου μολύβδου στο Γκιουρετζίκ (σημ. Γρανίτης) Δράμας. Ο Auguste Viquesnel (1800-1867), μέλος της Γεωλογικής Εταιρίας της Γαλλίας, με την ιδιότητα του *propriétaire* (=ιδιοκτήτη, αντίστοιχη με την έννοια του εισοδηματία στα ελληνικά), της οποίας υπήρξε και πρόεδρος το 1858, στο έργο για το οποίο

¹⁶⁴Βλ. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις Μεταλλείων, *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, τ. Β', 1916: σελ. 818. Για τον Ζολνάν βλ. παρακάτω Μεταλλεία στη Θράκη.

¹⁶⁵ΓΑΚ-ΙΑΜ/Αρχείο Τράπεζας της Ανατολής, κώδικας 2 (έτη 1906-1908).

¹⁶⁶ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 227 (δελτία μεταλλείων Ν. Δράμας) και ΕΜΒΕ, Μ570 (Ο.Π. 4 Ν. Δράμας)

¹⁶⁷ΕΜΒΕ, Μ570. Αρ. εγγρ. 681/263/31-7-1928. Χειρόγραφη έκθεση του Ρουσσάκη προς το Υ.Ε.Ο. /Διεύθυνση Μεταλλείων σχετικά με την αξία της μεταβιβαζόμενης μερίδας του μεταλλείου που ανήκει στον Αβραάμ Γ. Γιαχιέλ στα Τάρτανα του Ν. Δράμας που παραχωρήθηκε με Ν.Δ. της 2.12.1927 μετά από σχετική αίτηση του Γιαχιέλ προς το Υ.Ε.Ο.

έγινε ευρύτερα γνωστός,¹⁶⁸ αναφέρεται στο χωριό Γκιουρετζίκ, σημ. Γρανίτης της Δράμας. Το έδαφος, όπως αναφέρει ο V. είναι διάτρητο από παλιές εγκαταλελειμμένες εκμεταλλεύσεις, και υπήρχε ένας επιχειρηματίας την εποχή που περιηγήθηκε την περιοχή ο Viquesnel, ο οποίος διενεργούσε έρευνες. Ο συγκεκριμένος είχε τόση άγνοια των πραγμάτων που ήταν σίγουρο ότι δεν θα είχε καλά αποτελέσματα, πράγμα που το επιβεβαίωσε και ένας Γάλλος ειδικός, ονόματι Daux όταν πέρασε αργότερα από εκεί. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του ίδιου, αλλά και με τα λεγόμενα ενός δόκιμου ιερέα που συνάντησε στην περιοχή, εκτός από γρανίτη υπήρχε και μεταλλοφορία άλλου είδους. Συγκεκριμένα γίνεται αναφορά σε σιδηροπυρίτη λευκό και κίτρινο.¹⁶⁹

Το μεταλλείο αυτό μεταβιβάστηκε στους αδελφούς Αλλατίνη την 31.8.1891.¹⁷⁰ Σύμφωνα με την οθωμανική στατιστική μεταλλείων που αναφέρεται στο έτος 1907-1908, στο μεταλλείο αυτό δεν είχε συντελεστεί καμία εκμετάλλευση.¹⁷¹ Τελικά το έτος 1915 οι Αλλατίνη αιτήθηκαν την παραίτησή τους από τα δικαιώματά τους επί του μεταλλείου.¹⁷²

Επίσης θα αναφερθούμε σε μία παραχώρηση που είχε γίνει στους Οθωμανούς Μουσταφά Φαδάλ, Ρεφίκ Ρετζέπ, Δημήτριο Γεωργίου και Ιμβραχίμ Ναζμή ενός μεταλλείου χρωμίου στο χωριό Γερακίνοβο των Βοδενών (σημ. Έδεσσας) στις 27.8.1891. Οι τίτλοι υπεβλήθησαν υπό του οίκου Αλλατίνη,¹⁷³ αλλά στην οθωμανική στατιστική του 1908 στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως δεν εμφανίζονται ακόμη οι Αλλατίνη και στο μεταλλείο δεν έχει συντελεστεί εκμετάλλευση.

Αντιθέτως φαίνεται ότι γινόταν εκμετάλλευση τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της σύνταξης της οθωμανικής στατιστικής μεταλλείων κατά το έτος 1907-1908, δύο μεταλλείων, ενός αντιμονίου και ενός αρσενικού στην περιοχή

¹⁶⁸ Auguste Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace*, τ. I-II, Παρίσι 1868. Ο δεύτερος τόμος έγινε πραγματικότητα χάρη στις προσπάθειες της χήρας του, η οποία συνέχισε την έκδοση. Τα χειρόγραφα είχαν περιέλθει στα χέρια κάποιων φίλων του και αυτοί θέλησαν να του αποδώσουν ένα σημείο αναγνώρισης. Περιλαμβάνονται γεωλογικές, βαρομετρικές παρατηρήσεις, γεωγραφικές διαδρομές, γεωλογική περιγραφή και παλαιοντολογία.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, τ. 2.

¹⁷⁰ ΒΛ. Υ.Ε.Ο., *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, τ. Β', 1916: σελ. 817.

¹⁷¹ ΒΛ. E.G., «Statistique des mines pour l'année 1323 (=14.3.1907-13.3.1908)», *Revue Commerciale du Levant – Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce française de Constantinople*, τχ. 284 (Νοέμβριος 1910), σελ. 675-693. Ο Djemal Bey, διευθυντής Στατιστικής στο Υπουργείο Γεωργίας, Μεταλλείων και Δασών είχε παραχωρήσει στατιστική μεταλλείων που αφορούσε το έτος 1907-1908 και αυτή μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε στο τεύχος της *Revue* κατά το έτος 1910.

¹⁷² ΦΕΚ295/Α/29.8.1915 «Περί αποδοχής παραίτησεως της εταιρίας «Αδελφοί Αλλατίνη» από μεταλλείου κειμένου εν τω χωριώ Γκιουρετζίκ του νομού Δράμας». Εδώ γίνεται αναφορά στην εν Θεσσαλονίκη εδρεύουσα «Ιταλική Ομόρρυθμο Εταιρία Αδελφοί Αλλατίνη».

¹⁷³ Υ.Ε.Ο., *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, σελ. 828.

Τίτρες (σημ. Β. Μακεδονία, Β. της επαρχίας Αλμωπίας), τα οποία είχαν παραχωρηθεί στους Αλλατίνη με φερμάνι το έτος 1889.¹⁷⁴

Θα αναφερθούμε σε ακόμη ένα φερμάνι. Πρόκειται για αυτό που είχε εκδοθεί υπέρ του Αθανασίου Ζάχου στις 25.2.1894 σχετικά με ένα μεταλλείο χρωμίου στο χωρίον Σφίλτσε (= σημ. Χρώμιο) της επαρχίας Γρεβενών Νομού Κοζάνης. Αυτό μεταβιβάστηκε στην εταιρία «Αδελφοί Αλλατίνη».¹⁷⁵ Η παραχώρηση είχε γίνει για 60 έτη και σύμφωνα με τη στατιστική του 1908 δεν γινόταν εκμετάλλευση στο μεταλλείο. Το έτος 1914 η Γ.Δ.Μ. είχε αποστείλει στο Υ.Ε.Ο. το φερμάνι, το συμβόλαιο εκχώρησης και το σχετικό σχεδιάγραμμα, αλλά το 1919 κάποιος Αλλατίνη αιτήθηκε αντίγραφο των εγγράφων γιατί όλα τα έγγραφα της εταιρείας είχαν καεί κατά την πυρκαγιά του 1917.¹⁷⁶ Από έκθεση του Ρουσάκη μαθαίνουμε ότι το 1919 οι Αλλατίνη είχαν ζητήσει και είχαν πετύχει περιορισμό της αρχικής έκτασης από 16.980 στρέμματα σε 960 και ο επιθεωρητής θεωρεί ότι αυτό έγινε για να μην πληρώνουν υπερβολικό στρεμματικό φόρο και επίσης αναφέρει ότι είχε συντελεστεί κάποτε μία μικρή εκμετάλλευση, αλλά το μετάλλευμα ήταν κατώτερης αξίας.¹⁷⁷ Η εταιρία το 1937 τελούσε υπό εκκαθάριση και ζούσαν ακόμη στα Σκόπια δύο απόγονοι των αρχικών μετόχων, ο Ανδρέας Γκούντο Αλλατίνη, Ιταλός υπήκοος και ο Γεώργιος Λαζάρου Αλλατίνη, Άγγλος υπήκοος, που είχαν ορίσει πληρεξούσιό τους τον δικηγόρο Ιωάννη Σταθάκη.¹⁷⁸ Πάντως όταν λήγει η παραχώρηση δίδεται μία παράταση για 8 έτη (έως 9.3.1963) επειδή λόγω της ανώμαλης μεταπολεμικής κατάστασης οι μεταλλειοκτήτες δεν είχαν προβεί σε εκμετάλλευση.¹⁷⁹

Η εξορυκτική δραστηριότητα των Αλλατίνη δεν περιορίζεται στη Μακεδονία. Το 1895 ο κλάδος του Λονδίνου, αντιπροσωπευόμενος από τον

¹⁷⁴ RCL.

¹⁷⁵ Υ.Ε.Ο., *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, σελ. 839.

¹⁷⁶ ΕΜΒΕ, Μ161 (Ο.Π. Ν. Κοζάνης – χωρίον Σφίλτσε). Ανυπόγραφο και αχρονολόγητο σημείωμα του Ρουσάκη όπου γίνεται αναφορά σε 1) αίτημα του πληρεξούσιου δικηγόρου των Αλλατίνη, Ι. Σταθάκη στις 24.8.1937 προς το Υ.Ε.Ο. 2) διαβίβαση τον Μάρτιο του 1914 από την ΓΔΜ στο Υ.Ε.Ο. του σχετικού φερμανίου, συμβολαίου εκχώρησης και σχεδιαγράμματος (αρ. εγγρ. 11421) και 3) αίτημα κάποιου Αλλατίνη το 1919 για επανέκδοση του αντιγράφου φερμανίου, συμβολαίου κλπ., επειδή όλα τα έγγραφα της επιχείρησης είχαν καεί στην πυρκαγιά του 1917.

¹⁷⁷ ΕΜΒΕ, Μ161. Α.Π. 1060/18.7.1938 «Έκθεσις του Επιθεωρητού των Μεταλλείων Β' περιφερείας κατ' άρθρον 19 του από 17/10/1935 Α.Ν. «περί αυθεντικής ερμηνείας, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του Ν. ΓΦΚΔ' του 1910 περί μεταλλείων κλπ. Περί οροθετήσεως μεταλλείων».

¹⁷⁸ ΕΜΒΕ, Μ161. «Εξώδικος δήλωσης μετά διαμαρτυρίας της εν Θεσσαλονίκη εδρευούσης και ήδη διαλυθείσης και υπό εκκαθάρισιν τελούσης εμπορικής εταιρείας υπό την επωνυμίαν «Αδελφοί Αλλατίνη». Θεσσαλονίκη, 14.9.1937. Πληρεξούσιος δικηγόρος, Ιωάννης Σταθάκης.

¹⁷⁹ ΕΜΒΕ, Μ161. Α.Π. 67285/2155/29.9.1956. Στο σκεπτικό της απόφασης αναφέρεται ότι *συνεπεία ανωτέρας βίας οφειλομένης εις τας εκ του πολέμου της κατοχής και του συμμοριτοπολέμου, ανωμάλους συνθήκας κατέστη αδύνατος η εκμετάλλευσις του μεταλλείου τούτου, από της ενάρξεως του ελληνο-ιταλικού πολέμου και εντεύθεν*.

Ροβέρτο Αλλατίνη ήταν γνωστός μεταξύ άλλων και ως ο μεγαλύτερος μέτοχος της Eastern Investment Company, η οποία εκμεταλλευόταν μεταλλεία στη Νότια Αφρική.¹⁸⁰ Στις 2.7.1918 στους Γκούντο Αλλατίνη, Ανδρέα Αλλατίνη, κ.ά., οι οποίοι είχαν συστήσει προηγουμένως εξορυκτική εταιρία, παραχωρήθηκε Π. Δ. με το οποίο τους δινόταν η έγκριση εκμετάλλευσης λιγνιτωρυχείου στη Ν. Γαλλία.¹⁸¹

Το 1928 ιδρύεται η Allatini Mines Ltd., η οποία δραστηριοποιείται στα μεταλλεία χρωμίου στο Orasje, 20 χλμ. ΒΔ. των Σκοπίων. Στην κοντινή Raduša βρίσκεται εργοστάσιο εμπλουτισμού του μεταλλεύματος, το οποίο δημιουργήθηκε το 1929 από την γερμανική εταιρία Frederic Krupp Co., Magdeburg. Τα μεταλλεία είναι συνδεδεμένα με το εργοστάσιο με έναν στενό σιδηρόδρομο 4 μιλίων. Περίπου 300 άνδρες απασχολούνται στο μεταλλείο. Όλο το προϊόν του μεταλλείου εξάγεται μέσω του λιμένος της Θεσσαλονίκης. Αυτή η εταιρία επίσης κατέχει και μεταλλεία μαγγανίου κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής Σκοπίων – Βελιγραδίου.¹⁸² Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι επιχειρήσεις της περνάνε υπό τον έλεγχο των Γερμανών. Η εταιρία τελικά, η Allatini Mines Ltd., θα τεθεί υπό εθελοντική εκκαθάριση το 1958.¹⁸³

1.2.2.4. Η Μεταλλευτική εταιρεία Speidel στη Θάσο (Minengesellschaft Fr. Speidel Thassos-Pforzheim)

Η Θάσος, το βορειότερο νησί στο Αιγαίο πολύ κοντά στις ακτές της Ανατολικής Μακεδονίας, από την αρχαιότητα ήταν γνωστή για την ξυλεία και για τα ορυκτά της.¹⁸⁴ Οι Φοίνικες, πρώτοι οικιστές της νήσου θεωρούνται ότι είναι αυτοί που μετέφεραν τη μεταλλογνωσία.¹⁸⁵ Όταν ο Μπελόν πέρασε από κει κατά

¹⁸⁰Βλ. E. Hekimoglou, *The Immortal Allatini*.

¹⁸¹Βλ. *Annales de Mines*, Παρίσι 1918: σελ. 266-267. Ο Γκούντο Αλλατίνη είχε υπάρξει και πρόεδρος του Ιταλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της Μασσαλίας. Βλ. *Le Temps*, 15.1.1902 (όπου χριείται ιππότης του Γαλλικού κράτους), 19.10.1903.

¹⁸²[Charles Will Wright], *The Iron and Steel Industries of Europe*, Ουάσινγκτον 1939. Πρόκειται για έκδοση του United States Department of the Interior, Bureau of Mines. (https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc40308/m2/1/high_res_d/comeconpapers_19_w.pdf). Τελευταία πρόσβαση: 21.3.2017.

¹⁸³*The London Gazette*, 25.7.1958 (σελ. 4675).

¹⁸⁴ *The island is peculiarly rich in metals*: Έτσι αναφέρεται σε έκδοση του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών. *Turkish Islands* (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office - No. 64), Λονδίνο 1920, σελ.3.

¹⁸⁵ Για τη Θάσο βλ. Σ. Μερτζίδης, *Θασιακά ήτοι ιστορία της νήσου Θάσου από των αρχαιοτάτων μέχρι των νεωτέρων χρόνων υπό γεωγραφικήν, ιστορικήν, αρχαιολογική, εθνολογικήν, θρησκευτικήν, γεωλογικο-ορυκτολογικήν έποψιν*, 1911: Παπαευστρατίου Γεώργιος, *Η ιστορία της νήσου Θάσου από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς: υπό γεωγραφικήν, τοπογραφικήν, εθνογραφικήν,*

τα μέσα του 16^{ου} αιώνα φαίνεται ότι πλέον δεν υφίστατο εκμετάλλευση μεταλλείων.¹⁸⁶ Στα αρχαία μεταλλεία της Θάσου αναφέρονται και ο Pococke,¹⁸⁷ ο Cousinéry¹⁸⁸ και ο Σχινάς.¹⁸⁹ Κατά το 1720-21 όταν ο Σουλτάνος επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση των μεταλλευμάτων συνάντησε την αντίδραση των κατοίκων. Δεν γνωρίζουμε εάν οι λόγοι ήταν ότι αυτοί φοβούνταν πως θα δέχονταν καινούργιες καταπιέσεις ή εάν φοβούνταν να κατέβουν στα πεδινά λόγω της πειρατείας που μάστιζε τότε τα νησιά του Αιγαίου.¹⁹⁰

Από το 1813 η Θάσος αποκτά ένα ιδιαίτερο καθεστώς καθότι περνά στα χέρια του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου ως δωρεά του σουλτάνου σε αντάλλαγμα της απελευθέρωσης των ιερών πόλεων, της Μέκκας και της Μεδίνας. Στον Σουλτάνο θα αποδίδεται πλέον μόνο ο κεφαλικός φόρος και αργότερα κάποιοι τελωνιακοί δασμοί. Η Θάσος από τότε διατελεί υπό ένα καθεστώς ιδιαίτερης αυτονομίας. Στο νησί συνήθως οι μόνοι Μουσουλμάνοι είναι οι διοικητικοί υπάλληλοι του βακουφίου της Καβάλας και όλοι οι υπόλοιποι κάτοικοι είναι Έλληνες. Τα έσοδα του νησιού είναι αφιερωμένα πλέον στην επιδότηση του

πλουτολογικήν και πολιτικήν έποψιν, Θάσος 2001 (η α' έκδοση, Αλεξάνδρεια 1922). Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Θάσου, 1453-1912*, Θεσσαλονίκη 1984. Επίσης πολύ σημαντική πηγή αποτελεί η περιοδική έκδοση της Εταιρίας Θασιακών Μελετών και της Θασιακής Ένωσης Καβάλας *Θασιακά*. Ιδιαίτερα για τα μεταλλεία της Θάσου βλ. Λήδα Παπαστεφανάνη, «Εξορυκτικές επιχειρήσεις και εργασία. Η περίπτωση του Αιγαίου (1860-1960)», *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας. Επιστημονικό συνέδριο*, Μήλος, 3-5 Οκτωβρίου 2003, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2005, σελ. 27-47. Νίκος Επιτρόπου, «Τα μεταλλεία της Θάσου. Από την προϊστορία στον 21^ο αιώνα», στο *ίδιο*, σελ. 259-267. Ανέζω Μέντζα-Στεργίου, «Στοιχεία της νεότερης μεταλλευτικής ιστορίας της Θάσου», στο *ίδιο*, σελ. 269-284. «Θάσος», *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα*, (επιμ.) Νίκος Μπελαβίλας – Λήδα Παπαστεφανάνη, Αθήνα 2009: σελ. 236-243, Νικόλαος Απ. Λιανός – Αναστασία Στέλλα, *Βιομηχανικά κτίρια του 19^{ου} – 20^{ου}: η περίπτωση του Μεταλλευτικού Συγκροτήματος Λιμεναρίων Θάσου*, ανακοίνωση στο 2^ο Εθνικό Διεπιστημονικό Συνέδριο Δομικών Κατασκευών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΔΠΘ, Υπηρεσία Τεχνικών Υπηρεσιών Κεντρικής Μακεδονίας του ΥΠΠΟΑ και Δήμος Ξάνθης με θέμα: *Ιστορία των Δομικών Κατασκευών, Ξάνθη*, 5-7 Δεκεμβρίου 2014 (<http://infoidk.arch.duth.gr/N.Λιανός-A.Στέλλα.pdf>), Κορνηλία Τρακοσοπούλου – Τζήμου, «Η βιομηχανική κληρονομιά της Θάσου: Το διατηρητέο μεταλλευτικό συγκρότημα Spreidel στα Λιμενάρια», *Θασιακά*, τ. 18 (2017), σελ. 539-567.

¹⁸⁶Βλ. Pierre Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges*, Παρίσι 1553: σελ. 34r.

¹⁸⁷Richard Pococke, *A description of the East, and some other countries. Observations on Palestine or the Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus and Candia*, τ. 2/1, Λονδίνο 1745: σελ. 148.

¹⁸⁸Esprit-Marie Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. II, Παρίσι 1831: σελ. 85-108 (ο συγγραφέας παρουσιάζει την κατάσταση του νησιού στην αρχαιότητα σε σύγκριση με την σύγχρονη κατάσταση).

¹⁸⁹ Νίκος Θ. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, τ. 3, Αθήνα 1887, σελ. 548-550. Γίνεται αναφορά στα αρχαία μεταλλεία της Θάσου και την τωρινή διοικητική της εξάρτηση από την Αίγυπτο.

¹⁹⁰ Στάθης Ν. Κεκριδής, «Μεταλλευτικές εργασίες και υλοτομία στη Θάσο κατά τον 18^ο αιώνα», *Θασιακά*, τ. 7 (1992), σελ. 107-114.

πτωχοκομείου (Ιμαρέτ) και της ιερατικής σχολής (μεντρεσέ) της Καβάλας. Ο Μεχμέτ Αλή φρόντισε να μειώσει τους φόρους που πλήρωναν οι Θάσιοι.

Παρατηρείται ένα έντονο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Θάσου κατά τη δεκαετία του 1880, καθώς θεωρήθηκε πιθανό ότι επρόκειτο για μεταλλεία χρυσού και αργύρου.¹⁹¹ Ο ιατρός Χρηστίδης από την Ήπειρο (1835-1911), που απολάμβανε μεγάλης υπόληψης στο νησί υποστήριξε ότι ανακάλυψε μεταλλεία χρυσού και αργύρου στο νησί, αλλά η αντιβασιλεία της Αιγύπτου έφερε εμπόδια στην εκμετάλλευσή τους.¹⁹² Το 1890 ο τραπεζίτης από την Αλεξάνδρεια Ι. Αντωνιάδης ενδιαφέρθηκε για εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου και έφερε 2 γάλλους μηχανικούς.¹⁹³ Ο Παπαευστρατίου αναφέρει ότι το 1892 επισκέφτηκε τα μεταλλεία της Θάσου ενώ εργαζόταν για την Ελληνική Εταιρία του Λαυρίου και βρήκε σκωρίες¹⁹⁴ ιδίως στις θέσεις των αρχαίων Αινύρων και Κυνοίρων. Αναφέρει παρακάτω τη σύμβαση μεταξύ του Αμπάς Χιλμή πασσά, Αντιβασιλέως της Αιγύπτου και του Νικολάου Ψιακή, Έλληνα εμπόρου εγκατεστημένου στο Κάιρο όπου διαβάζουμε στο 7^ο άρθρο: Κατά την εκμετάλλευσιν των δασών ο κ. Ψιακής, έχει αποκλειστικώς το δικαίωμα να εξορύξη τας σκωρίας και τας υποστάθμας, προερχομένας εκ των αρχαίων εκμεταλλεύσεων των μεταλλείων και των λατομείων και να τας διαθέτη ελευθέρως, θα πληρώνη εις το βακούφιον έναν φόρον εκ δέκα φράγκων δι έκαστον τόνον εξαγωγής των σκωριών και των υποσταθμών. Εννοείται καλώς ότι άπαντα τα αφορώντα δικαιώματα επί των μεταλλείων, θα μείνωσιν ανέπαφα και

¹⁹¹ Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στο Αιγαίο (19^{ος}-20^{ος} αιώνες): Το παράδειγμα των ορυχείων», *Ορυχεία στο Αιγαίο*, σ. 40. Ο Perrot που είχε επισκεφθεί τη Θάσο το έτος 1854 αναφέρει ότι δεν είχε βρει κανένα ίχνος των μεταλλείων χρυσού για τα οποία έκανε λόγο ο Ηρόδοτος. Βλ. G. Perrot, *Mémoires sur l'île de Thasos*, Παρίσι 1856: σελ. 8. Το 1887 επισκέπτεται τη Θάσο ο Louis de Launay, σημαντικός Γάλλος γεωλόγος και μηχανικός μεταλλείων και κάνει λόγο για μεταλλεία χαλκού, αργύρου, αντιμονίου, σιδήρου στις περιοχές Κακή Ράχη, Σωτήρος και Καζαβίτι. Δεν έψαξε όμως για μεταλλεία χρυσού στηριζόμενος όπως είπε, ίσως άστοχα, στα αποτελέσματα του Perrot. Ο de Launay καταλήγει στο συμπέρασμα ότι εάν υπήρχε κάποια ασφάλεια στο θέμα της εκμετάλλευσης των μεταλλείων – που δεν υπάρχει σε μια χώρα σαν την Τουρκία - θα άξιζε να ασχοληθεί κάποιος με το θέμα. Και μάλιστα λέει ότι μετά την επίσκεψή του ο αντιπρόσωπος του Χεδίβη στην Καβάλα θέλησε να προβεί μέσω μηχανικού μεταλλείων που βρισκόταν στην Τουρκία σε επιφανειακό έλεγχο, αλλά το θέμα σταμάτησε λόγω των εξόδων που θα απορροφούσαν οι έρευνες. Βλ. Louis de Launay, «Etudes géologiques sur le Mer Egée. La géologie des îles de Mételin (Lesbos), Lemnos et Thasos», *Annales de Mines*, 9^η σειρά, τ. XIII (1898), σελ. 157-292.

¹⁹² Αναφέρεται και ως ιατροφιλόσοφος, γιατί ίσως ήταν πρακτικός. Καταγόταν από την Ήπειρο, έφτασε όμως στο Ραχώνι και τελικά εγκαταστάθηκε στην Παναγία της Θάσου όπου και πέθανε. Ο γιος του Μιχάλης όπως και δύο εγγονοί του εργάστηκαν στην εταιρία Speidel. Βλ. Κωνσταντίνος Χιόνης, «Βιογραφίες νεοτέρων ανδρών της Θάσου», *Θασιακά*, τ. 3: σελ. 111-115. Βλ. επίσης *Ορυχεία στο Αιγαίο*, σελ. 236.

¹⁹³ Βλ. *Ορυχεία στο Αιγαίο*, σελ. 236 σημ. 7.

¹⁹⁴ Βλ. Παπαευστρατίου, ό.π., σελ. 42 σημ. 1.

αποκλεισμένα της παρούσης συμβάσεως... Εγένετο εις διπλούν εν Καϊρω εν τω Παλατίω του Αβδίν τη 28^η Μαρτίου 1896.¹⁹⁵

Κατά το έτος 1895 όμως φαίνεται ότι είχε προβεί σε συμφωνία με τους προεστούς του Κάστρου, οικισμού ορεινού της Θάσου, όπου βρίσκονταν μεταλλεύματα, κάποιος Άγγλος ονόματι Corry.¹⁹⁶ Επίσης έχουμε αναφορά και σε κάποιον άλλο Άγγλο υπήκοο, ο οποίος επιθυμούσε να προβεί σε εκμετάλλευση των ορυχείων, αλλά επειδή έπρεπε να υπάρχει η σύμφωνη γνώμη της τουρκικής και της αιγυπτιακής πλευράς, τελικά η επιχείρηση δεν ευδοκίμησε.¹⁹⁷ Η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα τεταμένη μεταξύ των Θασίων και των Αιγυπτίων και αφού προηγήθηκαν συλλαλητήρια κατά των Αιγυπτίων τελικά το 1902 η Θάσος επανήλθε υπό την οθωμανική κατοχή.¹⁹⁸

Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς αρχίζει η ενασχόληση του Γάλλου υποπροξένου Καβάλας, Πέτρου Βουλγαρίδη¹⁹⁹ με τα μεταλλεία της Θάσου. Η *Le Temps* αναφέρει ότι αυτός ανακάλυψε ή μάλλον «εφηύρε» επτά μεταλλεία στο νησί.²⁰⁰ Αμέσως μετά συνεταιρίστηκε με τον Αυστριακό Αδόλφο Βηξ δε Ζολνάν, αντιπρόσωπο της αυστριακής καπνεμπορικής εταιρίας Herzog, υπο-πρόξενο της Γερμανίας στην Καβάλα ο οποίος ανέλαβε να εκδώσει παραχώρηση από το σουλτάνο στο όνομά τους με την προοπτική να μοιραστούν τα κέρδη.²⁰¹ Ο Βηξ είχε καταφέρει να υπογράψει σύμβαση όταν εμφανίστηκε ένας Γερμανός, ο Friedrich Speidel, από το Pforzheim, κοντά στη Στουτγάρδη,²⁰² που κατάφερε να

¹⁹⁵ Ομοίως, σελ. 143 «Θάσος», *Ορυχεία στο Αιγαίο...*, σ. 236-243 (Ο Βακαλόπουλος από την άλλη αναφέρει ότι η σύμβαση τοποθετείται στα 1894 και αναφέρει ότι αργότερα ακυρώθηκε).

¹⁹⁶ Γεώργιος Αυγουσιδής, «Η εγκατάσταση και λειτουργία της Εταιρείας Fr. Speidel στα Λιμενάκια. Το τέλος της ιστορίας ενός χωριού και η αρχή της δημιουργίας ενός άλλου», *Θασιακά*, τ. 9 (1996), σελ. 31-55 και *Ορυχεία στο Αιγαίο*.

¹⁹⁷ Βλ. Μάγδα Γεωργιάδου, «Προξενικές αναφορές από τα αρχεία του Foreign Office, σχετικές με την ανακατοχή της Θάσου από την Τουρκία», *Θασιακά*, τ. 5 (1988), σελ. 93-101.

¹⁹⁸ Γεώργιος Αυγουσιδής, «Η Θάσος κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοαιγυπτιακής συγκυριαρχίας 1870-1902», *Θασιακά*, τ. 16 (2011-2014), σελ. 91-101. Σύμφωνα με την παρισινή εφημερίδα *Le Temps*, 12.8.1902 διατάχθηκε ο κυβερνήτης της Θεσσαλονίκης να ορίσει κυβερνήτη για την Θάσο και έτσι λύθηκε το θέμα.

¹⁹⁹ Ο Πέτρος Βουλγαρίδης (1842, Καλλίπολη – 1911, Καβάλα) ήρθε στην Καβάλα ως καπνέμπορος, απέκτησε την γαλλική υπηκοότητα και διατέλεσε υπο-πρόξενος της Γαλλίας (1873-1911). Την θέση του ως υπο-πρόξενος μετά το θάνατό του το 1911 ανέλαβε ο γιος του Κωνσταντίνος. Για τους δύο βλ. Mathieu Justin, *Le consulat de France à Salonique 1781-1913*, διδακτορική διατριβή, Paris I – Sorbonne 2014. Δυστυχώς στα αρχεία των Λαζαριστών της Καβάλας που χρησιμοποιεί ο Jestin για τους υπο-προξένους αυτούς δεν γίνεται καμία αναφορά στις «εφευρέσεις» του πατέρα σε σχέση με τα μεταλλεία της Θάσου.

²⁰⁰ *Le Temps*, 3.11.1905, 7.11.1905, 22.10.1906.

²⁰¹ Στην εφημερίδα ΣΚΡΙΠ των Αθηνών έτσι αρχίζει σχετικό άρθρο της 21.11.1904: *Η Τουρκία διαρκώς πάσχει εκ των ξένων αναμίξεων εις τα εσωτερικά αυτής και είνε το πεδόν εφ' ου διεξάγεται ο συμφεροντολογικός αγών των διαφόρων Κρατών*.

²⁰² Εμφανίστηκε σχετική είδηση στο *L' Echo des Mines et de Metallurgie*, 14.11.1904, σελ. 1351. «...On the North Aegean island of Thasos, the brothers Speidel of Pforzheim discovered zinc ore, acquired a prospecting license for the whole island, and started mining in 1905. Several dozen German engineers,

πείσει τον σουλτάνο να εκδώσει υπέρ του παραχώρηση για το σύνολο των μεταλλείων στη Θάσο. Σύμφωνα με τη νομοθεσία η Οθωμανική Κυβέρνηση είχε δικαιώματα πάνω στα μεταλλεία και επί της παραγωγής και ο Σπάιντελ προθυμοποιήθηκε να προπληρώσει ως εγγύηση το ποσό των 40.000 λιρών Τουρκίας. Παρόλο που ήταν διστακτικός στην αρχή ο σουλτάνος στο τέλος κάμφθηκε μετά από παρέμβαση του Γερμανού Κάιζερ, Γουλιέλμου Β', και του Γερμανού πρέσβη.²⁰³ Ο Βουλγαρίδης και ο Βηξ διαμαρτυρήθηκαν έντονα και ανέλαβαν οι διπλωματικοί τους αντιπρόσωποι να ζητήσουν αποζημίωση από την Οθωμανική κυβέρνηση για τα έξοδα που είχαν καταβάλει οι δυο τους για μεταλλευτικές έρευνες.

Η εταιρία Speidel θα ασχοληθεί ιδιαίτερος με την εκμετάλλευση του ψευδαργύρου, του οποίου η ζήτηση είναι μεγάλη αυτήν την εποχή.²⁰⁴ Στην περιοδική έκδοση *Θασιακά* έχει δημοσιευτεί αντίγραφο αχρονολόγητο σύμβασης του Speidel με την οθωμανική κυβέρνηση σχετικά με το μεταλλείο στη θέση «Βούβες». Θα έπρεπε να πείσουν όμως τους κατοίκους του Κάστρου να μετοικήσουν στα πεδινά, δηλαδή στα Λιμενάκια, τα λεγόμενα τότε «Χαμηδιέ».

administrators, and miners moved to the island. They erected processing plants, laid a telegraph cable and established a regular shipping connection with the mainland. In line with the Empire's *weltpolitisch* dreams before 1914, German authorities as well as the Speidel brothers portrayed the island as a quasi-colonial territory in German possession». Από Stefan Manz, *America in Global Context: German Entrepreneurs around the World (1871-1918)* (2017), στο *Immigrant Entrepreneurship*: <http://immigrantentrepreneurship.org/entry.php?rec=187>

²⁰³ Όπως αναφέρει ο Ιταλός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Imperiali στον υπουργό Εξωτερικών, Tittoni όταν αυτός ζητεί όλη του την προσοχή ώστε να μην γίνει κρυφά καμία παραχώρηση από το Σουλτάνο σε άλλους στην Κυρηναϊκή και στην Τρίπολη, το γεγονός αυτό έχει ήδη συμβεί στην περίπτωση των μεταλλείων της Θάσου. Η Γερμανία απέκτησε άμεσα την παραχώρηση μετά από παρέμβαση του Γερμανού πρέσβη, ο οποίος απευθύνθηκε απευθείας στο Σουλτάνο στο όνομα του αυτοκράτορα, τη στιγμή που εκκρεμούσαν αιτήσεις και μελέτες από έναν Γάλλο και έναν Αυστριακό υπήκοο. Οι πρέσβεις των δύο αυτών κρατών πληροφορήθηκαν το γεγονός εκ των υστέρων. Βλ. Ministero degli Affari Esteri. Commissione per la pubblicazione dei documenti. *I Documenti Diplomatici Italiani*, σειρά 3, τ. X (29.5.1906 – 31.12.1907), Ρώμη 2014: σελ. 86-87 (Θεραπεία, 1.9.1906). Στην παρέμβαση του Γερμανού αυτοκράτορα αναφέρεται και ο Γιάγκος Ιωαννίδης, [πρώην αυτοκρατορικός αρχιτέκτονας], ο οποίος υπογράφει ως πρώην δήμαρχος Πριγκιποννήσων και μάλιστα υπογραμμίζει ότι οι Σπάιντελ έκτισαν οικία – το γνωστό σήμερα ως «Παλατάκι» – όπου αναμενόταν ο αυτοκράτορας και όπου φιλοξένησαν τον ίδιο το 1909 όταν επισκέφθηκε το νησί μετά από ειδική άδεια που του είχε χορηγηθεί από τον σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ. Βλ. *Revue Archéologique* 1924 (20), σελ. 240-241. Βλ. επίσης Υ.Ε.Ο., *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, τ. Β', 1916: σελ. 844-845. Σύμφωνα με την τελευταία πηγή υπογράφηκαν δύο συμβάσεις, μία στις 18 Ιουνίου 1903 για τη θέση Βούβες και μία στις 12 Οκτωβρίου 1904 για αρχικά 12 θέσεις – η εταιρία όμως τελικά αποσύρθηκε από 4 από αυτές και έτσι έχουμε εκμετάλλευση στις παρακάτω θέσεις: α) Κουμαριά, β) Κορλού Κουπανάδα, γ) Μαρλού, δ) Μεταμόρφωσις, ε) Σελάδα, στ) Σωτήρος, ζ) Βούλγαρο, η) Αστρίς. Η πρώτη σύμβαση αφορούσε την εκμετάλλευση ψευδάργυρου και η δεύτερη σίδηρου, ψευδάργυρου, αργυρομόλυβδου και χαλκού.

²⁰⁴ Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Ιωαννίδη (βλ. προηγούμενη σημείωση) κάθε 15 ημέρες έφευγαν από το νησί πλοία της Deutsche Levante Linie γεμάτα μέταλλευμα με προορισμό το Αμβούργο.

Αυτό και έγινε και το 1905 άρχισε η εκμετάλλευση. Υπήρξαν επίσης προστριβές της εταιρίας και με τη μονή Ιβήρων που έτυχε να έχει μετόχια στο νησί.²⁰⁵

Σύμφωνα με τον συγγραφέα του παραπάνω άρθρου, Αυγουστίδη, υπήρχε αμφιβολία σχετικά με το αν ο Speidel ήταν επιχειρηματίας, πράκτορας των Γερμανών ή εάν έψαχνε για πλουτώνιο.²⁰⁶ Στην αρχή φαίνεται ότι, επειδή οι κάτοικοι δεν είχαν πειστεί για τις ωφέλειες που θα προέκυπταν από τις εργασίες του μεταλλείου, ο Speidel ζήτησε από τις Οθωμανικές αρχές την άδεια να φέρει εργάτες από το εξωτερικό. Μάλιστα στις 14.9.1903 ο μπουτσαρίνης της Θάσου είχε απευθυνθεί με σχετική επιστολή στους μουχτάρηδες του Άνω και Κάτω Θεολόγου ζητώντας από τους κατοίκους των χωριών τους να μεταβούν για εργασία στα μεταλλεία. Την ίδια μέρα ο διευθυντής της εταιρίας έθεσε τα θεμέλια του κτιρίου που θα στεγάσει τη διοίκηση της εταιρίας επί εδάφους όμως που ανήκε στη μονή Ιβήρων. Τελικά θα χτίσει το οίκημα στον απέναντι λόφο.²⁰⁷ Οι κάτοικοι του Κάστρου ξεσηκώνονται εναντίον του και ο μπουτσαρίνης αναγκάζεται για δεύτερη φορά να επέμβει με έγγραφό του της 2.3.1904 που απευθύνει στο μουχτάρη του Άνω Θεολόγου: *Ο μεταλλουργός κ. Σπάιντελ δι' επιστολής του μας γνωστοποιεί ότι έχει ανάγκην εργατών ευρώστων να εργασθώσι δια καζμάν και βαριόν, προσέτι δε γυναικών και από 7 μέχρι 14 ετών παιδιών και κορασίων προς διαχώρισιν του διεξαγομένου μεταλλείου...*²⁰⁸ Πάντως μετά το 1903 κτίσθηκε σχολείο στα Λιμενάκια για τα παιδιά των εργατών του μεταλλείου.²⁰⁹ Στα τέλη μάλιστα του 1907 η γερμανική εταιρία προχώρησε σε δωρεά οικοπέδου 12 στρεμμάτων για να στεγαστεί σχολείο κατάλληλο για τον αριθμό των μαθητών στη θέση Κεραμίδι.²¹⁰

²⁰⁵ Γεώργιος Αυγουστίδης, «Η εγκατάσταση και λειτουργία της Εταιρείας Fr. Speidel στα Λιμενάκια. Το τέλος της ιστορίας ενός χωριού και η αρχή της δημιουργίας ενός άλλου», *Θασιακά*, τ. 9 (1996), σελ. 31-55.

²⁰⁶ Ομοίως.

²⁰⁷ Για την ιδιαίτερη περίπτωση που αποτελεί η Θάσος όσον αφορά το κτίριο διοίκησης των μεταλλείων που αποτέλεσε και κατοικία των ιδιοκτητών και για την πιθανότητα να αποτελέσει αυτό ένα βιομηχανικό μουσείο στο ύψος του αντίστοιχου του Λαυρίου βλ. Τρακοσοπούλου-Τζήμου, «Η βιομηχανική κληρονομιά της Θάσου: Το διατηρητέο μεταλλευτικό συγκρότημα Speidel στα Λιμενάκια», *Θασιακά*, τ. 18 (2017), σελ. 539-567, όπου και απόδοση του έργου σε συγκεκριμένο αυστριακό αρχιτέκτονα.

²⁰⁸ Για όλη τη διένεξη των κατοίκων του Κάστρου με τον Speidel, η οποία κράτησε από το 1903 μέχρι το 1905 βλ. Κωνσταντίνος Χιόνης, «Η εγκατάσταση της μεταλλευτικής εταιρίας Speidel στη Θάσο και οι θετικές ή αρνητικές αντιδράσεις των κατοίκων», *Θασιακά* 11 (2004), σελ. 348-361.

²⁰⁹ Βλ. Γεώργιος Δ. Χαλκιάς, *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θάσο κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας, (1813-1912)*, Θεσσαλονίκη 2015: σελ. 217 και του Ιδίου, *Λειτουργική δομή και οργάνωση των σχολείων της Θάσου (1870-1912)*, ιστορική και παιδαγωγική προσέγγιση, Θεσσαλονίκη 2015: σελ. 141-142 (εδώ ο συγγραφέας αναφέρει ότι το σχολείο ιδρύθηκε το 1905).

²¹⁰ Βλ. Γ. Χαλκιάς, *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα*, σελ. 199.

Το 1905 παραχώρηση στη Θάσο ζητά –εκ νέου;- από την Οθωμανική κυβέρνηση και ο καπνεμπορικός οίκος Herzog της Καβάλας,²¹¹ αλλά από τους Speidel στάλθηκε τη μέρα της δημοπρασίας στην Κωνσταντινούπολη ο Edwin Speidel, ο οποίος πλειοδότησε και έτσι αποσύρθηκαν οι αντίπαλοι.²¹² Το 1905 σταματούν οι αντιδράσεις των κατοίκων προς την επιχείρηση και επειδή είναι καλοί οι μισθοί αρκετοί κάτοικοι του Κάστρου θα δουλέψουν γι αυτήν ως εργάτες και ως υπάλληλοι. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του διευθυντή του σχολείου του Κάστρου, Κυπάρισσου Γεωργιάδη, ο οποίος παραιτείται από δάσκαλος και δουλεύει στην επιχείρηση μέχρι το 1908. Όπως γράφει ο ίδιος στο προσωπικό του κατάστιχο: *Ήρχισα εργασία εις την ενταύθα μεταλλευτικήν εταιρείαν Fr. Speidel τη 11/24 Ιουλίου 1905. Ήτοι ειργάσθην εν τη εταιρεία επί δύο έτη και 10 μήνας λαβών προς 7 λίρας κατά μήνα το όλον λίρας 280. Κατά την απαλλαγήν έλαβον ως gratification 21.*²¹³

Από γράμμα που στέλνει ο Κυριάκος Παρασχούδης στον γιο του στη Νέα Υόρκη μαθαίνουμε ότι στα Λιμενάρια μένουν 2.000 ξένοι εργάτες, στις Μαριές 300 και 500 στο Σωτήρος:... το Λιμινάρι γίνεται πόλις λαμπρά. Τα μεταλλεία εις μεγάλην πρόοδον, κολοσσιαίαι οικοδομαί γίνονται. Τουλάχιστον εργάζονται εργάται ξένοι άνω των δύο χιλιάδων [...]. Για μερικούς το Λιμινάρι είναι Καλλιφόρνια. Ο θεός σου Ιωάννης (Περδικούλης) έχει απολαβήν ενοικίου άνω των 100 λιρών, διότι έχει τρεις οικοδομάς υπό ενοίκιον, καθώς και ο Γεώργιος Φιλίππου (Κρητικός) και καθ' εκάστην κτίζουν ... Τα ατμόπλοια δεν λείπουν. Καθ' εκάστην δρόμοι αμαξωτοί και σιδηρόδρομοι σχεδιάζονται. Μέγαρά μεγάλα εδόθησαν εργολαβικώς να κτισθούν, καθώς και ήρχισαν να κτίζονται εργοστάσια. Εγιναν σιδηρουργεία και ξυλουργεία εις Άγιον Νικόλαον...²¹⁴

Τα χρήματα για τη μισθοδοσία των εργατών και υπαλλήλων της εταιρίας έρχονταν από τη Γερμανία σε κασέλες και έχουμε και αναφορά περιστατικού όπου έλληνες ληστές σκότωσαν Γερμανό μηχανικό που μετέφερε τα χρήματα.²¹⁵

Επίσης ο Μακεδονικός Αγώνας άφησε το σημάδι του στα μεταλλεία της Θάσου. Όπως αναφέρει ο Χιόνης σύμφωνα με προσωπική μαρτυρία κατοίκου της

²¹¹ Για τον Αδόλφο Βηξ, διευθυντή της Herzog βλ. το κεφ. για τα μεταλλεία στη Θράκη.

²¹² Νικόλαος Ρουδομέτωφ, «Νεότερα στοιχεία για τα μεταλλεία Fr. Speidel της Θάσου», *Θασιακά*, τ. 10 (2001), σελ. 557-564.

²¹³ Ο.π., σελ. 558.

²¹⁴ Ο.π., σελ. 558-359.

²¹⁵ Ο.π., σελ. 559. Ίσως να πρόκειται για το ίδιο περιστατικό αιχμαλωσίας Γερμανού μηχανικού των μεταλλείων Speidel για τον οποίο είχαν πληρωθεί λύτρα από την Τουρκική κυβέρνηση και για την υπόθεση είχε κλειστεί ισοβίως στις φυλακές της Αίγινας τουλάχιστον ένας ληστής. Βλ. Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στο σαντζάκι της Δράμας. Η πορεία του Μακεδονικού Αγώνα στις περιοχές Καβάλας – Δράμας και Θάσου*, εκδ. Ξυράφι, Καβάλα 2015: σελ. 89. Για ληστείες και απαγωγές στα μεταλλεία βλ. και την περίπτωση του Σεβαλιέ στα Μαντεμοχώρια.

Θάσου υπήρχε κάποιος Κρητικός Ιωσήφ Μυλωναδάκης που εργαζόταν ως μάγειρος στα μεταλλεία και ο οποίος ασκούσε κάποια γενική εποπτεία ως αντιπρόσωπος του ελληνικού υποπροξενείου της Καβάλας.²¹⁶ Επίσης κάποιος Ψαριανός που εμφανιζόταν ως αντιπρόσωπος της εθνικής επιτροπής Καβάλας και είχε δημιουργήσει επεισόδια στα Λιμενάρια φαίνεται ότι είχε έρθει σε συνεννόηση με τον Καπετάν-Γιαγκλή που δρούσε στην Χαλκιδική για να προβεί σε αιχμαλωσία του Γερμανού επιχειρηματία Speidel. Αυτό όμως έγινε γνωστό στον Στ. Μαυρομιχάλη του Εθνικού Κέντρου Καβάλας και αποσοβήθηκε και μάλιστα μετά από λίγο τον Ψαριανό τον σκότωσε κάποιο από τα παλικάρια του.²¹⁷ Λόγω του Μακεδονικού Αγώνα επίσης απαγορεύτηκε το 1908 η είσοδος σε Κρητικούς που έφτασαν στην Καβάλα για να εργαστούν στα μεταλλεία επειδή οι Οθωμανικές αρχές πίστευαν ότι στόχος τους ήταν να λάβουν μέρους στα ελληνομακεδονικά σώματα.²¹⁸ Την ίδια χρονιά απολύονται και οι Έλληνες εργάτες των μεταλλείων μετά από υπόδειξη των Οθωμανικών αρχών. Φαίνεται όμως ότι μετά από ενέργειες του έλληνα υποπροξένου Καβάλας και την υποστήριξη των εντοπίων προκρίτων ανακλήθηκε η απόλυση των εργατών.²¹⁹

Μετά το 1908 παρατηρείται κάμψη στα οικονομικά της εταιρίας.²²⁰ Στα τέλη του 1910 οι εργάτες από 2-3.000 μειώνονται σε 300 λόγω του ότι το μετάλλευμα πλέον δεν εμφανίζεται σε καθαρή μορφή, αλλά σε πρόσμειξη με άλλο μετάλλευμα.²²¹ Το 1909 έρχεται στα Λιμενάρια και θα ασχοληθεί με την επιχείρηση ο Julius Speidel, ανηψιός του Friedrich Speidel, του ιδρυτή της εταιρίας, ο μόνος από την οικογένεια που έχει πτυχίο μηχανολόγου – μεταλλειολόγου. Θα απασχοληθεί στα μεταλλεία μέχρι την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ο ίδιος το 1929 θα προβεί στην έκδοση της διδακτορικής του διατριβής με θέμα τα μεταλλεία της Θάσου.²²²

²¹⁶ Ο.π., σελ. 198.

²¹⁷ Ο.π., σελ. 202. Βλ. επίσης Κωνσταντίνος Ι. Χιόνης, «Τα αίτια του φόνου του Γεώργη Ψαριανού στη Θάσο (1908)», *Θασιακά*, τ. 14 (2009), σελ. 658-664.

²¹⁸ Βλ. Κ. Χιόνης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας*, σελ. 200 και 256 (όπου και το σχετικό έγγραφο που απέστειλε ο υποπρόξενος Καβάλας Ν. Μαυρουδής προς τον Υπουργό Εξωτερικών Σκουζέ, Α.Π. 2074/14.6.1908).

²¹⁹ Ο.π., σ. 208.

²²⁰ Για τα οικονομικά της εταιρείας και τις σχέσεις της με διάφορες τράπεζες βλ. Ε. Α. Χεκίμογλου – Αικ. Καριζώνη, «Δραστηριότητες της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, στα Σκόπια και στις Σέρρες, 1905-1911», *Μακεδονικά* 29 (1993-94), σελ. 87-119; σελ. 106-107. Μάλιστα ο διευθυντής των μεταλλείων Σπάιντελ, Γ. Μπουρέτης, ο οποίος το 1908 είχε ζητήσει δάνειο για τα μεταλλεία από την Τράπεζα Ανατολής στρέφεται με επιστολή του στο Βενιζέλο το 1912 και του ζητά να αποδώσει παράσημο στον Σπάιντελ για την φιλελληνική του δράση στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Βλ. ΜΜ-ΑΕΒ, 364.040.

²²¹ Νικόλαος Ρουδομέτωφ, «Νεώτερα στοιχεία για τα μεταλλεία Fr. Speidel στη Θάσο», *Θασιακά*, τ. 10 (2001), σελ. 557-564.

²²² Αθανάσιος Καραθανάσης, «Ο Julius Speidel και η Θάσος», *Θασιακά*, τ. 12 (2005), σελ. 269-275. Βλαστάρης Κωνσταντίνος – Peter Georg Rottwinkel, «Αποσπάσματα ημερολογίου της οικογενείας

Τελικά η Οθωμανική περίοδος λήγει στις 18.10.1912 όταν ο ελληνικός στόλος καταλαμβάνει το νησί. Στην απελευθέρωση αναφέρεται και ο Julius Speidel στο προσωπικό του ημερολόγιο όπως και στην αναδίπλωση της γερμανικής διπλωματίας η οποία πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά.²²³ Τον Δεκέμβριο του 1912 δημοσιεύεται στο μηνιαίο περιοδικό «Η Μελέτη» ένα οδοιπορικό. Πρόκειται για μία σύντομη επίσκεψη με πλοίο στη Λήμνο – Ίμβρο – Σαμοθράκη και τελικά στη Θάσο. Η Θάσος έχει τώρα άπαξ της εβδομάδος δια του ατμοπλοίου της επιτάξεως συγκοινωνίαν με τον Πειραιά μόνον και με κανέναν άλλο λιμένα. Γίνεται αναφορά και στην εταιρία Speidel: Από τον 1903 εργάζεται παρά το χωρίον Λιμενάρια η γερμανική μεταλλουργική εταιρία Σπάιντελ (Speidel). Εξάγει ζίγκον, και τα κέρδη της ήσαν φαίνεται κατά τα πρώτα έτη πολύ μεγάλα, τινές λέγουσιν μέγιστα. Τώρα εργάζεται με ολίγους σχετικώς εργάτας προς αναζήτησιν προσοδοφόρων στρωμάτων. Θαυμασία είναι η θέσις, όπου η εταιρεία εγκατέστησε τα πλυντήρια και έκτισε το μέγαρόν της. Επί λόφου υψηλού, ανερχομένου αμέσως εκ της θαλάσσης, έχει τούτο την θέαν ανοικτήν προς τα παρακείμενα κατάφυτα βουνά της νήσου, προς τα εγγύτατα υψηλά όρη της Μακεδονίας, το Πάγγαιον παρά τον Στρυμονικόν κόλπον, και προς τον υπερήφανον Αθω. Το μέγαρον είναι ηγεμονικώς επιπλωμένον.²²⁴ Το 1913 η εταιρία φαίνεται ότι αρχικά απασχολεί 50 εργάτες και μάλιστα εξάγει μετάλλευμα τον Αύγουστο²²⁵ αλλά μετά μάλλον διακόπτει κάθε εργασία και ο ξάδελφος Edwin Speidel θα μεταβεί στην Αμερική όπου η οικογένεια είχε τις λοιπές της επιχειρήσεις.²²⁶ Για την συνέχεια όμως της επιχείρησης όταν η Θάσος αποτελεί πλέον τμήμα της ελληνικής επικράτειας θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο.

1912: η άποψη ενός μηχανικού μεταλλείων για τον «μαρασμό του μεταλλευτικού εμπορίου» της Οθωμανικής αυτοκρατορίας

Λίγους μήνες προτού ξεσπάσει ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος στο μηνιαίο δελτίο του Γαλλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης εμφανίστηκε ένα άρθρο του Σ. Στασινόπουλου, μηχανικού μεταλλείων, ο οποίος υπήρξε και ένας από τους συντελεστές του περιοδικού *Revue Technique d' Orient*,²²⁷ με τον τίτλο «Le commerce minier en Turquie». Ο συγγραφέας

Speidel», *Θασιακά*, τ. 14(2009), σελ. 91-97 και Βλαστάρης Κωνσταντίνος, «Πληροφορίες για τους «Speidel» από την αυτοβιογραφία της οικογένειας», *Θασιακά*, τ. 16 (2011-2014), σελ. 145-152 (όπου αναφορά στην βιογραφία της οικογένειας που εξέδωσε το 2006 η σύζυγος του Eberhart, γίου του Julius Speidel, Gerlinde Speidel).

²²³ Βλαστάρης Κωνσταντίνος – Peter Georg Rottwinkel, «Αποσπάσματα ημερολογίου», σελ. 96 κεξ.

²²⁴ Γεώργιος Σωτηριάδης, Θάσος, «Η Μελέτη», Δεκέμβριος 1912, σελ. 578-590.

²²⁵ Βλ. Κ. Τρακοσοπούλου – Τζήμου, «Η βιομηχανική κληρονομιά της Θάσου».

²²⁶ Βλ. Βλαστάρης – Rottwinkel, «Αποσπάσματα ημερολογίου».

²²⁷ Για αυτό το τεχνικό περιοδικό που έδινε ιδιαίτερο βάρος στα μεταλλευτικά ζητήματα βλ. Darina Martykánová, «Ottoman Engineers: the redefinition of expert identities during the reign of

παρατηρεί την εμφάνιση «μαρασμού» του Οθωμανικού εμπορίου μεταλλευμάτων (**marasme du commerce minier Ottoman**) και αφού αναφερθεί στο ότι δεν έχει γίνει μέχρι στιγμής καμία σοβαρή γεωλογική μελέτη από την μεριά της Οθωμανικής κυβέρνησης, μας αποκαλύπτει τους λόγους εξαιτίας των οποίων υποφέρει ο μεταλλευτικός τομέας από «μαρασμό»:

- 1) Η έλλειψη κεφαλαίου
- 2) Η έλλειψη δρόμων
- 3) Η καταστροφή των δασών γύρω από τα μεταλλεία²²⁸
- 4) Το εργατικό δυναμικό που είναι ανειδίκευτο και χαμηλής παραγωγικότητας και η έλλειψη μηχανικών που πρέπει να εκπαιδευτούν στην Ευρώπη ή να είναι Ευρωπαίοι
- 5) Η τεχνολογική καθυστέρηση. Ξεχωρίζει μόνο τα μεταλλεία της Ηράκλειας,²²⁹ της Μπάλιας²³⁰ και της Κασσάνδρας²³¹
- 6) Το νομοθετικό πλαίσιο. Γίνεται αναφορά στο νόμο του 1906, ο οποίος αντί να προχωρήσει στην επίλυση των προβλημάτων δημιούργησε καινούργια. Είχε ακολουθήσει μια προσπάθεια επεξεργασίας καινούργιου νόμου και είχε ζητηθεί η γνώμη της Ένωσης Ιδιοκτητών Μεταλλείων Κωνσταντινούπολης (Chambre Syndicale Minière de Constantinople), αλλά εκκρεμεί η προώθηση του σχεδίου στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο.

Και καταλήγει ο Στασινόπουλος ότι η παραγωγή των μεταλλευμάτων είναι μικρή όπως και η εμπορική τους αξία ενώ θα μπορούσαν να είναι περισσότερο ανεπτυγμένες. Η Νέα Τουρκία (Jeune-Turquie) μπορεί να

Abdülhamid II and the early years of the second Constitutional period», *Turcica*, 45, 2014, σελ. 125-156: σελ. 141 σημ. 55.

²²⁸ Ενδεικτικά για τις επιπτώσεις της μεταλλευτικής εκμεταλλεύσης στην υλοτομία της Χαλκιδικής βλ. Elias Kolovos – Phokion Kotzageorgis, Searching for the ‘Little Ice Age’ effects in the Ottoman Greek Lands: the cases of Salonica and Crete, Onur Inal – Yavuz Köse (επιμ.), *Seeds of power: Explorations in Ottoman Environmental History*, Cambridgeshire (The White Horse Press), 2019: σελ. 17-34.

²²⁹ Βλ. *Anatolia* (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office. No. 59), Λονδίνο 1920: σελ. 86-87.

²³⁰ Ό.π., σελ. 88-89 (σελ. 88: *The mines are worked on the most scientific principles and with modern plant, and the company has built a Decauville railway from the lignite mines at Manjilik to Balia and Palamutlik, whence there is a good road to the small port of Akchai, which is used for the shipment of such of the company's products as are destined for overseas.*)

²³¹ Βλ. *Macedonia* (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office. No. 21), Λονδίνο 1920: σελ. 75 (*Modern machinery has been installed both at Alchar and at the mines of the Cassandra Company. The plant of the latter is worked by foreign engineers. At Stratoniki there are dynamos driven by steam-engines of 500 horses power; the power is used for working plant which dresses ore from the Izvor mines and for haulage on the railway connecting the mines and the port.*)

διευκολύνει τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, οι οποίες μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν συναντήσει παρά μόνο προβλήματα. Και καταλήγει: Το μέλλον της Τουρκίας εξαρτάται από την καλλιέργεια του εδάφους της και από την εκμετάλλευση του υπεδάφους της.²³²

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε αναφορά στην κατάσταση των μεταλλείων της Μακεδονίας κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Αρχικά ιδιαίτερη σημασία δόθηκε τουλάχιστον μέχρι το 1700 στα μεταλλεία της Κασσάνδρας που προμήθευαν τον Σουλτάνο με άργυρο – τα Βυζαντινά Σιδηροκαύσια. Αλλαγή σημαντική έχουμε στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα όταν υπό την πίεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων που επιζητούν την οικονομική διείσδυση και στον τομέα των μεταλλείων στην αυτοκρατορία, δημοσιεύεται ο πρώτος νόμος περί μεταλλείων το 1861. Στην περιοχή της Μακεδονίας, η οποία ενσωματώνεται στο ελληνικό κράτος μετά τους Βαλκανικούς πολέμους εμφανίζονται 4 μεταλλευτικές εταιρίες. Δύο από αυτές είναι προσωπικές, η εταιρία Fratelli Allatini της πολύ σημαντικής εβραϊκής οικογένειας της Θεσσαλονίκης, των Αλλατίνη, η οποία δραστηριοποιείται κυρίως στη Χαλκιδική αν και όχι αποκλειστικά και η γερμανική εταιρία του Friedrich Speidel, η οποία προχώρησε στη σύναψη σύμβασης με την Οθωμανική κυβέρνηση για την εκμετάλλευση μεταλλείων στη νήσο Θάσο. Επίσης εμφανίζονται άλλες δύο ανώνυμες εταιρίες. Μία από αυτές αποτελεί μάλιστα και την πρώτη ανώνυμη εταιρία που εμφανίστηκε στην οθωμανική αυτοκρατορία στον τομέα των μεταλλείων. Πρόκειται για εταιρία η οποία ανέλαβε την παραχώρηση ενός λιγνιτωρυχείου στις Σέρρες. Η άλλη είναι μία εταιρία η οποία ανέλαβε την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Κασσάνδρας υπερσκελίζοντας την Ελληνική Εταιρεία Λαυρίου. Στην πρώτη εταιρία μέτοχοι είναι οι «Ρωμιοί Τραπεζίτες του Γαλατά» και στην δεύτερη οι Αλλατίνι, άλλοι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, ο Σερπιέρι της Γαλλικής Εταιρίας Λαυρίου και οι τραπεζίτες του Γαλατά που ήδη είχαν σχηματίσει την Τράπεζα της Κωνσταντινούπολης. Αυτές οι εταιρίες θα συνεχίσουν την εκμετάλλευση των μεταλλείων και μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος προσαρμοζόμενες στο νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς.

²³²S. Stassinopoulos, «Le commerce minier en Turquie», *Revue Commerciale du Levant*, Μάρτιος 1912: σελ. 547-553 (Τεύχος – αφιέρωμα με θέμα «Το εμπόριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία»).

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 2

Μετάβαση από την Οθωμανική κυριαρχία στο ελληνικό κράτος: Τα μεταλλεία της Μακεδονίας και Θράκης (Νομοθεσία, εταιρίες, «εθνικοποίηση μεταλλείων»)

Εισαγωγή

Κατά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους το 1830 δεν υπήρχε σαφές νομοθετικό πλαίσιο για τα μεταλλεία. Η πρώτη ελληνική νομοθεσία περί μεταλλείων δημοσιεύεται το 1861.²³³ Μετά την εποχή των Βαλκανικών πολέμων που είχαν ως αποτέλεσμα την ενσωμάτωση μέρους της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος, οι παραχωρήσεις των μεταλλείων που πριν ανήκαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία, θα αποτελέσουν ζήτημα διεθνούς ενδιαφέροντος. Αρχίζοντας λοιπόν από την Συνθήκη Ειρήνης του Λονδίνου, που σηματοδοτεί το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, θα ασχοληθώ με τις σχετικές διατάξεις και θα καταλήξω στη Συνθήκη της Λωζάνης, τον Ιούλιο του 1923, όταν θα κατακυρωθεί στην Ελλάδα η Δυτική Θράκη και θα υπογραφεί η ανταλλαγή των πληθυσμών, ζήτημα το οποίο επηρέασε γενικότερα την ελληνική κοινωνία με πολλαπλούς τρόπους.²³⁴

Εκτός από το διεθνές προφίλ του θέματος των μεταλλείων, δημιουργείται και εθνικό ζήτημα το οποίο απασχόλησε έντονα τις ελληνικές κυβερνήσεις. Θα χρησιμοποιηθεί εκτενώς το Αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου, το οποίο χρησιμοποιείται για πρώτη φορά αναφορικά με τα μεταλλεία – εκτός από το τμήμα του αρχείου που βρίσκεται κατατεθειμένο στα ΓΑΚ-ΚΥ, που χρησιμοποιείται από την Παπαστεφανάκη στη σχετική μονογραφία της. Η νομοθετική παραγωγή όπως εμφανίζεται στα Πρακτικά της Βουλής και στους νόμους που δημοσιεύτηκαν στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης θα αποτελέσουν επίσης αντικείμενο έρευνας και πληροφορίες θα αντληθούν και από τον Τύπο.

Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι τι απέγιναν οι 4 εταιρίες που είδαμε να δραστηριοποιούνται στον τομέα των μεταλλείων στην οθωμανική Μακεδονία. Ακολουθώντας την ιστορία τους στη χρονική διάρκεια 1912-1940, θα απαντήσουμε και σε αυτό το ερώτημα. Όπως επίσης και στο θέμα της δημιουργίας νέων μεταλλευτικών εταιριών. Εδώ ιδιαίτερα πολύτιμο

²³³ Για μία γενική επισκόπηση βλ. εντελώς ενδεικτικά Ηλίας Γούναρης, «Η εκμετάλλευση των μεταλλείων και η σχετική νομοθεσία», *Τεχνικά Χρονικά*, 14 (15.7.1932), σελ. 689-703 και Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017: σελ. 43-45.

²³⁴ Για τους πρόσφυγες ως εργατικό δυναμικό στα μεταλλεία κυρίως βλ. εδώ ιδιαίτερα το κεφάλαιο το αναφερόμενο στην εργασία.

αποδείχτηκε το ΙΑΕΤΕ, το οποίο βέβαια χρησιμοποιεί και η Παπαστεφανάκη στο έργο της.

Όταν είχα ξεκινήσει την έρευνα για την παρούσα εργασία είχα συναντήσει μία ιδιαίτερη ορολογία. Η Διεύθυνση Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. χωριζόταν σε δύο τμήματα, το Τμήμα Ιδιωτικών Εκμεταλλεύσεων και το Τμήμα Δημοσίων Εκμεταλλεύσεων. Αλήθεια ποιες είναι αυτές οι «Δημόσιες Εκμεταλλεύσεις» και τα «εθνικά μεταλλεία» που αναφέρει στη μονογραφία του ο Γεώργιος Χαριτάκης, πρώην υπουργός Εθνικής Οικονομίας; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δίνεται στο σχετικό υποκεφάλαιο.

Ένα ιδιαίτερο υποκεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην περίπτωση των μεταλλείων της Θράκης. Θα ολοκληρώσουμε το κεφάλαιο με την αναφορά σε ένα ιδιαίτερο γεγονός για τη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, τη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης (Δ.Ε.Θ.), την οποία ο εμπνευστής της, Νικόλαος Γερμανός, την οραματίστηκε με στόχο να γίνει εφάμιλλη των αντίστοιχων ευρωπαϊκών διοργανώσεων. Στα εκθέματά της συχνά συμπεριλαμβάνονταν και μεταλλεύματα από Μακεδονία και Θράκη.

2.1. Μεταλλευτικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, 1830-1912

2.1.1. Η περίοδος 1830-1860

Πριν καλά-καλά κηρυχθεί η ανεξαρτησία του πρώτου μικρού σε έκταση ελληνικού κράτους είχε ξεκινήσει το έργο της η Γαλλική επιστημονική αποστολή του Μορέως (1829-1931). Συμφωνώ απόλυτα με την Παπαστεφανάκη, η οποία συνδέει αυτήν την πρώτη επιστημονική αποστολή στον ελληνικό χώρο - όπου μεταξύ των διαφόρων ερευνητικών δραστηριοτήτων παρουσιάζεται και έντονο ενδιαφέρον για τα ορυκτά και τα μεταλλεύματα²³⁵ - με την ήδη παγκοσμιοποιημένη οικονομία και τον αυξανόμενο ιμπεριαλιστικό

²³⁵Η επιστήμη της Γεωλογίας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα για πρώτη φορά γίνεται «επιστήμη» και απελευθερώνεται από τη θρησκεία, αν και ίσως δεν θα πρέπει να μιλάμε απλώς για «Γεωλογία», αλλά γενικότερα για τις Επιστήμες της Γης. Βλ. Rachel Laudan, «The History of Geology, 1780-1940», *Companion to the History of Modern Science*, (εκδ.) R. C. Olby, G. N. Cantor, J. R. R. Christie and M.S. Hodge, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1990: σελ. 314-325. Ευχαριστώ για αυτήν τη βιβλιογραφική αναφορά τη Λήδα Παπαστεφανάκη. Στην Ελλάδα άργησαν να ευδοκιμήσουν οι σχετικές σπουδές και ως πρώτος σύμβουλος γεωλόγος του κράτους αναφέρεται ο στρατιωτικός Παναγιώτης Βουγιούκας, ο οποίος κατά τη διάρκεια της μετεκπαίδευσής του στη Γερμανία παρακολούθησε μεταξύ άλλων τα μαθήματα της Γεωλογίας και Ορυκτολογίας. Η Γεωλογική Υπηρεσία τελικά θα ιδρυθεί μόλις τη δεκαετία του 1920, αλλά ποτέ δεν θα αριθμεί περισσότερους από 5 γεωλόγους στο δυναμικό της. Βλ. Δημ. Α. Κισκύρας, «Συμβολή του έλληνα γεωλόγου στην έρευνα και αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου της χώρας μας», *Τεχνικά Χρονικά*, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1981: σελ. 39-45 και Ηλ. Παρασκευαΐδης, «Η ιδέα του ορυκτού πλούτου της Ελλάδας. Γεωλογία και Έρευνα», *Τεχνικά Χρονικά*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1981: σελ. 29-38.

ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων.²³⁶ Τα συμπεράσματα αυτής της αποστολής δημοσιεύθηκαν στη Γαλλία σε 4 τόμους, από τους οποίους το 2^ο μέρος του 2^{ου} τόμου είναι αφιερωμένο στην Γεωλογία και την Ορυκτολογία.²³⁷ Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά εκεί στους λιγνίτες των περιοχών Κύμης, Πελοποννήσου και Αλοννήσου. Επί Όθωνα ακολούθησαν άλλες ερευνητικές αποστολές Γάλλων και Γερμανών που ασχολήθηκαν επίσης με τα λιγνιτικά κοιτάσματα.²³⁸ Από την άλλη το πρώιμο ενδιαφέρον του κράτους για τα ορυκτά και τα μεταλλεύματα εκφράστηκε ιδιαίτερα στην περίπτωση της εκμετάλλευσης της σμύριδας στη Νάξο.²³⁹

Με διάταγμα του Όθωνα του έτους 1833 «περί του σχηματισμού και των καθηκόντων της επί των Οικονομικών Γραμματείας»²⁴⁰ σε αυτήν τη Γραμματεία ανατίθενται «τα μεταλλεία της Επικρατείας, η αύξησης και επωφελής καλλιέργεια αυτών, η διατήρησις των εξορυττομένων και η μεταποίησης αυτών εις ύλην χρήσιμον». Οι Γραμματείες μετατρέπονται το έτος 1846 σε Υπουργεία και έτσι δημιουργείται το «επί των Οικονομικών Υπουργείον»,²⁴¹ το πέμπτο επί 7 υπουργείων, στο οποίο ανατίθενται, αφού δεν υπάρχει αντίθετη διάταξη, οι αρμοδιότητες της πρώην Γραμματείας επί των Οικονομικών επομένως και η αρμοδιότητα επί των μεταλλείων.

2. 1. 2. Η περίοδος 1861-1910

Η πρώτη ρητή νομοθετική ρύθμιση σχετικά με τα μεταλλεία – είχαν προηγηθεί κάποιες νομοθετικές πράξεις που αφορούσαν μεμονωμένες περιπτώσεις – είναι ο Ν. ΧΓ' (690)/1861 «περί Μεταλλείων».²⁴² Στην επιτροπή που προετοίμασε το νόμο συμμετείχαν ο μεταλλειολόγος Ανδρέας Κορδέλλας,²⁴³ ο

²³⁶Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 31-32.

²³⁷Βλ. *Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques. Tome II. 2e partie. Géologie et minéralogie* par MM. Puillon de Boblaye et Théodore Virlet, Παρίσι 1833. Βλ. επίσης Maroula Sinarellis, «La géologie et l' image de la Méditerranée», Marie-Noëlle Bourguet, Daniel Nordman, Vassilis Panayotopoulos, Maroula Sinarellis (επιμ.), *Enquêtes en Méditerranée. Les expéditions françaises d' Egypte, de Morée et d' Algérie*, Αθήνα 1999: σελ. 131-139.

²³⁸ Περισσότερα για το θέμα των λιγνιτών βλ. εδώ στο σχετικό κεφάλαιο.

²³⁹ Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 38-43.

²⁴⁰ΦΕΚ14/15-4-1833.

²⁴¹ΦΕΚ14/7-6-1846.

²⁴²ΦΕΚ44/24-8-1961.

²⁴³ Ο Ανδρέας Κορδέλλας αποτελεί σύμφωνα με την Παπαστεφανάκη μία χαρακτηριστική περίπτωση μετάβασης από τον δημόσιο στον ιδιωτικό τομέα των Ελλήνων μεταλλειολόγων – μηχανικών μεταλλείων. Έχοντας ολοκληρώσει τις σπουδές του στη Μεταλλευτική Ακαδημία του Freiberg (1855-1858), το 1860 τον βρίσκουμε υπάλληλο του Υπουργείου Οικονομικών, το 1861 ορίζεται διευθυντής των σμιρυδαρυχείων Νάξου όπου θα παραμείνει μέχρι το 1863. Ως το 1865 εργάζεται ως ορυκτολόγος για το Υπουργείο Οικονομικών και από την χρονιά εκείνη στρέφεται προς τον ιδιωτικό τομέα καθώς εργάζεται για τις εταιρίες του Λαυρίου. Γιαπερισσότερα βλ. Leda Papastefanaki, «Mining Engineers, Industrial Modernisation and Politics in Greece, 1870-1940», *The*

στρατιωτικός Παναγιώτης Γ. Βουγιούκας²⁴⁴ και ο γεννημένος στο Βουκουρέστι απόφοιτος της παρισινής École des Mines, Ιωάννης Σούτσος.²⁴⁵ Ο νόμος αυτός συντάχθηκε με βάση τον γαλλικό νόμο του 1810,²⁴⁶ σύμφωνα με τον οποίο διαχωρίζεται η ιδιοκτησία της επιφάνειας της γης από αυτήν του υπεδάφους (μεταλλείου). Η δεύτερη παραχωρούνταν με Διάταγμα σε αυτόν που προσέφερε τις περισσότερες εγγυήσεις καλής εκμετάλλευσης σύμφωνα με την κρίση ειδικού μεταλλευτικού συμβουλίου. Ο νόμος αναγνώριζε τρεις μορφές εκμετάλλευσης: 1) τα μεταλλεία, 2) τα ορυχεία και 3) τα λατομεία. Για την εκμετάλλευση των λατομείων, όταν αυτά ανήκαν στον ιδιοκτήτη του εδάφους, δεν απαιτούνταν άδεια. Η διαφορά ανάμεσα στα μεταλλεία και τα ορυχεία έγκειται στο είδος μετάλλου προς εκμετάλλευση. Για τα ορυχεία χρειαζόταν ειδική άδεια του Υπουργού Εσωτερικών ενώ τα μεταλλεία παραχωρούνταν κατά την κρίση της Διοίκησης,²⁴⁷ στον πιο κατάλληλο εκμεταλλευτή και αυτό του έδινε το δικαίωμα να εκμεταλλευθεί ένα συγκεκριμένο μέταλλευμα. Τη δυνατότητα αίτησης και συνεπαγόμενης παραχώρησης μεταλλείου είχε κάθε Έλληνας ή αλλοδαπός υπήκοος για τον εαυτό του ή ως αντιπρόσωπος εταιρείας (άρθρο 14 του Ν. 690/1861).²⁴⁸

Το 1867 δημοσιεύεται νόμος που τροποποιεί εν μέρει τον Ν. 690/1861.²⁴⁹ Εδώ η «διακριτική ευχέρεια» η οποία είχε αποδοθεί στην Διοίκηση σχετικά με την παραχώρηση μεταλλείων κατά κάποιο τρόπο οριοθετείται, επειδή θα πρέπει η συγκεκριμένη παραχώρηση να ακολουθείται από μία αιτιολογημένη έκθεση αφού ληφθεί υπόψη η γνώμη ενός επί τούτου διορισμένου συμβουλίου. Καθορίζονται λεπτομερώς οι οικονομικές υποχρεώσεις των εκμεταλλευτών απέναντι στο ελληνικό κράτος. Μέσα σε χρονικό διάστημα ενός έτους ο παραχωρησιούχος θα πρέπει να αρχίσει την εκμετάλλευση, αλλιώς διατρέχει τον κίνδυνο να κηρυχθεί έκπτωτος μετά από σχετική απόφαση του γνωμοδοτικού συμβουλίου (Άρθρο 3 του Ν. 228/1867).

Historical Review / La Revue Historique, τ. XIII (2016), σελ. 71-115: σελ. 88 και Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 153-154.

²⁴⁴ Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 35, 40, 46, 53, 152-153, 165, 166.

²⁴⁵ Ομοίως, σελ. 22, 139, 153.

²⁴⁶ Βλ. Ηλίας Γούναρης, «Η εκμετάλλευση των μεταλλείων και η σχετική νομοθεσία», *Τεχνικά Χρονικά*, 14 (15.7.1932), σελ. 689-703.

²⁴⁷ Άρθρο 17 του Ν. 690/1861: «Η Κυβέρνησις κρίνει περί των αιτιών και των λόγων, δι' ους, εάν πλείονες εξαιτώνται την παραχώρησιν μεταλλείου, παραχωρείται τούτο εις ένα εξ αυτών κατά προτίμησιν.»

²⁴⁸ Εδώ βλέπουμε μία διαφοροποίηση από τον αντίστοιχο νόμο περί μεταλλείων που την ίδια χρονιά δημοσιεύτηκε στην Οθωμανική αυτοκρατορία ως προς το δικαίωμα συμμετοχής ξένων στην εκμετάλλευση μεταλλείων. Στην Οθωμανική περίπτωση οι ξένοι μπορούσαν να συμμετέχουν μόνο σε εταιρίες στην οποία ήταν μέτοχοι Οθωμανοί. Αυτό θα αρθεί με νόμο το 1869.

²⁴⁹ Ν. 228 «Περί τροποποιήσεως άρθρων τινών περί μεταλλείων Νόμου», ΦΕΚ27/3.5.1867.

Το 1876 ο Αλέξανδρος Μανσόλας, τμηματάρχης Δημόσιας Οικονομίας στο Υπουργείο Εσωτερικών αναφέρει ότι είχαν υποβληθεί κατά το διάστημα 1867-1876 στο Υπουργείο Εσωτερικών 1086 αιτήσεις για παραχώρηση μεταλλείων και από αυτές έγιναν δεκτές οι 359. Από αυτές τις 359 πραγματοποιήθηκε εκμετάλλευση μόλις στο 1/10 των παραχωρήσεων! Αναφέρει επίσης ότι από το 1869 και μετά είχαν δημιουργηθεί 29 εταιρείες, από τις οποίες κάποιες ήδη είχαν διαλυθεί ή δεν είχαν ξεκινήσει ποτέ την εκμετάλλευση. Τη χρονική στιγμή που συγγράφει το έργο του ο Μανσόλας, δραστηριοποιούνται στον τομέα των μεταλλείων μόλις 9 εταιρείες.²⁵⁰ Τα ίδια στοιχεία αναφέρει την ίδια χρονιά σχετικά με τις εταιρείες και ο Νικόλαος Χ. Δεμαθάς.²⁵¹ Από το 1882 με παρέμβαση του Χαρίλαου Τρικούπη το δικαίωμα της εκμετάλλευσης μεταλλείων παραχωρείται μόνο δια νόμου.²⁵²

Αυτή η «μεταλλίτιδα» ήταν αποτέλεσμα της υπόθεσης των Λαυρεωτικών.²⁵³ Ο Ανδρέας Κορδέλας, τον οποίο προαναφέραμε, ως υπάλληλος του Υπουργείου Οικονομικών είχε μεταβεί στο Λαύριο και είχε προβεί σε έρευνες για τις «σκωρίες». Αυτό το θέμα πήρε συγκεκριμένη μορφή όταν έπεισε τον Ιταλό επιχειρηματία, Jean-Baptiste Serpieri, να ιδρύσει το 1864 στη θέση «Εργαστηριάκια» την γαλλο-ιταλική εταιρία «Hillarion Roux et Cie» για την εκμετάλλευση των σκωριών και την εξαγωγή αργυρούχου μολύβδου. Η εταιρία απασχολούσε το 1867, 1.200 εργάτες και αποτελούσε τη σημαντικότερη βιομηχανία στην Ελλάδα. Το 1869 αυτή ήρθε σε προστριβές με το ελληνικό κράτος για την εκμετάλλευση των «εκβολάδων», των καταλοίπων δηλαδή των αρχαίων εκκαμινεύσεων. Δημιουργήθηκε διπλωματικό ζήτημα και τελικά ιδρύθηκαν δύο εταιρίες το 1873.²⁵⁴ Η «Εταιρία Μεταλλουργείων Λαυρίου»²⁵⁵ και η Γαλλο-ελληνική, τα «Μεταλλεία Καμάριζας». Το 1875 ιδρύθηκε από τον Serpieri,

²⁵⁰ Αλέξανδρος Μανσόλας, *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*, Αθήνα 1876: σ. 36 κεξ.

²⁵¹ Νικόλαος Χ. Δεμαθάς, «Περί της βιομηχανικής προόδου εν Ελλάδι», *Ειρηναίου Ασωπίου Αττικών Ημερολόγιον έτους 1877, έτος ΙΑ'*, Αθήνα 1877, σελ. 397-438: σελ. 445. Υπάρχει μία διαφοροποίηση μόνο μεταξύ του Μανσόλα και του Δεμαθά και αυτή αφορά το εργατικό δυναμικό. Ο Δεμαθάς κάνει αναφορά σε 4.600 εργάτες συνολικά από τους οποίους οι 2.800 απασχολούνται στις 2 εταιρίες του Λαυρίου, οι 500 στην εξόρυξη της Ναξίας σμύριδας, οι 600 στα λατομεία και 700 στα ανθρακωρυχεία, στο θειωρυχείο (της Μήλου), στις αλυκές κλπ. Ο Μανσόλας από την άλλη αναφέρεται σε συνολικά 2.222 εργαζομένους στο Λαύριο, από τους οποίους οι 1904 στα μεταλλουργεία και οι υπόλοιποι 318 στα μεταλλεία. Αναφέρει επίσης και 72 εργάτες στο θειωρυχείο της Μήλου, από τους οποίους 2 παιδιά.

²⁵² Ν. 980/1882 (ΦΕΚ40/Α/3.6.1882)

²⁵³ Βλ. Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο. Το μαύρο φως. Η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα 2003.

²⁵⁴ Βλ. σχετικά Μαίρη Κεκοπούλου, *Το Λαυρεωτικό ζήτημα, 1870-1873. Ο ρόλος του κράτους και της διπλωματίας*, Αθήνα 2015, όπου μέσα από τα αρχεία των εμπλεκόμενων χωρών δίνεται εκτός από την οικονομική και η πολιτική διάσταση του θέματος.

²⁵⁵ http://www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Usines_du_Laurium.pdf (Τελευταία πρόσβαση, 12.5.2017)

η «Compagnie Française des Mines de Laurium»,²⁵⁶ η οποία διαδέχθηκε τα «Μεταλλεία Καμάριζας». Αυτές οι δύο εταιρίες, η ελληνική και η γαλλική, έπαιξαν πολύ μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξη ως *companytown* του Λαυρίου και η μία από αυτές συνέχισε τις εργασίες τους ως περίπου τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Συγκεκριμένα το 1989 σταμάτησε οριστικά τις εργασίες της η Γαλλική Εταιρεία Λαυρίου, η οποία πλέον κατά τα 2/3 (ή κατά 80%;) αποτελούσε θυγατρική του πολυεθνικού ομίλου Peñarroya ήδη από το 1932.²⁵⁷

Ένα μεγάλο μέρος των χρηματικών διαθεσίμων στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα επενδύεται σε μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Κατά τον Χατζηιωσήφ ιδιαίτερη σημασία έχει η κοινωνική προέλευση των μετόχων των 17 από τις 18 μεταλλευτικές εταιρίες που ιδρύονται μεταξύ των ετών 1869-1873.²⁵⁸ Έχοντας υπόψη του κανείς και τη νομοθεσία μπορεί να καταλάβει γιατί «εκπρόσωποι της καλής κοινωνίας των Αθηνών» είναι διατεθειμένοι να αναλάβουν τον συγκεκριμένο επαγγελματικό κίνδυνο. Αυτοί βρίσκονται κοντά στα κέντρα εξουσίας και μπορούν εύκολα να αποκτήσουν παραχώρηση. Μάλιστα το 1875, τα καταβεβλημένα κεφάλαια των κυριότερων μεταλλευτικών επιχειρήσεων ξεπερνούν τα 43 εκατομμύρια δραχμές και αποτελούν το διπλάσιο περίπου της αξίας των κεφαλαίων που έχουν επενδυθεί στη βιομηχανία. Τα 5/6 αυτών των κεφαλαίων είναι πάντως επενδυμένα στη Γαλλική και την Ελληνική Εταιρεία Λαυρίου. Ο Χατζηιωσήφ ως αιτία της άνθησης των μεταλλευτικών εταιριών θεωρεί, και κατ' εμένα εντελώς δικαιολογημένα, την παραδοχή ότι η παραγωγή τους απευθύνεται κυρίως στο εξωτερικό και έτσι δεν ασχολούνται με τα προβλήματα της εγχώριας αγοράς, όπως συμβαίνει αντίθετα με την ελληνική βιομηχανία.²⁵⁹

Κατά την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, την οποία έχει αναλύσει υποδειγματικά η Χριστίνα Αγριαντώνη, ο τομέας των μεταλλείων είναι αυτός ο οποίος θα αποτελέσει την εξαίρεση ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά της βιομηχανίας στην Ελλάδα: και εδώ, η συγγραφέας θεωρεί ότι αρχικά ο μεταλλευτικός τομέας είχε εξαγωγικό προσανατολισμό. Εκτός από την Ελληνική και τη Γαλλική Εταιρεία του Λαυρίου, νέες εκμεταλλεύσεις στα νησιά των Κυκλάδων θα ξεκινήσουν σποραδικά την εμφάνισή τους στα 1880-

²⁵⁶ http://www.entreprises-coloniales.fr/empire/Francaise_du_Laurium.pdf (Τελευταία πρόσβαση, 12.5.2017)

²⁵⁷ Βλ. Miguel Á. Pérez de Perceval Verde, Miguel Á. López-Morell, Alejandro Sánchez Rodríguez (eds.), *Minería y desarrollo económico en España*, 2006 : σελ. 184-192.

²⁵⁸ Βλ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σελ. 45-49.

²⁵⁹ Ομοίως, σελ. 47-48.

1882, και περισσότερο συστηματικά λίγο αργότερα με συμμετοχή ξένων κεφαλαίων.²⁶⁰

Από το 1863 ανεβαίνει σταδιακά το ποσοστό συμμετοχής των μεταλλείων στο ΑΕΠ, αλλά η μεγαλύτερη άνοδος παρατηρείται τη δεκαετία 1893-1902, όταν αποτελεί το 6,11%. Το 1895 μάλιστα αποκτά τη μέγιστη τιμή, 7,66%.²⁶¹ Αυτή η περίοδος κατά την Αγριαντώνη αποτελεί ένα δεύτερο κύμα εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα κατά το οποίο οι ιδιοκτήτες των μεταλλείων εμφανίστηκαν ιδιαίτερα ωφελημένοι καθώς εκμεταλλεύτηκαν τις συναλλαγματικές διαφορές που προέκυπταν από τη διάθεση των προϊόντων τους σε αγορές του εξωτερικού.²⁶² Από τα τέλη μάλιστα του 19^{ου} αιώνα η μεταλλευτική βιομηχανία αποτελούσε τη μία από τις δύο βιομηχανίες που είχαν εξαγωγικό χαρακτήρα – η άλλη ήταν η βιομηχανία οίνων και ποτών. Ο όγκος των εξορύξεων και εξαγωγών τριπλασιάστηκε μεταξύ 1890-92 και 1905-07. Στα 1906, 22-23 εταιρίες εκμεταλλεύονταν 35 μεταλλεία στη χώρα και απασχολούσαν περίπου 12.000 εργάτες.²⁶³ Την ίδια περίοδο στην Οθωμανική Χαλκιδική έχουμε την δραστηριοποίηση της Société des Mines de Cassandra και των Αλλατίνη και στη Θάσο την γερμανική Fr. Speidel²⁶⁴ όπως και κάποιες εκμεταλλεύσεις στη Χίο. Υπάρχει σχέδιο για τη δημιουργία μεταλλουργίας στην Ελλάδα και μάλιστα μεταλλουργίας σιδήρου καθώς η Ελλάδα επιθυμεί να μιμηθεί το μοντέλο της αγγλικής βιομηχανίας.²⁶⁵

Στα 1907 αλλάζει η κατάσταση των μεταλλευτικών επιχειρήσεων λόγω της αμερικανικής κρίσης. Καταρρέουν οι εξαγωγές οι οποίες και θα περιοριστούν και κατά τα επόμενα έτη ώστε να αποτελούν σταθερά το 20% των εξαγωγών μέχρι το 1914.²⁶⁶ Σχετικά με το θέμα των κεφαλαίων όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Αγριαντώνη «...φυσικά, οι μεγάλες ελληνικές εταιρίες είχαν διασυνδέσεις με ελληνικές και ξένες τράπεζες. Πιο εύλογο μοιάζει, πάντως, να πει κανείς ότι ο μεταλλευτικός τομέας σε μεγάλο βαθμό «εξελληνίστηκε» ή,

²⁶⁰ Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», Κώστας Κωστής και Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, 2006, σελ. 219-255: σελ. 225. Βλ. επίσης εντελώς πρόσφατα μία σχετική μονογραφία για ένα νησί των Κυκλάδων: Άγγελος Σινάνης, *Τα μεταλλεία της Αντιπάρου. 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αντίπαρος Κυκλάδων 2019.

²⁶¹ Βλ. Γεώργιος Κωστελένος, Δημήτριος Βασιλείου, Εμμανουήλ Κουνάρης, Σωκράτης Πετμεζάς, Μιχαήλ Σφακιανάκης, *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν 1830-1939*, Αθήνα 2007: Πίνακες 6-VI και 6-VII.

²⁶² Βλ. Κεκροπούλου, *Το Λαυρεωτικό ζήτημα*, σελ. 227.

²⁶³ Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1999, σελ. 145-176: σελ. 173-174.

²⁶⁴ Για αυτές τις εταιρίες βλ. εδώ Κεφ. 1.

²⁶⁵ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, τ. Α1, 1999, σελ. 173-181.

²⁶⁶ Ομοίως.

καλύτερα, ότι αποτέλεσε, μαζί με τις τράπεζες, το όχημα της διεθνοποίησης του ελληνικού κεφαλαίου».²⁶⁷

2.1.3. Ο Ν. ΓΦΚΔ'(3524)/1910 («Μεταλλευτικός Κώδικας»)

Στις 13.10.1909 ο Υπουργός Εσωτερικών Νικόλαος Τριανταφυλλάκος [στην κυβέρνηση Κυριακούλη Μαυρομιχάλη που ανέλαβε μετά το Κίνημα στο Γουδί], μεταξύ άλλων κατέθεσε στη Βουλή και νομοσχέδιο «περί μεταλλείων».²⁶⁸ Στο φύλλο της επόμενης ημέρας της εφημερίδας ΕΜΠΡΟΣ αναφέρεται ότι ο βασικός νόμος που ίσχυε μέχρι τότε, αυτός του 1861, ήταν «πλημμελέστατος καθότι αρχαιότατος». Οι παραχωρήσεις μεταλλείων δίνονταν σε αυτούς που παρείχαν εγγυήσεις – με ότι αυτό μπορεί να σημαίνει – ενώ η σύγχρονη τάση στην Ευρώπη ήταν να δίδεται το μεταλλείο στον πρώτο αιτητή. Υπήρχαν όμως περιπτώσεις όπου εμφανίζονταν μέχρι και 30 δηλωτές. Ο στόχος του συγκεκριμένου νομοσχεδίου ήταν η αποφυγή πιθανών αδικιών που προέκυπταν κατά την εκτέλεση του προηγούμενου νόμου.²⁶⁹ Επρόκειτο για το ίδιο νομοσχέδιο το οποίο, ενώ είχε συνταχθεί το 1899 από ειδική επιτροπή, δεν έφτασε τότε στην Βουλή. Η συγκεκριμένη πρόταση όμως είχε ψηφιστεί ως Νόμος με 60 άρθρα από την Κρητική Πολιτεία το 1901.²⁷⁰

Στη συζήτηση στη Βουλή το 1909 προέκυψαν διάφορα ζητήματα. Ένα από αυτά ήταν ο τρόπος διενέργειας της φορολόγησης των μεταλλευτικών εταιριών. Υπέρ των μεταλλευτικών εταιριών τάχθηκε ο Φωκίων Νέγρης.²⁷¹ Μάλιστα τότε επιτροπή εργατών των μεταλλείων Λαυρίου επισκέφθηκε τον Υπουργό Οικονομικών, Ευταξία, ζητώντας να αποσυρθεί το νομοσχέδιο περί μεταλλείων όπως και ένα άλλο που αφορούσε τη χρήση εκρηκτικών υλών, γιατί φοβούνταν ότι σε αντίθετη περίπτωση οι μεταλλευτικές εταιρείες θα αναγκάζονταν να διακόψουν τις εργασίες τους.²⁷² Ένα άλλο ζήτημα που προέκυψε ήταν ότι θα έπρεπε οι παραχωρήσεις να μην ξεπερνούν τα 10.000 στρέμματα. Επ' αυτού ο βουλευτής Βόλου Κ. Τοπάλης πρότεινε την εξής τροπολογία, την οποία διάβασε ο Πρόεδρος της Βουλής: «Δια την Θεσσαλίαν λαμβάνονται υπόψιν και αι επί του τουρκικού καθεστώτος δοθείσαι αιτήσεις εφ' όσον αύται απορρέουσιν εκ της Συμβάσεως περί διαρρυθμίσεως των ελληνοτουρκικών συνόρων της 11 Μαρτίου

²⁶⁷ Ομοίως.

²⁶⁸ Βλ. Πρακτικά Βουλής, ΙΗ' Βουλευτική περίοδος. Δ' Σύνοδος. Συνεδρίαση της 13.10.1909.

²⁶⁹ Βλ. ΕΜΠΡΟΣ, 14.10.1909.

²⁷⁰ Βλ. Α. Κορδέλας, «Στατιστική μεταλλούχων χώρων εν Ελλάδι», Αρχιμήδης, έτος Στ'/1 (1905): σελ. 1-4. Ηλίας Γούναρης, «Η εκμετάλλευσις των μεταλλείων και η σχετική νομοθεσία», Τεχνικά Χρονικά, 14 (15-7-1932), σελ. 689-703. Παπαστεφανάκη, Η φλέβα της γης, σελ. 43-44.

²⁷¹ Βλ. ΕΜΠΡΟΣ, 23.10.1909. Για τον μηχανικό μεταλλείων Φωκίωνα Νέγρη, ο οποίος ασχολήθηκε και με την πολιτική βλ. L. Papastefanaki, «Mining Engineers» και Παπαστεφανάκη, Η Φλέβα της γης, 29, 44, 48, 49, 55, 74, 97, 100, 138, 141, 149-150, 154, 156, 167-171, 176, 181, 245.

²⁷² Βλ. ΕΜΠΡΟΣ, 9.11.1909.

1882». Ο υπουργός των Εσωτερικών δηλώνει ότι η τροπολογία αυτή αφορά ζητήματα «αλληλεθνούς (;) Δικαίου» για τα οποία αρμόδια είναι τα δικαστήρια.²⁷³ Σε λίγο όμως θα παρατηρήσουμε κατά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας μία διαφορετική αντιμετώπιση όσον αφορά τις άδειες μεταλλευτικών ερευνών και τις παραχωρήσεις που ανάγονταν στην εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας. Ο Νόμος τελικά ψηφίζεται στις 1.12.1909, αλλά δημοσιεύεται μόλις στις 13 Ιανουαρίου 1910²⁷⁴ και με διάφορες τροποποιήσεις θα ισχύσει ως ο κατεξοχήν «Μεταλλευτικός Κώδικας» μέχρι την αντικατάστασή του το 1973.

Αποτελείται από 54 άρθρα που χωρίζονται σε 8 κεφάλαια. Θα κάνουμε μία σύντομη αναφορά στα κεφάλαια αυτού του Νόμου, καθώς αυτός θα αποτελέσει τη βάση της Ελληνικής μεταλλευτικής νομοθεσίας στην περίοδο που μας ενδιαφέρει. Θα επεκταθεί στις Νέες Χώρες μετά την ενσωμάτωση τους στο ελληνικό Κράτος. Ο νόμος αυτός συντάχθηκε με βάση τον πρωσικό γενικό μεταλλευτικό νόμο του 1865, αλλά με παρέκκλιση σε μερικά βασικά σημεία, όπου ακολουθεί τον αυστριακό μεταλλευτικό νόμο του 1854 και τον σαξονικό του 1868.

Καθορίζονται αρχικά τα μέταλλα τα οποία αποτελούν αντικείμενό του. Δεν υπάγονται στις διατάξεις του τα λατομεία. Επίσης εξαιρούνται υπέρ του Δημοσίου ο χρυσός, τα αργυρομεταλλεύματα και η βαρυτίνη της Μήλου, της Κιμώλου και του Πολυαίγου, το ορυκτό άλας, η σμύριδα, οι μυλόπετρες και ο γύψος της Μήλου. Κάθε φορά την διάθεση και την εκμετάλλευση των παραπάνω ορυκτών ρυθμίζει ειδικός νόμος (άρθρο 1). Καθορίζεται κατόπιν το γραφειοκρατικό *iter* για την έκδοση άδειας μεταλλευτικών ερευνών (Α.Μ.Ε.), η οποία ισχύει επί δύο έτη με δυνατότητα ανανέωσης για ένα επιπλέον έτος (άρθρα 2-14). Αυτός που κατέχει άδεια μεταλλευτικών ερευνών και όσο αυτή βρίσκεται σε ισχύ, έχει το δικαίωμα να ζητήσει οριστική παραχώρηση (Ο.Π.), η οποία ισχύει από τη στιγμή που δημοσιεύεται στην εφημερίδα της Κυβερνήσεως το σχετικό Β.Δ. (άρθρα 15-21). Βασικό στοιχείο του νόμου αυτού, όπως εξάλλου και του Ν. 690/1861, αποτελεί το πρώτο εδάφιο του άρθρου 25 όπου δηλώνεται: «Το επί μεταλλείου δικαίωμα αποτελεί ιδιοκτησίαν όλως διακεκριμένην από της επί της επιφανείας ιδιοκτησίας, μεταβιβάζεται δε ολικώς ή μερικώς δια πράξεως εν ζωή, ή αιτία θανάτου».

Αναφορικά με τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα των μεταλλειοκτητών, αυτοί σε περίπτωση που απασχολούν πάνω από 50 εργάτες έχουν την

²⁷³ Βλ. Πρακτικά Βουλής, ΙΗ' Βουλευτική περίοδος, Δ' Σύνοδος, Συνεδρίαση της 24.11.1909. ΕΜΠΡΟΣ, 26.1.1909.

²⁷⁴ Ν. ΓΦΚΔ' (ΦΕΚ11/Α/13.1.1910).

υποχρέωση ανάθεσης της διεύθυνσης των εργασιών σε διπλωματούχο μηχανικό (εδάφιο α' άρθρου 28). Οι ιδιοκτήτες έχουν διορία 4 ετών για να ξεκινήσουν εργασίες. Αν αυτό δεν συμβεί, κηρύσσονται έκπτωτοι από τη στιγμή που δεν υποβάλλουν λόγους που να δικαιολογούν την απραξία ή τη διακοπή των εργασιών. Εάν δεν γίνει πλειστηριασμός ή αν αυτός κηρυχθεί άκαρπος, το μεταλλείο περιέρχεται οριστικά στο Δημόσιο, όπως και όλες οι εγκαταστάσεις (άρθρα 28 και 29). Το άρθρο 31, για το οποίο είχαν υποβληθεί τροπολογίες²⁷⁵ ορίζει ότι ο ιδιοκτήτης μεταλλείου μπορεί να εξορύσσει και να εκμεταλλεύεται εκτός από το κύριο μετάλλευμα (το οποίο αναγράφεται στην Ο. Π. του) και κάθε άλλο μετάλλευμα με την προϋπόθεση να μην ανήκει σε εκείνα που εξαιρούνται υπέρ του Δημοσίου. Τα πράγματα όμως περιπλέκονται όταν γίνεται λόγος για μεταλλεία τα οποία είχαν παραχωρηθεί με προηγούμενους νόμους.

Η φορολόγηση των μεταλλείων. Τα μεταλλεία βαρύνουν 3 διακριτοί φόροι: 1) ο στρεμματικός φόρος, 10 λεπτά ανά στρέμμα της παραχωρηθείσης έκτασης ετησίως, 2) ο φόρος 5% επί της καθαρής προσόδου, 3) ο φόρος 1% επί της καθαρής προσόδου υπέρ του Ταμείου Μεταλλευτών σύμφωνα με το Ν. ΒΩΜΑ'/1901. Δεν μπορούν να επιβληθούν δημοτικοί, λιμενικοί κλπ. φόροι εάν δεν προϋπάρξει η έκδοση ειδικού νόμου. (άρθρο 36)

Ο ιδιοκτήτης του μεταλλείου οφείλει να υποβάλει ετήσια έκθεση στον Επιθεωρητή Μεταλλείων με πλήρη αναφορά των εργασιών που έγιναν κατά το παρελθόν έτος, συνοδευόμενη από σχεδιαγράμματα, από αναφορά του ποσού και του είδους των εξορυχθέντων μεταλλευμάτων, του υπαλληλικού και εργατικού προσωπικού καθώς και των συμβάντων ατυχημάτων (άρθρο 40). Επίσης υπάρχει και πρόβλεψη για την Επιθεώρηση Μεταλλείων και για τη δημιουργία επιτροπής για την εκκαθάριση των αιτήσεων που είχαν κατατεθεί πριν από την έναρξη ισχύος του Ν. ΓΦΚΔ'. Ο Επιθεωρητής Μεταλλείων έχει την υποχρέωση ετησίως να υποβάλει σχετική έκθεση στο Υπουργείο Εσωτερικών και αυτή η έκθεση θα δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης (άρθρα 46-49). Στις τελικές διατάξεις περιλαμβάνεται άρθρο για την απαγόρευση πρόσληψης γυναικών και κοριτσιών στις υπόγειες ή νυχτερινές εργασίες στα μεταλλεία και μεταλλουργία (άρθρο 50) και επιτρέπεται η χρήση παιδιών ηλικίας κάτω των 12 ετών μόνο στη διαλογή μεταλλεύματος, εκτός εάν οι αναθυμιάσεις βλάπτουν την υγεία τους. Από 12-16 ετών δεν επιτρέπεται να κουβαλούν βάρος άνω των 10 χλγρ. και από 16-18 ετών, όχι άνω των 15 χλγρ. Το τελευταίο άρθρο (άρθρο 54) δίνει το δικαίωμα προτεραιότητας σε όσους είχαν δηλώσει πάνω από 10.000 στρέμματα εάν υποβάλουν τμηματικές αιτήσεις μέσα στις τακτές προθεσμίες.

²⁷⁵Βλ. Πρακτικά της Βουλής. ΙΗ' Βουλευτική περίοδος. Δ' Σύνοδος. Συνεδρίαση της 24 και 26.11.1909.

2.1.4. 1910 – 1912: Σύσταση Υπουργείων – Κανονισμός Μεταλλευτικών εργασιών – Ν. 4029 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» - σύσταση σώματος Επιθεωρητών Εργασίας

Η παραγωγή νόμων κατά τα έτη 1910 και 1911 – μετά το κίνημα στο Γουδί - θα είναι ιδιαίτερα έντονη και για ό,τι μας ενδιαφέρει εδώ θα ιδρυθεί το 1910 ένα καινούργιο υπουργείο, το Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας, το οποίο τάσσεται έκτο στην ιεραρχία των υπουργείων.²⁷⁶ Πρώτος υπουργός ορίζεται ο Εμμανουήλ Μπενάκης. Στο υπουργείο αυτό ανατίθεται η φροντίδα για την παραχώρηση μεταλλείων προς εκμετάλλευση και η αστυνόμευση της οροθεσίας και των μεταλλευτικών ή μεταλλουργικών εργασιών (άρθρο 2 του ιδρυτικού νόμου). Η υπηρεσία διαιρείται σε έξι τμήματα, από τα οποία το Δ' είναι το Τμήμα Μεταλλείων και το Ε' το τμήμα Στατιστικής (άρθρο 3). Στο Τμήμα Μεταλλείων υπάγονται η προπαρασκευαστική εργασία για την παραχώρηση μεταλλείων, οι αλυκές και τα ιαματικά ύδατα, τα σμυριδωρυχεία της Νάξου..., η εποπτεία των μεταλλευτικών εργασιών, η έκδοση διατάξεων για τον τρόπο της μεταλλείας και για την αποφυγή ατυχημάτων. Το προσωπικό του τμήματος αποτελείται από έναν τμηματάρχη Α' ή Β' τάξης, ο οποίος είναι και ο προϊστάμενος του τμήματος, από έναν τεχνικό γραμματέα Α' τάξης, από έναν γραμματέα Α' ή Β' τάξης και έναν γραφέα Α' ή Β' τάξης. **Η επιθεώρηση των Μεταλλείων λειτουργεί ως παράρτημα του Τμήματος αυτού** (άρθρο 7). Στο τμήμα της Στατιστικής υπάγεται και η στατιστική των μεταλλείων και των ατυχημάτων που συμβαίνουν σε αυτές τις εργασίες (άρθρο 8). Προβλέπεται επίσης η δημιουργία Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Μεταλλείων, το οποίο θα αποτελείται από τον καθηγητή Ορυκτολογίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο, τον Γενικό Επιθεωρητή των Δημοσίων Έργων, τον Τμηματάρχη και τον Επιθεωρητή Μεταλλείων και τον Νομικό Σύμβουλο του Υπουργείου (άρθρο 26, Δ'). Ο Τμηματάρχης των Μεταλλείων αναλαμβάνει τα καθήκοντα που είχε μέχρι τότε ο ορυκτολόγος του Υπουργείου Οικονομικών (άρθρο 27).

Την αμέσως επόμενη χρονιά το Υπουργείο αυτό με τροποποίηση του τίτλου του ονομάζεται Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (στο εξής Υ.Ε.Ο.).²⁷⁷ Όταν απουσιάζει ο Επιθεωρητής Μεταλλείων τον αναπληρώνει ο βοηθός του, αλλά ο

²⁷⁶Ν. ΓΨΚΔ' (3724)/1910 (ΦΕΚ159/Α/4.5.1910).

²⁷⁷Ν. ΓΨQH' (3798)/1911 (ΦΕΚ150/Α/ 21.6.1911). Χαρακτηριστικό της σημασίας που αποδίδεται στον τομέα των Μεταλλείων αποτελεί το άρθρο 16, παρ. δ' του Ν. 241/1914 «Περί τροποποιήσεως του περί συστάσεως του Υπουργείου της Εθν. Οικονομίας νόμου ΓΨΚΔ', ως μετεργουθμίσθη δια των νόμων ΓΨQH', ΓΘΛΒ' και ΓΘΞΓ'»: Πάσα διάταξις περί οδοιπορικών και αποζημιώσεων καταβαλλομένων υπό του δημοσίου ταμείου, αφορώσα υπαλλήλους υπαγομένους εις το Υπουργείον της Εθν. Οικονομίας καταργείται, εξαιρουμένων των υπό του νόμου «περί εξελέξεως των προ του Νόμου ΓΨΚΔ' αιτήσεων περί μεταλλείων» του 1914 κανονιζομένων αποζημιώσεων και επιδομάτων.

Υπουργός έχει την δυνατότητα να αναθέσει την αναπλήρωσή του στον Τμηματάρχη του τμήματος των Μεταλλείων (άρθρο 10).

Το 1911 θα εκδοθεί ο Κανονισμός των εν Ελλάδι Μεταλλευτικών εργασιών,²⁷⁸ ο οποίος φέρει την υπογραφή του Ηλία Γούναρη, επιθεωρητή των Μεταλλείων. Μάλιστα για πρώτη φορά αναφέρεται στο Σύνταγμα του 1911 στο άρθρο 17 παρ. β' ότι : **«Ειδικοί νόμοι κανονίζουν τα της ιδιοκτησίας και διαθέσεως των μεταλλείων, ορυχείων, αρχαιολογικών θησαυρών, ιαματικών ρεόντων και υπογείων ρευμάτων»**. Το ίδιο επαναλαμβάνεται με πανομοιότυπο λεκτικό στο άρθρο 19 του Συντάγματος του 1927 και στο άρθρο 17 του Συντάγματος του 1952. Τελικά ο Μεταλλευτικός Κώδικας του 1910 καταργείται από τον νεώτερο του 1973.²⁷⁹ Θα αναφερθώ αναλυτικά στον Κανονισμό Μεταλλευτικών εργασιών σε επόμενο κεφάλαιο.

Το 1912 δημοσιεύεται ο Ν. ΔΚΘ' (4029) «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων»,²⁸⁰ ο οποίος ισχύει και για τα λατομεία, μεταλλεία και ορυχεία παντός είδους. Απαγορεύεται να χρησιμοποιούνται παιδιά κάτω των 12 ετών εκτός από την περίπτωση εποπτείας από μέλος της οικογένειας σε επιχείρηση όπου εργάζονται μόνο μέλη της ίδιας οικογένειας πλην επιβλαβών για την υγεία περιπτώσεων. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για την απαγόρευση της χρησιμοποίησης προσώπων κάτω των 15 ετών και γυναικών σε υπόγειες εργασίες μεταλλείων, λατομείων και ορυχείων εν γένει (άρθρο 12). Ιδιαίτερης σημασίας είναι το άρθρο 21 σύμφωνα με το οποίο η επίβλεψη της εφαρμογής του νόμου αυτού και των υπόλοιπων προστατευτικών των εργατών νόμων ανατίθεται στο ειδικό σώμα Επιθεώρησης της Εργασίας, που υπάγεται στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (τμήμα Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας)²⁸¹ **εκτός** από τους εργαζόμενους στα μεταλλεία, λατομεία, ορυχεία και στους σιδηροδρόμους. Σύμφωνα με Β.Δ. που εκδόθηκε λίγο αργότερα²⁸² υπεύθυνος για την επίβλεψη της εφαρμογής των εργατικών νόμων στα μεταλλεία ορίζεται ο Επιθεωρητής των Μεταλλείων (άρθρο 3), ο οποίος θα πρέπει να προβαίνει σε τακτικές επιθεωρήσεις και να διενεργεί ακροάσεις παραπόνων (άρθρο 12), να καθοδηγεί από τη μια τους εργοδότες ως προς την τήρηση των νόμων και από την άλλη να προβαίνει σε «διαλέξεις προς υποβοήθησιν των εργατών εν τη κατανόησει των υπέρ αυτών νομικών διατάξεων» (άρθρο 13), να παρακολουθεί τα σχετικά με την εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας, να παρουσιάζει τις ελλείψεις και να αναφέρει στο

²⁷⁸ ΦΕΚ38/Α/16.2.1911. Ο ίδιος κανονισμός θα εκδοθεί αργότερα και αυτόνομα.

²⁷⁹ Ν.Δ. 210/1973 (ΦΕΚ277/Α/5.10.1973)

²⁸⁰ ΦΕΚ46/Α/7.2.1912.

²⁸¹ Το Τμήμα Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας του Υ.Ε.Ο. είχε συσταθεί με το Ν. ΓΩΔΒ' (3932)/1911.

²⁸² Β.Δ. 24-7-1912 «Περί καθηκόντων των αποτελούντων το σώμα της Επιθεωρήσεως της Εργασίας Επιθεωρητών και Εποπτών Εργασίας».

υπουργείο (άρθρο 15). Θα πρέπει επίσης να υποβάλει έκθεση στο Υπουργείο κάθε Ιανουάριο περιγράφοντας την κατάσταση μετά από τις επιθεωρήσεις που διενήργησε. Μετά από λίγους μήνες θα ξεσπάσουν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.

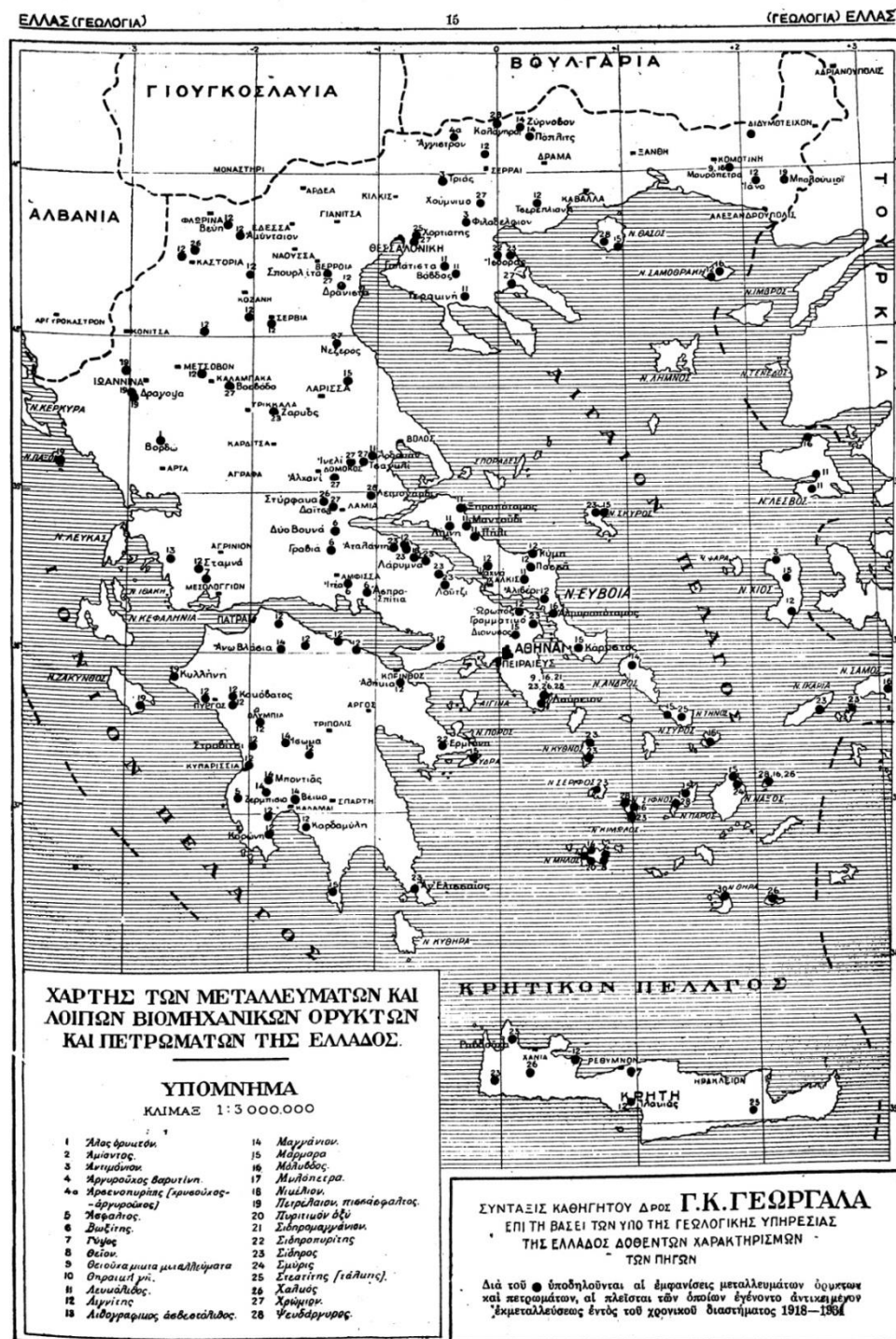
2.2. Μεταλλεία στη Μακεδονία και Θράκη, 1912-1940: νομοθετικό πλαίσιο και επιχειρήσεις

Πριν να προχωρήσω στην ειδική διαπραγμάτευση του θέματος των μεταλλείων στη Μακεδονία και Θράκη, θεωρώ ορθό να προταχθεί ένας χάρτης ο οποίος συντάχθηκε κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου και που περιλαμβάνει τα ορυκτά και τα πετρώματα της Ελλάδας. Ο χάρτης αυτός συντάχτηκε από τον Γ. Γεωργαλά (1887-1980), καθηγητή Ορυκτολογίας αρχικά στο Ε.Μ.Π. και αργότερα στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Δημοσιεύτηκε στον δέκατο τόμο, που ήταν αφιερωμένος στην Ελλάδα, της «Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας».²⁸³ Κυκλοφόρησε και δεύτερη έκδοση του έργου από τον εκδοτικό οίκο «Φοίνιξ» το 1956, όπου όμως δεν περιλαμβάνεται ο συγκεκριμένος χάρτης.²⁸⁴

²⁸³ Η «Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια» ήταν ιδέα του Παύλου Δρανδάκη (Πάνορμος Κρήτης, 1896 - Αθήνα 1945), ενός δημοσιογράφου και εκδότη εφημερίδας, με οικονομικές σπουδές στην Ηλιούπολη του Κάιρου. Το έργο αυτό ξεκίνησε το 1926 κατά το πρότυπο της Εγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα. Βοηθήθηκε στο έργο του από πολλούς έμπειρους συνεργάτες και οι συγγραφείς του έργου ξεπέρασαν τους 1500. Κυκλοφορούσε σε τεύχη και εκδόθηκαν 24 τόμοι – αργότερα κυκλοφόρησε και συμπλήρωμα 4 επιπλέον τόμων.

²⁸⁴ Ευχαριστώ τον φίλο Βασίλη Πάτκο, μεταλλειολόγο της ΕΜΒΕ για την επισημάνση του συγκεκριμένου χάρτη.

Χάρτης 2. 1.Μεταλλεύματα και λοιπά βιομηχανικά ορυκτά και πετρώματα της Ελλάδος.

Πηγή: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Χ (1934)

Στον χάρτη μπορούμε να προβούμε σε ορισμένες αρχικές παρατηρήσεις: διακρίνονται πολλές εμφανίσεις λιγνίτη από την Ιάνα της Αλεξανδρούπολης μέχρι την Κρήτη, μαγνησίτη (=λευκόλιθο) στην Χαλκιδική, την Εύβοια και την Λέσβο, μόλυβδου και ψευδάργυρου στη Θράκη και το Λαύριο, λατομεία μαρμάρων ιδιαίτερα στις Κυκλάδες. Επίσης εμφανίσεις σιδήρου, χρωμίου και δύο μεταλλεία σιδηροπυρίτη, ένα στη Χαλκιδική και ένα στην Ερμιόνη. Αναφέρονται επίσης και πηγές πετρελαίου στην Θράκη, την Ήπειρο, τη Ζάκυνθο. Στη συνέχεια θα αναφερθώ ειδικότερα στην κατάσταση που προέκυψε από την ενσωμάτωση μέρους της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος. Ξεκινώ με την διαπραγμάτευση του διεθνούς πλαισίου που προέκυψε.

2.2.1. Οι παραχωρήσεις μεταλλείων ως αντικείμενο διεκδικήσεων στις Διεθνείς Συμβάσεις Ειρήνης

Παραχώρηση παρουσιάζεται συνηθέστερα στο Διεθνές Δίκαιο, όταν ένα κράτος προσκαλεί ξένα κεφάλαια για να εξασφαλίσει στην περιφέρειά του, την ίδρυση και εκμετάλλευση δημοσίων υπηρεσιών ή και ακόμη εθνικής χρησιμότητας. Έτσι και η παλιά Οθωμανική αυτοκρατορία είχε επενδύσει σε διάφορες επιχειρήσεις που λειτουργούσαν στο χώρο της, ένα σεβαστό αριθμό ξένων κεφαλαίων. Αυτές οι επιχειρήσεις: σιδηρόδρομοι, λιμάνια, δημοτικές υπηρεσίες, τράπεζες, δημόσια έργα κλπ., που αποτελούσαν το πιο σημαντικό στοιχείο της οικονομικής δομής της χώρας, απολάμβαναν προνομίων τα οποία είχαν καταγραφεί στα συμβόλαια των παραχωρήσεων, επιφέροντας από τη μια εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορικής κυβέρνησης συγκεκριμένες οικονομικές επιβαρύνσεις, και από την άλλη υπέρ της ξένης εταιρίας, μία νομική κατάσταση που οι αλλαγές στο εδαφικό καθεστώς δεν μπορούσαν να κλονίσουν... **Η παραχώρηση δεν είναι παρά μία χρονικά περιορισμένη απαλλοτρίωση δικαιωμάτων που ανήκουν στο Κράτος λόγω της φύσης τους...** Κάποιες φορές ο παραχωρησιούχος, μηχανικός ή επιχειρηματίας, δεσμεύεται από τη σύμβαση να προχωρήσει στη σύσταση ανώνυμης εταιρίας. Σε περίπτωση που η περιοχή θα περάσει στη δικαιοδοσία άλλου κράτους, τα δικαιώματα της επιχείρησης εξακολουθούν να υφίστανται και το διάδοχο κράτος υπεισέρχεται στα δικαιώματα του παλιού κράτους. Πρόκειται για τον κανόνα του σεβασμού της ιδιωτικής περιουσίας. Όλες οι εταιρίες πριν από τον [Α΄ Παγκόσμιο] πόλεμο που είχαν πάρει παραχώρηση είχαν την υποχρέωση να συσταθούν ως «Οθωμανικές εταιρίες» για να μπορέσουν να προβούν στη σύσταση επιχειρήσεων σε οθωμανικό έδαφος.²⁸⁵

²⁸⁵Jean Teyssaire, «Les concessions et le Traité de Lausanne», *Revue générale de droit international public*, Παρίσι, τ. 35 (1928) : σελ. 447-465. (Η μετάφραση δική μου).

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο που αφορούσε τα μεταλλεία στην Οθωμανική αυτοκρατορία από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα κυριαρχεί έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των ιμπεριαλιστικών ευρωπαϊκών δυνάμεων ως προς το θέμα της επένδυσης κεφαλαίων σε διάφορους τομείς και ανάμεσα σε αυτούς περιλαμβάνεται και η εκμετάλλευση των μεταλλείων. Όπως είναι αναμενόμενο με την άνοδο των εθνικισμών και τους εθνικο-απελευθερωτικούς πολέμους των αρχών του 20ού αιώνα, η θέση των παραχωρησιούχων καθίσταται ιδιαίτερα επισφαλής.

Για πρώτη φορά στο άρθρο 6 της συνθήκης ειρήνης του Λονδίνου (17/30 Μαΐου 1913) μεταξύ της Ελλάδας, Βουλγαρίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου από τη μια και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την άλλη – που έθετε τέλος στον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο - οι συμβαλλόμενοι αποδέχτηκαν τη σύσταση μίας διεθνούς επιτροπής στο Παρίσι που θα είχε ως στόχο να διευθετήσει τα προβλήματα οικονομικής φύσης που είχαν προκύψει κατά το τέλος του πολέμου σύμφωνα με τα εδάφη που παραχώρησε η Οθωμανική αυτοκρατορία στα λοιπά κράτη.²⁸⁶

Συγκροτήθηκε λοιπόν Διεθνής Οικονομική Επιτροπή στο Παρίσι και τα πρακτικά των εργασιών της, που διήρκεσαν από τις 4 Ιουνίου μέχρι τις 18 Ιουλίου 1913, κυκλοφόρησαν σε ξεχωριστό τόμο.²⁸⁷ Δημιουργήθηκαν 4 υπο-επιτροπές για την καλύτερη επεξεργασία των ζητημάτων. Η τρίτη υπο-επιτροπή ήταν αυτή που είχε αναλάβει το θέμα των παραχωρήσεων και των συμβάσεων στις οποίες είχε προβεί η Οθωμανική αυτοκρατορία απέναντι σε ιδιώτες ή σε εταιρίες (εδώ περιλαμβάνονταν και οι παραχωρήσεις μεταλλείων).

Η οθωμανική αντιπροσωπεία από την αρχή είχε παραδώσει έναν κατάλογο με τις κυριότερες παραχωρήσεις, ο οποίος συμπληρώθηκε με δύο καταλόγους των μεταλλευτικών παραχωρήσεων, έναν με τις παραχωρήσεις μεταλλείων που είχαν δοθεί πριν από την έναρξη του πολέμου και έναν με αυτές που δόθηκαν μετά.²⁸⁸ Για τις τελευταίες το διάδοχο κράτος αναλάμβανε την υποχρέωση να προβεί στις αναγκαίες ενέργειες ώστε να τις νομιμοποιήσει. Στην 3^η υπο-επιτροπή συζητήθηκε και το θέμα τριών μεταλλευτικών εταιρειών. Η μία από αυτές, την οποία έφερε προς συζήτηση η γαλλική αντιπροσωπεία, ήταν η Εταιρεία Μεταλλείων Κασσάνδρας.²⁸⁹ Πληροφορίες αντλήθηκαν μόνο από την

²⁸⁶Πηγή: Fred L. Israel (ed.), *Major Peace Treaties of Modern History, 1647-1967*, τ. 2, 1967: σελ. 1011-1012.

²⁸⁷*Commission financière des affaires balkaniques. Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers comités. Première session. 4 juin – 18 juillet 1913*, Ministère des affaires étrangères, Παρίσι 1913.

²⁸⁸Ο.π., σελ. 72-73. Γίνεται αναφορά σε 64 παραχωρήσεις μεταλλείων (οι 59 πριν από την έναρξη του πολέμου).

²⁸⁹ Το 1913 όπως αναφέρει ο Χατζηκυριακού σε επίσκεψή του στα μεταλλεία του Ισβόρου είδε να φορτώνεται με σιδηροπυρίτη στο γειτονικό κόλπο της Ιερισσού μεγάλο φορτηγό ατμόπλοιο με

έδρα της εταιρείας στην Κωνσταντινούπολη, ενώ δεν πρόλαβε να υποβάλει τις προτάσεις του το γραφείο του Παρισιού. Η εταιρία ζητά από την στιγμή που θα ανήκει πλέον στη δικαιοδοσία διαδόχου κράτους να μην ισχύει η οθωμανική νομοθεσία για αυτήν, αλλά η γαλλική ή του κράτους στο οποίο θα παραχωρηθεί η περιοχή, στην συγκεκριμένη περίπτωση η ελληνική.²⁹⁰ Αυτές οι προτάσεις δεν υποβλήθηκαν ποτέ για έγκριση.

Στη συμφωνία ειρήνης των Αθηνών της 1/14.11.1913, που ψηφίστηκε λίγο αργότερα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, προστέθηκαν τρία ειδικά πρωτόκολλα.²⁹¹ Το δεύτερο αφορούσε την απαίτηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να παραμείνουν σε αυτήν κάποια κτήματα ως ιδιωτική περιουσία του Κράτους, ενώ η ελληνική πλευρά διαφωνούσε και έτσι αποφασίστηκε να ζητηθεί η διαμεσολάβηση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης. Εκτός από ακίνητη ιδιωτική περιουσία γίνεται αναφορά και σε «παραχωρήσεις μεταλλείων και εργοληψιών». Όσο για τα μεταλλεία γίνεται αναφορά σε μεταλλεία στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης (μεταλλεία στο χωρίο Λανιά (=Λαγηνά) στο ναχιγιέ Βαρδάρ, μεταλλεία στα κτήματα Βοσνάκ και Στάνοβα στον ίδιο ναχιέ, μεταλλεία χρυσού στον καζά Αβρέτ-Χισάρ).²⁹² Επίσης γίνεται αναφορά λανθασμένη κάτω από την επικεφαλίδα «Βιλαέτι Ιωαννίνων» σε μεταλλεία που έχουν εκμισθωθεί για 40 έτη στον κ. Φρειδερίκο Σπόδελ (!) και επίσης αναφέρεται ότι από αυτά τα μεταλλεία μόνο το μεταλλείο ψευδαργύρου βρίσκεται υπό εκμετάλλευση.²⁹³

Σύμφωνα με το άρθρο 5 της συνθήκης των Αθηνών θα έπρεπε να γίνουν σεβαστά τα δικαιώματα, οι δικαστικές πράξεις και οι επίσημοι τίτλοι που εκδόθηκαν από τις Οθωμανικές αρχές μέχρι τη στιγμή της κατάληψης των περιοχών από τα διάδοχα κράτη εκτός από την περίπτωση που κατατεθεί έννομη αντίθετη απόδειξη. Υπόκειται πάντως η συμφωνία στις αποφάσεις της Οικονομικής Επιτροπής των Βαλκανικών Υποθέσεων που θα έπρεπε να συγκληθεί και πάλι στο Παρίσι τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο 1914, πράγμα που δεν συνέβη.

Ακολούθησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και μετά από αυτόν, οι σχέσεις Ελλάδας – Τουρκίας θα έπρεπε κανονικά να διέπονται από τα άρθρα της

προορισμό τη Γερμανία όπου θα χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή θειϊκού οξέος. Βλ. Γ. Χατζηκυριακού, *Δύο μελέται φνισιωνγνωστικά της Μακεδονίας*, σελ. 19.

²⁹⁰ Ο.π., σ. 85-86.

²⁹¹ Ν. 4213/14.11.1913 (ΦΕΚ229/Α/14.11.1913).

²⁹² Μόνο το μεταλλείο χρυσού στο Αβρέτ Χισάρ μπορούμε με σιγουριά να το ταυτίσουμε. Βλ. κεφάλαιο για τα ορυχεία χρυσού.

²⁹³ Πρόκειται αναμφίβολα για τα μεταλλεία της Θάσου τα οποία είχαν παραχωρηθεί με απευθείας συμβάσεις από την Οθωμανική κυβέρνηση στον Φρ. Σπάιντελ το 1903 και 1904, τα οποία φυσικά δεν βρίσκονται στο Βιλαέτι Ιωαννίνων!

συνθήκης των Σεβρών της 10.8.1920. Στα άρθρα 311-316 γινόταν αναφορά στις παραχωρήσεις. Όμως σύμφωνα με την κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας λόγω του Μικρασιατικού πολέμου η τελική ειρήνη μεταξύ των δύο κρατών επήλθε με τη **Συνθήκη της Λωζάνης** τον Ιούλιο του 1923. Για τις παραχωρήσεις γίνεται λόγος στο Πρωτόκολλο XII της 24.7.1923, το οποίο χωρίζεται σε δύο μέρη όπου καθορίζονται στο πρώτο, αυτά που ισχύουν για τα εδάφη που περνάνε στην νέο-εμφανιζόμενη Τουρκική Δημοκρατία (άρθρα 1-8) και στο δεύτερο (άρθρα 9-13), αυτά που θα ισχύσουν στην περίπτωση των διαδόχων βαλκανικών κρατών.²⁹⁴ Στο άρθρο 9 ορίζεται:

Εις τα αποσπώμενα εκ της Τουρκίας εδάφη, δυνάμει της υπό σημερινήν χρονολογίαν Συνθήκης Ειρήνης, το διάδοχον Κράτος υποκαθίσταται πλήρως εις τα δικαιώματα και τας υποχρεώσεις της Τουρκίας έναντι των υπηκόων των λοιπών συμβαλλομένων Δυνάμεων και των εταιρειών, εν αις προέχουσι τα κεφάλαια των υπηκόων των ειρημένων Δυνάμεων, δικαιούχων συμβολαίων παραχωρήσεων, συναφθέντων προ της 29ης Οκτωβρίου 1914 μετά της Οθωμανικής Κυβερνήσεως ή πάσης τοπικής οθωμανικής Αρχής. Το αυτό θέλει εφαρμοσθή εις τα αποσπασθέντα εκ της Τουρκίας εδάφη συνεπεία των Βαλκανικών πολέμων, όσον αφορά τα συμβόλαια παραχωρήσεων, τα συναφθέντα μετά της Οθωμανικής Κυβερνήσεως ή πάσης τοπικής οθωμανικής Αρχής προ της ενάρξεως της ισχύος της Συνθήκης δι' ης συνωμολογήθη η μεταβίβασις του εδάφους. Η υποκατάστασις αύτη θα ισχύη από της ενάρξεως της ισχύος της Συνθήκης δι' ης συνωμολογήθη η μεταβίβασις του εδάφους, εξαιρέσει των δια της υπό σημερινήν χρονολογίαν Συνθήκης Ειρήνης αποσπώμενων εδαφών, εφ' ων η υποκατάστασις θα ισχύη από της 30ής Οκτωβρίου 1918.

Ουσιαστικά δηλαδή γίνεται διαφοροποίηση μεταξύ των εδαφών που αποσπάσθηκαν από την Τουρκία σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης, όπου θα ισχύσουν τα δικαιώματα που είχαν αποκτήσει οι παραχωρησιούχοι των συμβάσεων που υπογράφηκαν πριν από τις 29.10.1914 με την Οθωμανική Κυβέρνηση ή με οποιαδήποτε Οθωμανική τοπική αρχή, και από την άλλη τα εδάφη που αποσπάσθηκαν ως αποτέλεσμα των Βαλκανικών πολέμων που αποκτούν ισχύ από τη στιγμή που ίσχυσε η σχετική συνθήκη. Στην περίπτωση μόνο των περιοχών που παραδίδονται με βάση την συγκεκριμένη συνθήκη, η υποκατάσταση των δικαιωμάτων θα ισχύσει αναδρομικά από τις 30.10.1918. Τα υπόλοιπα άρθρα αφορούν το μέλλον των εταιρειών που είχαν ιδρυθεί ως οθωμανικές εταιρίες.

Τελικά σε μία και μοναδική περίπτωση έγινε προσφυγή στη Χάγη μεταξύ της ελληνικής και γαλλικής αντιπροσωπείας και αυτή αφορούσε την υπόθεση

²⁹⁴ Για περισσότερες πληροφορίες ιδίως σε ότι αφορά την περίπτωση των παραχωρήσεων σε σιδηροδρομικές εταιρίες βλ. Jean Teyssaire, «Les concessions et le Traité de Lausanne», *Revue générale de droit international public*, Παρίσι, τ. 35 (1928) : σελ. 447-465.

των Φάρων. Τότε υπερίσχυσε η δεύτερη σύμβαση, αυτή της Λωζάννης, επί της πρώτης του Λονδίνου και δικαιώθηκε η γαλλική πλευρά.²⁹⁵

2.2.2. Προβλήματα ιδιοκτησίας μεταλλείων μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος – Νομοθετικές ρυθμίσεις

Στις 26 Οκτωβρίου 1912 απελευθερώνεται η Θεσσαλονίκη ως αποτέλεσμα του Α' Βαλκανικού πολέμου. Για μία δεκαετία (1912-1922) το ελληνικό κράτος θα ζήσει μία έντονη πολεμική περίοδο και θα αναγκαστεί να προβεί σε συνεχείς επιστρατεύσεις. Από τη μια έχουμε επέκταση των ελληνικών συνόρων και άρα και των εδαφών και του πληθυσμού, από την άλλη η κατάσταση είναι ιδιαίτερα ρευστή. Ο μεταλλευτικός νόμος που ίσχυε στην Οθωμανική επικράτεια κατά το έτος 1912 ήταν ο νόμος του 1906.²⁹⁶ Στην Ελλάδα από την άλλη μεριά μόλις είχε αρχίσει να ισχύει ο Ν. ΓΦΚΔ' του 1910. Και μάλιστα είχε δοθεί μία παράταση μέχρι τα τέλη Ιουνίου 1912 ώστε να συμμορφωθούν με το νόμο όσοι είχαν δικαιώματα μεταλλειοκτησίας βασιζόμενοι σε προηγούμενους νόμους.²⁹⁷

Στις 19.12.1912 στην εφημερίδα *Μακεδονία* καλούνται οι κάτοχοι τίτλων μεταλλείων από την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας να τους προσκομίσουν συνοδευόμενους από μετάφραση. Ως Τμηματάρχης Μεταλλείων Μακεδονίας αναφέρεται ο Αλέξανδρος Χ. Παπαμάρκου.²⁹⁸ Λίγο αργότερα σε συνέντευξη στη γαλλόφωνη εφημερίδα *Liberté* της Θεσσαλονίκης, όπως αυτή μεταφράστηκε για την εφημερίδα *Πατρίς* της 19.1.1913, ο Κωνσταντίνος Ρακτιβάν, κυβερνητικός επίτροπος στη Μακεδονία, αναφέρει ότι ως προς τα μεταλλεία έχει ήδη επιτευχθεί η συλλογή από το σχετικό τμήμα όλων των απαραίτητων εγγράφων και πληροφοριών (!) και έχουν επαναληφθεί οι εργασίες σύμφωνα με τις παραχωρήσεις ή άδειες εξόρυξης της Οθωμανικής Διοίκησης μέχρι την ημερομηνία λήξης της παραχώρησης, ενώ επί του παρόντος δεν παραχωρούνται

²⁹⁵ *Affaire franco-hellénique des phares, XXXIme séance, Judgment of March 17, 1934, Cour permanente de justice internationale. Serie A/B. Fascicule n. 62, Λέυντεν 1934.*

²⁹⁶ Για αυτόν τον νόμο βλ. το υποκεφάλαιο το σχετικό με την Οθωμανική νομοθεσία.

²⁹⁷ Όπως θα δούμε παρακάτω, ο Α. Μιχαλακόπουλος θα υποβάλλει προς συζήτηση στη Βουλή νομοσχέδιο «Περί εξελέγξεως των προ του νόμου ΓΦΚΔ' περί μεταλλείων υποβεβλημένων αιτήσεων παραχωρήσεως μεταλλείων» στις 24.11.1913.

²⁹⁸ Ο Αλ. Χ. Παπαμάρκου αφού αποφοίτησε από τη Μεταλλευτική Ακαδημία του Φράιμπεργκ το 1908, υπηρέτησε κατά τα έτη 1911-1914 ως τμηματάρχης Α' του Υπουργείου Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου και αργότερα ασχολήθηκε στον ιδιωτικό τομέα με μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 128, 153, 312. Τον Οκτώβριο του 1913 θα είναι ο Γενικός Διοικητής Στέφανος Δραγούμης αυτός που θα ζητήσει μέσω του ίδιου εντύπου να προσκομισθούν οι τίτλοι ιδιοκτησίας μεταφρασμένοι (*Μακεδονία*, 3, 6 και 10.8.1913).

νέες άδειες προς αποφυγή καταχρήσεων.²⁹⁹ Φυσικά το πρώτο μέρος της δήλωσης σχετικά με τη συλλογή των απαραίτητων εγγράφων είναι κάτι που δεν ισχύει. Ισχύει όμως το δεύτερο: πριν την de jure αναγνώριση της προσάρτησης της Μακεδονίας στην Ελλάδα, απαγορεύεται με νόμο³⁰⁰ η παραχώρηση οιοδήποτε δικαιώματος μίσθωσης, εκμετάλλευσης ή έρευνας στα μεταλλεία, λατομεία και ορυχεία όπως και κάθε σχετικό προσύμφωνο. Αυτή η απαγόρευση μπορεί να αρθεί μόνο με την έκδοση Β. Δ. μετά από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου.

Λίγο πριν από την έκδοση αυτού του νόμου σε έγγραφο του αρχείου της Γενικής Διοίκησης Δυτικής Μακεδονίας³⁰¹ ο Διοικητικός Επίτροπος Σερβίων (Κοζάνης), Αχιλλέας Μάντζαρης,³⁰² μετά από τις υπ' αριθ. 68 και 70 ε.έ. διαταγές της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (στο εξής Γ.Δ.Μ.) ανέφερε ότι κατόπιν επισταμένων ερευνών στην περιοχή ευθύνης του φαίνεται ότι κανείς δεν είχε προβεί από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος και μετά σε εκμετάλλευση μεταλλείου. Και μάλιστα αναφέρει ότι είναι λανθασμένες οι πληροφορίες που είχαν φτάσει στη Γ.Δ.Μ. ότι δήθεν είχε προηγηθεί εξαγωγή και πώληση μεταλλεύματος στο εξωτερικό. Επίσης σχετικά με την παραγγελία της ανωτέρω αρχής να ελεγχθούν και να θεωρηθούν οι τίτλοι μεταλλείων, αναφέρει ότι δεν είχε εμφανιστεί μέχρι τότε κανείς ενδιαφερόμενος από την περιφέρεια ευθύνης του. Όμως σύμφωνα με κάποιες «εξώδικες» πληροφορίες που είχε ο ίδιος, παλιότερα είχαν διενεργηθεί κάποιες μεταλλευτικές έρευνες στην περιοχή. Δεν αποκλείει τελικά ο Μάντζαρης την περίπτωση να υπάρχουν κάτοχοι σχετικών τίτλων στη Θεσσαλονίκη ή αλλού. Ο επίτροπος λυπάται που δεν είναι ειδικός για να δώσει λεπτομερέστερες πληροφορίες, αλλά αναφέρει ότι η περιοχή είναι πλούσια σε μετάλλευμα και ιδιαίτερα σε άνθρακα και αμίαντο και σε άλλο προφανώς ανεκμετάλλευτο για την ώρα μετάλλευμα. Γι' αυτό κλείνοντας την αναφορά του ο Μάντζαρης προτείνει να σταλεί ειδικός προς μελέτη και παροχή των αναγκαίων πληροφοριών.

Σύμφωνα με το νόμο ΓΦΚΔ' (1910), ο Επιθεωρητής Μεταλλείων είναι υποχρεωμένος να συντάσσει ετήσια έκθεση για την κατάσταση των μεταλλείων στην Ελλάδα. Έτσι ο Ηλίας Γούναρης³⁰³ στην έκθεσή του για το έτος 1913,³⁰⁴

²⁹⁹ Το κείμενο όλης της συνέντευξης παρατίθεται στο: Κωνστ. Δ. Ρακτιβάν, *Εγγραφα και Σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, επιμ. Ιωάννου Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη 1951: σελ. 65-70.

³⁰⁰ Ν. ΔΡΛΔ' (4134)/18.2.1913 «Περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών» (άρθρο 14).

³⁰¹ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΓΔΔΜ, Φ. 99. Α.Π. 136/3.2.1913. Αναφορά του Διοικητικού Επιτρόπου [Σερβίων Κοζάνης] Α[χιλλέα] Μ[άντζαρη] προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας/Διεύθυνση Μεταλλείων.

³⁰² Για ένα σύντομο βιογραφικό του Αχιλλέα Μάντζαρη, θεωρητικού του καπνού στην Ελλάδα βλ. Μανώλης Κουντούρης, *Η εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα: 1837-1942*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998: σελ. 337.

³⁰³ Ο Ηλίας Γούναρης (1883-1954), σπούδασε κατ' αρχάς πολιτικός μηχανικός στο Πολυτεχνείο Αθηνών (1904) και μετά μεταλλειολογία στη Λιέγη του Βελγίου. Στην αρχή της καριέρας του

αναφέρει ότι η εκμετάλλευση στα 44 συνολικά μεταλλεία της Ελλάδας παρουσίασε ελάττωση λόγω έλλειψης εργατών – ένα πρόβλημα που εμφανιζόταν συχνά στα μεταλλεία ιδίως σε περιόδους πολεμικών συρράξεων. Μεταξύ των μεταλλείων κατονομάζει και 4 μεταλλεία στη νέο-αποκτηθείσα Μακεδονία: σιδηροπυρίτη στον Ίσβορο (Μεταλλεία Κασσάνδρας), ψευδάργυρου στη Θάσο (Σπάιντελ), λευκόλιθου³⁰⁵ στη Γερακινή (Αλλατίνη) και ένα λιγνιτωρυχείο στις Σέρρες στο οποίο γίνεται περιορισμένη εκμετάλλευση για επιτόπια εκμετάλλευση. Ο Γούναρης δηλαδή αναφέρεται στις 4 εταιρίες που εντοπίσαμε και εμείς να λειτουργούν στη Μακεδονία κατά τα τελευταία έτη της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Το 1913 εκδόθηκε και η μετάφραση του νόμου που ίσχυε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία περί των μεταλλείων³⁰⁶ - την μετάφραση από το γαλλικό κείμενο του νόμου επιμελήθηκε ο Ηλίας Γούναρης. Σε έγγραφο πάλι της 17.8.1913 που απευθύνει ο Διοικητικός Επίτροπος της Χαλκιδικής στην Διεύθυνση Δημοσίων Έργων, Δασών και Μεταλλείων της Γ.Δ.Μ. μεταξύ άλλων αναφέρεται και στην εξαγωγή μεταλλεύματος (σιδηροπυρίτη, λευκόλιθου), ασβέστη και κεράμων.³⁰⁷ Παρατηρούμε λοιπόν ότι είναι έκδηλο το ενδιαφέρον της ελληνικής κυβέρνησης για την οικονομική κατάσταση στη Μακεδονία και υπάρχει μία ιδιαίτερη ανησυχία για την κατάσταση των μεταλλείων.³⁰⁸

Στο αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου βρίσκονται δύο υπομνήματα τα οποία υποβλήθηκαν μάλλον κατά το έτος 1914. Αποστολέας ο Αλέξανδρος Δ.

υπηρέτησε ως ορυκτολόγος στο Υ.Ε.Ο. κατά το 1908-1910 και μετά ως Επιθεωρητής Μεταλλείων (1910-1917). Υπηρέτησε ως καθηγητής Μεταλλειολογίας στο ΕΜΠ (1918-1951). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 58, 108, 154-155, 182, 257.

³⁰⁴ Ηλίας Π. Γούναρης, «Η μεταλλευτική κίνησης της Ελλάδος κατά το 1913», *Αρχιμήδης*, Ιανουάριος 1915, σελ. 7-12, 23.

³⁰⁵ Στο ίδιο τεύχος του περιοδικού *Αρχιμήδης* προηγείται άρθρο του Γούναρη σχετικά με τα μεταλλεία λευκόλιθου. Ηλίας Π. Γούναρης, «Η εκμετάλλευση του λευκόλιθου εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης*, Ιανουάριος 1915, σελ. 1-7. Παρέχονται στοιχεία για την εκμετάλλευση του λευκόλιθου στη Γερακινή και κατά τα έτη 1909-1913. Το 1914 θα επισκεφθεί το λατομείο λευκόλιθου Γερακινής (Αλλατίνη) και ο Νικόλαος Γ. Ρουσσάκης, μηχανικός – μεταλλειολόγος παρά τη Γενική Διοικήσει Μακεδονίας, μετέπειτα Επιθεωρητής Μεταλλείων Β' Περιφέρειας.

³⁰⁶ Υ.Ε.Ο., *Οθωμανική Νομοθεσία, Νόμος περί Μεταλλείων της 26 Μαρτίου 1906 - 14 Σεφ. 1324* (Μετάφρασις εκ της επισήμου γαλλικής μεταφράσεως), Αθήνα 1913.

³⁰⁷ ΤΑΚ-ΙΑΜ/ΓΑΜ/Φ. 20.2. Α.Π.1938/17.8.1913. Διαβίβαση πίνακα κωμοπόλεων, χωριών, μετοχιών, τσιφλικιών και των αξιών λόγου εισαγομένων και εξαγομένων προϊόντων από τον Αναπληρωτή Διοικητικού Επιτρόπου Χαλκιδικής προς τη Γ.Δ.Μ./Διεύθυνση Δημοσίων Έργων, Δασών και Μεταλλείων δια της Νομαρχίας Θεσσαλονίκης. Εξάγονται ετησίως 95.000 τόνοι σιδηροπυρίτη, 10-12.000 τόνοι λευκόλιθου, 6.000 τόνοι ασβέστη και 200.000 τεμάχια κεράμων. Σε άλλο συνημμένο πίνακα αναφέρεται ότι μετάλλευμα εξάγεται από τα χωριά Ίσβορος και Καζαντζή.

³⁰⁸ Βλ. και Γ. Ν. Κοφινάς, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Αθήνα 1914: για τα μεταλλεία βλ. σ. 280 αναφορικά με τους φόρους στους οποίους υποβάλλονταν τα μεταλλεία στην Τουρκία σε σύγκριση με την φορολόγηση στην Ελλάδα.

Βάλβης,³⁰⁹ ο οποίος διατηρούσε μεταλλευτικό γραφείο στην Αθήνα, στην οδό Αλκιβιάδους 25. Ο Βάλβης δεν φαίνεται να είχε οικονομικά συμφέροντα στα μεταλλεία της Βόρειας Ελλάδας.³¹⁰ Το πρώτο υπόμνημα που αναφέρεται στο Τμήμα Μεταλλείων της Μακεδονίας είναι αχρονολόγητο, αλλά ενυπόγραφο.³¹¹ Μετά από συνάντηση που είχε ο Βάλβης με τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Ανδρέα Μιχαλακόπουλο³¹² - ο οποίος είναι αυτός που έφερε για συζήτηση στη Βουλή μεταξύ άλλων 2 νομοσχέδια σχετικά με τα μεταλλεία στις 24 Νοεμβρίου 1913³¹³ - υποβάλλει σε αυτόν υπόμνημα με θέμα τον σκοπό ίδρυσης και τις εργασίες που θα πρέπει να αναλάβει ένα Τμήμα Μεταλλείων στη Μακεδονία.³¹⁴ Αναφέρεται κατ' αρχάς στην διοργάνωση αυτής της υπηρεσίας με προσωπικό που έχει ο ίδιος υποδείξει στον υπουργό. Και μάλιστα πιστεύει ότι η απόφαση αυτή του υπουργού θα κριθεί από τα αποτελέσματα ως μία από τις ευτυχέστερες εμπνεύσεις του και επιπλέον η σχετική δαπάνη θα θεωρηθεί ως μία από τις παραγωγικότερες δαπάνες του Υπουργείου.

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Βάλβη η αποστολή αυτού του τμήματος θα είναι διπλή: από τη μια θα έχει διοικητικά καθήκοντα και θα προβαίνει σε νομοθετική εργασία και από την άλλη θα ασκεί «δημιουργική και παραγωγική

³⁰⁹Ο Αλέξανδρος Δ. Βάλβης (1872-;) αποφοίτησε από το Φυσικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών το 1883. Όταν δημιουργήθηκε ο θεσμός των βοηθών μετά την μεταρρύθμιση του 1887 προσελήφθη ως βοηθός στα μαθήματα της Φυσικής και της Χημείας στο «Σχολείο Βιομηχάνων και Τεχνών». (Πηγή: *Οδηγός Σπουδών Σχολής Χημικών Μηχανικών ΕΜΠ*, έτους 2014-15). Αργότερα διετέλεσε βοηθός Χημείας, Φυσικής και Ορυκτολογίας στο Πολυτεχνείο (1889-1906) και συντάκτης του περιοδικού «Προμηθεύς» μαζί με τον Νικόλαο Γερμανό, τον μετέπειτα βουλευτή Χαλκιδικής και εμπνευστή της Δ.Ε.Θ., υπό την εποπτεία του καθηγητή Κωνσταντίνου Μητσόπουλου (1890-1892). Επίσης υπήρξε και μέλος του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός». Βλ. Ειρήνη Μεργούπη – Σαβαΐδου, *Δημόσιος λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900, εκλαϊκευτικά εγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και στα περιοδικά, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, ΜΙΘΕ και ΕΜΠ, Αθήνα 2010: σελ. 143, 325-346, 365-400, 423-424.

³¹⁰Ο Βάλβης εμφανίζεται ως κάτοχος μεταλλείων στην Παλαιά Ελλάδα. Βλ. Υ.Ε.Ο., *Παραχωρήσεις μεταλλείων*, τ. Α', 1916, σελ. 132, 145, 147, 151, 162, 180, 181, 187, 188, 222.

³¹¹ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 247-01. «Υπόμνημα περί του σκοπού και των εργασιών του εν Μακεδονία Τμήματος των Μεταλλείων». Αποστολέας: Αλέξανδρος Δ. Βάλβης. Παραλήπτης: Υπουργός [Εθνικής Οικονομίας, Α. Μιχαλακόπουλος]. Αχρονολόγητο (ca. 1914).

³¹² Για την ζωή και τη δράση του Έλληνα πολιτικού βλ. Δ. Γατόπουλος, *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Πρωθυπουργός, στενός συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 1947 (φωτοαντιγραφική ανατύπωση: 2000).

³¹³ Βλ. *Πρακτικά της Βουλής, ΙΘ' Βουλευτική περίοδος, Β' Σύνοδος*, Συνεδρίαση 24^η Νοεμβρίου 1913. Ο Μιχαλακόπουλος υποβάλλει την ίδια μέρα στη Βουλή 33 νομοσχέδια (!) και προβαίνει σε εκτενή παρουσίασή τους. Η εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ* στο φύλλο της 26.11.1914 κάνει εκτεταμένη αναφορά στην υποβολή αυτών των νομοσχεδίων στη Βουλή. Σχετικά με τα μεταλλεία υποβάλλονται δύο νομοσχέδια: «Περί εξελέξεως των προ του νόμου ΓΦΚΔ' περί μεταλλείων υποβεβλημένων αιτήσεων παραχωρήσεως μεταλλείων» και «Περί εκδικάσεως των εις τας Νέας Χώρας υπαρχόντων δικαιωμάτων κυριότητος και προτιμήσεως επί μεταλλείων, ορυχείων και λατομείων».

³¹⁴ Φαίνεται ότι από την αρχή της διοργάνωσης της ελληνικής διοίκησης στη Θεσσαλονίκη είχε δημιουργηθεί και Τμήμα Μεταλλείων. Τελικά ο σχετικός νόμος ψηφίστηκε από τη Βουλή στις 27.12.1914. Ν. 531 «περί επεκτάσεως της μεταλλευτικής νομοθεσίας εις τας νέας χώρας και ρυθμίσεως της υπηρεσίας των μεταλλείων» (ΦΕΚ403/Α/30.12.1914).

εργασία». Όσον αφορά τα διοικητικά καθήκοντα θα φροντίζει για την ακριβή εκτέλεση των νόμων και σχετικών διαταγμάτων, θα λαμβάνει μέτρα για την προστασία των συμφερόντων του Δημοσίου και θα φροντίζει για την ανάπτυξη της ιδιωτικής μεταλλευτικής βιομηχανίας. Ως προς τη νομοθετική εργασία θα προετοιμάζει όλα τα αναγκαία νομοθετήματα για την ταχύτερη αναγνώριση των κεκτημένων δικαιωμάτων επί των μεταλλείων και λατομείων, θα φροντίζει για την ύπαρξη ειδικού τιμολογίου για τη μεταφορά των μεταλλευμάτων στις συμβάσεις για τους σιδηροδρόμους και για την κυκλοφορία αυτοκινήτων (μεταφοράς μεταλλευμάτων), και θα προβαίνει στη συγκέντρωση και τη μετάφραση κάθε μελέτης σχετικής με τον μεταλλευτικό πλούτο της χώρας.

Όσον αφορά τώρα τη «δημιουργική και παραγωγική εργασία» του Τμήματος, αυτό θα είναι υπεύθυνο για την σύνταξη υπομνημάτων για κάθε μεταλλευτική περιφέρεια, θα εκτελεί διερευνητικές εργασίες και μετά από την εκτέλεσή τους θα προτείνει την απευθείας εκμετάλλευση από το Κράτος ή την εκχώρηση κατόπιν δημοπρασίας σε ιδιώτες με καθορισμένη κρατική συμμετοχή.

Αναφέρεται μετά στην ανάληψη μεταλλευτικών επιχειρήσεων από το Κράτος. Αυτές θα γίνουν σε τρεις περιπτώσεις:

- 1) Στα κυβερνητικά μεταλλεία. Εκτός από την περίπτωση της Θάσου αναφέρει την ύπαρξη και άλλων μεταλλείων χρωμίου, αργυρομολύβδου, αντιμονίου, πυριτών, λατομείων λευκολίθου κλπ. στη Μακεδονία.
- 2) Σε μεταλλεία που είναι ελεύθερα. Δεν έχουν παραχωρηθεί δηλαδή ούτε με φιορμάνι και ούτε υπόκεινται σε άδεια δοκιμαστικών ερευνών (ρουχσατναμέ).
- 3) Σε μεταλλεία και λατομεία για τα οποία έχει εκδοθεί άδεια δοκιμαστικών εργασιών.

Κάνοντας μία παρέκβαση εδώ ο Βάλβης αναφέρει ότι υπάρχουν εν ισχύ στη Μακεδονία 27 φιορμάνια,³¹⁵ 5.347 άδειες δοκιμαστικών ερευνών από το έτος 1873, αλλά εν ισχύ μόνο 535 περίπου των ετών 1897-1912 και 255 δηλώσεις λατομείων. Για τις έγκυρες δηλώσεις των μεταλλείων (ρουχσατναμέδες) ο Βάλβης αναφέρει ότι το 95% αυτών των δηλώσεων ανήκουν σε Ισραηλίτες και Οθωμανούς και μόνο 5% σε Χριστιανούς και ιδιαίτερα Έλληνες. Και μάλιστα σχολιάζει: *Η Στατιστική και μόνη αυτή δεικνύει, ότι εις την έκδοσιν των αδειών τούτων δεν*

³¹⁵ Δυστυχώς δεν ξέρουμε ποια ήταν η πηγή που χρησιμοποιεί εδώ ο Βάλβης. Ο Γούναρης στην έκδοση του Β' τόμου των οριστικών παραχωρήσεων στις Νέες Χώρες του 1916, αναφέρει στη Μακεδονία 24 παραχωρήσεις με φιορμάνι. Βλ. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, τ. Β', *Επτάνησος – Πελοπόννησος – Κυκλάδες και Νέαι Χώραι*, Αθήνα 1916: σελ. 817-840. Βλ. εδώ Παράρτημα 1.

επρυτάνευεν ουδεμία βάσις ισοπολιτείας και ότι προνομιακώς εδίδοντο εις Ισραηλίτας και Οθωμανούς.

Δύο λύσεις προκρίνει ο συγγραφέας του υπομνήματος στο ζήτημα που προκύπτει σχετικά με τις άδειες εξόρυξης ορυκτών: ή το Κράτος θα τις αναγνωρίσει όλες (τις έγκυρες άδειες) ή θα τις ακυρώσει ακολουθώντας το γράμμα της Οθωμανικής νομοθεσίας, η οποία ακυρώνει αυτές τις δηλώσεις μετά από την παρέλευση 1 ή 2 ετών από την έκδοσή τους όταν δεν έχει προηγηθεί έναρξη δοκιμαστικών ερευνών.

Αναφέρεται επίσης αναλυτικά στο άρθρο 14 του Ν. 4134/1913,³¹⁶ σύμφωνα με το οποίο απαγορευόταν η οποιαδήποτε μεταβίβαση εκμετάλλευσης μεταλλείου στις Νέες Χώρες επί δύο έτη επί ποινή ακυρώσεως. Θεωρεί ότι πρέπει να γίνει άρση της απαγόρευσης αποκλειστικά για το Δημόσιο ενώ για οποιονδήποτε άλλο πρέπει να συνεχίσει να υφίσταται. Προτείνει δύο τρόπους, ή να αποζημιώσει το Κράτος με μικρό αντίτιμο τους ιδιοκτήτες, οι οποίοι σκοπεύουν να φύγουν από τη Μακεδονία ή να προβεί σε συμφωνία με τους ιδιοκτήτες και να τους παρέχει μία ετήσια αποζημίωση ή κατά τόνο ή επί ποσοστού επί των καθαρών κερδών. Επίσης θεωρεί ότι πρέπει να αποδοθεί σε ιδιώτες η εκμετάλλευση των πολυτίμων μετάλλων και επίσης με αυτήν την εκμετάλλευση θα πρέπει να συνδεθεί το Ταμείο της Εθνικής Αμύνης. Θεωρεί ότι αν το κράτος θέλει να κρατήσει για τον εαυτό του την εκμετάλλευση αυτών των μεταλλείων, η αποτυχία του είναι σχεδόν βέβαιη.

Όσον αφορά τώρα τους πρόσφυγες ως εργατικό δυναμικό που μπορεί να απασχοληθεί στα μεταλλεία, κάνει διάφορες προτάσεις, όπως την ύπαρξη εργολάβων ως ενδιαμέσων, οι οποίοι θα προσλαμβάνουν πρόσφυγες ως εργάτες σε μεταλλεία. Επίσης προτείνει και την εκχώρηση, σε πρόσφυγες κατοίκους χωριού ή συνοικισμού, του αποκλειστικού προσωρινού δικαιώματος εκμετάλλευσης κοντινού μεταλλείου ή λατομείου. Και καταλήγει ο Βάλβης:

Η αρχή πάντοτε δυσχερής, δυσχερεστάτη. Αλλά την πρώτην ώθησιν θέλει εξακολουθήσει τοιαύτη ανάπτυξις ώστε το μικρόν τμήμα ή συνεργείον, περί ου απεφασίσατε ήδη, κύριε Υπουργέ, να εξελιχθή ταχύτατα εις πολυσύνθετον σώμα, σκοπούν να αναδείξη ολόκληρον τον μεταλλευτικόν πλούτον της χώρας, ιδρύον την των πλουσίων μεταλλευμάτων, δι' ων επροικίσθη η μεγάλη Ελλάς.

Στο δεύτερο υπόμνημα,³¹⁷ ο Βάλβης αναφέρεται στα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την ανάπτυξη των μεταλλείων γενικότερα στην Ελλάδα. Αυτή τη

³¹⁶ «Περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών», ΦΕΚ41/Α/2.3.1913.

³¹⁷ ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 245-16. Υπόμνημα του Α. Δ. Βάλβη (ανυπόγραφο) προς τον Ε. Βενιζέλο [1914] σχετικά με τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν για την ανάπτυξη των μεταλλείων στην Ελλάδα.

φορά παραλήπτης είναι ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος. Θεωρεί ότι η πολιτεία «αείποτε επί παντός μεταλλευτικού ζητήματος απεδείχθη ανίκανος» και φέρνει το παράδειγμα των Λαυρεωτικών, των αργυρομεταλλευμάτων της Μυκόνου και της σμύριδας της Νάξου. Θίγει όμως και το ζήτημα των μεταλλείων στη Μακεδονία:

Αλλά μήπως και εν τη Νέα Ελλάδα εν Μακεδονία δεν εξήχθησαν και κατά το έτος 1913 μεταλλεύματα αξίας 5.000.000 δραχμών άνευ ουδενός δικαιώματος; Και δεν είναι, κύριε Πρωθυπουργέ, η ανωτέρω παρανομία η μόνη η ασκουμένη εν Μακεδονία. – Υπάρχουν και πλείσται άλλαι περί των οποίων θέλω προφορικώς ομιλήσει εις την Υμετέραν Εξοχήτητα. – Αλλ' η επίσημος υπηρεσία τι πράττει ίσως θα με ερωτήσητε. – Εγκατελείφθη τελείως η Μακεδονία υπό τούτην την έποψιν η δε μόνη ενέργεια της υπηρεσίας είναι η νέκρωσις πάσης δραστηριότητος ιδιωτικής. – Τοιούτον σκοπόν προτίθεται το άρθρον 13 του Νομοσχεδίου «περί των Μεταλλείων των Νέων Χωρών».

Θεωρεί λοιπόν ο Βάλβης ότι έχουν εξαχθεί μεταλλεύματα από τα μεταλλεία της Μακεδονίας για τα οποία δεν υπήρχε σαφής καθορισμός δικαιωμάτων.³¹⁸ Ο Βάλβης φαίνεται να έχει στενή σχέση με τον πρωθυπουργό από τη στιγμή που υπόσχεται να επεκταθεί επί του θέματος σε προσωπική συνάντησή τους. Αναφέρεται σε νομοσχέδιο «περί των μεταλλείων των Νέων Χωρών». Πρόκειται προφανώς για αυτό που θα καταλήξει να ψηφισθεί τον Δεκέμβριο του 1914, ως Ν. 529 «περί εκδικάσεως των εις τας Νέας Χώρας υπαρχόντων δικαιωμάτων προτιμήσεως επί μεταλλείων και ορυχείων». Στο άρθρο 13 διαβάζουμε: «Αι εν ταις Νέαις χώραις υπάρχουσαι παραχωρήσεις διέπονται υπό των εν τοις παραχωρητηρίοις αυτών διαγραφομένων όρων, μέχρις εκδόσεως ειδικού περί αυτών νόμου».³¹⁹

Αναφέρεται επίσης στο ανεξέλεγκτο των ανωνύμων εταιρειών.³²⁰ Θεωρεί ότι πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη φροντίδα σε τομέα οικονομικής δραστηριότητας που αποδίδει 25.000.000 δρχ. και συνεχίζει:

Νομοθεσία ελλειπεστάτη, αμελέτητος, τραγελαφική, οργάνωσις υπηρεσιακή ανύπαρκτος καθ' ολοκληρίαν, προσκόμματα άπειρα εμφανιζόμενα

³¹⁸Βλ. Αλ. Δάγκας, Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940, Θεσσαλονίκη 1998: σ. 183, όπου γίνεται αναφορά σε μικρά μεταλλεία στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης για τα οποία οι εκμεταλλευτές δεν διέθεταν τίτλους.

³¹⁹Ν. 529 (ΦΕΚ403/Α/30.12.1914).

³²⁰Ο Μιχαλακόπουλος όταν είχε εισαγάγει προς συζήτηση στη Βουλή τα δύο νομοσχέδια τα σχετικά με τα μεταλλεία, στις 24.11.1913, είχε εισαγάγει και μάλιστα πρώτο - πρώτο, νομοσχέδιο «Περί των μετοχικών εταιρειών». Όμως ο νέος νόμος για τις ανώνυμες εταιρίες θα δημοσιευτεί μόλις το 1920.

καθ' εκάστην στιγμήν και ανακόπτοντα πάσαν πρόοδον, έλλειψις εφαρμογής αυτής της κειμένης Νομοθεσίας, κατάστασις εν μια λέξει, αξία ουχί κράτους πεπολιτισμένου, αλλά Κράτους βαρβάρου και απολιτίστου, φορολογία επί πλέον αδικωτάτη και ανισόροπος, πάντα ταύτα διέπουνσι σήμερον την μεταλλευτικήν Βιομηχανίαν εν Ελλάδι.

Τρία δεινά λοιπόν υπογραμμίζει ο Βάλβης: την ελλιπή νομοθεσία, την κακή κατάσταση της διοίκησης και την γραφειοκρατία όπως και την άδικη φορολόγηση. Ως προς τη σημασία που δίνουν τα «πολιτισμένα κράτη» στη σχετική νομοθεσία θεωρεί αρκετή την αναφορά σε δύο παραδείγματα χωρών που έδωσαν ιδιαίτερο βάρος στη μεταλλευτική νομοθεσία: την Πρωσία και την Ιταλία.

Πριν να προχωρήσει σε συγκεκριμένες προτάσεις για την αξιοποίηση της μεταλλευτικής βιομηχανίας στην Ελλάδα απευθύνεται ιδιαίτερα στον Βενιζέλο με τα παρακάτω λόγια:

Τεθείτε επί κεφαλής της αναδιοργανώσεως Υμείς Κύριε Πρωθυπουργέ, διότι άνευ της προσωπικής υμών παρεμβάσεως ουδεμία ριζική μεταβολή είναι δυνατόν να προέλθη.

Και για να κάνει πιο ελκυστική την πρόταση αυτή αναφέρει το παράδειγμα του Ναπολέοντα, ο οποίος ήταν πρόεδρος επί έτη της Επιτροπής που οδήγησε στην έκδοση του γαλλικού μεταλλευτικού νόμου το 1801.

Το τελευταίο μέρος του υπομνήματος αφορά τις προτάσεις του Βάλβη για την ανάπτυξη της μεταλλευτικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Αυτές είναι: 1) η ίδρυση ειδικού τμήματος που θα έχει ως στόχο την ανάπτυξη της μεταλλείας. Μεταξύ άλλων αυτό το τμήμα θα πρέπει να φροντίσει για την απλούστευση της ήδη υπάρχουσας νομοθεσίας, αλλά θα πρέπει επίσης να επιτευχθεί και η εναρμόνισή της με τον Οθωμανικό νόμο περί μεταλλείων και λατομείων, 2) η ίδρυση υπηρεσίας διερευνήσεων μεταλλείων, 3) η ανάπτυξη των μεταλλευτικών επιχειρήσεων του Κράτους, όπου προτείνει να χρησιμοποιηθούν και πρόσφυγες, 4) η μεταλλευτική βιομηχανία, όπου αναφέρεται στο θέμα της σμύριδας της Νάξου, 5) η ενίσχυση του Ταμείου Αμύνης με όλους τους μεταλλευτικούς πόρους – αυτή είναι μια πρόταση που δεν φαίνεται να πραγματοποιήθηκε ποτέ. Είναι πιστεύω αυτή η τελευταία πρόταση ενδεικτική της πολεμικής κατάστασης στην οποία είχε εμπλακεί η Ελλάδα και η οποία συνεχίστηκε μέχρι το 1922. Αναφέρει τέλος και τις προσόδους που θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει η σχετική υπηρεσία.

Επιχειρώντας μία σύγκριση ανάμεσα στα δύο υπομνήματα βλέπουμε ότι στο πρώτο υπόμνημα ο Βάλβης αναφέρεται στην ιδιαίτερη κατάσταση που

επικρατεί στη Μακεδονία ως προς τα μεταλλεία και απευθύνεται στον καθ' ύλη αρμόδιο, τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και κάνει συγκεκριμένες προτάσεις για τους στόχους και τα καθήκοντα του Τμήματος των Μεταλλείων στη Μακεδονία. Στο δεύτερο υπόμνημα παραλήπτης είναι ο Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος και αυτή τη φορά αφού γίνει αναφορά στην κατάσταση των μεταλλείων γενικά στην Ελλάδα, γίνονται και κάποιες νύξεις για την περιοχή της Μακεδονίας. Όταν φτάσει στο «Τι δέον γενέσθαι» θα προτείνει την ίδρυση ειδικού τμήματος ανάπτυξης της μεταλλείας διαφορετικού από την υπηρεσία διερευνήσεων των Μεταλλείων. Βέβαια στα καθήκοντα του ειδικού τμήματος ανάπτυξης της μεταλλείας θα εντάξει και την ακόλουθη διάταξη: *Σύντηξις της ήδη υπάρχουσας πολυνομίας και διαρρύθμισις αυτής εν σχέσει προς τον Οθωμ. Νόμον των Μεταλλείων και Λατομείων.*

Στις 6 Μαρτίου 1914 ψηφίζεται ο Ν. 186 «Περί εξελέγξεως των προ του νόμου ΓΦΚΔ' περί μεταλλείων υποβεβλημένων αιτήσεων παραχωρήσεως μεταλλείων».³²¹ Είχε προηγηθεί συζήτηση στην οποία ο Μιχαλακόπουλος ανέφερε ότι θα πρέπει να γίνουν σεβαστά και τα δικαιώματα που αποκτήθηκαν νόμιμα επί Τουρκοκρατίας.³²² Σύμφωνα με το άρθρο 1 του νόμου ορίζεται 5μελές Διοικητικό Δικαστήριο Μεταλλείων (Δ.Δ.Μ. στο εξής) με έδρα την Αθήνα, το οποίο θα αποφασίζει επί των αιτήσεων μετά από έκθεση που θα καταρτίζει ο Επιθεωρητής Μεταλλείων. Λεπτομερώς καθορίζεται η διαδικασία της αδειοδότησης. Μετά από τη δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, στην εφημερίδα ΣΚΡΙΠ αναφέρεται ότι οι σχετικές υπό εξέταση αιτήσεις υπερβαίνουν τις 2.000. Μεταξύ των μελών του Δ.Δ.Μ. περιλαμβάνεται ο Αλέξανδρος Παπαμάρκου, τμηματάρχης Μεταλλείων της Μακεδονίας. Επίτροπος της Επικρατείας έχει οριστεί ο Ηλίας Γούναρης με αναπληρωτή τον βοηθό επιθεωρητή Νικ. Γεωργιάδη. Στις 10 Μαΐου θα αρχίσει η εκδίκαση των υποθέσεων αλφαβητικά με τις αιτήσεις του Ν. Αιτωλοακαρνανίας.³²³

Το δεύτερο νομοσχέδιο που είχε υποβάλει ο Μιχαλακόπουλος «περί εκδικάσεως των εις τας νέας χώρας υπάρχοντων δικαιωμάτων προτιμήσεως επί μεταλλείων και ορυχείων» ψηφίζεται στη Βουλή κατ' άρθρο στις 11.11.1914, αφού έχουν προηγηθεί συζητήσεις με τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και έχουν προταθεί σχετικές τροπολογίες.³²⁴ Τελικά θα ψηφιστεί στο σύνολό του στις 10.12.1914. Καθορίζονται 3 διαφορετικές περιπτώσεις: 1) αυτών που είναι κάτοχοι οριστικών παραχωρήσεων. Αυτές εξακολουθούν να ισχύουν και διέπονται από τους όρους που περιγράφονται στα αντίστοιχα παραχωρητήρια μέχρι την έκδοση

³²¹ΦΕΚ78/Α/29.3.1914.

³²²Βλ. Πρακτικά Βουλής - ΙΘ' περίοδος - Β' Σύνοδος. Συνεδρίαση 6.3.1914.

³²³Βλ. ΣΚΡΙΠ, 2.5.1914.

³²⁴ Βλ. Εμπρός, 12.11.1914.

ειδικών νόμων (άρθρο 13), 2) όσων διεκδικούν αξιώσεις προτίμησης επί μεταλλείων που βρίσκονται στις Νέες Χώρες, επί τη βάσει δήλωσης που είχε υποβληθεί επί Τουρκοκρατίας, αλλά η οποία δεν είχε οδηγήσει σε έκδοση οριστικής παραχώρησης πριν από την κήρυξη του πολέμου, όπως και οι κάτοχοι πιστοποιητικών (ilmu khaber) ή αδειών έρευνας. Αυτοί υποχρεώνονται να καταθέσουν αίτηση εντός 6 μηνών στο Υ.Ε.Ο. απευθείας ή διά της αρμόδιας Διοικητικής αρχής, η οποία θα εκδικασθεί από το Δ.Δ.Μ. του Ν. 186 σύμφωνα με τους οθωμανικούς νόμους που ίσχυαν τη στιγμή της κήρυξης του πολέμου (άρθρο 1), 3) όσων ισχυρίζονται ότι έχουν ανακαλύψει μεταλλεία στις Νέες Χώρες από την κατάληψη των Νέων Χωρών και μετά. Αυτοί υποχρεώνονται εντός 3 μηνών να υποβάλουν αίτηση για έκδοση Α.Μ.Ε. στο Υ.Ε.Ο. (άρθρο 9).

Στις 15.12.1914 ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, Α. Μιχαλακόπουλος υποβάλλει στη Βουλή νομοσχέδια για την επέκταση της μεταλλευτικής νομοθεσίας στις Νέες Χώρες, την επέκταση του νόμου υπέρ των μεταλλευτών και για την συγχώνευση των Τμημάτων Μεταλλείων των Νέων Χωρών με την σχετική υπηρεσία του Υπουργείου.³²⁵ Στη συζήτηση για τη μεταλλευτική έρευνα στις Νέες Χώρες ο Δημήτριος Ράλλης αναφέρει ότι ο νόμος είναι αντισυνταγματικός, αλλά τον αντικρούει ο υπουργός.³²⁶ Ο Ράλλης επίσης διετύπωσε αντιρρήσεις σχετικά με την ρύθμιση της υπηρεσίας των Μεταλλείων, την οποία θεωρούσε ως υπέρ το δέον «πολυτελή». Ο Μιχαλακόπουλος απάντησε ότι ήδη πριν από την επέκταση του ελληνικού κράτους ομάδα μεταλλουργών(;) είχε προτείνει την επέκταση της υπηρεσίας και τώρα πλέον η πράξη αυτή κρινόταν αναγκαία.³²⁷

Δύο νόμοι ψηφίζονται την ίδια μέρα, στις 27 Δεκεμβρίου του 1914 και δημοσιεύονται στις 30.12.1914 μαζί με τον Ν. 529, ο οποίος είχε ψηφιστεί κάποιες μέρες πριν: ο Ν. 530 «Περί μεταλλευτικής ερεύνης των νέων χωρών» και ο Ν. 531 «Περί επεκτάσεως της μεταλλευτικής νομοθεσίας εις τας νέας χώρας και ρυθμίσεως της υπηρεσίας των μεταλλείων».³²⁸

Σύμφωνα με το μοναδικό άρθρο του Ν. 530 η υπηρεσία των Μεταλλείων μπορεί να προβεί σε μεταλλευτικές έρευνες στις Νέες Χώρες σε περιοχές όπου δεν υπάρχει οριστική παραχώρηση ή σε περίπτωση εκούσιας παραχώρησης από τη μεριά των ιδιοκτητών. Οι έρευνες αυτές θα διενεργηθούν είτε απ' ευθείας από την Υπηρεσία είτε με εργολαβία.³²⁹ Ο νόμος αυτός θα ισχύσει για δύο έτη και

³²⁵ Βλ. *Εμπρός*, 16.12.1914.

³²⁶ Για τη σχετική συζήτηση βλ. *Εμπρός*, 21.12.1914.

³²⁷ Βλ. *Μακεδονία, Σκριπ, ΕΜΠΡΟΣ*, 22.12.1914.

³²⁸ ΦΕΚ403/Α/30.12.1914.

³²⁹ Αυτός ο νόμος όπως θα δούμε και παρακάτω ουσιαστικά επιτρέπει την εισαγωγή του θεσμού των «δημοσίων μεταλλείων» ή της «εθνικοποίησης των μεταλλείων» στην Ελλάδα.

μετά την παρέλευση έτους πρέπει να υπάρξει επακριβής καθορισμός των περιοχών όπου θα διενεργηθούν οι έρευνες.

Τέλος σύμφωνα με τον Ν. 531 η ισχύς του Ν. ΓΦΚΔ' επεκτείνεται στην Κρήτη, Σάμο και τις λοιπές Νέες Χώρες. Επεκτείνεται επίσης στις Νέες Χώρες ο Ν. ΒΩΜΑ' περί Ταμείου μεταλλευτών. Οι σκωρίες των αρχαίων καμμινεύσεων ανήκουν στο κράτος και δημοπρατούνται. Οι υπηρεσίες των Μεταλλείων των Γενικών Διοικήσεων Ν. Χωρών συγχωνεύονται με την υπηρεσία των Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. (άρθρο 1). Το Τμήμα Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. (άρθρο 2 του Ν. 241/1914) μετονομάζεται σε «Διεύθυνση της Υπηρεσίας των Μεταλλείων». Το τμήμα της Διεύθυνσης αποτελούν ένας διευθυντής, ένας τμηματάρχης, ένας τεχνικός γραμματέας, 2 γραμματείς Α' ή Β' τάξης και οι απαραίτητοι γραφείς. Την εκτός του κέντρου υπηρεσία των μεταλλείων αποτελούν τρεις επιθεωρητές των μεταλλείων με βαθμό τμηματάρχου Α' τάξης. Κατά την πρώτη εφαρμογή του νόμου ορίζεται το προσωπικό των δύο πρώτων επιθεωρήσεων (Α' και Β' περιφέρειας)³³⁰ και η τρίτη θα συσταθεί εάν βεβαιωθεί ανάγκη. Μπορούν να προσληφθούν ως επιθεωρητές και αλλοδαποί (άρθρο 2). Διορίζονται και επόπτες μεταλλείων των οποίων καθορίζονται τα απαιτούμενα προσόντα. Οι υπάλληλοι των Γενικών Διοικήσεων των Νέων Χωρών μπορούν να διορισθούν στην υπηρεσία των Μεταλλείων μετά από γνωμοδότηση ειδικής επιτροπής. Ορίζεται η σχετική διαδικασία (άρθρο 3). Ορίζεται Γνωμοδοτικό Συμβούλιο των μεταλλείων το οποίο λειτουργεί στη Διεύθυνση της Υπηρεσίας των Μεταλλείων και αποτελείται από το Διευθυντή, τον Τμηματάρχη των Μεταλλείων, από δύο καθηγητές του Πανεπιστημίου ή του Πολυτεχνείου και από τρεις ειδικούς επιστήμονες από τους οποίους οι δύο τουλάχιστον κατέχουν ή εκμεταλλεύονται μεταλλεία στην Ελλάδα. Το συμβούλιο γνωμοδοτεί επί θεμάτων τεχνικής φύσεως και επί κάθε θέματος που τίθεται στην κρίση του Υ.Ε.Ο. (άρθρο 4).

Ανακεφαλαιώνοντας στις 30.12.1914, δημοσιεύονται στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης τρεις νόμοι που έχουν ως αντικείμενό τους την κατάσταση των μεταλλείων στις Νέες Χώρες. Με τον πρώτο, τον Ν. 529, καθορίζονται όσοι έχουν δικαιώματα επί των μεταλλείων, λόγω οριστικής παραχώρησης επί Τουρκοκρατίας και όσοι επίσης έχουν δικαιώματα προτίμησης επί μεταλλείων λόγω έκδοσης μεταλλευτικής άδειας επί Τουρκοκρατίας και τέλος καθορίζεται η διαδικασία για όσους ισχυρίζονται ότι ανακάλυψαν μεταλλείο μετά από την κατάληψη των περιοχών από τον ελληνικό στρατό. Με τον δεύτερο νόμο, Ν. 530, ουσιαστικά ανοίγει ο δρόμος για την εκμετάλλευση των δημοσίων μεταλλείων και με τον Ν. 531 επεκτείνεται η ελληνική νομοθεσία περί μεταλλείων (ουσιαστικά δηλ. ο Ν. ΓΦΚΔ') και στις Νέες Χώρες, ο Ν. ΒΩΜΑ' περί Ταμείου

³³⁰ Ουσιαστικά λοιπόν ο ιδρυτικός νόμος της ΕΜΒΕ είναι ο Ν. 531/1914.

Μεταλλευτών και ορίζεται η συγχώνευση των Τμημάτων Μεταλλείων των Γενικών Διοικήσεων των Νέων Χωρών με την ομώνυμη Υπηρεσία του Υ.Ε.Ο.

2.2.3. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Οι Ν. 529, 530 και 531/1914 δημοσιεύτηκαν στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης ενώ είχε ήδη ξεκινήσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Όπως ήταν φυσικό οι εργασίες των μεταλλείων υπέστησαν στη διάρκεια του πολέμου μία σημαντική επιβράδυνση. Σημαντικός λόγος υπήρξε η έλλειψη εργατικού δυναμικού καθώς οι εργάτες στα μεταλλεία επιστρατεύθηκαν. Από το 1915 εξάλλου στο Μακεδονικό Μέτωπο εμφανίζεται ο ανταγωνισμός Άγγλων και Γάλλων ως προς την οικονομική εκμετάλλευση της Μακεδονίας. Σύμφωνα με το πρώτο τεύχος του Εμπορικού Δελτίου της Μακεδονίας, (*Bulletin Commercial de Macédoine*), που εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη από τον πρόεδρο του Γαλλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου, Bonnier, όπως αναφέρεται από την Λητώ Αποστολάκου, το δεσμευμένο στην Ελλάδα κεφάλαιο [της Γαλλίας] ήταν ενάμισυ δισεκατομμύριο φράγκα, δηλαδή δύο φορές μεγαλύτερο από το βρετανικό, δέκα από το ρωσικό και τριάντα από το γερμανικό.³³¹ Μέρος του γαλλικού κεφαλαίου είχε επενδυθεί και στις εξορυκτικές εταιρίες του Λαυρίου. Και οι Βρετανοί είχαν το μερίδιό τους στην εκμετάλλευση μεταλλείων. Πέρα από τη δραστηριοποίησή τους στο λιγνιτωρυχείο της Δράνιστας, στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω, στις 16.1.1918 η εφημερίδα *Μακεδονία* αναφέρει ότι ανακαλύφθηκαν στη Γαλάτιστα Χαλκιδικής από τους Βρετανούς πλούσια μεταλλεία αμιάντου και άλλων μετάλλων τα οποία επρόκειτο να παραχωρηθούν σε βρετανική εταιρία.³³² Δεν αποκλείω να υπήρξαν και άλλες περιπτώσεις εκμετάλλευσης ή τουλάχιστον πρόθεσης εκμετάλλευσης από τους Βρετανούς.

Εξακολουθεί παρ'όλα αυτά η εκμετάλλευση ορισμένων μεταλλείων για την κάλυψη πολεμικών αναγκών. Στη Χαλκιδική τα ορυχεία λευκόλιθου των Αλλατίνη εργάστηκαν για τους Βρετανούς σύμφωνα με μία συμφωνία που είχαν κλείσει με το Υπουργείο Στρατιωτικών ενώ τα μεταλλεία Κασσάνδρας, μετά από μία παύση στα 1914-15 εξόρυσσαν σιδηροπυρίτη για το Γαλλικό Υπουργείο

³³¹ Βλ. Λητώ Αποστολάκου, «Βρετανική Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα: Μεταστροφή ή παλινδρόμηση; Η περίπτωση της Μακεδονίας 1917-1918», *Ιστορ* 4/1992, σελ. 89-114. Η αναφορά στο *Bulletin Commercial de Macédoine*, αρ. 1, 1 Σεπτεμβρίου 1916 στην σελ. 101. Δεν στάθηκε δυνατό να συμβουλευθώ την αρχική πηγή.

³³² Όπως αναφέρει η Αποστολάκου «Μεταλλεία που είχαν εκχωρηθεί για εκμετάλλευση στους Βρετανούς αντιμετώπιζαν ελλείψεις [σε εργατικό δυναμικό]». Βλ. Αποστολάκου, «Βρετανική Οικονομική Πολιτική», σελ. 107 σημ. 75. Βλ. επίσης για το ενδιαφέρον των Βρετανών στις εξορυκτικές επιχειρήσεις στη Χαλκιδική, στο Βάβδο και στη Γερακινή στον Basil C. Gounaris, «Doing Business in Macedonia: Greek Problems in British Perspective (1912-1921)», *European Review of History*, 5/2 (1998), σελ. 169-180.

Στρατιωτικών.³³³ Επίσης το 1917 ο Σαμ Καράσσο θα αιτηθεί και θα αποκτήσει για 5 χρόνια την εκμετάλλευση του εθνικοποιημένου μεταλλείου χρωμίου της Γερακινής.³³⁴ Έως το 1914 είχε εργαστεί ικανοποιητικά το μεταλλείο των Σπάιντελ, αλλά λόγω του πολέμου και άλλων λόγων οικονομικής φύσης σταμάτησαν όπως φαίνεται τελείως οι εργασίες του.³³⁵ Παρόλο που η παραγωγή και η πώληση μεταλλευμάτων ήταν χαμηλότερη το 1917 σε σχέση με το 1916, η αξία των προϊόντων υπήρξε ανώτερη και αυτό είχε άμεση σχέση με την έλλειψη εργατικών χεριών και με την αύξηση των τιμών κατά τόνο εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων.³³⁶

Στις 12.2.1916 ο Δ. Γούναρης (Υπουργός Εθνικής Οικονομίας) υποβάλλει στη Βουλή μεταξύ των άλλων νομοσχεδίων και νομοσχέδιο «περί αδειών εκμεταλλεύσεως επί εγγυήσει».³³⁷ Όταν γίνεται συζήτηση στη Βουλή στις 4.3.1916, ο Δημήτρης Γούναρης αναφέρει ότι στόχος είναι η αξιοποίηση πολλών μεταλλείων, που παραμένουν ανενεργά. Το ενδιαφέρον των βουλευτών που παρεμβαίνουν κυρίως στρέφεται γύρω από το ότι ο νόμος αδικεί τον πρώτο δηλωτή και επίσης αμφισβητείται η συνέπεια των πιθανών δηλωτών ως προς την έγκαιρη καταβολή της εγγύησης. Ο Γούναρης αναφέρει ότι επειδή οι τιμές των μεταλλευμάτων είναι ιδιαίτερα ευνοϊκές πιστεύει ότι οι δηλωτές θα φροντίσουν να είναι συνεπείς. Το προσωπικό όμως της υπηρεσίας δεν επαρκεί για τον έλεγχο των δηλώσεων. Μετά από την αποδοχή τροπολογιών το νομοσχέδιο γίνεται δεκτό στο σύνολό του κατά τη δεύτερη συζήτηση στις 19.3.1916.³³⁸

Την ίδια χρονιά θα δημοσιευτούν, με τη φροντίδα του ακούραστου Επιθεωρητή Μεταλλείων, Ηλία Γούναρη, τα φερμάνια τα οποία είναι σε ισχύ στην Μακεδονία όπως και οι άδειες εξόρυξης μεταλλευμάτων.³³⁹ Ο Α΄

³³³ Για περισσότερες λεπτομέρειες και αναφορές στα γαλλικά αρχεία βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 78-79. Βλ. επίσης Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη 1998: σελ. 181-183.

³³⁴ Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 81-82. Για την ιδιαίτερη κατηγορία των «εθνικών» ή «δημοσίων» μεταλλείων σε αντιδιαστολή με τις ιδιωτικές εκμεταλλεύσεις βλ. παρακάτω.

³³⁵ Σύμφωνα με την εφημερίδα *Μακεδονία* της 5.3.1914: «Εις το χωρίον Καζαβίτι της Θάσου οι αντιπρόσωποι μεταλλείων Σλέρφ και Σπάιντελ ευρέθησαν νεκροί. Είχον μεταβεί εκεί δι' ατμακάτου απέθανον δε εξ ασφυξίας εις τον θαλαμίσκον της ατμακάτου. Ευρέθη επίσης νεκρός και ο μηχανικός των. Ο εισαγγελεύς της πόλεως μας – της Καβάλας – μόλις ανηγγέλθησαν τ' ανωτέρω ανεχώρησεν επί τόπου προς ενέργειαν ανακρίσεων.»

³³⁶ Βλ. Ε. – J. Tsouderos, *Le relèvement économique de la Grèce*, Παρίσι – Νανσύ 1920: σελ. 201.

³³⁷ Βλ. *Πρακτικά της Βουλής – ΚΑ΄ περίοδος – Α΄ σύνοδος*. Συνεδρίαση 12.2.1916. Τα νομοσχέδια που προτείνονται εισάγονται ως κατεπείγοντα.

³³⁸ Ν. 746/1916, ΦΕΚ61/Α/28.3.1916.

³³⁹ Υ.Ε.Ο., Διευθύνσεις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, τ. Β΄, *Επτάνησος – Πελοπόννησος – Κυκλάδες και Νέαι Χώραι*, Αθήνα 1916. Οι οριστικές παραχωρήσεις είναι 24 και επίσης είναι σε ισχύ 29 άδειες εξόρυξης ορυκτών. Ενώ ο Βάλβης, στου οποίου τα

Παγκόσμιος Πόλεμος για την Ελλάδα δεν θα τελειώσει με τη συνθήκη του Νεϊγύ ή τη Συνθήκη των Σεβρών, αλλά θα παραταθεί με την Μικρασιατική Εκστρατεία. Στο τέλος η Δυτική Θράκη κατοχυρώνεται στην Ελλάδα και η περίοδος τελειώνει με την ανταλλαγή των πληθυσμών μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης που έχει ως αποτέλεσμα το να βρεθούν στον ελληνικό χώρο πάνω από 1.200.000 πρόσφυγες. Ανάμεσα σε αυτούς και εργάτες των μεταλλείων του Πόντου και των αποικιών που είχαν δημιουργήσει αυτοί στην Μικρά Ασία όταν εξαντλήθηκαν τα μεταλλεία στον Πόντο. Θα περάσουμε τώρα σε ένα θέμα για το οποίο ήδη έχουν γίνει κάποιες αναφορές, στα λεγόμενα «εθνικά μεταλλεία» σε αντιπαράθεση με τις ιδιωτικές εκμεταλλεύσεις.

2.2.4. «Εθνικοποίηση» των μεταλλείων - Δημόσια και Ιδιωτικά Μεταλλεία

Με το Ν. 1577/1918 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των περί οργανισμού του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας νόμων» ορίζεται ότι η Διεύθυνση της Υπηρεσίας των Μεταλλείων διαιρείται σε δύο τμήματα: 1) το τμήμα Δημοσίων Εκμεταλλεύσεων και 2) το τμήμα Ιδιωτικών εκμεταλλεύσεων (άρθρο 19). Τα καθήκοντα τα οποία σύμφωνα με ειδικούς νόμους είχαν ανατεθεί στον Τμηματάρχη των Μεταλλείων, ανατίθενται πλέον στον Τμηματάρχη των Ιδιωτικών εκμεταλλεύσεων (άρθρο 20). **Στο Τμήμα των Δημοσίων Εκμεταλλεύσεων υπάγονται η απευθείας ή δι' εργολαβίας εκμετάλλευση μεταλλείων, ορυχείων, αλυκών και λατομείων υπέρ του Κράτους, η μέριμνα για τη μεγαλύτερη δυνατή απόδοση αυτών όπως και η εκμετάλλευση και διαχείριση της σμύριδας της Νάξου, η διοικητική εποπτεία και η γενικότερη μέριμνα υπέρ αυτών.** Το προσωπικό του τμήματος αυτού αποτελείται από έναν τμηματάρχη α' ή β' τάξης, ένα μηχανικό μεταλλείων, δύο γραμματείς α' ή β' τάξης και δύο επιθεωρητές αλυκών α' ή β' τάξης (άρθρο 21). Στο τμήμα των Ιδιωτικών Εκμεταλλεύσεων υπάγονται όλα τα μεταλλεία στα οποία διενεργείται εκμετάλλευση από μέρους ιδιωτών, η εποπτεία, ο τεχνικός έλεγχος, η αστυνομία της μεταλλείας, η εφαρμογή των εργατικών νόμων, ο καθορισμός των φόρων, οι εκθέσεις και οι σχετικές στατιστικές. Το προσωπικό του αποτελείται από έναν τμηματάρχη α' ή β' τάξης, δύο γραμματείς α' ή β' τάξης και έναν λογιστή με βαθμό γραμματέα α' ή β' τάξης (άρθρο 22). Το προσωπικό των Επιθεωρήσεων Μεταλλείων αποτελούν **4 Επιθεωρητές Μεταλλείων** και **1 Επιθεωρητής Γεωλόγος**, όλοι με βαθμό τμηματάρχου α' τάξεως. Καθέναν από αυτούς μπορεί

υπομνήματα κάναμε εκτεταμένη αναφορά προηγουμένως, ανέφερε εν ισχύ 535 άδειες εξόρυξης μεταλλείων και 255 λατομείων, τελικά σύμφωνα με σχετική σημείωση στο βιβλίο *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, άδεια εξόρυξης στις Νέες χώρες απέκτησαν όσοι σύμφωνα με τον τουρκικό νόμο είχαν άδεια εξόρυξης λατομείων και είχαν υποβάλει τους νόμιμους τίτλους. Το προϊόν των λατομείων σύμφωνα με τον ελληνικό νόμο θεωρείται μετάλλευμα. Στην πλειοψηφία πρόκειται για άδειες για εξόρυξη λευκόλιθου. Βλ. εδώ Παράρτημα 1.

να πλαισιώνει ένας μηχανικός μεταλλείων, ένας γραφέας και οι αναγκαίοι επόπτες. Ο αριθμός των εποπτών δεν επιτρέπεται να υπερβαίνει τα δέκα άτομα.³⁴⁰ Οι έδρες των Επιθεωρητών, των μηχανικών μεταλλείων και των εποπτών καθορίζονται με Β. Δ. (άρθρο 23). Γίνεται αναφορά σε μεταλλειολογικό εργαστήριο (άρθρο 24) και στους μισθούς των διπλωματούχων τεχνικών υπαλλήλων της Διεύθυνσης Μεταλλείων και των υπαγομένων σε αυτήν υπηρεσιών (άρθρο 25).

Το 1918 είναι μία χρονιά γεμάτη με σημαντικά γεγονότα. Ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα της Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.) και γίνεται αναφορά στο καταστατικό του στην «εθνικοποίηση», μεταξύ των άλλων πλουτοπαραγωγικών πόρων, και των μεταλλείων. Στις 6 και 7 Φεβρουαρίου 1918 η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια συνεδρίασης της εκτελεστικής επιτροπής του Υπουργείου Μεταφορών υπό την προεδρία του Ελ. Βενιζέλου ορίστηκε επιτροπή η οποία θα ασχοληθεί με τις λεπτομέρειες σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της εθνικοποίησης των λιγνιτωρυχείων της χώρας.

Στις 18.11.1918 η εφημερίδα *Μακεδονία* δίνει μια άλλη πληροφορία: ότι επίκειται η εθνικοποίηση όλων των μεταλλείων στη Μακεδονία και στις 10.12.1918, οι Α. Παπαζαχαρίου, Γ. Χατζηγεωργίου, Ν. Γερμανός, και οι τρεις βουλευτές Θεσσαλονίκης, ζητούν από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Κ. Σπυρίδη, να πληροφορήσει την Βουλή: 1) αν αληθεύει ότι ελήφθη απόφαση από την Κυβέρνηση περί εθνικοποιήσεως «πάντων των μεταλλείων της Μακεδονίας», 2) σε πόσα μεταλλεία της Μακεδονίας γίνεται εκμετάλλευση και σε ποιά, 3) αν γίνεται η εκμετάλλευση από ιδιώτες, ποιος είναι ο τρόπος παραχώρησης και αν αφορά αυτή δημοπρασία ή ιδιωτική σύμβαση. Στην τελευταία περίπτωση, ζητείται να κατατεθούν στη Βουλή οι συμβάσεις.

Ο Σπυρίδης κατέθεσε στη Βουλή τον εξής κατάλογο των εθνικών μεταλλείων:

³⁴⁰ Με τον Ν. 2258/1920 «περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων «περί οργανισμού του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας», άρθρο 17, οι επόπτες από 10 μειώνονται σε 2 και με Β.Δ. που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ97/Α/2.6.1921, οι 2 επόπτες μεταλλείων τοποθετούνται ο ένας στην Α' περιφέρεια και ο άλλος στην Β' περιφέρεια.

Πίνακας 2.1. Εθνικά Μεταλλεία Μακεδονίας (1918)

	Μετάλλευμα	Χώρος	Εκμετάλλευση
1	Λιγνίτης	Μπάνιτσα (Φλωρίνης)	Γαλλικές Στρατιωτικές Αρχές
2	Λιγνίτης	Δράνιστα (Κατερίνης)	Αγγλικές Στρατιωτικές Αρχές – Δ. Χατζόπουλος και Σπ. Αγαπητός (Ν. 714/16)
3	Χρώμιο	Βάβδος Χαλκιδικής	Γ. Γεωργίου – Ισαάκ Γιαχιέλ (Εργολάβοι – 5ετής διάρκεια)
4	Χρώμιο	Σκοτίνα Πλαταμώνα	Θ. Αναγνωστόπουλος (Εργολάβος – 5ετής διάρκεια)
5	Λιγνίτης	Τσερέπλιανη (Παγγαίου)	Προς δημοπρασία
6	Χαλκός	Περιβόλι Γρεβενών	Αδυναμία μεταφοράς
7	Πετρέλαιο	Ιωάννινα	Υπό μελέτη
8	Χρώμιο	Γερακινή (Χαλκιδικής)	Μέρος προς δημοπρασία – μέρος με σύμβαση σύμφωνα με Ν. 718/1917 ³⁴¹

Πηγή: *Πρακτικά Βουλής – Περίοδος Κ' – Σύνοδος Γ. Συνεδρίαση της 10.12.1918.*

Μόνον τα 4 πρώτα τελούσαν υπό εκμετάλλευση. Ο Σπυρίδης ανέφερε επίσης ότι υπήρχαν από Τουρκοκρατίας 24 Ο.Π. και 20 άδειες εξόρυξης ορυκτών περιορισμένης διάρκειας.³⁴² Όλα τα ιδιωτικά μεταλλεία τελούσαν σε αργία. Μόνο στα μεταλλεία της Εταιρίας Κασσάνδρας διενεργούνταν μικρή εκμετάλλευση θείουχου σιδήρου για τους Συμμάχους. Η Κυβέρνηση είχε παραχωρήσει μερικές άδειες προσωρινής εκμετάλλευσης, οι οποίες επίσης τελούσαν σε καθεστώς αργίας.

³⁴¹Πρόκειται για το μεταλλείο που είχε παραχωρηθεί στον Σαμ Καράσσο, πρώην αντιπρόσωπο των Αλλατίνη.

³⁴²Τα στοιχεία συμφωνούν με αυτά που είχαν δημοσιευθεί το 1916 από τον Η. Γούναρη.

Ο ίδιος Υπουργός, σε συνέντευξη που παραχώρησε το 1920 στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* σχετικά με την δράση του Υ.Ε.Ο. την τριετία 1917-20, η οποία αναδημοσιεύτηκε ως ξεχωριστός τόμος,³⁴³ ανέφερε ότι το μεταλλευτικό ζήτημα επί της Υπουργίας του από το 1917 χωριζόταν σε δύο σκέλη, α) στην εθνικοποίηση των μεταλλείων και β) στα ιδιωτικά μεταλλεία. Όσο για την εθνικοποίηση αναφέρει ότι η βάση είχε τεθεί το 1914 με το Ν. 530 και αφορούσε τα μεταλλεία των Νέων Χωρών και την απευθείας από το κράτος ή μέσω εργολάβου εκμετάλλευση των μεταλλείων εκείνων τα οποία δεν είχαν ακόμη εκχωρηθεί ή επί των οποίων υπήρχε άδεια από τον ιδιοκτήτη (για εκμετάλλευση από το κράτος). Χρήση όμως της σχετικής νομοθεσίας έγινε μόλις το 1917 και η εθνικοποίηση των μεταλλείων δεν αφορούσε το σύνολο των μεταλλείων, αλλά την εκμίσθωση σε εργολάβους ορισμένων μεταλλείων όπως του λιγνιτωρυχείου της Δράνιστας, των μεταλλείων χρωμίου Βάβδου, Γερακινής, Νεζερού, λιγνιτωρυχείου Μπάνιτσας κλπ. με στόχο να αποκτήσει σοβαρά πλεονεκτήματα το Δημόσιο με την εκμετάλλευση αυτού του τύπου. Οι λόγοι από την άλλη που οδήγησαν σε βραδύτητα αναφορικά με την έκδοση αδειών ή παραχωρήσεων ιδιωτικών μεταλλείων ήταν η «πολυτέλεια διατυπώσεων και αι δυσχέρειαι επιτοπίου ελέγχου», που όμως ελαχιστοποιήθηκαν με τη χρήση διαφόρων νομοθετικών τροποποιήσεων.

Το 1921 ο Δημήτρης Καλιτσουνάκης (1888-1982),³⁴⁴ νομικός, οικονομολόγος και πολιτικός, με σπουδές στη Γερμανία κατά τα έτη 1914-19, ο οποίος εισήγαγε τον εξελικτικό σοσιαλισμό στην Ελλάδα, επ' ευκαιρία της υφηγεσίας του στην έδρα της Κοινωνικής Οικονομίας στη Νομική Σχολή του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, απηύθυνε εναρκτήριο λόγο,³⁴⁵ στον οποίο αναφέρθηκε στο θέμα της εθνικοποίησης στη Γερμανία,³⁴⁶ και ιδιαίτερα στην εθνικοποίηση των ανθρακωρυχείων. Όσο για την Ελλάδα όμως θεωρούσε ότι λόγω της συγκεκριμένης οικονομικής κατάστασης, εθνικοποίηση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνον και σε ελάχιστο μέτρο στον τομέα της γεωργίας και στην εμπορική ναυτιλία. Η βασική του θεώρηση ήταν ότι σε εθνικοποίηση

³⁴³ Το Υπουργείον της Εθνικής Οικονομίας. Η δράσις αυτού κατά την τριετίαν 1917-1920. Αναδημοσίευσις συνεντεύξεως του Υπουργού κ. Κ. Σπυρίδη, εν τω «Ελευθέρω Τύπω», επί του έργου της κυβερνήσεως των Φιλελευθέρων, Αθήνα 1920: σελ. 20-22.

³⁴⁴ Για μία αναλυτική παρουσίαση του Καλιτσουνάκη και του έργου του βλ. Μ. Κουντούρης, *Η εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα, 1837-1942*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998: σ. 167-193.

³⁴⁵ Δημήτριος Καλιτσουνάκης, «Αι σημεριναί τάσεις προς εθνικοποίησιν», *ΑΟΚΕ*, τ. 1, τχ. 1, Αθήνα 1921, σ. 49-72.

³⁴⁶ Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο οι χώρες προσπάθησαν με διαφορετικούς τρόπους να αντιμετωπίσουν τις οικονομικές συνέπειες των κοινωνικών αλλαγών που εμφανίστηκαν. Η σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση της Γερμανίας προχώρησε σε «κοινωνικοποίηση» των μεταλλείων και των μεταλλουργείων, στην αναγνώριση των κοινωνικών συνδικάτων και στην εισαγωγή του 8ώρου. Βλ. Charles H. Feinstein κ.ά., *The World Economy*, σελ. 30.

μπορούσαν να προχωρήσουν κράτη τα οποία είχαν ήδη επιτύχει μία ικανοποιητική οικονομική ανάπτυξη.

Την ίδια χρονιά θα κυκλοφορήσει και η πρώτη ουσιαστικά πραγματεία η οποία ασχολείται αποκλειστικά και μόνο με το Μεταλλευτικό Δίκαιο.³⁴⁷ Ο συγγραφέας της, Σόλων Παπαδημητρίου, υπήρξε εισηγητής στη Διεύθυνση των Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο., οπότε τα στοιχεία που αναφέρει προέρχονται από επίσημη πηγή. Αφού παραθέσει πληροφορίες σχετικά με το Μεταλλευτικό Δίκαιο όπως αυτό ισχύει σε άλλες χώρες (Γερμανία, Γαλλία, Αγγλία, Αμερική, Ρωσία³⁴⁸ κλπ.), σε δύο σημεία του έργου του ασχολείται με το θέμα της εθνικοποίησης των μεταλλείων. Στο πρώτο (σελ. 51-55) με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η εθνικοποίηση των μεταλλείων ως τρόπος λύσεως του μεταλλευτικού προβλήματος», αναφέρει ότι πολλοί θεωρούν ότι το ζήτημα που προέκυψε εξαιτίας του γεγονότος ότι από τις 700 παραχωρήσεις που δόθηκαν σε ιδιώτες μεταξύ των ετών 1861 και 1910 μόνον στις 40-50 συντελέστηκε εκμετάλλευση, θα λυθεί μόνο με εθνικοποίηση των μεταλλείων. Διάφοροι πάλι ζητούν να κηρυχθούν εθνικά όλα τα μη οριστικώς παραχωρηθέντα μεταλλεία στην Παλαιά και Νέα Ελλάδα. Η άποψη του ίδιου του συγγραφέα είναι ότι το κράτος «δεν δύναται να διεξαγάγει μεταλλευτικές επιχειρήσεις, δια την ευόδωση των οποίων απαιτείται ειδικώς η ιδιωτική πρωτοβουλία». (Η υπογράμμιση του συγγραφέα). Αναφέρει επίσης παραδείγματα άλλων κρατών τα οποία απέτυχαν σε αυτόν τον τομέα, παρόλο που υπερετερούν σε διοικητικά θέματα. Στο τέλος όμως ο Σ.Π. δεν αποκλείει εντελώς την εθνικοποίηση. Θεωρεί ότι πρέπει αυτή να πραγματοποιηθεί σε μεταλλεία γνωστά για την άριστη ποιότητά τους και την ποσότητά τους, πχ. στα μεταλλεία χρυσού. Ένας άλλος λόγος για τον οποίο πρέπει να προτιμηθεί η εθνικοποίηση των μεταλλείων είναι ότι έτσι θα μπορέσει να προσελκύσει το κράτος το ξένο κεφάλαιο. Στην πλειοψηφία τους όμως τα μεταλλεία πρέπει να τα εκμεταλλεύονται ιδιώτες με τη βοήθεια σωστότερων διοικητικών μηχανισμών.

Περαιτέρω, αφιερώνει και ένα ολόκληρο κεφάλαιο στο θέμα. Πρόκειται για το «Κεφ. ΙΔ'. Εκμεταλλεύσεις υπέρ του Κράτους» (σ. 269-289). Αναφέρεται σε εκμετάλλευση που γίνεται από εργολάβο αντί μισθώματος ή αντί ποσοστού επί της προσόδου. Αυτές οι εκμεταλλεύσεις αφορούν τα εξής μεταλλεία ή μεταλλεύματα: α) σκωρίες και εκβολάδες, β) μυλόπετρες και γύψο της Μήλου, γ) σμύριδα, δ) χρυσό, αργυρομεταλλεύματα και λοιπά πολύτιμα μέταλλα, ε) ορυκτά άλατα και αλυκές, στ) πισσάσφαλτο και πετρέλαια, ζ) το μεταλλείο των

³⁴⁷ Σόλων Παπαδημητρίου, *Στοιχεία του Ελληνικού Μεταλλευτικού Δικαίου*, Αθήνα 1921.

³⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 28 σημ. 2: Κατά το Σύνταγμα των Σοβιέτ όλα τα μεταλλεία είχαν περάσει στην κυριότητα του Κράτους. Το 1927 όμως άλλαξε αυτή η κατάσταση με τη δημοσίευση του Γενικού Μεταλλευτικού νόμου. Βλ. παρακάτω.

Χαλάρων της Σερίφου (Ν. ΓΦΙΗ'), η) τα μεταλλεία της Μακεδονίας σύμφωνα με το Ν. 530/1914, θ) τα δημόσια μεταλλεία των Νέων Χωρών (Ν. 958/1917). Αναφέρει τα Β.Δ. σύμφωνα με τα οποία έγινε εκτελεστός ο Ν. 530/1914 και επίσης αναφέρει ότι όσοι είχαν παραχωρήσεις από Τουρκοκρατίας σε μεταλλεία που εθνικοποιήθηκαν, έχουν δικαίωμα στο 10% επί των καθαρών κερδών.

Στην έκθεση που υπέβαλε για το έτος 1923 ο Τμηματάρχης – Μηχανικός της Επιθεώρησης Ν. Γ. Γεωργιάδης³⁴⁹ φαίνεται αντίθετος με το πείραμα της εθνικοποίησης, το οποίο θεωρεί ότι έγινε λόγω τεχνητής έντασης εργασίας στα μεταλλεία και επειδή το Κράτος θεώρησε ότι θα ήταν συμφέρουσα η αύξηση της συμμετοχής του στα κέρδη. Ως βάση θεωρούνται οι Ν. ΓΦΙΗ' (3518)/1910 (εξαίρεση του μεταλλείου Ακρωτηρίου Χαλάρων Σερίφου από τους περί μεταλλείων νόμους), 530/1914 («περί μεταλλευτικής ερεύνης Νέων Χωρών»), 958/1917 («περί εκδόσεως εις εργολαβίαν των δημοσίων μεταλλείων των Νέων Χωρών»), σύμφωνα με τους οποίους εξαιρέθηκαν κάποιες περιοχές από την υπαγωγή τους στους γενικούς νόμους περί μεταλλείων.

Ο συγγραφέας θεωρεί ότι από τη μια είναι υπερτιμημένη η συμβολή – στην οικονομία της χώρας - της δραστηριότητας των μεταλλευτών και από την άλλη έχει υποτιμηθεί η ισχύς του παράγοντα της διεθνούς αγοράς,

...δηλ. το γεγονός της αυτόχρημα εξουσίας ζωής ή θανάτου, ην κέκτηται αυτή επί της ημετέρας μεταλλείας, δεδομένου όντος, ότι η κατανάλωσις πάντων των ημετέρων μεταλλευτικών προϊόντων εξαρτάται εκ των ευμενών διαθέσεων και της αφομοιωτικής ικανότητος εκείνης, μη εξαιρουμένου εν τω ζητήματι της κατανάλωσεως μηδέ του ημετέρου λιγνίτου, ούτινος και αυτή η εγχώριος κατανάλωσις, λόγω των ουσιωδών πλεονεκτημάτων του λιθάνθρακος, εξαρτάται ωσαύτως εκ της τιμής, εις ην προσφέρεται εν τη ημετέρα αγορά ο ξένος λιθάνθραξ.

Αποτέλεσμα της κατάστασης αυτής είναι τα περισσότερα «εθνικοποιηθέντα» μεταλλεία να αργούν ή το κράτος να έχει προβεί σε μεταρρυθμίσεις ως προς τις σχετικές συμβάσεις υπέρ των μισθωτών. Αναφέρεται ως παράδειγμα το μεταλλείο των Χαλάρων και η εταιρία νικελίου «Λοκρίς». Θεωρεί ότι θα πρέπει τα μεταλλεία να αποδοθούν στην ιδιωτική πρωτοβουλία και δραστηριότητα, όταν θα τελειώσει η ισχύς του Ν. 530 που ισχύει στις Νέες Χώρες. Πρέπει επίσης να δημοσιευθεί νέος νόμος περί εθνικοποίησης που να έχει ως στόχο απλά να ξεκαθαριστεί η κατάσταση σε μεταλλεία στα οποία υπάρχει ασυμφωνία μεταξύ των συνιδιοκτητών και

³⁴⁹Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, *Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1923. Έκθεσις μετά στατιστικών πινάκων* υπό Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1924: σελ. 18-20.

επιπλέον να επισπευσθεί η νομοθετική πρόνοια για 300 περίπου μεταλλεία τα οποία προέρχονται από έκπτωση ή από παραίτηση και επομένως προκαλούν ζημία στον δημοσιονομικό τομέα λόγω μη καταβολής στρεμματικού φόρου.

Σε Ν.Δ. που δημοσιεύτηκε το 1925³⁵⁰, δίνονται επιπλέον λεπτομέρειες ιδίως για τα εθνικά μεταλλεία. Στο άρθρο 6, σχετικά με την στρεμματική φορολογία επί εθνικών μεταλλείων ισχύουν τα οριζόμενα στις ειδικές συμβάσεις εκμετάλλευσης. Στο άρθρο 9 ιδιαίτερος ορίζεται ότι το δικαίωμα εκμετάλλευσης δημοσίων μεταλλείων χορηγείται **μόνο** δια δημοπρασίας ή κατόπιν σύμβασης, η οποία επικυρώνεται με ειδικό νόμο. Στην περίπτωση δημοπρασίας οι προσφορές μπορεί να ορίζονται ελεύθερα και σε αυτήν την περίπτωση αποφασίζει το κατά τον Ν. 714 Μεταλλευτικό Συμβούλιο. Για τα ήδη υπό εκμετάλλευση δημόσια μεταλλεία, οι παραχωρησιούχοι μπορούν να αποχωρήσουν από την εκμετάλλευση 5 χρόνια πριν από τη λήξη της σύμβασης. Σε όποιον μπορεί να αποδείξει την ύπαρξη κοιτασμάτων πολυτίμων μετάλλων τα οποία εξαιρούνται από την ιδιωτική εκμετάλλευση σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους, παραχωρείται 5% από τα κέρδη του Δημοσίου.³⁵¹ Σύμφωνα με το άρθρο 11 επιτρέπεται να αναγραφεί ετήσια πίστωση μέχρι 100.000 δρχ. για έργα εκμετάλλευσης ή συντήρησης εθνικών μεταλλείων.

Ο Γεώργιος Π. Χαριτάκης,³⁵² ο οποίος υπήρξε Υπουργός Γεωργίας και Βιομηχανίας το 1926, εξέδωσε το 1927 ένα κλασσικό βιβλίο για την ελληνική βιομηχανία, όπου, ακολουθώντας έκθεση του Γ. Ξυνόπουλου,³⁵³ αναφέρεται στα δημόσια μεταλλεία, δημόσια και ιδιωτικά λατομεία.³⁵⁴

Παραμένει δυστυχώς ανώνυμο λεπτομερές άρθρο που δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες στην εφημερίδα *Οικονομολόγος των Αθηνών* το 1926. Κατά τη γνώμη μου ο συγγραφέας του υπήρξε στέλεχος της Διεύθυνσης Μεταλλείων.³⁵⁵

³⁵⁰ Ν.Δ. «Περί τροποποιήσεως διατάξεων τινων μεταλλευτικών νόμων» (ΦΕΚ255/Α/17.9.1925).

³⁵¹ Βλ. εδώ Κεφάλαιο για τα ορυχεία χρυσού.

³⁵² Βλ. Γεωργίου Π. Χαριτάκη *Έργων Επιτομή*, (επιμ.) Μαργαρίτας Δρίτσα, Αθήνα 1990.

³⁵³ Γεώργιος Ξυνόπουλος (1885-1969), Έλληνας δημόσιος λειτουργός, βουλευτής, διευθυντής και γενικός διευθυντής του Υ.Ε.Ο. και κατά πολλούς ιδρυτής του Μεταλλευτικού Δικαίου στην Ελλάδα. Η άποψη του Ξυνόπουλου επί του θέματος της εθνικοποίησης φαίνεται ξεκάθαρα στο έργο του: Γεώργιος Ι. Ξυνόπουλος, «Ιστορία του Μεταλλευτικού Δικαίου και πορίσματα εκ ταύτης», *Σπουδαί* 3/4 (1953), σελ. 373-386.

³⁵⁴ Βλ. Γ. Χαριτάκη, *Η ελληνική βιομηχανία (Βιομηχανία – Μεταλλεία – Εργασία)*, Αθήνα 1927: σελ. 67-68. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Χαριτάκης «Εκ των μελετησάντων το ζήτημα οι Σ. Παπαδημητρίου και Γ. Ξυνόπουλος κηρύσσονται κατ' αρχήν κατά της εθνικοποίησης, ο δε Μ. Σαπνάς προτείνει και την κατάργησιν της υφισταμένης εθνικοποιήσεως» (στο ίδιο, σελ. 67 σημ. 3).

³⁵⁵ «Τα Μεταλλεία της Ελλάδος», *Οικονομολόγος Αθηνών*, 22.5.1926 (Δημόσια Μεταλλεία) και 29.5.1926 (Ιδιωτικά Μεταλλεία). Από τις 1.5 έως 1.10.1926 ο *Οικονομολόγος Αθηνών* είχε καλύψει με άρθρα του μία αποτυχημένη απεργία των γαιανθρακωρύχων της Αγγλίας. Ένα από τα αιτήματά των απεργών αποτελούσε και η εθνικοποίηση των γαιανθρακωρυχείων. (Βλ. Dick Geary, *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 203). Η εθνικοποίηση των

Θα αναφερθούμε στις πληροφορίες από αυτό το άρθρο καθώς είναι οι πιο λεπτομερείς που έχουμε μέχρι τώρα επί του θέματος.

Σύμφωνα με τη διάκριση που ακολουθείται στο άρθρο τα μεταλλεία της Ελλάδος χωρίζονται σε δημόσια και ιδιωτικά. Τα δημόσια χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες:

- 1) Σε μεταλλεία που περιέχουν ορυκτά των οποίων η εκμετάλλευση εξαιρείται υπέρ του κράτους σύμφωνα με τον Ν. ΓΦΚΔ' και τους τροποποιητικούς του.
- 2) Σε μεταλλεία για τα οποία έχει προβλεφθεί με ειδικό νόμο η εξαίρεση υπέρ του Κράτους. Μπορεί να εξαιρούνται και ολόκληρες περιοχές.
- 3) Σε μεταλλεία που εκμεταλλεύεται το κράτος, λόγω διαδοχής σε δικαιώματα που κατείχε προηγουμένως το Τουρκικό Δημόσιο.

Στην α' κατηγορία ανήκουν: α) αυτοφυή μέταλλα, χρυσός και πολύτιμα μέταλλα, β) αργυρομεταλλεύματα και βαρυτίνη Μήλου, Κιμώλου και Πολυαίγου, γ) ορυκτό μαγειρικό άλας, δ) σμύριδα πλην ορισμένης σμύριδας των Ν. Χωρών, ε) πετρέλαια (Ν. ΓΦΚΔ', άρθρο 1 παρ. δ', Ν. 1377/1918, Ν. 2149 άρθρο 13 και Ν.Δ. 6/9/1925, άρθρο 18 εδάφ. β' και γ'). 'Όσον αφορά τη σμύριδα αυτή αποφέρει ετησίως 18.000 τόνους και έσοδα 100.000 αγγλικές λίρες. Τα μισά αποτελούν έξοδα εξόρυξης και τα άλλα μισά πρόσοδο του κράτους, αλλά υπέγγυο στο Δημόσιο Χρέος. Όσο για το χρυσό υπάρχουν δύο δημόσια μεταλλεία που έχουν παραχωρηθεί σε ιδιώτες με σύμβαση: α) στην περιφέρεια Νιγρίτας σύμβαση μεταξύ Δημοσίου και του Ισπανού Δον Ραφαήλ Λουσσάλ-Φερράν.³⁵⁶ Επειδή οι έρευνες υπήρξαν άκαρπες, ο παραχωρησιούχος έχει θεωρηθεί έκπτωτος και β) σύμβαση μεταξύ Σιώτη και Τζων Δάνκαν³⁵⁷ για την περιοχή από το Λαγκαδά μέχρι τη Λιγκόβανη (σημ. Ευλόπολη Θεσσαλονίκης).

Στην β' κατηγορία ανήκουν: α) Το μεταλλείο των Χαλάρων στη Σέριφο (Ν. ΓΦΠ'/1910, β) οι σκωρίες (Ν. 531/1914 άρθρο 1 εδάφ. γ') και γ) βάσει του Ν. 530/1914 τα παρακάτω μεταλλεία των Νέων Χωρών:

ανθρακωρυχείων στην Αγγλία τελικά θα γίνει πραγματικότητα μόνο κατά το 1947 με τη θεσμοθέτηση του National Coal Board.

³⁵⁶ Για τον Λούσα και ομάδα Ισπανών που ζήτησε να αναλάβει ανάθεση εκμετάλλευσης σε μεταλλείο χρυσού στην Ελλάδα, μαζί με πρόταση γι αυτό και σχολιασμό βλ. ΥΠΕΞ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919, Δ/ΑΑΚ(6). Α.Π. 5709/31/13.6.1919. Σημείωμα από το ΥΠΕΞ προς το Υ.Ε.Ο. σχετικά με πρόταση από ισπανικούς κύκλους για ανάθεση εκμετάλλευσης μεταλλείου χρυσού σε γνωστό Ισπανό. Πρόταση στα γαλλικά και επεξηγηματικές σημειώσεις. Τηλεγράφημα Διομήδη προς Βενιζέλο με το οποίο του κοινοποιείται τηλεγράφημα του Υ.Ε.Ο. σχετικά με την υπόθεση Λούσα. Αθήνα, 23.6.1919. Τηλεγράφημα του Βενιζέλου προς το Υ.Ε.Ο. μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών σε απάντηση του ανωτέρω. Παρίσι, 27.8.1919.

³⁵⁷ Βλ. αργότερα την Α.Ε. Χρυσωρυχεία Β. Ελλάδος στο κεφάλαιο για τα ορυχεία χρυσού.

Πίνακας 2.2. Εθνικοποιηθέντα Μεταλλεία Νέων Χωρών (Ν. 530/1914)

	ΜΕΤΑΛΛ.	ΧΩΡΟΣ	ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ (ΕΤΗ)	ΑΠΟ	ΜΙΣΘΩΜΑ	ΕΛΑΧΙΣΤΟ ΟΡΙΟ
1	Λιγνίτης	Μπάνιτσα Α'	Α. Μητρεντζος	25	28.2.1925	1 χρ.δρχ./τόνο	12.000 τόνοι τα 2 πρώτα έτη, 20.000 το τρίτο, 30.000 τα επόμενα
2	Λιγνίτης	Μπάνιτσα Β'	Δ. Διαμαντόπουλος	25	1.11.1924	5.000 χρ.δρχ τα 2 πρώτα έτη, 10.000 τα υπόλοιπα	
3	Λιγνίτης	Τσερέπλιανη - Κορμίστα	Παπαβασιλείου	30	15.4.1920	6% επί του ακαθαρίστου λιγνίτου	10.000 τόνοι
4	Λιγνίτης	Δράνιστα	Α.Ε. Δράνιστα	25	14.3.1925	3,25 δρχ./τόνο, όταν 200 δρχ. η τιμή του γαιάνθρακα Κάρδιφ. στον Πειραιά, 1,5 δρχ./τόνο, όταν τιμή Κάρδιφ κάτω των 100.	15.000 τόνοι
5	Μαγγάνιο	Πόπλιτς (Δράμας)	Γ. Γεωργίου	40	8.2.1923	5% επί της ακαθαρίστου αξίας fob λιμένα φόρτωσης	1.200 τόνοι
6	Λευκόλιθος και χρωμίτης	Βάβδος Χαλκιδικής	Α.Ε. Διερευνήσεων και Μεταλλευτικών Έργων	25	25.4.1923	3,5 σελίνια για χρώμιο, 1 σελίνι για λευκόλιθο	250 τόνοι- χρώμιο, 700 τόνοι- λευκόλιθος
7	Χρώμιο (επιφανειακές εμφανίσεις)	Νεζερός - Σκοτίνα - Πλαταμώνας	Ακαρπη η δημοπρασία				
8	Χαλκός (επιφανειακές εμφανίσεις)	Περιβόλι και Αβδέλα Ν. Κοζάνης	Ακαρπη η δημοπρασία				
9		Κίρκα και Καρά Καγιά Δ. Θράκης	Παραχώρηση στον Alfred Jackson	50		15% επί των καθαρών κερδών	250 λίρες Αγγλίας. Εντός 5ετίας, ερευνητικά έργα 30.000 λιρών. Κατάθεση εγγύησης.

Πηγή: Εφημ. Οικονομολόγος των Αθηνών, 22.5.1926.

Στην γ' κατηγορία ανήκουν τα εξής μεταλλεία:

Πίνακας 2.3. Μεταλλεία που εκμεταλλεύεται το Κράτος λόγω διαδοχής του Τουρκικού Δημοσίου

	ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑ	ΘΕΣΗ	ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ	ΔΥΝΑΜΕΙ	ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
1	Λιγνίτης	Βουβαλόπετρα Καρυστίας - Εθνικό Λιγνιτωρυχείο Κύμης	1830-1852: Βαυαροί τεχνικοί. Εκμίσθωση στην Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία για 30 έτη. Β.Δ. 21.11.1898 στην Εταιρεία Δημοσίων και Δημοτικών Έργων. Ανάκληση Β.Δ. 26.3.1900. Α.Ε. Επιχειρήσεων.		Εκπτώτοι
2	α) καλαμίνα, β) σίδηρος, ψευδάργυρος, αργυρούχος μόλυβδος, χαλκός	Δημόσια Μεταλλεία Θάσου	Δύο μισθωτήρια του Φρ. Σπάιντελ, 18.6.1903, α) θέση Βούβες και β) 12.10.1904. Μεσεγγύηση. Δημόσιος πλειστηριασμός. Κερδίζει ο Βέλγος Georges Boseret στις 15.2.1925. Μεταβίβαση στην Ανώνυμη Ελληνική Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Εταιρεία (ΑΕΜΜ).	Συνθήκη των Αθηνών	Με τον εκμισθωτή μελετάται η εγκατάσταση μεταλλουργίας ψευδαργύρου. Με το τέλος της μίσθωσης οι εγκαταστάσεις στο Δημόσιο.
3	χρυσός	Αβρέτ - Ισάρ Κιλκίς	Ν. 2414/19 στον Λουδοβίκο Καζβίσκη. Ν. 958/ παράταση μεταλλευτικών ερευνών μέχρι τα τέλη του 1926 και ίσως τα τέλη του 1927.	Συνθήκη των Αθηνών	

Πηγή: όπως για τον πίνακα 2.

Διενεργείται εργολαβία σε όλα πλην των σμυριδωρυχείων Νάξου. Με το Ν.Δ. 9.5.1925, άρθρο 9, καταργήθηκε ο Ν. 958/1917 «περί εκδόσεως εις εργολαβίαν των δημοσίων μεταλλείων Νέων Χωρών». Εισπράττονται από τα δημόσια μεταλλεία πλην του μισθώματος, 1) φόρος καθαρής προσόδου, (Ν. 2173/1920), 2) στρεμματικός φόρος, 3) εισφορά υπέρ του ταμείου των Μεταλλευτών.

Επωφελής είναι μόνον η εκμετάλλευση του ορυχείου λευκόλιθου Βάβδου και του λιγνιτωρυχείου Μπάνιτσας Α'.

Τα έσοδα του Δημοσίου από τα μεταλλεία είναι: α) από τη σμύριδα, 1.000.000 χρ. δρ. και β) από τα υπόλοιπα μεταλλεία, 500.000 χρ. δρ. Στα περίπου 50 μεταλλεία εν λειτουργία το έτος 1926 απασχολούνται κατά προσέγγιση 10.000 εργάτες. Εξάγονται 400.000 τόνοι μεταλλεύματος αξίας περίπου 12.000.000 χρ. δρ. Όλα πωλούνται στο εξωτερικό εκτός από τον λιγνίτη. Εκτός από τη Μακεδονία τώρα πλέον εντάσσεται στο ελληνικό κράτος και η Θράκη και αυτό έχει ως αποτέλεσμα κατ' αρχάς να επεκταθεί σε αυτήν η ισχύουσα εν Ελλάδι

νομοθεσία. Δεν εισάγονται όμως οι Ν. 529, 530 και 531/1914.³⁵⁸ Σύμφωνα με το άρθρο 3 του Ν.Δ. τα μη οριστικά παραχωρημένα μεταλλεία Θράκης είναι δυνατό να εξαιρεθούν υπέρ του Δημοσίου οπότε η εκμετάλλευσή τους θα διενεργείται σύμφωνα με τις ειδικές διατάξεις που αφορούν τα δημόσια μεταλλεία. Μεταξύ των δημοσίων μεταλλείων βρίσκονταν και τα μεταλλεία της Θάσου σύμφωνα με την συνθήκη της Λωζάνης. Τώρα σε Δ. περί παράτασης της ισχύος του παραπάνω Ν.Δ. που αναφέραμε σχετικά με την επέκταση της ελληνικής μεταλλευτικής νομοθεσίας στη Θράκη³⁵⁹ γίνεται αναφορά και στη διακήρυξη δημοπρασίας των μεσεγγυημένων μεταλλείων Θάσου.³⁶⁰

Όταν ο Ηλίας Γούναρης γράφει το 1932 σχετικά με τα μεταλλεία στην επιθεώρηση *Τεχνικά Χρονικά*³⁶¹ θα αφιερώσει λίγες γραμμές στο θέμα υπό την επικεφαλίδα: «Το Κράτος ως εκμεταλλευτής». Αναφέρεται στην εξαίρεση των μετάλλων χρυσού και λοιπών πολυτίμων μετάλλων, ορυκτού άλατος και πετρελαιοφόρων κοιτασμάτων. Αυτά δεν απέδωσαν ποτέ στο Κράτος τίποτε. Όσον αφορά τώρα τις εξαιρεθείσες περιοχές η εκμίσθωση με δημοπρασία αποδίδει 1.000.000 δρχ. ετησίως, αλλά ο εκμεταλλευτής δεν έχει περιθώριο κέρδους αξιόλογο και για αυτό προτείνει η εκχώρηση να δίνεται για μεγαλύτερο διάστημα ώστε ο εκμεταλλευτής να έχει συμφέρον να επενδύσει μεγάλα κεφάλαια για την ανάπτυξη της επιχείρησης.

Τέλος μέσα στα πλαίσια της οικονομικής αυτάρκειας που προωθούσαν τα αυταρχικά καθεστώτα των χρόνων του Μεσοπολέμου και το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου θα θέσει στο επίκεντρο της οικονομικής του πολιτικής την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. «Χρειάζεται να εγκαταλειφθεί και πραγματικά – όχι μόνο φραστικά – ο οικονομικός φιλελευθερισμός και στην ανάγκη το κράτος να προχωρήσει στην «εθνικοποίηση ολόκληρου του μεταλλευτικού πλούτου» και στην απαγόρευση της εξαγωγής ακατέργαστων μεταλλευμάτων», όπως αναφέρει ο Ι. Τουρνάκης στο περιοδικό *Νέα Πολιτική*.³⁶²

³⁵⁸ Ν.Δ. 7.12.1925.

³⁵⁹ ΦΕΚ265/Α/5.8.1926.

³⁶⁰ Βέβαια σύμφωνα με το Αρχείο του ΥΠΕΞ δεν θεωρούνται μεσεγγυημένα τα μεταλλεία Θάσου καθόσον είχαν εκκαθαριστεί από τους Γερμανούς ιδιοκτήτες παρὰ μόνον οι εγκαταστάσεις τους. Βλ. ΥΠΕΞ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας, 1919, ΔΑΑΚ(6). Α.Π. 11150/23.4.1919. Τηλεγράφημα του Διομήδη προς τον Πολίτη με το οποίο κοινοποιείται πληροφόρηση εκ μέρους του Υ.Ε.Ο. σχετικά με τα μεταλλεία της Θάσου.

³⁶¹ Ηλίας Γούναρης, «Η εκμετάλλευση των μεταλλείων και η σχετική νομοθεσία», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος α', αριθ. 14 (15 Ιουλίου 1932), σελ. 690-703: σ. 700.

³⁶² Ι. Τουρνάκης, «Η σημασία του ορυκτού μας πλούτου δια την Εθνικήν Άμυναν και το οικονομικόν μέλλον της Χώρας», *Νέα Πολιτική*, έτος 2, τεύχος 2 (Φεβρ. 1938), σελ. 129-136.

2.2.5. Μεταλλευτικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία: μεταβιβάσεις εταιριών, αγορές, παραγωγικότητα

Θα αναφερθώ τώρα στην κατάσταση που επικράτησε στη Μακεδονία αναφορικά με τις ιδιωτικές μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Σε καταστάσεις των ετών 1922, 1923 και 1924 που έχω βρει υπογραμμένες από τον Επιθεωρητή Μεταλλείων Β. Ελλάδος, Νικόλαο Ρουσάκη, εμφανίζονται υπό εκμετάλλευση τα μεταλλεία της Κασσάνδρας, τα μεταλλεία των Αλλατίνη (που από τα μέσα του 1922 πωλούνται στην Αγγλο-ελληνική εταιρία λευκόλιθου), και το λιγνιτωρυχείο Σερρών, το οποίο εκμεταλλεύεται η Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρία δια των εκμισθωτών Ξενοφώντα Αντωνιάδη και Ορέστη Περδικάρη.³⁶³

Πίνακας 2.4. Μεταλλεία υπό εκμετάλλευση στη Μακεδονία (έτη 1922, 1923, 1924)

Α.Π. έτους 1916	Είδος παραχώρησης	Ονόματα παραχωρησιούχων	Εκδοχείς	Τοποθεσία		Έκταση
				Νομός	Θέση	Στρέμματα (Ντονούμ)
2	Φιρμάνι	Ανώνυμη Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρία (νυν Α. Μεταλλευτική Εταιρία)	Μισθωτές Ξενοφών Αντωνιάδης και Ορέστης Περδικάρης	Σερρών	Λειμώνες, Κατακνός, Μονόσπιτα και Μπάνη	8.825,3
16	Φιρμάνι	Νικόλαος Ψυχάρης	Ανώνυμος Εταιρία Κασσάνδρας (νυν Α.Ε. εκμεταλλεύσεων Μεταλλείων Κασσάνδρας)	Θεσ/νίκης	Κασσάνδρα (Χαλκιδική), χωρίον Ίσβορος	7.620 ή 41.840
20	Δικαίωμα εξόρυξης ορυκτού	Σαμουήλ Γιουδά Γενή	Αγγλο-ελληνική εταιρία λευκόλιθου	Θεσ/νίκης	Κασσάνδρα (Χαλκιδική, χωρίον Πολύγυρος	
22	Δικαίωμα εξόρυξης ορυκτού	Σαμουήλ Γιουδά Γενή	Αγγλο-ελληνική εταιρία λευκόλιθου	Θεσ/νίκης	Κασσάνδρα (Χαλκιδική, χωρίον Πολύγυρος	500

Πηγή: ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ.2.

Παρατηρούμε ότι από τις 4 εταιρίες που είχαμε δει να λειτουργούν κατά τα ύστερα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας εξακολουθούν να λειτουργούν οι

³⁶³Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ/Φ. 2. «Πίναξ εμφανίων τα εκ των παραχωρηθέντων μεταλλείων και εχόντων άδειαν εξορύξεως άτινα ηργάσθησαν κατά το έτος ...» Πρόκειται για πίνακες των ετών 1922, 1923, 1924 σχεδόν ταυτόσημους που υπογράφονται από τον Επιθεωρητή Μεταλλείων Β' περιφέρειας, Ν. Ρουσάκη. Στον πίνακα του 1922 εμφανίζονται ως εκδοχείς των δικαιωμάτων εξόρυξης ορυκτού οι Αδελφοί Αλλατίνη. Είναι η χρονιά που η εταιρία θα μεταβιβαστεί στην Αγγλο-ελληνική εταιρία λευκόλιθου. Αυτός ο πίνακας δεν φέρει ημερομηνία σύνταξης. Ο πίνακας του έτους 1923 φέρει την ημερομηνία 8.3.1924 και ο πίνακας του 1924 την ημερομηνία 20.1.1925.

τρεις μέχρι το 1925. Πρόκειται για την Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας, τις παραχωρήσεις λευκόλιθου των Αδελφών Αλλατίνη στη Χαλκιδική και το λιγνιτωρυχείο στις Σέρρες. Όσον αφορά το λιγνιτωρυχείο στις Σέρρες θα ασχοληθούμε διεξοδικά με αυτό στο κεφάλαιο το αφιερωμένο στα λιγνιτωρυχεία.

Μεταλλεία Κασσάνδρας. Τι συνέβη με την εταιρεία η οποία θεωρούνταν ίσως ως η πιο τεχνολογικά ανεπτυγμένη στον τομέα των μεταλλείων στην Ν.Ε. Ευρώπη; Ο λόγος για την Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας. Αρχικά ήδη από την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρχε ιδιαίτερη αγωνία από τη μεριά των Γάλλων μετόχων σχετικά με την τύχη της εταιρίας. Στις 8.7.1920 δημιουργήθηκε στην Αθήνα η «Εταιρία Εκμεταλλεύσεων Μεταλλείων Κασσάνδρας» με ιδρυτικά μέλη τους Λεόντιο Οικονομίδη και Π. Ζαχαρίου, ως αντιπρόσωποι του ΔΣ της ΑΕΕΧΠΛ,³⁶⁴ τον μεταλλειολόγο Κωνσταντίνο Νέγρη, τον τραπεζίτη Κωνσταντινούπολης Στράτο Ευγενίδη και τον μεταλλειολόγο Γεώργιο Γρώμαν.³⁶⁵ Το κεφάλαιο της εταιρίας ήταν 7.500.000 γαλλικά φράγκα (69.000 μετοχές, ΑΕΕΧΠΛ. Από αυτές κατέχουν από 1.000 μετοχές ο Γρώμαν και ο Νέγρης και 4.000 μετοχές ο Ευγενίδης). Η διάρκεια της εταιρίας ορίστηκε στα 60 έτη και έδρα της η Αθήνα.³⁶⁶ Στις 9.9.1920 η Société des Mines de Kassandra εκμίσθωσε τα μεταλλεία της στην Χαλκιδική στην προαναφερθείσα εταιρεία έναντι μισθώματος 20.000 γαλλικών φράγκων ανά έτος και 65% επί των καθαρών κερδών. Εκ μέρους της Société υπέγραψε ο πληρεξούσιος του Φερδινάρδου Σερπιέρι, Ροζέ Μολλέ, διευθυντής της ΓΕΜΛ. Η σύμβαση θα είχε ισχύ 40 ετών με πιθανή παράταση άλλων 20. Ένας σύμβουλος της Αν. ετ. Εκμ. Μετ. Κασσάνδρας θα παρευρισκόταν στο ΔΣ της Société και 3 μέλη του ΔΣ της Société στο ΔΣ της Α.Ε. Εκμεταλλεύσεων Μεταλλείων της Κασσάνδρας.³⁶⁷

Το 1922 απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια η αρχική εταιρία (η εκμισθώτρια) ως **Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας**. Έδρα της πλέον είναι η Αθήνα. Στην τακτική Γ.Σ. της 14-27.7.1922 στην αναφορά του Δ.Σ., το οποίο αποτελούν οι Jules Catelin ως πρόεδρος στο Παρίσι, ο F-J-B. Serpieri ως αντιπρόεδρος στην Αθήνα, και ως μέλη ο I. Fernandez, στην Κωνσταντινούπολη, ο A. Lebel στο Παρίσι, ο Κωνσταντίνος Νέγρης στην Αθήνα, ο στρατηγός Putz

³⁶⁴ Για την ιστορία της ΑΕΕΧΠΛ, μιας από τις πρώτες και σημαντικότερες βιομηχανίες στη νεώτερη Ελλάδα που ιδρύθηκε το 1909 από μέλη του «κύκλου της Ζυρίχης» βλ. Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993). Κεφάλαια, τεχνολογία, αγορές, εργασία», στο *Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, Αθήνα 2007: σελ. 15-55.

³⁶⁵ Για τον Γεώργιο Αιμ. Γρώμαν(ν) (Georg Grohmann, Αθήνα 1875 – Γερμανία 1945), γιο του Αιμιλίου Γρώμαν, ο οποίος είναι ιδιαίτερα συνδεδεμένος με την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Σερίφου βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 156, 197-200, 248, 279, 287, 288, 292, 295, 296, 310.

³⁶⁶ Βλ. ΙΑΕΤΕ, 1-40-9-204.

³⁶⁷ Ομοίως.

στο Παρίσι και ο Γεώργιος Σκουζές στην Αθήνα, γίνεται λόγος για τη σύσταση της παραπάνω εταιρίας και για το ότι το μέλλον προαλείφεται ανθηρό. Γίνεται αναφορά και σε μία ζημία που είχε η εταιρία γιατί προχώρησε στην μετατροπή μέρους του κεφαλαίου από φράγκα σε δρχ., αλλά έτσι μειώθηκαν και τα έξοδα διαχείρισης. Επίσης γίνεται αναφορά σε έκτακτη Γ.Σ. που είχε συγκληθεί τον Ιανουάριο του 1922 όπου οι μέτοχοι ενέκριναν το καινούργιο καταστατικό που ήταν σύμφωνο με την ελληνική νομοθεσία. Η Εταιρεία Εκμεταλλεύσεων ζήτησε την άδεια να μειώσει το αρχικό κεφάλαιο σε 5.625.000 φράγκα και αυτό έγινε. Στις 7.12.1927 με υπουργική απόφαση γίνεται ανάκληση της άδειας λειτουργίας ως ελληνικής της Ανώνυμης Εταιρείας Μεταλλείων της Κασσάνδρας με αναδρομική ισχύ.³⁶⁸ Στις 31.5.1928 με υπουργική απόφαση προωθείται επιπλέον ανάκληση και της άδειας της Εταιρείας Εκμεταλλεύσεως Μεταλλείων Κασσάνδρας με αναδρομική ισχύ από τη στιγμή που αποφασίστηκε η διάλυσή της από τη Γ.Σ. των μετόχων.³⁶⁹

Όπως είδαμε διαλύονται οι δύο εταιρίες το 1927-28 και η ΑΕΕΧΠΛ θα είναι η εταιρία που θα προβεί στην εξαγορά των μεταλλείων της Κασσάνδρας. Από εκείνη τη στιγμή και μετά τα Μεταλλεία Κασσάνδρας θα αποτελούν το πιο σημαντικό ίσως περιουσιακό στοιχείο της ΑΕΕΧΠΛ και θα αναφέρονται ξεχωριστά στις οικονομικές εκθέσεις που θα εκπονεί κάθε χρόνο ο πρόεδρος της εταιρίας. Οι μετοχές των 2 εταιριών ανταλλάσσονται με μετοχές της ΑΕΕΧΠΛ. Τα μεταλλεία της Κασσάνδρας αποτέλεσαν σημείο ενδιαφέροντος για την εν λόγω εταιρεία επειδή το μετάλλευμα που εξορυσσόταν εκεί, ο σιδηροπυρίτης, χρησιμοποιούνταν ως πρώτη ύλη για τα λιπάσματα που παρήγαγε το εργοστάσιο της Δραπετσώνας. Φαίνεται όμως ότι μάλλον για τα λιπάσματα χρησιμοποιούνταν ο πυρίτης των μεταλλείων της Ερμιόνης, επίσης ιδιοκτησίας της εταιρίας, ενώ ο σιδηροπυρίτης της Κασσάνδρας προοριζόταν κυρίως για εξαγωγή.

Όσον αφορά τώρα το εργατικό δυναμικό της Εταιρίας ενώ περίπου την εποχή της κήρυξης των Βαλκανικών πολέμων έφθανε ή και ξεπερνούσε τα 1.000 άτομα, δεν πρόκειται να ξεπεράσει ποτέ αυτό το νούμερο μέχρι το 1939 σύμφωνα με τις στατιστικές του Υ.Ε.Ο. Από το 1926 αρχίζουν διαφημίσεις στην εφημερίδα Μακεδονία με τις οποίες η εταιρία ζητά εργάτες προσφέροντάς τους δωρεάν κατοικία και καλές τιμές στα τρόφιμα. Ένα μεγάλο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι εργάτες ήταν τα διάφορα και πολλές φορές θανατηφόρα ατυχήματα. Τα ατυχήματα αυτά καταγράφονται στον Τύπο αλλά και στις ετήσιες στατιστικές του Υ.Ε.Ο.

³⁶⁸ Βλ. ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-16.

³⁶⁹ Βλ. ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-17.

Στην στατιστική των μεταλλείων που εκδόθηκε το 1946 δεν γίνεται πουθενά αναφορά στα Μεταλλεία Κασσάνδρας. Την ίδια χρονιά ο Πρόδρομος Μποδοσάκης-Αθανασιάδης, γνωστός από την επιχείρηση του Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου, θα εξαγοράσει την ΑΕΕΧΠΛ. Τότε αρχίζει η δεύτερη περίοδος της ιστορίας της ΑΕΕΧΠΛ, κατά την οποία η επιχείρηση διευθύνεται αρχικά από τον Μποδοσάκη και μετά το θάνατό του το 1979 από το Ίδρυμα Μποδοσάκη. Το 1988 δολοφονείται ο διευθυντής της εταιρείας, Αλέξανδρος Αθανασιάδης-Μποδοσάκης και το 1993 η εταιρεία τίθεται σε ειδική εκκαθάριση από την Εθνική Τράπεζα, στην οποίας την ιδιοκτησία περιέρχεται ολοκληρωτικά. Σήμερα τα μεταλλεία έχουν περάσει στην HELLAS GOLD.

Εικ. 2.1. Διαφήμιση της εταιρείας Μεταλλείων της Κασσάνδρας

ΖΗΤΟΥΝΤΑΙ ΕΡΓΑΤΑΙ

Τὰ Μεταλλεία Κασσάνδρας τῆς Ἀνωτάτης Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Χημικῶν Προϊόντων καὶ Λεπτομέρειων Ζητοῦσιν ἐργάτας διὰ τὰς ὑπογεώρους μόνον μεταλλευτικὰς ἐργασίας τῶν Μεταλλείων Σιρατινῆς (Ιωάννου). Αἱ ἐργασίαι εἰναι τακτικαὶ καὶ διδόνται ἐργολαβικῶς μὲ τὸ βαλόν. Αἱ ἐργασίαι εἰναι ἀποκρίνονται ἐκ τῆς ἱκανότητος ἐκδοτοῦ εἶναι ὡς ἑπείτα:

Ἐπὶ κεφαλῆς	70 δραχμῶν καὶ ἡμερομισθίου μετὰ κερδῶν
Κυλοῦμαι	60 » » » » »
Μινωῦμαι	64 » » » » »
Μικροῦμαι	50 » » » » »
Παῖδες	41 » » » » »

Ἡ Ἐταιρεία ἔχει οὐκ ὀλίγα λιθὸ τέτα καραμενοκετῆ καὶ εἰς μέρος ὑμεινῶντων καὶ ἐντελῶς ἀπερσεύχον ὑπὸ ἀλευθῶν ποταμῶν, τὰ διατίθεται ἐν βουρῶν.

Οἱ προσερχόμενοι πρέπει νὰ εἶναι ἡλικίας 18—40 ἐτῶν ἀρρενεῖς καὶ ἐν γένει ὑγιεῖς. Εἰς τοὺς ἀποδεκνομένους παρὰ τῶν ἱατρῶν τῆς Ἐταιρείας δοῖται τίσιμος ἐκ δίδωμεν ἐργασίαν χωρὶς νὰ ἀναλαμβάνωμεν οὐδεμίαν εὐθύνην ἀποζημιώσεως.

Ἡ Ἐταιρεία μόνον τὰ νοδὴα πληρώνει, εὐδαιμον δὲ ἀπολύτως εἰς τὴν διακίβην ἢ ἀποζημιώσιν ἀναλαμβάνει.

Μερισμοὶ καὶ κληρονομία παρὰ τῆς ἐντεταλμένης τῆς Ἐταιρείας κ. Μ. καὶ νοδὴ Παπαμηνιῆ, ὁδὸς Βασιλῆου ἀριθ. 8.

Σιρατινῆ (Χαλκιδί) ἡμερ. τῆς 12ης Ἰουλίου 1928

Ὁ Διευθυντὴς
ΣΠΥΡΙΔΩΝ Μ. ΔΗΜΟΠΙΤΣΑΣ

Πηγή: Εφημ. *Μακεδονία*, 20.7.1928. Η συγκεκριμένη διαφήμιση εμφανίστηκε μέσα σε ένα διάστημα δύο μηνών τουλάχιστον 16 (!) φορές.

Μεταλλεία λευκόλιθου Αλλατίνη και μετά Αγγλο-ελληνική. Η εταιρία των Εβραίων, με καταγωγή από το Λιβόρνο, αδελφών Αλλατίνη είχε δραστηριοποιηθεί στο ορυχείο λευκόλιθου της Γερακινής. Φαίνεται όμως ότι τα περισσότερα μέλη της οικογένειας εγκατέλειψαν τη Θεσσαλονίκη την εποχή του Ιταλο-οθωμανικού πολέμου το 1911. Άφησαν βέβαια πληρεξούσιο στις μεταλλευτικές τους επιχειρήσεις τον Μωυσή Μορπούργο. Στα μεταλλεία λευκόλιθου των Αλλατίνη εργάστηκε κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ο Ιωάννης Λαμπρινίδης, μεταλλειολόγος με πτυχίο από τη Λιέγη του

Βελγίου, ο οποίος ασχολήθηκε και αργότερα με τα ορυχεία λευκόλιθου στην Εύβοια, αλλά και στο Βάβδο της Χαλκιδικής.³⁷⁰

Ο λευκόλιθος ήταν ένα ορυκτό το οποίο άρχισε να χρησιμοποιείται στην Βρετανία στα τέλη του 19^{ου} αι. από την εταιρία Petrifite Ltd., η οποία διαλύθηκε και μεταβίβασε τα δικαιώματά της στην Anglo-greek Magnesite Co. Ltd. το έτος 1902.³⁷¹ Αυτή η εταιρία αγόρασε τα δικαιώματα στα ορυχεία λευκόλιθου της Γερακινής των Αλλατίνι στις 22 Σεπτεμβρίου 1922 με συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Θεσσαλονίκης Γεώργιου Διαμαντόπουλου. Για τους Αλλατίνι υπέγραψαν ο Οχανές Μαρκαριάν, ο Σαμουήλ Γενή και ο Μωυσής Μορπούργο για τον εαυτό του, ως αντιπρόσωπος της εταιρίας Fratelli Allatini και οι απόγονοι του Αβραάμ Σιακή που εκπροσωπούνταν από τον Σαμ Καράσσο.³⁷²

Το 1925 στην κατάσταση που υπογράφει ο Ρουσσάκης εμφανίζονται 13 μεταλλεία – από τα οποία 7 λιγνιτωρυχεία – και επίσης γίνεται αναφορά στην παραγωγή και στην πώληση των μεταλλευμάτων.³⁷³

Πίνακας 2.5. Κατάσταση με τα μεταλλεία της Επιθεώρησης Β' περιφέρειας και την ποσότητα παραγωγής και πώλησης μεταλλεύματος σε τόνους (1925)

Τοποθεσία μεταλλείου			Εκμεταλλεύ- ξ	Δυνάμει τίνος τίτλου	Είδος μεταλλεύ- ματος	Παραγωγή		Πώλησις	
Νομός	Περιφέρεια	Χωρίον ή θέσις				Φυσικά μεταλλεύ- ματα	Προϊό- ντα καμιν- είας	Φυσικά μεταλλεύ- ματα	Προϊόντα καμινείας

³⁷⁰Βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 103, 105, 107, 108, 152, 157, 158, 160. Βλ. και εδώ κεφ. 1 και κεφ. 6.

³⁷¹Βλ. Ηλίας Γούναρης, «Η εκμετάλλευσις των μεταλλείων της Ελλάδος κατά το 1910», *Αρχιμήδης*, έτος 12/6 (Οκτώβριος 1911): σελ. 63-65, Ηλίας Γούναρης, «Η εκμετάλλευση του λευκόλιθου», *Δελτίον του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας. Ι. Εμπορίου και Βιομηχανίας, ΙΙ. Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, ΙΙΙ. Μεταλλείων, Αλικών και Αλιείας*. Ιδρυτής Υπουργός Α. Μιχαλακόπουλος. Έτος Α', τεύχος τρίτον, Οκτώβριος 1914, Αθήνα 1914: σ. 121 κεξ. Και του ιδίου, «Μεταλλεία των Νέων Χωρών», αυτόθι, σελ. 135 κεξ.

³⁷²Βλ. Ασημοπούλου Σοφία, *Η επιχείρηση Αλλατίνη: πτυχές από την επιχειρηματικότητα της Θεσσαλονίκης στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών Πανεπιστημίου Μακεδονίας, υπό την επίβλεψη του επίκ. Καθηγητή Στράτου Δορδανά, Θεσσαλονίκη 2014. Δείγμα των προβλημάτων που παρουσιάζουν οι πηγές για τη συγκεκριμένη εταιρία δίνει η Α. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σ. 103-104. Βλ. και εδώ το κεφάλαιο το αφιερωμένο στον λευκόλιθο.

³⁷³Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ/Φ. 821. «Κατάστασις εμφανίονσα τα κατά μεταλλείον παραγωγήν και πώλησιν μεταλλευμάτων των διαφόρων μεταλλείων της Β' περιφέρειας Επιθεωρήσεως Μεταλλείων κατά το έτος 1925». Υπογράφεται και πάλι από τον Ν. Ρουσσάκη και φέρει ημερομηνία, 10.3.1926.

Χαλκιδικής	Χαλκιδικής	Γερακινή	Αγγλοελληνική Εταιρεία Λευκολίθου	Δικαίωμα εξορύξεως ορυκτού μαγνησίτου	μαγνησίτης	17155	3858	14041	3271
Χαλκιδικής	Χαλκιδικής	Ίσβορος	Ανώνυμος εταιρία εκμεταλλεύσεως των μεταλλείων της Κασσάνδρας	παραχώρησις (φιρμάνιον)	σιδηροπυρίτης	65000		64107	
Σερρών	Σερρών	Μονόσπητα Κατακινόζ	Ξενοφών Αντωνιάδης και Ορέστης Πεردικάρης	παραχώρησις (φιρμάνιον) (Μεταλλευτ. Εταιρία)	λιγνίτης	10131		10131	
Σερρών	Σερρών	Βερό	Κων. Χατζηδήμου, Θ. Τσίσκος, Ι. Φαρμακόπουλος, Σπανδων. Λάσκαρης	άδεια μεταλλευτικών ερευνών (εν ισχύει: διεγγραφή)	λιγνίτης	2047		2047	
Φλωρίνης	Σόροβιτς	Νόβιγραδ	Δημ. Διαμαντόπουλος	Μισθωτής Δημοσίου	λιγνίτης	1000		1000	
Φλωρίνης	Μπάνιτσα	Ορέχοβα	Αντώνιος Μητρέντζης	Μισθωτής Δημοσίου	λιγνίτης	2970		2945	
Θεσνίκης	Κατερίνης	Δράνιστα	Μεταλλευτική εταιρεία Δρανίστης (εργολάβοι Β. και Α. Γεωργίου)	Μισθωτής Δημοσίου	λιγνίτης	676 (από Ιανουαρίου μέχρι τέλους Μαΐου)		676	
Χαλκιδικής	Βάβδου	Βάβδος	Εταιρεία Διερευνήσεων και Μεταλλευτικών έργων	Μισθωτής Δημοσίου	μαγνησίτης χρωμίτης	2100 -	750 -		750 -
Χαλκιδικής	Γαλατίστης	Αγ. Χρασκενή	Βασίλης Ν. Γεωργίου και Παναγιώτης Καραζέρης	άδεια μεταλλευτικών ερευνών (εν ισχύει: διεγγραφή)	μαγνησίτης	400	60		
Θεσ/νίκης	Κιλκίς	κτίμα Μπρατ - Λπουνάφ	Αχιλ. Χ. Καθάριος και Γεώργ. Π. Ψαριανός	άδεια μεταλλευτικών ερευνών (εν ισχύει: διεγγραφή)	αργυρούχος μόλυβδος	20			

				η)					
Θεσ/νίκης	Θεσ/νίκης	Γενή κιολτζέ - ορτιάτης	Μπενβενίστε Ασσαέλ	άδεια μεταλλε υτικών ερευνών	στεατίτης	94		84	
Κοζάνης	Κοζάνης	Καϊλάρια	Νικ. Διαμαντόπου λος	άδεια προσωρι νής εκμεταλ λεύσεως επί εγγυήσε ι	λιγνίτης	1500		1500	
Κοζάνης	Κοζάνης	Γαλδάδες	Νικ. Διαμαντόπου λος	άδεια προσωρι νής εκμεταλ λεύσεως επί εγγυήσε ι	λιγνίτης	500		500	

Πηγή: ΓΑΚ-IAM/EMBE, Φ. 821.

Μεταλλεία Θάσου. Το 1926 διενεργείται διαγωνισμός για την ανάθεση της εκμετάλλευσης των μεταλλείων της Θάσου.³⁷⁴ Ήδη από το 1921 είχε ζητηθεί από το Υ.Ε.Ο. να μεταβεί μηχανικός εκεί για να γνωμοδοτήσει υπέρ του αν θα πρέπει τα μεταλλεία της Θάσου, που αποτελούσαν μεσεγγυημένη περιουσία επειδή ανήκαν σε Γερμανούς υπηκόους, να τεθούν σε δημοπρασία ή να γίνει εκμετάλλευση με άλλο τρόπο.³⁷⁵ Πριν από την ανάθεση το 1925 σε μεταλλευτική εταιρία είχε χρησιμοποιηθεί για ένα χρόνο το «Παλατάκι», η οικία του διευθυντή των μεταλλείων δηλ., ως φθισιατρείο για παιδιά.³⁷⁶ Τελικά ανατίθεται η εκμετάλλευση στην Ανώνυμη Ελληνική Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Εταιρία (Société Anonyme Hellénique Métallurgique et Minière (SAMM). Οι

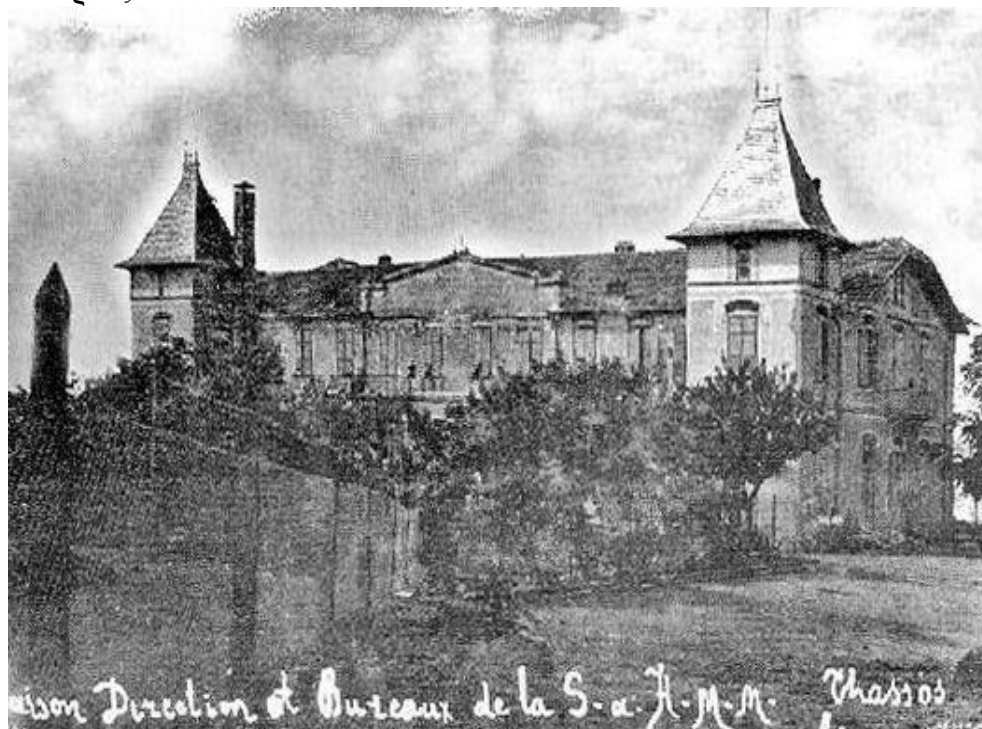
³⁷⁴Βλ. EMBE, M722. Γίνεται αναφορά σε έκθεση πλειστηριασμού 3167/15.2.1925 του συμβολαιογράφου Αθηνών, Δημητρίου Φ. Δημητρίου στο πρωτόκολλο παράδοσης – παραλαβής των δημοσίων μεταλλείων Θάσου το έτος 1963 (από την Ανώνυμη Ελληνική Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Εταιρία προς το Υπουργείο Βιομηχανίας). Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 84.

³⁷⁵. Το έγγραφο στο EMBE, M722. Α.Π. 31380/17.8.1921. Ζητείται να διενεργηθεί επιθεώρηση και να αποσταλεί λεπτομερής έκθεση από μεταλλειολόγο της υπηρεσίας. Αποστολέας: Υ.Ε.Ο., Ι. Ράλλης. Παραλήπτης: Επιθεωρητής Μεταλλείων Β' περιφέρειας. Βλ. και Ν. 2023, ΦΕΚ46/Α/25.2.1920. Για τη μεσεγγύηση των μεταλλείων της Θάσου, βλ. εδώ σελ. 128 σημ. 361.

³⁷⁶Γιάννης Στογιαννίδης, *Τα Σανατόρια και το κοινωνικό ζήτημα της φυματίωσης στην Αθήνα, 1890-1940*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Βόλος 2015: σελ. 207. Προηγουμένως κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου είχε χρησιμοποιηθεί το «Παλατάκι» ως νοσοκομείο για τους Άγγλους αξιωματικούς. Βλ. Νικόλαος Απ. Λιανός – Αναστασία Στέλλα, «Βιομηχανικά κτίρια του 19^{ου} – 20^{ου} αιώνα: η περίπτωση του Μεταλλευτικού Συγκροτήματος Λιμεναρίων Θάσου», ανακοίνωση στο 2^ο Εθνικό Διεπιστημονικό Συνέδριο Δομικών Κατασκευών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΔΠΘ, Υπηρεσία Τεχνικών Υπηρεσιών Κεντρικής Μακεδονίας του ΥΠΠΟΑ και Δήμος Ξάνθης με θέμα: *Ιστορία των Δομικών Κατασκευών*, Ξάνθη, 5-7 Δεκεμβρίου 2014.

μέτοχοι της εταιρίας είναι Βέλγοι (Société des Mines et des Fonderies de la Vieille Montagne³⁷⁷) και Γερμανοί (Mansfeld AG). Ημερομηνία έναρξης της εκμετάλλευσης στις 15.3.1926.

Εικ. 2.2. Το «Παλατάκι» στα Λιμενάρια της Θάσου, η διεύθυνση και τα γραφεία της Ανώνυμης Ελληνικής Μεταλλευτικής και Μεταλλουργικής Εταιρίας

(Πηγή:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Limenaria_\(Thasos\)?uselang=de#/media/File:Palati_1920th_2_C.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Limenaria_(Thasos)?uselang=de#/media/File:Palati_1920th_2_C.jpg))

Σε αναφορά του Ρουσσάκη του έτους 1937 προς τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας αναφέρεται ότι τα μεταλλεία της Θάσου παραμένουν ανενεργά από το έτος 1931.³⁷⁸ Υπήρχε εργοστάσιο εμπλουτισμού μεταλλεύματος μακριά από τα μεταλλεία και εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας.³⁷⁹ Μετά τον Β' Π.Π. θα περάσουν τα μεταλλεία στα χέρια της γερμανικής εταιρίας Κρουπ.

³⁷⁷ Για μία ενδελεχή ανάλυση για την Vieille Montagne και για την υπερεκατονταετή ιστορία της στον τομέα του ψευδαργύρου βλ. στην εφ. *Le Temps Economique et Financier*, 1.3.1930. Σύμφωνα με τον συγγραφέα του άρθρου η ιδιαιτερότητα της εταιρείας αυτής – πρώτης στην παραγωγή ψευδαργύρου στην Ευρώπη και δεύτερης παγκοσμίως - έγκειται στο ότι επρόκειτο για μία εντελώς καθετοποιημένη επιχείρηση η οποία έλεγχε το μέταλλευμα από τη στιγμή της εξόρυξης μέχρι την εμπορία, τη μεταφορά και τη διανομή στον καταναλωτή.

³⁷⁸ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ722, Α.Π. 350/15.4.1937. Αποστολέας: Επιθ. Μεταλλείων Ν. Ρουσσάκης. Παραλήπτης: Υ.Ε.Ο./Διεύθυνση Μεταλλείων. Μετά από εντολή του Υπουργού Ανδρέα Χατζηκυριάκου, ο Ρουσσάκης διενήργησε επιθεώρηση στα μεταλλεία της Θάσου στις 7.4.1937 και αποστέλλει λεπτομερή έκθεση. Γίνεται αναφορά στην ύπαρξη ξεχωριστού εργοστασίου επεξεργασίας μεταλλεύματος και εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος.

³⁷⁹ Βλ. Ανέζω Μέντζα, «Το οικοδομικό συγκρότημα μεταλλουργίας στα Λιμενάρια Θάσου», Χαίδω Κουκούλη – Χρυσανθάκη, Arthur Müller, Στρατής Παπαδόπουλος (επιμ.), Θάσος. Πρώτες ύλες και

Μετά από την αναφορά στις συγκεκριμένες εταιρίες που δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα των μεταλλείων στη Μακεδονία θα δούμε τι αναφέρεται σε ένα σχέδιο έκθεσης πεπραγμένων του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας για τα έτη 1928-30 από το Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου³⁸⁰ σχετικά με την πολιτική που ακολουθήθηκε για τα μεταλλεία στο σύνολο της Ελλάδας:

Κατά το τρέχον έτος επερατώθη η εκκαθάρισις 15.000 δηλώσεων μεταλλείων, αίτινες ευρίσκοντο εν εκκρεμότητι από του 1910, δια πρώτην δε φοράν η υπηρεσία έχει ενημερωθή ώστε να προβαίνει εις τον ταχύν έλεγχον των νέων δηλώσεων.

Δια των ψηφισθέντων εσχάτως νόμων επληρώθησαν κενά ως π.χ. του κανονισμού των σχέσεων πλειόνων συνιδιοκτητών μεταλλείων (8/1929), και ηπλουστεύθη σημαντικώς η διαδικασία της παραχωρήσεως των μεταλλείων.

Παραχωρήθησαν δια δημοπρασίας διάφορα δημόσια μεταλλεία, υπό όρους ικανοποιητικούς δια το Δημόσιον και την καθόλου Εθν. Οικονομίαν.

Συνεπληρώθησαν τα εκτελεσθέντα εν Νάξω έργα, δι' ων εβελτιώθησαν αι συνθήκαι εκμεταλλεύσεως της σμύριδος, κατωρθώθη δε να εξαχθή ποσότης 17.000 τόνων ήτοι υπερδιπλασία της προπολεμικής παρά τον οξύν συναγωνισμόν της τεχνικής σμύριδος.

Η δεκαετία του 1920 θα κλείσει με την οικονομική κρίση του 1929, η οποία μπορεί να μην ήταν τόσο δραματική για την Ελλάδα, αλλά σίγουρα θα επηρεάσει τον μεταλλευτικό τομέα καθώς μεγάλο μέρος του εξορυττόμενου προϊόντος προοριζόταν για το εξωτερικό. Συμφωνεί με αυτήν την υπόθεση και η έκθεση της ΟΥΝΡΡΑ³⁸¹, η οποία μπορεί να μεταπολεμικά, αλλά περιέχει στοιχεία για την κατάσταση του ορυκτού πλούτου στην Ελλάδα πριν από την κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σε αυτήν ακολουθείται η εξής περιοδολόγηση: α) 1926-30: σχετική ομαλότητα, β) 1931-1934: περίοδος κρίσης, γ) 1935-1938: αύξηση – μεγάλη ζήτηση μεταλλευμάτων λόγω πολεμικών προετοιμασιών. Η πραγματικότητα είναι ότι όσον αφορά τη Μακεδονία και τη Θράκη και κατά τη δεκαετία του 1930 εκτός από τις μεγάλες επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Χαλκιδική, την ΑΕΕΧΠΛ η οποία εξορύσσει σιδηροπυρίτη για το εργοστάσιο Λιπασμάτων του Πειραιά, αλλά και για

τεχνολογία από τους προϊστορικούς χρόνους ως σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, (Λιμενάρις Θάσου 26-29.9.1995), 1999: σ. 213-222.

³⁸⁰ ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 0003-0004. «Σχέδιο έκθεσης πεπραγμένων του Υπουργείου Οικονομίας». Συγγραφείς: Νικ. Βελέντζας, Υ.Ε.Ο., Παναγής Βουρλούμης, πρώην Υ.Ε.Ο. [Αύγουστος 1930].

³⁸¹ Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών (ΟΥΝΡΡΑ – Αποστολή Ελλάδος), Επιτροπή Αξιοποιήσεως πλουτοπαραγωγικών πόρων Ελλάδος, Υποεπιτροπή ορυκτού πλούτου, Ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδος, 1947.

εξαγωγές, και την Αγγλο-ελληνική, η οποία είχε αναλάβει τα ορυχεία λευκόλιθου της Γερακινής των Αλλατίνη, όπου μπορεί να γίνει λόγος για ένταση κεφαλαίου αλλά και εργασίας, οι υπόλοιπες επιχειρήσεις δεν αποτελούν παρά βραχυχρόνιες προσπάθειες κάποιων επενδυτών που δεν επιζούν πέραν των 2 ή 3 χρόνων – και σε αυτές τις προσπάθειες εντάσσουμε και την Thracian Union Trust Ltd³⁸². Στον Πίνακα 2.7. καταγράφονται οι τιμές που παίρνουν τα μεταλλεύματα των δύο κύριων επιχειρήσεων (σιδηροπυρίτης της ΑΕΕΧΠΛ και λευκόλιθος των Αλλατίνη - Αγγλο-ελληνικής) κατά τα έτη 1919-1939. Επιβεβαιώνεται η περιοδολόγηση της ΟΥΝΡΡΑ καθότι οι τιμές φτάνουν στην κορύφωση τα τρία χρόνια πριν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Κατά τα άλλα όμως είναι διαφορετική η μοίρα των δύο μεταλλευμάτων, ο μεν σιδηροπυρίτης παρουσιάζει μία αυξητική τάση η οποία σταθεροποιείται για χρόνια στην ίδια τιμή ενώ ο λευκόλιθος παρουσιάζει μία αυξητική τάση, αλλά χωρίς να επιδεικνύει σταθερότητα.

Πίνακας 2.6. Μέσος όρος τιμής πώλησης μεταλλευμάτων (σιδηροπυρίτη-λευκόλιθου) δραχ./τόνο

Έτος	Σιδηροπυρίτης	Λευκόλιθος
1919	35	42,17
1920	40	77,65
1921	80	150
1922	150	210/246,264
1923	150	414,166
1924	150	291,45
1925	150	255,1
1926	150	530,26
1927	250	520,49
1928	280	537,5
1929	250	518,5
1930	250	496,9
1931	250	485,8
1932	400	573,47
1933	400	619,69
1934		
1935	300	524
1936	300	541
1937	495	635

³⁸²Και στον κλάδο των μεταλλευτικών επιχειρήσεων ισχύει ο νόμος της ανωνυμοποίησης. Οι εταιρίες οι οποίες επενδύουν το μεγαλύτερο κεφάλαιο είναι οι ανώνυμες. Βλ. εδώ Παράρτημα 2.

1938	495	632
1939	500	619

Πηγή: Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρηση Μεταλλείων, Στατιστική της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος του έτους ... Για το έτος 1922 έχουμε δύο τιμές για τον λευκόλιθο επειδή στη μέση της χρονιάς η επιχείρηση μεταβιβάζεται από τους Αλλατίνη στην Αγγλο-ελληνική εταιρία λευκόλιθου και δίδονται δύο ξεχωριστές τιμές στις στατιστικές.

Συνεχίζουν από την άλλη την παραγωγή τα λιγνιτωρυχεία, τα μεταλλεία χρωμίου και εμφανίζεται και εντατική εκμετάλλευση από κάποιον Άγγλο στην περιοχή της Δράμας (μαγγάνιο), στο μεταλλείο που ανήκε παλιότερα στον συνεταίρο των Αλλατίνη, Οχανές Μαρκαριάν. Όπως είδαμε οι ξένες επενδύσεις στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις στη Β. Ελλάδα αυτή την περίοδο προέρχονται κυρίως από την Μεγάλη Βρετανία. Ο Mogens Pelt αναφέρει ότι σε αντίθεση με ότι γινόταν σε άλλες χώρες της ΝΑ. Ευρώπης, οι επενδύσεις του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα σπάνια κατευθύνονταν προς τη γεωργία ή τη βιομηχανία, αντιθέτως οι επενδυτές ενδιαφέρονταν για τον τομέα των μεταφορών, τον τραπεζικό τομέα, τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, τις ασφάλειες και τις επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας.³⁸³ Η Βρετανία συμμετείχε κατά 53% στις επενδύσεις του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα, αν εξαιρεθούν τα κρατικά δάνεια, η Γαλλία κατά 9%, η Γερμανία και η Ιταλία κατά 5%. Μάλιστα ο συγγραφέας αναφέρει χαρακτηριστικά: Το 1939 περίπου το 33% της συνολικού εργατικού δυναμικού στα μεταλλεία απασχολούνταν σε επιχειρήσεις που δέχονταν ξένο κεφάλαιο. Σχεδόν οι μισοί από αυτούς εργάζονταν στην Αγγλο-ελληνική Εταιρεία Λευκολίθου [που εκμεταλλευόταν ορυχεία στην Εύβοια και στη Χαλκιδική: σημείωση δική μου] ή στη Γαλλική Εταιρεία του Λαυρίου.³⁸⁴

Προς το τέλος της περιόδου που μελετάμε απέκτησε ιδιαίτερη σημασία η εξαγωγή προς τη Γερμανία μεταλλευμάτων που ήταν απαραίτητα στην πολεμική βιομηχανία, δηλ. βωξίτη, χρωμίου κλπ.³⁸⁵ Επίσης μία άλλη αλλαγή στο εμπόριο μεταλλευμάτων είναι ότι ενώ μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο κυριότερος προμηθευτής γαιανθράκων για την Ελλάδα ήταν η Βρετανία, μεταξύ

³⁸³Mogens Pelt, *Tobacco, Arms & Politics*, Κοπεγχάγη 1998: σελ. 46.

³⁸⁴Στο ίδιο.

³⁸⁵Ο.π., σελ. 132. Το 1937 τους κυριότερους αγοραστές ωμού ελληνικού λευκόλιθου αποτελούσαν η Γερμανία και η Ολλανδία. Επίσης μεγάλο μέρος από την καυστική μαγνησία που εξαγόταν στην Ολλανδία προωθούνταν στη Γερμανία. Βλ. U.S. Department of the Interior, Bureau of Mines, *Minerals Yearbook 1938*, Ουάσινγκτον 1938: σελ. 1131.

1934 και 1938 η Γερμανία κατέλαβε τη θέση της ως προμηθεύτρια χώρα άνθρακα, γεγονός που θορύβησε τους ιθύνοντες.³⁸⁶

Και ενώ ο πόλεμος πλησιάζει, το Γερμανικό Υπουργείο Οικονομικών τον Φεβρουάριο του 1940 θα επιτρέψει την παράδοση εξοπλισμών στην Ελλάδα με τον όρο το 50% της αξίας να καταβληθεί σε σκληρό νόμισμα και το υπόλοιπο 50% υπό τύπον «ζωτικών πρώτων υλών», δηλ. νικέλιο, χρώμιο, σιδηρομετάλλευμα, δέρμα και γούνες.³⁸⁷

Στον επόμενο πίνακα παρατηρούμε το ποσοστό συμμετοχής των εκμεταλλεύσεων μεταλλείων στην Β. Ελλάδα σε σχέση με την γενική παραγωγικότητα.

Πίνακας 2.7. Ποσοστό παραγωγής μεταλλείων και λιγνιτωρυχείων Β. Ελλάδας σε σχέση με την γενική παραγωγικότητα (σε τόνους)

ΕΤΟΣ	ΠΟΣΟΤΗΤΑ (Ε)	ΠΟΣΟΤΗΤΑ (Μ+Θ)	%
1926	482150	150323	31,17
1927	482654	163778	33,93
1928	508068	146497	28,83
1929	592695	217211	36,64
1930	624671	238355	38,15
1931	527262	192003	36,41
1932	294803	141744	48,08
1933	483195	215184	44,53
1934	541719		
1935	558615	198399	35,51
1936	926603	320304	34,56
1937	1027011	337486	32,86
1938	1137859	372650	32,75

Πηγές: 1. Για τα μεταλλεύματα της Ελλάδας ΟΥΝΡΡΑ, *Ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδος*, 1947. 2. Για τα μεταλλεύματα της Β. Ελλάδας δικό μου υπολογισμός από τις ετήσιες στατιστικές της μεταλλευτικής κίνησης στην Ελλάδα.

Στην γενικότερη ελληνική παραγωγή παρουσιάζεται μία αυξητική τάση μέχρι το 1930, ακολουθεί μία πτώση κατά τα έτη 1931-32 και μετά αύξηση, ιδιαίτερα κατά τα έτη 1936-38. Αντίθετα δεν ακολουθείται η ίδια πορεία για τις

³⁸⁶Mogens Pelt, *Tobacco, Arms & Politics*, σ. 215 κεξ.

³⁸⁷Ο.π., σ. 244.

εκμεταλλεύσεις της Β. Ελλάδας. Η μεγαλύτερη συμμετοχή της στην γενικότερη παραγωγή παρουσιάζεται κατά τα έτη 1932 (έτος ιδιαίτερα χαμηλής παραγωγικότητας για το σύνολο της Ελλάδας) και το 1933. Γενικά το ποσοστό συμμετοχής κυμαίνεται μεταξύ 32 και 38%.

Τον Απρίλιο του 1940 ο επιθεωρητής Μεταλλείων Β' περιφέρειας θα υπογράψει κατάλογο των μεταλλείων και λιγνιτωρυχείων που λειτουργούν στην περιοχή του.³⁸⁸ Το 1913 είχαμε δει 4 μεταλλεία να λειτουργούν στην Μακεδονία, τώρα όμως εμφανίζονται 40 μεταλλεία να λειτουργούν στην Βόρεια Ελλάδα. Τα 18 από αυτά είναι λιγνιτωρυχεία. Μετά από λίγο καιρό η κατάσταση θα μεταβληθεί. Οι εργάτες θα επιστρατευτούν στην αρχή για τις ανάγκες του ελληνο-ιταλικού πολέμου, ενώ αργότερα οι Γερμανοί, Ιταλοί και Βούλγαροι κατακτητές θα δείξουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μεταλλεία και η καταναγκαστική εργασία σε αυτά θα αποτελέσει τον κανόνα. Σήμερα αυτή η διαδικασία της εκμετάλλευσης των μεταλλείων αποτελεί ιδιαίτερο αντικείμενο έρευνας για τους ιστορικούς που ασχολούνται με την οικονομία της Κατοχής.

2.2.6. Τα μεταλλεία στη Δυτική Θράκη

2.2.6.1. Παραχωρήσεις κατά την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας

Μέχρι τώρα ασχοληθήκαμε κυρίως με τα μεταλλεία και τις σχετικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία. Τώρα θα μελετήσουμε την περίπτωση της Θράκης. Όπως συνέβη και στη Μακεδονία υπήρχαν παραχωρήσεις και στις περιοχές της Δυτικής Θράκης, οι οποίες είχαν επικυρωθεί με σουλτανικά φιρμάνια. Σύμφωνα με τις οθωμανικές στατιστικές μεταλλείων, οι παραχωρήσεις ήταν οι εξής πέντε:

Πίνακας 2.8. Παραχωρήσεις μεταλλείων στη Δυτική Θράκη (φιρμάνια)

Βιλαέτι	Καζάς	Παραχωρησιούχοι	Είδος Μεταλλείων	Διάρκεια Παραχώρησης (Έτη)
Αδριανούπολη	Γκιουμουλτζίνα (= Κομοτηνή)	Ohannes Miğhirian et Cesar Raphael et Cie	Αντιμόνιο	99
Αδριανούπολη	Γκιουμουλτζίνα (= Κομοτηνή)	A. Baleripsch, BR.	Χαλκός	99

³⁸⁸ Βλ. εδώ Παράρτημα 3.

Αδριανούπολη	Ξάνθη	Yussuf Asim Eff.et Cie.	Χαλκός	99
Αδριανούπολη	Σουφλί /Μοναστηράκι	Mustafa Hayri Effendi	Πετρέλαιο	60
Αδριανούπολη	Άβαντος (Έβρου)	Hasip Paşazade Esref Paşa & Bedros Artinyan Effendi	Λιγνίτης	99

Πηγές: Οθωμανικές στατιστικές 1907-1908 (όπως παρατίθενται από τον Α. Tok, *The Ottoman Mining Sector in the age of Capitalism: Ananalysis of State-Capital Relations (1850-1908)*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Βοσπόρου, 2010 και στην *Revue Commercial du Levant*, 1910.

Στην RCL αναφέρονται 8 μεταλλεία στο βιλαέτι Αδριανούπολης, στα τέσσερα από τα οποία δεν είχε σημειωθεί εκμετάλλευση μέχρι το έτος 1907-1908. Στα τρία που μας αφορούν δεν είχε επίσης συντελεστεί εκμετάλλευση. Η εκμετάλλευση του δεύτερου – στον κατάλογο εδώ παραπάνω – το μεταλλείο αποδόθηκε σε Βρετανό υπήκοο. Τις αναφορές στα δύο τελευταία μας τις παραχώρησε ο συνάδελφος Α. Tok από τις Οθωμανικές στατιστικές μεταλλείων των ετών 1911 και 1912. Στη Θράκη υπάρχουν πολλά λιγνιτωρυχεία και θα γίνει σεβαστό το δικαίωμα που υπήρχε στο λιγνιτωρυχείο Άβαντος.³⁸⁹ Όμως εκτός από το δικαίωμα αυτό εμφανίστηκαν και δύο άλλα φιορμάνια για παραχώρηση μεταλλείων στα οποία θα αναφερθούμε εκτενώς αμέσως παρακάτω.

2.2.6.2. Η περίοδος 1912-1940

Η Θράκη έζησε την πρώτη Βουλγαρική Κατοχή κατά τα έτη 1913-1919 ως αποτέλεσμα της συνθήκης του Βουκουρεστίου η οποία σηματοδοτούσε το τέλος του Β' Βαλκανικού πολέμου.³⁹⁰ Σύμφωνα με αυτή τη συνθήκη η Βουλγαρία αποκτούσε στην κατοχή της την περιοχή μεταξύ Νέστου και Έβρου, ένα μέρος δηλαδή της Ανατολικής Μακεδονίας και την Δυτική Θράκη. Με το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, σύμφωνα με το άρθρο 48 της Συνθήκης του Νεϊγύ (27.11.1919), η Βουλγαρία παραιτείται υπέρ των Συμμάχων επί των δικαιωμάτων της στη Θράκη, η οποία τίθεται υπό διασυμμαχική επιτροπή. Η επίσημη γλώσσα της διοίκησης είναι η γαλλική και η περιοχή διοικείται από τον γάλλο στρατηγό Sarpy. Στα μέσα Μαΐου 1920 τα ελληνικά στρατεύματα με εντολή των συμμάχων καταλαμβάνουν τη Δυτική Θράκη και αναλαμβάνουν τη διοίκηση. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη συνεδρίαση της Βουλής της 18.5.1920 αναγγέλλει την κατάληψη της Δυτικής Θράκης με τα εξής λόγια: *Λαμβάνω την τιμήν να ανακοινώσω εις την Βουλήν, ότι ο εθνικός στρατός προελάσας εκ Ξάνθης, κατέλαβεν ολόκληρον την Θράκην και τμήματα αυτού ευρίσκονται ήδη κατηυλισμένα εις εν εκ των προαστίων της Αδριανουπόλεως, το Καραγάτς....*³⁹¹ Σε άρθρο της εφημερίδας

³⁸⁹ Βλ. εδώ Κεφάλαιο για τα λιγνιτωρυχεία.

³⁹⁰ ΦΕΚ217/Α/28.10.1913.

³⁹¹ Εφημ. *Μακεδονία*, 19.5.1920 «Η χθεσινή ιστορική συνεδρίασις της Βουλής».

Μακεδονία, η οποία φαίνεται ότι παρακολουθεί στενά τις αντιδράσεις του βουλγαρικού τύπου κατά την προέλαση του ελληνικού στρατού στην περιοχή, γίνεται αναφορά σε άρθρο της βουλγαρικής *Ναπρέτ*, όπου ο συντάκτης οικτρίζει την Βουλγαρία που με την προέλαση του ελληνικού στρατού θα χάσει τα έσοδα από τα καπνά της Ξάνθης και τα άφθονα προϊόντα της Γκιουμουλτζίνας (=Κομοτηνής), δηλαδή ένα εισόδημα 200.000 χρυσών φράγκων, από το μετάξι της Μαρίτσας (=Έβρου) και από τα μεταλλεία της Γκιουμουλτζίνας.³⁹² Την ίδια μέρα που υπογράφεται η συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλίου, ν.η. 10 Αυγούστου 1920) μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Συμμάχων υπογράφεται και συνθήκη μεταξύ των Συμμάχων και της Ελλάδας σχετικά με τη Θράκη.³⁹³

Η εκμετάλλευση των μεταλλείων στη Δυτική Θράκη μετά την συνθήκη ειρήνης της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) για πρώτη φορά γίνεται αντικείμενο νομικής μέριμνας από την πλευρά του ελληνικού κράτος το 1925 όταν δημοσιεύεται το Ν. Δ. «περί επεκτάσεως της Ελληνικής Μεταλλευτικής Νομοθεσίας εις Θράκην κλπ.» (ΦΕΚ405/Α/17.12.1925), όπου εντός ανατρεπτικής προθεσμίας 6 μηνών από την έναρξη ισχύος του διατάγματος οι έχοντες δικαιώματα επί μεταλλείων την ημέρα κατάληψης της περιοχής από τα ελληνικά στρατεύματα θα πρέπει να ζητήσουν ανανέωση των δικαιωμάτων τους (άρθρο 2). Δεν ισχύουν για τη Θράκη οι Ν. 529, 530, 531 του έτους 1914 οι οποίοι ίσχυαν στη Μακεδονία. Οι σκαυρίες αρχαίων εκμεταλλεύσεων ανήκουν στο Κράτος (άρθρο 1). Κατά την πρώτη τριετία ισχύος του διατάγματος μπορούν τα μη οριστικά παραχωρηθέντα μεταλλεία να εξαιρεθούν υπέρ του Κράτους και τότε διέπονται από τους όρους που ισχύουν για τα δημόσια μεταλλεία³⁹⁴ (άρθρο 3). Δίδεται παράταση για τις ανανεωτικές αιτήσεις παραχώρησης με το Δ. «περί παρατάσεως της κατά το άρθρο 2 του από 7 Δεκεμβρίου 1925 Ν. Δ. «περί επεκτάσεως της μεταλλευτικής νομοθεσίας εις Θράκην κλπ.» ανατρεπτικής προθεσμίας προς υποβολήν ανανεωτικών αιτήσεων δικαιωμάτων μεταλλείου εν Θράκη κλπ.» (ΦΕΚ265/Α/5.8.1926), όπου γίνεται και αναφορά στη δημοπρασία επί των μεσεγγυημένων μεταλλείων της Θάσου.³⁹⁵ Τελικά δημοσιεύεται μετά από διάφορες τροποποιήσεις ο Ν. 3712/1928 «Περί κυρώσεως του από 13 Νοεμβρίου

³⁹² Εφημ. Μακεδονία, 15.5.1920.

³⁹³ Βλ. Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Συνθήκη μεταξύ των προεχουσών συμμάχων και συνησπιμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί Θράκης υπογραφείσα εν Σέβραις τη 20 Ιουλίου – 10 Αυγούστου 1920*, Αθήνα 1920.

³⁹⁴ Η αναφορά προφανώς στον Ν. 958/1917 «περί εκδόσεως εις εργολαβίαν των δημοσίων μεταλλείων των νέων χωρών» (ΦΕΚ231/Α/19.10.1917), σύμφωνα με τον οποίο μπορεί ο Υ.Ε.Ο. να δίδει σε εργολαβική εκμετάλλευση με ειδική σύμβαση όσα μεταλλεία εξαιρούνται από οριστική παραχώρηση και με τη σύμφωνη γνώμη του κατά τον Ν. 714 ειδικού συμβουλίου μεταλλείων. Προτιμώνται όσοι έχουν άδεια έρευνας από Τουρκοκρατίας.

³⁹⁵ Αρκετές φορές διοικητικά θεωρούνται μέρος της Θράκης και οι 2 Νομοί της Ανατολικής Μακεδονίας, αυτοί της Καβάλας και Δράμας.

1927 Νομ. Διατάγματος περί κυρώσεως του Ν. Διατάγματος περί επεκτάσεως της Ελληνικής μεταλλευτικής νομοθεσίας εις Θράκην» (ΦΕΚ275/Α/28.12.1928).

2.2.6.2.1. Τα φιορμάνια των Βηξ – Μυστακόπουλου

Στον πίνακα με τις παραχωρήσεις επί Οθωμανικής κυριαρχίας που προτάξαμε στο υποκεφάλαιο, δεν εμφανίζονται δύο φιορμάνια τα οποία έγιναν τελικά σεβαστά από το ελληνικό κράτος. Στην περίπτωση της Θράκης δεν υπήρξε κατάλογος μεταλλευτικών παραχωρήσεων (φιορμανιών και αδειών εξόρυξης) αντιστοίχος με αυτόν που είχε συντάξει το 1916 ο Ηλίας Γούναρης για τις Νέες Χώρες. Τα δύο προαναφερόμενα φιορμάνια φέρουν ημερομηνία έκδοσης 3.2.1328 έτος Εγίρας (=1912) ή σύμφωνα με άλλον μεταφραστή, 1913. Ως ανάδοχοι εμφανίζονται οι Αδόλφος Βηξ δε Ζολνάυ (1866-1932), Αυστριακός υπήκοος, αντιπρόσωπος της μεγάλης καπνοβιομηχανίας Herzog στην Καβάλα, ο οποίος υπήρξε και επίτιμος πρόξενος της Αυστρο-ουγγαρίας (και της Γερμανίας, σύμφωνα με την *Journal de Salonique*, 4.5.1899 και 2.8.1900) στην Καβάλα και μετά στη Θεσσαλονίκη³⁹⁶ και ο Πέτρος Μυστακόπουλος, μεταλλειολόγος, Οθωμανός υπήκοος, κάτοικος Σμύρνης ή Ξάνθης. Πρόκειται για την Οριστική Παραχώρηση (Ο.Π.) 3 Έβρου στην περιφέρεια του χωρίου Κίρκη που αφορά μεταλλείο μολύβδου, χαλκού με ίχνη αργύρου και ψευδαργύρου και για την Ο.Π. 1 Κιμμερίων Ξάνθης που αφορά μεταλλείο χαλκού με άργυρο και μόλυβδο στο χωρίο Κογιούν (=Προβατοχώρι).

Τα φιορμάνια κατατέθηκαν νόμιμα στις 12.6.1926 στο Υ.Ε.Ο. και εκδόθηκαν αποφάσεις από το Δ.Δ.Μ. με τις οποίες δικαιώθηκαν ο Βηξ και ο Μυστακόπουλος, παρόλη την αντίθετη άποψη του Επιθεωρητή Μεταλλείων.³⁹⁷ Το 1929 το πρώτο μεταλλείο μεταβιβάστηκε στον Σταύρο Ιατρίδη,³⁹⁸ ο οποίος είχε ένα πρόβλημα με την εταιρία Thracian Union Trust Ltd. Η εταιρεία αυτή είχε δημιουργήσει μία οδό που περνούσε μέσα από το μεταλλείο του.³⁹⁹ Το 1934 πάλι η

³⁹⁶ Σε αυτόν αναφέρεται η εφημερίδα *Journal de Salonique* στα φύλλα της 4.5.1899 (όπου ο Βηξ θεωρείται ότι αποτελεί τον Κάρολο Αλλατίνη της Καβάλας), 7.9.1899, 2.8.1900, 22.9.1902, 29.9.1902, 28.10.1910. Βλ. επίσης Murray G. Hall, *Der Paul Zsolnay Verlag. Von der Gründung bis zur Rückkehr aus dem Exil*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1994: σελ. 23-27 και Rudolf Agstner, *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes, Band I: 1918-1938*, LIT Verlag, Βιέννη 2015: σελ. 457-458.

³⁹⁷ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ662, αρ. απόφ. 9/1928 Δ.Δ.Μ. (Ο.Π. 3 Έβρου) και ΕΜΒΕ, Μ866, αρ. απόφ. 15/1928 (Ο.Π. 1 Ξάνθης).

³⁹⁸ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, δελτία μεταλλείων Ο.Π. 3 Έβρου (Κίρκης). (Αναφορά σε συμβόλαιο 10555/1929 του συμβολαιογράφου Αθηνών Ασπρομάλλη για την μεταβίβαση στον Ιατρίδη). ΕΜΒΕ, Μ866. Με το συμβόλαιο 27694/1930 του συμβ. Ξάνθης Δημ. Ξάνθου, ο Μυστακόπουλος παραχωρεί το 20% του μεταλλείου των Κιμμερίων στον Βηξ.

³⁹⁹ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 98. Η αίτηση του Σταύρου Ιατρίδη για το θέμα είναι της 21.9.1932. Υπάρχει αναφορά της Thracian για το θέμα και ακολουθεί επιτόπια μετάβαση του Ρουσσάκη. Η οδός σύμφωνα με την εταιρία υπάρχει από Τουρκοκρατίας ενώ σε ένστασή του ο Ιατρίδης υποστηρίζει

Thracian Union Trust αιτείται τη δημιουργία στοάς στο γειτονικό μεταλλείο. Ο επιθεωρητής μεταλλείων Β' περιφερείας, Ν. Ρουσσάκης προβαίνει σε επιτόπια έκθεση στην οποία παρευρίσκονται οι Σταύρος Ιατρίδης, μισθωτής του μεταλλείου του Βηξ και ο Νικόλαος Παπαδάκης,⁴⁰⁰ διευθυντής των μεταλλείων της Θράσιαν. Ο Ρουσσάκης δίνει την άδεια με τον όρο να απορρίπτονται τα μπάζα μακριά από τη στοά.⁴⁰¹ Υπήρχε κάποιο πρόβλημα με τις οριοθετήσεις και στα δύο μεταλλεία. Όταν η κληρονόμος των δύο μεταλλείων Μάργκαρετ Ζολνάν μεταβιβάζει και τα δύο μεταλλεία στον Αντώνιο – Απόστολο Γερακόπουλο, επιχειρηματία, κάτοικο Αθηνών, στο έγγραφο της Προξένου που κατακυρώνει την πράξη, γίνεται αναφορά στο ιστορικό των μεταλλείων.⁴⁰² Πάντως όταν ο Γερακόπουλος ζητά από τον Υφυπουργό Βιομηχανίας και Ενεργείας οριοθέτηση του μεταλλείου της Κίρκης, λαμβάνει την απάντηση ότι έχουν ήδη προηγηθεί 11 οριοθετήσεις!⁴⁰³

2.2.6.2.2. Η περίπτωση της παραχώρησης Jackson και τα εθνικά μεταλλεία Κίρκης

Σε άρθρο της εφημερίδας *Μακεδονία* τον Οκτώβριο του 1926 γίνεται αναφορά στον Κιρκά, που είναι «χωρίον ελληνικότατον» και που δεν κατόρθωσε να το αλώσει η βουλγαρική προπαγάνδα και που εγκλείει στους κόλπους του λιγνίτη πρώτης τάξεως και μόλυβδο άριστης ποιότητας. Ήδη ενδιαφέρεται για αυτόν μία αγγλική εταιρία.⁴⁰⁴ Το έτος 1929 εκδίδεται ο νόμος 4116 «περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 13 Νοεμβρίου 1927 «περί κυρώσεως του Ν. Διατάγματος

ότι η οδός διανοίχτηκε για πρώτη φορά το 1927-28 από τον Jackson. Η απόφαση είναι υπέρ της οδού επειδή είναι απαραίτητη η διόδος για τη μεταφορά μεταλλευμάτων και των δύο μεταλλείων.

⁴⁰⁰ Για τον Νικόλαο Παπαδάκη, απόφοιτο της Ανωτάτης Μεταλλειολογικής Αυτοκρατορικής Σχολής της Αικατερίνης της Β', στην Πετρούπολη, μηχανικό στις Επιθεωρήσεις Μεταλλείων (Α' και Β'), αλλά και εδώ διευθυντή των μεταλλείων της Θράσιαν βλ. Papastefanaki, «Mining Engineers», και Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 153, 312.

⁴⁰¹ ΕΜΒΕ, Μ662. Α.Π. 878/14.1.1934 «Έκθεσις περί εκτελέσεως έργων εντός αλλοτρίου μεταλλείου». Υπογράφεται από τον Ρουσσάκη.

⁴⁰² ΕΜΒΕ, Μ662. Αρ. 18123/31.7.1975 της συμβολαιογραφούσης προξένου της Ελλάδος που αναπλήρωνε τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδας στην Αγγλία, κ. Μαρίας Δημητρίου Παπαευσταθίου πράξις αναγνωρίσεως γενομένης αγοραπωλησίας μεταξύ του Αντωνίου – Αποστόλου Γερακοπούλου, επιχειρηματία, κατοίκου Αθηνών και της Μάργκαρετ Ζόλνι (Margaret Zsolnay), κατοίκου Λονδίνου, κόρης του Frederick Desider και της Almuth von Zsolnay, ως μόνης κληρονόμου του αποβιώσαντος πατρός της το έτος 1963. Αναφορά σε προσύμφωνο αγοράς υπ' αριθ. 8431/29-5-1952 του συμβ. Γενικού προξένου στην Αγγλία και σε συμβόλαιο αυτοσύμβασης της αγοράς από τους 1) Φρειδερίκο Ζολνέι ντε Ζόλνα, 2) Αμάντας Κλάρας Ζολνέι ντε Ζόλνα και 3) Παύλου Ζολνέι ντε Ζόλνα. Η ίδια η Μάργκαρετ Ζολνέι αναφέρει ότι ο πατέρας της αρκετές φορές είχε πάει στα μεταλλεία και ήξερε τα περί ορίων λόγω των σπουδών του. Ήταν γεωπόνος.

⁴⁰³ ΕΜΒΕ, Μ662. Αίτηση – αναφορά – καταγγελία του Α. Α. Γερακόπουλου προς τον Υφυπ. Βιομηχανίας και Ενεργείας, 28.2.1981. Δεν είναι τυχαίο ότι σε αυτόν τον φάκελο της Επιθεώρησης βρίσκεται αντίτυπο της έκδοσης του 1913 της Οθωμανικής Νομοθεσίας περί Μεταλλείων του 1906. Επίσης ΕΜΒΕ, Μ866. Αίτηση του Γερακόπουλου ώστε να γίνει οριοθέτηση του μεταλλείου των Κιμμεριών. Ημερομηνία, 27.12.1962.

⁴⁰⁴ Βλ. εφημ. *Μακεδονία*, 13.10.1926.

της 3 Μαρτίου 1926 «περί κυρώσεως της από 19 Φεβρουαρίου 1926 συμβάσεως περί παραχωρήσεως μεταλλείου παρά τα χωρία Κίρκα και Καρά Καγιά Θράκης».⁴⁰⁵ Σύμφωνα με τη σύμβαση λοιπόν μεταξύ του Δημοσίου και του Alfred [Halliday] Jackson, [μηχανικού μεταλλείων], κατοίκου Αγγλίας,⁴⁰⁶ αναγνωρίζονται τα δικαιώματα προτεραιότητας που είχε αποκτήσει από την εποχή της Βουλγαρικής κατοχής ο Jackson σε μεταλλείο στην περιφέρεια των χωρίων Κίρκα (σημ. Κίρκη) και Καρά-Καγιά εντός χώρου που είχε εξαιρεθεί υπέρ του Δημοσίου. Παραχωρείται σε αυτόν το δικαίωμα έρευνας και εκμετάλλευσης για μία 50ετία από τη στιγμή ισχύος της σύμβασης. Ορίζεται εγγύηση 4.000 αγγλικών λιρών και ετήσιο μίσθωμα όχι κατώτερο των 250 λιρών. Μέσα σε τρία έτη αναλαμβάνει την υποχρέωση ο ανάδοχος να δημιουργήσει εγκαταστάσεις αξίας όχι κατώτερης των 10.000 λιρών και μέσα στην 5ετία αξίας όχι κατώτερης των 30.000 λιρών. Σύμφωνα με το άρθρο 14 μπορεί να μεταβιβάσει σε τρίτους τα δικαιώματά του ή να συστήσει εταιρεία. Από την παραχώρηση εξαιρείται ο χώρος πλησίον της τοποθεσίας Καρά-Καγιά που έχει παραχωρηθεί επί Οθωμανικής κυριαρχίας στους Αδόλφο Βηξ και Πέτρο Μυστακόπουλο,⁴⁰⁷ ο οποίος σε περίπτωση ακύρωσης, θα ανήκει στη δικαιοδοσία του Δημοσίου. Με τον Ν. του 1929, ο ανάδοχος υποχρεούται να προβεί στην εκτέλεση έργων αξίας όχι κατώτερης των 10.000 λιρών μέσα σε περίοδο 5ετίας.

Για τη συγκεκριμένη παραχώρηση έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο λόρδος Arthur Crosfield (1865-1938), φιλελεύθερος βουλευτής του Βρετανικού Κοινοβουλίου (1906-1910). Αυτός το 1907 είχε παντρευτεί την Ντόμινι Ηλιάδη, κόρη της Μαρίκας Ηλιάδη, ελληνικής καταγωγής, η οποία ήταν μέλος της ελληνικής παροικίας του Λονδίνου. Το 1911 έχτισε το Witanhurst, που αποτελεί τη δεύτερη πιο μεγάλη κατοικία στο Λονδίνο μέχρι και σήμερα μετά τα Ανάκτορα του Μπάκιγχαμ. Ο Crosfield είχε κληρονομήσει από τον πατέρα του επιχείρηση σαπωνοποιίας και κατασκευής κεριών.⁴⁰⁸ Στο σπίτι τους είχε τελεστεί για λόγους ασφαλείας ο γάμος του Ελευθέριου Βενιζέλου με την Έλενα

⁴⁰⁵ΦΕΚ127/Α/26.3.1929.

⁴⁰⁶ Βλ. τη ρηματική διακοίνωση εκ μέρους της Βρετανικής Πρεσβείας στην Αθήνα προς το Υπουργείο Εξωτερικών όπου ζητείται να γίνει δεκτή η αίτηση του Jackson σχετικά με μεταλλεία στη Θράκη, των οποίων είχε την κτήση από την εποχή της Βουλγαροκρατίας. Αναφέρεται ότι είχε αρχίσει ο J. την προσπάθεια αναγνώρισης των δικαιωμάτων του από τον Σεπτέμβριο του 1920 και είχε τότε την διαβεβαίωση του Υπουργού Εξωτερικών Μαυρομιχάλη ότι θα γίνει δεκτό το αίτημά του. Όταν έφυγε αυτός στην Αγγλία, συνέχισε τις διαβουλεύσεις ο δικηγόρος Γουλιμής. ΥΠΙΕΞ, ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1922/32.8 Ρηματική Διακοίνωση 184/4-17.8.1922, όπου συμπεριλαμβάνεται και δήλωση του Jackson για 7 μεταλλευτικές περιοχές – για τις οποίες ζητά αναγνώριση δικαιωμάτων - που εκτείνονται Β. και ΒΑ. από το σιδηροδρομικό σταθμό της Κίρκης στη γραμμή Θεσσαλονίκης – Αλεξανδρούπολης μεταξύ Αλεξανδρούπολης και Κομοτηνής.

⁴⁰⁷Για τα 2 μεταλλεία που παραχωρήθηκαν στους Βηξ και Μυστακόπουλο βλ. παραπάνω.

⁴⁰⁸Για περισσότερα στοιχεία βλ. A. E. Musson, *Enterprise in Soap and Chemicals. Joseph Crosfield & Sons Limited, 1815-1965*, Μάντσεστερ 1965.

Σκυλίτση, πλούσια ομογενή χιώτικης καταγωγής, στις 15 Σεπτεμβρίου του 1921.⁴⁰⁹

Έχοντας τόσο στενές σχέσεις ο λόρδος Crosfield με το Βενιζέλο σε μία εμπιστευτική επιστολή του⁴¹⁰ προς αυτόν, αναφέρει την υπόθεση Jackson και το ότι έχει δημιουργηθεί για την εκμετάλλευση της εκχώρησης ένα «British Syndicate», το οποίο όμως φαίνεται ότι είχε πέσει θύμα εκβιασμού (;) ήδη από την προηγούμενη χρονιά. Για τον Jackson χαρακτηριστικά αναφέρει ότι πρόκειται περί ενός «self-made man and a rough diamond, but an honest man». Ο ίδιος έχει επενδύσει μόνο 1.000 λίρες όπως αναφέρει.

Το 1931 ο Crosfield πληροφορεί τον Βενιζέλο ότι ενδιαφέρεται όχι μόνο για την εξόρυξη μεταλλεύματος, αλλά και για τη δημιουργία εργοστασίου επεξεργασίας χρωμάτων μολύβδου στην Κίρκη και η όλη επιχείρηση θεωρεί ότι θα αποβεί ιδιαιτέρως επωφελής καθότι θα δώσει εργασία σε πολλούς πρόσφυγες. Αναφέρεται σε εταιρεία που πρόκειται να ιδρυθεί.⁴¹¹ Σε επιστολή της ίδιας μέρας προς τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Παναγή Βουρλούμη, ο C. αναφέρει ότι ο δικηγόρος της εταιρίας, Γουλιμής, που είχαμε δει ότι ήταν και ο δικηγόρος του Τζάκσον, έχει ήδη υποβάλει προς έγκριση τα σχέδια για την ίδρυση εργοστασίου κοντά στην Κίρκη με στόχο την επεξεργασία του μεταλλεύματος και αναφέρει ότι ο χώρος που θα χρησιμοποιηθεί βρίσκεται εντός της παραχώρησης και ανήκει σε δημόσιες γαίες.⁴¹² Την επόμενη χρονιά τελικά θα παραχωρηθούν τα δικαιώματα από τον Jackson επί των δημοσίων μεταλλείων Κιρκά και Καρά-Καγιά στην εν Λονδίνο εταιρεία Thracian Union Trust Limited.⁴¹³ Στο Δ.Σ. της εταιρίας βρίσκονται οι Sir Arthur Crosfield, ο Alfred H. Jackson – ο αρχικός παραχωρησιούχος, ο Philip A. Ivanoff, Ρώσος μηχανικός μεταλλείων, ο Sir Neville Pearson, εκδότης και η Lady Crosfield (=Ντόμινι Ηλιάδη).

Δημιουργείται στο Λονδίνο μία sister-company, η Thracian Mineral Products Ltd., η οποία εξαγοράζει από την Ελληνική Εταιρεία του Λαυρίου

⁴⁰⁹ Βλ. για το γάμο αυτό Έλενα Βενιζέλου, *Στη σκιά του Βενιζέλου*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2002: σελ. 46-49.

⁴¹⁰ MM-AEB, Φ. 334-12. Επιστολή του A. Crosfield προς τον Ελ. Βενιζέλο σχετικά με διαπραγματεύσεις για την εκχώρηση θρακικών μεταλλείων. Προσωπική και εμπιστευτική. Τόπος: Κάννες. Χρονολογία: 24.1.1929 (δηλαδή κάποιους μήνες πριν από την δημοσίευση του σχετικού νόμου που επικυρώνει τη σύμβαση του Jackson με το ελληνικό Δημόσιο).

⁴¹¹ MM-AEB, Φ. 072-115-116. Λονδίνο, 22.12.1931. Επιστολή του Κρώσφιλντ προς τον Βενιζέλο σχετικά με τα μεταλλεία Θράκης. Εσωκλείει και επιστολή προς τον Π. Βουρλούμη.

⁴¹² MM-AEB, Φ. 072-115-117. Επιστολή του Κρώσφιλντ προς τον Παναγή Βουρλούμη. Λονδίνο, 22.12.1931.

⁴¹³ Βλ. ΦΕΚ44/Β/17.5.1932.

(Εταιρεία των Μεταλλουργιών του Λαυρίου)⁴¹⁴ κάποιες εγκαταστάσεις στο Λαύριο και όπως αναφέρει ο Crosfield σε κάποιον μέτοχο της εταιρίας, ονόματι Σκουλά, εκεί θα επικεντρωθούν οι στόχοι της επιχείρησης. Η εξαγορά έγινε όλη από τον Managing Director, P. Ivanoff.⁴¹⁵ Μάλιστα ο Sir Arthur Crosfield αφιέρωσε ένα ποίημα στον Philip Ivanoff και στους μετόχους της εταιρίας Thracian Mineral Products Ltd. που έφερε τον τίτλο «To prosperous Hellas».⁴¹⁶

Στο ποίημα αυτό ένας αλχημιστής περιφέρεται στους λόφους της Θράκης και αφού θαυμάσει τη φύση, θα αναφωνήσει «great change I see before me in the peasant's home». Μία νέα απασχόληση θα βρουν οι χωρικοί και θα αποκτήσουν μία ανταμοιβή για να ζήσουν. «Έτσι, είπε ο άνθρωπος της Επιστήμης, ο απλός λαός κατά δεκάδες χιλιάδες σύντομα θα έχει το μερίδιό του στην εργασία και στο μισθό». Και η Ελλάδα δεν θα είναι υποχρεωμένη να βασίζεται στις αμπελοκαλλιέργειες και στα παρασιτοκτόνα και σε λίγο θα μπορέσει να αντιμετωπίσει τα άλλα έθνη με αξιοπρέπεια και όχι ως ικέτης, αλλά υπερήφανα θα συμμετέχει στις ανάγκες των λαών. Κάνει μία αναφορά ο ποιητής στις εξερευνητικές εργασίες που έγιναν στο μεταλλείο όταν ο Κρόσφιλντ και ο Ιβάνωφ το είχαν επισκεφθεί πριν από κάποιους μήνες και τελικά «Για τους κατοίκους αυτής της περιοχής θα φέρει αποδοτική εργασία αλλά πρώτα πρέπει να στείλουμε στην Ελλάδα ιστιοφόρα, ασφαλισμένα, στο Λαύριο με το καλό μας μετάλλευμα». Θα χρησιμοποιηθεί μία μέθοδος που δεν θα έχει βλαβερές συνέπειες για την υγεία των εργατών και επίσης θα δοθεί εργασία σε ανθρώπους που τους έχει χτυπήσει η ανεργία. Το μετάλλευμα από τη Θράκη – χαλκός και μόλυβδος – θα βρει αγορές στην Ευρώπη. Η Ελλάδα κάνει εισαγωγές χημικών προϊόντων, αλλά τώρα η Θράκη και το Λαύριο θα βοηθήσουν την Ελλάδα στον εμπορικό της ισολογισμό και έτσι θα σταθεροποιηθεί η δραχμή και θα μπορέσει να αντιμετωπίσει με υπερηφάνεια τη χρυσή λίρα, το δολάριο, το φράγκο ή το μάρκο. Ο αλχημιστής έριξε ένα βότσαλο στη λίμνη και είδε να σπάει σε μικρό κυματάκι στην ακτή και τότε αναφώνησε: «Έτσι να γίνει με το Λαύριο και τη Θράκη όταν ενωθούν και η ορμή να απλώσει νέες πηγές μιας

⁴¹⁴ Βλ. Γιώργος Ν. Δερμάτης, *Λαύρειο, το μαύρο φως. Η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο (1860-1917)*. Ελληνική και Ευρωπαϊκή διάσταση, Αθήνα 2003: σελ. 244.

⁴¹⁵ ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 359-33-34. Επιστολή του λόρδου Κρόσφιλντ προς κάποιον Σκουλά (πιθανά πρόκειται για τον επιστήθιο φίλο και δια βίου ιατρό του Βενιζέλου, Βασίλειο Σκουλά, (1872-1944), ο οποίος ήταν ένας από τους πρωτεργάτες της επανάστασης του Θέρισσου – Πηγή: Δρ. Μανώλη Ε. Δεττοράκη, «Η επανάσταση στο Θέρισο και οι Κρήτες γιατροί με τη συμπλήρωση των 100 χρόνων», δημοσίευση: 14/4/2005, http://archive.patris.gr/articles/58281#.W6fiR_loOfE, πρόσβαση: 23.9.2018), πιθανά μέτοχο της εταιρίας. Του αναφέρει τα σχέδια για τις εργασίες στο Λαύριο και ότι τα δύο μέλη του Δ.Σ. της εταιρίας, Ivanoff και Pearson βρέθηκαν στα μεταλλεία στην Θράκη και τους αναμένει στα τέλη του μηνός στο Λονδίνο. Λονδίνο, 18.11.1933.

⁴¹⁶ ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 434.078. Ποίημα με τον τίτλο «To Prosperous Hellas» του Α. Η. Crosfield, που αφιερώνεται στον Philip Ivanoff και τους μετόχους της Εταιρίας Μεταλλείων Θράκης σχετικά με τα ορυχεία Θράκης και την συμβολή τους στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Φέρει την χειρόγραφη ημερομηνία 19.5.1933.

νεόκοπτης ευδαιμονίας.» Αλλά αυτό δεν θεωρεί ότι είναι απλώς ένα όνειρο, «but sure reality».

Ο επιθεωρητής Μεταλλείων Β' περιφερείας Ν. Ρουσάκης σε επιθεώρηση της 29-31 Οκτωβρίου 1933 των μεταλλείων της Κίρκης αναφέρεται λεπτομερώς στις εργασίες που διενεργήθηκαν και αναφέρει ότι η ρήτρα που είχε οριστεί σύμφωνα με το Ν. 4116, ότι ο ανάδοχος θα έπρεπε να έχει μέσα σε μία 5ετία προβεί σε εκτέλεση έργων αξίας όχι μικρότερης από 10.000 λίρες, έχει γίνει σεβαστή καθώς η αξία των έργων ανέρχεται σε 12.385 λίρες.⁴¹⁷

Το 1934 δημοσιεύεται σύμβαση μεταξύ του Δημοσίου και του Ιβάνωφ, ο οποίος εκπροσωπεί ως διευθύνων σύμβουλος την εταιρία Thracian Mineral Products Ltd., που αναλαμβάνει εντός διετίας να δημιουργήσει εγκαταστάσεις στο Λαύριο για τον εμπλουτισμό 30.000 τόνων μεταλλεύματος και την παραγωγή 5.000 τόνων χρωμάτων μολύβδου ετησίως χρησιμοποιώντας μετάλλευμα αποκλειστικά από ελληνικά μεταλλεία.⁴¹⁸ Το 1936 με καινούργια σύμβαση οι δύο εταιρίες, η Thracian Union Trust Ltd. και η Thracian Mineral Products Ltd. μεταβιβάζουν τις συμβάσεις που είχαν με το Δημόσιο σε μία νέο-εμφανιζόμενη εταιρία, την Kirka Mines Ltd.⁴¹⁹

Τον Ιούνιο του 1934 οι δύο εταιρίες είχαν δεχθεί επιχορήγηση δανείου 15.000.000 δρχ. από την ΕΤΕ με επιτόκιο 8% και προμήθεια 0,25% ανά εξαμηνία έχοντας θέσει ως ενέχυρο 10.000 τόνους μεταλλεύματος από τα μεταλλεία στην Κίρκη (Thracian Union Trust Ltd.) και βάζοντας μία πρώτη υποθήκη στις εγκαταστάσεις του Λαυρίου (Thracian Mineral Products Ltd.). Ήδη το 1939 έχει κηρυχθεί έκπτωτη η πρώτη εταιρία.⁴²⁰ Η Thracian Union Trust Ltd. εμφανίζεται μόλις δύο φορές στους στατιστικούς πίνακες της μεταλλευτικής κίνησης που δημοσιεύει το Υ.Ε.Ο./Διεύθυνση Μεταλλείων: τα έτη 1936 και 1937. Την πρώτη χρονιά απασχολεί 38 άτομα και τη δεύτερη μόλις 23.⁴²¹ Το 1936 στον

⁴¹⁷ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-182. Α.Π. 43/17-1-1934.«Έκθεσις περί της αξίας των εκτελεσθέντων εις τα Εθνικά μεταλλεία Κίρκης (Θράκης) έργων υπό της αναδόχου εταιρίας THRACIAN UNION TRUST LIMITED».

⁴¹⁸ Ν. 6341 (ΦΕΚ358/Α/18.10.1934).

⁴¹⁹ «Περί κυρώσεως της από 16 Ιουνίου 1936 συμβάσεως μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου και Φιλίππου Αντώνοβιτς Ιβάνωφ εκπροσωπούντος τας εν Λονδίνω Εταιρείας Thracian Union trust Limited και Thracian Mineral Products Limited», ΦΕΚ280/Α/7.7.1936.

⁴²⁰ Βλ. ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-181. Υπόμνημα της Υπηρεσίας Μελέτης Επιχειρήσεων και Χρηματοδοτήσεων σχετικά με τις εταιρίες Thracian Union Trust Ltd. και Thracian Mineral Products Ltd. Αθήνα, 9.11.1939. Επίσης βλ. *London Gazette*, 10 Ιουνίου 1938: σ. 3354 (η Γ.Σ. των μετόχων αποφάσισε να προχωρήσει σε εθελοντική εκκαθάριση της εταιρίας Thracian Union Trust Ltd. και όρισε ως εκκαθαριστές τους Mr. William Norman Tonkinson και Mr. Philip Antonovitch Ivanoff.) Και η δεύτερη εταιρία αναφέρεται ότι βρίσκεται σε εθελοντική εκκαθάριση (*London Gazette*, 10 Μαρτίου 1939, σελ. 1707).

⁴²¹Βλ. ΥΕΟ, Γενική Επιθεώρησης των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1936, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Τμηματάρχου

Οικονομολόγο των Αθηνών αναφέρεται ότι για τις δύο εταιρίες του Sir Arthur Crosfield που προέβησαν στην υπογραφή συμβάσεων με το ελληνικό δημόσιο δόθηκε άδεια από το Βρετανικό Θησαυροφυλάκιο για την εκταμίευση κεφαλαίων και επίσης ότι οι έρευνες έχουν χρηματοδοτηθεί από την Τράπεζα Hambro του Λονδίνου.⁴²² Το 1938 ο Sir Arthur Crosfield σκοτώθηκε κάτω από μυστηριώδεις συνθήκες πέφτοντας από ένα τραίνο ενώ ταξίδευε στη Νότια Γαλλία.⁴²³ Έτσι τελειώνει η «αγγλική περίοδος» της επιχείρησης των μεταλλείων της Θράκης λίγο πριν από την έναρξη των επιχειρήσεων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.⁴²⁴ Θα ακολουθήσει μία γερμανική περίοδος με ιδιαίτερα σοβαρή εκμετάλλευση από τη μεριά των δυνάμεων Κατοχής για 3 χρόνια και αργότερα μία αμερικανική περίοδος για να περάσει μετά στις επιχειρήσεις Κυπριάδη και σήμερα πλέον να βρίσκονται εγκαταλειμμένες οι εγκαταστάσεις των μεταλλείων στο μένος των καιρών.

2.2.7. Η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης

Αύριον ανοίγει τας πύλας της η μεγάλη εμπορική και βιομηχανική διεθνής έκθεσις της Θεσσαλονίκης. Το γεγονός της δημιουργίας σημείου εμπορικής κινήσεως εις την Μακεδονικήν πρωτεύουσαν χαιρετίζεται πανταχόθεν μετά του μεγαλειότερου ενθουσιασμού και εθνικής περηφανείας.

Η Ελλάς των πολέμων και των εσωτερικών διχονοιών, η μεταπολεμική Ελλάς απεκδύεται με σθένος εις ευγενή, φιλότιμον και ειρηνικόν αγώνα. Θέτει υπό την κρίσιν του κόσμου την εσωτερικήν της ζωτικότητα και καλεί όλους να θαυμάσουν το εμπορικόν και βιομηχανικόν παρόν της και να βεβαιωθούν περί του λαμπροτέρου μέλλοντος αυτής.

Η έκθεσις, η οποία ανοίγει από αύριον, θα αποτελέση σταθμόν εις την οικονομολογικήν ιστορίαν της Ελλάδος και αυτών ακόμη των γειτόνων λαών.⁴²⁵

Με αυτά τα λόγια η εφημερίδα Μακεδονία προαναγγέλλει τα εγκαίνια της Α' Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης, ενός γεγονότος που θα αποτελέσει σταθμό στην οικονομολογική ιστορία της Ελλάδας και των γειτόνων λαών. Η

Μεταλλευτικών Μελετών, Αθήνα 1937 και ΥΕΟ, Γενική Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Τμήμα Μεταλλευτικών Μελετών, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1937, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Τμηματάρχου Μεταλλευτικών Μελετών, Αθήνα 1938.

⁴²² Εφημ. Οικονομολόγος των Αθηνών, 18.7.1936.

⁴²³ Η νεκρολογία του εμφανίστηκε στους Times της 23.9.1938.

⁴²⁴ Για τα μεταλλεία της Κίρκης και για την εκμετάλλευσή τους πριν αλλά και κατά τη διάρκεια και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Αλέξανδρος Χ. Καζαντζής, Κίρκη Έβρου. Η μάγισσα ή η μαγεία της φύσης, Αλεξανδρούπολη, 2012²: σελ. 54-71.

⁴²⁵ Εφημερίδα Μακεδονία, 2.10.1926.

Έκθεση αυτή αποτέλεσε το όραμα του Νικολάου Γερμανού,⁴²⁶ ο οποίος την εμπνεύστηκε και επιθυμούσε να λειτουργεί ως «τας εν Εσπερία γενομένης διεθνείς εμποροπανηγύρεις». Αυτή η Α' Έκθεση θα διαρκέσει από τις 3 έως τις 17 Οκτωβρίου του 1926.⁴²⁷ Αρχικά είχε οριστεί ο Ν. Ρουσσάκης ως κυβερνητικός εκπρόσωπος στην Οργανωτική επιτροπή, αλλά σε έγγραφο που στάλθηκε στον πρόεδρο της Οργανωτικής Επιτροπής από το Υ.Ε.Ο. στις 17 Ιουλίου 1925, αποσύρεται ο Ρουσσάκης λόγω φόρτου εργασίας και τον αντικαθιστά ο κ. Μελισσηνός, διευθυντής Σιδηροδρόμων του ελληνικού κράτους.⁴²⁸ Ήδη σε αυτήν την Α' ΔΕΘ εκτίθενται μεταλλεύματα από τη Βουλγαρία, αλλά και από διάφορες κοινότητες της ελληνικής Μακεδονίας (π.χ. λιγνίτης από την περιοχή των Καϊλαριών, σημ. Πτολεμαΐδας).⁴²⁹

Πολλές φορές αναφέρθηκε στην παρούσα εργασία ότι τα μεταλλεύματα της Βόρειας Ελλάδας προορίζονταν για το εξωτερικό και τις περισσότερες φορές δεν γινόταν σε αυτά καμία επεξεργασία. Εξαίρεση αποτελεί όπως φαίνεται η περίπτωση του λευκόλιθου και του ψευδάργυρου της Θάσου. Σε εμπορικό οδηγό της Μακεδονίας – Θράκης του έτους 1929 δημοσιεύεται κατάλογος μεταλλουργικών εγκαταστάσεων στη Μακεδονία. Δεν ασχολούμαστε σε αυτήν τη διατριβή με τη μεταλλουργία, αλλά για λόγους πληρότητας αναφέρεται παρακάτω πίνακας με τις μεταλλουργικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στη Β. Ελλάδ. Ο οδηγός είχε συγγραφεί από τον Κωνσταντίνο Αχ. Στέργιο, επιθεωρητή Βιομηχανίας.

Πίνακας 2.9. Μεταλλουργικές επιχειρήσεις στη Βόρεια Ελλάδα (1928-1929)

	ΕΤΑΙΡΙΑ	ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑ	ΕΔΡΑ	ΓΡΑΦΕΙΟ
1	Αγγλο-ελληνική Εταιρία	Πυρωμένη μαγνησία	Γερακινή	Αθήνα, Αιόλου 55
2	Cie de Recherches et de Travaux minéraux. Vavdos	Πυρωμένη μαγνησία	Αθήνα, Σταδίου 55	

⁴²⁶ Ο Νικόλαος Γερμανός (Βάβδος Χαλκιδικής, 1864-Αθήνα, 1935), υπήρξε Έλληνας ζωολόγος και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ο πατέρας του ονομαζόταν Λιόλιος και το επίθετό του το χρωστάει στις σπουδές που έκανε στη Γερμανία. Όταν γύρισε στην Ελλάδα εκλέχτηκε βουλευτής Χαλκιδικής το 1915 και μετά το 1920.

⁴²⁷ Για τα πρώτα 75 χρόνια βλ. το Λεύκωμα των Ευ. Χεκίμογλου – Ευ. Ρούπα, 75 χρόνια ιστορίας ΔΕΘ, 1925-2000, Θεσσαλονίκη 2000.

⁴²⁸ Βλ. Γεώργιος Α. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Γ' (1923-1940), Αθήνα 1947: σελ. 1166-1167.

⁴²⁹ Βλ. Ιωάννης Βεκρής, *Εμπορικών Εγκόλπιον Μακεδονίας – Θράκης*, 1927. Στην εφημερίδα *Μακεδονία* γίνεται αναφορά στον λιγνίτη της Μπάνιτσας ως ιδιαίτερο έκθεμα στην ΔΕΘ (Μακεδονία, 17.10.1926).

3	Smithson & Co.	Πυρωμένη μαγνησία	Καρκάρα Χαλκιδικής	Θεσσαλονίκη, Λεωφόρος Νίκης 41
4	Σουλιώτης, Λαμπρινίδης και Σία	Πυρωμένη μαγνησία	Αγία Παρασκευή Γαλάτιστας	Θεσσαλονίκη
5	Εταιρία Αντωνίου	Πυρωμένη μαγνησία	Γερακινή	Θεσσαλονίκη
6	Ανώνυμη Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Εταιρία - Θάσος	Χυτήριο ψευδαργύρου και μολύβδου	Αθήνα	

Πηγή: Ιωάννης Βεκρής, *Εμπορικών Εγκόλπιον Μακεδονίας και Θράκης*, 1928-1929: σελ. 27-28 και 47-48.

Στους οδηγούς της Δ.Ε.Θ. κατά τον Μεσοπόλεμο εμφανίζονται ως εκθέματα λιγνίτες από τη Φλώρινα, την Κοζάνη, τις Σέρρες, ψευδάργυρος από τη Θάσο, μεταλλεύματα από τις κοινότητες της Χαλκιδικής (Στρατονίκη, Βάβδος, Γερακινή)⁴³⁰ αλλά και μεταλλεύματα από ξένους εκθέτες, από τη Γιουγκοσλαβία (μεταξύ αυτών και δείγματα από τα μεταλλεία χρωμίου των Αλλατίνη κοντά στα Σκόπια), από τη Βουλγαρία (γαιάνθρακες) και από την Αλβανία.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά την περίοδο 1912-40, τα μεταλλεία στη Μακεδονία και Θράκη γίνονται συχνά αντικείμενο κυβερνητικής μέριμνας καθώς δημοσιεύονται ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις που στόχο έχουν να οδηγήσουν στην - όσο το δυνατόν ομαλότερη - μετάβαση αναφορικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μεταλλείων από την Οθωμανική κυριαρχία στο ελληνικό κράτος. Για την πρώτη δεκαετία τα στοιχεία είναι πενιχρά καθώς πρόκειται για δεκαετία πολεμικών συγκρούσεων. Εξακολουθούν να δρουν στο χώρο οι 3 από τις 4 ανώνυμες εταιρίες που είχαμε δει στην εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας. Κατόπιν εμφανίζονται και άλλες ανώνυμες εταιρίες. Η πολιτική φαίνεται ότι παίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο εάν αναλογιστούμε την υπόθεση των μεταλλείων της Θράκης, την αναγνώριση των φιρμανίων του Αυστριακού προξένου Αδόλφου Βηξ ή την εταιρεία του πρώην βουλευτή του Αγγλικού Κοινοβουλίου, Αρθουρ Κρόσφελντ. Το ξένο κεφάλαιο που επενδύεται στην περιοχή είναι κυρίως αγγλικό. Οι υπόλοιπες επιχειρήσεις είναι μικρές και βραχύβιες. Το μέταλλευμα, πλην των λιγνιτών, κατευθύνεται στις ξένες αγορές και έτσι δέχεται άμεσα τις επιπτώσεις των διεθνών αγορών.

⁴³⁰Βλ. και εφ. *Μακεδονία*, 24.9.1927. Παρόμοιες δημοσιεύσεις και με την ευκαιρία των επόμενων εκδόσεων της ΔΕΘ. Βλ. *Μακεδονία*, 18.9.1929, 15 και 17.9.1933, 1.10.1938.

Όσο για την προώθηση τώρα των μεταλλευμάτων χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης, η οποία από την ίδρυσή της το 1926 επιζητά να φέρει στην Ελλάδα κάτι από την αίγλη των διεθνών βιομηχανικών και εμπορικών εκθέσεων του εξωτερικού. Μεταξύ των δειγμάτων που εκτίθενται βρίσκονται και μεταλλεύματα από μεταλλεία της Μακεδονίας και της Θράκης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Οι μεταφορές των μεταλλευμάτων

Παρόλο που δεν είναι δυνατόν να έχουμε στην παρούσα φάση των ερευνών μία συνολική και λεπτομερή εικόνα για όλες τις φάσεις της μεταλλείας, θεώρησα σωστό να ασχοληθώ ιδιαίτερος με το θέμα της μεταφοράς των μεταλλευμάτων, είτε προς το εσωτερικό της χώρας είτε προς το εξωτερικό. Όπως θα δούμε στη συνέχεια η γεωγραφία έπαιξε και συνεχίζει να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στο όλο ζήτημα.

Οι περιοχές στις οποίες αναφερόμαστε είναι η Μακεδονία και η Θράκη. Αυτές έχουν ως φυσικά σύνορα ανατολικά τον ποταμό Έβρο, βόρεια την οροσειρά της Ροδόπης, δυτικά την οροσειρά της Πίνδου και νότια ξεκινώντας από ανατολικά το Θρακικό Πέλαγος, μετά το Αιγαίο Πέλαγος και τα όρη Όλυμπος και Καμβούνια. Το γεωγραφικό ανάγλυφο είναι ιδιαίτερα πλούσιο και η επικοινωνία υπήρξε για αιώνες δύσκολη. Αλήθεια με ποιον τρόπο μεταφέρονταν τα μεταλλεύματα; Αυτό ήταν το ζητούμενο κυρίως όταν ξεκίνησε η εμπορευματοποίηση των μεταλλευμάτων στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ως συνέπεια της βιομηχανικής επανάστασης. Είδαμε ότι από τη μεριά της η πολιτεία προσπάθησε με νομοθετικό έργο να καθορίσει με ορθολογικό τρόπο το ιδιοκτησιακό καθεστώς των μεταλλείων. Αν έρθουμε στο θέμα των απαιτούμενων κεφαλαίων είναι φυσικό τους επίδοξους επενδυτές πάντοτε να τους ενδιαφέρει η δυνητική ύπαρξη μεγάλου κέρδους. Και το κέρδος είναι μεγάλο όταν η εξόρυξη είναι επιφανειακή ή γενικότερα εύκολη, όταν η εργασία είναι φθηνή και όταν η μεταφορά των μεταλλευμάτων δεν είναι ιδιαίτερα δαπανηρή.

Ο Ηλίας Γούναρης, καθηγητής Μεταλλουργίας και Μεταλλευτικής στο ΕΜΠ, σε έκθεσή του για την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Ελλάδας κατά τα έτη 1903-1942, αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η ποικιλία και οι ποιότητες των ανευρισκομένων μεταλλευμάτων καθώς και το πολυσχιδές των παραλίων, χάρις εις το οποίον συντομεύονται οι δύσκολοι χερσαίοι μεταφοραί, συνετέλουν ώστε όταν οι άλλοι πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες ήσαν ευνοϊκοί να αναπτύσσεται αρκετά σοβαρά μεταλλευτική βιομηχανία.⁴³¹

⁴³¹ΙΑΕΤΕ, 1-34-33-142. Ηλίας Γούναρης, «Τα μεταλλεία της Ελλάδος. Οι πρόοδοι εν τη εκμεταλλεύσει των μεταλλείων κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν (1903-1942)».

3.1. Οι χερσαίες μεταφορές

3.1.1. Οδικό δίκτυο

Οι χερσαίες μεταφορές - σε όλη την Ελλάδα - κατά τον Γούναρη ήταν δύσκολες. Θα ασχοληθώ πρώτα με αυτές. Αυτοί που ήταν γνωστοί ήδη από την αρχαιότητα για την κατασκευή οδών και γενικότερα οδικού δικτύου ήταν οι Ρωμαίοι και η αιτία αυτής της εξειδίκευσης υπήρξε η ανάγκη ταχύτερης μεταφοράς στρατευμάτων. Στα πλαίσια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είχε χτιστεί η Εγνατία οδός,⁴³² η οποία συνέχιζε στα Βαλκάνια την Via Appia που συνέδεε την Ρώμη με το Μπρίντεζι, όταν η αυτοκρατορία επεκτάθηκε προς ανατολάς. Ξεκινούσε χοντρικά από το Δυρράχιο και κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη, όταν αυτή έγινε η έδρα της Αυτοκρατορίας. Ήταν γνωστή η Εγνατία και ως Via Militaris. Σύμφωνα με αρχαιολογικά ευρήματα και με αναφορές των αρχαίων ιστορικών η οδός η οποία πήρε το όνομά της από τον ανθύπατο Μακεδονίας, Γναίο Εγνάτιο του Γάιου κατασκευάστηκε πάνω στα ίχνη παλαιότερης οδού που διέσχιζε τη Μακεδονία και τη Θράκη από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Η ολοκλήρωσή της πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 148-146 και 120 π.Χ. Ξεκινώντας από τις αλβανικές ακτές περνούσε από την Αχρίδα, το Μοναστήρι, λίγο βόρεια από το Αμύνταιο, νότια από τη Βεγορίτιδα λίμνη, από την Έδεσσα, Πέλλα, Χαλκηδόνα, από τις ΒΔ. παρυφές του Χορτιάτη, Ν. των λιμνών του Λαγκαδά και της Βόλβης, από τις ακτές του Στρυμονικού κόλπου, από τους Φιλίππους, Καβάλα, Ν. Καρβάλη, Ξάνθη, Κομοτηνή, Μάκρη, Αλεξανδρούπολη, Πέρινθο και κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη. Η οδός χρησιμοποιήθηκε για τη διέλευση στρατευμάτων, αλλά και ως αυτοκρατορική οδός – κυκλοφορούσαν σε αυτήν οι αυτοκράτορες και η ακολουθία τους, οι υψηλοί αξιωματούχοι με τη φρουρά τους, οι ξένοι πρέσβεις και οι αγγελιοφόροι της ταχυδρομικής υπηρεσίας που δημιούργησε ο Αύγουστος – και έμποροι. Ήταν ένας δρόμος που είχε σταθμούς, θέσεις ανάπαυσης και αλλαγής αλόγων.⁴³³

Στη βυζαντινή περίοδο στην οριζόντια Εγνατία οδό προστέθηκε και ένας κάθετος άξονας της διαβαλκανικής οδού προς το Βελιγράδι και τη Σαρδική (Σόφια) ώστε να καλυφθούν οι ανάγκες του εμπορίου και των μεταφορών με το σλαβικό κόσμο. Η οδός ανακατασκευάστηκε αρκετές φορές μέχρι το 300 μ. Χ. και

⁴³²Για την Εγνατία οδό δεν υπάρχει ακόμη μία έγκριτη μονογραφία. Εδώ χρησιμοποιήσαμε το άρθρο του ομότιμου καθηγητή Κλασσικής Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. κ. Μιχάλη Τιβέριου, «Η αρχαία Εγνατία οδός», *Το Βήμα*, 8.1.2010. Το 1994 πραγματοποιήθηκε παγκόσμιο συνέδριο στο Ρέθυμνο σχετικά με την Εγνατία οδό κατά την αρχική φάση της Οθωμανικής κυριαρχίας όπου και 2 ανακοινώσεις για την αρχαία και τη βυζαντινή Εγνατία. Βλ. συγκεκριμένες βιβλιογραφικές αναφορές παρακάτω.

⁴³³ Βλ. Anna Avramea, «Tracé et fonction de la Via Egnatia du IIe siècle avant J.-C. au VIe après J.-C.», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, *Halcyon Days in Crete II* : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996, σελ. 3-7.

χρησιμοποιήθηκε από τους Βυζαντινούς και κατόπιν από τους Οθωμανούς.⁴³⁴ Με την ύπαρξη οδών την εποχή της ύστερης Οθωμανικής αυτοκρατορίας στην περιοχή της Μακεδονίας ασχολείται ο Βασίλης Γούναρης στη μονογραφία του για τους σιδηροδρόμους.⁴³⁵ Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο λόγος για τον οποίο οι χερσαίες οδοί βρίσκονταν σε τόσο οικτρή κατάσταση ήταν ότι ανήκαν στη δικαιοδοσία της περιφερειακής διοίκησης και ότι η εκτέλεσή τους βασιζόταν στην υποχρεωτική εργασία των χωρικών (*corvée*) ή στην είσπραξη φόρων ή στον συνδυασμό των δύο μεθόδων.⁴³⁶ Ένα άλλο μείζον πρόβλημα αποτελούσε η ενδημική ύπαρξη ληστών στους δρόμους αυτούς.

Συγκεκριμένα τώρα για τη μεταφορά μεταλλευμάτων κατά τους χρόνους της Οθωμανικής κυριαρχίας έχουμε μία αναφορά σε έγγραφο δικαστικών αρχείων (*sicills*). Το συγκεκριμένο γεγονός έφερε στο φως ο Rhoads Murphey στο συνέδριο που είχε πραγματοποιηθεί το 1994 στο Ρέθυμνο για την Εγνατία οδό κατά τους Οθωμανικούς χρόνους. Σε έκδοση εγγράφων των δικαστικών αρχείων της πόλης του Μοναστηρίου (σημ. Μπίτολα Β. Μακεδονίας) βρίσκεται έγγραφο που φέρει την ημερομηνία 22 Μαρτίου 1641 και όπου γίνεται αναφορά σε επίταξη ζών για τη μεταφορά θείου από κρατικά μεταλλεία που βρίσκονταν κοντά στην Αχρίδα προς τη Θεσσαλονίκη ακολουθώντας φυσικά την Εγνατία οδό. Η τιμή που δινόταν για τη μεταφορά ήταν προνομιακή (για το κράτος) και αντιστοιχούσε στο 1/3 της κανονικής τιμής μεταφοράς. Ήταν μία περίπτωση κατά την οποία 8 γειτονικές πόλεις αναλάμβαναν την υποχρέωση να προσφέρουν άπαξ ετησίως ζώα για μεταφορά. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του συγγραφέα η συγκεκριμένη απόσταση θα μπορούσε να διανυθεί σε μία περίοδο 6 ημερών για τον πηγαϊμό και 3 ημερών για την επιστροφή.⁴³⁷

Με την κατάσταση των οδικών αρτηριών σε σχέση με το εμπόριο και τα μεταλλεύματα κατά την περίοδο της ύστερης Οθωμανικής αυτοκρατορίας ασχολούνται διάφοροι ξένοι στα έργα τους, όπως ο Βέλγος Xavier Heussling⁴³⁸ και

⁴³⁴ Σχετικά με την Εγνατία κατά τους Βυζαντινούς χρόνους βλ. Nicolas Oikonomides, «The Medieval Egnatia», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996: σελ. 9-16 και Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2012, σ. 39, 81, 103, 112, 113, 115, 116, 117, 122, 127, 202. Για την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας βλ. τον συλλογικό τόμο *The Via Egnatia under Ottoman rule (1380-1699)* : Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996.

⁴³⁵ Βλ. Basil C. Gounaris, *Steam over Macedonia. Socio-economic Change and the Railway Factor*, 1993: σ. 25, 35-37.

⁴³⁶ Ο.π., σ. 36-37.

⁴³⁷ Rhoads Murphey, «Patterns of trade along the Via Egnatia in the 17th century», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996, σελ. 171-191: σελ. 172-174.

⁴³⁸ Xavier Heussling, *L' Empire de Turquie. Territoire, Population, Gouvernement, Finances, Industrie agricole, manufacturière et commercial. Voies de communication, Armée, culte ecc.*, Βρυξέλλες – Παρίσι, 1860: σελ.

ο Γάλλος B.C. Collas.⁴³⁹ Ο πρώτος αναφέρεται στην κακή κατάσταση των οδικών αρτηριών όπου χρησιμοποιούνται καμήλες (κυρίως στο ασιατικό κομμάτι της Αυτοκρατορίας), μουλάρια ή άλογα σε καραβάνια. Αυτά φτάνουν στα λιμάνια όπου τα εμπορεύματα φορτώνονται σε ατμόπλοια ή σε πλοία ακτοπλοΐας με προορισμό την Κωνσταντινούπολη, την Ευρώπη ή αλλού.⁴⁴⁰

Ο B. C. Collas αναφερόμενος στο εμπόριο χρησιμοποιεί το κυκλικό σχήμα και επιστρέφει στο τέλος με μία δήλωση που είχε κάνει στην αρχή: Το εμπόριο κυρίως στη σημερινή εποχή είναι ο ακούραστος πιονέρος του πολιτισμού: είναι αυτό που φέρνει τους ανθρώπους σε επαφή, που πολλαπλασιάζει τις σχέσεις τους, που τις κάνει τόσες στενές ώστε να γίνουν αδιάρρηκτες. Τα φορτία των εμπορευμάτων εισάγει ιδέες δημιουργώντας ανάγκες, προωθώντας επιθυμίες.⁴⁴¹ Και τελειώνει: αυτά τα εμπορεύματα ο ατμός τα μεταφέρει, η στήλη του καπνού που ανεβαίνει στον ουρανό ανακοινώνει την πρόοδο του πολιτισμού...⁴⁴² Ενδιαφέρεται ιδιαίτερα ο συγγραφέας αυτός για την κατάσταση των μεταλλείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τη θέση που έχουν οι Ευρωπαίοι επενδυτές σε αυτά⁴⁴³ και παραθέτει αυτούσιο τον νόμο περί μεταλλείων του 1861 της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁴⁴⁴

Και αυτός αναφέρει ότι οι οδικές αρτηρίες βρίσκονται σε οικτρή κατάσταση. Το χειμώνα μάλιστα οι δρόμοι είναι απροσπέλαστοι. Η συντήρησή τους επαφίεται στην καταναγκαστική εργασία των κατοίκων. Κάποιες φορές αναλαμβάνει και το ίδιο το κράτος να επισκευάσει τους δρόμους. Με το εξωτερικό το εμπόριο διενεργείται συνήθως με ατμόπλοια και ιστιοφόρα. Το σημαντικότερο λιμάνι είναι αυτό της Θεσσαλονίκης. Κάνει αναφορά και στην νέα ελπίδα που αχνοφαίνεται στον ορίζοντα: στους σιδηροδρόμους. Όμως μόνο 100 χλμ. είχαν δημιουργηθεί το 1861 και μόλις 200 το 1864.⁴⁴⁵

144-154. Κεφ. Μεταλλεία και μεταλλουργία... Ο μεταλλευτικός πλούτος της Τουρκίας είναι τεράστιος. Υπό αυτή την άποψη, ίσως να πρόκειται για την πιο ευνοημένη περιοχή του πλανήτη. Όμως λίγα από τα μεταλλεία βρίσκονται υπό εκμετάλλευση... Ο Xavier Heussling (1802, Λουξεμβούργο-1883) διατέλεσε τμηματάρχης στο Υπουργείο Εξωτερικών του Βελγίου και υπήρξε ο συγγραφέας μιας γενικής στατιστικής του Βελγίου.

⁴³⁹ Βλ. B.C. Collas, *La Turquie en 1861*, Παρίσι 1861 και του Ιδίου, *La Turquie en 1864*, Παρίσι 1864. Ο Bernard Camille Collas (1819, Μπορντώ-1898, Παρίσι) είχε αναλάβει μέσω μίας ανώνυμης εταιρίας την διαχείριση των Φάρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

⁴⁴⁰ X. Heussling, *L' Empire de Turquie*, σελ. 190. Αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στις μεταφορές. Βλ. Heussling, σελ. 233-244. Οι πηγές του είναι ο Boué και ο Ubicini.

⁴⁴¹ Βλ. B.C. Collas, *La Turquie en 1861*, Παρίσι 1861: σελ. 9-10, 317.

⁴⁴² Ο.π., σελ. 317.

⁴⁴³ Ο.π., σελ. 283-286.

⁴⁴⁴ Βλ. B.C. Collas, *La Turquie en 1864*, Παρίσι 1864: σελ. 463-472 (Παράρτημα 16. Καινούργιος κανονισμός των μεταλλείων της οθωμανικής αυτοκρατορίας (17.7.1861)

⁴⁴⁵ Ο.π., σελ. 357, 363.

Στην εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι Σύμμαχοι ασχολήθηκαν με το οδικό δίκτυο της Μακεδονίας – όπως και με το σιδηροδρομικό δίκτυο. Σε φυλλάδιο που κυκλοφόρησε το 1918, γίνεται αναφορά σε ένα οδικό δίκτυο 900 χλμ. που πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή των Γάλλων και 400 χλμ. με τη συνδρομή των Άγγλων. Το περίεργο βέβαια είναι ότι δεν γίνεται καμία αναφορά στην Εγνατία οδό. Εξαιρείται το έργο των Γάλλων, οι οποίοι, χωρίς να έχουν τα κατάλληλα τεχνικά μέσα, πραγματοποίησαν θαύματα εξαιτίας της δυναμικής ώθησης των διοικητών τους σε συνδυασμό με την επιστημονική κατάρτιση των τεχνικών τους.⁴⁴⁶

Σήμερα η ρωμαϊκή οδός έχει ανασκευαστεί ως Νέα Εγνατία Οδός ξεκινώντας αυτή τη φορά από την Ηγουμενίτσα και καταλήγοντας στους Κήπους του Έβρου (670 χλμ.). Συμπίπτει σε αρκετά σημεία με την αρχαία οδό. Κατασκευάστηκε μεταξύ 1994 και 2009 – τυπικά αποδόθηκε στην κυκλοφορία το έτος 2014.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου που μάς ενδιαφέρει εδώ πρέπει να αναφερθούμε στη «Σύμβαση οδοποιίας Μακρή».⁴⁴⁷ Πρόκειται για τη μαζικότερη ανάθεση μελετών και κατασκευών δημόσιων έργων που είχε πραγματοποιήσει ποτέ το ελληνικό κράτος. Από τη σύμβαση αυτή είχαν αποκλειστεί οι ξένες εταιρίες. Ο Πανσανίας Γ. Μακρής (1874, Ζάκυνθος – 1943, Αθήνα) αρχικά είχε ιδρύσει μαζί με τον Άγγελο Κανελλόπουλο (αδελφό του Νικόλαου) την εταιρία εισαγωγής χημικών προϊόντων «Πανσανίας Γ. Μακρής & Σία», την οποία μετέτρεψε σε ανώνυμη το 1924 με τη συμμετοχή του Επαμεινώνδα Χαρίλαου, της Τράπεζας Βιομηχανίας κ.ά. Ταυτόχρονα ήταν ο αντιπρόσωπος στην Ελλάδα της εταιρίας πετρελαίου Σελλ. Το 1924 ο Μακρής είχε υποβάλλει υπόμνημα στην κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου σχετικά με την ανάγκη ύπαρξης προγράμματος

⁴⁴⁶ Βλ. Αντώνης Δ. Σατραζάνης, *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*, Θεσσαλονίκη 2012: σελ. 107-110.

⁴⁴⁷ Βλ. σχετικά Δημήτριος Γ. Τσούγκος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Αθήνα 1932, σελ. 147-163, Βάσιος Τσοκόπουλος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα, τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1999, σελ. 44-45, Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τ. Β1, εκδ. Βιβλίοραμα, Αθήνα 2002, σελ. 269-293: σελ. 268-287 και τελευταία με έμφαση στις συγκρούσεις και αντιφάσεις της περιόδου του Μεσοπολέμου σε συνάρτηση με ευρύτερες διαδικασίες εκσυγχρονισμού βλ. Αρετή Σακελλαρίδου – Πασχάλης Σαμαρίνης – Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου, «Το εγχείρημα κατασκευής οδικών υποδομών στη μεσοπολεμική Ελλάδα μέσα από το παράδειγμα της «Σύμβασης Μακρή», Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρής, Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017: σελ. 83-106. Η εταιρεία του Μακρή είχε αναλάβει την έκδοση της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας του Πέτρου Δρανδάκη και μάλιστα τον Ιανουάριο του 1928 ιδρύθηκε ξεχωριστή εταιρία, η «Α.Ε. Εκδόσεων και Γραφικών Τεχνών Πυρσός». Στον Ι΄ τόμο της πρώτης έκδοσης ο Ι. Αφτιάς, Νομικός Σύμβουλος της Ανώνυμης Οικονομικοτεχνικής Εταιρείας «Προμηθεύς» υπογράφει το άρθρο «Συγκοινωνία», όπου και ειδικό τμήμα «Η οδοποιία Μακρή» (σελ. 165-170).

οδοποιίας και τελικά αποφασίστηκε η δημοπράτηση του έργου το 1927 (Ν. 3404 «Περί κατασκευής και συντηρήσεως δημοσίων οδών και συννομολογήσεως του απαιτούμενου δανείου»). Η εταιρία Μακρή - έχοντας την οικονομική υποστήριξη των βρετανικών τραπεζών Χάμπρο και Ερλάνγκερ και την τεχνογνωσία της βρετανικής Σελ - εμφανίστηκε ως όμιλος με εννέα τεχνικές εταιρίες και κέρδισε την δημοπρασία. Η σύμβαση υπογράφηκε τις τελευταίες μέρες της οικουμενικής κυβέρνησης, στις 12.5.1928 και αργότερα έγινε αποδεκτή και από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων. Όταν στα τέλη του 1933 γράφει ο νομικός σύμβουλος της «Ανώνυμης Οικονομικοτεχνικής Εταιρείας Προμηθεύς»,⁴⁴⁸ η οποία προήλθε το 1927 από την «Π. Μακρής & Σία», στο σχετικό άρθρο της ΜΕΕ η σύμβαση είχε θεωρηθεί από τον Υπουργό Συγκοινωνίας ως «ατονήσασα», αλλά αναμενόταν νομοθετική παρέμβαση καθώς η εταιρία είχε μειώσει τα ποσοστά της. Μάλιστα το έργο θεωρήθηκε ότι είχε εκτός από οικονομική και εθνική σημασία. Για τα μεταλλεία της Χαλκιδικής μάλιστα γίνεται ιδιαίτερη αναφορά:

Η από απόψεως εθνικής οικονομίας και εθνικής αμύνης σημασία του οδικού τούτου δικτύου είναι προφανής. Ας σημειωθεί σχετικώς ότι: ...5^{ον}) η οδός Θεσσαλονίκης – Γαλατίστης – Πολυγύρου, συνολικού μήκους 64 χλμ., αποκαθιστά την συγκοινωνίαν μετά της Χαλκιδικής, σπουδαιότητας σημασίας τόσον δια τον εκεί πληθυσμόν, όσον και δια την εθνικὴν οικονομίαν, καθόσον η περιοχή αὕτη είναι πλουσιωτάτη εις παραγωγὴν γεωργικῶν και δασικῶν προϊόντων, ως και εις μεταλλεία, στερείται δε οιασδήποτε άλλης συγκοινωνίας.»⁴⁴⁹

3.1.2. Τα σιδηροδρομικά δίκτυα

Τον 19^ο αιώνα την τεχνολογία αιχμής αποτελούσαν τα σιδηροδρομικά δίκτυα.⁴⁵⁰ Όπως αναφέρει ο Pamuk οι υποδομές, δηλ. οι σιδηρόδρομοι μαζί με τα λιμάνια αποτέλεσαν προνομιακό τομέα τοποθέτησης μεγάλου μέρους των

⁴⁴⁸ Βλ. Στάθης Ν. Τσοτσρός, *Η συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*. Τ.2. *Οι ανώνυμες εταιρείες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994: σελ. 333-334.

⁴⁴⁹ Ι. Αφτιάς, «Σύμβαση Μακρή», ΜΕΕ, τ. Ι' (1933), σελ. 170. Αυτό το τμήμα λείπει από την δεύτερη έκδοση του έργου την δεκαετία του 1950. Όπως έγραφε και ο χημικός Αθ. Καραγκάνης στην εφημερίδα *Μακεδονία* στο άρθρο του «Τα φλέγοντα ζητήματα. Η Χαλκιδική. Διατί μειονεκτεί;» της 20.11.1926: «...εις την εκτέλεσιν ενός πλήρους συγκοινωνιακού προγράμματος έγκειται η αναγέννησις της Χαλκιδικής. Διότι τότε και πολλαχού αυτής νέων μεταλλείων θα αρχίση η εκμετάλλευσις, ενώ σήμερον μόνον τα μεταλλεία σιδηροπυρίτου του Ισβόρου και λευκολίθου της Γερακινής εκμεταλλεύονται, λόγω του ότι ευρίσκονται παρά την θάλασσαν υπό ευνοϊκάς συνθήκας εκμεταλλεύσεως. είνε δυνατόν όμως υπαρχούσης συγκοινωνίας, πλείστα άλλα υπάρχοντα μεταλλεία μολύβδου, ψευδαργύρου, χαλκού και νικελιούχου μαγγανίου να εκμεταλλευθώσιν, οπότε βεβαίως και η ευημερία των κατοίκων θα επανξήση.

⁴⁵⁰ Για την μεταφορά τεχνολογίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσα στα πλαίσια του προγράμματος Δημοσίων Έργων, η οποία είχε ως στόχο την οικονομική ανάκαμψη και μεταξύ άλλων διαπραγματεύση του θέματος των μεταφορών (οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο) βλ. İlhan Tekeli – Selim İkin, «The Public Works Program and the development of Technology in the Ottoman Empire in the second half of the nineteenth Century», *Turcica*, 28, 1996, σελ. 195-234.

επενδύσεων του ξένου κεφαλαίου στην Οθωμανική αυτοκρατορία – βέβαια το μεγαλύτερο μέρος είχε τοποθετηθεί στον περισσότερο προσοδοφόρο κρατικό δανεισμό. Μάλιστα οι σιδηρόδρομοι έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην ενσωμάτωση της αυτοκρατορίας στην παγκόσμια οικονομία.⁴⁵¹ Στον τομέα των σιδηροδρόμων υπήρξε ιδιαίτερα έντονος ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία.⁴⁵² Το 1852 ο Ami Boué, είχε δημοσιεύσει ένα βιβλίο με τον τίτλο *Sur l'établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe* όπου ανέλυε τα υπέρ και τα κατά της κατασκευής σιδηροδρομικών γραμμών στα Βαλκάνια. Μετά από κάποια χρόνια στην περιοχή της Μακεδονίας και Θράκης δημιουργούνται από Ευρωπαίους επενδυτές με την οικονομική στήριξη τραπεζών 3 σιδηροδρομικά δίκτυα.⁴⁵³ Ήδη ο Γάλλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Guys το 1857 αναφέρει ότι υπήρχε σχέδιο να δημιουργηθεί σιδηροδρομικό δίκτυο που από τη Βιέννη θα κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη διερχόμενο από τη Θεσσαλονίκη.⁴⁵⁴ Αρχικά δημιουργείται το δίκτυο που

⁴⁵¹Βλ. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913. Trade, Investment and production*, CUP 1987: σελ. 68-72, V. Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire. International Trade and Relations, 1854-1914*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2011: σελ. 75-85.

⁴⁵² Σύμφωνα με τον Pamuk ενώ το 1888 οι Βρετανοί συνεισέφεραν το 63,3% των επενδύσεων στους σιδηροδρόμους, οι Γάλλοι το 12,3% και οι Γερμανοί μόλις ένα ισχνό 3,1%, η κατάσταση θα ανατραπεί το 1913 όταν το ποσοστό των Γάλλων επί του συνόλου των επενδύσεων στους σιδηροδρόμους θα είναι 46,9%, των Γερμανών 36,8% και των Βρετανών θα μειωθεί σε 9,8%. Βλ. Pamuk, *The Ottoman Empire*, σελ. 65-66. Η Geyikdağı υπολογίζει ότι ενώ το 1888 οι επενδύσεις στους σιδηροδρόμους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία απορροφούσαν το 33,4% των ξένων άμεσων επενδύσεων, το 1914 απορροφούσαν το 58,7%. Βλ. Geyikdağı, *Foreign Investment*, σελ. 74-75. Όπως αναφέρει η συγγραφέας ο στόχος των επενδυτών ήταν η ανάπτυξη και διευκόλυνση του εμπορίου μέσω των σιδηροδρόμων, των λιμανιών, των τραπεζών και των ασφαλιστικών εταιριών.

⁴⁵³Για τους σιδηροδρόμους στο ελληνικό κράτος μέσα στα πλαίσια των διεθνών εξελίξεων και του εκσυγχρονισμού που επέβαλλε ο Τρικoupης βλ. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, 1882-1910*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982 · Γιάννης Ζαχαλούδης, Δημήτρης Κουτελίδης, Γιώργος Νάθενας, Σπύρος Φασούλας, Δημήτρης Καρατόλας, Αντώνης Φιλιππουπολίτης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι. Η διαδρομή τους από το 1869 μέχρι σήμερα*, έκδ. Μίλητος, Αθήνα 1997. Για την περίπτωση της Μακεδονίας βλ. Basil Gounaris, *Steam over Macedonia* και γενικότερα για τον βορειοελλαδικό χώρο βλ. Δημήτριος Ι. Παπαδημητρίου, *Οι σιδηρόδρομοι στον βορειοελλαδικό χώρο, 1871-1965*, εκδ. Μουσείου Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμερκής» Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη 2005. Για τη σχέση του διεθνούς κεφαλαίου και των τραπεζών με την κατασκευή σιδηροδρόμων στα Βαλκάνια στην περίοδο από το τέλος του 19^{ου} αι. μέχρι την έκρηξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Peter Hertner, *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the end of the 19th Century until the Out break of the First World War*, Ιούνιος 2006. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί εκτός από δευτερογενή βιβλιογραφία τα αρχεία τραπεζικών οργανισμών.

⁴⁵⁴ Charles – Edouard Guys, *Le guide de la Macédoine*, Παρίσι 1857: σελ. VII-VIII. Ο Guys (1783, Μασσαλία – 1871), πρώην πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη (1833-1839) υπήρξε μέλος της Ακαδημίας της Μασσαλίας και άλλων συλλόγων, όπως αναφέρει στην προμετωπίδα του βιβλίου του για τη Μακεδονία που το έγραψε ακολουθώντας το παράδειγμα του Cousinéry. Βλ. για τον Guys, M. Jestin, *Le Consulat de France à Salonique 1781-1913*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι 2014: σελ. 927-928. Ο Guys εκτός από το σχέδιο για τη σιδηροδρομική γραμμή που θεωρεί πλέον σίγουρο ότι θα εκτελεστεί αναφέρεται και σε σχέδιο να γίνει πλωτός ο Αξιός. Βλ. Guys, σελ. 51: τότε (με την ύπαρξη σιδηροδρόμου και πλωτού δικτύου) η Θεσσαλονίκη θα αποκτήσει σημαντική δραστηριότητα και όλα τα δεινά της θα επουλωθούν.

συνέδεσε τη Θεσσαλονίκη με τη Μητροβίτσα (πόλη στο σημερινό Κοσυφοπέδιο) στα πλαίσια των Ανατολικών Σιδηροδρόμων (CO), μήκους 340 χλμ. Το είχε αναλάβει ο Εβραίος τραπεζίτης των Βρυξελλών, Μωρίς Χιρς (1871-1874).⁴⁵⁵ Αργότερα δημιουργήθηκε η γραμμή Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου (σημερινά Bitola, Β. Μακεδονία), μήκους 219 χλμ. (1891-1894).⁴⁵⁶ Και τέλος η γραμμή Θεσσαλονίκης – Αλεξανδρούπολης – Κωνσταντινούπολης, μήκους 520 χλμ. (1893-1896).⁴⁵⁷

Οι σιδηρόδρομοι αυτοί φυσικά μετά τους Βαλκανικούς πολέμους όταν άλλαξε ο χάρτης της περιοχής πέρασαν στη δικαιοδοσία των εθνικών κρατών της περιοχής. Στην περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου πάλι δημιουργήθηκαν ιδιαίτεροι στρατιωτικοί σιδηρόδρομοι, που ήταν στενοί, περίπου 600 mm (οι επονομαζόμενοι Ντεκωβίλ) και των οποίων στόχος ήταν η μεταφορά στρατιωτών και υλικού.⁴⁵⁸ Ο Γάλλος στρατηγός Σαράιγ το 1916 κηρύσσοντας κατάσταση πολιορκίας ανέλαβε τη διοίκηση των ελληνικών σιδηροδρόμων. Τον Σεπτέμβριο του 1916 οι Άγγλοι ανέλαβαν τη διοίκηση του Ενωτικού Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης και οι Γάλλοι τους άλλους δύο συρμούς. Από τις αρχές του 1916 ο στρατός κατασκευάζει στρατιωτικά

⁴⁵⁵Compagnie d' exploitation des Chemins de fer Orientaux (ιδρύεται το 1869 ως Compagnie générale pour l'exploitation de chemins de fer de la Turquie d' Europe). Η αρχική παραχώρηση περιλάμβανε τη δημιουργία τριών σιδηροδρομικών γραμμών: Αδριανούπολης – Αλεξανδρούπολης, Φιλιππούπολης – Μπουργκάς, Πρίστινας – Θεσσαλονίκης. Τελικά ο Χιρς παραδίδει το 1888 την σύνδεση Κωνσταντινούπολης – Βιέννης και αποφασίζει να παραιτηθεί. Βλ. Henry Jacolin, «L' établissement de la première voie ferrée entre l' Europe et la Turquie. Chemins de fer et diplomatie dans les Balkans», *Revue d' histoire des chemins de fer*, 35 (Φθινόπωρο 2006), σελ. 5-24, <http://www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Ch. de fer orientaux.pdf> Βλ. και τη βιογραφία του Μωρίς Χιρς, Kurt Grunwald, *Türkenhirsch. A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Ιερουσαλήμ 1966.

⁴⁵⁶ Compagnie des chemins de fer Salonique – Monastir. Η σύνδεση αυτή πραγματοποιήθηκε με γερμανικά κεφάλαια (Deutsche Bank) και σε μικρότερο ποσοστό γαλλικά. Βλ. για τη γραμμή Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου το άρθρο των Βασίλη Μαυρομάτη – Αθηνάς Μαζαρακίδου, «Πρώτες ιστορικές πληροφορίες για τη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου στα τέλη του 19ου αιώνα», επιστημονική επετηρίδα ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, Κ.Ι.Θ., Τ. 2 (1990): σελ. 217-271. Επίσης για την ίδια γραμμή βλ. www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Salonique-Monastir.pdf

⁴⁵⁷Μέτοχοι η Banque Imperiale Ottomane, Banque de Paris, Banque des Pays Bas, η Régie Générale pour la Construction des Chemins de Fer του κόμη Vitali και άλλες μεγάλες τράπεζες. Την κατασκευή του έργου αναλαμβάνει η ειδική στον τομέα των κατασκευών σιδηροδρομικών συνδέσεων εταιρία του κόμη Φίλιππου Βιτάλι (1830-1909) «Régie générale des chemins de fer et des travaux publics», με έδρα το Παρίσι. Για τον κόμη Φίλιππο Βιτάλι από τη Ζάκυνθο με καταγωγή από τη Βενετία, ο οποίος φοίτησε στην École Centrale des Arts et Manufactures του Παρισιού (απόφοιτος έτους 1851) βλ. <http://archives-histoire.centraliens.net/pdfs/etrangers/vitali.pdf> Για τη σιδηροδρομική γραμμή βλ. <http://www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Salonique-Constantinople.pdf>

⁴⁵⁸ Βλ. την περίπτωση του Ντεκωβίλ που κατασκευάστηκε στο λιγνιτωρυχείο της Δράνιστας με τη βοήθεια Τούρκων αιχμαλώτων. Εδώ κεφ. για τα λιγνιτωρυχεία.

δίκτυα κανονικού και μικρού εύρους (60 εκ.).⁴⁵⁹ Στην περίπτωση της Ελλάδας η εξαγορά των τριών σιδηροδρομικών συνδέσεων που κατασκευάστηκαν την εποχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα ολοκληρωθεί το έτος 1928.⁴⁶⁰ Θα υπάρξει βέβαια και ένα τέταρτο δίκτυο που θα είναι αυτό που θα ενώνει τη Βόρεια Ελλάδα μέσω Λάρισας με την Αθήνα.

3.2. Οι θαλάσσιες μεταφορές

Οι θαλάσσιες μεταφορές, όπως λέει και ο Γούναρχς στο απόσπασμα από την έκθεσή του που αναφέραμε στην αρχή του κεφαλαίου, συντομεύουν τις δύσκολες χερσαίες μεταφορές. Στην περιοχή σύμφωνα με τον Γάλλο πρόξενο Guys υπήρχαν κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο τρία λιμάνια, το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, το λιμάνι του Ορφανού (Στρυμονικός λιμένας, επίνειο της Αμφίπολης) και το λιμάνι της Καβάλας.⁴⁶¹ Ο Γάλλος πρόξενος Θεσσαλονίκης, Guys αναφέρει σχετικά: Πρέπει κυρίως να λάβουμε υπόψη τη σημασία που θα αποκτήσει αυτή η επαρχία [Θεσσαλονίκης] εξαιτίας ενός σιδηροδρόμου που θα διασχίζει όλες τις δυτικές επαρχίες και εξαιτίας του ανοίγματος των πλουσίων μεταλλείων αυτής της περιοχής: όλο αυτό θα συμβάλλει στην οικονομική ευημερία της χώρας. Υπάρχει ήδη στη Θεσσαλονίκη πρόσβαση γαλλικών και αυστριακών ατμόπλοιων. Καταφθάνουν πολλά εμπορεύματα και ταξιδιώτες. Η Θεσσαλονίκη θα γίνει ένα από τα πιο σημαντικά μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και δεν πρέπει να περιμένουμε να μας αποκλειστούν όλες οι οδοί ώστε να είμαστε αναγκασμένοι να προχωρήσουμε σε επανεγκατάσταση εμείς που ανοίξαμε τα πρώτα καταστήματα (*comptoirs*) σε αυτήν την «σκάλα» και όπου κάποιος κάποτε δεν έβλεπε παρά Γάλλους των οποίων τώρα το όνομα είναι αρκετά γνωστό και εκτιμητέο.⁴⁶²

Ο Heussling πάλι παραθέτει ανεπίσημη στατιστική σχετικά με τα πλοία που «πιάνουν» στα διάφορα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - και για να έχουμε μία σύγκριση μεγέθους αναφέρει 530 πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και 150 σε αυτό της Καβάλας.⁴⁶³ Μάς αναφέρει επίσης τις ατμοπλοϊκές εταιρίες που συνέδεαν την Κωνσταντινούπολη με διάφορες πόλεις

⁴⁵⁹ «Συμμαχικοί Στρατιωτικοί Σιδηρόδρομοι του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και η περίπτωση «Μακεδονία», Γιάννης Ζαρταλούδης κ.ά., *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι. Η διαδρομή τους από το 1869 μέχρι σήμερα*, έκδ. Μίλητος, Αθήνα 1997, σ. 280-289 · Δ. Ι. Παπαδημητρίου, *Οι σιδηρόδρομοι στον βορειοελλαδικό χώρο*, σ. 84-89. Βλ. επίσης Emmanuel Pénicaut, «Les rails de la discord. Politique française et rivalités internationales sur les chemins de fer de l' Armée d' Orient (1915-1933)», *Revue d' histoire des chemins de fer*, 40/2009, σελ. : 183-203 (<http://journals.openedition.org/rhcf/752>, πρόσβαση: 1.5.2020)

⁴⁶⁰ Γ. Ζαρταλούδης κ.ά., *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι*. Για τη χρήση λιγνίτη στους συρμούς των ΣΕΚ βλ. το κεφάλαιο για τα λιγνιτωρυχεία.

⁴⁶¹ Charles – Edouard Guys, *Le guide de la Macédoine*, Παρίσι 1857: σελ. 43.

⁴⁶² Ό.π., σελ. 146.

⁴⁶³ Heussling, *L' Empire de Turquie*, σελ. 192.

της Ευρώπης. Ανάμεσα σε αυτές οι πιο σημαντικές, οι οποίες έπιαναν και σκάλα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, ήταν το Lloyd Triestino και οι Messageries maritimes. Βέβαια αυτές υποθέτω ότι ήταν γραμμές που εξυπηρετούσαν επιβάτες και αλληλογραφία.⁴⁶⁴

Κύριο λιμάνι της περιοχής η Θεσσαλονίκη. Σε αυτό το λιμάνι αναφέρεται και ο συγγραφέας του έργου «Η Μακεδονία Εικονογραφημένη» ως ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο όπου γίνεται αγοραπωλησία μεταλλευμάτων και μιλώντας κατόπιν για το έτος 1906, αναφέρει ότι εξήχθησαν από το λιμάνι της πόλης μεταλλεύματα μαγγανίου αξίας 220.000 φράγκων και χρωμίου αξίας 450.000 φράγκων. Δεν παραλείπει επίσης να αναφέρει τον όρμο του Στρατωνίου από όπου κάνει τις εξαγωγές της - μαγγανίου και πυριτικού σιδήρου - η Ανώνυμη Εταιρεία Κασσάνδρας.⁴⁶⁵

Είναι χρήσιμο να αναφερθούμε σύντομα στην ιστορία του λιμανιού της Θεσσαλονίκης τα νεότερα χρόνια και την σχέση του με το εμπόριο.⁴⁶⁶ Από τον 17^ο αιώνα φαίνεται ότι είχαν εμφανιστεί εκεί αρχικά Γάλλοι και μετά Άγγλοι έμποροι. Το 1700 δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι αγγλικοί και γαλλικοί οίκοι και η περίφημη Levant Company. Τότε θα ξεκινήσουν οι πρώτες συναλλαγές με την Ευρώπη. Εξάγονται πρώτες ύλες, γεωργικά προϊόντα και μεταλλεύματα της Μακεδονικής ενδοχώρας, της Γιουγκοσλαβίας, της Αλβανίας και της Βουλγαρίας.⁴⁶⁷ Τα νεότερα χρόνια το λιμάνι αποκτά νέα δυναμικότητα μετά το 1904 όταν γαλλική εταιρεία αναλαμβάνει την εκμετάλλευσή του.⁴⁶⁸ Ως το 1912 εξυπηρετεί εμπόριο βαλκανικό, σερβικό, αλβανικό.⁴⁶⁹ Ενώ υπάρχει προσπάθεια να αναβαθμιστεί η θέση του ήδη από το 1914 (Ν.390/1914), τελικά λόγω του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και της ακόλουθης ταραγμένης κατάστασης θα λειτουργήσει ως «ελεύθερη ζώνη» από τις 19.10.1925. «Ελεύθερη ζώνη» σημαίνει ότι το λιμάνι κυρίως χρησιμοποιείται για το διαμετακομιστικό εμπόριο. Το 1929 μάλιστα δημιουργείται και «Γιουγκοσλαβική Ελεύθερη Ζώνη». Το 1930

⁴⁶⁴ Ό.π., σελ. 233-244. Για το κεφάλαιο που αφορά τις μεταφορές βασίζεται στον Βουέ και στον Ubicini.

⁴⁶⁵ Ανδρέας Ι. Αρβανίτης, *Η Μακεδονία Εικονογραφημένη*, Αθήνα 1909, σελ. 114. Στη σελ. 146 αναφέρει ότι η Εταιρεία Κασσάνδρας μεταφέρει στην Ευρώπη μαγγανήσιο και οι εξαγωγές θα ήταν περισσότερες αν ήταν καλύτερα τα μέσα μεταφοράς και λιγότερο δαπανηρά. Αλλά και ο Οίκος Αλλατίνη αποστέλλει μετάλλευμα στην Ευρώπη (ό.π., σελ. 148).

⁴⁶⁶ Ευχαριστώ τον Κώστα Παλούκη για την πρόσβαση στο αρχείο του Οργανισμού Λιμένος Θεσσαλονίκης.

⁴⁶⁷ Ο(ργανισμός) Ε(λεύθερης) Ζ(ώνης) Θ(εσσαλονίκης), Δ/ση Υπηρεσιών, Τμήμα Μελετών και Στατιστικής. *Ο λιμάν της Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1925-1960*, Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 21.

⁴⁶⁸ http://www.entreprises-coloniales.fr/proche-orient/Port_de_Salonique.pdf

⁴⁶⁹ Guys, *Le guide de la Macédoine*, σελ. 46. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι η Θεσσαλονίκη παλιά τροφοδοτούσε την Αλβανία, αλλά στην εποχή του συμμετείχε μόνο κατά το 1/10 από τη στιγμή που δημιουργήθηκε λιμάνι στο Σκούταρι. Βλ. επίσης Collas, *La Turquie en 1864*, σελ. 259-261.

δημιουργείται μία δεύτερη υπηρεσία εκμετάλλευσης, το «Λιμενικό Ταμείο Θεσσαλονίκης». Μόλις το 1953 θα συγχωνευθούν οι δύο υπηρεσίες (Ν.Δ. 2551/1953).

Κατά τη γερμανική Κατοχή το λιμάνι θα χρησιμοποιηθεί για τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων, αλλά δεν θα μείνουν στοιχεία – στην Ελλάδα τουλάχιστον - από εκείνη την εποχή. Ενώ πριν από τον Β΄ Π. Π. εκδίδονταν μηνιαία δελτία κίνησης Λιμένος, δεν έχει σωθεί σχεδόν τίποτε από την προπολεμική περίοδο. Δεν υπήρξε μάλιστα ιδιαίτερη μέριμνα καταγραφής του εξαγωγικού εμπορίου που διενεργούνταν από το λιμάνι μέχρι το 1953. Μας έχει μείνει μόνο ένας πίνακας, ιδιαίτερα σημαντικός για την ελληνική οικονομία, που μας αναφέρει τα εγχώρια προϊόντα που εξήχθησαν από το έτος 1928 και μέχρι το έτος 1960. Παραθέτω αυτόν τον πίνακα (1928-1940):

Πίνακας 3.1. Κίνηση μεταλλευμάτων από το λιμάνι Θεσσαλονίκης

Εγχώρια Προϊόντα για το εξωτερικό (Μεταλλεύματα και ορυκτά ακατέργαστα σε τόνους)

Έτος	Μεταλλεύματα και ορυκτά ακατέργαστα	Σύνολο εξαγωγών	Έτος	Μεταλλεύματα και ορυκτά ακατέργαστα	Σύνολο εξαγωγών
1928	241	2548	1935	1172	7214
1929	262	2717	1936	5802	12149
1930	256	2689	1937	15574	24307
1931	335	4308	1938	8748	15775
1932	362	3067	1939	7273	15482
1933	1102	4717	1940	23688	52125
1934	629	6824	Κατοχή	-	-

Πηγή: Ο.Ε.Ζ.Θ., *Ο λιμήν της Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1925-1960*, Θεσσαλονίκη 1960.

Παρατηρούμε ότι τα μεταλλεύματα και τα ακατέργαστα ορυκτά που εξάγονται από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης δείχνουν μία μεγάλη αύξηση το 1933 (σχεδόν τριπλασιασμός του βάρους), μία πτώση το 1934, μία αύξηση τα επόμενα τρία χρόνια, μείωση τα δύο επόμενα (1938 και 1939) και το μέγιστο παρατηρείται

κατά το 1940. Το σύνολο των εξαγομένων ορυκτών και μεταλλευμάτων σχεδόν εκατονταπλασιάστηκε από το 1928 μέχρι το 1940! Όμως και στο γενικότερο σύνολο των εξαγωγών η ποσοστιαία συμμετοχή του κλάδου φαίνεται να αυξάνεται κατά πολύ. Ενώ το 1928 τα μεταλλεύματα αποτελούσαν μόλις το 9,46% του συνόλου το 1940 αποτελούν το 45,45%! Ακόμη και αν δεν λάβουμε υπόψη μας το 1940 που φαίνεται να πρόκειται για μία ιδιαίτερη περίπτωση ως προς το σύνολο των εξαγωγών και τα ποσοστά του 1939 είναι της τάξης του 46,97%.

Πληροφορίες σχετικά με συγκεκριμένα μεταλλεία και τον τρόπο μεταφοράς των μεταλλευμάτων (εναέριοι, σιδηρόδρομοι, σκάλες φόρτωσης ...) βρίσκονται διάσπαρτα στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής όπου γίνεται λόγος για τα λιγνιτωρυχεία, τα μεταλλεία χρυσού και λευκόλιθου. Βέβαια σήμερα λίγες από αυτές τις εγκαταστάσεις σώζονται. Ένας κατάλογος των εξορυκτικών εγκαταστάσεων της Ελλάδας – όπου συμπεριλαμβάνονται και εγκαταστάσεις μεταφοράς - βρίσκεται στη μονογραφία της Παπαστεφανάκη.⁴⁷⁰

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο κεφάλαιο αυτό αναφέρθηκαν σε αδρές γραμμές οι τρόποι μεταφοράς των μεταλλευμάτων στη Β. Ελλάδα. Το οδικό δίκτυο υπάρχει από την αρχαιότητα και συγκεκριμένα η Εγνατία οδός, η Via Militaris των Ρωμαίων. Κατά τον Μεσοπόλεμο μία σύμβαση στο πλαίσιο της διενέργειας δημοσίων έργων, η « Σύμβαση Μακρή» δημιουργεί ένα μοντέρνο οδικό δίκτυο. Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας δημιουργείται σιδηροδρομικό δίκτυο το οποίο θα βοηθήσει κατά πολύ τις μεταφορές προσώπων και φορτίων. Τελικά όμως τα μεταλλεία που βρίσκονταν κοντά στα παράλια ήταν τα πλέον προνομιούχα γιατί οι θαλάσσιες μεταφορές ήταν λιγότερο δαπανηρές από τις αντίστοιχες χερσαίες. Χαρακτηριστική η περίπτωση των Μεταλλείων Κασσάνδρας που χρησιμοποιούσαν το λιμάνι του Στρατωνίου. Τα υπόλοιπα μεταλλεύματα – και σε αυτά πρέπει να προσθέσουμε και προϊόντα από την βαλκανική ενδοχώρα - κατέληγαν στον λιμένα της Θεσσαλονίκης από όπου εξάγονταν.

⁴⁷⁰ Λ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, Παράρτημα 2. Εγκαταστάσεις εξορυκτικών επιχειρήσεων, 1860-1940, σελ. 301-308. Ειδικά για την περίπτωση του μεταλλευτικού συγκροτήματος της Θάσου βλ. επιπλέον Τρακοσοπούλου – Τζήμου, «Η βιομηχανική κληρονομιά της Θάσου».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Ενέργεια και Λιγνίτες

4.1. Εισαγωγή

Έν ἀρχῇ ἦν ... ο ἥλιος! Έτσι θα μπορούσε να ξεκινήσει ένα κεφάλαιο που ασχολείται με το ζήτημα της ενέργειας. Για να υπάρξει ζωή χρειάζεται ενέργεια και η πρώτη διαθέσιμη ενέργεια στη γη ήταν αυτή που προερχόταν από τον ήλιο. Με την φωτοσύνθεση η ηλιακή ενέργεια μετατρέπεται σε τροφή (φυτά και ζώα) και σε παραγωγή καυσίμων (καυσόξυλα). Οι παραδοσιακές (προ-βιομηχανικές) κοινωνίες χρησιμοποιούσαν επιπλέον και την ενέργεια των ανέμων και των υδάτων.

Η μεγάλη αλλαγή όμως επήλθε με την μεγάλης κλίμακας εξόρυξη και με την καύση των ορυκτών καυσίμων. Ο άνθρακας φαίνεται ότι ήταν γνωστός στην Κίνα ήδη από την εποχή της δυναστείας των Χαν (220 π.Χ. – 206 μ.Χ.), όπου είχε χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για κάποιες μεταλλουργικές διαδικασίες. Οι υπόλοιπες ενεργειακές ανάγκες στην Κίνα καλύπτονταν από την ξυλεία και τον ξυλάνθρακα. Στη Μεσαιωνική Ευρώπη και μάλιστα στις πιο εύπορες κοινωνίες άρχισε να χρησιμοποιείται δειλά ο άνθρακας αρχικά στη θέρμανση των οικιών και στην οικοτεχνία.⁴⁷¹

Κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση η ενεργειακή μετάβαση από τον ξυλάνθρακα στον γαιάνθρακα – στο ορυκτό καύσιμο δηλαδή - θα θεωρηθεί από τους ιστορικούς ως ένας από τους θεμελιώδεις παράγοντες επιτυχίας που θα οδηγήσει τα κράτη στην οικονομική πρόοδο. Οι οικονομολόγοι όμως είναι αρκετά συχνά σκεπτικοί. Υπάρχει άραγε αιτιώδης σχέση μεταξύ της γειτνίασης των

⁴⁷¹ Υπάρχει πολύ εκτεταμένη βιβλιογραφία σχετικά με την ενέργεια. Ενδεικτικά αναφέρουμε Vaclav Smil, «World History and Energy», *Encyclopedia of Energy* 6 (2004): σελ. 541-561. Του Ιδίου, «Science, Energy, Ethics, and Civilization», *Visions of Discovery: New Light on Physics, Cosmology and Consciousness*, (εκδ.) R.Y. Chiao, M.L. Cohen, A.J. Leggett, W. D. Philips, C.L. Harper, Jr., CUP 2010: σελ. 709-729. Ο συγγραφέας Vaclav Smil (1943, Πίλσεν Τσεχίας), ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου της Μανιτόμπα και μέλος της Ακαδημίας Επιστημών του Καναδά, ο οποίος έχει ασχοληθεί εκτεταμένα με θέματα ενέργειας, περιβαλλοντικών και πληθυσμιακών αλλαγών, διατροφής κλπ., στο δεύτερο άρθρο αναφέρεται στην ενέργεια σε σχέση με την ηθική και τον πολιτισμό καθώς κάνει αναφορά στις ανισότητες που υπάρχουν στο θέμα κατανάλωσης ενέργειας παγκοσμίως. Παρ' όλα αυτά υιοθετεί μία αισιόδοξη στάση, σε αντίθεση με τον Στήβεν Χώκινγκ, υποστηρίζοντας ότι είναι δυνατή μία πιο ισότιμη κατανάλωση της ενέργειας στον κόσμο. Θεωρεί δηλαδή ότι το ενεργειακό ζήτημα θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μία ηθική πρόκληση ή ως ένα ηθικό δίλημμα. Βλ. Επίσης Paolo Malanima, «The Path Towards the Modern Economy. The Role of Energy», *Rivista di Politica Economica*, Απρίλιος 2010 – Ιούνιος 2011: σελ. 1-29. Εδώ ο συγγραφέας του άρθρου, Paolo Malanima (1950, Calci, Ιταλία), καθηγητής Οικονομικής Ιστορίας θεωρεί ότι η αλλαγή του ενεργειακού συστήματος κατά το διάστημα μεταξύ του 16^{ου} και του 19^{ου} αιώνα δικαιολογείται από την δημογραφική αύξηση του πληθυσμού που επικράτησε από τον ύστατο Μεσαίωνα και μετά. Του Ιδίου, «Energy in History», *The Basic Environmental History*, (εκδ.) M. Agnoletti – S. Neri Simoni, Springer International Publishing, 2014: σελ. 1-29.

πόλεων με τα ανθρακωρυχεία και της οικονομικής ανάπτυξης των κρατών;⁴⁷² Ως φόρο τιμής λοιπόν σε αυτό το ενεργειακό ορυκτό ή μάλλον σε ένα υποκατάστατό του, το λιγνίτη, του αφιερώνουμε το τέταρτο κεφάλαιο της διατριβής.

4.1.1. Οι λιγνίτες στην Ελλάδα μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο

Εικόνα 4.1. Λιγνίτης

Στη διεθνή βιβλιογραφία όπως είδαμε η γνώση σχετικά με τον άνθρακα ανάγεται στον 3^ο αιώνα π.Χ. και στην Κίνα. Στην αρχαία Ελλάδα ο Θεόφραστος (Ερεσσός Λέσβου, 371 π.Χ. – Αθήνα, 287 π.Χ.), φιλόσοφος, διάδοχος του Αριστοτέλη στην Περιπατητική Σχολή των Αθηνών, γράφει ένα έργο που έχει χαθεί το «Περί μετάλλων» και ένα άλλο, το «Περί λίθων», το οποίο θα εκδοθεί σε έντυπη μορφή αρχικά μαζί με τα έργα του Αριστοτέλη από τον τυπογράφο Άλδο Μανούτιο στη Βενετία.⁴⁷³ Στο έργο αυτό για πρώτη φορά γίνεται αναφορά στα ορυκτά περισσότερο για τις φυσικές παρά για τις μαγικές και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες και ο Θεόφραστος μπορεί έτσι να θεωρηθεί ως ο «Πατέρας της Ορυκτολογίας».⁴⁷⁴ Το έργο του «Περί Λίθων» είναι χωρισμένο σε παραγράφους και στην παράγραφο 16 διαβάζουμε:

Οὓς δὲ καλοῦσιν εὐθύς ἄνθρακας τῶν ὀρυττομένων διὰ τὴν χρείαν εἰσὶ γεώδεις, ἐκκαίονται δὲ καὶ πυροῦνται καθάπερ οἱ ἄνθρακες, εἰσὶ δὲ περὶ τε τὴν Λιγυστικὴν ὄπου καὶ τὸ ἤλεκτρον, καὶ ἐν τῇ Ἠλείᾳ βαδιζόντων Ὀλυμπίαζε τὴν δι' ὄρους, οἷς καὶ οἱ χαλκεῖς χρῶνται.

(Μτφρ.) Ανάμεσα στις ύλες που εξορύσσουν για τη χρησιμότητά τους, αυτές που είναι γνωστές απλώς σαν άνθρακες μοιάζουν σαν χώμα, και ανάβουν και καίγονται

⁴⁷²Βλ. Alan Fernihough – Kevin H. O' Rourke, «Coal and the European Industrial Revolution», University of Oxford, *Discussion Papers in Economic and Social History*, N. 124, Ιανουάριος 2014. Οι δύο οικονομολόγοι χρησιμοποιώντας ποσοτικά δεδομένα καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι η αύξηση του πληθυσμού τουλάχιστον στο 60% των ευρωπαϊκών πόλεων εξηγείται από τη γειτνίασή τους με ανθρακωρυχεία. Τα στοιχεία αφορούν την περίοδο που εκτείνεται μεταξύ των ετών 1750 και 1900.

⁴⁷³ Για πρώτη φορά έγινε μεταγραφή του έργου στην Νέα ελληνική μόλις το 1975. Σύλλογος Διπλ. Μηχανικών Μεταλλείων και Μεταλλουργών Μηχανικών, Θεοφράστου *Περί Λίθων*, (μετάφραση και επιμέλεια Νικ. Χ. Αποστολίδη), Αθήνα 1975.

⁴⁷⁴Σε έργο του τέλους του 19^{ου} αιώνα βλέπουμε σύγκριση των επιστημονικών γνώσεων του Θεόφραστου με αυτές των σύγχρονων. Βλ. Μιχαήλ Κ. Στεφανίδου, *Η ορυκτολογία του Θεοφράστου ήτοι αι ορυκτολογικαί των αρχαίων γνώσεις εν συγκρίσει προς την νεωτέραν επιστήμην*, Αθήνα 1896.

σαν το ξυλοκάrbouno. Αυτές υπάρχουν στη Λιγourία, όπου υπάρχει επίσης και το κεχριμπάρι, και επίσης στην Ηλεία, στον ορεινό δρόμο πηγαίνοντας προς την Ολυμπία, και τις χρησιμοποιούν οι χαλκουργοί.⁴⁷⁵

Στο σχολιασμό που κάνει ο επιμελητής του έργου του Θεόφραστου, Ν. Αποστολίδης, σχετικά με τους αποκαλούμενους άνθρακες αναφέρει: «Είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο Θεόφραστος με τη λέξη άνθρακες εννοούσε το λιγνίτη και όχι το λιθάνθρακα. Ο τελευταίος όπως είναι γνωστό δεν υπάρχει στην Ελλάδα, εκτός από μία εξαίρεση. Αντίθετα ο λιγνίτης υπάρχει τόσο στην Ηλεία όσο και στη Λιγourία (Βορειοδυτική Ιταλία). Το εδάφιο αυτό του έργου του Θεόφραστου έχει ενδιαφέρον και από ιστορική άποψη γιατί είναι το αρχαιότερο γνωστό κείμενο που αναφέρει τη χρήση των ορυκτών καυσίμων».⁴⁷⁶

Αναφορά στο εδάφιο του Θεόφραστου θα κάνουν οι Puillon de Boblaye και ο Théodore Virlet, μέλη της γαλλικής επιστημονικής αποστολής στο Μωριά (Expedition Scientifique de Morée): Ανεβαίνοντας το ρυάκι του Σταυρού (Κλαδαίος), που χύνεται στον Αλφειό πάνω από την Ολυμπία, βρίσκει κανείς στην κατώτερη πλευρά, άμμους, ένα απόθεμα λιγνιτών που σε κάποια σημεία έχει πάνω από ένα πόδι πάχος. Ο λιγνίτης είναι μαύρος και σχεδόν μοιάζει με γαγάτη (Σημ. = ημιπολύτιμος λίθος). Θα ήταν εξαιρετική η χρήση του σε ορισμένα εργοστάσια για την παραγωγή θερμικής ενέργειας. Πιστεύουμε ότι το συγκεκριμένο απόθεμα πρέπει να είναι αυτό που ήθελε να δείξει ο Θεόφραστος, όταν αναφέρει ότι υπάρχουν ορυκτές ύλες που ονομάζονται άνθρακες στην Λιγourία και στην Ηλιδα, περνώντας τα όρη στο δρόμο για την Ολυμπία, ύλες τις οποίες χρησιμοποιούν οι στρατιωτικοί.⁴⁷⁷ Στο έργο τους θα αναφέρουν επίσης την ύπαρξη λιγνιτών σε διάφορα άλλα μέρη της Πελοποννήσου εκτός της Ηλείας,⁴⁷⁸ στην Κύμη της Εύβοιας,⁴⁷⁹ και στην Αλόνησο.⁴⁸⁰

Ιδιαίτερες πληροφορίες για τον άνθρακα της Κύμης και για την χρήση του δίνει και ο γερμανός Karl Gustav Fiedler (1791-1853), από τους πιο σημαντικούς ορυκτολόγους της εποχής του, ο οποίος περιηγήθηκε μετά από πρόσκληση του

⁴⁷⁵ Σύλλογος Διπλ. ..., Θεοφράστου Περί λίθων, σ. 37.

⁴⁷⁶ Ο. π., σ. 71. Βλ. επίσης Μ. Στεφανίδου, *Η ορυκτολογία του Θεοφράστου*, σελ. 209-210. Αυτός ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο Θεόφραστος ξεχωρίζει τους γεώδεις άνθρακες των σκευαστών, οι οποίοι είναι οι ορυκτοί άνθρακες σε αντίθεση με τους ξυλάνθρακες. Μπορεί επίσης να εννοεί ανθρακίτες, με την έκφραση γεωδεστάτων και πυκνοτάτων, που τους χρησιμοποιούν ιδιαίτερα στην χαλκευτική.

⁴⁷⁷ *Expedition Scientifique de Morée. Section des sciences physiques. Tome II. 2e partie. Géologie et minéralogie* par MM. Puillon de Boblaye et Théodore Virlet, Παρίσι 1833. Η αναφορά στους λιγνίτες της Ηλείας στην σελ. 227. Η μετάφραση δική μου.

⁴⁷⁸ Ο.π., σελ. 186 (Β. Πελοπόννησος), 194 (Τρίπολη, κοιλάδα Αργούς και Μεθώνη), 237 (Αλφειός), 329 (Λεκάνη Μεγαλόπολης), 364.

⁴⁷⁹ Ο.π., σελ. 44 («Enfin, près de Koumi, situé vers le milieu de l'île et près de la coté orientale, il y a un terrain à Lignites que les habitants appellent Karvouno, c'est-à-dire Charbon de terre, ...»)

⁴⁸⁰ Ο.π., σελ. 233-235.

Όθωνα την Ελλάδα κατά την περίοδο 1834-1837.⁴⁸¹ Ο Όθωνας για να του δείξει την ευγνωμοσύνη του τον έκανε διευθυντή ορυχείων, αλλά σύντομα λόγω του έντονου πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα, αναγκάστηκε ο Fiedler να επιστρέψει στην Γερμανία. Αρκετοί ξένοι επιστήμονες θα επισκεφθούν την Ελλάδα τα επόμενα χρόνια και θα ασχοληθούν με το θέμα του ορυκτού της πλούτου.

Από τους Έλληνες πρώτος ο Παναγιώτης Βουγιούκας, αξιωματικός του Μηχανικού,⁴⁸² θα ασχοληθεί με το θέμα συντάσσοντας έναν κατάλογο ορυκτών και στο σχετικό έργο του⁴⁸³ θα αναφερθεί πρώτα από όλα στους ορυκτούς άνθρακες, τους οποίους χωρίζει στις εξής κατηγορίες: 1. γαιάνθρακες (Braunkohlen, Lignites), 2. Καυσόσχιστοι (Brandschiefer, Argile Schisteuse), 3. Ανθρακίτης (Kohlenblende, Anthracite), 4. Τούρβη (Torf, Tourbe), 5. Λιθάνθρακες (Steinkohlen, Houille). Αναλυτικές πληροφορίες δίνει μόνο για την πρώτη κατηγορία, τους γαιάνθρακες, αυτούς που σήμερα είναι γνωστοί ως λιγνίτες. Αναφέρει την τοποθεσία εύρεσής τους (Εύβοια: Κύμη και Λίμνη, Αλόνησος, Πελοπόννησος, Φθιώτιδα, Ακαρνανία, Βοιωτία) και την χρήση των γαιανθράκων Κύμης στα σιδηρουργεία και τα ατμόπλοια. Τα άλλα είδη ορυκτών καυσίμων θεωρεί ότι είναι σχεδόν μη εκμεταλλεύσιμα.

Μετά από μία εικοσαετία περίπου θα εμφανιστεί δημοσίευμα του μεταλλειολόγου Ανδρέα Κορδέλα,⁴⁸⁴ όπου γίνεται αναφορά αυτή τη φορά αποκλειστικά στους γαιάνθρακες (=λιγνίτες).⁴⁸⁵ Θεωρεί ο συγγραφέας ότι εφόσον δεν έχουν βρεθεί κοιτάσματα στην Ελλάδα λιθανθράκων, η χώρα θα βρίσκεται πάντοτε φόρου υποτελής απέναντι στην Αγγλία, από όπου διενεργεί εισαγωγές για τις ανάγκες των μεταλλουργικών επιχειρήσεων, της βιοτεχνίας και της ναυτιλίας. Προσθέτει όμως ότι οι γαιάνθρακες που έχουν βρεθεί στην Ελλάδα μπορούν να αντικαταστήσουν μεγάλο μέρος των εισαγωγών.⁴⁸⁶ Επίσης κάνει και μία ιδιαιτέρως σοβαρή διαπίστωση : Κατά τη διάρκεια του Γαλλο-πρωσικού πολέμου (1870-1871) τα ελληνικά λιγνιτωρυχεία παρείχαν μεγάλες υπηρεσίες στην ελληνική βιομηχανία επειδή ήταν πολύ ψηλές οι τιμές των λιθανθράκων και έτσι προτιμήθηκαν οι εγχώριοι λιγνίτες. Με το τέλος του πολέμου όμως τα ελληνικά ανθρακωρυχεία αντιμετώπισαν και πάλι προβλήματα, επειδή η τιμή του αντίστοιχου εισαγόμενου προϊόντος είχε εκ νέου

⁴⁸¹Karl Gustav Fiedler, *Reise durch alle Theile des Königreichs Griechenland in Auftrag der Königl. Griechischen Regierung in den Jahren 1834 bis 1837*, Λειψία 1840: σελ. 449 κεξ. (για τους λιγνίτες της Κύμης).

⁴⁸²Για την ζωή και το έργο του Π. Βουγιούκα, ο οποίος υπήρξε αποκλειστικά κρατικός λειτουργός βλ. αναλυτικά Leda Papastefanaki, «Mining Engineers, Industrial Modernisation and Politics in Greece, 1870-1940», *The Historical Revue/ La Revue Historique*, XIII (2016), σελ. 71-115: σελ. 87, Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 46-47 σημ. 61, 53, 152-153, 165.

⁴⁸³ Παναγιώτης Βουγιούκας, *Σύντομος περιγραφή των ορυκτών της Ελλάδος*, Αθήνα 1856. Η αναφορά στους γαιάνθρακες στις σελ. 1-7.

⁴⁸⁴ Βλ. Papastefanaki, «Mining Engineers», σ. 88, Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 90, 153, 154, 165, 166.

⁴⁸⁵ Ανδρέα Κορδέλλα, *Η Ελλάς εξεταζομένη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς κατ' αίτησιν της Κεντρικής Επιτροπής της Ελλάδος δια την Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1878*, Αθήνα 1878: σελ. 150-155.

⁴⁸⁶ Ο. π., σ. 155.

μειωθεί και οι καταναλωτές έδειχναν σαφή προτίμηση στο εισαγόμενο προϊόν.⁴⁸⁷ Αναφέρει τα λιγνιτωρυχεία του Ωρωπού – σε αυτά είναι ο ίδιος συνιδιοκτήτης -, της Κύμης, των Μεγάρων και της Αλοννήσου. Σε μερικά από αυτά, τη στιγμή συγγραφής του έργου, οι εργασίες εκμετάλλευσης είχαν διακοπεί.

Κατά τη χρονική περίοδο 1868-1875, εκδόθηκαν 46 παραχωρήσεις για εκμεταλλεύσεις γαιανθράκων. Μόνο στην Κύμη όμως η εκμετάλλευση ήταν συνεχής. Το 1880 λειτουργούσαν δύο λιγνιτωρυχεία, αυτό της Κύμης και αυτό του Ωρωπού.⁴⁸⁸ Οι εκμεταλλεύσεις αυτές ήταν μικρές και εξυπηρετούσαν τοπικές ανάγκες.

Στην Οθωμανική αυτοκρατορία από την άλλη το 1829 ο Uzun Mehmet είχε ανακαλύψει άνθρακα στην περιοχή του Ζονγκουλντάκ στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και για αυτήν του την υπηρεσία προς το κράτος έλαβε ισόβια σύνταξη.⁴⁸⁹ Μετά από κάποια χρόνια – το 1835; - αρχίζει η εκμετάλλευση του άνθρακα εκεί και αργότερα θα περάσει στα χέρια εταιρίας γαλλικών συμφερόντων. Αναφέρουμε την πληροφορία αυτή επειδή η Ελλάδα θα αποτελέσει μία από τις χώρες στις οποίες θα γίνεται εξαγωγή του άνθρακα αυτού. Έχει εκδοθεί πρόσφατα μία διδακτορική διατριβή η οποία ασχολείται με τη μετάβαση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας από τη χρήση του ξυλοκάρβουνου στη χρήση του γαιάνθρακα.⁴⁹⁰ Στις αρχές του 20ού αιώνα φαίνεται ότι η Ελλάδα εισήγαγε ποσότητες ξυλοκάρβουνου και καυσόξυλων από την Οθωμανική αυτοκρατορία (όπως και η Μάλτα) αλλά και κάρβουνου (όπως και η Βουλγαρία, Ρουμανία και Ρωσία που εισήγαγαν μεγαλύτερες ποσότητες).⁴⁹¹ Μάλιστα οι εταιρίες του Λαυρίου εισήγαγαν κάθε χρόνο γύρω στους 25-30 χιλιάδες τόνους άνθρακα από το λιμάνι του Πειραιά για τις μεταλλευτικές τους εργασίες.⁴⁹² Η Θεσσαλονίκη και η Αλεξανδρούπολη πάλι εμφανίζονται να εισαγάγουν αντίστοιχα 17.250 και 2.500 τόνους άνθρακα από την Ποντοηράκλεια.⁴⁹³

⁴⁸⁷ Το πρόβλημα της σποραδικής εκμετάλλευσης λιγνιτωρυχείων σε περιόδους πολεμικών συρράξεων ή οικονομικών κρίσεων θα αναφέρει αργότερα (1918) και ο Επιθεωρητής Μεταλλείων Ιωάννης Σολωμός. Βλ. παρακάτω.

⁴⁸⁸ Υ. Ε. Ο., Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Ιωάννης Σολωμός, *Ελληνικοί Λιγνίται*, Αθήνα 1918: σελ. 7.

⁴⁸⁹ Βλ. Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, *Το «Ελντοράντο» της Ανατολής. Η διείσδυση των Ευρωπαϊκών Εταιρειών στα Μεταλλεία της Μικράς Ασίας (1861-1923)*, Θεσσαλονίκη 2008: σελ. 161-184. Πολύ σημαντικές πληροφορίες ειδικά για τον καταμερισμό της εργασίας στα ανθρακωρυχεία του Ζογκουλντάκ στην σχετική μονογραφία του Donald Quataert, *Miners and the State in the Ottoman Empire. The Zonguldak Coalfield, 1822-1920*, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2006.

⁴⁹⁰ Alaaddin Tok, *From Wood to Coal: The Energy Economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Βοσπόρου, Κωνσταντινούπολη 2017.

⁴⁹¹ Ο.π., σελ. 42, 58, 59, 101, 158, 159.

⁴⁹² Ο.π., σελ. 161. Βλ. επίσης S. Stassinopoulos, «Le bassin houiller d' Héraclée», *RTO*, 15.5.1911: σελ. 13.

⁴⁹³ Tok, *From Wood to Coal*: σελ. 157.

Όσον αφορά τώρα την εκμετάλλευση ανθράκων στη Μακεδονία πριν από το 1912 υπάρχει συγκεκριμένη αναφορά μόνο για μία εταιρία στην περιοχή Σερρών. Έχουμε αναφορά από οθωμανικές πηγές για επιστημονική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης και στα νησιά της Σαμοθράκης και της Κρήτης για την ανακάλυψη γαιανθράκων μετά από αποστολή που είχε χρηματοδοτηθεί από την Αιγυπτιακή κυβέρνηση το έτος 1864.⁴⁹⁴ Επίσης από τα οθωμανικά αρχεία και πάλι έχουμε στοιχεία για παραγωγή λιγνίτη στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης από το έτος 1905-1906 με την μεγαλύτερη ποσότητα να παράγεται κατά το φορολογικό έτος 1911-1912 (1700 τόνοι).⁴⁹⁵

Μετά από αυτή τη γενική εισαγωγή θα αναφερθούμε σε ένα πρώτο μέρος στην κατάσταση που επικράτησε στη Μακεδονία κατά την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε σχέση με την εκμετάλλευση του λιγνίτη και μετά θα αναφερθούμε στο λεγόμενο «λιγνιτικό ζήτημα», το οποίο προέκυψε κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε με περισσότερες λεπτομέρειες στην κατάσταση μεμονομένων λιγνιτωρυχείων που είχαν σημαντική παραγωγή κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στη Μακεδονία και Θράκη.

4.1.2. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Σε ένα υπόμνημα του χημικού - ορυκτολόγου Αλέξανδρου Δ. Βάλβη, τον οποίο έχουμε συναντήσει και νωρίτερα, παρατίθεται ένας κατάλογος των εκμεταλλεύσιμων λιγνιτωρυχείων στην Ελλάδα.⁴⁹⁶ Το υπόμνημα είναι ανυπόγραφο – υπάρχει όμως η διεύθυνση του γραφείου του Βάλβη στο επιστολόχαρτο - και αχρονολόγητο, αλλά από εσωτερικά στοιχεία θεωρώ ότι είναι του έτους 1914. Μεταξύ αυτών αναφέρονται και τα παρακάτω λιγνιτωρυχεία της Μακεδονίας: «Εν Μακεδονία. 1) Μπάνιτσα.⁴⁹⁷ Εν αρχηγόνω εκμεταλλεύσει. 2) Λαμπανίτσης⁴⁹⁸ πλησίον Πόρτας Σερβίων καίεται από 17 ετών. Εξαγωγή γίνεται πλησίον χωρίου Ράτσι (τσιφλίκιον Παπακωνσταντίνου). 3) Πλησίον Σερρών (φιρμάνιον 1 Μαρτίου 1871) δύναται να δώση αρκετήν ποσότητα καλώς και δραστηρίως εργαζομένην. Μετεβιβάσθη από 1885 εις

⁴⁹⁴ Ο. π., σ. 113.

⁴⁹⁵ Ο. π., σ. 173.

⁴⁹⁶ ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 065-1. Κατάλογος εκμεταλλεύσιμων μεταλλείων. [c. 1914]. Φέρει την σφραγίδα «Bureau Technique/ des Mines/ Dr. Alexandre Valvis/ Rue d' Alcibiade 25».

⁴⁹⁷ Βλ. «Ανακαλύψεις ανθρακωρυχείων», *Μακεδονία* 29.10.1914. Σύμφωνα με το άρθρο ο μηχανικός μεταλλείων Νικόλαος Ρουσσάκης, μετέπειτα Επιθεωρητής Μεταλλείων ανακάλυψε στην περιφέρεια Μπανίτσης και Κρούσογραδ (=σημ. Αχλάδα) λιγνίτες. Θα συντάξει έκθεση για το Υ.Ε.Ο. και μετά θα συνεχίσει τις έρευνές του στη Μακεδονία.

⁴⁹⁸ Βλ. Αν. Δανάς, «Πυρκαϊά εις τινα λιγνιτοφόρα στρώματα των Σερβίων (Μακεδονίας)», *Αρχιμήδης* 5/1914, σελ. 53-55. Πρόκειται προφανώς για το ορυχείο στην περιοχή Λάβα Σερβίων Κοζάνης.

Ζαρίφην και Ζαφειρόπουλον. Κείται ακριβώς εις προάστειον Κατακονόζ (Κατακουζηνός).⁴⁹⁹ Και τα τρία της Μακεδονίας πλουσιώτατα.»

Με τον πόλεμο η τιμή του γαιάνθρακα από την Αγγλία εκτινάχτηκε στα ύψη και παρατηρήθηκε μάλιστα έλλειψη εξαιτίας των ακριβών ναύλων αλλά και λόγω του ναυτικού αποκλεισμού.⁵⁰⁰ Στη Μακεδονία επιπλέον θα καταφθάσει και ο Συμμαχικός στρατός από το φθινόπωρο του 1915 (πρόκειται για το «ξεχασμένο μέτωπο» ή Macedonian front) και οι ανάγκες σε καύσιμα θα πολλαπλασιαστούν. Κατά τη διάρκεια του πολέμου φαίνεται ότι τόσο η γαλλική όσο και η αγγλική αποστολή ασχολήθηκαν με το θέμα των μεταλλείων και ιδιαίτερα των λιγνιτωρυχείων.

Οι μεν Γάλλοι, σε ένθετο της γαλλόφωνης εφημερίδας της Θεσσαλονίκης *L' Indépendant*, με τον εύγλωττο τίτλο *L' oeuvre civilisatrice de l' Armée française en Macédoine*, που κυκλοφόρησε το 1918,⁵⁰¹ αναφέρουν την ύπαρξη τριών ορυχείων λιγνίτη στη Μακεδονία. Ειδικά στο ένα απ' αυτά – στο Orchovo, - πρόκειται για τη λίμνη του Οστρόβου στην περιοχή της Φλώρινας, έχουν ενσωματώσει τρεις ασβεστοκαμίνους, που θερμαίνονται με λιγνίτη. Επίσης η Βιομηχανική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής έχει σκοπό να προχωρήσει στη μελέτη των περιοχών της Μακεδονίας από γεωλογική άποψη. Όμως, αυτές οι μελέτες είναι αρκετά μεγάλες σε διάρκεια και αναμένεται να διεξαχθούν μετά το τέλος του πολέμου. Για την ώρα είχαν εντοπισθεί διαφορετικά είδη λιγνίτη, χαμηλής ποιότητας καθώς επίσης και διάφορα άλλα μέταλλα που βρισκόνταν υπό μελέτη. Από την άλλη σε επίπεδο οικονομικής εκμετάλλευσης τα γαλλικά πλοία στρατιωτικής τροφοδοσίας, κατά την επιστροφή τους από τη Θεσσαλονίκη, γέμιζαν τα αμπάρια τους με μεταλλεύματα με προορισμό τη Μασσαλία και άλλα γαλλικά λιμάνια.⁵⁰²

Την άνοιξη του 1917 το Υπουργείο Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας προετοιμαζόμενο για μία πιθανή Σύνοδο Ειρήνης αποφάσισε να εφοδιάσει τους απεσταλμένους του με πληροφορίες σχετικά με στοιχεία γεωγραφικά, οικονομικά, ιστορικά, κοινωνικά, κλπ. που αφορούσαν τις εμπλεκόμενες χώρες.

⁴⁹⁹Πρόκειται για την οθωμανική εταιρία που είχε δημιουργηθεί με μετόχους τους Ρωμιούς τραπεζίτες του Γαλατά. Βλ. Κεφ. 1.

⁵⁰⁰ Για την θέση του βρετανικού λιθάνθρακα στις ευρωπαϊκές αγορές και την μείωση των εξαγωγών του μετά τη λήξη του πολέμου, καθώς πρώην χώρες που έκαναν εισαγωγή ανέπτυξαν τα δικά τους ανθρακωρυχεία βλ. Charles Feinstein κ.ά., *The World Economy*, σελ. 62.

⁵⁰¹ Αντώνης Δ. Σατραζάνης, *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 105-131: σελ. 118. Επίσης γίνεται πιο λεπτομερής αναφορά στο (επιμ.) Γ. Κ. Γεωργαλάς, *Επιτροπή επί των κανσίων*, Αθήνα 1920, σελ. 54-57. Βλ. παρακάτω.

⁵⁰²Βλ. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 183 σημ. 460 και Παπαστεφανάνη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 77-79.

Το 1920 το βρετανικό Υπ. Εξωτερικών εξέδωσε αυτοτελώς αυτές τις πληροφορίες. Στον τόμο που αφορά την Ελλάδα διαβάζουμε: «Πριν τον πόλεμο δεν υπήρχε μεγάλη ζήτηση για λιγνίτη στην Ελλάδα, καθώς αυτή δεν είναι βιομηχανική χώρα, και ευρίσκεται σε τόσο νότιο γεωγραφικό πλάτος ώστε δεν απαιτείται μεγάλη κατανάλωση για οικιακή χρήση. Αυτός ο λιγνίτης συνήθως αναμιγνύεται με βρετανικό άνθρακα».⁵⁰³ Παρακάτω διαβάζουμε: «Πριν από τον Πόλεμο, σιτηρά εισάγονταν κυρίως από τη Ρωσία. Κατά τη διάρκεια του Πολέμου προέρχονταν κυρίως από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Δεύτερα σε σημασία (όσον αφορά την εισαγωγή), έρχονταν τα ορυκτά, εκ των οποίων 70% είναι άνθρακας, που προερχόταν αποκλειστικά από το Ηνωμένο Βασίλειο».⁵⁰⁴

Το Βρετανικό Επιτελείο Στρατού είχε προβεί σε αίτημα σχετικά με την εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου Δράνιστας κοντά στην Κατερίνη, το οποίο είχε προηγουμένως παραχωρηθεί σύμφωνα με το Ν. 714/1916 «Περί αδειών εκμεταλλεύσεως επί εγγυήσει» στον Δημήτριο Χατζόπουλο, διδάκτορα Φυσικών Επιστημών και μετέπειτα πρόεδρο του Συνδέσμου Βιομηχάνων Βορείου Ελλάδος (ΣΒΒΕ)⁵⁰⁵ και στον Σπήλιο Αγαπητό, βουλευτή Αχαΐας.⁵⁰⁶ Είχε αποσταλεί στη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης – Πέλλης σχέδιο σύμβασης μεταξύ του Αρχιστράτηγου των αγγλικών Στρατευμάτων αφ' ενός και των Αγαπητού - Χατζοπούλου και Σερέφα αφ' ετέρου.⁵⁰⁷ Οι Άγγλοι τελικά θα εκμεταλλευτούν το λιγνιτωρυχείο κατά τα έτη 1918-1920 και αργότερα θα αναλάβει την εκμετάλλευση ομάδα Ελλήνων κεφαλαιούχων.⁵⁰⁸

Το 1917 είχε δημοσιευτεί Ν.Δ. με το οποίο συστάθηκε «Ανώτατη Διεύθυνση Μεταφορών». Επρόκειτο για μία αυτοτελή υπηρεσία, η οποία κατά τη διάρκεια του πολέμου ήταν υπεύθυνη για όλες τις υποθέσεις που αφορούσαν θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές. Η αρμοδιότητά της εκτεινόταν και στην εν

⁵⁰³Βλ. FO/ Historical Section, *Greece with the Cyclades & Northern Sporades*, Λονδίνο 1920: σελ. 99.

⁵⁰⁴ Ομοίως, σελ. 105.

⁵⁰⁵Βλ. [Ευάγγελος Χεκίμογλου], *Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος: Χρονικό 1915-2015. Τα πρώτα εκατό χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2015. Στην πραγματικότητα ο Σύνδεσμος δημιουργήθηκε τον Φεβρουάριο του 1914 και ο Χατζόπουλος αρχικά είχε οριστεί γραμματέας.

⁵⁰⁶Ο.π., σελ. 22-23 και Γιάννης Αντωνίου, *Οι έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, σελ. 400 και 401-402. Ο Σπήλιος Αγαπητός, ο οποίος ήταν πολιτικός μηχανικός, είχε υπηρετήσει κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους στη Μακεδονία, και αποτελούσε τον αντιπρόσωπο του ΣΒΒΕ στην Αθήνα. Θα διατελέσει Διευθυντής των Σιδηροδρόμων Πειραιώς – Αθηνών - Πελοποννήσου, πρόεδρος της Βιομηχανικής Επιτροπής των Καυσίμων και αργότερα πρόεδρος του Πολυτεχνικού Συλλόγου (βλ. Γεώργιος Α. Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας, (1840-1940)*, τ. Β', (1885-1922), Αθήνα 1947, σελ. 978).

⁵⁰⁷ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΓΑΜ, Φ. 13.2. Α.Π. 13078/7/20-3-1918 «Σχέδιον συμβάσεως μεταξύ του Αρχιστράτηγου των Αγγλικών Στρατευμάτων αφ' ενός και των Αγαπητού - Χατζοπούλου και Σερέφα αφ' ετέρου». Σε απάντηση ο Ρουσσάκης θα προβεί στην σύνταξη εγγράφου που φέρει τον τίτλο [14.3.1918] «Απαντήσεις εις τα δια του υπ' αριθ. 13078 εγγράφου του Αγγλικού Επιτελείου ερωτήματα σχετικά περί του λιγνιτωρυχείου Δρανίστης».

⁵⁰⁸ Βλ. παρακάτω.

γένει εκμετάλλευση των λιγνιτωρυχείων και στην κατανομή των εντοπίων λιγνιτών και των εισαγόμενων γαιανθράκων.⁵⁰⁹ Ακολούθησαν δύο τροποποιητικά διατάγματα όπου αναφέρεται ότι η εν λόγω υπηρεσία, αναλαμβάνει σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, την εκμετάλλευση λιγνιτωρυχείων επιτάσσοντάς τα.⁵¹⁰

Υπήρχαν κάποιοι εκείνη την εποχή που θεωρούσαν ότι θα προτιμηθεί ο ελληνικός λιγνίτης έναντι του ξένου λιθάνθρακα μόνο εάν επιβληθεί υψηλός δασμός στον τελευταίο. Αποτέλεσμα πάντως της έκτακτης περιόστασης υπήρξε η δημιουργία στην Ελλάδα δεκάδων λιγνιτωρυχείων. Το 1918 καταγράφονται 50 λειτουργούντα λιγνιτωρυχεία - σύμφωνα με τα στοιχεία της έκθεσης που περιλαμβάνει τα στατιστικά δεδομένα για την μεταλλευτική κίνηση της Ελλάδος κατά το έτος 1918.⁵¹¹ Το 1918 εξάλλου αποτελεί την χρονιά με την υψηλότερη παραγωγή λιγνίτη στην Ελλάδα πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁵¹² Σύμφωνα με γαλλικές πηγές πάλι «Στη Βόρεια Ελλάδα, μετά το 1912, οι μεγαλύτερης κλίμακας εκμεταλλεύσεις στη Δυτική και Ανατολική Μακεδονία αφορούσαν –ιδίως κατά τον πόλεμο- στην εξόρυξη λιγνίτη».⁵¹³ Σε έκθεση του, ο Ηλίας Π. Γούναρης, καθηγητής Μεταλλουργίας και Μεταλλοτεχνικής στο Ε.Μ.Π.,⁵¹⁴ αναφέρει ότι η εκμετάλλευση λιγνιτών στην Ελλάδα πάντοτε εξαρτιόταν από την τιμή του λιθάνθρακα ο οποίος εισαγόταν από το εξωτερικό και η μεγαλύτερη ανάπτυξη προκλήθηκε μόνο κατά τις πολεμικές περιόδους του 1915-1922 και ιδίως από το 1939 και μετά, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Ν. Δ. «Περί συστάσεως Ανωτάτης Διευθύνσεως Μεταφορών», ΦΕΚ225/Α/15.10.1917.

⁵¹⁰ Ν. Δ. «Περί τροποποιήσεως του νομοθετικού διατάγματος περί συστάσεως Ανωτάτης Διευθύνσεως Μεταφορών», ΦΕΚ238/Α/26.10.1917 και Ν. Δ. «Περί προσθήκης και τροποποιήσεως εις τα νομοθετικά διατάγματα της 15^{ης} Οκτωβρίου και 26^{ης} Οκτωβρίου ε.έ. «περί Ανωτάτης Διευθύνσεως Μεταφορών», ΦΕΚ303/Α/28.12.1917.

⁵¹¹ Βλ. *Η μεταλλευτική κίνησης της Ελλάδος κατά το έτος 1918. Έκθεσις μετά στατιστικών πινάκων* υπό Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1920.

⁵¹² Βλ. Πίνακας Ι. Παραγωγή λιγνιτών.

⁵¹³ Βλ. Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*: σελ. 183 σημ. 461.

⁵¹⁴ Για τον Ηλία Γούναρη βλ. Papastefanaki, «Mining Engineers», σελ. 89-90 και Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 58, 108-109, 154-155, 182, 257.

⁵¹⁵ Βλ. ΙΑΕΤΕ, 1-34-33-142: Ηλία Γούναρη, *Τα μεταλλεία της Ελλάδος. Αι πρόοδοι εν τη εκμεταλλεύσει των μεταλλείων κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν (1903-1942)*: σελ. 3 και 19-22. Στην σελ. 22 αναφέρει συγκεκριμένα: «Αλλ' αι μεγαλύτεραι συγκεντρώσεις λιγνίτου ευρίσκονται εις τας ατελώς ακόμη εκμεταλλευσόμενας λεκάνας της Βεύης, Καϊλαριών και Σεργών, επί της εκμεταλλεύσεως των οποίων λόγω των μεγάλων αποθεμάτων και της δυνατότητας μεγάλης παραγωγής, δύνανται ασφαλώς να βασισθούν πολλοί επί τόπου ιδρυόμεναι βιομηχανίαι.»

4.1.3. Ο Μεσοπόλεμος και το «Λιγνιτικό Ζήτημα»

Οί ἄνθρακες τῆς Ἑλλάδος, καθ' ἃ ἐκ τῶν νεωτέρων γεωλογικῶν ερευνῶν τοῦ κ. Θ. Σκούφου ἐμφαίνεται, εἶναι λείψανα τῆς κατὰ τὴν μειώκαινον ἐποχὴν ὑπαρξάσης πλουσίας βλαστήσεως, ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ Ἑλλάς συνεχομένη μετὰ τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας εἶδε μεγάλους ἡσύχως ῥέοντας ποταμούς, μεγάλας λίμνας καὶ πλουσιωτάτην γιγαντιαίαν βλάστησιν. Ὅ, τι ποιεῖ ὁ ἄνθρακεὺς ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν ἐποίησεν ἡ φύσις ἐν τῇ παρελεύσει τῶν αἰώνων καὶ ἐπροίκισεν ἡμᾶς διὰ τοῦ θησαυροῦ τούτου. Εἶναι λοιπὸν μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπηνθρακωμένα ξύλα, πολλάκις δεικνύοντα σαφῶς τὸν ξυλώδη αὐτῶν ἰστόν. Χημικῶς ἐξεταζόμενοι, ὡς ὅλοι οἱ ὀρυκτοὶ ἄνθρακες, εἶναι ἐνώσεις στοιχειώδους ἄνθρακος μεθ' ὕδρογόνου καὶ ὀξυγόνου, περιέχουσι δὲ ὀλίγον ἄζωτον, θεῖον (ἐκ σιδηροπυρίτου τὸ πλεῖστον) καὶ ποσότητα τινα ἀνοργάνων συστατικῶν, ἀπομενόντων μετὰ τὴν καύσιν ὡς τέφρα. Ὁ καθαρώτερος ἄνθραξ εἶναι ὁ ἀδάμας, ... εἶτα οἱ καλούμενοι **λιγνῖται**, εἰς οὓς ὑπάγεται καὶ ὁ ἑλληνικὸς ἄνθραξ,...

Π. Δ. Ζαχαρία, *Ὁ ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως τῶν ἐλληνικῶν ἀνθράκων πλούτος*, ἀνάτυπο ἀπὸ το περιοδικό *Ἀρχιμήδης*, Τυπογραφεῖον «Εστία» Ν. Μάισνερ καὶ Ν. Καργαδούρη, Αθήνα 1903: σελ. 5-6.⁵¹⁶

Τον 20ό αἰώνα οἱ μηχανικοὶ θα εἶναι αὐτοὶ που πρῶτοι θα ἀσχοληθοῦν με τὸ θέμα τῶν λιγνιτῶν. Γραπτὴ μαρτυρία μας παραδίδεται μέσα ἀπὸ τις σελίδες τῶν τεχνικῶν περιοδικῶν που ἀρχισαν νὰ ἐκδίδονται γύρω στο τέλος τοῦ 19^{ου} αἰώνα.⁵¹⁷ Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ πρέπει νὰ γίνῃ στο περιοδικό «Ἀρχιμήδης» που ἐκδίδεται ἀπὸ τὸν «Ἑλληνικὸ Πολυτεχνικὸ Σύλλογο». Ὁ Σύλλογος αὐτὸς ἰδρύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1898 καὶ ἀποτέλεσε τὸν πρῶτο θεσμό στην Ἑλλάδα που εἶχε ὡς στόχο τὴν εκπροσώπηση τῶν μηχανικῶν ὡς κοινότητος. Ἀργότερα θα πρωτοστατήσῃ στην ἰδρυση τοῦ Τεχνικοῦ Επιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδας (ΤΕΕ, 1923). Ἡ πρωτοβουλία τῆς ἰδρυσης τοῦ Συλλόγου ἀνήκε σε μιὰ ομάδα μηχανικῶν τῆς Αθήνας, στελεχῶν τῆς υπηρεσίας Δημοσίων Ἔργων, καθηγητῶν τοῦ Πολυτεχνείου, στελεχῶν μεταλλευτικῶν ἐπιχειρήσεων, θετικῶν καὶ φυσικῶν ἐπιστημόνων. Πρόκειται γιὰ μιὰ σχετικὰ κλειστὴ ομάδα, τὴν «ἐλίτ τῶν μηχανικῶν», ὅπως τὴν ονομάζει ὁ Γιάννης Ἀντωνίου.⁵¹⁸ Αὐτὴ ἡ ομάδα θα φέρῃ σε δημόσια συζήτηση ἀρκετές φορές τὸ θέμα τῶν λιγνιτῶν. Μάλιστα τὸ πρῶτο ἀρθρο τοῦ περιοδικοῦ «Ἀρχιμήδης», που δημοσιεύει ὁ Σύλλογος, τὸν Ἰανουάριο

⁵¹⁶Πρόκειται γιὰ ομιλία τοῦ Π. Δ. Ζαχαρία που ἐγίνε στη μεγάλη αἴθουσα τοῦ «Παρνασσοῦ» στις 17 Δεκεμβρίου 1902 καὶ δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ἀρχιμήδης* τὴν ἐπόμενη χρονιά. Π. Ζαχαρίας, «Ὁ ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως τῶν Ἑλληνικῶν ἀνθράκων πλούτος», *Ἀρχιμήδης*, ἔτος Δ' (1903), ἀρ. 6, σελ. 41-44 καὶ ἀρ. 7, σελ. 52-54. Ἡ ἀναφορὰ ἀπὸ τὸ ἀνάτυπο που κυκλοφόρησε ἐπίσης τὸ 1903.

⁵¹⁷Γιὰ τα τεχνικὰ περιοδικὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὸ προφίλ τῶν μηχανικῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τοῦ ΤΕΕ βλ. Σπύρος Τζόκας, «Περιοδικὰ καὶ κοινότητες μηχανικῶν στην Ἑλλάδα: Ἡ περίοδος πρὶν τὴν ἰδρυση τοῦ Τεχνικοῦ Επιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδας», *Νεύσις*, τχ. 18 (2009), σελ. 49-68.

⁵¹⁸ Γιάννης Ἀντωνίου, *Οἱ Ἕλληνες Μηχανικοὶ. Θεσμοὶ καὶ ιδέες 1900-1940*, Αθήνα 2006: σελ. 181-193.

του 1899, είναι αφιερωμένο στις καύσιμες ύλες.⁵¹⁹ Το άρθρο υπογράφεται από τον Ανδρέα Κορδέλλα, πρόεδρο του Συλλόγου. Αναφέρεται σε δύο προβλήματα που έχει η Αθήνα, το ένα αφορά την φωτιά και το άλλο την ύδρευση. Ασχολείται με το πρώτο θέμα, ενώ υπόσχεται ότι θα ασχοληθεί σε άλλο άρθρο με το δεύτερο ζήτημα.⁵²⁰ Κάνει αναφορά σε όλα τα είδη των καυσίμων υλών, των γνωστών στην εποχή του φυσικά, και αναφέρεται και στους λιγνίτες οι οποίοι αποτελούν την εγχώρια καύσιμη ύλη. Η αναφορά στα ορυκτά καύσιμα γίνεται επειδή έχει εμφανιστεί ήδη το πρόβλημα της καταστροφής των γειτονικών στην Αθήνα δασών λόγω της υπερβολικής υλοτόμησης. Οι κάτοικοι γι' αυτόν το λόγο αναγκάζονται να αγοράζουν πρώτες καύσιμες ύλες (άνθρακα) από το εξωτερικό. Ο ίδιος συγγραφέας σε άρθρο του στο ίδιο περιοδικό το 1902 προτείνει την χρήση των λιγνιτών για μεταλλουργικούς σκοπούς.⁵²¹ Στο άρθρο αυτό αναφέρει και άλλες χρήσεις που μπορεί να έχει ο λιγνίτης εάν τροποποιηθεί: προκρίνει τη μετατροπή του σε πλίνθους για ευκολότερη οικιακή χρήση και επίσης τη μετατροπή του σε αέρια για κινητήριες μηχανές, είτε για την πύρωση των καμινιών (των κεραμοποιών και των ασβεστοποιών) είτε για τη θέρμανση των αρτοκλιβάνων.⁵²² Και όλα αυτά έχουν τον διττό στόχο, της προστασίας των δασών από την αλόγιστη υλοτόμηση και την ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων με τη χρήση εγχώριων καυσίμων.

Και κάποιος άλλος εκτός από τον Κορδέλλα ενδιαφέρεται για την χρήση του λιγνίτη στην Ελλάδα. Πρόκειται για τον Προκόπιο Δ. Ζαχαρία (1873-1957), Δρ. Φυσικών Επιστημών με μετεκπαίδευση στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, το Πολυτεχνείο του Σαρλότενμπουργκ και την τεχνική σχολή του Λήντ όπου ασχολήθηκε με την φυσική και την εφαρμοσμένη χημεία και ιδιαίτερα με τη βαφική και τα καύσιμα. Διετέλεσε μετέπειτα καθηγητής Φυσικοχημείας και Εφαρμοσμένης Ηλεκτροχημείας στο Ε.Μ.Π. (1922-1949). Σε μία ομιλία του στον φιλολογικό σύλλογο «Παρνασσό» το 1902, η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό

⁵¹⁹ Α. Κορδέλλα, «Περί καυσίμων υλών», *Αρχιμήδης*, έτος 1(1899), αρ. 1, σελ. 2-9.

⁵²⁰ Πραγματικά το θέμα της υδροδότησης της Αθήνας θα αποτελέσει σημείο αιχμής για τον Σύλλογο εκείνη τη χρονιά. Βλ. Σπύρος Τζόκας, «Τεχνικές διαμάχες το κρίσιμο καλοκαίρι του 1899: Η δημόσια εικόνα του επιστήμονα – μηχανικού», Πρακτικά Συνεδρίου, *170 χρόνια Πολυτεχνείο. Οι μηχανικοί και η τεχνολογία στην Ελλάδα*, 4-5 Μαρτίου 2009, Αθήνα 2012: τ. Β', σελ. 169-182.

⁵²¹ Α. Κορδέλλα, «Καμίνευσis του σιδηρολίθου εν Ελλάδι και χρησιμοποίησις των λιγνιτών», *Αρχιμήδης*, έτος Δ', τχ. 4-5 (1902), σελ. 25-28.

⁵²² Με το θέμα της χρήσης των λιγνιτών στους αρτοκλιβάνους θα ασχοληθεί εκτενώς ο Κορδέλλας και σε ομιλία που θα κάνει μπροστά στον Πολυτεχνικό Σύλλογο το 1905, όπου θα αναφερθεί και στην ίδρυση με την μεσολάβηση του Πολυτεχνικού Συλλόγου της «Φιλοδασικής Ένωσης» υπό την προστασία της Πριγκίπισσας Σοφίας (1900). Βλ. Α. Κορδέλλα, «Ομιλία εν τω Πολυτεχνικώ Συλλόγῳ Αθηνών: Περί της χρησιμοποίησεως των Ελληνικών λιγνιτών (γεανθράκων) προς θέρμανσιν των κλιβάνων των παρ'ημίν αρτοποιών αντί της φυτικής καυσίμου ύλης», *Αρχιμήδης*, έτος Στ' (1905), αρ. 7, σελ. 49-58.

Αρχιμήδης αναφέρθηκε εκτεταμένα στους λιγνίτες.⁵²³ Θεωρεί ότι η κακή γνώμη που υπάρχει για τους λιγνίτες οφείλεται σε προκαταλήψεις που δεν έχουν καμία επιστημονική βάση. Ο ίδιος ξεκίνησε πειράματα χρήσης λιγνιτών από το 1899 αρχικά στην Ελλάδα και μετά στην Αγγλία και στην Αμερική με θετικά αποτελέσματα. Είχε αναλάβει μάλιστα και την ηλεκτροδότηση με τη χρήση λιγνιτών της Τρίπολης.⁵²⁴ Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούμε να ισχυριζόμαστε ότι στην Ελλάδα δεν αναπτύσσεται βιομηχανία λόγω έλλειψης ανθράκων τη στιγμή που υπάρχουν λιγνίτες. Η κυβέρνηση εξάλλου θα πρέπει να στρέψει την προσοχή της εκτός από τη γεωργία και στη ναυτιλία και τη βιομηχανία, αφού υπάρχει στη χώρα το εδραίον αυτής θεμέλιον, η καύσιμος ύλη και κινητήριος δύναμη.

Ο Ζαχαρίας επανέρχεται στο θέμα των λιγνιτών σε ομιλία του στις 31 Μαΐου 1917 στην αίθουσα του Πολυτεχνικού Συλλόγου.⁵²⁵ Ίσως δεν αποτελεί απλή σύμπτωση το γεγονός ότι σε λίγους μήνες θα δημοσιευτεί Ν.Δ. με το οποίο θα συσταθεί η Ανώτατη Διεύθυνση Μεταφορών, υπεύθυνη σε καιρό πολέμου για την επίταξη λιγνιτωρυχείων. Στην αρχή ο Π. Ζ. κάνει αναφορά στην υπόθεση της ηλεκτροδότησης της Τρίπολης, η οποία τελικά δεν τελεσφόρησε. Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στην πολιτική κατάσταση της εποχής. Θεωρεί ο Ζαχαρίας ότι πιθανά όταν λήξει η έκτακτη κατάσταση που έδωσε ώθηση στην εκμετάλλευση των λιγνιτωρυχείων, θα σταματήσουν οι σχετικές επιχειρήσεις να εργάζονται. Πιστεύει ότι φταίει γι αυτό η έλλειψη γνώσης σχετικά με την ποσότητα διαθέσιμων λιγνιτών και η έλλειψη συστηματικής εργασίας των εμπλεκόμενων. Από τη μια οι παραγωγοί δεν θέλουν να προβούν σε έξοδα για την παραγωγή, ενώ από την άλλη οι καταναλωτές δεν θέλουν να τροποποιήσουν τις εγκαταστάσεις καύσης και περιμένουν να επέλθει η ειρήνη για να μπορούν να χρησιμοποιούν και πάλι τον αγγλικό γαιάνθρακα. Και η κυβέρνηση αδρανεί ως συνήθως! Αναφέρεται στη χρήση των λιγνιτών σε κλιβάνους τροποποιημένους, ως δυναμάερια, μέσω ξηρής απόσταξης και μέσω πλινθοποίησης. Καταλήγει λέγοντας ότι πρέπει να γίνει εκμετάλλευση της παρούσας κατάστασης προστασίας που επιβάλλεται λόγω του πολέμου ώστε να γενικευθεί η χρήση των λιγνιτών με τους τρόπους που υπέδειξε. Ακολούθησε μακρά συζήτηση. Ο Ζαχαρίας στο τέλος της συζήτησης αναφέρει ότι λόγω της σπουδαιότητας του ζητήματος θα πρέπει μετά τις θερινές διακοπές να γίνει σοβαρότερη διερεύνηση

⁵²³ Βλ. Π. Ζαχαρίας, *Ο εκ της χρησιμοποίησεως των ελληνικών ανθράκων πλούτος*, Αθήνα 1903, από όπου και το παράθεμα στην αρχή του υποκεφαλαίου.

⁵²⁴ Σε αυτό είχε αναφερθεί και ο Κορδέλλας. Βλ. Α. Κορδέλλας, «Καμίνευσες του σιδηρολίθου εν Ελλάδι και χρησιμοποίησις των λιγνιτών», *Αρχιμήδης*, έτος Δ' (1903), αρ. 4-5, σελ. 28.

⁵²⁵ Προκοπίου Δ. Ζαχαρία, «Διάλεξις περί της χρησιμοποίησεως των ελληνικών γαιανθράκων και του μέλλοντος αυτών», *Αρχιμήδης*, έτος ΙΗ' (1917), αρ. 9, σελ. 65-79 και αρ. 10, σελ. 73-79.

του ζητήματος από μέρους του Συλλόγου και να διατυπωθούν συγκεκριμένες προτάσεις στην Κυβέρνηση.

Την 1^η Μαρτίου 1919 στον Πολυτεχνικό Σύλλογο πραγματοποιήθηκε συνεδρίαση των μελών του με θέμα την χρησιμοποίηση των ελληνικών γαιανθράκων κατά την μεταπολεμική περίοδο.⁵²⁶ Συμμετείχαν εκτός των ειδικών μελών και ανώτεροι υπάλληλοι του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Λαμβάνει το λόγο και πάλι ο Π. Ζαχαρίας και προτείνει λύσεις θεωρώντας ότι ο πόλεμος αποτελεί μια ευκαιρία που δεν πρέπει να χαθεί. Παίρνουν το λόγο και άλλοι. Τελευταίος πήρε το λόγο ο Γ. Κ. Γεωργαλάς,⁵²⁷ Επιθεωρητής Γεωλόγος και Διευθυντής του Μεταλλειολογικού Εργαστηρίου του Υ.Ε.Ο. Ως εκπρόσωπος του υπουργείου αναφέρει 1) ότι το ζήτημα της χρήσης των λιγνιτών αποτελεί ήδη αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας από τη μεριά του υπουργείου, 2) ότι είναι επικείμενη η ίδρυση Γεωλογικής Υπηρεσίας⁵²⁸ – την ανάγκη ύπαρξης της οποίας είχε επισημάνει προηγουμένως ο Π. Δ. Ζαχαρίας – και 3) ότι πειράματα στο εργαστήριο δεν μπορούν να γίνουν λόγω της στενότητας του χώρου, αλλά γίνεται προσπάθεια να μεταφερθούν οι εγκαταστάσεις σε μεγαλύτερο οίκημα και έχουν ήδη παραγγελθεί οι κατάλληλες συσκευές.

Το Υ.Ε.Ο. αναθέτει την εξέταση του θέματος σε πολυμελή επιτροπή, η οποία θα συνεδριάσει για πρώτη φορά στις 15 Μαρτίου 1919. Δημιουργούνται 2 υποεπιτροπές – αυτή του Μεταλλευτικού και αυτή του Βιομηχανικού. Επειδή οι εκμεταλλευτές των λιγνιτωρυχείων σε μεγάλο ποσοστό δεν έδωσαν πληροφορίες, εμφανίστηκε η ανάγκη να οριστούν εισηγητές. Στην υποεπιτροπή του Μεταλλευτικού, που ασχολείται με θέματα εξόρυξης, παραγωγής κλπ. λιγνίτη, εισηγητής είναι ο Γ. Κ. Γεωργαλάς. Ανάμεσα στα υπό εξέταση θέματα είναι η μελέτη από γεωλογικής άποψης των λιγνιτικών περιφερειών της Ελλάδος. Ένα άλλο θέμα είναι η προσπάθεια να αναλάβει το ελληνικό κράτος

⁵²⁶ «Εργασίαι του συλλόγου. Οι ελληνικοί γαιάνθρακες», *Αρχιμήδης*, έτος Κ', τχ. 3 (1919), σελ. 17-24, τχ. 4, σελ. 25-28 και τχ. 6, σελ. 44-45.

⁵²⁷ Ο Γεώργιος Κ. Γεωργαλάς (Δεσβένι Κορινθίας, 1887 – Αθήνα, 1980) ανακηρύχθηκε Δρ. Φυσικών Επιστημών από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Υπήρξε βοηθός και επιμελητής του εργαστηρίου Ορυκτολογίας του ΕΜΠ. Διετέλεσε διευθυντής της Γεωλογικής Υπηρεσίας. Το 1920 διορίστηκε καθηγητής Γεωλογίας και Ορυκτολογίας στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1936 καθηγητής Πετρολογίας και Ορυκτολογίας στη ΦΜΣ Αθηνών.

⁵²⁸ Ήδη το 1917 ο καθηγητής Κωνσταντίνος Α. Κτενάς, καθηγητής Ορυκτολογίας και Πετρογραφικής Γεωλογίας στο Εθνικό Πανεπιστήμιο υπογράφει σχετική μονογραφία για την ανάγκη ίδρυσης Γεωλογικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα. Βλ. Κωνστ. Α. Κτενά, *Η Γεωλογική Υπηρεσία της Ελλάδος. Προμελέτη δια την ίδρυσιν και οργάνωσίν της*, Αθήνα 1917. Η Γεωλογική Υπηρεσία υπό τον Κτενά ιδρύθηκε το 1918 στο Υπουργείο Συγκοινωνίας και λειτούργησε μέχρι το 1926, όταν καταργήθηκε με δικαιολογητικό την εξοικονόμηση δαπανών. Επαναλειτούργησε αργότερα με το ίδιο όνομα και άλλους επιτελείς στο Υ.Ε.Ο. αυτή τη φορά. Βλ. Ιωάννης Δ. Κανδήλης, «Κωνσταντίνος Α. Κτενάς. Η ζωή του, η δράσι του και η εποχή του», *Κωνσταντίνος Α. Κτενάς (1884-1935). Ακαδημαϊκός, καθηγητής Ορυκτολογίας και Πετρολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών. Το επιστημονικόν έργον και η εποχή του*, Αθήνα 1978: σελ. 45-64.

τα ανθρακωρυχεία της Ποντοηράκλειας, ειδικά εκείνα που τα εκμεταλλεύονταν ομογενείς.⁵²⁹ Οι εργασίες αυτής της υποεπιτροπής - του Μεταλλευτικού - εκδόθηκαν μετά από λίγους μήνες με επιμέλεια του ίδιου του Γεωργαλά.⁵³⁰ Ο Γεωργαλάς, στις εκθέσεις του αναφορικά με τα λιγνιτωρυχεία της περιοχής Φλώρινας – Οστρόβου αναφέρει ότι χρήσιμα στοιχεία βρήκε στις εκθέσεις του Επιθεωρητή Μεταλλείων Θεσσαλονίκης Ρουσσάκη.⁵³¹ Έχουμε επίσης αναφορές στα μεταλλεία της Δράνιστας στην Κατερίνη και σε αυτά των Σερρών. Σε όλα αυτά γίνεται και αναφορά στην εκμετάλλευση που υπέστησαν τα λιγνιτωρυχεία κατά τη διάρκεια του Πολέμου από τους Συμμάχους. Θα επανέλθουμε σε αυτά όταν αναφερθούμε ιδιαίτερα στο καθένα από τα λιγνιτωρυχεία σύμφωνα με την περιοχή.

Συνεχίζουν οι δημοσιεύσεις στο περιοδικό «Αρχιμήδης» την ίδια χρονιά και μάλιστα το θέμα των λιγνιτών αναφέρεται ως «εθνικό θέμα».⁵³² Ο Π. Δ. Ζαχαρίας σκιαγραφώντας το αποτέλεσμα των εργασιών της Επιτροπής των Καυσίμων αναφέρει ότι η επιτροπή δεν κατέληξε στη σύνταξη οριστικού υπομνήματος, αλλά πρόλαβε να ασχοληθεί με όλα τα επιμέρους θέματα. Όσο για την ποσότητα των υπαρχόντων λιγνιτών σύμφωνα με την υπάρχουσα κατάσταση, έτσι όπως εμφανιζόταν το έτος 1919, υπήρχαν σίγουρα 11 εκ. τόνοι, πιθανά 33 εκ. τόνοι και δυνητικά 60 εκατ. τόνοι. Γίνεται σύσταση μάλιστα να εισαχθεί στα λιγνιτωρυχεία η εργασία κατ' αποκοπή. Αισθάνεται έκπληξη ο συγγραφέας σχετικά με τη σύσταση που γίνεται από την επιτροπή Καυσίμων για τη χρήση πετρελαιομηχανών τη στιγμή που δεν παράγεται πετρέλαιο στην Ελλάδα.⁵³³ Σύμφωνα με τον Χρήστο Χατζηιωσήφ κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου η ενεργειακή βάση της βιομηχανίας στην Ελλάδα υπήρξε πράγματι το πετρέλαιο.⁵³⁴

⁵²⁹ Βλ. (επιμ.) Κλ. Φιλάρετου, *Επιτροπή επί των Καυσίμων. Εκθέσεις και υπομνήματα του Βιομηχανικού τμήματος*, Αθήνα 1920. Γίνεται αναφορά στα ανθρακωρυχεία της Ποντοηράκλειας και στο κέρδος που θα αποκομίσει η Ελλάδα από την εκμετάλλευσή τους. Σε έγγραφο της Υπατης Αρμοστείας της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη που βρίσκεται στο αρχείο του ΥΠΕΞ παρατίθενται τα ονόματα των Ελλήνων ιδιοκτητών ανθρακωρυχείων με πρόταση να αποτελέσουν αυτές οι επιχειρήσεις μέρος διαπραγματεύσεων προς ωφέλεια των ιδιωτών και του έθνους. Το έγγραφο δυστυχώς είναι αχρονολόγητο και ανυπόγραφο. Βλ. ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1922/80.5 «Συνοπτική Έκθεσις αφορώσα τα εις Έλληνας ανήκοντα γαιανθρακωρυχεία εν τω λεκανοπεδίο Ποντοηρακλείας εν τη Μαύρη Θαλάσση».

⁵³⁰ Βλ. (επιμ.) Γ. Κ. Γεωργαλά, *Επιτροπή επί των Καυσίμων. Πορίσματα, εκθέσεις και υπομνήματα του μεταλλευτικού τμήματος αυτής*, Αθήνα 1920. Εκδόθηκε λίγους μήνες μετά το βιβλίο για το οποίο έγινε λόγος στην προηγούμενη σημείωση.

⁵³¹ Ο.π., σελ. 54.

⁵³² Γ. Ξένου, «Η οικονομική εξόρυξις των ελληνικών γαιανθράκων», *Αρχιμήδης*, έτος Κ' (1919), αρ. 7, σελ. 49-52, Α. Σ. Σκιντζοπούλου, «Η οικονομική καύσις των γαιανθράκων», *Αρχιμήδης*, έτος Κ' (1919), αρ. 9, σελ. 65-69 και αρ. 10, σελ. 73-75.

⁵³³ Βλ. Π. Δ. Ζ(αχαρίας), «Επιτροπή των Καυσίμων», *Αρχιμήδης*, έτος Κ' (1919), αρ. 11, σελ. 88.

⁵³⁴ Βλ. Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σελ. 180-181.

Στις 30 Μαρτίου 1921 ο Ελληνικός Πολυτεχνικός Σύλλογος κάλεσε τα μέλη του σε δημόσια συζήτηση σχετικά με το ζήτημα της εξασφάλισης της χρήσης των εν Ελλάδι λιγνιτών, μετά από πρόταση του Θ. Π. Χαριτάκη,⁵³⁵ ο οποίος είχε υποβάλει σχετικό υπόμνημα στις 10.1.1921. Αυτή η συζήτηση αποτελεί συνέχεια των προηγούμενων που είχαν πραγματοποιηθεί κατά το 1919 από τις δύο Επιτροπές Καυσίμων. Ο Θ. Χαριτάκης θεωρεί ότι ως προς το πρώτο σκέλος, δηλ. την παραγωγή λιγνιτών, οι παραγωγοί ακολουθώντας και τα πορίσματα της σχετικής έρευνας είχαν βελτιώσει αρκετά την κατάσταση. Αυτό που θεωρεί όμως ότι δεν έχει επιλυθεί ακόμη είναι το θέμα της εμπορίας, της διανομής και της κατανάλωσης του λιγνίτη. Προτείνει την ίδρυση ένωσης λιγνιτοπαραγωγών που θα ασχοληθεί επισταμένως με το θέμα. Στόχος της ένωσης θα είναι να πειστούν οι Έλληνες για την καταλληλότητα του λιγνίτη ως καύσιμης ύλης. Δεν παραλείπει όμως να αναφέρει το εγγενές μειονέκτημα του λιγνίτη απέναντι στο γαιάνθρακα εισαγωγής ως προς την καύση. Στην συζήτηση παρεμβαίνουν ο Ι. Δοανίδης, πρόεδρος στην Επιτροπή Καυσίμων, ο Σπήλιος Αγαπητός, ο οποίος θεωρεί ότι το κράτος και σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να επιδείξει προστατευτική πολιτική, και τέλος ο Χ. Λίτσος, ο οποίος μεταφέρει την εμπειρία του από το ανθρακωρυχείο στο ελβετικό καντόνι Valais, όπου είχε διατελέσει διευθυντής λιγνιτωρυχείου και όπου είχε δημιουργηθεί ένωση λιγνιτοπαραγωγών με μεγάλη επιτυχία.⁵³⁶

Το 1922 επανέρχεται στο θέμα ο Θ. Π. Χαριτάκης, αυτή τη φορά μιλώντας για την επικερδή χρησιμοποίηση του λιγνίτη του ορυχείου της Μπούμας (Ηράκλειας) Ηλείας από την Ηλεκτρική Εταιρία του Πύργου⁵³⁷.

Κατά τη διάρκεια της πρώτης μεταπολεμικής πενταετίας η λιγνιτική παραγωγή που είχε φτάσει σε αξιοσημείωτα ύψη και κορυφώθηκε κατά το έτος 1918, αρχίζει να εμφανίζει σημαντική πτώση.⁵³⁸ Το 1922 σε κατάσταση της

⁵³⁵ Για τον μεταλλειολόγο Θεμιστοκλή Π. Χαριτάκη, εισηγητή της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας στην Ελλάδα, ο οποίος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με μεταφράσεις έργων και με θέματα ορολογίας βλ. Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες, 1900-1940*, Αθήνα 2006: σελ. 325-330, Papastefanaki, «Mining Engineers», σ. 98, 109-114 και Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 176-182.

⁵³⁶ Βλ. «Συζητήσεις περί ιδρύσεως ενώσεως των λιγνιτοπαραγωγών», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΒ' (1921), αρ. 3, σελ. 21-26.

⁵³⁷ Βλ. Θ. Π. Χαριτάκης, «Αποτελέσματα της χρήσεως λιγνίτου εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΓ' (1922), αρ. 6, σελ. 41-43.

⁵³⁸ Βλ. Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Οι εξελίξεις της οικονομίας από το 1919 ως το 1926», *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σελ. 296-301: σελ. 299 (εδώ χρησιμοποιούνται στατιστικά στοιχεία της Κοινωνίας των Εθνών, τα οποία διαφοροποιούνται ελαφρά από αυτά των στατιστικών του Υ.Ε.Ο.). Η στατιστική της Κοινωνίας των Εθνών για το έτος 1918 αναφέρει λιγνιτική παραγωγή 208.700 τόνους, ενώ τα στατιστικά στοιχεία του Υ.Ε.Ο. αναφέρουν παραγωγή 213.488 τόνων από τους οποίους πωλήθηκαν στο εσωτερικό 205.144 τόνοι.

Επιθεώρησης Μεταλλείων Β. Ελλάδος εμφανίζονται να λειτουργούν μόλις 4 μεταλλεία, από τα οποία το ένα είναι το λιγνιτωρυχείο στις Σέρρες.⁵³⁹

Σύντομα θα ανακινήσει και πάλι το ζήτημα ο Ελληνικός Πολυτεχνικός Σύλλογος θέτοντας υπ' όψιν του Υπουργού Βιομηχανίας, Ανδρέα Χατζηκυριάκου, ένα υπόμνημα σχετικά με τη χρήση των λιγνιτών⁵⁴⁰ και ο Υπουργός, θα συγκαλέσει επιτροπή «προς υποστήριξιν και προαγωγήν των ελληνικών λιγνιτών». Τα πρακτικά αυτής της επιτροπής⁵⁴¹ σε αρκετά εκτενή μορφή θα δημοσιευθούν από έναν πρωτεργάτη της επιτροπής, τον Δημήτρη Καλιτσουνάκι, καθηγητή της Σχολής Πολιτικών Επιστημών και μετά της ΑΣΟΕΕ, Γενικό Γραμματέα του Υ.Ε.Ο. και ιδρυτή του περιοδικού *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (στο εξής ΑΟΚΕ). Διεξήχθησαν πέντε συνεδρίες μεταξύ 16 Ιανουαρίου και 11 Φεβρουαρίου 1923 και όπως αναφέρει ο Καλιτσουνάκις, που κάνει ιδιαίτερη μνεία στη βοήθεια που είχε στη σύνταξη των πρακτικών από τους Π. Ζαχαρία και Θ. Χαριτάκη – «η επιτροπή δεν συνεπλήρωσεν την εργασίαν αυτής συγκεντρώνουσα τα συμπεράσματα των συζητήσεων εις υπόμνημα διότι διέκοψε τας συνεδριάσεις εν αναμονή των μη εισέτι εκτελεσθέντων δοκιμών καύσεως εις ατμολέβητας».⁵⁴² Ο Υπουργός στην αρχή αναφερόμενος στις εργασίες των υποεπιτροπών του 1919, λέει ότι τα πορίσματα μεν ήταν πάρα πολύ ωραία, αλλά μη εφαρμόσιμα σε μία χώρα σαν την Ελλάδα «ατελούς εισέτι βιομηχανικής αναπτύξεως και ατελών συγκοινωνιών». Τα θέματα με τα οποία θα ασχοληθεί η επιτροπή του 1923 είναι τα ακόλουθα:

- 1) Παραγωγή και εξόρυξη,
- 2) Μέσα μεταφοράς,
- 3) Χρησιμοποίηση του λιγνίτη.

Κατ' αρχάς έγινε συζήτηση επί του τρίτου θέματος. Τους κύριους καταναλωτές του λιγνίτη στην Ελλάδα αποτελούν οι Σιδηρόδρομοι του Κράτους (Σ.Ε.Κ.), οι Ηλεκτρικές Εταιρείες, λίγες βιομηχανίες, τα ατμόπλοια και το Πολεμικό

⁵³⁹ Βλ. ΙΑΜ - ΕΜΒΕ, Φ. 822.

⁵⁴⁰ «Εργασίαι του Συλλόγου. Υπόμνημα του Ελλ. Πολυτεχνικού Συλλόγου επί της χρησιμοποίησεως των εγχωρίων λιγνιτών και της προστατευτικής τούτων του Κράτους πολιτικής», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΓ' (1922), αρ. 10, σελ. 75-79. Είχε συσταθεί επιτροπή στον Πολυτεχνικό Σύλλογο αποτελούμενη από τους Κ. Νέγη, Π. Μάτσα, Δ. Δεπιάν, Σπ. Αγαπητό, Θ. Χαριτάκη, Π. Ζαχαρία και Χ. Λίτσο και αυτή υπογράφει το υπόμνημα. Ζητά να γίνεται υποχρεωτική κατανάλωση λιγνιτών από τους σιδηροδρόμους, από τα ατμόπλοια, από το Πολεμικό Ναυτικό, από την Ηλεκτρική Εταιρεία. Αντιθέτως δεν προτείνεται η φορολογική προστασία του λιγνίτη. Ζητούνται απλά κάποιες οικονομικές διευκολύνσεις για τους επιχειρηματίες που ασχολούνται με τα λιγνιτωρυχεία.

⁵⁴¹ Βλ. «Πρακτικά Επιτροπής 1923 προς υποστήριξιν και προαγωγήν των ελληνικών λιγνιτών», ΑΟΚΕ, τ. 4/τεύχος 2 (1924), σελ. 158-210.

⁵⁴² Ό.π., σελ. 164.

Ναυτικό. Ζητούνται πληροφορίες από τους εκπροσώπους των αντιστοίχων σωμάτων σχετικά με την ποσότητα των εγχώριων λιγνιτών που προτίθενται να χρησιμοποιούν ετησίως. Ο λιγνίτης έχει να αντιμετωπίσει από την μια τον γαιάνθρακα του Κάρδιφ με την μεγαλύτερη θερμαντική ικανότητα και από την άλλη την δυσπιστία των Ελλήνων καταναλωτών. Παρευρίσκεται στις εργασίες της ομάδας και ο Ελβετός μηχανικός Fahrni, ο οποίος έχει δημιουργήσει ειδικό καυστήρα για τους ελληνικούς λιγνίτες που ήδη τον χρησιμοποιούσε η ΑΕΕΧΠΛ στο ναλουργείο της στη Δραπετσώνα.⁵⁴³ Ως προς την οικιακή χρήση ο λιγνίτης δεν έχει να ανταγωνιστεί τον βρετανικό γαιάνθρακα αλλά τα ξύλα και τον ξυλάνθρακα, τα οποία όμως είναι και ακριβότερα. Προτείνεται οι ίδιοι οι Λιγνιτωρύχοι (=ιδιοκτήτες λιγνιτωρυχείων) να προβούν στην σύμπληξη Συνδέσμου ώστε να ασχοληθούν με την προώθηση των συμφερόντων τους. Ως προς το θέμα της φόρτωσης συζητήθηκε το θέμα των ναύλων στα ατμόπλοια ή στους συρμούς των σιδηροδρόμων και αναφέρθηκε η περίπτωση της ΑΕΕΧΠΛ που μετέφερε λιγνίτη με ιδιότητα πλοιάρια.

Τέλος η επιτροπή ασχολήθηκε με το θέμα της παραγωγής και της εξόρυξης. Δεν προέκυψε ομοφωνία, αλλά έγινε κατανοητό ότι επικρατεί μεγάλη ποικιλία καταστάσεων για το κάθε λιγνιτωρυχείο σε σύγκριση με τα άλλα λιγνιτωρυχεία και μάλιστα κάποιες φορές ανακύπτουν διαφορές ακόμη και σε διαφορετικά σημεία του ίδιου ορυχείου. Καταλήγοντας η επιτροπή αρκέστηκε να εξετάσει το θέμα των φόρων που επιβαρύνουν τους ιδιοκτήτες λιγνιτωρυχείων – δημοτικοί, φόροι επί της καθαρής προσόδου, στρεμματικοί φόροι, φόροι επί της ξυλείας κλπ.

Στο περιοδικό του Καλιτσούνακι (ΑΟΚΕ) εμφανίστηκε κατά το έτος 1923 μία μελέτη του Μιλτ. Σαπνά «Περί παραγωγής και συνδικάτου καταναλώσεως λιγνιτών»,⁵⁴⁴ σύμφωνα με την οποία υπάρχουν αποθέματα λιγνιτών στην Ελλάδα για μία πεντηκονταετία, που μπορούν να καλύψουν μία ετήσια παραγωγή 700.000 τόνων, με την προϋπόθεση της άμεσης πρόσληψης επαρκούς ανώτερου έμπειρου και εξειδικευμένου προσωπικού και επίσης με την ενδεδειγμένη οργάνωση και την συνακόλουθη αύξηση της αποδοτικότητας του Έλληνα εργάτη.⁵⁴⁵ Επίσης προτείνεται η ίδρυση, με κεφάλαια των

⁵⁴³Βλ. και «Εργασίες του Συλλόγου. Επίσκεψις εγκαταστάσεων καύσεως λιγνίτου και ναλουργείου της Εταιρίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΔ' (1923), αρ., σελ. 22-24.

⁵⁴⁴Βλ. Μιλτ. Σαπνά, «Περί παραγωγής και συνδικάτου καταναλώσεως λιγνιτών», *ΑΟΚΕ*, 3 τεύχος 2-3 (1923), σελ. 202-226.

⁵⁴⁵ Το ζήτημα της απόδοσης των εργατών στα μεταλλεία απασχόλησε συχνά τους ειδικούς. Βλ. τελείως ενδεικτικά δύο άρθρα του επιθεωρητή Βιομηχανίας, Νικ. Μικέλης, «Η απόδοσις των Ελλήνων εργατών εν τη βιομηχανία», *Οικονομολόγος των Αθηνών*, 26.3.1927 και στο αμέσως επόμενο φύλο ακολουθεί άρθρο του ίδιου συγγραφέα υπό τον τίτλο «Η απόδοσις των ξένων εργατών». Γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στους εργάτες λιγνιτωρυχείων.

λιγνιτοπαραγωγών, Συνδικάτου κατανάλωσης λιγνιτών και προμήθειας υλικών εκμετάλλευσης. Επίσης ο Ζαχαρίας και πάλι θα συνεχίσει την συζήτηση για τους γαιάνθρακες στα πλαίσια του Πολυτεχνικού Συλλόγου ζητώντας νομοθετική ρύθμιση.⁵⁴⁶

Το 1924, για μοναδική φορά στα στατιστικά στοιχεία που έχουμε τουλάχιστον εξετάσει για τις ανάγκες της διατριβής, εκτός από ποσοτικά στοιχεία ο συντάκτης των στατιστικών πινάκων, τμηματάρχης – μηχανικός της Επιθεώρησης Μεταλλείων, Γεωργίος Ν. Γεωργιάδης, προσφέρει και μία ποιοτική ανάλυση των δεδομένων για το έτος 1923.⁵⁴⁷ Διακρίνουμε μία έντονη πικρία για την κατάσταση που επικρατεί ως προς το θέμα της μεταλλείας και μία προσπάθεια να δοθούν κάποιες απαντήσεις στα ερωτήματα που προκύπτουν. Κατ' αρχάς ο Γεωργιάδης θεωρεί ότι το Κράτος ενδιαφέρεται για τα μεταλλεία μόνον όσον αφορά τη φορολόγηση αυτών και των προϊόντων τους. Από την άλλη οι ιδιωτικές επιχειρήσεις απολαμβάνουν ένα καθεστώς ιδιαίτερα προνομιακό. Γίνεται σύγκριση της παραγωγής του έτους 1923 με αυτήν του προηγούμενου έτους. Θέλοντας να αποκαταστήσει όσο είναι δυνατόν την αλήθεια ο Γεωργιάδης αναφέρει ότι τα πορίσματα αλλάζουν εάν τεθεί και μία άλλη παράμετρος στους υπολογισμούς, η τιμή του συναλλάγματος στις ξένες αγορές. Και αυτό γιατί το σύνολο των παραγόμενων μεταλλευμάτων έχει αποδέκτη τις ξένες αγορές. Και σε αυτήν ακόμη την περίπτωση του λιγνίτη, στην οποία αναφέρεται ιδιαίτερος συχνά, η τιμή πώλησης, αν και γίνεται στο εσωτερικό, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την τιμή πώλησης του αγγλικού λιθάνθρακα, του οποίου η ποιότητα είναι ανώτερη. Υπάρχει μάλιστα και άλλος λόγος ανωμαλίας στα στοιχεία των στατιστικών πινάκων. Οι ιδιοκτήτες μεταλλείων οι οποίοι καλούνται να δώσουν στοιχεία, και ιδίως αυτοί που πωλούν σε ξένο νόμισμα ούτε καν φέρνουν στην Ελλάδα τις εισπράξεις, και όταν τους ζητείται η παράθεση στατιστικών στοιχείων διαλέγουν μία τυχαία ημερομηνία και μία τυχαία συναλλαγματική ισοότητα και αυτό μπορεί να διαστρεβλώσει πολύ τα πράγματα αν αναλογιστεί κανείς ότι κατά το 1923 το συνάλλαγμα στο Λονδίνο, π.χ., ταλαντεύτηκε μεταξύ 166,00 και 426,20 δρχ. Ασχολείται επιπλέον – και αυτός – με την απόδοση του εργάτη και δη στα ανθρακωρυχεία και θεωρεί ότι τα επόμενα χρόνια με αυτήν την απόδοση και με την τιμή του λιγνίτη που καθορίζεται από την τιμή του λιθάνθρακα, θα αναγκαστούν τα 9/10 των λιγνιτωρυχείων να κλείσουν. Ο Γεωργιάδης επίσης κάνει δριμεία κριτική στην Κυβέρνηση για το θέμα της «εθνικοποίησης των

⁵⁴⁶ «Εργασίαι του Συλλόγου. Συζήτησις περί της λιγνιτοπαραγωγής. Προτάσεις κ. Π. Α. Ζαχαρία», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΔ' (1923), αρ. 6, σελ. 51-54.

⁵⁴⁷ Υπουργείον της Εθνικής Οικονομίας, *Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1923. Εκθεσις μετά στατιστικών στοιχείων* υπό Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1924: σελ. 7-22.

μεταλλείων».⁵⁴⁸ Και μέμφεται επίσης το Δημόσιο που ολιγωρεί καθυστερώντας την εκτύπωση των στατιστικών στοιχείων.

Το 1925 σε κατάσταση της Επιθεώρησης Μεταλλείων Β. Ελλάδος «εμφαίνουσα τα κατά παραγωγή και πώλησιν μεταλλευμάτων» μεταλλεία, μεταξύ 13 μεταλλείων, βρίσκουμε 7 λιγνιτωρυχεία: 2 στις Σέρρες (Σέρρες και Βερό), 2 στη Φλώρινα (Νόβιγραδ και Μπάνιτσα), 1 στην Κατερίνη (Δράνιστα), και 2 στην περιοχή Κοζάνης (Καϊλάρια και Γαλδάδες). Αυτά φαίνεται ότι παράγουν και πωλούν το 10% της εγχώριας λιγνιτοπαραγωγής.⁵⁴⁹ Την ίδια χρονιά ο Θεμιστοκλής Π. Χαριτάκης σε άρθρο του στο περιοδικό *Έργα* επιστρέφει στο θέμα των λιγνιτών και ανακεφαλαιώνοντας κατά κάποιον τρόπο, αναφέρεται στα προβλήματα της χρήσης τους, θεωρώντας ότι το πρόβλημα έχει δύο όψεις, τεχνικής και εμπορικής φύσης. Οι τεχνικές δυσχέρειες έγκεινται στο ότι ο λιγνίτης δεν αποθηκεύεται εύκολα, αποσαθρώνεται, αναφλέγεται εύκολα και η καύση του προκαλεί δυσάρεστη οσμή, ιδίως αν περιέχει θείο. Ως προς τις εμπορικές δυσχέρειες πάλι, υπάρχει ένας «φαύλος κύκλος», όπου οι μεν παραγωγοί παραπονούνται ότι δεν βρίσκουν καταναλωτές, ώστε να μπορούν να συντηρούν τα λιγνιτωρυχεία τους, οι δε καταναλωτές παραπονούνται ότι όταν αποφασίσουν να καταναλώσουν λιγνίτες, δεν είναι εύκολο να τους βρουν και ιδιαίτερα όταν χρειάζονται μικρές ποσότητες. Ως προς το τεχνικό πρόβλημα αναφέρει τους πιο σύγχρονους τρόπους καύσης των λιγνιτών, αλλά και τους άλλους τρόπους αποθήκευσης των λιγνιτών όπως την πλινθοποίηση ή την κονιοποίηση και επίσης και την εξαέρωση δι' αεριογόνων, παλιά και δοκιμασμένη μέθοδο. Όσον αφορά τη διακίνηση και την εμπορία του λιγνίτη, ο Θ. Χαριτάκης θεωρεί ότι το κράτος θα πρέπει να διευκολύνει τους παραγωγούς δια προστατευτικών νομοθετημάτων, θα πρέπει να επιτευχθεί σταθερή κατανάλωση από κρατικούς οργανισμούς όπως οι σιδηρόδρομοι, το Πολεμικό Ναυτικό, Ηλεκτρικές Εταιρείες κλπ. καθώς και η δημιουργία οργανισμού με κρατική συμμετοχή.⁵⁵⁰

Όσον αφορά τους σιδηροδρόμους και τα καύσιμα που χρησιμοποιούσαν υπάρχει η πολύ ενδιαφέρουσα έκθεση του Γενικού Γραμματέα των Ελληνικών

⁵⁴⁸ Ο.π., σελ. 18-20. Στο θέμα της εθνικοποίησης και με ειδική μνεία στην εθνικοποίηση ανθρακωρυχείων που είχε συμβεί στη Γερμανία αναφέρεται το 1921 και ο Δημήτριος Καλιτσουνάκης, «Αι σημεριναί τάσεις προς εθνικοποίησιν», *ΑΟΚΕ*, τ. 1, τεύχος 1(1921), σελ. 49-72: σελ. 62 και 66 σημ. 1. Βλ. και κεφ. 2.

⁵⁴⁹ Βλ. ΕΜΒΕ, Φ. 821. 3 λιγνιτωρυχεία τα εκμεταλλεύονται μισθωτές δημοσίου. Πρόκειται για τα δύο της Φλώρινας, Μπάνιτσας (Α. Μητρέντζης), Σόροβιτς (Δ. Διαμαντόπουλος, συμμετέχει και στις εργασίες της επιτροπής του 1923 από τη μεριά των λιγνιτωρύχων) και της Κατερίνης (Γεωργίου).

⁵⁵⁰ Βλ. Θ. Χαριτάκης, «Η ανάπτυξις των ελληνικών λιγνιτών», *Έργα*, έτος II, τεύχος 25 (15 Ιουνίου 1926), σελ. 1-6.

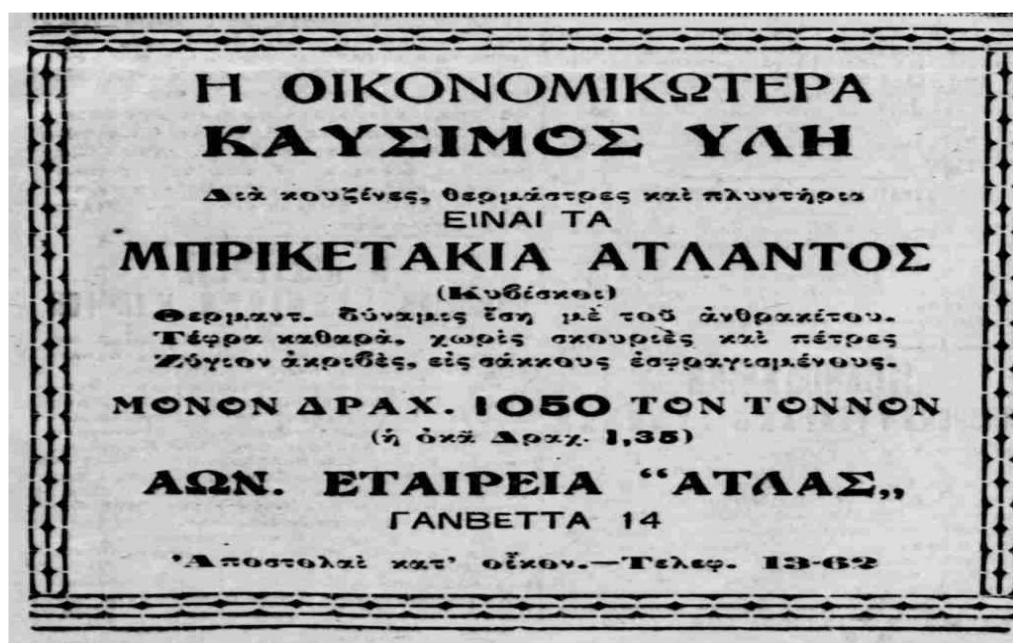
Σιδηροδρόμων, Βασιλείου Λόντου Λεοντόπουλου,⁵⁵¹ προς τη Γενική Διεύθυνση (των Σιδηροδρόμων).⁵⁵² Στην έκθεσή του αυτή της 30.12.1928, αναφέρει ότι όταν το 1923 είχε αναλάβει ως Αρχιμηχανικός Προμηθειών του σιδηροδρομικού δικτύου ένα από τα σπουδαιότερα ζητήματα που τον απασχόλησαν ήταν αυτό της προμήθειας γαιανθράκων. Τελικά τον Μάιο του 1927 το Δ.Σ. των ΣΕΚ αποφάσισε στην προκήρυξη των δημοπρασιών να αναγράφεται και η απαιτούμενη ποιότητα των αγοραζομένων γαιανθράκων, γεγονός που ο ίδιος το είχε επισημάνει ήδη από την αρχή. Τότε εμφανίστηκε και η εταιρία «Άτλας»,⁵⁵³ η οποία υποσχέθηκε ότι θα προβεί σε πλινθοποίηση λιγνιτών. Στις 26.7.1927 τής ανατέθηκε η πρώτη παραγγελία 700 τόνων πλινθίδων και μετά από κάποιους μήνες δόθηκε και η δεύτερη παραγγελία. Έγιναν και δοκιμαστικές μελέτες στο τμήμα Λάρισσας – Αμφίκλειας μεταξύ των πλινθίδων «Crown», «Ocean» και του «Άτλαντος». Ακολούθησαν διάφορες εκθέσεις και άλλων ειδικών και τελικά αποφασίστηκε στις 23.2.1928 για λόγους οικονομίας να γίνει προμήθεια 4-5 χιλ. τόνων γαιανθρακοπλίνθων από τον Άτλαντα. Αρχισε να γίνεται σταδιακά η παραγωγή και διάθεση των πλινθών. Στα μέσα Απριλίου 1928 ο σύμβουλος Πρωτοπαπαδάκης καθώς βρισκόταν στο σταθμό των Αθηνών κατάλαβε ότι το καύσιμο δεν ήταν κατάλληλο και ο μηχανοδηγός του είπε ότι το υλικό κονιορτοποιούνταν αμέσως. Ο Πρωτοπαπαδάκης κατευθύνθηκε στο γραφείο του Διευθυντή όπου ζήτησε να έρθει ο Λεοντόπουλος και ο αντιπρόσωπος του «Άτλαντος», Δάλλας. Έγινε καταγραφή της γνώμης των μηχανοδηγών σχετικά με το καύσιμο και ο Λ. αναφέρει: «Όσον αφορά τον εγχωρίου κατασκευής πλινθάνθρακα «Άτλας» ούτος καθ' ημάς υστερεί παντός άλλου χρησιμοποιηθέντος πλινθάνθρακος από απόψεως καταναλώσεως λόγω του μεγίστου μειονεκτήματος της κονιοποίησης αυτού. Η εταιρία «Άτλας» δύναται να παρασκευάση πλινθάνθρακα αρίστων συστατικών (από απόψεως θερμίδων, πτητικών κλπ.) λόγω όμως της μη επιτυχούς πλινθοποίησης μετά παρέλευσιν ολίγου χρόνου από της εν υπαίθρῳ εναποθηκεύσεως αυτού ή μετά την δευτέραν μεταφόρτωσιν αυτού παρουσιάζει το ως άνω μειονέκτημα.» (Η υπογραμμισμένη του Λεοντόπουλου). Από τότε σταμάτησαν οι προμήθειες γαιοπλινθών από τον «Άτλαντα». Όπως αναφέρει ο συντάκτης της έκθεσης, ο ίδιος από την αρχή είχε εκδηλώσει τους ενδοιασμούς του: «δεν είναι δυνατόν Εργοστάσιον κατασκευής οπτοπλινθών δι' οικοδομάς ως ο Άτλας με όλην την ενδυνάμωσιν των

⁵⁵¹ Ο Βασίλειος Λ. Λεοντόπουλος, Γ.Γ. των ελληνικών σιδηροδρόμων ήταν διπλωματούχος πολιτικός μηχανικός (ΕΜΠ 1907). Βλ. <https://engineers.ims.forth.gr>

⁵⁵² ΜΜ-ΑΕΒ, 206.28-31. Το διαβιβαστικό της έκθεσης αυτής είναι το ΜΜ-ΑΕΒ, 206.28-30, όπου όμως έχει μπει η λάθος ημερομηνία 30.12.1925 αντί της σωστής 30.12.1928.

⁵⁵³ Η ανώνυμη εταιρεία οικοδομικών υλικών «Άτλας» είχε ιδρυθεί το 1911, αλλά λειτούργησε το 1920. Από τα 1913 στα μέλη της ανήκει και ο Λεωνίδας Σκένδερ, μηχανικός και βιομήχανος Αρχικοί μέτοχοί της υπήρξαν διάφοροι μηχανικοί και έμποροι. Διέθετε ορυχεία θηραϊκής γης στα Φηρά και κατά τη διάρκεια του Μεσοπόλεμου είχε επιδοθεί στο εμπόριο της προς τη Βρετανία. Επίσης έφερναν θηραϊκή γη στην Αθήνα στο εργοστάσιο τους όπου την αναμείγνυαν με ασβέστη και δημιουργούσαν κισσηρόλιθους. Χρησιμοποίησαν μία τεχνική από τη Γερμανία, αλλά πολύ γρήγορα απέτυχε και αυτό το εγχείρημά τους – όπως και το εγχείρημα με τις πλινθίδες από γαιάνθρακα. Ευχαριστώ για τις πληροφορίες τον φίλο Μιχάλη Μπαρδάνη. Βλ. και Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 85-86, 292, 314.

εγκαταστάσεων του να κατασκευάση πλινθίδας εφαμίλλους των Αγγλικών ως στερούμενος των πιεστηρίων δια την σύνθλιψιν των πλινθίδων.»

Εικόνα 4.2. Διαφήμιση του Άτλαντος (Μπρικετάκια δια κουζίνες, θερμάστρες και πλυντήρια). Πηγή: *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, 3.1.1928, σελ. 5.

Μέχρι τώρα έχουμε δει τους μηχανικούς να ασχολούνται με το ενεργειακό ζήτημα και το Υ.Ε.Ο. να συγκαλεί συχνά επιτροπές. Το θέμα έχει όμως και ένα καθαρά οικονομικό μέρος με το οποίο ασχολούνται δύο οικονομολόγοι της εποχής, ο Γεώργιος Π. Χαριτάκης και ο Ξενοφών Ζολώτας. Ο πρώτος, ο Γεώργιος Π. Χαριτάκης (1885-1948), καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στην ΑΣΟΕΕ ο οποίος χρημάτισε δύο φορές Υπουργός Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας, σε συγκριτική κατάσταση όπου αναφέρεται η λιγνιτική παραγωγή της Ελλάδας από το έτος 1903 έως το έτος 1925, στο κλασικό βιβλίο του για την ελληνική βιομηχανία⁵⁵⁴ καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα με τον Θ. Χαριτάκη:

Μέχρι τούδε η λύσις του λιγνιτικού ζητήματος προσκρούει εις τον υφιστάμενον φαύλον κύκλον, διότι αφ' ενός μεν η λιγνιτοπαραγωγή μη έχουσα εξησφαλισμένην κατανάλωσιν δεν δύναται να προβή εις επέκτασιν και βελτίωσιν των εγκαταστάσεων και την κατεργασίαν του προϊόντος δια της απανθρακώσεως, αποστάξεως και πλινθοποιήσεως, αφ' ετέρου η κατανάλωσις ευρίσκουσα τους

⁵⁵⁴ Βλ. Γεώργιος Π. Χαριτάκης, *Ελληνική Βιομηχανία: Βιομηχανία – Μεταλλεία – Εργασία*, Αθήνα 1927. Η παραπομπή που ακολουθεί από την σελ. 239. Για τη ζωή του βλ. Γεωργίου Π. Χαριτάκη, *Εργων επιτομή* (εισαγωγή και επιμέλεια Μαργαρίτας Δρίτσα), Αθήνα 1990.

λιγνίτας δαπανηρούς και ποσοτικώς ανεπαρκείς δεν προβαίνει εις τροποποίησιν των εγκαταστάσεων αυτής.

Το ζήτημα παραμένει εισέτι άλυτον αναμένον την στιβαράν αντίληψιν κυβερνήσεως αποφασισμένης δια ριζικών μέτρων να λύση το σπουδαίον δια την χώραν λιγνιτικόν ζήτημα. Πάντως οφείλομεν και ημεείς να τονίσωμεν ότι «το φαινόμενον της συνεχούς ελαττώσεως της παραγωγής μας καυσίμων είνε τόσον μάλλον θλιβερόν, όσον εις τα γειτονικά μας κράτη παρατηρούμεν απότομον την αντίθεσιν».⁵⁵⁵

Ο δεύτερος οικονομολόγος που ασχολήθηκε με το θέμα των λιγνιτών είναι ο Ξενοφών Ζολώτας (1904-2004), καθηγητής Πανεπιστημίου, Διοικητής Τράπεζας της Ελλάδος, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, Υπουργός υπηρεσιακών κυβερνήσεων και πρωθυπουργός. Ο Ξ. Ζ. αναγνωριζόταν διεθνώς ως κορυφαίος ειδικός σε θέματα νομισματικής θεωρίας και πολιτικής. Η συμβολή του στην διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής της Ελλάδας υπήρξε μεγάλη.⁵⁵⁶ Στη μονογραφία του *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, η οποία αποτελεί την μετάφραση της διδακτορικής του διατριβής που είχε υποστηριχτεί την ίδια χρονιά (1926) στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας, αναφέρεται στην αξία των ελληνικών λιγνιτών ως καύσιμης ύλης για τη βιομηχανία. Αναφέρεται βέβαια και στα προβλήματα που έχει ο λιγνίτης, το ότι υστερεί δηλ. σε σχέση με τον λιθάνθρακα ως προς τις θερμίδες και ότι επίσης τα έξοδα εξόρυξης και μεταφοράς του είναι ουσιωδώς μεγαλύτερα και έτσι κρίνεται ασύμφορη η χρησιμοποίησή του. Πάντως θέτει και το ζήτημα χρησιμοποίησης του λεγομένου «λευκού άνθρακα», δηλ. της υδραυλικής δύναμης ως κινητήριου μέσου για τη βιομηχανία.⁵⁵⁷

Επίσης η προσπάθεια για κάλυψη των ενεργειακών αναγκών της Ελλάδας οδηγεί και σε σχέδιο ανεύρεσης πετρελαίου, το οποίο είχε αναλάβει το 1920 γαλλική εταιρία με προσωπικό προερχόμενο από τη Ρουμανία.⁵⁵⁸ Οι προσπάθειες για ανεύρεση πετρελαίου θα συνεχιστούν μέχρι σήμερα και θα αναμειχθούν διάφοροι ξένοι επενδυτές. Επίσης πριν από την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου γίνονται πολλές αναφορές στον Τύπο για ανεύρεση πετρελαίου στη Θράκη.⁵⁵⁹

⁵⁵⁵ Βλ. Χαριτάκης, ό.π., σελ. 241. Η τελευταία αναφορά γίνεται σε σύγκριση με την αντίστοιχη παραγωγή της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας.

⁵⁵⁶ Το 2014 η Τράπεζα της Ελλάδος διοργάνωσε έκθεση προς τιμήν του με τον τίτλο «Ξενοφών Ζολώτας: Ο Καθηγητής και η Τράπεζα της Ελλάδος».

⁵⁵⁷ Βλ. Ξενοφών Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1926, σελ. 32, 57 κεξ.

⁵⁵⁸ Βλ. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη*, σελ. 203.

⁵⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά *Μακεδονία*, «Είνε ρουκέτα, βόμβα ή θαύμα; Τι συμβαίνει άραγε με τα πετρέλαια της Δυτικής Θράκης», 14.6.1936, «Τα πετρέλαια της Δυτικής Θράκης προσέλκυσαν και τον κ. Ρίκετ»,

Ο λιγνίτης θα αποτελέσει μείζον ζήτημα και αργότερα και όχι μόνο κατά τη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων. Μετά το κραχ του 1929, παρόλο που όπως φαίνεται η ελληνική οικονομία δέχτηκε τα αποτελέσματα της ύφεσης 2-3 χρόνια αργότερα, και η Ελλάδα θα αναγκαστεί να υιοθετήσει μία λογική αυτάρκειας.⁵⁶⁰ Το λιγνιτικό πρόβλημα θα εξακολουθήσει να συζητείται πολύ μεταξύ των ειδικών. Γίνεται πολύς λόγος για τον εξευγενισμό του λιγνίτη και εκδίδονται μελέτες γύρω από αυτό το ζήτημα. Ενδεικτικά ο μηχανικός Γ. Ζώτος σε άρθρο του στο περιοδικό *Έργα*⁵⁶¹ αναφέρεται σε μία σειρά πειραμάτων, που τα πλέον πρόσφατα είχαν λάβει χώρα στο εργαστήριο Δραπετσώνας της ΑΕΕΧΠΛ και που είχαν ως στόχο «την δι' απλών τεχνολογικών μέσων βιομηχανικήν παραγωγήν καυσίμου ικανού να αναπτύσσει τεχνικώς μεγάλην θερμογόνον δύναμιν». Ως πρώτη ύλη χρησιμοποιείται ο λιγνίτης, ο οποίος εξορύσσεται στα ιδιόκτητα ορυχεία της εταιρίας. Και μάλιστα, όπως αναφέρει ο μηχανικός, «Εἰς ἐνδείξιν τιμῆς πρὸς ἐξοχὸν δημιουργικὴν φυσιογνωμίαν τῆς συγχρόνου ἐλλ. Βιομηχανίας, εἰς ἣν αὐτὴ οφείλει μέγαν φόρον ευγνωμοσύνης, ἀπεκάλεσα τὸ δια τῆς ἄνω ἐπεξεργασίας λαμβανόμενον τεχνητὸν καὶ πολύτιμον ἐλληνικὸν καύσιμον, κανελλίτην.»⁵⁶²

Το 1928-1932 έχουμε την τελευταία τετραετία της διακυβέρνησης του Βενιζέλου. Πολλοί εναποθέτουν τις ελπίδες τους για την επίλυση του λιγνιτικού ζητήματος στον πρωθυπουργό. Ανάμεσα σε αυτούς η Α.Ε. Ανθρακωρυχείων Αλιβερίου. Ο Βενιζέλος επισκέφθηκε τις εγκαταστάσεις της και η εταιρία στη συνέχεια υπέβαλλε υπόμνημα στον πρωθυπουργό ευχαριστώντας τον για το ενδιαφέρον που επιδεικνύει για το λιγνίτη («Και επειδή το όλον ζήτημα δεν αφορά μόνον τας λιγνιτικὰς επιχειρήσεις και τους μετόχους των, ἀλλ' εἶναι γενικωτέρου ἐθνικοῦ ἐνδιαφέροντος και συνδέεται στενῶς με τὴν ὅλην βιομηχανικὴν και οικονομικὴν πρόοδον τῆς χώρας ...»). Στο υπόμνημα γίνεται μία επισκόπηση της ἐν Ἑλλάδι λιγνιτοπαραγωγῆς, δίνεται το στίγμα της στην παρούσα κατάσταση και αναφέρονται τα μέτρα που πρέπει να παρθούν για την υποστήριξη της.⁵⁶³

11.7.1936, «Ανεκαλύφθησαν πετρελαιοπηγαί εἰς τὴν Σαμοθράκην», 7.8.1936, ... «Ἀς εἴμεθα πλέον αισιόδοξοι. Ευρέθησαν, λοιπόν, πετρέλαια εἰς Θράκην;», 18.9.1937, ... «Βάσιμοι εἶναι αἱ ἐλπίδες περὶ πετρελαίων εἰς τὴν Δυτικὴν Θράκην», 14.1.1938.

⁵⁶⁰ Για τὴν εγκατάλειψη το 1931 ἀπὸ τὴν Βρετανία τῆς βάσης τοῦ χρυσοῦ και τὴν συνακόλουθη εγκατάλειψη ἀπὸ διάφορες ἄλλες χώρες - μεταξύ των οποίων και ἡ Ελλάδα - με τὴν ταυτόχρονη ἐνίσχυση των εισαγωγικῶν δασμῶν βλ. Charles Feinstein κ.ά., *The World Economy*, σελ. 103-104.

⁵⁶¹ Βλ. Γεωργίου Ζώτου, «Ἐθνικά Καύσιμα. Κανελλίτης», *Έργα*, ἔτος III, τεύχος 64 (30.1.1928), σελ. 411-415.

⁵⁶² Ἡ ἀναφορά στον Νικόλαο Κανελλόπουλο, ἰδρυτὴ τῆς ΑΕΕΧΠΛ, ἕναν ἀπὸ τους πρωτεργάτες τῆς ἐλληνικῆς βιομηχανίας ἀπὸ τον περίφημο «κύκλο τῆς Ζυρίχης». Βλ. γιὰ τὴν ἀνάμειξή του σὲν ὑπόθεση των μεταλλείων Παπαστεφανάκη, *Ἡ φλέβα τῆς γῆς*, σελ. 86, 92, 291, 292, 295.

⁵⁶³ ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 165-27. «Υπόμνημα τῆς Ἀνωνύμου Ἐταιρίας Ἀνθρακωρυχείων Αλιβερίου ἐπὶ τοῦ λιγνιτικοῦ ἐν γένει ζητήματος». Ἀθήνα, 15.11.1929. Ὑπογράφει ὁ Διευθύνων Σύμβουλος Π(αντελής)

Το 1930 ο Φωκίων Ζαΐμης, βουλευτής Φιλελευθέρων Αχαΐας από το 1926 - εγγονός του Φωκίωνα Νέγρη,⁵⁶⁴ μηχανικού μεταλλείων -αναφέρεται για άλλη μια φορά στο λιγνιτικό ζήτημα μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Εργασία*⁵⁶⁵ και αναφωνεί: *Και ιδού επιτέλους εν τω προσώπω του σημερινού κυβερνήτου η όντως στιβαρά χειρ, η οποία μας επιτρέπει σοβαρώς να ελπίσωμεν εις την επίλυσιν ενός πράγματι εξαιρετικής σπουδαιότητος δια την χώραν μας ζητήματος,...* Γίνεται αναφορά και σε προσχέδιο νόμου το οποίο είχε κατατεθεί το 1927 από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας «περί προστασίας και εκμεταλλεύσεως του εγχωρίου λιγνίτου», το οποίο όμως δεν κατόρθωσε να γίνει νόμος. Είναι των αρχών Μαρτίου ένα σχετικό άρθρο⁵⁶⁶ το οποίο υπογράφει στο ίδιο περιοδικό ο Δημήτριος Πάζης, γεωρυσιαστής από τις Σέρρες. Ο συγγραφέας του άρθρου αναφέρεται στην εφεύρεση των κατάλληλων εστιών καύσης του εγχωρίου λιγνίτη του Ελβετού μηχανικού Β. Φάρνι, αλλά και στο τι γίνεται παράλληλα ως προς το θέμα αυτό στην Γερμανία, στην Ιταλία, αλλά και στη γειτονική Βουλγαρία και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα θα έχει πολλά να αποκομίσει από τη βιομηχανοποίηση και τον εξευγενισμό των λιγνιτών της.

Τελικά ο Ν. 4834 «Περί προστασίας του λιγνίτου»⁵⁶⁷ δημοσιεύεται τον Ιούλιο του 1930. Σύμφωνα με αυτόν οι λιγνιτικές επιχειρήσεις απαλλάσσονται από διάφορους δημόσιους, δημοτικούς, κοινοτικούς ή άλλους τοπικούς φόρους. Απαλλάσσονται επίσης και τα κεφάλαια που διατίθενται στις εν λόγω επιχειρήσεις από κάθε φόρο επί της καθαρής προσόδου. Απαλλαγή φόρου ισχύει και για όλα τα υλικά, εργαλεία κλπ. χρήσιμα για αυτές τις επιχειρήσεις. Οι εκμισθωτές δημοσίων λιγνιτωρυχείων, αν επενδύσουν σε εγκατάσταση βιομηχανίας εξευγενισμού λιγνιτών επί τόπου αξίας τουλάχιστον δέκα χιλιάδων λιρών Αγγλίας, απαλλάσσονται από το επιπλέον μίσθωμα για όποια εξόρυξη κάνουν πλέον του ελάχιστου ορίου μισθώματος. Ακολουθούν το 1931 και το 1932 και άλλα σχετικά νομοθετικά μέτρα προστασίας.⁵⁶⁸

Μάτσας. Για την καταγόμενη από τις Κυκλάδες οικογένεια Μάτσα, οικογένεια μηχανικών – επιχειρηματιών βλ. Παπαστεφανάκη, «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Μνήμων* 35 (2016), σελ. 233-263: σελ. 251-253.

⁵⁶⁴Βλ. Γεωργίου Αντ. Πέππα, *Φωκίων Νέγρης (1846-1928)*, Αθήνα 2011, Papastefanaki, «Mining Engineers», σελ. 100-104, Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 29, 44, 48, 49, 55, 74, 100, 138, 141, 149-150, 168-172, 176, 181, 245.

⁵⁶⁵ Βλ. Φωκίων Ζαΐμης, «Το λιγνιτικόν ζήτημα», *Εργασία*, 25.1.1930, σελ. 17-18.

⁵⁶⁶ Βλ. Δημ. Πάζης, «Εξευγενισμός των ελληνικών λιγνιτών», *Εργασία*, 1.3.1930, σελ. 19-20. Αφορμή του άρθρου το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Βενιζέλος για τους λιγνίτες μετά από επίσκεψη του στη Γερμανία.

⁵⁶⁷ Ν. 4834 «Περί προστασίας του λιγνίτου», ΦΕΚ256/Α/29.7.1930.

⁵⁶⁸ «Περί απαλλαγής λιγνιτικών επιχειρήσεων από διαφόρων φόρων και τελών», ΦΕΚ45/Α/26.2.1931 και Ν. 5450 «Περί συμπληρώσεως του νόμου 4834 περί προστασίας του λιγνίτου», ΦΕΚ147/Α/9.5.1932. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Ν. 5450 οι οινοπνευματοποιοί Β' κατηγορίας υποχρεούνται να καταναλώνουν αποκλειστικώς εγχώριο λιγνίτη.

Το περιοδικό *Εργα*, δημοσιεύει στα τέλη του 1931, μία μελέτη του τέως Επιθεωρητή Μεταλλείων, Ιωάννη Σολωμού,⁵⁶⁹ ο οποίος είχε ασχοληθεί με το ζήτημα δημοσιεύοντας την πρώτη σχετική μονογραφία το 1918. Η άποψή του είναι απαισιόδοξη καθώς διαπιστώνει ότι από την εποχή δημοσίευσης της μελέτης του καμία σχεδόν πρόοδος δεν έχει συντελεστεί από τη μεριά της κυβερνητικής μέριμνας. Αναφέρεται φυσικά στον νόμο «περί προστασίας του λιγνίτου» του 1930, αλλά θεωρεί ότι εφαρμόστηκαν μόνον οι σχετικές με τα φορολογικά διατάξεις και ο υπόλοιπος νόμος παραμένει κενό γράμμα. Όσο για τα εθνικά λιγνιτωρυχεία Μακεδονίας παραδέχεται ότι εργάζονται διακεκομμένα ή ανεπαρκώς. Έρευνες σχετικά με την ποσότητα λιγνίτη που υποκρύπτει το ελληνικό υπέδαφος ελλείπουν. Η συγκυρία είναι κρίσιμη και το κράτος πρέπει να παύσει την θεωρητικολογία. «Σήμερα το Κράτος πρέπει να λάβη επείγοντα και δραστήρια μέτρα δια την καθ' οιονδήποτε τρόπον χρησιμοποίησιν όσον το δυνατόν μεγαλυτέρας ποσότητος λιγνίτου».⁵⁷⁰ Η αιτία είναι η εξοικονόμηση έτσι συναλλάγματος και αυτό μπορεί να συντελεστεί μόνο μέσω ενός πολυετούς προγράμματος, κάτι που δεν έχει γίνει μέχρι τώρα, γιατί το Κράτος απλώς επιζητεί τον λιγνίτη σε ανώμαλες καταστάσεις. Δεν είναι υπέρ της εισαγωγής δασμού επί του ξένου λιθάνθρακα, αλλά υπέρ της αναγκαστικής κατανάλωσης λιγνίτη από κρατικές υπηρεσίες και λοιπές βιομηχανίες – όπως η Πάουερ. Και θεωρεί ότι έτσι οι καταναλωτές σιγά σιγά θα εννοήσουν την αξία της αγοράς των εγχωρίων προϊόντων. Για να πραγματοποιηθεί το σχέδιο αυτό, ο Σολωμός πιστεύει ότι πρέπει να ιδρυθεί μία υπηρεσία ανεξάρτητη από Υπουργεία, της οποίας θα προϊστάται ο ίδιος ο Πρωθυπουργός ώστε να έχει το κατάλληλο κύρος. Σε αυτήν την προσπάθεια πρέπει να βοηθήσουν ιδιαίτερα οι προϊστάμενοι δημοσίων υπηρεσιών, οι μηχανικοί και οι βιομήχανοι.

Στα ίδια ιδεολογικά πλαίσια κινείται και η ομιλία που έδωσε ο πρόεδρος του ΤΕΕ, Ν. Κιτσίκης, στις 14.12.1931 στην αίθουσα της Αρχαιολογικής Εταιρείας ενώπιον του Πρωθυπουργού, Ελευθερίου Βενιζέλου, όπου αναφέρθηκε στην ανάγκη δημιουργίας Ανωτάτου Οικονομικού Συμβουλίου (στο εξής ΑΟΣ).⁵⁷¹ Αναφερόμενος στο θέμα των λιγνιτών, μεταξύ άλλων, το οποίο το θεωρεί ως ένα «εκ των ενδιαφερόντων τα μάλιστα την Εθνικήν Οικονομίαν», υποστηρίζει ότι μπορεί η παραγωγή να φτάσει μέχρι το ποσό των 1.000.000 τόνων ετησίως. Θεωρεί ότι θα γίνουν τον επόμενο καιρό συζητήσεις στο ΤΕΕ που θα αναφέρονται συγκεκριμένα σε καθένα από τα προβλήματα που προκύπτουν από τη χρησιμοποίηση των λιγνιτών. Όμως σύμφωνα με αυτόν η τιμή του

⁵⁶⁹Ιωάννης Σολωμός, «Ο ελληνικός λιγνίτης. Τι πρέπει να γίνει», *Εργα*, έτος VII, τ. 158, (30.12.1931), σελ. 377-382.

⁵⁷⁰Ο.π., σελ. 378.

⁵⁷¹Ν. Κιτσίκης, «Γενική εισήγησις επί της οικονομικής μελέτης των τεχνικών ζητημάτων. Το Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον», *Τεχνικά Χρονικά*, 1.1.1932, σελ. 4-20.

λιγνίτη δεν μπορεί να συναγωνιστεί την τιμή του εισαγόμενου λιθάνθρακα. Οπότε καταλήγει λέγοντας ότι τίθεται ζήτημα προστατευτικής πολιτικής υπέρ του λιγνίτη.⁵⁷² Περιμένει να ευοδωθεί η δημιουργία του ΑΟΣ,⁵⁷³ αφού η ίδρυσή του αποτελεί «έμμονον σκέψιν της Κυβερνήσεως από της αρχής της τελευταίας βουλευτικής περιόδου».⁵⁷⁴

Την ίδια χρονιά εμφανίζονται και άλλα άρθρα στα *Τεχνικά Χρονικά* που σχετίζονται έστω και έμμεσα με τους λιγνίτες. Ο Ηλίας Γούναρης, ο οποίος όπως αναφέρει και ο ίδιος, στην αρχή της καριέρας του υπήρξε επιθεωρητής μεταλλείων, αλλά αργότερα έδρασε ως σύμβουλος μεταλλευτικών επιχειρήσεων – και μάλιστα λιγνιτωρυχείων, σε ομιλία του σχετικά με τη μεταλλευτική νομοθεσία, αναφέρεται και στο λιγνίτη λέγοντας ότι δεν είναι δυνατόν να συναγωνιστεί ο εγχώριος λιγνίτης τον αλλοδαπό γαιάνθρακα, παρά μόνο σε περίπτωση γειτονίας του τόπου παραγωγής με τον τόπο κατανάλωσης και επίσης παραδέχεται ότι το θέμα του λιγνίτη δεν επιδέχεται γενικές λύσεις. Γίνεται αναφορά στον Ν. 4834/1930 και στο Δ. 18.2.31 θεωρώντας όμως ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις δεν έχουν επιφέρει κάποια ουσιαστική λύση. Η Πάουερ⁵⁷⁵ θα πρέπει να εξαναγκαστεί να χρησιμοποιεί εγχώριο λιγνίτη και πρέπει να σχηματιστεί επιτροπή που να χορηγεί επιδοτήσεις.⁵⁷⁶ Αμέσως μετά ακολουθεί ομιλία του γνωστού μας Πρ. Ζαχαρία.⁵⁷⁷ Αφού αναφερθεί στα τεχνικά χαρακτηριστικά του λιγνίτη θεωρεί και αυτός ότι προβάλλει επιτακτική πλέον η ανάγκη της κυβερνητικής παρέμβασης. Παραθέτουμε όμως τη σημαντικότητα σημείωση που ακολουθεί την ομιλία:⁵⁷⁸

Κατά την εποχή της διαλέξεως ταύτης η διαφορά των τιμών παραγωγής και καταναλώσεως ήτο δυσμενεστάτη. Από της 23^{ης} όμως Απριλίου ε. έ. δια της καταργήσεως της χρυσής βάσεως η επελθούσα πτώσις της δραχμής επέφερεν

⁵⁷² Ο.π., σελ. 8.

⁵⁷³ Σχετικά με τις αντικρουόμενες ιδεολογίες πίσω από την ίδρυση του ΑΟΣ – αποτέλεσμα των οποίων ήταν τελικά να αποκλειστούν οι επαγγελματικές ομάδες από την αντιπροσώπευσή τους στο εν λόγω Συμβούλιο, πράγμα που αποτελούσε ζητούμενο των αρχικών συζητήσεων το 1930, και να αποτελείται το συμβούλιο αποκλειστικά από διορισμένους εμπειρογνώμονες κατά τη σύστασή του το 1932 – καθώς και την ύπαρξη παράλληλων οργανισμών στην Ευρώπη βλ. Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Μετέωρος Μοντερνισμός. Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα 2012: σελ. 125-136.

⁵⁷⁴ Ο.π., σελ. 9.

⁵⁷⁵ Βλ. Βάσιος Τσοκόπουλος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα. Τέλη 19^{ου}- αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999: σελ. 87-90. Βλ. επίσης πιο αναλυτικά για την Power and Traction Finance Company Ltd. Νίκου Σ. Παντελάκη, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα 1991.

⁵⁷⁶ Ηλ. Γούναρης, «Η εκμετάλλευσις των μεταλλείων και η σχετική νομοθεσία», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος Α' (15.7.1932), σελ. 689-703.

⁵⁷⁷ Πρ. Ζαχαρίας, «Η χρησιμοποίησις του λιγνίτου», *Τεχνικά Χρονικά* έτος Α' (15.7.1932), σελ. 703-710.

⁵⁷⁸ Ο.π., σελ. 710.

αυτομάτως την εξίσωσιν των τιμών παραγωγής και καταναλώσεως παρασχούσα προστασίαν πολλαπλασίαν της προταθείσης, ώστε πολλά εκ των σταματημένων λιγνιτωρυχείων επαναρχίζουν τη λειτουργίαν των δια καταβολής αρκετών εξόδων και απωλείας χρόνου εργασίας προπαρασκευαστικής δύο μηνών και πλέον. Η κυβέρνησις εν τω μεταξύ εμελέτα την επαύξησιν των προστατευτικών μέτρων και δια του Νόμου 5450 της 5 Μαΐου ε. έ. προσέθεσεν επί του μέτρου του Νόμου 4834 περί προστασίας των λιγνιτών δια της απαλλαγής φόρων της εντοπίας ξυλείας υποστυλώσεως των στοών και της επιβολής υποχρεωτικής καταναλώσεως λιγνίτου εις οينوπνευματοποιεία. Δια της καταργήσεως της χρυσής βάσεως εδημιουργήθη εξαιρετικώς ευνοϊκή κατάστασις ήτις ελπίζομεν να χρησιμοποιηθή άνευ αναβολής δια την λήψιν των προταθέντων μέτρων ώστε όταν αύτη παρέλθη να μη κλείσωσιν εκ νέου τα λιγνιτωρυχεία.

Και λίγο αργότερα έχουμε άρθρο του Θεμιστοκλή Χαριτάκη,⁵⁷⁹ ο οποίος αναφέρεται βέβαια στην ομιλία του Ηλία Γούναρη και προτείνει μέτρα βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Άμεσα προτείνει προμολότηση του λιγνίτη με 30 δρχ. κατά μέσο όρο ανά τόνο. Ενώ μακροπρόθεσμα επαναπροτείνει την ιδέα ίδρυσης αυτόνομου λιγνιτικού οργανισμού. Και ως προς το τεχνικό μέρος ο Χαριτάκης αναφέρει ότι λείπουν μελέτες και έρευνες και προσθέτει και αυτός τη φωνή του στο αίτημα του Προέδρου του ΤΕΕ, Ν. Κιτσίκη, ως προς την ίδρυση του ΑΟΣ.

Παρ' όλα αυτά, όπως αναφέρει ο Χ. Χατζηιωσήφ, «η νομοθεσία αυτή μπόρεσε να ασκήσει μόνο μικρή τονωτική επίδραση πάνω στην εξόρυξη του λιγνίτη, που παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Παρατηρείται μόνο μια μετατόπιση της εξορυκτικής δραστηριότητας από τα ορυχεία της Παλιάς Ελλάδας προς τη Μακεδονία, στα πλαίσια πάλι μικρών και πρωτόγονα εξοπλισμένων επιχειρήσεων».⁵⁸⁰ Το 1928 είχε δημιουργηθεί στο Λονδίνο το αγγλο-ελληνικό Συνδικάτο Λιγνίτου, με στόχο, όπως λέει και ο Χατζηιωσήφ,⁵⁸¹ την εκμετάλλευση λιγνιτωρυχείων στην Βορειοδυτική Μακεδονία. Τη θέση του το 1930 θα πάρει η εταιρία Grecian Mining & Development Co. Ltd., η οποία θα προχωρήσει σε δοκιμαστικές έρευνες στην Αγγλία επιχειρώντας να αποκτήσει διαβεβαιώσεις για το βιώσιμο της επιχείρησης.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Θεμιστοκλής Χαριτάκης, «Το μεταλλευτικόν και λιγνιτικόν ζήτημα και ο τεχνικός και βιομηχανικός εξοπλισμός της χώρας», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος Α' (15.8.32), σελ. 822-826.

⁵⁸⁰ Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σελ. 191-194. Για την περίπτωση της Μακεδονίας βλ. παρακάτω.

⁵⁸¹ Ομοίως.

⁵⁸² Εκδόθηκε και ειδικό φυλλάδιο από την Εταιρία. Grecian Mining & Development Co. Ltd., *Προβλήματα κανσίων εν Ελλάδι*, Λονδίνο[1931].

Στα τέλη του 1931 εμφανίζονται και στην Ελλάδα οι επιπτώσεις του οικονομικού κραχ της Αμερικής και την άνοιξη του 1932 η Ελλάδα αδυνατώντας πλέον να εξυπηρετήσει τα εξωτερικά της δάνεια καταλήγει στην κήρυξη πτώχευσης, γεγονός που όμως σύμφωνα με τα όσα διατείνεται μεταξύ άλλων και ο Ηλίας Γούναρης, τέως επιθεωρητής Μεταλλείων, είχε ευεργετική επίδραση στην περίπτωση των λιγνιτωρυχείων: «Η συναλλαγματική διαφορά υπερέκαλυψε πάσαν δυνατήν κυβερνητικήν προσπάθεια και τα λιγνιτωρυχεία ευρίσκουν αγοράν δια την σημερινήν παραγωγήν των.»⁵⁸³ Και πάλι βρισκόμαστε μπροστά σε έναν εκδοτικό οργανισμό όσον αφορά άρθρα γύρω από το λιγνιτικό ζήτημα. Αυτή τη φορά είναι το ΤΕΕ,⁵⁸⁴ που θα αναλάβει την σχετική πρωτοβουλία και το περιοδικό που εκδίδεται υπό την αιγίδα του Διοικητικού του Συμβουλίου, *Τεχνικά Χρονικά*. Τα ίδια αυτά άρθρα θα εμφανιστούν και σε μία ξεχωριστή μονογραφία πάντοτε υπό την αιγίδα του ΤΕΕ.⁵⁸⁵

Σε ένα απολογιστικό φυλλάδιο του έργου της τετραετίας 1928-1932 της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου, το οποίο βρέθηκε τυχαία σε ένα μοναδικό αντίτυπο στο αρχείο του Γεωργίου Παπανδρέου και αναδημοσιεύτηκε από τον καθηγητή Πάυλο Πετρίδη, διαβάζουμε στο σημείο το αφιερωμένο στα μεταλλεία:

*Δια πλείστων νομοθετημάτων ερρυθμίσθησαν οι σχέσεις και αι υφιστάμεναι διαφοραί περί τα μεταλλεία, εβελτιώθη η μεταλλευτική νομοθεσία, οργανώθη η διαχείρισις της Ναξίας σμύριδος, προστατεύεται δε η εγχωρία λιγνιτοπαραγωγή δια της παροχής ατελειών εις τα εκμεταλλεόμενα λιγνιτωρυχεία. Μελετάται δε η εις ευρύτεραν κλίμακα χρησιμοποίησις του λιγνίτου, παραπεμφθέντος του θέματος προς μελέτην εις το Αν. Οικ. Συμβούλιον.*⁵⁸⁶

Και πραγματικά είναι του έτους 1933 η σχετική γνωμοδότηση του ΑΟΣ,⁵⁸⁷ αφού προηγήθηκαν οι σχετικές διαλέξεις του ΤΕΕ. Εισηγητής του θέματος είναι ο κ. Σπύρος Κορώνης, Γενικός Γραμματέας της ειδικής επιτροπής και Γενικός Διευθυντής των Σ.Ε.Κ. Η αναφορά αυτή, εκτός από το σημείο όπου γίνεται λόγος

⁵⁸³ Βλ. Ηλία Γούναρη, «Αι περί λιγνίτου προτάσεις του 1932», ΤΕΕ, *Η οικονομική έρευνα των μεγάλων τεχνικών ζητημάτων*, 1933: σελ. LXXXIX-LXXXXII. Παρατίθεται στο συγκεκριμένο άρθρο και μία εκτενής βιβλιογραφία των άρθρων που κυκλοφόρησαν στις διάφορες οικονομικές εφημερίδες από τα τέλη του 1931.

⁵⁸⁴ Για το ΤΕΕ βλ. την επετειακή έκδοση, 80 χρόνια ΤΕΕ. «Δια πυρός και σιδήρου». Η δημιουργική συμβολή του ΤΕΕ και των ελλήνων μηχανικών, Αθήνα 2003. Βλ. στο πρώτο τεύχος των *Τεχνικών Χρονικών* την ομιλία του προέδρου του Ν. Κιτσίκη, μπροστά στον Ελ. Βενιζέλο.

⁵⁸⁵ ΤΕΕ, *Η οικονομική έρευνα των μεγάλων τεχνικών ζητημάτων*, 1933.

⁵⁸⁶ Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε, (εισ. – επιμ. Π. Πετρίδη), Θεσσαλονίκη 2000 (Αρχικά φέρει χ.χ. Αύγουστος 1932), σελ. 126.

⁵⁸⁷ ΑΟΣ, *Περί του δυνατού της ανξήσεως της παραγωγής και καταναλώσεως του εγχωρίου λιγνίτου*, Αθήνα 1933.

για την κατάσταση που επικρατεί στην Βουλγαρία, όσον αφορά την παραγωγή και κατανάλωση του λιγνίτη, δημοσιεύεται αυτούσια και στην οικονομική εφημερίδα *Πλούτος*.⁵⁸⁸ Στην Γνωμοδότηση, η οποία εμφανίζεται στις σελ. 37-40 της έκδοσης του ΑΟΣ, εκφράζεται η άποψη ότι οι περισσότερες ελπίδες πλέον προέρχονται από τα λιγνιτωρυχεία των Νέων Χωρών και ιδίως από το εθνικό λιγνιτωρυχείο Βεύης – Αμυνταίου. Προτείνεται μελέτη για την εξακρίβωση του περιεχομένου του κάθε ορυχείου, οι όροι εκμετάλλευσης, η λήψη προστατευτικών μέτρων από το κράτος κλπ. Μάλιστα ιδιαίτερη αναφορά στα λιγνιτωρυχεία της περιοχής της Φλώρινας γίνεται και σε περιοδικό που εκδίδεται από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO),⁵⁸⁹ όπου παρέχονται πληροφορίες για την λιγνιτοπαραγωγή σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες.⁵⁹⁰

Στις αρχές Αυγούστου 1934 μετά από απόφαση του Υφυπουργού Εθνικής Οικονομίας κ. Στεφανόπουλου, συστήθηκε μία ακόμη επιτροπή, που τα μέλη της εξέφρασαν τον ευσεβή πόθο να είναι και η τελευταία. Στόχος της επιτροπής σύμφωνα με τα λεγόμενα του Στεφανόπουλου είναι: 1) Η μελέτη πρακτικού τρόπου εφαρμογής των προτάσεων του ΑΟΣ και 2) Η μελέτη των μέτρων που πρέπει να παρθούν άμεσα για την προστασία του λιγνίτη. Τα συμπεράσματα της Επιτροπής σε συνδυασμό με τις προσωπικές παρατηρήσεις του παραθέτει ο καθηγητής Π. Κιλίμης στο περιοδικό του Καλιτσούνάκι ΑΟΚΕ.⁵⁹¹ Σε αυτήν την επιτροπή φαίνεται ότι δεν θεωρήθηκε απαραίτητη η χαρτογράφηση των ελληνικών λιγνιτών και επικράτησε η βεβαιότητα ότι οι υπάρχουσες ποσότητες λιγνιτών αρκούσαν να καλύψουν τις σε στερεά καύσιμα ανάγκες της Χώρας για περίοδο άνω των 100 ετών.

Η υπόθεση των λιγνιτών θα αποτελέσει ζήτημα ζωτικής σημασίας και για τον Ιωάννη Μεταξά. Δημοσιεύεται μονογραφία του Αρίσταρχου Αβραμίδη, αρχισυντάκτη του *Οικονομολόγου των Αθηνών*, για τον λιγνίτη. Τώρα οι ελπίδες για την επίλυση του προβλήματος μετατοπίζονται στο πρόσωπο του πρωτεργάτη της 4^{ης} Αυγούστου.⁵⁹² Στο ίδιο μήκος κύματος και λίγο παραπέρα

⁵⁸⁸ «Το ζήτημα του λιγνίτη εν Ελλάδι», *Πλούτος*, 19.3.1933 και 26.3.1933.

⁵⁸⁹ Η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ILO) είναι η εξειδικευμένη οργάνωση του ΟΗΕ που επιδιώκει την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και των διεθνώς αναγνωρισμένων ανθρωπίνων και εργασιακών δικαιωμάτων. Καθορίζει τα διεθνή πρότυπα εργασίας με τη μορφή συμβάσεων και συστάσεων οι οποίες ορίζουν τα ελάχιστα πρότυπα των βασικών δικαιωμάτων εργασίας. Ιδρύθηκε το 1919. Για την επίδραση αυτού του διεθνούς οργανισμού στην ελληνική πραγματικότητα κατά τον Μεσοπόλεμο βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 2016².

⁵⁹⁰ «The present state of the Lignite Industry in the various European Countries», *International Labour Review*, XXIII, 3 (Μάιος 1931). Το άρθρο έχει ως στόχο να παρουσιάσει την κατάσταση στα λιγνιτωρυχεία στην Ευρώπη εν όψει σύσκεψης για τον κανονισμό των ωρών εργασίας σε αυτά.

⁵⁹¹ Π. Κιλίμης, «Οι λιγνίται», ΑΟΚΕ, τ. 15, τεύχος 4 (1935), σελ. 293-307.

⁵⁹² Αρίσταρχος Αβραμίδης, *Ο ελληνικός λιγνίτης ήτοι μελέτη περί των δυνατοτήτων της διαδόσεως, βιομηχανοποιήσεως και εξευγενισμού του ελληνικού λιγνίτη*, Αθήνα 1937.

κινείται και ο Ιωάννης Ε. Τουρνάκης,⁵⁹³ σε άρθρο στο περιοδικό – το οποίο εκδίδει ο ίδιος - *Νέα Πολιτική*,⁵⁹⁴ όπου αναφέρει μεταξύ άλλων (σ. 132): *Η βιομηχανοποιήσις εξ άλλου της χώρας δεν ανταποκρίνεται μόνον προς τα δημογραφικά και οικονομικά μας συμφέροντα αλλά προς τας ανάγκας της Εθνικής Αμύνης, δοθέντος ότι ο τεχνικός ολοκληρωτικός πόλεμος του μέλλοντος θ' απαιτήσει προ παντός πλήρη τεχνικήν αυτάρκειαν, με άλλους λόγους μεγάλην ποικιλίαν βιομηχανικής παραγωγής τροφοδοτουμένης εξ εγχωρίων πρώτων υλών.*

Μετά από απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου της 19.3.1937, αποφασίστηκε να μετακληθεί ειδικός για να συντάξει υπόμνημα περί της μελέτης και οργάνωσης των λιγνιτωρυχείων της χώρας. Μετεκλήθη ο καθηγητής της εν Freiberg/SA Bergakademie, Friedrich Karl Kegel. Ο Kegel είχε ασχοληθεί ως φοιτητής με την πλινθοποίηση του λιγνίτη, κατόπιν υπήρξε βοηθός στη Μεταλλευτική Ακαδημία του Βερολίνου, λέκτορας μετά στην Ακαδημία του Μπόχουμ και από το 1918 καθηγητής στην Ακαδημία του Φράιμπεργκ. Υπήρξε μέλος της Σαξωνικής Ακαδημίας των Επιστημών και της Γερμανικής Ακαδημίας των Επιστημών του Βερολίνου.⁵⁹⁵ Παρόλο που η ελληνική κυβέρνηση για στρατηγικούς λόγους προιμοδοτούσε τα παλιά ορυχεία στην Εύβοια και την Αττική ο Γερμανός καθηγητής θα επιβάλει τελικά την άποψή του ότι τα μεγαλύτερα κοιτάσματα βρίσκονται στην περιοχή της Πτολεμαΐδας.⁵⁹⁶

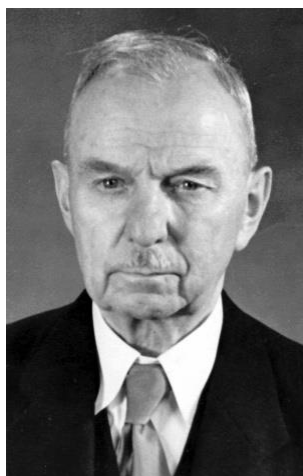
⁵⁹³ Ιωάννης Ε. Τουρνάκης (1892-1941), καθηγητής από το 1925 Εφαρμοσμένης Πολιτικής Οικονομίας στην ΑΣΟΕΕ και γενικός γραμματέας αργότερα του ΕΟΤ. Από το 1937-1940 εκδίδει το περιοδικό «Νέα Πολιτική». [Πηγή: www.sikiona.gr, Μονογραφία του Γεωργίου Ι. Κασκαρέλη, *Ο οίκος Τουρνάκη με δήμαρχο Σικυνώνος, στρατηγούς, βουλευτές Κορινθίας, καθηγητές, ιατρούς, λογοτέχνες, εμπόρους, προξένους και με το περίφημο μέγαρο Τσίλερ στο Κιάτο*]

⁵⁹⁴ Ι. Τουρνάκη, «Η σημασία του ορυκτού μας πλούτου δια την Εθνικήν Άμυναν και το οικονομικόν μέλλον της Χώρας», *Νέα Πολιτική*, έτος 2, τεύχος 2 (Φεβρ. 1938), σελ. 129-136.

⁵⁹⁵ Friedrich Karl Kegel (1876-1959), ο τελευταίος «πολυίστωρ» της Ορυκτολογίας. Η έκθεσή του στα γερμανικά βρίσκεται στο ΙΑΕΤΕ και μεταφρασμένη στα ελληνικά στο περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*. Βλ. «Η έρευνα του λιγνιτικού προβλήματος της Ελλάδος. Η έκθεσις του Καθηγητού κ. Kegel», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 (15.4.1939), σελ. 301-327 και «Υπόμνημα περί ερευνών επί ελληνικών λιγνιτών υπό του Καθηγητού της Μεταλλειολογικής Ακαδημίας της Freiberg κ. Kegel», *Τεχνικά Χρονικά*, 16 (1.8.1939), σελ. 249-265.

⁵⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά άρθρο στην εφημερίδα *ΣΚΡΙΠ*, 29.5.1939 που φέρει τον τίτλο: «Ο πλούτος του ελληνικού υπεδάφους. Η Ελλάς δύναται να εξάγη 7 δισεκατομμύρια τόνων λιγνίτου. Παραγωγή πετρελαίου και αεριογόνων. Η έκθεσις ενός Γερμανού καθηγητού.»

Karl Kegel der letzte Polyhistor der Montanwissenschaften

Εικ. 4.3. Καρλ Κέγκελ, ο τελευταίος πολυίστωρ της επιστήμης της Μεταλλευτικής (από την ιστοσελίδα του Τεχνικού Πανεπιστημίου του Φράιμπουργκ).

Το 1939 δημοσιεύεται ο Α.Ν. 2091⁵⁹⁷ «Περί διαθέσεως μεταλλευτικής περιοχής δια λογαριασμόν του Κράτους». Η μεταλλευτική έρευνα και εκμετάλλευση σε μία μεταλλευτική περιοχή του Ν. Κοζάνης, που οριοθετείται σε σχεδιάγραμμα της 31.10.1939 της Γενικής Επιθεώρησης Μεταλλείων, θα διενεργείται για λογαριασμό του Κράτους με την επιμέλεια του Υπουργείου Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων. Η εκμετάλλευση του λιγνίτη της περιοχής της Πτολεμαΐδας παραχωρείται στον Γεώργιο Φίλη, δικηγόρο, κάτοικο Μπάφαλο Αμερικής για 40 έτη. Είχε διατελέσει παλαιότερα ύπατος αρχηγός της οργάνωσης ΑΧΕΠΑ.⁵⁹⁸ Ο Φίλης δεν ανταποκρίθηκε στις συμβατικές υποχρεώσεις του με αποτέλεσμα να κηρυχθεί έκπτωτος τον Αύγουστο του 1940. Έναν μήνα αργότερα με τον Α. Ν. 2551 «Περί συστάσεως Υπηρεσίας Λιγνιτικών Έργων»,⁵⁹⁹ συνίσταται Ν.Π.Δ.Δ. υπό την εποπτεία του Υπουργού Συγκοινωνιών, το οποίο αναλαμβάνει την εκμετάλλευση των κοιτασμάτων για λογαριασμό του Δημοσίου. Στην υπόθεση είχε ήδη εμπλακεί η γερμανική πλευρά από την στιγμή που ο Κέγκελ ανέλαβε να κάνει τις σχετικές έρευνες, αλλά είχε αποφασιστεί να συνεργαστεί στην συγκεκριμένη περίπτωση και η εταιρία Siemens-Halske, η οποία αναλαμβάνει ως ανάδοχος του έργου, αλλά οι εργασίες προχωρούν με

⁵⁹⁷ Α.Ν. 2091, ΦΕΚ502/Α/22.11.1939

⁵⁹⁸ Α. Ν. 2092 «Περί κυρώσεως συμβάσεως περί παραχωρήσεως δικαιώματος αναζητήσεως και εκμεταλλεύσεως λιγνίτου» (ΦΕΚ504/Α/23.11.1939). Για τη σύμβαση βλ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σελ. 193.

⁵⁹⁹ Α. Ν. 2551, ΦΕΚ293/Α/16.9.1940.

βραδύ ρυθμό, γιατί η Γερμανία που βρίσκεται ήδη σε εμπόλεμη κατάσταση, δυσκολεύεται να παραδώσει το παραγγελθέν υλικό.⁶⁰⁰

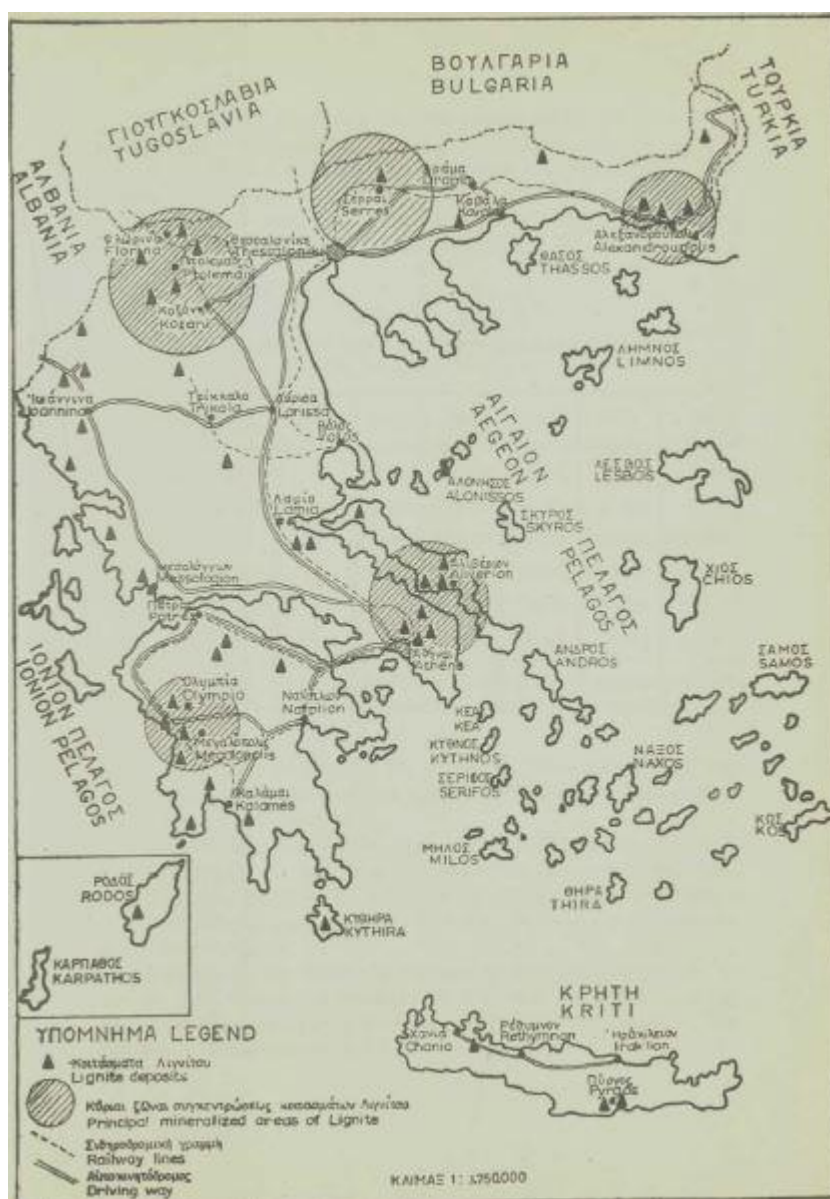
Με την τριπλή κατοχή στην Ελλάδα και την καταλήστευση των εθνικών της πόρων και αργότερα με τον Εμφύλιο η κατάσταση γίνεται απελπιστική. Μετά το 1949 όμως γίνεται μία μεγάλη προσπάθεια από την UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Association) για την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου της Ελλάδας.⁶⁰¹ Ο λιγνίτης θα αναλάβει το χρέος να χρησιμοποιηθεί ως στρατηγικό ορυκτό για τον εξηλεκτρισμό της χώρας.⁶⁰² Το 1951 ξεκινάει η συστηματική εκμετάλλευση του υπόγειου ορυχείου του Αλιβερίου (Εύβοια), το 1955 η εκμετάλλευση του λεκανοπεδίου της Πτολεμαΐδας στη ΒΔ. Μακεδονία που κατέχει τα μεγαλύτερα αποθέματα λιγνίτη στον ελλαδικό χώρο και το 1961 ξεκινά η εκμετάλλευση της λεκάνης της Μεγαλόπολης (Πελοπόννησος). Ακολουθεί χάρτης του καθηγητή του ΕΜΠ, Σταύρου Κατράκη, που περιλαμβάνει τις λιγνιτοφόρες περιοχές της Ελλάδας. Οι περιοχές αυτές όσον αφορά τη Μακεδονία και τη Θράκη είναι ίδιες με αυτές στις οποίες θα αναφερθούμε αναλυτικά. Η μόνη περιοχή που δεν εμφανίζεται στον χάρτη του 1965 είναι η περιοχή της Δράνιστας στην Πιερία.

⁶⁰⁰ Βλ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σελ. 193-94.

⁶⁰¹ Βλ. Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών – ΟΥΝΡΡΑ – Αποστολή Ελλάδος, Επιτροπή Αξιοποιήσεως Πλουτοπαραγωγικών Πόρων Ελλάδος, Υποεπιτροπή Ορυκτού πλούτου, *Ο Ορυκτός πλούτος της Ελλάδος*, [1947].

⁶⁰² Βλ. Νίκος Σ. Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991.

Χάρτης 4.1. Οι λιγνιτοφόρες περιοχές της Ελλάδας

Πηγή: Σταύρου Δ. Κατράκη, *Ο ορυκτός πλούτος και η οικονομική ανάπτυξεις της χώρας*, Αθήνα 1965 (χάρτης 12).

Σήμερα πλέον γίνεται λόγος για άλλα προβλήματα, περιβαλλοντικά, για ανάπλαση της φύσης, για αποκατάσταση και αναβάθμιση του περιβάλλοντος στα ορυχεία κλπ.⁶⁰³

⁶⁰³ Το 2010 εκδόθηκε επετειακό φωτογραφικό άλμπουμ από τη ΔΕΗ. ΔΕΗ, 1950-2010: εξορύσσοντας το φως ... μνήμες και εικόνες από λιγνίτη, 2010.

Ανακεφαλαιώνοντας ο λιγνίτης ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα είχε απασχολήσει τον ορυκτολόγο Ανδρέα Κορδέλλα. Αυτός πίστευε ότι η Ελλάδα θα παρέμενε για πάντα υποτελής στη Μ. Βρετανία τη στιγμή που εισήγαγε από αυτήν λιθάνθρακα. Δεν παρέλειψε όμως να αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του Γαλλο-πρωσικού πολέμου είχε χρησιμοποιηθεί ο εγχώριος λιγνίτης. Αυτό το γεγονός θα επαναληφθεί και στους δύο παγκοσμίους πολέμους κατά τον 20ό αιώνα. Όμως η αλήθεια είναι ότι μόλις τελείωναν οι πόλεμοι – και εδώ ασχολούμαι ιδίως με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι Άγγλοι και Γάλλοι σύμμαχοι προέβησαν στην εκμετάλλευση λιγνιτωρυχείων στην Μακεδονία – επανέκαμπτε η εισαγωγή λιθάνθρακα από τη Βρετανία λόγω της καλύτερης τιμής, της ανώτερης ποιότητας και της συνήθειας που είχαν αποκτήσει οι καταναλωτές.

Οι μηχανικοί με τον Πολυτεχνικό Σύλλογο και το επίσημο όργανό τους, το περιοδικό «Αρχιμήδης» θα προχωρήσουν σε όλη την περίοδο που μας απασχολεί στην διενέργεια δημοσίων συζητήσεων και στη συγκρότηση σχετικών επιτροπών – όπου εκπροσωπούνται και οι κυβερνητικοί κύκλοι. Τελικά ο μόνος νόμος, ο οποίος θα περιοριστεί στο να παραχωρήσει ατέλειες στους ιδιοκτήτες λιγνιτωρυχείων, θα δημοσιευτεί το 1930 χωρίς όμως να αποδώσει εξαιρετικά αποτελέσματα. Η κατάσταση φαίνεται ότι δεν είχε αλλάξει ουσιαστικά από το 1918 όταν είχε εμφανιστεί η πρώτη μονογραφία αποκλειστικά αφιερωμένη στους λιγνίτες του επιθεωρητή Μεταλλείων, Ιωάννη Σολωμού μέχρι την δεκαετία του 1930. Μέχρι τότε μάλιστα δεν είχε πραγματοποιηθεί καμία γεωλογική μελέτη η οποία να επιβεβαιώνει την ύπαρξη σχετικών κοιτασμάτων. Τελικά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, θα μετακληθεί ο Γερμανός ειδικός της Μεταλλουργικής Ακαδημίας του Φράιμπουργκ, Κέγκελ, ο οποίος θα αποφανθεί ότι τα πιο σημαντικά κοιτάσματα λιγνιτών της Ελλάδος βρίσκονταν στην Πτολεμαΐδα.

4.2.1. Λιγνιτωρυχεία στη Μακεδονία

Στην Μακεδονία την εποχή που εξετάζουμε υπάρχουν τρεις περιοχές με εκμεταλλεύσιμα λιγνιτωρυχεία:

Α) στην περιφέρεια ΒΔ. Μακεδονίας (1. Ν. Φλωρίνης: α. Βεύης και Αμυνταίου, β. Αχλάδας, 2. Ν. Κοζάνης: Γαλδάδες ...)

Β) στην περιφέρεια Πιερίας (1. Δράνιστα, 2. Ελατοχώρι)

Γ) στην περιφέρεια Σερρών - Παγγαίου (Σερρών: 1. Περδικάρη, 2. Παπαντωνίου «Ταχτα-μπιτ», 3. Χατζηδήμου). Εθνικό λιγνιτωρυχείο Τσερέπλιανης (=λιγνιτωρυχεία Παγγαίου)

4.2.1.1. Περιφέρεια ΒΔ. Μακεδονίας – Ν. Φλώρινας

1. Λιγνιτωρυχεία Μπάνιτσας (Βεύης) – Σόροβιτς (Αμυνταίου)

Ανάμεσα στη λίμνη του Οστρόβου (σημ. λίμνη Βεγορίτιδα) και της Φλώρινας (σημ. λίμνη Πετρών) παρουσιάζεται μικρή λεκάνη που επεκτείνεται βόρεια μέχρι το λεκανοπέδιο Μοναστηρίου (σημ. Bitola, Β. Μακεδονία) και νότια μέχρι την Κοζάνη. Στο μέσο βρίσκονται νεογενή στρώματα. Μεταξύ αυτών υπάρχουν και λιγνιτοφόρα στρώματα. Όπως αναφέρει ο Σολωμός είναι γνωστά δύο λιγνιτωρυχεία: της Μπάνιτσας και της Αχλάδας.⁶⁰⁴ Από την εποχή της ύστατης Οθωμανικής κυριαρχίας υπήρχε μόνο μία αίτηση άδειας εκμετάλλευσης κατά το έτος 1901 για το λιγνιτωρυχείο της Μπάνιτσας από τον Ζεϊνίλ – Αβδεδίν – Σιακήρ, στον οποίο χορηγήθηκε άδεια τελικά στις 17.1.1908. Δεν υπήρχε όμως φιορμάνι και γι αυτό δεν αναφέρεται στις παραχωρήσεις του 1916.⁶⁰⁵

Η θέση του λιγνιτωρυχείου της Μπάνιτσας ήταν ευνοϊκή καθότι βρισκόταν σε απόσταση 4 χλμ. Ν. του σιδηροδρομικού σταθμού Μπάνιτσας (χλμ. 178,5 της γραμμής Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου). Μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για μεταφορά επίσης η αμαξιτή οδός που από την Μπάνιτσα οδηγεί στο γειτονικό Εξή-Σου (σημ. Ξινό Νερό). Μέχρι την εποχή που γράφει ο Σολωμός δεν είχε διενεργηθεί καμία εκμετάλλευση. Όπως είδαμε στην διαπραγμάτευση των

⁶⁰⁴ Βλ. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, *Ελληνικοί λιγνίται*. Έκθεσις Ιω. Σολωμού, επιθεωρητού των Μεταλλείων, Αθήνα 1918: σελ. 119-121.

⁶⁰⁵ Βλ. ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, *Παραχωρήσεις Μεταλλείων, τ. Β΄, Επτάνησος – Πελοπόννησος – Κυκλάδες και Νέαι Χώραι*, Αθήνα 1916.

εθνικών μεταλλείων με το Ν. 530/1914 τα λιγνιτωρυχεία έχουν κηρυχθεί εθνικά και έτσι το 1918, επειδή η ισχύς του νόμου έχει παραταθεί, το λιγνιτωρυχείο Μπάνιτσας προορίζεται για εκμετάλλευση από το Κράτος.⁶⁰⁶ Τα όρια του λιγνιτωρυχείου καθορίζονται ως εξής: *Προς Ανατολάς* λίμνη Οστρόβου, από των εκβολών του ποταμού παρά το Νοβιγκράτ μέχρι της θέσεως Μπάνια. *Προς Βορράν* δημοσία οδός από της θέσεως Μπάνια επί της λίμνης Οστρόβου μέχρι του χωρίου Γκορνίτσοβα και εκείθεν τεθλασμένη δια των χωρίων Ζαμπέρδανι και Ρόσνα. *Προς Δυσμάς* τεθλασμένη δια των χωρίων Ρόσνα, Βαρτολόμ, Λεσκοβέτς, Νεγκόβανι, Σπάνιτσα και *Προς Νότον* τεθλασμένη δια των χωρίων Σπάνιτσα, Γιουλούντσι, Ελεβας, και ο εκείθεν διερχόμενος ποταμός μέχρι της λίμνης Οστρόβου.⁶⁰⁷ Η εκμετάλλευση θα διεξαχθεί ή απευθείας από το Κράτος ή με εργολαβία βάσει προκήρυξης δημοπρασίας από το Υ.Ε.Ο. Στην δεύτερη περίπτωση η ανάθεση θα γίνει είτε με ποσοστό επί της αξίας του εξορυσσόμενου ορυκτού ανά τόνο ή επί τη βάσει ορισμένης τιμής ανά τόνο. Την επόμενη χρονιά με 2 επιπλέον νόμους δίνονται σε εκμετάλλευση με τον ίδιο τρόπο ακόμη δύο λιγνιτωρυχεία.⁶⁰⁸

Οι πρώτοι που προέβησαν σε εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου της Μπάνιτσας ήταν οι Γάλλοι της Στρατιάς της Ανατολής στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Μάλιστα αυτοί είχαν προχωρήσει στη διάνοιξη από την αρχή του 1917, πέντε στοών που αργότερα τις μείωσαν σε δύο. Αυτά αναφέρει και ο Γεωργαλάς στα πορίσματα της Επιτροπής των Κανσίων του 1919.⁶⁰⁹ Η βασική πηγή σύμφωνα με τα λεγόμενα του Γεωργαλά είναι ημιεπίσημες πληροφορίες και ο μηχανικός – μεταλλειολόγος στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας - και μετέπειτα επιθεωρητής Μεταλλείων Β΄ περιφέρειας -, Ν.

⁶⁰⁶ «Περί ενεργείας μεταλλευτικών ερευνών και δοκιμαστικών εκμεταλλεύσεων δια λογαριασμόν του Κράτους εν τη περιφέρειά Μπανίτσης του νομού Φλωρίνης», ΦΕΚ204/Α/21.9.1918.

⁶⁰⁷ Από τα αναφερόμενα τοπωνύμια δεν αναγνωρίζουμε σήμερα κανένα επειδή οι οικισμοί αυτοί μετονομάστηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα στα πλαίσια επίλυσης ενός κατά βάση πολιτικού ζητήματος. Αυτό είχε ανακύψει ήδη από την αρχή της δημιουργίας του ελληνικού βασιλείου, αλλά η ανάγκη για εδαφική και πληθυσμιακή κατοχύρωση των «Νέων Χωρών» ήταν αυτή που έδωσε το έναυσμα για την οριστική επίλυση του τοπωνυμικού ζητήματος μετά τους Βαλκανικούς πολέμους. Βλ. Ελένη Κυραμαργίου, «Καινουργία ονόματα – καινούργιος χάρτης: οι μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας, 1909-1928», *Τα Ιστορικά*, τ. 52 (Ιούνιος 2010): σελ. 3-26. Ειδικά για το Νομό Φλώρινας με κατάλογο που περιλαμβάνει την παλιά, την νέα ονομασία και το ΦΕΚ μετονομασίας βλ. Ανδρομάχη Σολάκη – Ιφιγένεια Βαμβακίδου, «Μετονομασίες οικισμών στην περιοχή της Φλώρινας στις αρχές του 20ού αιώνα: ιστορικές αναγνώσεις», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 25 (2013): σελ. 221-229.

⁶⁰⁸ «Περί ενεργείας μεταλλευτικών ερευνών και δοκιμαστικών εκμεταλλεύσεων λιγνίτου εν τη περιφέρειά Μπάνια του νομού Φλωρίνης» και «Περί ενεργείας μεταλλευτικών ερευνών και δοκιμαστικών εκμεταλλεύσεων λιγνίτου εν τη περιφέρειά Ρόσνα του νομού Φλωρίνης», ΦΕΚ 119/Α/31.5.1919.

⁶⁰⁹ Βλ. Γ. Γεωργαλάς (επιμ.), *Επιτροπή επί των Κανσίων. Πορίσματα, εκθέσεις και υπομνήματα του μεταλλευτικού τμήματος αυτής*, Αθήνα 1920: σ. 55-57.

Ρουσσάκης. Ο Ρουσσάκης ήταν η πηγή που είχε χρησιμοποιήσει προηγουμένως και ο Ιωάννης Σολωμός.

Το 1920 με νόμο επιτρέπεται στον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας η υπογραφή σύμβασης με μία εταιρία με το όνομα «Εταιρεία Ερεύνης και Μελετών χρησιμοποιήσεως του λιγνίτου» Ο. Ε. για την εκμετάλλευση του εθνικού λιγνιτωρυχείου Μπανίτσης με υποχρέωση ετήσιας εξόρυξης 500.000 τόνων λιγνίτη.⁶¹⁰ Η παραχώρηση θα έχει 50ετή ισχύ, αλλά δεν έχουν μείνει στοιχεία για τη συγκεκριμένη επιχείρηση. Προφανώς όπως και σε άλλες περιπτώσεις δεν υπογράφηκε καν η σύμβαση. Στο Αρχείο της ΕΜΒΕ όμως υπάρχουν δελτία πληροφοριών μεταλλευτικής κίνησης του μεταλλείου για τα έτη 1920 και 1921 με εκμεταλλευτές τον Δ. Κ. Διαμαντόπουλο, μηχανικό μεταλλείων⁶¹¹ και τον Δ. Πέζαρη δυνάμει συμβολαίου με το Κράτος της 11.3.1920 εξάμηνης ισχύος, το οποίο παρατείνεται για άλλους 9 μήνες και φαίνεται ότι πραγματοποιούνται εργασίες. Γίνεται και αναφορά σε εγκαταστάσεις των Γάλλων κατά το χρονικό διάστημα 1914-20. Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1920 απασχολήθηκαν 20 εργάτες και το επόμενο εννιάμηνο μόλις 10. ⁶¹² Σε εκτέλεση της υπ' αριθ. 5590/13.2.1921 υπουργικής διαταγής ο Νικόλαος Ρουσσάκης, επιθεωρητής μεταλλείων, συντάσσει έκθεση «περί της αξίας και της χρησιμότητας των εγκαταστάσεων του παρά το Ορέχοβον τμήματος του εθνικού λιγνιτωρυχείου Μπανίτσης». Σε αυτή την έκθεση ο Ρουσσάκης αναφέρει την ύπαρξη μονίμων και κινητών εγκαταστάσεων συνολικής αξίας 516.500 δρχ. Και καταλήγει :

Το Ορέχοβον είναι το μόνον λιγνιτωρυχείον εν Μακεδονία όπερ έχει το μέγα πλεονέκτημα του να συνδέηται απ' ευθείας μετά των μεγάλων σιδηροδρομικών αρτηριών της Μακεδονίας δια μεγάλης στερεάς γραμμής.

Κέκτηται δίκτυον Ντεκοβίλ άριστα διευθετημένον λίαν στερεώς και ασφαλώς εγκαταστημένον και απηλλαγμένον των διαφόρων φυσικών διαταράξεων. Η σύνδεσις δια μεγάλης γραμμής των αποθηκών του λιγνίτου μετά των σιδ.

⁶¹⁰ Ν. 2187, εις ΦΕΚ125/Α/8.6.1920. Γίνεται αναφορά σε αυτήν την αμερικανική εταιρία και σε άρθρο στην εφημερίδα *Μακεδονία*, 16.12.1932. Σύμφωνα με την εφημερίδα «Αλλ' επήλθεν η εθνοσωτήριος 1^η Νοεμβρίου και οι Αμερικανοί ... ετράπησαν εις φυγήν.»

⁶¹¹ Ο Δημήτριος Κωνσταντίνου Διαμαντόπουλος αποφοίτησε το 1911 από την École Speciale des Arts et Manufactures et des Mines της Λιέγης. Από τις αρχές του καλοκαιριού του 1916 μέχρι το καλοκαίρι του 1917 είχε εργαστεί στο λιγνιτωρυχείο της Πραστοβάς στη Μάνη του Ν. Καζαντζάκη μαζί με τον Γεώργιο Ζορμπά, γνωστό ως ανθρακωρυχείο Καρδαμύλης. Βλ. Γιάννη Αναπλιώτη, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*, εκδ. Δρόμων, 2003²: σελ. 35, 84 και <https://engineers.ims.forth.gr/>

⁶¹² ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 815. «Δελτίον πληροφοριών περί των κατά το 1920 μεταλλευτικών εργασιών. Μεταλλείον Λιγνιτωρυχείου Μπανίτσης. Εκμεταλλευτής Δ. Κ. Διαμαντόπουλος και Πέζαρης. Νομός Φλωρίνης. Τοποθεσία Μπάνιτσα. Συμβόλαιον μετά του Κράτους 11 Μαρτίου 1920 δι' έξ μήνας» και «Δελτίον πληροφοριών περί των κατά το 1921 μεταλλευτικών εργασιών. Μεταλλείον Λιγνιτωρυχείου Μπανίτσης...Τρίμηνος και εξάμηνος παράτασις αρχικού συμβολαίου 11 Μαρτίου 1920».

Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου και η διευθέτησις των αποθηκών τούτων πληρουμένων και κινουμένων λιγνίτου δια μόνης της βαρύτητος αποτελούσι μεταφορικά εφόδια αναμφισβητήτου αξίας δια την ευκολίαν, την ταχύτητα και την οικονομίαν της εκμεταλλεύσεως.

Η λιθόκτιστος αποθήκη λιγνίτου εξαιρέτου στερεότητος είνε εν μέσον άριστον συγκεντρώσεως του λιγνίτου επιτρέπον την άνευ διακοπής εκμετάλλευσιν και την κανονικότητα της μεταφοράς.

Αι ασβεστοκάμινοι αποτελούσιν επίσης κεφάλαιον μεγίστης σπουδαιότητος επιτρέπουσαι την κατά μέγα μέρος χρησιμοποίησιν επί τόπου του λιγνίτου και παραγωγήν εις συμφέρουσιν και μη συναγωνίσιμον τιμήν ασβέστου, εν συνδυασμώ με τον εξαίρετον προς τούτο παρακείμενον όγκον ασβεστολίθου.

Τα οικήματα ολίγον τι επισκευαζόμενα δύνανται να χρησιμοποιηθώσι κάλλιστα, δι όν σκοπόν υπάρχουσιν....

Εν συνόψει άπασαι αι εγκαταστάσεις εισί χρησιμόταται εις καλήν κατάστασιν και έτοιμοι προς απόδοσιν.

Εις τα ανωτέρω προσθετέον ότι η γενική εντύπωσίς μου είνε ότι διαρκής μέριμνα κατεβλήθη και καταβάλλεται υπό των Δ. Πέζαρη και Δ. Διαμαντοπούλου δια την όσο ένεστι καλήν συντήρησιν και προστασίαν των εγκαταστάσεων τούτων, όσον και δια την κατά τους κανόνες της τέχνης εκμετάλλευσιν του στρώματος του λιγνίτου.

Περαιτέρω δυνατή πρόχειρος εκμετάλλευσιν. ... (αφού δίνονται τεχνικές οδηγίες για την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευσιν) Τοιαύται όμως πρόχειροι εκμεταλλεύσεις μόνον εις έμπειρον και ευσυνείδητον εκμεταλλευτήν είνε δυνατόν να ανατεθώσι, όστις θα συνεμορφούτο προς τους κανόνες τούτης της τέχνης, διότι άλλως θα υπήρχε κίνδυνος αρπακτικής ίσως μόνον εξορύξεως άνευ διευθετήσεως, ως ανωτέρω είπομεν, των έργων εις τρόπον ώστε κατά το μέλλον της εκμεταλλεύσεως να υποφέρει και κίνδυνος αναφλέξεως του στρώματος να υπάρξη.⁶¹³ Παρατείνεται επί ένα εξάμηνο μέχρι τις 10.6.1922 η μίσθωση στους Δ. Διαμαντόπουλο και Πέζαρη.⁶¹⁴ Φαίνεται ότι γίνεται και εξόρυξη με κάποιους έκτακτους εργολάβους για τις ανάγκες των κατοίκων των όμορων χωριών. Επίσης ο επιθεωρητής μεταλλείων, Νικόλαος Πάτσης,⁶¹⁵ προτείνει να μεταφέρεται λιγνίτης στην Θεσσαλονίκη, αλλά και άσβεστος, τα οποία έχουν τη

⁶¹³ ΕΜΒΕ, Μ354. Έκθεση του επιθεωρητή Μεταλλείων Ν. Ρουσάκη, 22.3.1921.

⁶¹⁴ ΕΜΒΕ, Μ354. 73348/20.12.1921 υπουργική απόφαση. Αναφέρεται το συμβόλαιο 47460/1921 του συμβολαιογράφου Αθηνών Π.Κ. Γενεβέλλη.

⁶¹⁵ Ο Νικόλαος Ανδρ. Πάτσης (Ναύπλιο, 1876-1949) αποφοίτησε από την Μεταλλευτική Ακαδημία του Κλάουσταλ. Ανήκει στους μηχανικούς που εναλλάσσονται μεταξύ απασχόλησης στο Δημόσιο και στις ιδιωτικές επιχειρήσεις. Υπήρξε επιθεωρητής Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. (1918-22). Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλόγα της γης*, σελ. 157, 312.

δυνατότητα να πωλούνται σε ανταγωνιστική τιμή, καθώς πρόκειται για υλικά απαραίτητα για την ανοικοδόμηση της πόλης.⁶¹⁶

Το 1922 δημοσιεύεται ένα ακόμη Β. Δ. σύμφωνα με το οποίο θα δοθεί σε εργολαβική εκμετάλλευση το λιγνιτωρυχείο Μπάνιτσας στο σύνολό του ή τμηματικά – αυτή τη φορά για μία 25ετία – μετά από δημοπρασία. Ιδιαίτερως θα αναφερθούμε στο άρθρο 14 του Β. Δ.: «Μεταβίβασις των δικαιωμάτων εκ της εργολαβίας, εξαιρουμένης της περιπτώσεως συστάσεως Ανωνύμου Εταιρείας, δεν επιτρέπεται ει μη κατόπιν προηγηθείσης εγκρίσεως του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας. Εν τη περιπτώσει της συστάσεως Ανωνύμου Εταιρείας, τα μεταβιβαζόμενα δικαιώματα ως εισφορά εκτιμώνται κατ' αξίαν, συμφώνως προς τας σχετικές διατάξεις περί ανωνύμων εταιρειών. Η τοιαύτη Εταιρεία δέον να η ελληνική, έχουσα έδραν εν Αθήναις ή Θεσσαλονίκη, τα δε μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου οφείλουσι να ώσι, τουλάχιστον κατά το ½ πλέον ενός, Έλληνες πολίται.»⁶¹⁷ Συμφωνεί με το πνεύμα αυτού του νόμου και ο Νικ. Πάτσης. Σε έκθεσή του είχε δηλώσει ότι υπάρχουν τρία λιγνιτωρυχεία για τα οποία αξίζει να γίνει λόγος και είναι αυτά τα οποία είχαν εκμεταλλευθεί οι Σύμμαχοι. Συγκεκριμένα το της Ορέχοβας (=Μπάνιτσα), του Νόβιγραδ (=Αμύνταιο) και του Κρούσογραδ (=Αχλάδα). Ο ίδιος είχε αποσταλεί στα τρία λιγνιτωρυχεία για να γνωμοδοτήσει σχετικά με το μέλλον της εκμετάλλευσής τους. Θεωρεί ότι μετά την επωφελή εκμετάλλευση από τους εργολάβους για πάνω από τρία χρόνια – και εννοεί τους Διαμαντόπουλο και Πέζαρη, είναι απαραίτητο το λιγνιτωρυχείο να χρησιμοποιηθεί επωφελέστερα και «υπέρ του Δημοσίου και υπέρ της Κοινωνίας εν γένει». Προτείνει δε την σύσταση ανώνυμης μετοχικής εταιρίας με ονομαστικό κεφάλαιο 3.000.000 δρχ. σε μετοχές από τις οποίες μετοχές αξίας 1.000.000-1.500.000 δρχ. θα λάβει το Δημόσιο αντί μισθώματος.⁶¹⁸ Η Υπηρεσία Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. προχώρησε στις 28 Απριλίου 1923 σε κατάσχεση υλικών και εγκαταστάσεων από το λιγνιτωρυχείο και ο Διαμαντόπουλος αφού πρώτα στράφηκε προς την Γαλλική Πρεσβεία, μετά στράφηκε προς το Υπουργείο Εξωτερικών ζητώντας με αίτησή του την διαμεσολάβησή τους. Η απάντηση του Υπουργείου ήταν ότι το θέμα έχει προωθηθεί στο Δικαστικό Τμήμα του Υπουργείου Οικονομικών, το οποίο θα αποφανθεί με το Νομικό του Συμβούλιο σχετικά με το αν οι γαλλικοί τίτλοι ιδιοκτησίας είναι νόμιμοι και αν ο

⁶¹⁶ ΕΜΒΕ, Μ354. 24871/5271/Θεσσαλονίκη, 24.11.1922. Ακριβές αντίγραφο από τον Ρουσσάκη τηλεγραφήματος του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας.

⁶¹⁷ Β.Δ. «Περί εκδόσεως υπό όρους εις ολικήν ή τμηματικήν εργολαβικήν εκμετάλλευσιν του δια του υπό 5 Δεκεμβρίου (Sic!) 1918 Β. Διατάγματος εξαιρεθέντος της παραχωρήσεως λιγνιτωρυχείου Μπανίτσης» εις ΦΕΚ49/Α/31.3.1922.

⁶¹⁸ ΕΜΒΕ, Μ354. Έκθεση Νικολάου Πάτση περί του εθνικού λιγνιτωρυχείου Βεύης. Θεσσαλονίκη, 19.5.1922.

Διαμαντόπουλος δικαιούται αποζημίωσης.⁶¹⁹ Δεν γνωρίζουμε την τελική έκβαση της απόφασης.

Πάντως το 1924 προκηρύσσεται δημοπρασία για τα λιγνιτωρυχεία που τώρα πλέον ορίζονται ως δύο: α) της Μπάνιτσας, 70 χιλιάδων στρεμμάτων και β) του Σόροβιτς, 32 περίπου χιλιάδων στρεμμάτων. Η διάρκεια της σύμβασης ορίζεται στα 25 έτη.⁶²⁰ Το λιγνιτωρυχείο της Μπάνιτσας κατοχυρώνεται στον Αντώνιο Μητρέντζο⁶²¹ και αυτό του Σόροβιτς στον Δ. Διαμαντόπουλο.⁶²² Στην Α' Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης ο «ρέκτης επιχειρηματίας» Μητρέντζος θα εκθέσει δείγμα από τον λιγνίτη του ορυχείου του.⁶²³ Μέχρι το έτος 1930 όταν τελικά θα κηρυχθεί έκπτωτος ο Μητρέντζος, θα προκύψουν πολλά προβλήματα εξαιτίας της συμπεριφοράς του.

Το 1926 ο δικηγόρος Φλώρινας Γ. Μόδης⁶²⁴ αποστέλλει επιστολή στον Γενικό Διοικητή (Μακεδονίας) σχετικά με τον εργολάβο Μητρέντζο, ο οποίος δεν αποδίδει λιγνίτη στις γειτονικές κοινότητες και ζητά να μεταβεί στη Βεύη ένας από τους μεταλλειολόγους της Επιθεώρησης Μεταλλείων, ο Ρουσσάκης ή ο Παπαδάκης⁶²⁵ ή κάποιος τρίτος ώστε να καθοριστεί η τιμή παραγωγής. Καταλήγει λέγοντας «Το ζήτημα ενδιαφέρει τόσο τον κόσμο αλλά και τα δάση τα οποία άλλως θα πάθουν νίλα.»⁶²⁶ Ακολουθεί τηλεγράφημα για το ίδιο θέμα του Μόδη: «Επειδή δεν αφίχθη μεταλλειολόγος μηχανικός...» Έχει επίσης προκύψει

⁶¹⁹ Βλ. ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ, ΚΥ, 1923/35.1. Αίτηση του Δ. Διαμαντόπουλου προς το ΥΠΕΞ, 28.4.1923. Διαβιβαστικό της αίτησης από το Τμήμα Δ' του ΥΠΕΞ προς το Υ.Ε.Ο., Α.Π. 25421/3.9.1923. Απάντηση του Υ.Ε.Ο., Τμήμα Ιδ. Εκμεταλλεύσεων προς το ΥΠΕΞ, Τμήμα Δ' σχετικά με την ανωτέρω αίτηση, Α.Π. 49574/8.9.1923.

⁶²⁰ Δ. «Περί δημοπρασίας λιγνιτωρυχείων Μπάνιτσας και Σόροβιτς», ΦΕΚ140/Α/23.6.1924.

⁶²¹ ΕΜΒΕ, Μ354, συμβόλαιο 20505/28.2.1925 του συμβολαιογράφου Αθηνών Θεοδώρου Α. Τσάκωνα με τη σύμπραξη του συναδέλφου του Κωνσταντίνου Θεοχ. Ασπρομάλλη. Σύμβαση δρχ. 668.000 δρχ. προς τον Αντώνιο Γ. Μητρέντζο, μηχανικό επιχειρηματία, κάτοικο Θεσσαλονίκης σχετικά με το λιγνιτωρυχείο Βεύης.

⁶²² ΕΜΒΕ, Μ352, συμβόλαιο 20300/5.11.1924 του συμβολαιογράφου Αθηνών Θεοδώρου Α. Τσάκωνα. Σύμβαση του μηχανικού μεταλλείων Δ. Διαμαντόπουλου, κατοίκου Θεσσαλονίκης και προσωρινά Αθηνών, έναντι μισθώματος 10.000 χρυσών δρχ. ετησίως σχετικά με το τμήμα του Αμυνταίου του λιγνιτωρυχείου Βεύης.

⁶²³ Βλ. Μακεδονία, 17.10.1926.

⁶²⁴ Ο Γεώργιος Μόδης (1887-1975), γεννήθηκε στο Μοναστήρι της Πελαγονίας και συμμετείχε ενεργά στο Μακεδονικό Αγώνα. Σπούδασε Νομική στην Αθήνα και εμπορικές επιστήμες στην Ακαδημία Όθωνος Ρουσσοπούλου. Υπήρξε για σειρά ετών βουλευτής Φλωρίνης, Νομάρχης Φλωρίνης, κατόπιν Γενικός Διοικητής Ηπείρου (1932-1933) και Γενικός Διοικητής Μακεδονίας, Υπουργός εσωτερικών και υφυπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου. Έγραψε τις αναμνήσεις του από τον Μακεδονικό Αγώνα. Βλ. Μυρτώ Πυροβέτση – Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμέλεια), *Γεώργιος Μόδης: Αναμνήσεις*, εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2004.

⁶²⁵ Ο Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (Κίεβο 1880-1962) ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Ανωτάτη Μεταλλειολογική Ακαδημία της Αικατερίνης Β', στην Πετρούπολη. Εργάστηκε σε μεταλλουργεία και ανθρακωρυχεία της Ρωσίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πριν εισέλθει στην Επιθεώρηση Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. το 1923. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλόγα της γης*, σελ. 153, 312.

⁶²⁶ ΕΜΒΕ, Μ354, επιστολή του Γ. Μόδη προς τον Γ.Δ. Μακεδονίας (5.10.1926).

διαφωνία μεταξύ του Μητρέντζου και της Διεύθυνσης Κρατικών Σιδηροδρόμων σχετικά με την κυριότητα μιας αιχμής στο χιλ. 176 της γραμμής Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου. Το ίδιο σημείο διεκδικεί και ο πρώην εκμεταλλευτής του λιγνιτωρυχείου, Διαμαντόπουλος. Σύμφωνα με ανακρίσεις που διεξήγαγε ο Νομάρχης Φλώρινας, αυτό το σημείο δεν ανήκει σε κανέναν από τους δύο, αλλά στο Δημόσιο. Τελικά ο Νομικός Σύμβουλος του Κράτους Αναγνωστόπουλος αναφέρει στο Υ.Ε.Ο. ότι αφού το μεταλλείο ανήκει στο Δημόσιο και τα παρακολουθήματά του επίσης ανήκουν στο Δημόσιο. «Τέλος οι περί ων πρόκειται Πέζαρης και Διαμαντόπουλος δεν δύνανται ουδέ ως διοικηταί αλλοτρίων αξιώσωσι παρά του Δημοσίου τα παρά αυτών καταβληθέντα προς τας εν Μακεδονία Συμμαχικάς αρχάς δια την αγοράν των εν λόγω εγκαταστάσεων, διότι δεν συντρέχει περίπτωσις διοικήσεως αλλοτρίων εν προκειμένω.»⁶²⁷

Το 1928 είναι η σειρά των εργατών να παραπονεθούν.⁶²⁸ Ο Ρουσάκης την επόμενη χρονιά ενημερώνει την ΓΔΜ για την επιχείρηση του Μητρέντζου,⁶²⁹ και όπως φαίνεται ενημερώνει και τον Βενιζέλο για τα παράπονα των κατοίκων της Βεύης εναντίον του Μητρέντζου ότι α) τους πήρε χωράφια χωρίς να τους αποζημιώσει και β) ότι ενώ είναι υποχρεωμένος να τους παραδίδει κατά τη διάρκεια των μηνών Οκτωβρίου – Δεκεμβρίου 250 τόνους λιγνίτη έναντι 209 δρχ./τόνο, αυτός προβάλλει διάφορες δικαιολογίες για να τους πωλήσει το λιγνίτη με υπερβολική τιμή κατά το μήνα Δεκέμβριο.⁶³⁰ Την επόμενη χρονιά είναι ο Μητρέντζος αυτός που υποβάλλει αναφορά προς τον πρωθυπουργό και ζητά από τον Βενιζέλο να παρέμβει υπέρ του (τη στιγμή που ο ίδιος έχει κηρυχθεί έκπτωτος και έχει διαταχθεί νέα δημοπρασία). Χαρακτηριστικά αναφέρει: «Δυστυχώς απέβλεπον εις την περιαρπαγήν του μεταλλείου εκείνου, όπερ εγώ ανέδειξα, Γερουσιαστής τις και πρώην Υπουργός συνεργαζόμενος μετά μεγάλων και απλήστων επιχειρηματιών».⁶³¹ Την ίδια χρονιά είχε εμφανιστεί ένα ρήγμα στην περιοχή και παρόλες τις εκθέσεις του μηχανικού Παπαδάκη, ο οποίος είχε δεχτεί την άποψη του Μητρέντζου ότι επρόκειτο για σεισμικό ρήγμα αποστέλλεται στην Επιθεώρηση Μεταλλείων έκθεση του διευθυντή της Γεωλογικής Υπηρεσίας, Γ. Γεωργαλά και του γεωλόγου Ν. Λιάτσικα όπου

⁶²⁷ ΕΜΒΕ, Μ354. Ακριβές αντίγραφο απόφασης του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους.

⁶²⁸ ΕΜΒΕ, Μ354, επιστολή των εργατών του λιγνιτωρυχείου Βεύης προς τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας. Κοινοποιείται και στον Επιθεωρητή Μεταλλείων.

⁶²⁹ ΕΜΒΕ, Μ354, 913/11.10.1929. Το επόμενο σχετικό έγγραφο, 1190/31.12.1929, κοινοποιείται και στο Υ.Ε.Ο./Διεύθυνση Μεταλλείων.

⁶³⁰ Βλ. ΜΜ-ΑΕΒ – Φακ. 278-93. Σχέδιο επιστολής του Βενιζέλου προς το Υ.Ε.Ο. (6.12.1929).

⁶³¹ Ομοίως – Φακ. 233-25. Αναφορά του Αντ. Μητρέντζου προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με το ζήτημα της μίσθωσης του λιγνιτωρυχείου Βεύης (15.6.1930).

θεωρείται αιτία του ρήγματος η υπόγεια εκμετάλλευση που διενεργούσε ο Μητρέντζος.⁶³²

Όπως αναφέρει ο Χρήστος Χατζηιωσήφ⁶³³ με την εμφάνιση της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929 η κυβέρνηση αναγκάζεται να εκδώσει τον νόμο 4834/1930 «περί προστασίας του λιγνίτου», θεσπίζοντας φοροαπαλλαγές για τις λιγνιτικές επιχειρήσεις.⁶³⁴ Ο στόχος δεν φαίνεται να επιτυγχάνεται και το μόνο που παρατηρείται είναι μία μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τα λιγνιτωρυχεία της Παλαιάς Ελλάδας σε αυτά των Νέων Χωρών. Στη Μακεδονία εμφανίζεται η μόνη προσπάθεια με κάποια εμβέλεια. Φορέας της είναι το «Αγγλοελληνικό Συνδικάτο Λιγνίτου», που συγκροτείται το 1928 και που στρέφει την προσοχή του στη ΒΔ. Μακεδονία. Το 1929 το Συνδικάτο εκχωρεί τα δικαιώματά του στην Grecian Mining Company, στην οποία συμμετέχουν η Barclays Bank και έλληνες επιχειρηματίες του Λονδίνου.⁶³⁵ Αυτή η εταιρεία σύμφωνα με τα έγγραφα που βρίσκονται στο σχετικό φάκελο στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας (στο εξής ΙΑΕΤΕ) ιδρύθηκε στο Λονδίνο στις 6 Μαρτίου 1930.⁶³⁶ Πρόκειται για αγγλική εταιρεία η οποία έχει αποκτήσει δικαίωμα δικαιοπραξίας εν Ελλάδι σύμφωνα με νόμους του 19^{ου} αιώνα και σύμφωνα με μία συνθήκη εμπορίας και ναυτιλίας μεταξύ της Ελλάδας και της Μεγάλης Βρετανίας του 1926.⁶³⁷ Πληρεξούσιοι και αντίκλητοι της εταιρίας εν Ελλάδι ορίζονται οι κ. Κωνσταντίνος Ν. Γουλμής, κάτοικος Αθηνών⁶³⁸ και ο Ροβέρτος Τζαίμς Κάμπελ, έμπορος, κάτοικος Θεσσαλονίκης. Η εταιρεία, σύμφωνα με υπόμνημα που βρίσκεται στο ΙΑΕΤΕ⁶³⁹ κατείχε δύο λιγνιτωρυχεία στο Νομό Φλωρίνης, α) το λιγνιτωρυχείο Βεύης με δικαίωμα 50ετούς εκμετάλλευσης δυνάμει σύμβασης με το Κράτος κατόπιν δημοπρασίας που διενεργήθηκε την 17^η Φεβρουαρίου 1931, έκτασης 35.000 στρεμμάτων και δυνάμει συμβολαίου υπ' αριθ. 2.881/21.3.1931 του συμβ. Αθηνών Κωνσταντίνου Π.

⁶³² ΕΜΒΕ, Μ354. Έκθεση του Παπαδάκη για το λιγνιτωρυχείο Βεύης (5.4.1930) για επίσκεψη που έκανε στις 26-28.3.1930. Έκθεση Παπαδάκη της 3.5.1930. Έκθεση των Γεωργαλά – Λιάτσικα της 10.5.1930. Βλ. και *Μακεδονία*, 27.3.1930.

⁶³³ Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Αθήνα 1993, σελ. 191-192.

⁶³⁴ Προηγουμένως είχαν εμφανιστεί δημοσιεύματα στον Τύπο τα οποία ανακοίνωναν την υποβολή νομοσχεδίου στη Βουλή που θα ευνοούσε ιδιαίτερα τις βιομηχανίες που θα αποφάσιζαν να χρησιμοποιήσουν εγχώριο λιγνίτη. Βλ. *Μακεδονία*, 26.6.1926, *Οικονομολόγος των Αθηνών*, 22.5.1926 και *Μακεδονία*, 3.1.1927.

⁶³⁵ Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σελ. 192 σημ. 30.

⁶³⁶ ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-51.

⁶³⁷ Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Δελτίον Ανωτάτων Εταιρειών, 234/7.8.1930.

⁶³⁸ Κωνσταντίνος Ν. Γουλμής (1866-1963), νομικός και βοτανολόγος. Υπήρξε νομικός σύμβουλος της βρετανικής πρεσβείας στην Ελλάδα. Βλ. *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, Αθήνα 2001, τ. 19, σελ. 127. Ο ίδιος είχε υπάρξει και δικηγόρος του Α.Η. Jackson στην υπόθεση των μεταλλείων της Θράκης.

⁶³⁹ Βλ. παραπάνω.

Δημοπούλου και β) το λιγνιτωρυχείο Αμυνταίου έκτασης 32.000 στρεμμάτων. Το ως άνω δικαίωμα εκμετάλλευσης – για το λιγνιτωρυχείο Αμυνταίου – παραχωρήθηκε από τον Δ. Διαμαντόπουλο στην Grecian Mining and Development Co. Ltd. δυνάμει του υπ' αριθ. 21.960/21.2.931 συμβολαίου του συμβολαιογράφου Αθηνών Γ. Ζ. Κυριαζή. Στις 16.3.1931 ο μηχανικός Ν. Παπαδάκης της Επιθεώρησης Μεταλλείων δεν ήξερε ακόμη τίποτε για τη σύμβαση και έτσι όταν εμφανίστηκαν τρία άτομα λέγοντάς του ότι ήταν αντιπρόσωποι αγγλικής εταιρίας (ένας δικηγόρος Γουλιμής, κάποιος Ζερφός ή Ζερβός και ένας τρίτος) που θέλει να αναλάβει το μεταλλείο και ζήτησαν να το επισκεφθούν, αυτός ευγενικά αλλά κατηγορηματικά δεν τους το επέτρεψε.⁶⁴⁰ Ο υπουργός Εθνικής Οικονομίας Παναγής Βουρλούμης κοινοποιεί τα σχετικά με την σύμβαση στον Ρουσσάκη στις 24.3.1931 και ζητείται να δοθεί άδεια εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη του αντιπροσώπου τους, Robert Campbell, στον οποίο πρέπει να παραδώσουν το ορυχείο με πρωτόκολλο παράδοσης το ταχύτερο δυνατόν.⁶⁴¹ Στις 31.3.1931 ο Ρουσσάκης παραδίδει το λιγνιτωρυχείο και διαβάζουμε μία ιδιόχειρη σημείωση στο τέλος του πρωτοκόλλου: «Ο αντιπρόσωπος της εταιρίας Γκρήσιαν παραλαμβάνων το μεταλλείον παρατηρεί, ότι επί τινος σημείου αυτού, είχεν εκραγή πυρκαϊά αναφανείσα προ της παραλαβής αυτού. Επί της ως άνω παρατηρήσεως ο παραδίδων Ν. Ρουσσάκης αντιπαρατηρεί, ότι αύτη στερείται αξίας τινος, καθ' όσον το παρ'εμού παραδιδόμενον μεταλλείον, ευρίσκεται εν παντελώς καλή καταστάσει, διό και η εν λόγω παρατήρησις του αντιπροσώπου της ειρημένης εταιρίας τυγχάνει όλως περιττή.»⁶⁴²

Ο Βενιζέλος σε επίσκεψή του στην Αγγλία τον Ιούλιο του 1931 είχε αναφερθεί στην ανεπαρκή ηλεκτροδότηση της Θεσσαλονίκης και στην ακαταλληλότητα της χρησιμοποίησης των υδατοπτώσεων. Στην συνέχεια ανέφερε στη Βουλή ότι η κυβέρνηση θα δεχόταν με χαρά σχέδια που θα είχαν ως βασικό στοιχείο τους τη χρησιμοποίηση εγχώριου λιγνίτη – για την ηλεκτροδότηση της Θεσσαλονίκης. Τα βασικά λιγνιτωρυχεία της Μακεδονίας ήταν αυτά του Αμύνταιου και της Βεύης, τα οποία εκμεταλλευόταν η εν λόγω εταιρία και ο πρωθυπουργός στράφηκε στην εταιρεία H. Tollemache & Co., τους άγγλους ειδικούς στις εγκαταστάσεις τέτοιου είδους και αυτοί εκπόνησαν σχέδιο για θερμικό σταθμό 20.000 Kw με τη χρησιμοποίηση κονιοποιημένου λιγνίτη. Ο Sir John Stavridi, Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στο Λονδίνο (1903-1920), προσωπικός φίλος του Lloyd George, αλλά και Διοικητής της Ιονικής Τράπεζας (1920-1948), στους υπολογισμούς του ανέφερε ότι η τιμή του ρεύματος που θα

⁶⁴⁰ EMBE, M354, Αναφορά του Παπαδάκη της 17.3.1931.

⁶⁴¹ EMBE, M534, 19501/24.3.1931. Κοινοποίηση του Βουρλούμη προς την EMBE.

⁶⁴² EMBE, M354, Πρωτόκολλο παράδοσης παραλαβής του εθνικού λιγνιτωρυχείου Βεύης. 31.3.1931.

παραγόταν έτσι θα ήταν σημαντικά κατώτερη από την τιμή παραγωγής που έδιδε ο σταθμός της βελγικής εταιρίας που προμήθευε με ηλεκτρισμό την πόλη.⁶⁴³

Εικ. 4.4. Αμύνταιο. Στρώματα λιγνίτη στην επιφάνεια

Πηγή: Grecian Mining and Development Co. Ltd., *Προβλήματα καυσίμων ύλης εν Ελλάδι*, Λονδίνο [1931]

Η εταιρία προχωρεί σε μελέτες επί των λιγνιτών της Βεύης και του Αμυνταίου το καλοκαίρι του 1931 και ευρίσκεται σχέδιο σύμβασης μεταξύ της εταιρείας και του ελληνικού δημοσίου της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1931 στο Αρχείο Ελ. Βενιζέλου.⁶⁴⁴ Η εταιρία αναλαμβάνει την υποχρέωση να προβεί στη διενέργεια συστηματικής γεωλογικής εξέτασης της λιγνιτοφόρου περιοχής της ΒΔ.

⁶⁴³ Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη*, σελ. 192. Βλ. και Νίκου Σ. Παντελάκη, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1880-1956)*, Αθήνα 1991, σελ. 344-345. Ο Παντελάκης στην σελ. 361 του βιβλίου του αναφέρει: «... Η Ελλάδα θα καταφύγει στους ξένους επενδυτές, που όμως την εποχή αυτή δεν ενδιαφέρονται να συμμετάσχουν σε έργα που ακινητοποιούν μεγάλη ποσότητα κεφαλαίων και αποδίδουν μακροχρόνια. Οι ξένοι προτιμούν να αναπτύξουν στην Αθήνα αλλά και σε άλλες πόλεις τις θερμικές εγκαταστάσεις, ενώ επιβάλλουν την κατανάλωση καύσιμης ύλης που προέρχεται από τις χώρες τους, ώστε να ενισχύουν το εξαγωγικό εμπόριο αυτών των χωρών. Επιπροσθέτως θα σταθούν εμπόδιο το 1930 στις προσπάθειες άλλων εταιρειών να εκμεταλλευτούν τις υδατοπτώσεις.»

⁶⁴⁴ ΜΜ-ΑΕΒ, Φακ. 193-23-25. Αντίγραφο σύμβασης μεταξύ του ελληνικού Δημοσίου και της Εταιρίας Grecian Mining and Development Co. Ltd. για την εκμετάλλευση του λιγνίτη στη Μακεδονία. (23.9.1931).

Μακεδονίας και να θέσει σε λειτουργία, ίδια δαπάνη, εγκαταστάσεις για την κατεργασία ημερησίως 500 τόνων λιγνίτη για την παραγωγή ξυλανθράκων, πίσσας και λοιπών παραγώγων του λιγνίτη. Το σχέδιο της σύμβασης, μαζί με υπόμνημα,⁶⁴⁵ το οποίο είχε υποβληθεί προηγουμένως στο Υ.Ε.Ο., το υποβάλλει και στον Βενιζέλο ο πληρεξούσιος της εταιρίας Μ. Φραντζεσκάκης.⁶⁴⁶ Το 1931 η εταιρία εκδίδει ένα φυλλάδιο στο Λονδίνο⁶⁴⁷ στο οποίο αναφέρεται ότι η Ελλάδα δαπανά μεγάλα ποσά για την εισαγωγή καυσίμου ύλης απαραίτητης για την βιομηχανία της. Όσο για το λιγνίτη, την μοναδική εγχώρια καύσιμη ύλη, αυτός αποτέλεσε κατά το 1928 ένα αναιμικό 2% επί του συνόλου της καύσιμης ύλης που χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα. Γίνεται σύγκριση με τη Γερμανία και με τη χρήση του λιγνίτη που γίνεται στην Αυστρία – στους σιδηροδρόμους - ενώ στην Ελλάδα οι Κρατικοί Σιδηρόδρομοι δεν καταναλώνουν σχεδόν καθόλου λιγνίτη.⁶⁴⁸ Όσο για την οικιακή χρήση λιγνίτη σε ακατέργαστη μορφή μπορούν οι κάτοικοι εύκολα να βρουν σε κάθε γωνιά της χώρας την θερμάστρα «NOPMA», η οποία καίει ακατέργαστο λιγνίτη.

⁶⁴⁵ MM-AEB, Φακ. 193-24. Στο υπόμνημα αναφέρεται ότι στόχος της εταιρίας είναι «να αναπτύξη και προαγάγη την βιομηχανία του λιγνίτου εν Ελλάδι ούτως ώστε να καταστή η Ελλάς όσον ένεστι αυτάρκης ως προς τας απαιτούμενας δια τας ανάγκας του πληθυσμού και της εγχωρίου βιομηχανίας καυσίμου ύλης.» Επίσης αναφέρεται ότι «... η μεν εκμετάλλευσις γίνεται κατά τρόπον εντελώς πρωτόγονον και αντιοικονομικόν η δε βιομηχανία του λιγνίτου είναι σχεδόν ανύπαρκτος.»

⁶⁴⁶ MM-AEB, Φακ. 193-23. Επιστολή του Μιχ. Φραντζεσκάκη, πληρεξούσιου της εταιρίας Grecian στην Αθήνα προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με τη δημιουργία βιομηχανίας προς κατεργασία του ελληνικού λιγνίτη στη Μακεδονία.

⁶⁴⁷ Grecian Mining & Development Co. Ltd., *Προβλήματα καυσίμων εν Ελλάδι*, Λονδίνο [1931].

⁶⁴⁸ Στα τέλη του 1933 ο Π. Βουγιούκας διευθυντής Σιδηροδρόμων θα αναφέρει τα εξής για την κατανάλωση λιγνίτη στους ελληνικούς σιδηροδρόμους. *Τελευταίως εις μεγαλυτέραν κλίμακα εκάη λιγνίτης Σερρών και Παγγαίου εις τας μακεδονικάς γραμμάς, κυρίως εις εμπορικούς συρμούς και εις ατμαμάξας, ων αι εστίαι παρέχουσιν ευμενείς συνθήκας καύσεως πτωχού γαιάνθρακος, χωρίς να είναι δυνατόν να εξαχθή σαφές συμπέρασμα επί της γενικεύσεως της χρησιμοποιήσεως αυτού. Κατά τους εννέα τελευταίους μήνας του 1933 εκάησαν εν όλω 8.900 τόνοι λιγνίτου. Η κατανάλωσις ξένου γαιάνθρακος υπό των ελληνικών ατμαμαξών και λοιπών βοηθητικών υπηρεσιών έλξεως υπερβαίνει τους 100.000 τόνους ετησίως. (ΜΕΕ, τ. 10 (1933), σελ. 175).*

Εικ. 4.5. Διαφήμιση της θερμάστρας «NORMA» του εργοστασίου «ΕΣΤΙΑ» του βιομήχανου Ηρακλή Χατζηδημούλα.

Πηγή: <https://thessmemory.files.wordpress.com/2017/01/estia-xatzhd-sompa-001.jpg?w=504&h=810>

Μετά γίνεται αναφορά σε δοκιμές που γίνανε στην Αγγλία και που αποδεικνύουν ότι ο λιγνίτης μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε κάθε είδους εργοστάσιο και ότι ο λιγνίτης του Αμυνταίου και Βεύης είναι ανώτερης ποιότητας καθώς δεν περιέχει θείο και αφήνει λιγότερη τέφρα σε σύγκριση με τον γαιάνθρακα που εισάγεται από την Τουρκία. Γίνεται αναφορά στο θέμα της ηλεκτροδότησης της Ελλάδας και αναφέρεται ότι η λύση είναι οι υδατοπτώσεις και ο λιγνίτης. Οι μεν υδατοπτώσεις όμως, οι οποίες έτυχαν μέχρι τώρα μεγαλύτερου ενδιαφέροντος, μπορεί να έχουν ανάγκη και άλλης – ατμοκίνητης – δύναμης, αναλόγως με την ώρα της ημέρας. Και θεωρείται ότι μάλλον στην Ελλάδα είναι προτιμότερη η ηλεκτροδότηση αποκλειστικά από λιγνίτες. Τα μεγαλύτερα αποθέματα φαίνεται ότι είναι αυτά που βρίσκονται στη ΒΔ. Μακεδονία, τα επιλεγόμενα «Λιβάδια της Μπάνιτσας». Ο επιθεωρητής μεταλλείων κ. Παπαδάκης – στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για τον επιθεωρητή, αλλά για μηχανικό της Επιθεώρησης, ο οποίος διενεργεί συχνά

αυτοψίες στο λιγνιτωρυχείο - διατείνεται ότι πιθανά υπάρχει μία ποσότητα 1.000.000.000 τόνων, αλλά μέχρι τώρα δεν έχει συντελεστεί εκτενής γεωλογική έρευνα. Αυτήν έχει ξεκινήσει η εν λόγω εταιρία. Ο λιγνίτης της περιοχής δεν έχει τα χαρακτηριστικά του γερμανικού λιγνίτη οπότε θα πρέπει να παρθούν άλλα μέτρα. Ο λιγνίτης επιδέχεται βελτίωσης με τη χρήση επιστημονικής αποξήρανσης, ανθρακοποίησης και πλινθοποίησης. Τον Ιούνιο του 1930 φορτίο από το ορυχείο Αμυνταίου τέθηκε υπό δοκιμή ως προς ανθρακοποίηση στην Αγγλία και μάλιστα ο έλληνας πρέσβης στο Λονδίνο παρευρέθηκε σε σχετικές δοκιμές στο Γουέμπλεν. Τον Μάρτιο και Ιούνιο του 1931 έγιναν δοκιμές στο Μπέρμιγχαμ. Βγαίνει άριστος γαιάνθρακας και έτσι αποφεύγεται η αποδάσωση της Ελλάδας και η εισαγωγή καύσιμης ύλης για οικιακή χρήση. Μετά από μελέτες τον Ιούλιο του 1930 αποδείχθηκε ότι ο ελληνικός λιγνίτης είναι εξίσου καλός όσο ο γερμανικός περίπου και ανώτερος από τους λιγνίτες άλλων βαλκανικών χωρών. Γίνεται αναφορά στην επιτροπή καυσίμων που είχε συστήσει ο Υπουργός Σπυρίδης το 1919 και στον Νόμο του 1930 περί προστασίας του λιγνίτη. Επίσης αναφέρεται και στα μη ενθαρρυντικά αποτελέσματα που είχε η προσπάθεια πλινθοποίησης του λιγνίτη στα ορυχεία του Αλιβερίου. Η Εταιρεία λοιπόν μετά τα τελευταία αποτελέσματα προτίθεται να δημιουργήσει εγκαταστάσεις στο Αμύνταιο με στόχο την παραγωγή ξυλανθράκων από λιγνίτη. Η έκθεση κλείνει με τη διαπίστωση ότι για να υπάρχει φτηνή καύσιμη ύλη στην Ελλάδα θα πρέπει να συνεργαστούν τα τρία ενδιαφερόμενα μέρη, δηλ. παραγωγοί, καταναλωτές και Κράτος.

Παρ' όλα αυτά στις 6 Μαΐου του 1932 ο Πρεσβευτής της Ελλάδας στο Λονδίνο ζητούσε να ειδοποιήσουν τον Βενιζέλο ότι ο έφορος του Αμυνταίου εξαιτίας μιας δόσης που δεν πληρώθηκε προχώρησε σε κατάσχεση της περιουσίας της εταιρίας και έτσι σταμάτησαν οι πωλήσεις τους.⁶⁴⁹ Η εταιρία προηγουμένως είχε κηρυχτεί έκπτωτη γιατί δεν είχε εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της απέναντι στο κράτος και της είχε χορηγηθεί μια ολιγόμηνη αναβολή. Μάλιστα οι εργάτες κατέβηκαν σε απεργία επειδή δεν είχαν καταβληθεί οι μισθοί τους και μετά την λήξη της απεργίας έφυγαν για τα σπίτια τους, αφού τους πληρώθηκε ένα μέρος των μισθών τους σε λιγνίτη.⁶⁵⁰ Στις 29.7.1932 κηρύσσεται έκπτωτη η Γκρήσιαν και κοινοποιείται η έκπτωση στον αντιπρόσωπό της Αύγουστο Κάμπελ.⁶⁵¹ Την ίδια ημερομηνία φέρει και κατάλογος των εγκαταστάσεων του εθνικού

⁶⁴⁹ ΜΜ-ΑΕΒ, Φακ. 062-113. Αντίγραφο τηλεγραφήματος του Δ. Κακλαμάνου προς το Υπ. Εξωτερικών σχετικά με την κατάσχεση της Grecian. (6.5.1932).

⁶⁵⁰ ΕΜΒΕ, Μ354, 66/104/13. Αναφορά του Διοικητή Τμήματος Χωροφυλακής Βεύης προς τον Διοικητή Γραφείου Ασφαλείας Φλώρινας ότι η απεργία έληξε στις 19 του μηνός. (25.6.1932).

⁶⁵¹ Ομοίως.

Λιγνιτωρυχείου Βεύης (παρουσία του αντιπροσώπου της εταιρίας Grecian Mining and Development Co. Ltd., August Campbell)).⁶⁵²

Σε λίγο θα προκηρυχθεί εκ νέου δημοπρασία (τόπος διεξαγωγής: Τμήμα Δημοσίων Εκμεταλλεύσεων του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, χρόνος διεξαγωγής: 5 Σεπτεμβρίου 1932) για το λιγνιτωρυχείο Βεύης και ο Έλληνας χημικός Τηλέμαχος Τριανταφυλλίδης, ο οποίος είχε αναπτύξει σχέδιο πλινθοποίησης του λιγνίτη θα αποστείλει υπόμνημα στον Βενιζέλο αιτούμενος την αλλαγή των όρων της σύμβασης, τους οποίους βρίσκει υπερβολικούς, ώστε να μπορέσει να δημιουργηθεί στην Ελλάδα βιομηχανία λιγνίτη.⁶⁵³ Ο ίδιος ο Τριανταφυλλίδης είχε απευθυνθεί στον Βενιζέλο όταν αυτός ανέλαβε για τελευταία φορά την πρωθυπουργία και του ανέφερε την δυσαρέσκειά του επειδή η προηγούμενη κυβέρνηση άφησε στην τύχη του το σχέδιο της δημιουργίας εργοστασίου προς εξευγενισμό του λιγνίτη της Βεύης.⁶⁵⁴ Η αλήθεια είναι ότι μία ομάδα με τον Τριανταφυλλίδη και τον γερουσιαστή Πάζη είχε αναλάβει την ανάθεση μετά από δημοπρασία της εκμετάλλευσης του λιγνιτωρυχείου τον Αύγουστο του 1930.⁶⁵⁵ Ο Μητρέντζος στην εφημερίδα *Μακεδονία* αναφέρει: «... ο Πάζης με την υποστήριξιν της κυβερνήσεως και των οργάνων της κατέπιε ως είδος λουκουμίου το λιγνιτωρυχείον. Η εξέλιξις όμως της υποθέσεως αυτής η οποία βεβαίως δεν θα σταματήσει έως εδώ θα αποδείξη αν ο γερουσιαστής θα ημπορέσει και να το χωνεύση.»⁶⁵⁶ Μετά από μόλις λίγους μήνες ο Υπουργός Π. Βουρλούμης αποφασίζει την ακύρωση της σύμβασης με την ομάδα του Τριανταφυλλίδη μετά από απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας και ζητεί να προσληφθούν δύο φύλακες για να διαφυλάξουν το ορυχείο και τα παρακολουθήματά του.⁶⁵⁷

Κατά τα τέλη του 1932 στην εφημερίδα *Μακεδονία* γίνεται λόγος για το «σκάνδαλον του λιγνιτωρυχείου της Βεύης». Πρόκειται για την απόφαση της κυβέρνησης των Λαϊκών να δώσουν σε προσωρινή εκμετάλλευση το ορυχείο σε

⁶⁵² Ομοίως. Κατάλογος με την υπογραφή του Ρουσσάκη. 30.7.1932.

⁶⁵³ ΜΜ-ΑΕΒ, Φακ. 239-70. Υπόμνημα του Γ. Τριανταφυλλίδη προς τον πρωθυπουργό σχετικά με την τροποποίηση ή και την κατάργηση ορισμένων όρων της δημοπρασίας για την εκμίσθωση του κρατικού λιγνιτωρυχείου Βεύης [1932].

⁶⁵⁴ ΜΜ-ΑΕΒ, Φακ. 394-13. Επιστολή του Δρ. Τ. Τριανταφυλλίδη προς τον Ε. Βενιζέλο με την οποία του ζητεί να αναλάβει το λιγνιτωρυχείο Βεύης, ώστε να δοθεί λύση στο ζήτημα της εκμετάλλευσης του λιγνίτη στην Ελλάδα. (18.1.1933).

⁶⁵⁵ ΕΜΒΕ, Μ354. 839/22.8.1930. Αναφορά του Ρουσσάκη στο Υ.Ε.Ο. σχετικά με την παράδοση του λιγνιτωρυχείου στην ομάδα του Τριανταφυλλίδη, Πάζη κλπ. μετά από την επικύρωση της δημοπρασίας για 50 έτη.

⁶⁵⁶ Εφημ. *Μακεδονία*, 5.9.1930.

⁶⁵⁷ ΕΜΒΕ, Μ354. 63415/23.12.1930. Απόφαση ακυρωτική του Π. Βουρλούμη. Είχε προηγηθεί εκστρατεία από την πλευρά της εφημερίδας *Μακεδονία*. Βλ. «Περί το δήθεν σκάνδαλο των λιγνιτωρυχείων Βεύης. Εγένετο δημοπρασία», *Μακεδονία*, 28.8.1930 και «Το λιγνιτωρυχείον Βεύης. Τι καταγγέλεται περί του σκανδάλου. Και η άλλη όψις», *Μακεδονία* 5.9.1930.

κάποιον Μάγγο μετά από πρόταση του Προέδρου της κοινότητας της Βεύης. Τα κριτήρια είναι εντελώς κομματικά και αυτός, αντί να δίνει το λιγνίτη για τις ανάγκες των όμορων κοινοτήτων, τον διαθέτει στην ελεύθερη αγορά και πληρώνει λιγότερο κατά πολύ φόρο ανά τόνο από ότι πλήρωνε ακόμη και η αγγλική εταιρία. Ο λόγος της παραχώρησης με αυτόν τον τρόπο ήταν ότι πλησίαζε ο χειμώνας και ακόμη δεν είχε βρεθεί νέος ενοικιαστής.⁶⁵⁸ Η Επιθεώρηση ήταν αντίθετη με αυτόν τον τρόπο εκμετάλλευσης. Το 1933 ένας Αμερικανός μεγιστάνας, ο Ίνσαλ, θα ενδιαφερθεί για τα κοιτάσματα λιγνίτη της ΒΔ. Μακεδονίας χωρίς όμως να συγκεκριμενοποιηθεί ποτέ το σχέδιο του.⁶⁵⁹

Το 1935 σε έκθεση του μηχανικού μεταλλείων, Χ. Κανάκη,⁶⁶⁰ αναφέρεται ότι ο προσωρινός εργολάβος είχε προβλήματα λόγω του καιρού και υπήρχε μία υπαίθρια εκμετάλλευση και μία υπόγεια, η οποία είχε ξεκινήσει μόλις πριν από ένα μήνα λόγω του χειμώνα. Τα οικήματα και οι λοιπές εγκαταστάσεις είχαν υποστεί ζημιές από τον βαρύ χειμώνα. Ο εργολάβος είχε εξορύξει από τον Δεκέμβριο του 1934 μέχρι τη στιγμή της επιθεώρησης 500 τόνους λιγνίτη.⁶⁶¹ Από τον Οκτώβριο του 1935 αναλαμβάνει την εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου Βεύης η εταιρία «Γ. Πάλλης και Σία». Σε έκθεση του Ρουσσάκη αναφέρεται ότι η διεύθυνση των έργων είχε ανατεθεί στον μηχανικό μεταλλείων Γεώργιο Βλάχο, διπλωματούχο της Μεταλλευτικής Ακαδημίας της Λιέγης, ο οποίος μένει στη Θεσσαλονίκη και επισκέπτεται το ορυχείο κάθε 15 ημέρες. Ο Γ. Πάλλης όμως μένει επιτόπου και επιβλέπει τις εργασίες μαζί με ντόπιο εργοδηγό που βρίσκεται εκεί από την αρχή της εκμετάλλευσης.⁶⁶² Το 1939 σε έκθεσή του ο Ρουσσάκης θα επαινέσει το έργο του καινούργιου εργολάβου, Ελευθέριου Πάλλη, ο οποίος είχε αναλάβει τα 2 τελευταία χρόνια το ορυχείο σε κακή κατάσταση.⁶⁶³

⁶⁵⁸ «Φάτε – πιέτ' αδέρφια... Το λιγνιτωρυχείον Βεύης κί' η κυβέρνησις των «τιμίων», *Μακεδονία*, 13.12.1932, «Τα σκάνδαλα των λίγων τιμίων και νοικοκυραίων κυβερνητών μας. Η λαθροχειρία του Λιγνιτωρυχείου Βεύης», *Μακεδονία*, 16.12.1932, «Ακριβώς αυτό λέγομεν κί' ημείς. Η Γεν. Διοίκησις δια το λιγνιτωρυχείον της Βεύης επιβεβαιοί' όσα εγράψαμεν», *Μακεδονία*, 17.12.1932, «Το σκάνδαλον του λιγνιτωρυχείου Βεύης του κ. Γ. Μόδη», *Μακεδονία*, 22.12.1932.

⁶⁵⁹ Εφημ. *Μακεδονία* 14.4.1933. Ο Ίνσαλ, «βασιλεύς του ηλεκτρισμού», είναι ο χαρακτήρας στον οποίο βασίστηκε ο Orson Welles για την μεγάλη του επιτυχία *Citizen Kane*. Στην πραγματικότητα κατηγορήθηκε από την Αμερική για δόλια χρεωκοπία και ενώ δεν τον εξέδωσε η Ελλάδα επειδή δεν είχε υπογραφεί τέτοιο σύμφωνο μεταξύ Ελλάδος – ΗΠΑ, τελικά τον εξέδωσε η Τουρκία όταν έφτασε αυτός στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. και «Το σκάνδαλον λιγνιτωρυχείων Βεύης. Η δικαίωσις ενός παλαιού αγώνος μας», *Μακεδονία*, 28.7.1933.

⁶⁶⁰ Ο Χαράλαμπος Ι. Κανάκης ολοκλήρωσε τις σπουδές μεταλλειολόγου στην Ακαδημία του Φράιμπεργκ το 1906. Η Παπαστεφανάκη τον αναφέρει μεταξύ των μηχανικών που συνέδεσαν όλη τους την επαγγελματική καριέρα εργαζόμενοι ως τεχνικά στελέχη σε μεταλλευτικές επιχειρήσεις. (Παπαστεφανάκη, *Η φλόγα της γης*, σελ. 157, 312).

⁶⁶¹ ΕΜΒΕ, Μ354.397/20.5.1935. Έκθεση του μηχανικού Χ. Κανάκη.

⁶⁶² ΕΜΒΕ, Μ354.996/31.10.1936. Έκθεση του Ν. Ρουσσάκη.

⁶⁶³ Ομοίως. Έκθεση του Ρουσσάκη. 20.3.1939.

Το 1937 θα ασχοληθεί η κυβέρνηση Μεταξά με το θέμα του λιγνίτη και πάλι καθώς μέσω των Σιδηροδρόμων του Κράτους μετακαλείται ο Γερμανός καθηγητής Kegel της Bergakademie του Φράιμπεργκ της Σαξωνίας ώστε να προβεί σε έρευνες σχετικά με τα λιγνιτικά αποθέματα της χώρας. Στις διάφορες επισκέψεις του ο καθηγητής θα εννοήσει κατ' αρχάς ότι δεν έχουν γίνει συστηματικές μελέτες επί των κοιτασμάτων. Τα πορίσματα των ερευνών του θα δημοσιοποιηθούν το 1939 στο περιοδικό «Τεχνικά Χρονικά».⁶⁶⁴ Πάντως θεωρεί ως μεγαλύτερο κέντρο παραγωγής λιγνιτών στην Ελλάδα την περιοχή της ΒΔ. Μακεδονίας.

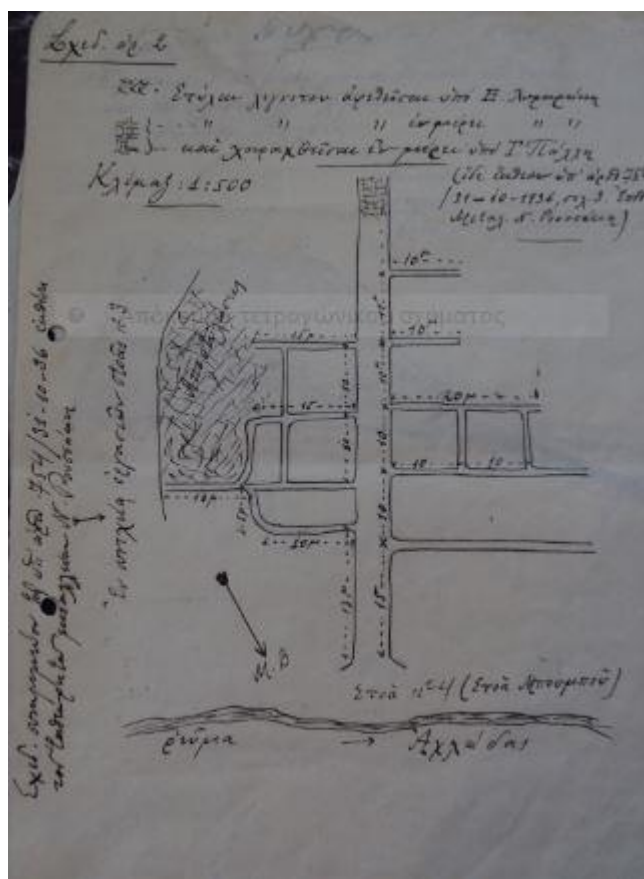
2. Λιγνιτωρυχείο Αχλάδας (Κρουσοράτη)

Ο Ιω. Σολωμός στη μονογραφία του για τους λιγνίτες εκτός από το ανθρακωρυχείο Μπάνισης αναφερόταν και σε αυτό του Κρουσογκράδ (Αχλάδα). Πρόκειται για εμφάνιση σε απόσταση 12 περίπου χιλιομέτρων Β. από το σταθμό της Μπάνιτσας. Το 1918 δεν είχε γίνει ακόμη καμία σοβαρή εκμετάλλευση επειδή υπήρχε μία σχετική δυσκολία στην μεταφορά του λιγνίτη. Είχε περιέλθει στο Δημόσιο επειδή κανείς δεν παρουσίασε τίτλους ιδιοκτησίας.⁶⁶⁵

⁶⁶⁴ Βλ. «Η έρευνα του λιγνιτικού προβλήματος. Η έκθεσις του καθηγητού κ. Kegel», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 15 (15.4.1939), και «Υπόμνημα περί ερευνών επί ελληνικών λιγνιτών» (β' μέρος, όπου περιλαμβάνονται οι εργαστηριακές δοκιμές που έγιναν σε 23 δείγματα από λιγνιτωρυχεία της Ελλάδος), *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 16 (1.8.1939). Έκθεσή του στα γερμανικά βρίσκεται στο Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, και όπως μας πληροφορεί ο Χατζηιωσήφ (*Η γηραιά σελήνη*, σελ. 192 σημ. 32) και στη Γερμανία.

⁶⁶⁵ Υ.Ε.Ο..., *Ελληνικοί Λιγνίται*, σελ. 120-121.

Εικ. 4.6. Σχέδιο του λιγνιτωρυχείου Αχλάδας

Πηγή: ΕΜΒΕ, Μ353. Έκθεση Ν. Ρουσσάκη, 31.10.1936.

Ο Νικόλαος Πάτσης στην έκθεσή του της 19.5.1922, για την οποία έγινε λόγος, αναφέρει ότι οι Σύμμαχοι είχαν ανοίξει δύο γαλαρίες μήκους 100-150 μέτρων, οι οποίες όμως το 1922 είχαν εξαφανισθεί.⁶⁶⁶

Το 1930 εμφανίζεται ως εκμισθωτής του εθνικού λιγνιτωρυχείου Αχλάδας ο Εμμ. Λυραράκης. Υποστηρίζει τον Μητρέντζο στην περίπτωση του λιγνιτωρυχείου Βεύης σε επιστολή του στην εφημερίδα *Μακεδονία* και καταφέρεται εναντίον της ομάδας του Πάζη.⁶⁶⁷ Ο επιθεωρητής Ρουσσάκης το 1933 του αναφέρει ότι σύντομα θα επισκεφτεί το λιγνιτωρυχείο γιατί έχει πληροφορηθεί ότι διενεργείται εκμετάλλευση που θέτει σε κίνδυνο τη ζωή των εργατών.⁶⁶⁸ Το 1936 μετά από δημοπρασία το λιγνιτωρυχείο περνάει στα χέρια

⁶⁶⁶ ΕΜΒΕ, Μ354. Έκθεση Ν. Πάτση. Θεσσαλονίκη, 19.5.1922.

⁶⁶⁷ «Εν ζήτημα μεταλλείων. Μια νέα σύμβασις. Ανοιχτή επιστολή προς τον Βενιζέλο», *Μακεδονία*, 19.9.1930.

⁶⁶⁸ ΕΜΒΕ, Μ353. 583/12.6.1933. Επιστολή του Ρουσσάκη προς τον Λυραράκη.

των Κωνσταντίνου Ρόζα και Σπυρ. Α. Σπύρου, οι οποίοι το διατηρούν μέχρι σήμερα.⁶⁶⁹

Μετά το 1950 αλλάζει τελείως το τοπίο όσον αφορά τα λιγνιτωρυχεία της Φλώρινας. Αυτή όμως είναι μια άλλη ιστορία πέρα από τα όρια αυτής της διατριβής. Καταληκτικά μόνο θα αναφερθούμε στην κατάσταση των λιγνιτωρυχείων της Φλώρινας όπως εμφανιζόταν το 2011:

Πίνακας 4.1. Απόθεμα λιγνίτη σε εκατ. τόνους των λιγνιτωρυχείων Φλώρινας κατά το έτος 2011.

Λιγνιτωρυχείο	Παραχώρηση	Απόθεμα
Βεύης	ΒΙΟΛΙΓΝΙΤ	90 εκατ. τόννοι
Αχλάδας	Ρόζα	55 εκατ. τόννοι
Κλειδιού	ΔΕΗ	30 εκατ. τόννοι
Βεύης	ΔΕΗ	60 εκατ. τόννοι
Λόφων Μελίτης	ΔΕΗ	40 εκατ. τόννοι

Πηγή: «Θέσεις του ΤΕΕ/Τμ. Δυτικής Μακεδονίας για τα προβλήματα τροφοδοσίας του ΑΗΣ Μελίτης και τη λειτουργία των λιγνιτωρυχείων Φλώρινας» της 17.5.2011.

Σήμερα άνθρακας – είτε γαιάνθρακας είτε λιγνίτης, εξορύσσεται σε 12 κράτη-μέλη της ΕΕ. Από το 2017 έχει ξεκινήσει το πρόγραμμα Coal Regions in Transition Platform. Επειδή ο άνθρακας θεωρείται υπεύθυνος για την μόλυνση του περιβάλλοντος⁶⁷⁰ γίνεται προσπάθεια μετάβασης των χωρών που χρησιμοποιούν άνθρακα ή λιγνίτη σε μία καινούργια εποχή. Η ΒΔ. Μακεδονία και η Πελοπόννησος είναι οι δύο περιοχές της Ελλάδας που εντάσσονται στο εν λόγω πρόγραμμα.⁶⁷¹

4.2.1.2. Περιφέρεια ΒΔ. Μακεδονίας – Ν. Κοζάνης

Ο Σολωμός στην μονογραφία του για τους λιγνίτες αναφέρει μεταξύ άλλων και τα εξής: «Εν ταις περιφερείαις Κοζάνης, Σερβίων, Καϊλαρίου και Ανασελίτσης του νομού Κοζάνης παρουσιάζονται επίσης εμφανίσεις λιγνίτου, επί των οποίων έχουσι υποβληθή δηλώσεις επί Τουρκοκρατίας. Δυστυχώς

⁶⁶⁹ ΕΜΒΕ, Μ354. 332/21.11.1941. Έκθεση του Νικ. Ρουσσάκη για την κατάσταση που βρήκε στα λιγνιτωρυχεία Βεύης και Αχλάδας. 52100/10.9.1941. Έκθεση των μισθωτών Αχλάδας (μισθ. συμβόλαιο 4327/22.12.1936 του συμβ. Αθηνών Γεωργίου Ευαγγέλου Βρανά).

⁶⁷⁰ Για μία ιστορία του άνθρακα με προεκτάσεις περιβαλλοντικές βλ. τη μονογραφία της βοηθού εισαγγελέα υπεύθυνης για περιβαλλοντικά θέματα Barbara Freese, *Coal. A human history*, 2003.

⁶⁷¹ <https://ec.europa.eu/energy/en/topics/oil-gas-and-coal/coal-and-other-solid-fuels>

λεπτομερέστεραι πληροφορίες περί των κοιτασμάτων τούτων ελλείπουσιν προς το παρόν. Εάν κρίνη τις εκ των υποβληθεισών προς την αρμοδίαν υπηρεσίαν δηλώσεων, αι εμφανίσεις αύται ευρίσκονται εν τη περιφερεία Κοζάνης παρά τα χωρία Τζιτζιλέρ, Γόπλιτσα και Σπούρτα, εν τη περιφερεία Σερβίων παρά τα χωρία Λαμπανίτσα και Καλδάδες, εν τη περιφερεία Ανασελίτσης παρά την Σιάτιστα και Λιμπίσοβον και εν τη περιφερεία Καϊλαρίου παρά το Κιοζλού-Κιόι, Καρα-Πουνάρ και Τρέπισταν».⁶⁷²

Σύμφωνα με τα αρχεία της EMBE, πολλές από τις εκμεταλλεύσεις που αναφέρει ο Σολωμός ανήκαν στον Νικόλαο Διαμαντόπουλο (1878-1961),⁶⁷³ ο οποίος καταγόμενος από τον Πολύλακκο Κοζάνης εγκαταστάθηκε το 1912 στη Σιάτιστα. Ήταν ζαχαροπλάστης και φαίνεται ότι ασχολούνταν με την αναζήτηση μεταλλείων. Αυτοαποκαλούνταν «Μαντέμ Πατισάχ», δηλ. σουλτάνος των μεταλλείων.⁶⁷⁴ Στο αρχείο της EMBE γίνεται αναφορά στα λιγνιτωρυχεία στους Γαλδάδες και στο Κουζλου-κιόι. Συγκεκριμένα υπάρχουν αντίγραφα δελτίων πληροφοριών μεταλλευτικής κίνησης επί αδειών προσωρινής εκμετάλλευσης.⁶⁷⁵ Κατ' αρχάς έχουμε το πρώτο δελτίο πληροφοριών που μας πληροφορεί για την μεταλλευτική κίνηση στους Γαλδάδες (σημερινό Προσήλιο Κοζάνης) από τον Δεκέμβριο του 1924. Απασχολούνται 7 εργάτες, έχουν εξορυχθεί 1500 τόνοι λιγνίτη, αλλά η εκμετάλλευση γίνεται σε μικρή κλίμακα επειδή το λιγνιτωρυχείο βρίσκεται μακριά από τον τόπο κατανάλωσης και επειδή παρατηρείται έλλειψη στα μέσα μεταφοράς. Σύμφωνα με τους στατιστικούς πίνακες μεταλλευτικής κίνησης του ΥΕΟ, το 1930 απασχολούνται 8 εργάτες και εξορύσσονται 900 τόνοι λιγνίτη, ενώ το 1932 και 1933 εξορύσσονται από 2 εργάτες μόλις 200 τόνοι (Ο.Π. 55 Ν. Κοζάνης). Το δεύτερο δελτίο πληροφοριών αναφέρεται στην περιφέρεια Κοζλου-κιόι (;) όπου ο Διαμαντόπουλος διενεργούσε εκμετάλλευση από τον Ιανουάριο του 1925, ενώ η άδεια εξόρυξης φέρει την ημερομηνία 1.6.1925 με 12 εργάτες σε μικρή κλίμακα (εξόρυξη 500 τόνων) λόγω μικρής κατανάλωσης και το έργο κινούνταν επιφανειακά. Αναφέρεται ως επόπτης των έργων «ο επί μακρόν εργασθείς εις τα μεταλλεία της Μπάλιας», Ι. Καζακίδης.

⁶⁷² Βλ. Υ.Ε.Ο., *Ελληνικοί Λιγνίται*, σελ. 121.

⁶⁷³ ΓΑΚ-IAM/EMBE, Δελτία μεταλλείων, Ο(ριστικές) Π(αραχωρήσεις) Ν. Κοζάνης, 32, 33, 34, 50, 54, 55.

⁶⁷⁴ Βλ. Γεωργίου Μ. Μπόντα, *Η παλαιοντολογική συλλογή της Σιάτιστας*, Θεσσαλονίκη 1986. Ο Διαμαντόπουλος είχε βρει στην αυλή του σπιτιού του στον Πολύλακκο Κοζάνης στα 1902 ένα μεγάλο κομμάτι ξύλου, όπως το χαρακτήρισε, ενώ στην πραγματικότητα ήταν ένας χαυλιόδοντας. Το 1906 αρχίζει να δημιουργείται παλαιοντολογική συλλογή με απαρχή αυτό το κομμάτι από τον Γενικό Επιθεωρητή Φυσικών Μέσης Εκπαίδευσης, Αναστάσιο Δάνα, ο οποίος συνέλεγε υλικό επί 15 συναπτά έτη. Βλ. επίσης Αιμίλιος Δ. Μπούσιος, *Το έργο της Πτολεμαϊδος ή η ιστορία της ΛΙΠΤΟΛ*, Αθήνα 1997: σελ. 77-90.

⁶⁷⁵ ΓΑΚ-IAM/EMBE, Φ. 817.

Στο λεύκωμα που κυκλοφόρησε η ΔΕΗ το 2010⁶⁷⁶ αναφέρεται ότι ο λιγνίτης στο νομό Κοζάνης ήταν γνωστός από την εποχή της τουρκοκρατίας και αρκούσε μια απλή εκσκαφή για να γίνει ένα πηγάδι ή να θεμελιωθεί ένα σπίτι, ώστε να αποκαλυφθούν τα πρώτα στρώματα του λιγνιτοφόρου στρώματος. Γίνεται αναφορά στον Διαμαντόπουλο και εδώ, αλλά και στους Γεώργιο Παυλίδη, πρόσφυγα από τη Φώκαια της Μικράς Ασίας⁶⁷⁷ και τον Κώστα Αδαμόπουλο. Αυτοί στα μέσα της δεκαετίας του 1920 προσπάθησαν με επιδείξεις καύσης που γίνονταν στα παζάρια να πείσουν τους κατοίκους να χρησιμοποιήσουν το λιγνίτη ως καύσιμη ύλη. Η πρώτη Ο.Π. στο Προάστειο Κοζάνης δίνεται κατά το έτος 1930 στους Παυλίδη και Αδαμόπουλο. Το 1937 εξορύσσουν την αρκετά μεγάλη ποσότητα των 9700 τόνων λιγνίτη χρησιμοποιώντας 20 εργάτες.⁶⁷⁸

Το ενδιαφέρον για τους λιγνίτες είναι μεγάλο και σημαντικό σταθμό αποτελεί η αποστολή του καθηγητή Κέγκελ στη Ελλάδα και η σύνταξη της έκθεσης στην οποία έχουμε αναφερθεί και προηγουμένως. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κατά το έτος 1956 ο βιομήχανος Μποδοσάκης⁶⁷⁹ ιδρύει την «Ανώνυμη Ελληνική Μεταλλευτική και Βιομηχανική Εταιρία Λιγνιτωρυχείων Πτολεμαΐδας», γνωστή ως ΛΙΠΤΟΛ και θα μεταβιβάσουν τα δικαιώματα των Παυλίδη και Αδαμόπουλου στην ΛΙΠΤΟΛ το 1957.⁶⁸⁰ Μάλιστα όπως αναφέρει η τοπική εφημερίδα *Δυτική Μακεδονία* στο φύλο της 29^{ης} Ιουλίου 1957 στο πρωτοσέλιδο άρθρο της «Παρουσία της Α.Μ. του βασιλέως Παύλου, του αναδόχου του έργου κ. Μποδοσάκη Αθανασιάδου, μελών της Κυβερνήσεως, των διοικητών των Τραπεζών, των πολιτικών αρχών και πλήθος λαού εγένετο την παρελθούσαν Παρασκευήν 26 Ιουλίου η θεμελίωσις των έργων των λιγνιτωρυχείων Πτολεμαΐδος». Το 90% των μετοχών της ΛΙΠΤΟΛ το 1959 θα παραχωρηθούν στη ΔΕΗ και αρχίζει έτσι μια καινούργια εποχή ανάπτυξης για την περιοχή. Το 2010 στο Λιγνιτικό Κέντρο Δυτικής Μακεδονίας εξορυσσόταν το 80% του συνολικά παραγόμενου λιγνίτη της χώρας.

⁶⁷⁶Εξορύσσοντας το φως ... μνήμες και εικόνες από λιγνίτη. 60 χρόνια ενέργεια για την Ελλάδα, 1950-2010.

⁶⁷⁷Για τον Παυλίδη βλ. Μπούσιος, *Το έργο της Πτολεμαΐδος*, σελ. 66-76.

⁶⁷⁸Βλ. ΥΕΟ, *Στατιστικοί πίνακες...*

⁶⁷⁹ Βλ. Κώστας Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης (1891-1979)*, Αθήνα, Ίδρυμα Μποδοσάκη 2005. Σε αυτή τη βιογραφία ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το αρχείο του Μποδοσάκη και αυτοβιογραφικές του σημειώσεις, προσωπικούς στοχασμούς και κρίσεις που σίγουρα βασίζονται σε πρωτογενές υλικό. Μεταξύ των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων του Μποδοσάκη αναφέρεται αναπόφευκτα και η ΛΙΠΤΟΛ.

⁶⁸⁰Βλ. Μπούσιος, *Το έργο της Πτολεμαΐδος*.

4.2.2. Περιφέρεια Πιερίας

Χάρτης 4.2. Ν. Πιερίας

1. Λιγνιτωρυχείο Δράνιστας

20 χλμ. ΒΔ της Κατερίνης βρίσκεται σήμερα το χωριό Μοσχοπόταμος, το οποίο ως το έτος 1926 έφερε το όνομα «Δρυνίστα» ή «Δρυνίτσα».⁶⁸¹ Φαίνεται όμως ότι η κοινότητα έφερε και το όνομα «Δράνιστα». Σημαντικό στοιχείο της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης του Μοσχοπόταμου στάθηκε η εκμετάλλευση των κοιτασμάτων λιγνίτη, τα οποία βρίσκονταν στους λόφους γύρω από το χωριό. Τα κοιτάσματα ήταν γνωστά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στην Οθωμανική Κυβέρνηση. Ο σουλτάνος Αβδούλ-Αζίζ (1830-1876) τα παραχωρεί λίγο μετά την ανάρρησή του στο θρόνο (το 1865), στον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου, τον Χεδίβη. Αυτός με τη σειρά του αναθέτει στον Άγγλο μεταλλειολόγο Mark Fryar να έρθει στην περιοχή και να συντάξει μελέτη για την κατάσταση των λιγνιτών. Αυτός έρχεται στην περιοχή με ομάδα τεχνικών το 1866 και, όταν επιστρέφει στο Κάιρο, αναφέρει τα πολύ θετικά συμπεράσματά του στον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου. Απευθύνει επίσης σχετική επιστολή ενημερώνοντας τον Γραμματέα της Γεωλογικής Επιτροπής του Μάντσεστερ

⁶⁸¹ Βλ. Μετονομασίες οικισμών όπως δημοσιεύτηκαν στο ΦΕΚ346/Α/4.10.1926.

[Manchester Geological Society]. Το 1872 ο Χεδίβης έδωσε άδεια σε Άγγλους μεταλλειολόγους να προβούν σε εκμετάλλευση. Έρχονται οι μηχανικοί Gray και Bell, οι οποίοι μεταφέρουν και δείγματα για εξέταση στην Ουαλία. Ήταν πολύ δύσκολη η μεταφορά όμως του ορυκτού καθώς γινόταν μέσα από μονοπάτια μέχρι την παραλία με ημιόνους. Προτείνουν λοιπόν αυτοί την κατασκευή ελαφρού σιδηροδρόμου που θα μεταφέρει το μετάλλευμα μέχρι τη θάλασσα, αλλά το εγχείρημα δεν φαίνεται να έχει συνέχεια.⁶⁸²

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δίνονται δύο άδειες εκμετάλλευσης το 1917 και δημιουργείται αρχικά μία μετοχική εταιρία όπου μέτοχοι είναι επιχειρηματίες της Θεσσαλονίκης.⁶⁸³ Οι ιδρυτές του μοναδικού ανθρακωρυχείου στη Μακεδονία, όπως διατείνονται, την επόμενη χρονιά θα ζητήσουν να εξαιρεθούν από Β.Δ., το οποίο προχωρούσε σε εθνικοποίηση του λιγνιτωρυχείου. Κάνουν αναφορά και σε εκμετάλλευση που γίνεται στην περιοχή από τους Βρετανούς.

Η Βόρεια Ελλάδα είχε γίνει πεδίο επιχειρήσεων κατά τον Α΄ Π. Π., όπως ήδη έχουμε αναφέρει και οι ανάγκες για θέρμανση αλλά και για καύσιμη ύλη για τις συγκοινωνίες ήταν ιδιαίτερα πιεστικές. Ενώ η Ελλάδα προηγουμένως κάλυπτε τις ανάγκες της κυρίως με εισαγωγή γαιάνθρακα από τη Βρετανία τώρα από τη μια έχουν αυξηθεί υπέρογκα οι τιμές του άνθρακα και από την άλλη υπάρχει δυσκολία να φτάσει το ορυκτό μέχρι την Ελλάδα. Επιπλέον μία στρατιά επιβαρύνει τη χώρα με τις δικές της ιδιαίτερες ανάγκες σε καύσιμα.

Ο επιθεωρητής μεταλλείων Ιωάννης Σολωμός το 1918 αναφερόμενος στην δραστηριότητα των λιγνιτωρυχείων του έτους 1917 λέει ότι στη Δράνιστα δεν γίνεται συστηματική εκμετάλλευση. Παρατηρούνται μόνο πολύ περιορισμένες ερευνητικές εργασίες. Ως μεγάλο μειονέκτημα του λιγνίτη της Δράνιστας, ο οποίος κατά τα άλλα είναι μεγάλης θερμαντικής αξίας, θεωρεί την δυσκολία μεταφοράς μέχρι την Κατερίνη. Αναφέρεται επίσης στις άδειες που είχαν καταφέρει να πάρουν δια του Ν. 714/1916 οι Σταματιάδης (;) και Σπ. Αγαπητός.⁶⁸⁴

Ο Ρουσάκης, μηχανικός μεταλλείων ακόμη στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, στις 6.1.1918 είχε μεταβεί στη Δράνιστα και είχε πραγματοποιήσει αυτοψία. Μαζί με τον Δημήτρη Χατζόπουλο και επιτροπή από κατοίκους του

⁶⁸² Οι παραπάνω πληροφορίες αντλήθηκαν από το άρθρο του Αλεξάνδρου Χ. Γρηγορίου «Σιδηρόδρομος Λιγνιτωρυχείων Μοσχοποτάμου (Δράνιστα) Πιερίας», εις <http://railwayheritage.blogspot.gr/2015/04/dranista-lignite-mines-railway.html> [τελευταία πρόσβαση: 30-11-15]

⁶⁸³ Βλ. ΓΑΚ-ΚΥ/ Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού, Φ.81.

⁶⁸⁴ Βλ. ΥΕΟ, *Οι ελληνικοί λιγνίται*, Αθήνα 1918: σελ. 122-123.

χωριού είχε μεταβεί επιτόπου και ανέφερε ότι στον εν λόγω χώρο υπήρχαν οκτώ ακαλλιέργητοι αγροί. Δίνεται αναφορά λεπτομερής για αυτούς και υπολογίζεται η αξία τους (για πιθανή απαλλοτρίωση).⁶⁸⁵ Τον Μάρτιο του 1918 (έγγραφο 13.078-το έγγραφο αυτό δεν έχει βρεθεί) το αγγλικό επιτελείο έθετε ερωτήματα προς την Γενική Διοίκηση Θεσ/νίκης - Πέλλης σχετικά με το λιγνιτωρυχείο Δρανίστης και υπέβαλε ταυτόχρονα και σχέδιο σύμβασης⁶⁸⁶ - μεταξύ του αρχιστρατήγου των αγγλικών στρατευμάτων αφ' ενός και των Αγαπητού, Χατζοπούλου και Σερέφα⁶⁸⁷ αφ' ετέρου –για την εκμετάλλευση του εν λόγω ορυχείου. Το έγγραφο αυτό διαβιβάστηκε προς τον Επιθεωρητή Μεταλλείων Ν. Ρουσάκη, ώστε να δοθούν οι κατάλληλες απαντήσεις. Ο Ρουσάκης αναφέρει⁶⁸⁸ ότι ο χώρος έχει παραχωρηθεί δυνάμει του Ν. 714/1916 στους κκ. Σπήλιο Αγαπητό⁶⁸⁹ και Δημήτριο Χατζόπουλο,⁶⁹⁰ ότι δεν γνωρίζει τίποτε περαιτέρω για συνεταιρισμό αυτών με πέντε άλλα πρόσωπα και ότι οι αρμοδιότητές του σε αρκετά θέματα περιορίζονται από το Υ.Ε.Ο., το οποίο είναι το μόνο αρμόδιο να απαντήσει.

Με Β. Δ. της 14.7.1918 «Περί μεταλλευτικών ερευνών και δοκιμαστικών εκμεταλλεύσεων λιγνίτου και παντός συναφούς ορυκτού εν τη περιφερεία Κατερίνης του νομού Θεσσαλονίκης» αποφασίζεται να διενεργηθούν υπό του Δημοσίου μεταλλευτικές έρευνες και δοκιμαστική εκμετάλλευση – με εργολαβία που θα εκτείνεται είτε στο σύνολο του χώρου είτε σε τμήματά του και στην δεύτερη περίπτωση η σχετική πλειοδοσία θα γινόταν με βάση την απόδοση ορισμένου ποσοστού επί της αξίας κάθε τόνου ορυκτού ή με βάση ορισμένη τιμή κατά τόνο - σε χώρο ο οποίος ορίζεται επακριβώς. Γίνεται επίσης αναφορά στις περιοχές όπου κάτοχοι της σχετικής άδειας ήταν οι Χατζόπουλος και Αγαπητός,

⁶⁸⁵ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813, «'Εκθεσις Νικολάου Ρουσάκη, μηχανικού μεταλλείων, περί ορισμού των απαιτήτων δια την εκμετάλλευσιν του λιγνιτωρυχείου Δρανίστης, χώρων, της ετησίας προσόδου και της αξίας αυτών». Θεσσαλονίκη, 6.2.1918.

⁶⁸⁶ ΓΑΚ-ΙΑΜ/Αρχείο ΓΔΜ, 13.2. «Σχέδιον συμβάσεως μεταξύ του Αρχιστρατήγου των αγγλικών στρατευμάτων αφ' ενός και των Αγαπητού, Χατζοπούλου και Σερέφα αφ' ετέρου». [Μάρτιος 1918].

⁶⁸⁷ Ο Σερέφας σύμφωνα με τη σύμβαση θα διατελεί ως ο εν Θεσσαλονίκη αντιπρόσωπος των άλλων δύο. Για τον Σερέφα βλ. Χεκίμογλου, *Ιστορία της ελληνικής επιχειρηματικότητας*, τ. Γ, σελ. 400-402.

⁶⁸⁸ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ Αρχείο Γ.Δ.Μ., Φ. 13.2, «Απαντήσεις εις τα δια του υπ' αριθ. 13078 εγγράφου του αγγλικού επιτελείου ερωτήματα σχετικώς περί του λιγνιτωρυχείου Δρανίστης» (και στα αγγλικά), Θεσσαλονίκη 14/27.3.1918.

⁶⁸⁹ Ο Σπήλιος Αγαπητός ήταν πολιτικός μηχανικός. (1894, École Nationale des Ponts et Chaussées του Παρισιού). Πολιτεύτηκε και εκλέχτηκε βουλευτής Αχαΐας με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Υπήρξε πρόεδρος, μέλος ή τεχνικός σύμβουλος διαφόρων εταιριών. Εκπρόσωπος στην Αθήνα του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας. Πηγές: <https://engineers.ims.forth.gr> [Ευάγγελος Χεκίμογλου], ΣΒΒΕ. *Σύνδεσμος Βιομηχάνων Βορείου Ελλάδος. 1915-2015. Τα πρώτα εκατό χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2015.

⁶⁹⁰ Ο Δημήτριος Χατζόπουλος, Δρ. Φυσικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1914 υπήρξε ο πρώτος γραμματέας του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας και μετέπειτα πρόεδρος του ίδιου θεσμού Βλ. [Ευάγγελος Χεκίμογλου], ΣΒΒΕ. *Σύνδεσμος Βιομηχάνων Βορείου Ελλάδος. 1915-2015. Τα πρώτα εκατό χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2015.

σύμφωνα με τις αποφάσεις υπ' αριθ. 6024/8.5.1917 της Ανώτατης Διεύθυνσης Εθνικής Οικονομίας της Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης και της υπ' αριθ. 41168/28.9.1917 άδειας προσωρινής εκμετάλλευσης του Υ.Ε.Ο. Σε αυτές τις περιοχές θα διενεργηθεί εκμετάλλευση από το Υπουργείο μετά το πέρας της ισχύος των προσωρινών αδειών.

Μετά από λίγο στο φύλο της εφημερίδας *Ριζοσπάστης* της 8.8.1918 αναφέρεται: «Ο κ. Ρέπουλης συνειργάσθη χθες εις το Πολιτικόν Γραφείον μετά του Γεν. Γραμμ. Εθν. Οικον. και δύο άγγλων αξιωματικών σχετικώς προς το ζήτημα του λιγνιτωρυχείου Δρανίτσας παρά την Αικατερίνην. Πρόκειται να παραχωρηθεί προς εκμετάλλευσιν εις Αγγλικήν Εταιρίαν της Ανατολής.»

Δεν έχει ανευρεθεί μέχρι σήμερα η τελική σύμβαση μεταξύ του αγγλικού επιτελείου και του ελληνικού κράτους, αλλά φαίνεται ότι το καλοκαίρι του 1918 οι άγγλοι με τη βοήθεια τούρκων αιχμαλώτων προχώρησαν στη δημιουργία γραμμής Ντεκωβίλ (= ελαφρύς σιδηρόδρομος μεταφοράς πλάτους 60 εκ.) με την οποία θα μετέφεραν τον εξορυσσόμενο λιγνίτη.⁶⁹¹ Με το Β.Δ. 14.7.1918 ορίστηκε δημοπρασία για 3ετή εκμετάλλευση της Δράνιστας. Η δημοπρασία επρόκειτο να διενεργηθεί στις 28.12.1918, αλλά δεν έχουμε περαιτέρω πληροφόρηση.⁶⁹² Η γραμμή Ντεκωβίλ άρχισε τη λειτουργία της την 1.9.1918. Έφεραν ακόμη δύο μηχανοδηγούς από την Ήπειρο για την κίνηση του τρένου, τον Αντώνη Δούκα και τον Πέτρο Τσιάνο, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Κατερίνη.⁶⁹³

⁶⁹¹ Βλ. Ν. Π. Σαλπιστής, *Εθνικός Διχασμός και Ιμπεριαλιστική επέμβαση στην Ελλάδα (1916-1917). Η περιπέτεια της περιφέρειας Κατερίνης*, Κατερίνη 2011, σελ. 131-134. Για τον σιδηρόδρομο μικρού μήκους που χρησιμοποιήθηκε για τη μεταφορά λιγνίτη από το ορυχείο στους λόφους βλ. *Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι. Από το 1867 μέχρι σήμερα*, εκδ. Μίλητος, σ. 282 και Α. Γρηγορίου, «Σιδηρόδρομος Λιγνιτωρυχείων Μοσχοποτάμου (Δράνιστα) Πιερίας», <http://railwayheritage.blogspot.gr/2015/04/dranista-lignite-mines-railway.html>

⁶⁹² Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ, 813. 36554/28.11.1919.

⁶⁹³ Έτσι αναφέρει ο Σαλπιστής σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες.

Εικόνα 4.7. Κατασκευή ελαφρού σιδηροδρόμου από το εκστρατευτικό σώμα Θεσσαλονίκης. Αικατερίνη-Δράνιστα. Προπαρασκευαστική φάση με τη χρησιμοποίηση Τούρκων αιχμαλώτων. Η γραμμή ολοκληρώθηκε και λειτούργησε τη 1 Σεπτεμβρίου 1918. Δημιουργήθηκε για τη μεταφορά καυσίμων από τα λιγνιτωρυχεία στους λόφους.

© Imperial War Museum (Q 15158)

Σε άρθρο στο οικονομικό περιοδικό *Πλούτος* (7.10.1918) αναφέρεται «ως εκ των υψηλών τούτων τιμών οι ιδιοκτήται (μεταλλείων) [...] λογίζονται ευτυχείς ως οι εφοπλισταί [...] (αλλά παρ' όλα αυτά) ολίγοι θέλουν ν' αγοράσουν τα μεταλλεία των [...] δια τους φόβους ους γεννά η σύναψις της ειρήνης».⁶⁹⁴ Στα τέλη του 1918 καταστρέφεται η γραμμή Ντεκωβίλ εξαιτίας πλημύρας σε μήκος 10 χλμ.⁶⁹⁵ Τελικά στις αρχές του 1920 δίδεται εκ νέου σε δημοπρασία το εθνικό λιγνιτωρυχείο Δρανίτσης.⁶⁹⁶ Σύμφωνα με συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Αθηνών Κων. Δ. Ιωάννου υπογράφηκε συμβόλαιο μεταξύ του ελληνικού δημοσίου και των αδελφών Γεωργίου, του Κωνσταντίνου Πλατσούκα και του Ηρακλή Χατζηδημούλα (υπ' αριθ. 27677/14.3.1920). Η σύμβαση ίσχυε για μία

⁶⁹⁴ Όπως παρατίθεται στον Ν. Π. Σαλπιστής, *Εθνικός Διχασμός*, σελ. 34.

⁶⁹⁵ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ ΕΜΒΕ, Φ. 813. 1/8.1.1919. Τηλεγράφημα Ρουσσάκη προς το Υ.Ε.Ο./Διεύθυνση Μεταλλείων.

⁶⁹⁶ Βλ. εφημ. *Μακεδονία*, 25 και 26.1.1920.

25ετία.⁶⁹⁷ Οι συμβαλλόμενοι δεν μπορούσαν να εκμισθώσουν το λιγνιτωρυχείο σε άλλους αλλά είχαν τη δυνατότητα να συμπήξουν ανώνυμη εταιρία. Οριζόταν ως υποχρέωσή τους να προχωρούν στην εξόρυξη τουλάχιστον 15.000 τόνων λιγνίτη ετησίως. Στις 22.6.1920 ο Ρουσσάκης υπογράφει έκθεση για την αξία των υλικών και των εγκαταστάσεων του λιγνιτωρυχείου. Η αξία τους υπολογίζεται σε 1.000.000 δρχ.⁶⁹⁸

Και έτσι περνάει η διαχείριση του μεταλλείου σε ελληνικά χέρια. Ιδρύεται ανώνυμη εταιρεία με την ονομασία «Μεταλλευτική Εταιρεία Δράνιστα» και το καταστατικό της εγκρίνεται με Β. Δ./25.7.1920.⁶⁹⁹ Σύμφωνα με το καταστατικό, η εταιρεία συστάθηκε στις 6.4.1920⁷⁰⁰ με μετόχους τους εξής: 1) Κωνσταντίνος Ν. Πλατσούκας, βιομήχανος και βουλευτής Θεσσαλονίκης,⁷⁰¹ 2) Σίμος Λιούμπης, επιχειρηματίας και βουλευτής Φλωρίνης, 3) Κωνσταντίνος Γερ. Σκλάβος, μηχανικός, 4) Δημήτριος Πλατσούκας, βιομήχανος, 5) Βασίλειος Ν. Γεωργίου, μεταλλειολόγος, 6) Αντώνιος Ν. Γεωργίου, άπαντες κάτοικοι Αθηνών και οι μεν αδελφοί Γεωργίου ενεργούν δι' αυτούς και κατ' εντολήν για λογαριασμό του Ιωάννου Κ. Κοκκίνη, διευθυντού Δασών του Υπουργείου Γεωργίας,⁷⁰² και οι 8) Νικόλαος Τουρπάλης⁷⁰³ και 9) Ηρακλής Χατζηδημούλας,⁷⁰⁴ βιομήχανοι, οι τελευταίοι δύο κάτοικοι Θεσσαλονίκης. Έδρα της εταιρίας ορίζεται η Αθήνα και η διάρκεια της 50ετής. Σκοπός της η εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου Δρανίστης ή και άλλων ανθρακωρυχείων και κάθε άλλου είδους μεταλλείου. Εκδόθηκαν 14.000 μετοχές αξίας συνολικής 1.400.000 δρχ. Από αυτές 10.000 μετοχές έλαβαν οι Κωνσταντίνος Πλατσούκας, Ηρακλής Χατζηδημούλας και Κωνσταντίνος Σκλάβος οι οποίοι πώλησαν και μεταβίβασαν στην εταιρία όλα τα

⁶⁹⁷ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813. Συμβόλαιο 27677/14.3.1920 του συμβολαιογράφου Αθηνών Κων. Δ. Ιωάννου. Σύμβασις δρχ. 91.500.

⁶⁹⁸ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813. «Έκθεσις περί της αξίας των υλικών και εγκαταστάσεων του λιγνιτωρυχείου Δρανίστης, συμφώνως τη υπ' αριθ. 11079 ε.έ, διαταγής του Υ.Ε.Ο.». Θεσσαλονίκη, 22.6.1920. Υπάρχει και ακριβές αντίγραφο της ίδιας έκθεσης με ημερομηνία 16.12.1926.

⁶⁹⁹ Βλ. ΙΑΕΤΕ, 34-1-1-009. Βλ. και Σαλπιστής, *Εθνικός Διχασμός*, σελ. 135-142.

⁷⁰⁰ Συμβ. 19020/6-4-20 του συμβ. Αθηνών Γεωργίου Ζήση, όπως παρατίθεται στο Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, 204/5.9.1920 και μετά των τροποποιήσεων που επικυρώθηκαν με το σχετικό Β. Δ.

⁷⁰¹ Στο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ Θεσσαλονίκης υπάρχει κατατεθειμένο αρχείο της οικογενείας Πλατσούκα το οποίο όμως δεν αναφέρεται στη συγκεκριμένη επιχείρηση.

⁷⁰² Ο Ιωάννης Κοκκίνης υπήρξε πολιτικός μηχανικός (ΕΜΠ: 1894) και διπλωματούχος δασολογίας από την Ακαδημία της Σαξωνίας (1904). Ήδη το 1912 βρίσκεται στη Μακεδονία. Βλ. <https://engineers.ims.forth.gr>

⁷⁰³ Από τη γνωστή οικογένεια της Νάουσας που ασχολήθηκε με την κλωστοϋφαντουργία. Ανήκει σε κλάδο που μετανάστευσε στη Θεσσαλονίκη και έμενε στην ενορία της Ανάληψης. Βλ. Χεκίμογλου – Ρούπα, *Η ιστορία της επιχειρηματικότητας*, τ. Γ, σελ. 258-268.

⁷⁰⁴ Ο Ηρακλής Χατζηδημούλας, το νεαρότερο ιδρυτικό μέλος του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας. Δημιούργησε την εταιρία «Βιομηχανική Εστία» ή «Εστία» στους Αμπελόκηπους Θεσσαλονίκης, η οποία ήταν χυτοσιδηρουργείο και δημιούργησε την σόμπα «ΝΟΡΜΑ» για την καύση λιγνίτη κλπ. Διετέλεσε δυο φορές πρόεδρος της ΣΒΒΕ (1920-1924) Βλ. [Χεκίμογλου], *ΣΒΒΕ*, σελ. 15, 20, 42-55, Χεκίμογλου – Ρούπα, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας*, τ. Γ, σελ. 464-478.

μηχανήματα, υλικά, εργαλεία, κινητά πράγματα, εγκαταστάσεις, οικήματα, εναέριο γραμμή, σιδηροτροχιές (Decauville), τροχαίο υλικό (μηχανές, βαγονέττα) τα οποία βρίσκονταν στην περιοχή του μεταλλείου της Δράνιστας. Οι υπόλοιποι μέτοχοι ανέλαβαν την υποχρέωση να καταβάλουν το χρηματικό ποσό που αντιστοιχούσε στις υπόλοιπες 4.000 μετοχές. Για την πρώτη πενταετία ως μέλη του Δ. Σ. ορίζονται οι Κωνσταντίνος Πλατσούκας, Ηρακλής Χατζηδημούλας, Κωνσταντίνος Σκλάβος, Σπήλιος Αγαπητός και Ιωάννης Κοκκίνης.

Κατά την υποβολή του πρώτου ισολογισμού της Εταιρείας τον Μάρτιο του 1921 ο πρόεδρος του Δ. Σ., Κ. Πλατσούκας, αναφέρει ότι η εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου από την εταιρεία είχε ξεκινήσει πολύ πριν από την σύστασή της και την δημοσίευση του καταστατικού της. Αρχικά προχώρησαν σε γενική επισκευή της σιδηροδρομικής γραμμής, την οποία είχε παραλάβει η εταιρεία από τον εκμισθωτή της κ. Σκλάβο. Επίσης επιδιορθώθηκαν ορισμένες από τις στοές που είχαν δημιουργήσει οι Άγγλοι, ανοίχτηκαν καινούργιες στοές, έγιναν συμπληρωματικές εργασίες και γενικά καταβλήθηκαν όλες οι απαιτούμενες προσπάθειες ώστε να αρχίσουν οι εργασίες στα τέλη του καλοκαιριού και να είναι δυνατή η μεταφορά του λιγνίτη στην Κατερίνη. Εξαιτίας όμως πρωτοφανών βροχών το φθινόπωρο του 1920 διακόπηκε η γραμμή και έτσι σταμάτησε και η εξόρυξη του λιγνίτη. Προέβησαν σε επιδιορθώσεις και τελικά αποφασίστηκε η επιδιόρθωση της γραμμής από τους αδελφούς Γεωργίου σύμφωνα με νέα σύμβαση. Κατά το βραχύ διάστημα εκμετάλλευσης παρήχθησαν 1147 τόνοι λιγνίτη οι οποίοι ως επί το πλείστον διατέθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με στοιχεία που κατέθεσαν οι αδελφοί Γεωργίου στην Επιθεώρηση Μεταλλείων Β. Ελλάδος οι εργασίες άρχισαν τον Απρίλιο του 1920 και για κάποιους μήνες όλοι οι εργάτες απασχολήθηκαν στην επισκευή της σιδηροδρομικής γραμμής.⁷⁰⁵ Στην έκθεση της επόμενης χρονιάς, του 1921 δηλ., αναφέρεται η ενοικίαση αποθήκης στη Θεσσαλονίκη και η καταβολή σχετικού ενοικίου. Επίσης η εταιρεία είχε προχωρήσει σε σύμβαση με τους εργολάβους Αδελφούς Γεωργίου, η οποία υπογράφηκε στις 14.2.1921, και σύμφωνα με αυτήν θα παραδίδονταν ετησίως 10.000 τόνοι προς 21 δρχ. τον τόνο, δηλ. η εταιρεία θα αποκόμιζε 210.000 δρχ. ετήσιο κέρδος. Δεν ευοδώθηκαν όμως οι ευχές των εταίρων και οι αδελφοί Γεωργίου από το Μάρτιο μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1921 είχαν εξορύξει μόλις 3087 τόνους.⁷⁰⁶ Και έκτοτε έως τον Απρίλιο του 1922 – τότε γίνεται η υποβολή του ισολογισμού και συνεπακόλουθα η υποβολή της έκθεσης

⁷⁰⁵ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813. «Δελτίον πληροφοριών περί των κατά το 1920 μεταλλευτικών εργασιών».

⁷⁰⁶ Ομοίως. «Δελτίον πληροφοριών περί των κατά το 1921 μεταλλευτικών εργασιών». Εδώ αναφέρεται ότι είναι δυσχερής η συντήρηση των στοών λόγω μετακίνησης του εδάφους και ότι προχώρησαν σε εγκατάσταση εναέριου σιδηρόδρομου μήκους 2.500 μέτρων για μεταφορά κατά τον χειμώνα επειδή τότε είναι αδύνατο να γίνει αυτό με σιδηροδρομική γραμμή.

– εξόρυξαν ασήμαντο ποσοστό, οπότε αυτοί βλέποντας ότι θα πρέπει να αποδώσουν το ισοδύναμο για εξόρυξη 10.000 τόνων, θέλουν να προχωρήσουν σε λύση της σύμβασης, προφασιζόμενοι ότι η ποιότητα του λιγνίτη είναι ακατάλληλη και μη εμπορεύσιμη. Η σχετική αίτησή τους δεν έγινε δεκτή από το Διοικητικό Συμβούλιο Μεταλλείων και η υπόθεση πήρε την οδό των δικαστηρίων. Σύμφωνα με τα στοιχεία που κατέθεσαν οι ίδιοι οι εργολάβοι προχώρησαν το 1921 σε κατασκευή εναερίου. Πληροφορίες για την παραγωγή του 1922 λαμβάνουμε από τα στατιστικά στοιχεία που εξέδωσε το Υ.Ε.Ο.⁷⁰⁷: εξωρύχθησαν 2.950 τόνοι λιγνίτη και εργάστηκαν 61 εργάτες συνολικά (25 άνδρες στις υπόγειες εργασίες, 30 άνδρες και 6 γυναίκες υπαιθρίως). Το 1923 σύμφωνα με τα στατιστικά του Υπουργείου εξωρύχθησαν 2.299 τόνοι λιγνίτη και εργάστηκαν 52 εργάτες συνολικά (24 άνδρες στις υπόγειες εργασίες, 22 άνδρες και 6 γυναίκες υπαιθρίως).⁷⁰⁸ Η έκθεση του ισολογισμού του Δ. Σ. της εταιρίας για το έτος 1923⁷⁰⁹ παρέχει επιπλέον πληροφορίες. Η εργολαβική σύμβαση με τους αδελφούς Γεωργίου έληγε στις 30.9.1923, αλλά καθότι εκκρεμούσε εναντίον τους δίκη για μη καταβολή μισθωμάτων, αποφασίστηκε να γίνει επέκταση της συμφωνίας για μία ακόμη διετία – υπογράφηκε τον Μάρτιο 1923. Το όριο παραγωγής ορίστηκε το ίδιο, 10.000 τόνοι προς 21 δρχ./τόνο. Και αυτοί αναφέρουν ότι οι εργολάβοι απλώς εξόρυξαν κατά το έτος 1923 περίπου 2.300 τόνους. Το Δ.Σ. προτείνει να μην αποδοθούν μερίσματα, καθότι εκκρεμούν οι οφειλές των αδελφών Γεωργίου. Γίνεται η διευκρίνιση ότι υπάρχει εγγύηση μεγάλου αστικού κτήματος στην Αθήνα ιδιοκτησίας των αδελφών Γεωργίου έναντι των οφειλών τους. Την ίδια χρονιά ξεκινά διαμάχη μεταξύ των αδελφών Γεωργίου και της κοινότητας Δρανίτσης καθότι οι πρώτοι προσπάθησαν να εκμεταλλευθούν περιοχή πλησίον του χωριού. Παρεμβαίνει με τηλεγράφημα και ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Χατζηκυριάκος, ο οποίος ζητά την μεσολάβηση του επιθεωρητή μεταλλείων ώστε να διευθετηθεί το ζήτημα. Ο πρόεδρος της κοινότητας σε αναφορά του ανέφερε καθίζηση του εδάφους λόγω των πρόσφατων εργασιών. Ο Ν. Ρουσσάκης μεταβαίνει επί τόπου στις 2.6.1923 και θεωρεί εντελώς αβάσιμους τους φόβους των χωρικών. Πρόκειται πάντως για υπαίθρια εξόρυξη 200 μ. ΝΑ. του χωριού.⁷¹⁰ Τον Αύγουστο του 1923 επισκέπτεται

⁷⁰⁷ Υ.Ε.Ο., Στατιστικοί πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1922, εν Αθήναις 1923, passim και ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813. «Δελτίον ... 1922»

⁷⁰⁸ Υ.Ε.Ο., Η μεταλλευτική κίνησης της Ελλάδος κατά το έτος 1923. Έκθεσις μετά στατιστικών πινάκων υπό Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, εν Αθήναις 1924, passim.

⁷⁰⁹Βλ. ΙΑΕΤΕ

⁷¹⁰ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813. «Αναφορά των Γεωργίου προς τον Ρουσσάκη ότι θέλοντας να ανοίξουν καινούργια στοά εμποδίσθηκαν από τους κατοίκους.» Δράνιστα, 18.5.1923. 19963/12.6.1923, «Διαταγή του Γ. Δ. Θεσσαλονίκης να μεταβεί ο Ρ. στη Δράνιστα» 278/4.6.1923 «Οδηγίες του Ρουσσάκη προς τους αδελφούς Γεωργίου», 279/4.6.1923. «Οδηγίες του Ρουσσάκη προς την

το λιγνιτωρυχείο ο Επιθεωρητής Μεταλλείων Π. Ρουσσόπουλος, ⁷¹¹ ο οποίος αναφέρει μεταξύ άλλων ότι στη Δράνιστα υπάρχουν και δείγματα νικελίου και κοβαλτίου και αποστέλλει σχετικά δείγματα. Σημειώνει για τα λιγνιτοφόρα στρώματα: «Οι Άγγλοι εξεμεταλλεύθησαν τα άνω στρώματα ... εξάγοντας περί τας 5,5 χιλιάδας τόνων. Οι εργολάβοι κ. Γεωργίου εξεμεταλλεύθησαν τα κάτω στρώματα δια δύο πατωμάτων». Και παρακάτω: «... είναι μία των δυσχερεστέρων εν Ελλάδι εκμεταλλεύσεων... το μέλλον του μεταλλείου τούτου είναι αβέβαιον». Παράγονται 5-10 τόνοι ημερησίως. Δεν υπάρχει δυνατότητα κέρδους επειδή είναι ακριβή η εξόρυξη. Ο λιγνίτης χρησιμοποιείται κυρίως στη Θεσσαλονίκη και στη Λάρισα για οικιακή χρήση ή για την καμινεία των πλίνθων. Αναφέρεται εκτεταμένα και στη σιδηροδρομική γραμμή μήκους 27 χλμ. που με τις διακλαδώσεις της φτάνει τα 30 χλμ. Είναι πολύ σημαντικό αυτό το έργο που εκτέλεσαν οι Άγγλοι, γιατί μεταφέρονται και δασικά προϊόντα, επιβάτες, εμπορεύματα στην περιοχή. Η κατάληξη του σιδηροδρομικού δικτύου είναι η Σκάλα Βρωμερής. Στο 8^ο χιλ. υπάρχει διακλάδωση για Κατερίνη. Σε κάποια σημεία η συντήρηση της γραμμής είναι πολυδάπανη.⁷¹²

Το 1924 σύμφωνα με τα στοιχεία του Υ. Ε. Ο. η εταιρία εξορύσσει 2436 τόνους λιγνίτη και απασχολεί 57 εργάτες (42 άνδρες σε υπόγειες εργασίες, 7 άνδρες και 8 γυναίκες υπαιθρίως).⁷¹³ Το 1925 αποτελεί την τελευταία φορά που βρίσκουμε την εταιρία να εμφανίζεται στα στοιχεία του Υπουργείου κάτω από το όνομα των αδελφών Γεωργίου, αλλά η ετήσια παραγωγή της περιορίζεται σε 676 τόνους και απασχολούνται μόνο 21 άτομα σε αυτήν (15 άνδρες σε υπόγειες εργασίες, 3 άνδρες και 3 γυναίκες υπαιθρίως).⁷¹⁴ Η εξόρυξη είχε περιοριστεί σε ελάχιστο ποσό όπως μαθαίνουμε και από την ΕΜΒΕ, καθότι οι εργασίες σταμάτησαν λόγω πλημύρας στις 19.5.1925.⁷¹⁵ Μάλιστα κατά το έτος 1925 αναφέρεται στον Τύπο ότι είχαν κλαπεί από το Γραφείο της εταιρίας 600 μετοχές και το Δ. Σ. αποφάσισε να τις ακυρώσει.⁷¹⁶ Ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας είχε

υποδιοίκηση Χωροφυλακής Κατερίνης» 304/14.6.1923 «Απάντηση του Ρ. προς τον Γ. Δ. Θεσσαλονίκης» 310/14.6.1923 «Τηλεγράφημα στο Υ.Ε.Ο.»

⁷¹¹ Ο Παναγιώτης Ρουσσόπουλος (Σπάρτη, 1884-1973), υπήρξε μεταλλειολόγος μηχανικός, (απόφοιτος της École Speciale des Arts et Manufactures et des Mines της Λιέγης, 1909). Εργάστηκε στα μεταλλεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στα μεταλλεία της Κασσάνδρας, στο Μαντούδι και τελικά διετέλεσε επιθεωρητής της Διεύθυνσης Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 153, 313.

⁷¹² ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813, 395/17.8.1923. Διαβιβαστικό έκθεσης Π. Ρουσσόπουλου προς Υ.Ε.Ο. /Διεύθυνση Μεταλλείων/Τμήμα Δημοσίων Εκμεταλλεύσεων «Έκθεσις περί του εθνικού λιγνιτωρυχείου Δρανίστης». Θεσσαλονίκη, 15.8.1923.

⁷¹³ Υ. Ε. Ο., *Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1924. Στατιστικοί πίνακες επιμελεία Ν. Γ. Γεωργιάδου, ...*, εν Αθήναις 1926, passim και ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813 «Δελτίον ... 1924».

⁷¹⁴ Υ. Ε. Ο., *Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1925. Στατιστικοί πίνακες επιμελεία Ν. Γ. Γεωργιάδου, ...*, εν Αθήναις 1927, passim.

⁷¹⁵ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813 «Δελτίον ... 1925»

⁷¹⁶ ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-88 (Δημοσιεύματα τύπου)

ειδοποιήσει την Υπομοιραρχία Κατερίνης να αναφέρει στους εργολάβους ότι λήγει το δικαίωμα εκμετάλλευσης στις 25.11.1925. Μετά από την ημερομηνία αυτή δεν θα μπορούν να προβούν σε εξόρυξη, και ότι μπορούν να αποκομίσουν απλώς λιγνίτη έως τις 25.2.1926. Αν και η εταιρία φαίνεται ότι ουσιαστικά έχει διαλυθεί από τις 27.8.1926, το 1928, σύμφωνα με τον «Πίνακα των εν τη περιφερεία της Β' Επιθεωρήσεως μεταλλείων λειτουργούντων μεταλλείων και λιγνιτ/χείων», που υπογράφει στις 5.4.1940, ο επιθεωρητής Μεταλλείων Ν. Ρουσάκης, το μεταλλείο της Δράνιστας λειτουργεί υπό τον Ιωάννη Ρεμούνδο, ο οποίος εδρεύει στην Κατερίνη.⁷¹⁷

Οι μέτοχοι της εταιρίας καλούνται σε έκτακτη γενική συνέλευση στις 15.6.1936. Την επομένη ο Υπουργός Εθν. Οικονομίας Ι. Αρβανίτης ζητά πληροφορίες από την Επιθεώρηση Μεταλλείων Β. Ελλάδος σχετικά με τον Ιωάννη Ρεμούνδο, ο οποίος παρουσιάζεται ως εκμεταλλευτής του μεταλλείου. Σύμφωνα με απόφαση του Συμβουλίου των Μεταλλείων κατά τα έτη 1926-1931 αντί για τίμημα επί 15.000 τόνων λιγνίτη λόγω εκτάκτων συνθηκών συμφωνήθηκε το μίσθωμα να επιβάλλεται επί 1875 τόνων. Οι λόγοι εκτάκτου ανάγκης που είχε δεχτεί το Δικαστήριο Μεταλλείων ήταν η δυσχέρεια εκμετάλλευσης, η καταστροφή της σιδηροδρομικής γραμμής σε μήκος 6 χλμ., η κακή ποιότητα του λιγνίτη, το μικρό πάχος του στρώματος, η απόσταση από το κέντρο κατανάλωσης, δηλ. την Κατερίνη. Μετά το 1931 δεν είχε παρθεί απόφαση για το αν συντρέχουν οι ίδιοι λόγοι έκτακτης ανάγκης. Ζητείται λοιπόν από τον Επιθεωρητή Μεταλλείων να μεταβεί επιτόπου και να αποφανθεί σχετικά. Η απάντηση του Ρουσάκη είναι ότι δεν υφίσταται πλέον επιχείρηση, και το μεταλλείο έχει μετατραπεί σε καλλιεργήσιμους αγρούς.⁷¹⁸ Παρόμοιες προσκλήσεις για έκτακτη Γ.Σ. γίνονται κατά το έτος 1938, όπου υπογράφει ως πρόεδρος του Δ. Σ. ο Δημ. Α. Λόντος. Πρόταση σε αυτές τις προσκλήσεις είναι η πιθανή διάλυση της Εταιρίας. Το 1940 όμως η πρόσκληση έχει μεταξύ των θεμάτων τα εξής: 1) την μεταφορά της έδρας από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη, 2) την αύξηση των κεφαλαίων της εταιρίας, 3) την λήψη αποφάσεων «προς εντατικοτέραν εκμετάλλευσιν του λιγνιτωρυχείου».⁷¹⁹ Ο πρόεδρος του χωρίου Μοσχοποτάμου ο οποίος ρωτήθηκε αν υφίσταται εκμετάλλευση βεβαιώνει ότι οι εργασίες διεκόπησαν από 28 Οκτωβρίου 1940 λόγω επιστράτευσης των εργατών. Η βεβαίωση φέρει την ημερομηνία 3.11.1941 και αναφέρει επιπλέον ότι πριν από λίγες ημέρες είχαν αρχίσει ξανά οι εργασίες με σκοπό την κατασκευή καινούργιων στοών.⁷²⁰ Στις 21.2.1942 ο Ρεμούνδος σε αίτησή του προς τον

⁷¹⁷ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 825. Βλ. εδώ Παράρτημα 3.

⁷¹⁸ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813. 906/14-7-38 «Αναφορά του Ρουσάκη προς το Υ.Ε.Ο./Δ. Μεταλλείων/Τμήμα Δημοσίων Εκμεταλλεύσεων»

⁷¹⁹ Ομοίως.

⁷²⁰ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813. «Βεβαίωση του προέδρου της κοινότητας Μοσχοποτάμου»

Υπουργό Εθνικής Οικονομίας ζητά ενίσχυση επειδή έχει υποστεί καταστροφές και στο γραφείο του στην Κατερίνη και έχει χαθεί το αρχείο της επιχείρησης. Παραπονιέται γιατί αναγκάστηκε να καταθέσει μίσθωμα για το 1940 και 1941. Ζητά την επιστροφή αυτών των μισθωμάτων. Ζητούνται τρόφιμα για τους εργάτες, και νομή για τα ζώα, ανθρακασβέστιο για φωτισμό στις υπόγειες εργασίες. Το 1941 παραχωρείται και μία άλλη άδεια, για εκμετάλλευση χρωμίου αυτή τη φορά στον Κ. Πασαδάκη. Στις 3.11.1942 ο Ρεμούνδος ζητά να πάει μηχανικός επιτόπου για να αποφευχθούν διενέξεις με τον Πασαδάκη.

Το 1945 λήγει η 25ετία της εκμίσθωσης του λιγνιτωρυχείου και ζητείται από τον επιθεωρητή μεταλλείων να μεταβεί στο Μοσχοπόταμο και να παραλάβει το ορυχείο. Ο Ρεμούνδος απουσιάζει και ο επιθεωρητής δεν κρίνει σκόπιμο να προβεί στην μίσθωση φυλάκων γιατί απλά δεν υπάρχει τίποτε που να αξίζει να φυλαχθεί! ⁷²¹Όμως το 1949 ο τότε επιθεωρητής μεταλλείων αναφέρει στο Υπουργείο ότι το λιγνιτωρυχείο έπαυσε τις εργασίες του από 10.2.1949 γιατί ελέγχεται υπό συμμοριτών. Είναι απορίας άξιον πως ο Υπουργός δίνει εντολή στον επιθεωρητή να παραλάβει το μεταλλείο! Ο θεωρούμενος ως πρόεδρος της εταιρίας εμφανίζεται και αργότερα. Στην παρούσα φάση της έρευνας δεν έχει βρεθεί ανανέωση της σύμβασης με το υπουργείο.

Το 1950 πρόεδρος του Δ. Σ. είναι και πάλι ο Ιωάννης Ρεμούνδος. Προσκαλεί τους μετόχους σε έκτακτη Γ.Σ. όπου θα συζητηθεί έκθεση για την κατάσταση που προέκυψε μετά τον πόλεμο και ζητείται παράταση της σύμβασης της εταιρίας με του Υπουργείου. Τέλος το 1953 συγκαλείται Γ. Σ. προς ενημέρωση των μετόχων για τις ενέργειες του Δ. Σ. προς ανανέωση της σύμβασης με το υπουργείο, για εκλογή νέου Δ.Σ. και για μεταφορά της έδρας στην Αθήνα. Πάντως όλες οι Γενικές Συνελεύσεις ως χώρο συγκέντρωσης όριζαν τα γραφεία στην Αθήνα, Σόλωνος 72β.⁷²²

Η εκμετάλλευση πέρασε στην ομόρρυθμη εταιρία Λιγνιτωρυχείων Πιερίας Π. Τσάκα.⁷²³ Την δεκαετία του 1980 δημιουργήθηκε η «Κοινοτική Επιχείρηση Εξόρυξης Λιγνίτη Μοσχοποτάμου», η οποία σταμάτησε την εκμετάλλευση γύρω στο 1990.⁷²⁴

⁷²¹ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 813 «Έκθεσις περί παραδόσεως και παραλαβής του λιγνιτωρυχείου Μοσχοποτάμου», Θεσσαλονίκη, 24.9.1945.

⁷²² ΙΑΕΤΕ.

⁷²³ Ομοίως.

⁷²⁴ Βλ. Κ. Παπαβασιλείου, «Ορυκτές και ενεργειακές πρώτες ύλες στην Κεντρική Μακεδονία», 1^ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (Πρακτικά Προσυνεδρίου), Θεσ/νίκη 29-31 Ιανουαρίου 1988: σελ. 427-428.

2. Λιγνιτωρυχείο Ελατοχωρίου

Στον πίνακα του επιθεωρητή Ν. Ρουσσάκη του έτους 1940 (βλ. Παράρτημα 3) εμφανίζεται και το λιγνιτωρυχείο του Αθανασίου Μέμου στο Ελατοχώρι Πιερίας. Πρόκειται για μεταλλείο το οποίο παραχωρήθηκε ως μεταλλείο χρωμίου στους Αθανάσιο Μέμο και Αντώνιο Θεοδώρου, κατοίκους Ελατοχωρίου.⁷²⁵ Οι δύο παραχωρησιούχοι είχαν προβεί σε σύνταξη έκθεσης από το μηχανικό μεταλλείων Σταύρο Κατράκη τον Αύγουστο του 1938, όπου το μεταλλείο εμφανίζεται ως λιγνιτωρυχείο. Το εν λόγω μεταλλείο βρίσκεται σε απόσταση δύο χιλιομέτρων Β. του Ελατοχωρίου και πλησίον του λιγνιτωρυχείου Δράνιστα, απέχει δε περίπου 30 χλμ. με αυτοκίνητο από την Κατερίνη. Την έκθεση αυτή υπέβαλαν επικυρωμένη από τον Γραμματέα του ΤΕΕ τον Απρίλιο του επόμενου έτους στην Εθνική Τράπεζα συνοδευόμενη από αίτηση με την οποία αιτούνταν δάνειο τριών εκατομμυρίων. Αναφέρεται ότι ο λιγνίτης σύμφωνα με τις έρευνες είναι αρίστης ποιότητας, θερμαντικής αξίας 7.000 θερμίδων, δηλ. όσο και ο λιθάνθρακας Κάρδιφ. Ως εγγύηση τίθεται το ίδιο το λιγνιτωρυχείο με τις εγκαταστάσεις του. Τον Σεπτέμβριο του ιδίου έτους, 1939, επαναφέρει στο προσκήνιο την αίτηση δανειοδότησης ο αδελφός του Αθανασίου Μέμου, Κωνσταντίνος, δικηγόρος. Στον ίδιο φάκελο φέρεται απόφαση της Τράπεζας όπου αν και γίνεται αναφορά στην θετική άποψη του Ηλία Γούναρη για την υπόθεση, θεωρείται ότι οι αιτητές θα πρέπει να επανέλθουν με πρόταση όταν δεν θα έχουν ανάγκη κεφαλαίων κίνησης, αλλά μόνον κεφαλαίων εκμετάλλευσης.⁷²⁶

4.2.3. Περιφέρεια Σερρών - Παγγαίου

Πρόκειται για δύο ευρείες περιφέρειες στις οποίες έχει βρεθεί λιγνίτης. Η πρώτη βρίσκεται γύρω από την πόλη Σερρών σε τρεις κύριες θέσεις και σε άλλες μικρότερες (Λιγνιτωρυχεία Περδικάρη Α.Ε., στην κοιλάδα Αγίου Γεωργίου – Λιγνιτωρυχεία Λ. Παπαντωνίου και αργότερα Κληρονόμων Παπαντωνίου, στην περιοχή Αγίας Βαρβάρας - Λιγνιτωρυχεία Κ. Χατζηδήμου και Σία Α.Ε., στην τοποθεσία Βερρό) και η δεύτερη αποτελείται κυρίως από το εθνικό λιγνιτωρυχείο Παγγαίου, το οποίο εκτείνεται μεταξύ των κοινοτήτων Κορμίστας και Ηλιοκώμης (Τσερέπλιανης).

⁷²⁵ Δ. 18-3-39, ΦΕΚ 125/Α/30.3.1939.

⁷²⁶ Πηγή: ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-88.

4.2.3.1. Λιγνιτωρυχεία Σερρών

1. Λιγνιτωρυχεία Περδικάρη

Από το 1879, σύμφωνα με δημοσίευμα στην εφημερίδα «Ερμής» Μακεδονίας φαίνεται ότι λειτουργεί ένα λιγνιτωρυχείο στην περιοχή Σερρών,⁷²⁷ καθώς ο πράκτορας του ανθρακωρυχείου Κατακονός και Μονοσπίτων, Δ. Πεσνικίδης αναγγέλλει την εκχώρηση σε ενοικίαση του εν λόγω μεταλλείου για μία τριετία. Όπως αναφέρει ο Ηλίας Γούναρης στην μεταλλευτική κίνηση της Ελλάδος κατά το 1913: «Εις τας νέας χώρας υπάρχουν εις πολλά σημεία κοιτάσματα λιγνιτών εξ ων τινά ως π.χ. παρά τας Σέρρας εκμεταλλεύονται περιορισμένως δια την επιτόπιον κατανάλωσιν».⁷²⁸ Ο Ιωάννης Σολωμός αναφέρει ότι βρέθηκαν στρώματα λιγνιτών στη θέση Μονόσπιτα κοντά στις Σέρρες.⁷²⁹ Το λιγνιτωρυχείο αυτό είχε παραχωρηθεί με φιρμάνι κατά το έτος 1870 και είχε δημιουργηθεί επί τούτου μία «Ανώνυμος Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρεία».⁷³⁰ Κατά το έτος 1916 ο Στέφανος Ζαρίφης μετά από εντολή του Διευθυντή της εταιρείας που εδρεύει στην Κωνσταντινούπολη, Π. Ζαφειρόπουλου, προχώρησε σε μίσθωση επί οκταετία του εν λόγω μεταλλείου στους Ορέστη Περδικάρη⁷³¹ και Ξενοφώντα Αντωνιάδη. Στις 21.12.1919 η εταιρία Περδικάρη – Αντωνιάδη ανέθεσε την εξόρυξη των γαιανθράκων στον εργολάβο Βικέντιο Νικοσία από την Κύμη Ευβοίας.⁷³² Η διάρκεια της συμφωνίας οριζόταν τριετής, αλλά στις 28.1.1920 η εταιρία προχωρά και σε νέα σύμβαση με άλλους δύο εργολάβους, τους Νικόλαο Καραβά και Κωνσταντίνο Τσεκούρα, κατοίκους πάλι Κύμης με τους ίδιους όρους, αλλά με χρονική διάρκεια 8 μηνών. Η εξορυκτική επιχείρηση των Αντωνιάδη – Περδικάρη ήταν μία από τις δύο μεταλλευτικές επιχειρήσεις που λειτουργούσαν εκείνη την εποχή και η ετήσια απόδοσή της το 1920 έφτασε τους 10.000 τόνους λιγνίτη ενώ το 1921 είχε πέσει στους 7.000 τόνους.⁷³³ Σε κατάσταση της ΕΜΒΕ, η οποία εμφανίζει τα μεταλλεία

⁷²⁷ Βλ. Γεώργιος Γιοβάνης – Νικόλαος Πάσχος, «Τα λιγνιτωρυχεία του Νομού Σερρών πριν και μετά το 1950», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Α' τ., Σέρρες 2013, σελ. 291-322: σελ. 292. Βλ. επίσης «Η μεταλλευτική κίνηση της Ελλάδος κατά το έτος 1913» υπό του Ηλία Γούναρη, Διευθυντού της Υπηρεσίας Μεταλλείων, *Αρχιμήδης*, 1/1915, σελ. 7-12 και 23, 134-137.

⁷²⁸ «Η μεταλλευτική κίνησης...» υπό του Ηλία Γούναρη.

⁷²⁹ Βλ. Υ.Ε.Ο., *Ελληνικοί λιγνίται*, σελ. 119. Για την εταιρία βλ. και εδώ, Κεφ. 1.

⁷³⁰ Βλ. εδώ Κεφ. 1.2.2.1. «Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρεία».

⁷³¹ Ο Ορέστης Περδικάρης, εμπορομεσίτης, όπως αναφέρεται, έλαβε μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα κατά των Βουλγάρων και ήταν ένας από τους 12 προκρίτους της πόλης. Υπήρξε μέλος του πολιτικού συλλόγου «Ορφέας» και της Φιλικής Μακεδονικής Εταιρείας. Βλ. Κυριάκος Παπακυριάκου, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στο Νομό Σερρών*, Σέρρες 2012.

⁷³² ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 64, «Δελτίον πληροφοριών περί των κατά το 1920 μεταλλευτικών εργασιών». Σύμφωνα με το Δελτίο το 1920 απασχολούνταν 86 εργάτες στο λιγνιτωρυχείο.

⁷³³ Βλ. Γιώργος Ν. Αψηλίδης, «Οικονομικές συνθήκες και επιχειρήσεις στην πόλη των Σερρών (1913-1940)», Αλεξ. Καραδήμου – Γερόλυμπου & Λίλα Θεοδορίδου – Σωτηρίου (επιστ. επ.), *Σέρρες 1900-*

τα οποία είχαν παραχωρηθεί και διατελούσαν εν ενεργεία κατά το έτος 1922, μεταξύ 4, ευρίσκεται και το εν λόγω λιγνιτωρυχείο το οποίο έχει παραχώρηση λόγω σουλτανικού φερμανίου και υπάρχει η παρατήρηση ότι είχε εκμισθωθεί από τον Ζαρίφη στους Περδικάρη-Αντωνιάδη.⁷³⁴ Το 1923 γίνεται λόγος για ανώνυμη μεταλλευτική εταιρεία (ενν. ελληνική) και το 1924 εγκρίνεται το συμβόλαιο 1040/1924 του συμβολαιογράφου Αθηνών Βασ. Γ. Παλαιολόγου σύμφωνα με το οποίο ο εκκαθαριστής της οθωμανικής εταιρείας, Λέων Α. Ζαρίφης επικύρωσε την επανάληψη της σύμβασης μεταξύ της Οθωμανικής Εταιρίας και των Αντωνιάδη-Περδικάρη για μία ακόμη πενταετία.⁷³⁵ Ο Περδικάρης τελικά εξαγοράζει το λιγνιτωρυχείο το έτος 1926⁷³⁶ από τους εκκαθαριστές της Εταιρίας, Λέοντα και Κωνσταντίνο Α. Ζαρίφη, τραπεζίτες, κατοίκους Αθηνών. Δεν εμφανίζεται πλέον ο Αντωνιάδης, αλλά μόνον ο Ορέστης Κ. Περδικάρης. Όμως για κακή του τύχη θα είναι η Εθνική Τράπεζα αυτή η οποία θα αμφισβητήσει το δικαίωμα κυριότητας ως Διαχειρίστρια της Ανταλλαξίμου περιουσίας.⁷³⁷ Θα αναγκαστεί ο Ο. Περδικάρης να απευθύνει υπόμνημα στον Υφυπουργό Οικονομικών κ. Στεφανόπουλο όπου αναφέρεται ότι η Τράπεζα είχε καταλάβει το λιγνιτωρυχείο και ο ίδιος λόγω διακοπής των εργασιών δεν μπορεί να το αποπληρώσει. Απέμεναν ακόμη μερικές δόσεις για να γίνει εντελώς δικό του και χρωστούσε στην προκάτοχο εταιρεία 1.500.000 δρχ. Τελικά η Εθνική Τράπεζα διέγραψε το δικαίωμα επί του λιγνιτωρυχείου μετά από απόφαση του Αρείου Πάγου. Ο Ο. Περδικάρης ζητά από τον Υφυπουργό να μεσολαβήσει ώστε να του παράσχει η Τράπεζα δάνειο.⁷³⁸ Στο αρχείο της Εθνικής Τράπεζας φαίνεται ότι στις Σέρρες εκτός από το εν λόγω μεταλλείο της πρώην Ανώνυμης Οθωμανικής Εταιρείας υπάρχουν υπό εκμετάλλευση άλλα 5 ορυχεία στο όνομα των δύο αδελφών Ορέστη και Ευρυπίδη Περδικάρη.⁷³⁹

1940. *Χώρος και ιστορία*, Σέρρες 2008: σελ. 141-174, συγκεκριμένα σελ. 150 σημ. 15. Οι πληροφορίες προέρχονται από τα ΓΑΚ Ν. Σερρών, Συμβολαιογραφικό Αρχείο Κ. Τριανταφυλλόπουλου.

⁷³⁴ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 822.

⁷³⁵ Για τη μετατροπή της εταιρίας με Β. Α. της 3.1.1924 σε «Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία» βλ. ΦΕΚ2/Α/4.1.1924. Βλ. και Γ. Κ. Γεωργαλά, *Επιτροπή επί των Καυσίμων*, 1920, σελ. 64-66. Βλ. επίσης ΦΕΚ70/Α/29.3.1924.

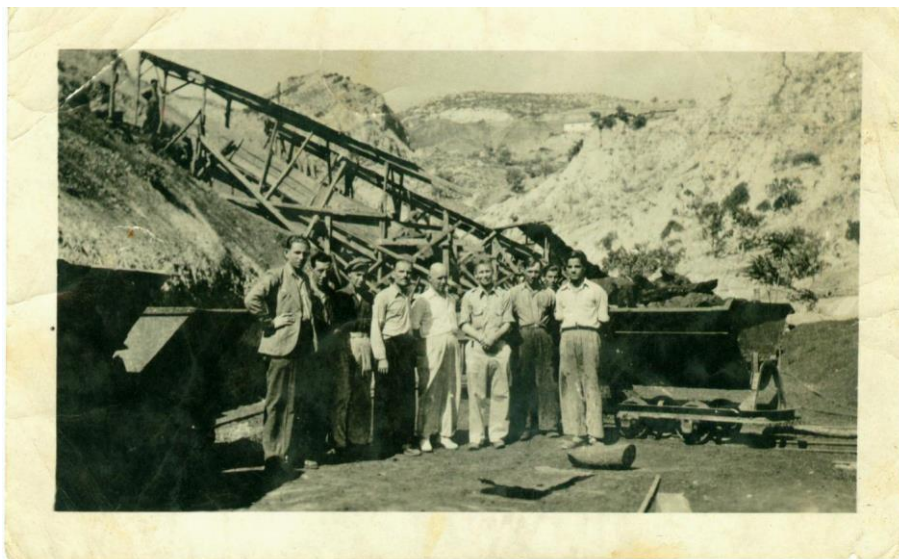
⁷³⁶ Βλ. ΙΑΕΤΕ, Α1-Σ40-Υ63-Φ4383, πωλητήριο συμβ. του συμβ. Αθηνών Β. Γ. Παλαιολόγου υπ' αριθ. 3994/6.11.1926.

⁷³⁷ Η Εθνική Τράπεζα έγινε διαχειρίστρια της ανταλλάξιμης περιουσίας με το Ν.Δ. «Περί κυρώσεως της μεταξύ Δημοσίου και Εθνικής Τραπέζης Συμβάσεως «περί διαχειρίσεως των εν Ελλάδι κτημάτων των ανταλλαγέντων Μουσουλμάνων» της 5/5/1925 (ΦΕΚ112/Α/5.5.1925). Με το Ν. 3372, ο οποίος ψηφίστηκε στις 1.12.1926 (ΦΕΚ55/Α/4.4.1927), τα κτήματα χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: α) αστικά, β) αγροτικά και γ) εργοστάσια παντός είδους, μεταλλεία και ιχθυοτροφεία.

⁷³⁸ Βλ. ΙΑΕΤΕ, Α1-Σ34-Υ1-Φ56. Υπόμνημα της 6.11.1934.

⁷³⁹ Ομοίως.

Εικ. 4.8. Λιγνιτωρυχεία Περδικάρη

Πηγή: ΓΑΚ Σερρών. Συλλογή φωτογραφιών πόλης Σερρών. Πρόκειται σύμφωνα με πληροφορία του συναδέλφου Γ. Τσαρούχα για τα λιγνιτωρυχεία Περδικάρη.

Ελαφρά διαφορετική η ιστορία που αφηγείται ένα φυλλάδιο που βρίσκεται στο αρχείο της ΕΜΒΕ.⁷⁴⁰ Όπως αναφέρει ο δικηγόρος Παπαντωνίου μέχρι το 1912 η (οθωμανική) εταιρία εκμεταλλευόταν το μεταλλείο με διάφορους εκμεταλλευτές (εργολάβους). Έπειτα η εταιρία εμφανίζεται ανενεργή και στην Ελλάδα και στην Κωνσταντινούπολη. Μετά τις 13.1.1913 όταν καταλήφθηκε η περιοχή, ενώ θα έπρεπε να περάσει στο ελληνικό Δημόσιο το ορυχείο ως Οθωμανική περιουσία και να μην γίνει τίποτε επ' αυτής καθότι απαγορεύτηκαν όλες οι δικαιопραξίες σε συνοριακές περιοχές, εμφανίζεται ένας μεγαλοεπιχειρηματίας, άλλοτε κάτοικος Κωνσταντινούπολης, ο Λέων Ζαρίφης, ο οποίος αποκομίζει μισθώματα για την εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου αρχικά από τον Κ. Χατζηδήμο και μετέπειτα από τον Ορέστη Περδικάρη. Σκόπιμα παραμόρφωσε την επωνυμία της εταιρίας και εμφανίστηκε ως διαχειριστής της εταιρίας «Ζαρίφης και Σία» που δήθεν είχε την εκμετάλλευση. Εμφανίστηκε στον Κ. Χατζηδήμο και αποκόμιζε μισθώματα μέχρι το 1916 όταν εισήλθαν στην Ανατολική Μακεδονία οι Βούλγαροι. Λόγω της κατάστασης από το 1916 μέχρι το 1919 όταν ανακαταλήφθηκε η Α. Μακεδονία, αυτός μίσθωσε το ορυχείο στους Ορέστη Περδικάρη και Ξενοφώντα Αντωνιάδη που έδιναν μεγαλύτερο μίσθωμα. Το 1923 όμως ο αείμνηστος δικηγόρος Δ. Σ. Παπαντωνίου, που είχε αντιδικία με τον Περδικάρη ως αντιπρόσωπο της εν λόγω εταιρίας, ξεκίνησε αγώνα και με υπουργική απόφαση οι Περδικάρης και Αντωνιάδης

⁷⁴⁰ΕΜΒΕ, Μ907. «Υπόθεσις Αωνύμου Οθωμανικής Μεταλλευτικής Εταιρείας (Μεταλλείον Ορ. Περδικάρη)» Σέρρες, 8.8.1929. Υπογράφει ο Σωτήριος Παπαντωνίου, δικηγόρος Σερρών.

κλήθηκαν να νομιμοποιηθούν εντός μηνός ως προς το εν λόγω μεταλλείο. Αρχίζουν οι παρανομίες. Ο συμβολαιογράφος Β. Παλαιολόγος δέχεται να κάνει συμβόλαιο με το οποίο αλλάζει έδρα η εταιρία και μετατρέπεται σε «Ελληνική Ανώνυμη Μεταλλευτική Εταιρία Σερρών» με έδρα την Αθήνα. Εμφανίζεται ως πληρεξούσιος ο Ζαρίφης μετόχων που δεν ήταν καν κάτοχοι μετοχών! Εμφανίζονται πρακτικά Γ.Σ. η οποία έλαβε χώρα στις 6.2.1924 με παρόντες δήθεν πληρεξουσίους μετόχων που βρίσκονται στην Ευρώπη και που τώρα εμφανίζονται να κατέχουν συγκεκριμένο αριθμό μετοχών!⁷⁴¹ Ενώ έπρεπε να γίνει τροποποίηση του καταστατικού για να θεωρηθεί ως ελληνική η εταιρία, αυτή διαλύεται με εκκαθαριστές τους Λ. και Κ. Ζαρίφη. Όμως το μεταλλείο σε κάποια στιγμή καταλήφθηκε από το Δημόσιο επειδή προηγουμένως ανήκε σε Οθωμανό υπήκοο (την εταιρεία) και πέρασε στη δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας. Ο Περδικάρης έπεισε τον προϊστάμενο του Γραφείου Ανταλλαγής Δράμας να ακυρώσει αυτή τη διαδικασία, επειδή δήθεν δεν προήλθε από τον ίδιο. Εάν ήθελε ο Περδικάρης να διεκδικήσει το μεταλλείο νόμιμα θα έπρεπε να απευθυνθεί στο Πρωτοδικείο Σερρών. Αν ήταν ανταλλάξιμο το μεταλλείο θα έπρεπε να περάσει στη δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας, αν δεν ήταν ανταλλάξιμο έπρεπε να περάσει στην δικαιοδοσία της Αεροπορικής Άμυνας(;). Καμία μεταβίβαση δεν ήταν δυνατή στο διάστημα από την κατάληψη της περιοχής μέχρι το 1923, τη συνθήκη της Λωζάνης, άρα δεν ήταν εφικτή ούτε η μεταφορά έδρας. Προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Περδικάρης δεν μπορεί να έχει την νόμιμη κυριότητα. Παρ' όλα ταύτα φρόντισε να θεωρηθεί τουλάχιστον ως ο πρώτος αιτητής.⁷⁴²

Χρησιμοποιούνται εργάτες εντόπιοι αλλά και άλλοι που προέρχονται από την Κύμη. Ο λιγνίτης, επειδή το ορυχείο βρίσκεται πολύ κοντά στην πόλη, καταναλώνεται επιτόπου για θέρμανση, για την παραγωγή πλίνθων και ασβέστου ή εξάγεται μέσω των σιδηροδρόμων στη Θεσσαλονίκη, το Κιλκίς, τη Νάουσα, την Έδεσσα, τη Δράμα, τη Ξάνθη και την Κομοτηνή. Επίσης από το 1933 ως πελάτης του λιγνιτωρυχείου προστίθενται και οι ΣΕΚ, οι οποίοι απορροφούν 30 τόνους ημερησίως πλην των θερινών μηνών. Το 1934 ο Ο. Περδικάρης ζητά δάνειο 4.000.000 δρχ. από την Εθνική ώστε να αποπληρώσει το τίμημα – λέει ότι έχει προβεί στη δημιουργία εγκαταστάσεων αξίας 7.000.000 δρχ. και χρειάζεται χρηματοδότηση ώστε να συνεχίσει την επιχείρηση. Σύμφωνα με τον τεχνικό σύμβουλο της Εθνικής Τράπεζας, κ. Δ. Λυκιαρδόπουλο, ο Περδικάρης δεν είναι

⁷⁴¹ Εντυπο με τα πρακτικά της Γ.Σ. στο ΕΜΒΕ, Μ907.

⁷⁴² ΕΜΒΕ, Μ907. Διαφορά μεταξύ των Δ. Παπαντωνίου και Περδικάρη σχετικά με το ποιος έπρεπε να θεωρηθεί ως ο πρώτος αιτητής. Ακυρώθηκε η αίτηση του Παπαντωνίου επειδή αν και παλαιότερη δεν είχε καταγραφεί στο βιβλίο μεταλλείων της Νομαρχίας Σερρών. Τελικά νομιμοποιείται η αίτηση της 14.11.1918 του Περδικάρη με παρέμβαση του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας, Ανδρέα Χατζηκυριάκου.

ιδιαίτερα φερέγγυος, καθότι έχει αποκρύψει από την Τράπεζα τις άλλες υποχρεώσεις που βαρύνουν το μεταλλείο και επίσης το γεγονός ότι αυτό αργεί από το Νοέμβριο του 1934 και ότι διατηρείται μόνο επειδή πωλεί σε γειτονική ασβεστοποιεία ψιλό λιγνίτη. Προτείνει να του δοθεί ανώτερο δάνειο 1.500.000 δραχ. με την προϋπόθεση ότι θα υπάρχει συνέχεια παρατηρητής στην επιχείρηση από το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στις Σέρρες.

Συνέπεια πάντως και της οικονομικής κρίσης που μαστίζει την κοινωνία της εποχής είναι τα ατυχήματα που καταγράφονται από την εφημερίδα *Μακεδονία* και που έχουν ως θύματα λιγνιτωρύχους που πηγαίνουν για να αποκομίσουν λαθραία λιγνίτη για οικιακή κατανάλωση και που προφανώς είχαν απολυθεί.⁷⁴³ Στις 3.8.1936 έχουμε αναφορά σε αναστολή των εργασιών του λιγνιτωρυχείου εκ μέρους του Υ.Ε.Ο. σύμφωνα με την οποία 200 λιγνιτωρύχοι χάνουν τη δουλειά τους και μονοπωλείται ο λιγνίτης (:), ο οποίος αποτελεί τη μοναδική πηγή οικιακής θέρμανσης καθότι έχει απαγορευθεί η υλοτομία στα γειτονικά δάση.⁷⁴⁴

Το 1942 μελέτησε την περιοχή ο γερμανός καθηγητής στο Erlangen, B. V. Freyberg, ως στρατιωτικός γεωλόγος, προς αξιοποίηση των λιγνιτών για τις ανάγκες της κατοχής. Η μελέτη του προοριζόταν για τις αρχές κατοχής και δεν ανακοινώθηκε στις ενδιαφερόμενες επιχειρήσεις, οι οποίες εργάζονταν υπό τον έλεγχο της βουλγαρικής κατοχής. Ο συγκεκριμένος γεωλόγος παρέμεινε εκεί για μεγάλο χρονικό διάστημα με τη βοήθεια του συναδέλφου του Dr. Grancy. Εκτελούσε ταυτόχρονα ερευνητικές γεωτρήσεις. Μεταξύ άλλων εκμεταλλεύτηκε τα πορίσματα αυτής της έρευνας ο Ηλίας Α. Παρασκευαΐδης του Ινστιτούτου Γεωλογίας και Ερευνών του Υπεδάφους το έτος 1950, όταν μετέβη για πρώτη φορά στις Σέρρες για μία αναγνωριστική μελέτη της λιγνιτοφόρου περιοχής.⁷⁴⁵ Το 1952 ο Παρασκευαΐδης μετέβη εκ νέου στην περιοχή Σερρών για να συμπληρώσει τα στοιχεία της έρευνάς του και είχε μεγάλη βοήθεια από την εταιρία Περδικάρη. Συστηματικότερη όλων των επιχειρήσεων υπήρξε η εν λόγω εταιρία. Σε αυτήν βρίσκονταν και σχέδια των έργων. Πάντως δεν είχε πραγματοποιηθεί συστηματική μελέτη πλην αυτής του Freyberg. Η παραγωγή αναγκάζεται να παρακολουθεί από κοντά την κατανάλωση και η εταιρεία Περδικάρη αναγκάζεται κατά τους θερινούς μήνες να περιορίζει το προσωπικό της από 500 εργαζομένους που διατηρούσε το χειμώνα σε 150.⁷⁴⁶ Από το 1949 και

⁷⁴³Βλ. *Μακεδονία*, 3.1.1933, 31.3.1934, 14.2.1935. Βλ. παρακάτω παρόμοια κατάσταση στο εθνικό λιγνιτωρυχείο Παγγαίου.

⁷⁴⁴Ο.π., 3.8.1936.

⁷⁴⁵Βλ. Ηλίας Α. Παρασκευαΐδης, «Αι νεογενείς περιοχαί Σερρών και Παγγαίου και η Γεωλογία του λιγνίτου», *Ερευναι επί του ορυκτού πλούτου της Ελλάδος*, τ. II, Αθήνα 1952 (Σειρά: Γεωλογικά και Γεωφυσικά Μελέται): σελ. 181-241.

⁷⁴⁶Ο.π., σελ. 217.

μετά εμφανίζεται η εταιρεία ως «Ανθρακωρυχεία Σερρών Περδικάρη Α.Ε.». Η παραγωγή προπολεμικά ήταν μάλλον μικρή (70-90 τόνοι ημερησίως), αλλά αυξήθηκε κατά τον πόλεμο. Από το 1945 αυξήθηκε η παραγωγή αλλά υπήρχε διακύμανση ανάλογα με την εποχή του έτους. Η εταιρεία άρχισε να μηχανοποιείται κατά το έτος 1952. Επειδή η απόσταση από την πόλη ήταν μικρή, η μεταφορά γινόταν με αυτοκίνητα ενώ παλαιότερα υπήρχε και γραμμή Ντεκωβίλ. Όλα τα λιγνιτωρυχεία της περιοχής Σερρών μετά το 1960-65 υφίστανται κάμψη. Αιτία είναι όπως και παλιότερα ο ανταγωνισμός από το λιθάνθρακα και επίσης η αντικατάστασή του από την ηλεκτρική ενέργεια και το πετρέλαιο. Οι εν λόγω επιχειρήσεις βρέθηκαν να χρωστούν και ακολούθησαν δικαστήρια, πλειστηριασμοί και αναγκαστική εκποίηση υπέρ του Δημοσίου.⁷⁴⁷

2. Λιγνιτωρυχεία Δ. Παπαντωνίου «ΤΑΧΤΑΜΠΙΤ»

Η θέση αυτών των λιγνιτωρυχείων βρίσκεται έξω από την πόλη των Σερρών, στο Δ. της άκρο. Τον Ιούλιο του 1922 αρχίζει την εκμετάλλευση ο Δ. Παπαντωνίου στη θέση «Ταχταμπίτ» σύμφωνα με όσα αναφέρει ο επιθεωρητής Μεταλλείων Ρουσσάκης σε έκθεσή του σχετικά με τα μεταλλεία ευθύνης του.⁷⁴⁸ Ο Αψηλίδης στη μελέτη του για τις επιχειρήσεις στην πόλη των Σερρών κατά τα έτη 1913-1940, αναφέρει ότι τα λιγνιτωρυχεία αυτά ιδρύθηκαν το 1920, αλλά άρχισαν τις ερευνητικές τους εργασίες το έτος 1922. Κατά το έτος 1928 θεωρείται ότι είναι το μεγαλύτερο λιγνιτωρυχείο μετά από αυτό του Περδικάρη.⁷⁴⁹ Σε έναν εμπορικό οδηγό επίσης που κυκλοφόρησε κατά το έτος 1928, σε ιδιαίτερη αγγελία αφιερωμένη στο μεταλλείο του Δ. Παπαντωνίου «Ταχταμπίτ» αφού πρώτα εξαιρείται η επιχειρηματικότητα του μεταλλειοκτήτη, ο οποίος τοποθέτησε κεφάλαια σε επιχείρηση που θεωρείται επικίνδυνη, αναφέρεται ότι εξορύσσονται 100-200 τόνοι ημερησίως και αναφέρεται επίσης ότι ο ίδιος επιχειρηματίας είχε ξεκινήσει έρευνες στον Ποταμό του Έβρου όπου βρέθηκε λιγνίτης ιδιαίτερος μεγάλης θερμιδικής ικανότητας, τον οποίο μάλιστα είχε εκθέσει η εταιρεία στη Δ.Ε.Θ.⁷⁵⁰ Απασχολούσε το 1937 στις Σέρρες τέσσερις υπαλλήλους και 210 εργάτες, το 1938 έξι υπαλλήλους και 380 εργάτες και το 1939 οκτώ υπαλλήλους και 520 εργάτες.⁷⁵¹

Με συνεχή αύξηση παραγωγής αποτέλεσε το πρώτο λιγνιτωρυχείο κατά το έτος 1939-40 με ημερήσια παραγωγή 200 τόνους λιγνίτη. Κατά τη διάρκεια του

⁷⁴⁷ Στοιχεία για τον επίλογο της ιστορίας του λιγνίτη στις Σέρρες αλλά και για τα λιγνιτωρυχεία κατά την περίοδο της βουλγαρικής κατοχής στο άρθρο των Πάσχου-Γιοβάνη, «Τα λιγνιτωρυχεία».

⁷⁴⁸ Βλ. ΕΜΒΕ, 812, αναφορά προς τον Επιθεωρητή Α' Περιφέρειας, Α.Π.329/5.7.1923.

⁷⁴⁹ Βλ. Γιώργος Ν. Αψηλίδης, «Οικονομικές συνθήκες», σελ. 160 σημ. 35.

⁷⁵⁰ Βλ. Α. Κ. Γουναρόπουλος – Κ. Κ. Αθανασάκος, *Γενικός Οδηγός Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1928 (οπισθόφυλλο).

⁷⁵¹ Αψηλίδης, «Οικονομικές συνθήκες», σελ. 169.

ελληνο-ιταλικού πολέμου παρέδιδε 120 τόνους λιγνίτη ημερησίως στους σιδηροδρόμους της Ελλάδος. Κατά τη διάρκεια της κατοχής το λιγνιτωρυχείο εκμεταλλεύτηκαν οι Βούλγαροι καταστρέφοντας σημαντικό τμήμα στοών και μηχανημάτων.⁷⁵² Το 1952 ο Παρασκευαΐδης εμφανίζει την εταιρεία με την ονομασία «Λιγνιτωρυχεία Κληρονόμων Δ. Παπαντωνίου «Ταχταμπίτ» να εκμεταλλεύεται μόνο ένα έργο.⁷⁵³

3. Λιγνιτωρυχεία Χατζηδήμου

Το Βερό είναι ένας μικρός χείμαρρος στην περιοχή της Ι. Μονής Τιμίου Προδρόμου σε ύψος που πλησιάζει τα 500 μ. και απέχει 5.300 μ. από την πόλη των Σερρών. Ο Ρουσάκης στην έκθεση στην οποία αναφερθήκαμε και προηγουμένως, αναφέρει ότι το λιγνιτωρυχείο αυτό έστειλε στοιχεία για το έτος 1922, αλλά είχε σταματήσει τις εργασίες του κατά το διάστημα Ιουνίου - Δεκεμβρίου.⁷⁵⁴ Ως εκμεταλλευτές αναφέρει τον Κωνσταντίνο Χατζηδήμου και τον Μιχάλη Χατζηαγγέλου. Σύμφωνα όμως με αρχείο συμβολαιογράφου που εναπόκειται στα ΓΑΚ Σερρών στις 7.4.1920 ο Κωνσταντίνος Χατζηδήμου και ο Μιχαήλ Χατζηαγγέλου συμφώνησαν την ίδρυση μετοχικής εταιρίας μαζί με τον Βασίλειο Μερκουρίου για την εκμετάλλευση του μεταλλείου με κεφάλαιο 6.000 δρχ. Οι μεν δύο ιδιοκτήτες κατέθεσαν από 2.500 δρχ. και ο Μερκουρίου προσέφερε την εμπειρία και την προσωπική του εργασία αποτιμώμενη σε 1.000 δρχ. Τα κέρδη θα αναλογούσαν κατά 45% στους δύο πρώτους και 10% στον τρίτο.⁷⁵⁵ Σε κατάσταση πάλι του έτους 1926 που αναφέρει την εξόρυξη και πώληση του μεταλλεύματος ως κάτοχοι μεταλλευτικής αδείας για το συγκεκριμένο πεδίο εμφανίζονται οι Κωνσταντίνος Χατζηδήμου, ο Θ. Τσίσκος, ο Ι. Φαρμακόπουλος και ο Α. Σπανδωνής – δεν έχουμε άλλα στοιχεία για τους τελευταίους.⁷⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Γ. Αψηλίδης την περίοδο του Μεσοπολέμου η εκμετάλλευση γινόταν σε συνεργασία με τρίτους με περιορισμένες χρονικές συμβάσεις. Το 1936 σε τοπική εφημερίδα εμφανίστηκε η Ζωή Κ. Χατζηδήμου να ζητά την οριστική παραχώρηση για το συγκεκριμένο λιγνιτωρυχείο.⁷⁵⁷ Στις 14.12.1949 ιδρύθηκε εταιρία από τους Κωνσταντίνο Δ. Χατζηδήμου, Ιωάννη Δ. Χατζηδήμου και Ζωή σύζυγο Κ. Χατζηδήμου και άλλους με εταιρικό κεφάλαιο 200 εκ. δρχ. Η αξία των λιγνιτωρυχείων μεταπολεμικά έφτασε στα 700 εκ. δρχ.⁷⁵⁸ Το 1952 γινόταν εκμετάλλευση μόνο σε ένα έργο. Φαίνεται ότι είχε συντελεστεί

⁷⁵²Ομοίως.

⁷⁵³Παρασκευαΐδης, «Αι νεογενείς περιοχαί», σελ. 222-223.

⁷⁵⁴ Βλ. ΕΜΒΕ, 812, αναφορά προς τον Επιθεωρητή Α' Περιφέρειας, Α.Π.329/5.7.1923.

⁷⁵⁵ Βλ. Αψηλίδης, «Οικονομικές συνθήκες», σελ. 150-151 σημ. 18.

⁷⁵⁶ Ομοίως.

⁷⁵⁷ Βλ. ΕΜΠΡΟΣ Σερρών, 24.5.1936. Είχε προηγηθεί η αίτηση της ίδιας στις 23.6.1932. Τότε της είχε χορηγηθεί ΑΜΕ. Η θερμιδική αξία του λιγνίτη στις 4910 θερμίδες.

⁷⁵⁸Ομοίως.

από τους ίδιους εκμετάλλευση και στα ΒΑ της περιοχής (θέση Παναγούδα) αλλά μάλλον αρπακτικά. Η παραγωγή κατά τα έτη 1946-49 ήταν μικρότερη από αυτή των άλλων γειτονικών λιγνιτωρυχείων.⁷⁵⁹

4.2.3.2. Λιγνιτωρυχεία Παγγαίου – Εθνικό λιγνιτωρυχείο Τσερέπλιανης

Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Σολωμός το μόνο γνωστό λιγνιτωρυχείο στην περιφέρεια Αγγίστης είναι «το κείμενον εν τη Τσερέπλιανη και Κορμίστη» (σήμερα ονομάζεται Ηλιοκώμη),⁷⁶⁰ έκτασης 6000 στρεμμάτων, το οποίο σύμφωνα με την υπ' αριθ. 11313/11.3.1916 απόφαση του Υ.Ε.Ο. περιήλθε στο Δημόσιο.⁷⁶¹ Το συγκεκριμένο ορυχείο βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες του όρους Παγγαίου και σύμφωνα με Β.Δ. της 25.7.1916⁷⁶² η εκμετάλλευσή του θα διενεργείται δι' εργολαβίας μετά από δημοπρασία που θα προκηρυχθεί υπό του Υ.Ε.Ο. Ο εργολάβος αναλαμβάνει την υποχρέωση να εξορύσσει όχι λιγότερους από χίλιους τόνους ανά μήνα. Η εργολαβία ορίζεται τριετής με δυνατότητα πενταετούς παράτασης με ελάχιστο ποσό εξορυχθησομένου λιγνίτη 24.000 τόνους κατ' έτος. Σύμφωνα με πληροφορίες του Σολωμού, ο οποίος επικαλείται τον μηχανικό – μεταλλειολόγο Ρουσάκη της Γ.Δ.Μ., είχαν γίνει έρευνες επί Τουρκοκρατίας στην ευρύτερη περιοχή. Στο συγκεκριμένο λιγνιτωρυχείο Τσερέπλιανης οι κάτοικοι των κοντινών χωριών «κατά τους χειμερινούς μήνες εξορύσσουν ποσότητα τινά λιγνίτου προς θέρμανσιν των οικημάτων αυτών».⁷⁶³

Πριν από την ανακήρυξη του λιγνιτωρυχείου της Τσερέπλιανης ως εθνικού είχαν κατατεθεί δύο αιτήσεις σύμφωνα με το άρθρο 9 του Ν. 529/1914, που έδινε προτεραιότητα στην εκμετάλλευση μεταλλείου στον πρώτο αιτητή. Είχε υποβληθεί αίτηση των Γεωργίου Α. Παπαβασιλείου, κτηματία, Δημητρ. Μπαρδοπούλου, αξιωματικού, Θρασ. Μαυρομαρά, δικηγόρου, όλων κατοίκων Αθηνών και του Αργυρίου Κ. Αργυριάδου, εμποροκτηματία, κατοίκου Σερρών για να τους δοθεί άδεια μεταλλευτικών ερευνών στις θέσεις χωρίου Κορμίστης, Βρύσης, χωρίον Τσερέπλιανη στις 30.3.1915. Στις 8.4.1915 σχεδόν για τον ίδιο χώρο είχε κάνει αίτηση ο Στ. Μπουρνής. Το Υ.Ε.Ο. κοινοποιεί στον πληρεξούσιο δικηγόρο του τελευταίου, Δημ. Μαντά ότι για το ίδιο μέρος είχαν υποβάλλει αίτηση οι Παπαβασιλείου κλπ. Σύμφωνα με το άρθρο 11 του Ν. 529 είναι ισοβαρή

⁷⁵⁹ Βλ. Παρασκευαΐδης, «Αι νεογενείς περιοχαί», σελ. 224-225.

⁷⁶⁰ Το 1927 στην Κοινότητα της Κορμίστας προσαρτήθηκε και ο προσφυγικός συνοικισμός της Νέας Μπάφρας (Δ. 3.1.1927, ΦΕΚ Α' 4/1927), ενώ το 1928 ο συνοικισμός της Τσερέπλιανης αποσπάσθηκε από την Κοινότητα Κορμίστας και αναγνωρίστηκε ως αυτοτελής Κοινότητα, με το παλιό της όνομα (Δ. 12.3.1928, ΦΕΚ Α' 60/1928), το δε 1934 μετονομάστηκε σε Ηλιοκώμη (Δ. 11.8.1934, ΦΕΚ Α' 294/1934). Από τον ιστότοπο www.kormista.gr (Τελευταία ανάκτηση: 31/1/16).

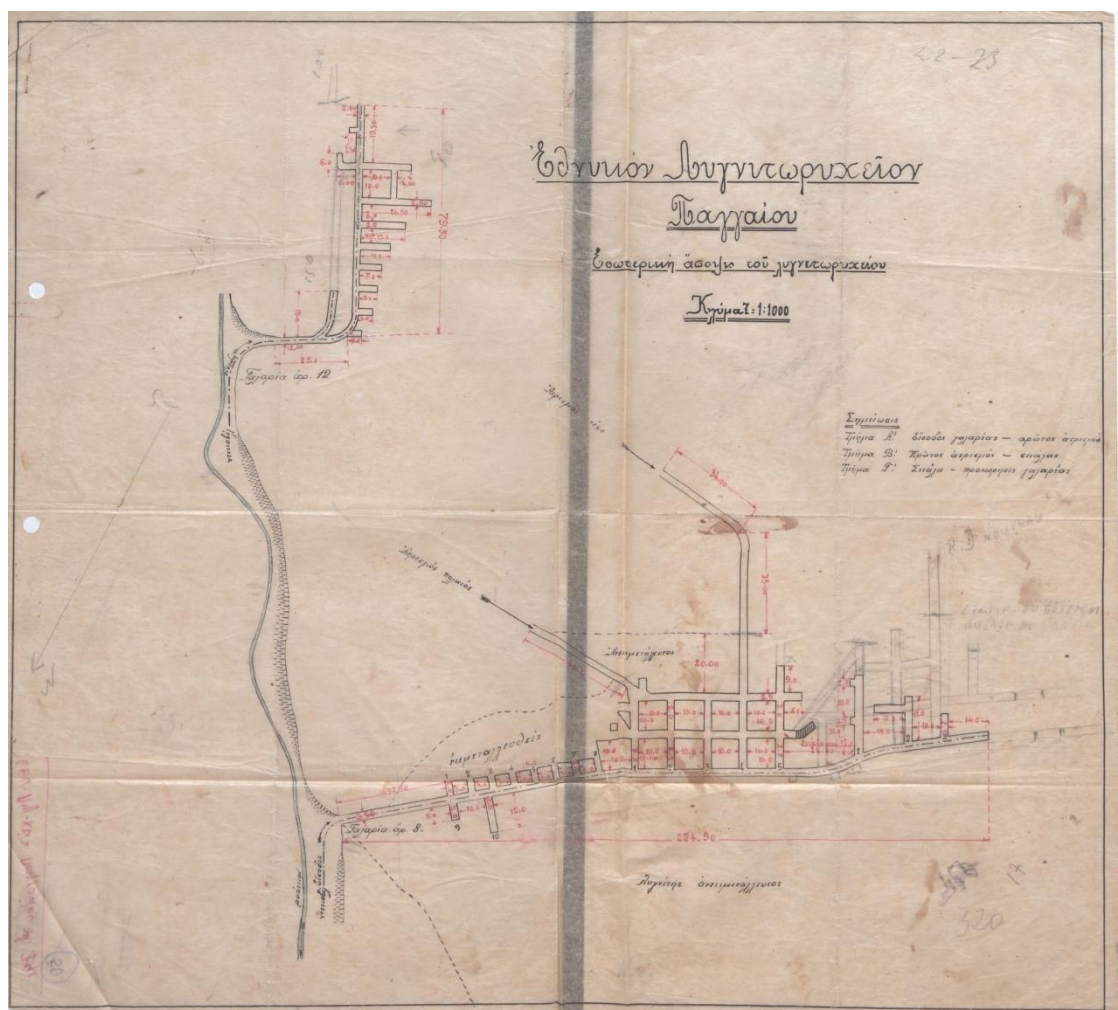
⁷⁶¹ Βλ. Υ.Ε.Ο., *Ελληνικοί λιγνίται*, σελ. 116-119.

⁷⁶² «Περί εκμεταλλεύσεως του ανθρακωρυχείου Τσερέπλιανης και Κορμίστης της υποδιοικήσεως Ζίχνης του νομού Σερρών» εις ΦΕΚ138/Α/28.7.1916.

⁷⁶³ Βλ. Υ.Ε.Ο., *Ελληνικοί λιγνίται*, σελ. 118.

τα δικαιώματα αλλά οι Παπαβασιλείου κλπ. υπέβαλαν αίτηση και σύμφωνα με τον Ν. 714/1916, στις 16 Απριλίου 1916 για μία έκταση 9988,325 στρεμμάτων. Σε αυτήν την αίτηση αναφέρεται ότι προτίθενται να μεταφέρουν 2500 τόνους άνθρακα στον σιδηροδρομικό σταθμό Αγγίτου και Πόρνας για 2 έτη, με καταβολή εγγύησης 1 δρχ./τόνο. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς τους η τιμή πώλησης ανά τόνο θα ανερχεται σε 30 δρχ., από τις οποίες η εργολαβική δαπάνη θα είναι 10 δρχ., τα έξοδα μεταφοράς 18 δρχ., τα έξοδα αποθήκευσης 1 δρχ., σύνολο 29 δρχ. και κέρδος 1 δρχ. Όμως ένα μέρος του χώρου που αιτήθηκαν οι παραπάνω είχε εξαιρεθεί με υπουργική απόφαση, 11813/5.3.1916 από τον νόμο περί μεταλλείων (δηλαδή είχε κηρυχθεί εθνικό).⁷⁶⁴

Εικ. 4.9. Εθνικό Λιγνιτωρυχείο Παγγαίου. Εσωτερική άποψη

Πηγή: ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 19.

⁷⁶⁴ ΕΜΒΕ, Μ902.

Ο Ρουσσάκης επισκέφθηκε δύο φορές το λιγνιτωρυχείο της Τσερέπλιανης και αναφέρεται σε αυτές τις επισκέψεις σε τηλεγράφημα προς το Υ.Ε.Ο.⁷⁶⁵ Μετά από διαταγή του υπουργείου επισκέφθηκε το λιγνιτωρυχείο από τις 17 έως 20.5.1919. σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων είχε πληροφορηθεί ότι οι Βούλγαροι είχαν εξορύξει περί τους 50 τόνους λιγνίτη και τους είχαν μεταφέρει στη Δράμα για οικιακή χρήση, από ένα σημείο όπου η ποιότητα ήταν καλή. Δεν είχε επέλθει καμία άλλη μεταβολή.⁷⁶⁶ Τουλάχιστον τέσσερις φορές θα γίνει προκήρυξη δημοπρασίας για το συγκεκριμένο εθνικό λιγνιτωρυχείο, κατ' αρχάς τον Νοέμβριο του 1918 με ημέρα δημοπρασίας την 8.12.1918,⁷⁶⁷ κατόπιν στις 13.4.1919,⁷⁶⁸ μετά στις 10.6.1919⁷⁶⁹ και τέλος το 1920 με τελική ημερομηνία κατάθεσης προσφορών την 15.2.1920.⁷⁷⁰ Την δημοπρασία κερδίζει η ομάδα του Κ. Παπαβασιλείου και κατόπιν υπογράφεται η σχετική σύμβαση.⁷⁷¹

Σύμφωνα με πίνακα του 1940 υπογραμμένο από τον Ρουσσάκη, η εκμετάλλευση του εθνικού λιγνιτωρυχείου Τσερέπλιανης αρχίζει από το 1919 από τον εργολάβο Κ. Παπαβασιλείου.⁷⁷² Όμως φαίνεται ότι ακόμη και το 1924 υπήρχαν ενδοιασμοί σχετικά με το ποιος είχε δικαίωμα εκμετάλλευσης στο εν λόγω λιγνιτωρυχείο.⁷⁷³ Στους Στατιστικούς πίνακες μεταλλευτικής κινήσεως του

⁷⁶⁵ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 19. «Τηλεγράφημα προς το Υ. Ε.Ο.»

⁷⁶⁶ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 19. 73/23.5.1919 «Έκθεση του Ρουσσάκη».

⁷⁶⁷ Εφημ. Μακεδονία, 27.11.1918.

⁷⁶⁸ ΕΜΒΕ, Μ902, 4582/13.3.1919 «Προκήρυξη δημοπρασίας ... επί πενταετία». Στις 26.3.1919 ο Ρουσσάκης μετά από τηλεγραφική εντολή στέλνει εντολή στις εφημερίδες «Το Φως», Opinion και «Πουέβλο» να δημοσιεύσουν την προκήρυξη της δημοπρασίας δύο φορές. Η τηλεγραφική εντολή του υπουργείου ανέφερε ότι η δημοπρασία έπρεπε να δημοσιευθεί σε μία ελληνική, μία γαλλική και μία εβραϊκή εφημερίδα (στη Θεσσαλονίκη).

⁷⁶⁹ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ902, 10520/15.5.1919, όπου ο Υ.Ε.Ο. ειδοποιεί τον Παπαβασιλείου κλπ. ότι δεν είναι δυνατόν να εισαχθεί εκ νέου η υπόθεσή τους στο Δ.Δ.Μ. για την Τσερέπλιανη γιατί ο χώρος έχει κηρυχθεί εθνικός και έχει ήδη οριστεί ημερομηνία δημοπρασίας, στις 10.6.1919. Στις 18.4.1919 είχαν υποβάλει αίτηση οι: 1) Κωνσταντίνος Μπαρδόπουλος, 2) Κωνσταντίνος Παπαβασιλείου για τον εαυτό του και ως πληρεξούσιος των συγκληρονόμων του αποθανόντος πατρός τους Γ. Α. Παπαβασιλείου, 3) Θρασ. Μαυρομαράς και 4) Αργύρης Αργυριάδης, ο καθένας με ποσοστό 25%. Ανέφεραν τις προηγούμενες αιτήσεις τους και επιπροσθέτως την αρπακτική διάθεση που έδειχναν οι υπόλοιποι εργολάβοι.

⁷⁷⁰ Εφημ. Μακεδονία, 25 και 26.1.1920. Βλ. και ΕΜΒΕ, Μ902, 1572/18.1.1920. Ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας προσκαλεί τους ενδιαφερόμενους εργολάβους να υποβάλουν προτάσεις για εκμετάλλευση που δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 30 έτη. Μπορούν να προβούν σε ερευνητικές εργασίες για 6 μήνες και σε περίπτωση αποτυχίας θα αποσυρθούν χάνοντας 5.000 δραχ.

⁷⁷¹ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ902, αρ. συμβ. 27838/15.4.1920 του συμβολαιογράφου Αθηνών Κωνσταντίνου Δ. Ιωάννου. Η διάρκεια της σύμβασης ορίζεται 30ετής. Εκμεταλλευτές ο Κ.Γ. Παπαβασιλείου, Δ. Π. Μπαρδόπουλος, Αργ. Κ. Αργυριάδης. Δεν παρουσιάστηκε ο τέταρτος από τους αρχικούς αιτητές.

⁷⁷² Βλ. ΙΑΜ-ΕΜΒΕ, Φ. 822. («Πίναξ των εν τη περιφέρεια της Β' Επιθεωρήσεως Μεταλλείων λειτουργούντων μεταλλείων και λιγν/χείων» της 5.4.1940, υπογεγραμμένος από τον επιθεωρητή μεταλλείων Ν. Ρουσσάκη). Βλ. εδώ παράρτημα 3.

⁷⁷³ ΕΜΒΕ, Μ902. Απάντηση του Ρουσσάκη προς το υπουργείο σχετικά με το ποιοι έχουν νόμιμα δικαιώματα στον εθνικό χώρο Τσερέπλιανης είτε έλκοντάς τα από Τουρκοκρατίας είτε σύμφωνα με το άρθρο 9 του Ν. 529. Μόνοι με δικαιώματα οι Παπαβασιλείου κ. ά. Επίσης έκθεση του Ρουσσάκη της 23.10.1924 για τον επιτόπιο έλεγχο που είχε διενεργηθεί στις 13.6.1924.

Υ. Ε. Ο. το λιγνιτωρυχείο Τσερέπλιανης εμφανίζεται για πρώτη φορά το έτος 1925 και καταγράφει την μεγαλύτερη παραγωγή το έτος 1939 με 12.000 τόνους.⁷⁷⁴ Το 1931 εμφανίζεται να χρησιμοποιεί 81 εργάτες ενώ το 1946, όταν έχουμε τους πρώτους στατιστικούς πίνακες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το δυναμικό της επιχείρησης έχει ελαττωθεί σε 40 εργάτες. Ο Παπαδάκης είναι αυτός που θα πραγματοποιήσει αυτοψίες από το έτος 1924 και εξής.⁷⁷⁵ Κατά το έτος 1932 ο εκμεταλλευτής του λιγνιτωρυχείου είχε καταθέσει αίτηση προς τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Λ. Μακά, με την παράκληση να του δοθεί άδεια να κατασκευάσει γραμμή Ντεκωβίλ ώστε να ενωθεί το λιγνιτωρυχείο με τη σιδηροδρομική γραμμή (Θεσσαλονίκης – Αλεξανδρούπολης) και να είναι δυνατή έτσι η πώληση του λιγνίτη σε καλύτερες τιμές και ιδίως στους Σ.Ε.Κ., οι οποίοι είχαν προβεί στην διενέργεια ειδικών μελετών.⁷⁷⁶ Δεν γνωρίζουμε την έκβαση του αιτήματος αλλά το επόμενο έτος η εφημερίδα *Μακεδονία* αναφέρει ότι η διοίκηση των Σ.Ε.Κ. ήρθε σε συμφωνία με τα λιγνιτωρυχεία Σερρών και Παγγαίου για την προμήθεια 35.000 τόνων λιγνίτη από κάθε ορυχείο τριμηνιαίως.⁷⁷⁷ Κατά τη δεκαετία του 1930 αρκετές φορές οι εργάτες του λιγνιτωρυχείου κατέβηκαν σε απεργία διεκδικώντας καλύτερες συνθήκες εργασίας και ζωής.⁷⁷⁸

Ο Παπαβασιλείου υποβάλλει υπόμνημα στην ΕΜΒΕ στις 19.9.1936, σχετικά με τη διατίμηση του λιγνίτη που προσπαθεί να επιβάλλει η κυβέρνηση.⁷⁷⁹ Το έγγραφο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό καθώς αποκαλύπτει την επιχειρηματολογία ενός επιχειρηματία – εργολάβου εθνικού λιγνιτωρυχείου απέναντι στο Κράτος όταν είναι πολύ πρόσφατη και η πολιτειακή αλλαγή της 4^{ης} Αυγούστου. Θα δώσω στη συνέχεια μία σύνοψη των θέσεων του Παπαβασιλείου που αφορά στο αρχικό της μέρος την δεινή θέση στην οποία είχε περιέλθει η πλειονότητα των λιγνιτωρυχείων στην Ελλάδα.

Οι λόγοι που αναφέρει ο Παπαβασιλείου σύμφωνα με τους οποίους δεν έπρεπε να επιβληθεί διατίμηση στον λιγνίτη ήταν οι εξής: Αρχικά το Κράτος με την παρέμβασή του ως προς το δωρο της εργασίας, όπως και ο διακανονισμός που αφορούσε το κατώτερο ημερομίσθιο είχε πλήξει κυρίως τις λιγνιτικές επιχειρήσεις. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος έχει ήδη αναγκαστεί να διακόψει τις εργασίες της η παλιότερη λιγνιτική επιχείρηση στην Ελλάδα, αυτή της Κύμης. Το

⁷⁷⁴ Στατιστικοί πίνακες μεταλλευτικής κινήσεως κατά το έτος....

⁷⁷⁵ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 19. Εκθέσεις του Ν. Παπαδάκη, 19.11.1924, 27.2.1926, 10.9.1926, 17.5.1927.

⁷⁷⁶ Αντίγραφο του διαβιβαστικού της αιτήσεως του Κωνσταντίνου Παπαβασιλείου βρίσκεται στο ΜΜ-ΑΕΒ, Φακ. 124-81. Γίνεται αναφορά σε 30ετή εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου μετά από ειδική σύμβαση, η οποία υπογράφηκε κατά το έτος 1920.

⁷⁷⁷ Εφημ. *Μακεδονία* 4.2.1933.

⁷⁷⁸ Βλ. εδώ Κεφ. 5.

⁷⁷⁹ ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 19, «Υπόμνημα του Β. Παπαβασιλείου». Σέρρες, 19.9.1936.

ίδιο μέλλον περιμένει και τις υπόλοιπες λιγνιτικές επιχειρήσεις αν επιχειρηθεί διατίμηση. Κατόπιν οι λιγνιτικές επιχειρήσεις προβαίνουν σε ερευνητικές εργασίες οι οποίες μπορεί να αποβούν άκαρπες ή είναι δυνατόν κάποτε να διακοπούν απότομα τα λιγνιτοφόρα στρώματα. Επομένως συχνά αυτές βρίσκονται στη δύσκολη θέση να πρέπει να καταφύγουν σε δανεισμό χωρίς να γνωρίζουν κιόλας επακριβώς το πιθανό κόστος εκμετάλλευσης των επομένων χρήσεων. Τελικά αναφέρεται στο θέμα της μη μηχανικής εκμετάλλευσης των λιγνιτωρυχείων και ουσιαστικά τίθεται το ζήτημα του μη εξορθολογισμού της εργασίας: «Εις τα εν Ελλάδι λιγνιτωρυχεία λόγω των χαμηλών τιμών της πωλήσεως του λιγνίτου δεν εφηρομόσθη μέχρι σήμερον η μηχανική αυτών εκμετάλλευσις βασιζομένων κυρίως επί της εργατικής δυνάμεως, όπου υπό τας σημερινάς συνθήκας και αντιλήψεις των εργατών είναι αδύνατος ο έλεγχος της αποδόσεως της εργασίας, πράγμα όπερ όχι μόνον συσκοτίζει έτι μάλλον το κόστος του λιγνίτου, αλλά συντελεί εις το να αναβιβάζεται τούτο». Αυτή θεωρεί ο Π. ότι είναι και η βασική αιτία η οποία οδήγησε το κράτος στο να ακολουθήσει προστατευτική πολιτική απέναντι στα λιγνιτωρυχεία τη στιγμή που ο λιγνίτης είναι τόσο απαραίτητος για την εθνική οικονομία όσο και ο εθνικός στόλος. Επιπλέον γίνεται αναφορά προφανώς στο νόμο του 1930 λέγοντας ότι επειδή τα περισσότερα λιγνιτωρυχεία χρεωκόπησαν – και απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι ενώ το 1925 λειτουργούσαν περί τα 40 λιγνιτωρυχεία, το 1936 λειτουργούν μόνο 4 ή 5 - το κράτος φρόντισε να απαλλάξει τα απομένοντα λιγνιτωρυχεία από κρατικούς και κοινοτικούς φόρους και προχώρησε και στην παραχώρηση ατελειών. Δεν ξεχνάει επίσης ο συντάκτης του εγγράφου να αναφέρει την ύπαρξη ειδικών επιτροπών στο Υ.Ε.Ο. που προωθούν την στήριξη των λιγνιτωρυχείων.

Το εθνικό λιγνιτωρυχείο Παγγαίου από την άλλη χρήζει ιδιαίτερης κρατικής μέριμνας επειδή οι οικονομικές του υποχρεώσεις είναι μεγάλες αλλά συναντά και άλλα προβλήματα. Αρχικά οι ετήσιες δαπάνες μίσθωσης απέναντι στο κράτος και στους συμβασιούχους (εργολάβους;) ανέρχονται σε αρκετές εκατοντάδες χιλιάδων δρχ. Κατόπιν η επιχείρηση βρίσκεται μακριά από βιομηχανικά κέντρα και αποδεικνύονται πολυδάπανες οι αγορές και οι μεταφορές υλικών και εργαλείων. Είναι μεγάλη και η απόσταση των εγκαταστάσεων από τον πλησιέστερο σιδηροδρομικό σταθμό (πάνω από 12 χλμ.), ενώ τα άλλα λιγνιτωρυχεία απέχουν αντίστοιχα 3-6 χλμ. Επίσης λόγω της χαμηλής τιμής του γαιάνθρακα Αγγλίας και Ρωσίας πρέπει να πουλάει με ζημία ιδίως τους θερινούς μήνες για να διατηρεί τις γαλαρίες και το απαραίτητο τεχνικό προσωπικό. Στα έξοδα κινήσεως από την άλλη συμπεριλαμβάνεται η διατήρηση 5 γραφείων ανά την Ελλάδα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Δράμα, ορυχείο), 4 αποθηκών (Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Φωτολείβος, Δράμα) και 15 υπαλλήλων με συνέπεια η επιχείρηση να συσσωρεύει δαπάνες μισού

εκατομμυρίου δρχ./έτος. Ένα τεχνικό πρόβλημα από την άλλη αποτελεί το γεγονός ότι ο λιγνίτης Παγγαίου δεν εξορύσσεται συμπαγής, αλλά σε μικρές μάζες και μεταξύ λασπωδών πετρωμάτων και έτσι επιβαρύνεται το κόστος με πρόσθετα έξοδα διαλογής, όπως βεβαιώνει και ο μηχανικός Παπαδάκης. Τέλος το αρχικό κεφάλαιο των 4,5 εκατ. δρχ. δεν έχει ακόμη αποσβεστεί, αλλά η επιχείρηση εξακολουθεί να δανείζεται για να αποπληρώσει εγκαταστάσεις μηχανικής εξόρυξης λιγνίτη και για να συμπληρώσει τα δίκτυα μεταφοράς. Τα έξοδα αυτά συνολικά ξεπερνούν τα 2 εκατ. Κανένα κράτος δεν έχει προβεί σε διατίμηση λιγνίτη και αυτή η πρακτική αντιβαίνει στους βασικούς οικονομικοτεχνικούς όρους «ιδίως δε διότι το κόστος του λιγνίτου είναι άγνωστον διαρκώς αυξομειούμενον, ως εκ των μη δυναμένων να προβλεφθώσιν τεχνικών δυσχερειών.»

Αν αποφασισθεί διατίμηση, θα βγουν στην ανεργία 16 υπάλληλοι και οι οικογένειες 250 εργατών. Προτείνει να μη γίνει διατίμηση για λόγους οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς. Αρχικά το Δημόσιο θα στερηθεί ετησίως αρκετές εκατοντάδες χιλιάδων δραχμών που εισπράττει ως μισθώματα από το συγκεκριμένο λιγνιτωρυχείο, όπως και άλλους φόρους όπως φόρους οικοδομών και κύκλου εργασιών, αλλά και έμμεσους φόρους και γενικότερα η εθνική οικονομία θα ζημιωθεί επειδή θα αναγκαστεί επιπλέον σε εξαγωγή πολύτιμου συναλλάγματος. Και επίσης πολύ σημαντικός λόγος είναι ότι θα βρεθούν στο δρόμο περί τις 300 οικογένειες υπαλλήλων και εργατών και μάλιστα σε μία κομμουνιστική περιφέρεια, με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται.

Σε απάντηση ο Χ. Κανάκης, αναπληρωτής του επιθεωρητή Μεταλλείων επισκέπτεται στις 30.10.1936 το λιγνιτωρυχείο και συντάσσει έκθεση.⁷⁸⁰ Γίνεται αναφορά στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα λιγνιτωρυχεία εν γένει στη Βόρεια Ελλάδα: 1) δεν βρίσκουν ικανοποιητικό αριθμό εργατών σε όλη τη διάρκεια του έτους, 2) δεν διαθέτουν την ίδια ποσότητα του εξορυσσόμενου λιγνίτη σε όλη τη διάρκεια του έτους, 3) η κατανάλωση κυρίως περιορίζεται στην περιφέρεια του ορυχείου, 4) υφίσταται ανταγωνισμός από τον λιθάνθρακα από το εξωτερικό, π.χ. υπάρχουν κάμινι διαρκούς καύσης για ασβεστοποιία στη Δράμα που λειτουργούν με άνθρακα από την Ρωσία, 5) η απόσταση από το σιδηροδρομικό σταθμό είναι μεγάλη και το έδαφος είναι ανώμαλο, και επίσης όλες οι λιγνιτικές επιχειρήσεις αυτές βρίσκονται στην αρχή της εκμετάλλευσης και δεν έχουν δημιουργήσει όλες τις εγκαταστάσεις που τους χρειάζονται. Κρίνεται για όλους τους παραπάνω λόγους άστοχη η επιβολή διατίμησης. Σε επόμενη έκθεσή του ο Χ. Κανάκης αναφέρει συγκριτικά τις ποσότητες και τις τιμές του λιγνίτη ανά τόνο στην περιοχή των Σερρών.

⁷⁸⁰ Ομοίως. «Έκθεσις περί τιμής κόστους και διατιμήσεως του λιγνίτου εις τα δάπεδα των λιγνιτ/χείων Σερρών και Τσερέπλιανης – Κορμίστης Παγγαίου».

Πίνακας 4.2. Παραγωγή σε τόνους και τιμή ανά τόνο των λιγνιτωρυχείων Παγγαίου και Σερρών.

Λιγνιτωρυχείο	Εκμεταλλευτής	Ετήσια παραγωγή (σε τόνους)	Τιμή τόνου σε δραχ.
Παγγαίου - Τσερέπλιανης	Κ. Παπαβασιλείου	9.000	399
Σερρών	Κληρονόμοι Παπαντωνίου	8.000	391
Σερρών	Ορέστης Περδικάρης	Σεπτ.-Οκτ. 1936* :630	460
Μονής Αγ. Προδρόμου Σερρών	Κ. Χατζηδήμου	1.500	350
Σερρών	Πολυχρόνης Κουβέλης	1.500	350

Πηγή: ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 19. Έκθεση Χ. Κανάκη (16.4.1940)

*Το ορυχείο του Ορέστη Περδικάρη βρισκόταν σε δικαστικό αγώνα και υπό συντηρητική κατάσχεση από διετίες, και έτσι δεν είχε εργαστεί κανονικά αυτό το διάστημα. Επανάλαβε τις εργασίες του κατά τους μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1936.

Λόγω των ατελών τεχνολογικών μέσων, θραύεται ο λιγνίτης και περιέχεται 25-30% ψιλός λιγνίτης, ο οποίος πωλείται στο μισό και λιγότερο, και έτσι ούτε το 15% του βιομηχανικού κέρδους δεν αποκομίζεται. Η διατίμηση θα επέφερε τον μαρασμό των λιγνιτωρυχείων. Και αυτό θα σήμαινε την διακοπή των εργασιών. Οι επιχειρηματίες δηλώνουν ότι το καλοκαίρι πωλούν το λιγνίτη - από Μάρτιο μέχρι τον Σεπτέμβριο - στη μισή τιμή σε σχέση με το χειμώνα. Οι αγορές είναι λίγες και έτσι τα λιγνιτωρυχεία αναγκάζονται να ξοδεύουν διαρκώς για τη συντήρηση των υπόγειων στοών, για την άντληση των υδάτων κλπ. και έχουν πενιχρές εισπράξεις.

Σύμφωνα με την έκθεση του Χ. Κανάκη, (16.4.1940) η ημερήσια παραγωγή λιγνίτη στο λιγνιτωρυχείο Παγγαίου ανερχόταν σε 40-50 τόνους. Η παραγωγή του έτους 1939 είχε ανέλθει σε 14550 τόνους. Απασχολούνταν σχεδόν 150 εργάτες, 1 εργοδηγός για τις υπόγειες εργασίες με 4 επιστάτες για τις δύο βάρδιες, ένας μηχανολόγος-μηχανικός με 6 βοηθούς τεχνίτες, ένας λογιστής και ταμίας, ένας αποθηκάριος και 2 ζυγιστές. Η μεταφορά μέχρι το Σ.Σ. Φωτολείβους γινόταν με 4 αυτοκίνητα, 2 ιδιόκτητα και 2 μισθωμένα. Η μεταφορά διεξαγόταν από την αμαξιτή οδό που έγινε με έξοδα του εκμεταλλευτή και

ένωνε το λιγνιτωρυχείο με το Σ.Σ. Ο λιγνίτης πωλείται στη Δράμα, τη Ξάνθη και σε ενδιαμέσους σταθμούς, στη Θεσσαλονίκη και ενδιαμέσους σταθμούς, στις πέριξ κοινότητες σε ακτίνα 20 χιλ. και στην πόλη της Καβάλας, και κατά μεγάλο μέρος στους κρατικούς σιδηροδρόμους. Η τιμή κυμάνθηκε κατά το τρίμηνο Ιανουαρίου-Μαρτίου 1940 σε 480 δρχ./τόνο στο δάπεδο του ορυχείου και σε 560 δρχ./τόνο για τους ενδιαμέσους σταθμούς και τους σιδηροδρόμους.⁷⁸¹

Κατά την απογραφή του 1940 η Κοινότητα της Κορμίστας είχε συνολικά πληθυσμό 1.889 κατοίκων, εκ των οποίων οι 1.864 κατοικούσαν στην Κορμίστα και ασχολούνταν κυρίως με την καπνοπαραγωγή, και οι 25 κατοικούσαν στην Εικοσιφοίνισσα (κυρίως μοναχοί και ποιμένες των μεγάλων τότε ποιμνίων της Μονής). Μικρός αριθμός των κατοίκων της Κορμίστας εργάζονταν στα λιγνιτωρυχεία που βρίσκονταν σε μια χαράδρα μεταξύ Κορμίστας και Ηλιοκώμης, εκμετάλλευσης αδελφών Παπαβασιλείου.⁷⁸²

Ο Ρουσάκης ειδοποιεί το Υ.Ε.Ο. ότι ο ένας από τους τρεις εκμεταλλευτές έχει αποσυρθεί υπέρ του Παπαβασιλείου (συμβόλαιο 6550/13.4.1940 του συμβολαιογράφου Σερρών, Αργυρίου Δημητρίου Αργυριάδου).⁷⁸³ Το 1941 ο ίδιος πιστοποιεί ότι ο Παναγιώτης Παπαβασιλείου τυγχάνει διαχειριστής του μεταλλείου και ο Νικόλαος Παπαδάκης, αρχιμηχανικός του ίδιου.⁷⁸⁴ Το 1966 ο Παπαβασιλείου κηρύσσεται έκπτωτος. Διενεργείται κάποια εκμετάλλευση από την εταιρία «Λιγνιτωρυχεία Β. Ελλάδος ΛΙΒΕ» (1972-1982) και το 1982 τελικά το λιγνιτωρυχείο Παγγαίου περνάει στο Δημόσιο.⁷⁸⁵

4.3. Λιγνιτωρυχεία στη Θράκη

Όσο για τη Θράκη υπήρχαν και εκεί λιγνιτωρυχεία. Αρχικά τα ανθρακωρυχεία της Ανατολικής Θράκης βρέθηκαν υπό ελληνική διοίκηση για μικρό μόνο χρονικό διάστημα κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας και κατά πάσα πιθανότητα δεν στάθηκε δυνατή η εκμετάλλευσή τους. Τα υπόλοιπα, αυτά της Δυτικής Θράκης, σε κάποια περίοδο βρέθηκαν υπό βουλγαρική κατοχή – κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και κατά τον Β΄ –. Θα περάσουν στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους ως αποτέλεσμα της Σύμβασης της Λωζάνης και τελικά η ελληνική νομοθεσία επί των μεταλλείων

⁷⁸¹ Ομοίως.

⁷⁸² Οι τελευταίες πληροφορίες από τον ιστότοπο www.kormista.gr (τελευταία πρόσβαση: 31.1.2016).

⁷⁸³ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ902, 1560/29.11.1940.

⁷⁸⁴ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 19, 322/30.7.1941.

⁷⁸⁵ ΕΜΒΕ, Μ902.

θα ισχύσει και στη Δ. Θράκη από το έτος 1925. Τα λιγνιτωρυχεία τα οποία δέχτηκαν εκμετάλλευση την περιοχή του Μεσοπολέμου στην Θράκη βρίσκονται στην περιφέρεια της Αλεξανδρούπολης στο Νομό Έβρου. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του Υ.Ε.Ο. και έναν πίνακα της ΕΜΒΕ, μόλις το 1930 θα δοθεί προς εκμετάλλευση το λιγνιτωρυχείο Ιάννας, το οποίο θα περάσει στα χέρια της «Δ. Δρακόπουλος και Σία» και θα έχει μία αρκετά σημαντική απόδοση 7000 τόνων κατά τα έτη 1937 και 1938.⁷⁸⁶ Σύμφωνα με τον πίνακα της ΕΜΒΕ υπογραμμμένο από τον επιθεωρητή Μεταλλείων Ν. Ρουσσάκη κατά το έτος 1940,⁷⁸⁷ στη Θράκη εμφανίζονται τα εξής λιγνιτωρυχεία: α. Αετοχωρίου με εκμεταλλευτές τους Β. Παπαδόπουλο και Α. Καραγιάννη του οποίου η εκμετάλλευση ξεκίνησε το 1931,⁷⁸⁸ β. Ιάννας με εκμεταλλευτές την «Δρ. Δρακόπουλος και Σία», γ. Άβαντος με εκμεταλλευτή τον Ανέστη Κοροξενίδη, του οποίου η εκμετάλλευση ξεκίνησε το 1938.⁷⁸⁹ Τα δύο τελευταία δεν εμφανίζονται στους Στατιστικούς πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως του Υ.Ε.Ο. Εμφανίζεται μόνο το λιγνιτωρυχείο των εκμεταλλευτών Σ. Κύρου – Χ. Μουμτζή στην Καρυδιά Ροδόπης να λειτουργεί μόνο κατά το έτος 1931.⁷⁹⁰ Στα δελτία των μεταλλείων της ΕΜΒΕ εμφανίζεται λιγνιτωρυχείο στην ίδια περιοχή, αλλά αναφέρονται ως ιδιοκτήτες οι Ιατρίδης, Ασπρομάλλης και Κων/νίδης (Ν. Ροδόπης, Ο. Π. 2). Η αρχική αίτηση είχε γίνει το 1925 και η οριστική παραχώρηση έγινε το 1933. Το μεταλλείο περιήλθε στο Δημόσιο το 1971 και δεν ασκήθηκε έφεση, οπότε κατέστη τελεσίδικη η έκπτωση. Θα αναφερθώ τώρα στα κύρια λιγνιτωρυχεία της Θράκης.

1. Δημόσιο Λιγνιτωρυχείο Ιάννας Αλεξανδρούπολης

Η Ιάννα βρίσκεται κοντά στην Αλεξανδρούπολη. Παλιότερα ονομαζόταν Γενή-κιοϊ. Σε αυτήν κατοίκησαν Καππαδόκες. Το 1927 γίνεται η πρώτη δημοπρασία του λιγνιτωρυχείου και ως πρώτος εκμεταλλευτής ορίζεται ο Γεώργιος Καλοκάρδης.⁷⁹¹ Το 1932 προκηρύσσεται δεύτερη δημοπρασία και την κερδίζει η εταιρία «Δράκος Δρακόπουλος και Σία».⁷⁹² Ο Ρουσσάκης επιθεωρεί το

⁷⁸⁶ Βλ. Στατιστικοί πίνακες Μεταλλευτικής κινήσεως ...

⁷⁸⁷ Βλ. εδώ Παράρτημα 3.

⁷⁸⁸ Βλ. ΙΑΜ-ΕΜΒΕ, Δελτία μεταλλείων, Ο.Π. 19. Έκπτωτοι από το έτος 1963.

⁷⁸⁹ Προφανώς πρόκειται για εργολάβο, ο οποίος ανέλαβε την εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου για λογαριασμό των ιδιοκτητών του μεταλλείου, το οποίο τους είχε παραχωρηθεί με φιρμάνι και αναγνωρίστηκε δια της υπ' αριθ. 10/1928 αποφάσεως του Δ.Δ.Μ. κατά τον Ν. 186. Το 1954 περιήλθε στο Δημόσιο λόγω μη καταβολής στρεμματικών φόρων. Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Δελτία μεταλλείων, Ο.Π. Έβρου υπ' αριθ. 4.

⁷⁹⁰ Βλ. Στατιστικοί πίνακες...

⁷⁹¹ ΕΜΒΕ, Μ663. 26378/13.8.1927, προκήρυξη πλειοδοτικής δημοπρασίας για 25 έτη. Ελάχιστο όριο μίσθωσης 5.000 χρυσές δρχ. Η δημοπρασία ορίστηκε για τις 30.9.1927 και η έκταση ήταν περίπου 10.000 στρεμμάτων.

⁷⁹² Ομοίως. 19424/11.3.1932 και συμβόλαιο 2115/14.5.1932 του συμβολαιογράφου Αθηνών Φώτη Θεμιστοκλέους Φραγκούλη. Μίσθωση για 6.000 χρυσές δρχ. Υπογράφει ο Δράκος Εμμανουήλ

λιγνιτωρυχείο το 1935 και υπογράφει έκθεση.⁷⁹³ Υπάρχουν 4 φλέβες λιγνίτη και μία ακόμη που φτάνει στο γειτονικό λιγνιτωρυχείο Αβαντος. Ο Καλοκάρδης είχε κάνει κάποιες εργασίες. Υπάρχει γραμμή Ντεκωβίλ και τα βαγόνια φτάνουν κατευθείαν σε εξέδρα για φόρτωση σε τραίνο. Το ορυχείο κατακλύζεται από νερό και δεν είναι αρκετές οι σωστικές εργασίες. Ο Επιθεωρητής δίνει μία σειρά από τεχνικές οδηγίες. Η παραγωγή λιγνίτη το 1935 έφτανε τους 5-7 τόνους ημερησίως με τη χρήση εργατών σε 24ωρη βάρδια. Μπορεί να φτάσει τους 30-35 τόνους. Ήδη άρχισαν προπαρασκευαστικές εργασίες για άλλες στοές. Είναι δύσκολο ο λιγνίτης να μεταφερθεί μακριά αν και ο ΣΕΚ κάνει έκπτωση 40% στα κόμιστρα για 4.000 τόνους τουλάχιστον. Η κατανάλωση μόλις φτάνει τους 3.500 τόνους και σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται και 500-600 τόνοι ψιλού λιγνίτη. Το χειμώνα η κατανάλωση φτάνει τους 200-300 τόνους μηνιαίως και το καλοκαίρι 150 τόνους, κυρίως ψιλό λιγνίτη για τις βιομηχανίες οπτοπλίνθων και κεράμων. Η τιμή πώλησης στην ελεύθερη αγορά χονδρού λιγνίτη βρίσκεται μεταξύ 320 και 380 δρχ. και 290 για τον ΣΕΚ, του ψιλού λιγνίτη 70-80-90 δρχ. ανά τόνο. Ο Ρουσσάκης υπολογίζει τον εκμεταλλεύσιμο λιγνίτη σε 500.000 τόνους. Συμπερασματικά αναφέρεται ότι όπως γινόταν η εκμετάλλευση, παρά τις άοκνες προσπάθειες του διευθυντού του ορυχείου κ. Μιλτιάδη Σαπνά, μεταλλειολόγου μηχανικού,⁷⁹⁴ η επιχείρηση ήταν προβληματική. Εάν ο εκμεταλλευτής εξακολουθούσε να μην ακολουθεί τις υποδείξεις του Υπουργείου, όπως είχε υποχρέωση και από το άρθρο 7 της σύμβασης με το Δημόσιο, κινδύνευε η βιωσιμότητα της επιχείρησης.

Όπως είδαμε και σε άλλες περιπτώσεις λιγνιτωρυχείων, οι εκμεταλλευτές προσπαθούσαν συχνά να μην τηρήσουν τη ρήτρα του συμβολαίου που τους ανάγκαζε να πωλούν λιγνίτη στις όμορες κοινότητες. Το ίδιο συμβαίνει και με το λιγνιτωρυχείο Αλεξανδρούπολης.⁷⁹⁵ Η τιμή πώλησης ορίζεται σε 261, 25 δρχ./τόνο συμπεριλαμβανόμενου του κέρδους 25% επί της τιμής κόστους. Ο Ρουσσάκης την επόμενη χρονιά μετά από διαταγή του Υπουργείου αναφέρει και τις τιμές που είχαν οριστεί και στα υπόλοιπα λιγνιτωρυχεία και συμφωνεί με την προτεινόμενη τιμή πώλησης του λιγνιτωρυχείου Ιάννας Αλεξανδρούπολης καθότι οι συνθήκες εργασίας είναι παρόμοιες:

Δρακόπουλος, έμπορος, κάτοικος Αμαρουσίου ως εκπρόσωπος της μισθώτριας εταιρίας λιγνιτωρυχείου που βρίσκεται Β. του χωρίου Γενή κιοϊ, ΒΑ. της σιδηροδρομικής γραμμής Κιρκά και Ποταμού.

⁷⁹³ Ομοίως. 238/22.3.1935. «Έκθεσις επιθεωρήσεως Εθνικού λιγνιτωρυχείου Αλεξανδρουπόλεως»

⁷⁹⁴ Ο Μιλτιάδης Σαπνάς (Μυτιλήνη 1886 – 1952), απόφοιτος της Μεταλλευτικής Ακαδημίας της Λιέγης (1910), εργάστηκε στα μεταλλεία της Μπάλιας και στο Λαύριο. Επίσης εργάστηκε και στη Διεύθυνση των Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 153, 157, 313.

⁷⁹⁵ ΕΜΒΕ, Μ663. 100497/26.11.1938. Απόφαση του Υπουργείου προς τη μισθώτρια εταιρία του Λιγνιτωρυχείου.

Πίνακας 4.3. Τιμές κόστους και πώλησης λιγνίτη από τα διάφορα λιγνιτωρυχεία

Λιγνιτωρυχείο	Τιμή κόστους (δρχ./τ.)	Τιμή πώλησης (δρχ./τ.)
Δημόσιο Βεύης	219	260
Δημόσιο Αχλάδας	209	240
Δημόσιο Βεγόρας	188	235
Δημόσιο Παγγαίου	212	250
Ιδιωτικό Γ. Παυλίδου & Σία (Προάστειο Κοζάνης	110	130
Ιδιωτικό Μαυροπηγής Πτολεμαΐδας Ν. Διαμαντόπουλου	89	105
Σερβίων Κοζάνης Ν. Διαμαντόπουλου	170	195

Πηγή: ΕΜΒΕ, Μ663. 159/10.2.1939.

Το λιγνιτωρυχείο επαναλειτούργησε μεταπολεμικά τον Ιούλιο του 1945. Δεν είχε μεταβεί μετά τον πόλεμο εκεί ο επιθεωρητής και δεν γνώριζε αν έχει υποστεί ζημιές. Παρήγαγε 12 τόνους ημερησίως οι οποίοι καταναλίσκονταν επί τόπου όπως και στις πόλεις Ξάνθη, Κομοτηνή, Θεσσαλονίκη.⁷⁹⁶ Οι κληρονόμοι του Δρακόπουλου είχαν παραχωρήσει το λιγνιτωρυχείο στην «Α. Κοροβέσης και Χανός Ο.Ε.» για 10 χρόνια ως τις 30.5.1968. Τελικά το 1976 το ορυχείο περιήλθε στο Δημόσιο.⁷⁹⁷

2. Δημόσιο Λιγνιτωρυχείο Άβαντος

Ο Άβας είναι χαρακτηρισμένος ως αγροτικός ημιορεινός οικισμός, κτισμένος σε υψόμετρο 111 μ., σε θέση που βρίσκεται στην αρχή της οδού που ανηφορίζει σταδιακά προς τα λιγνιτωρυχεία και τα μεταλλεία της περιοχής Κίρκης. Απέχει από την Αλεξανδρούπολη 11 χλμ. περίπου, προς τα Β., σε κοίτη

⁷⁹⁶ ΕΜΒΕ, Μ663. 130/30.3.1949.

⁷⁹⁷ Ομοίως. «Πρωτόκολλο παράδοσης – παραλαβής, 25.8.1976». Βρίσκονται σωροί στην ύπαιθρο που ήδη έχουν υποστεί αλλοιώσεις. Δεν εμφανίστηκε κατά τη συγκεκριμένη ημερομηνία ούτε ο Εμμανουήλ Δρακόπουλος, ούτε κάποιος από τους συγκληρονόμους.

χαρακτηριστικού μικρού ποταμού (χειμάρρου), που πηγάζει από τα υψίπεδα του Επτάδενδρου και συμβάλλει με άλλο μικρό ποτάμι στην περιοχή της Αμφιτρίτης. Στην περιοχή είχαν βρεθεί κοιτάσματα άνθρακα. Υπήρχε φιορμάνι προς τους κληρονόμους του Εσρέφ πασά υιού Χακήμ Πασά με ημερομηνία 14.12.1912 ως ιδιωτική παραχώρηση μεταλλείου. Ακολουθώντας τη σύμβαση της Άγκυρας το Δημόσιο υπεισέρχεται ως πλήρης κάτοχος στην θέση των κληρονόμων του Εσρέφ πασά κατά 30%. Με συμβόλαιο του 1930 οι κληρονόμοι του Μπεδρός Αρτινιάν εκμίσθωσαν το ποσοστό τους (70%) για μια 25ετία στους Δεϊρμεντζόγλου και Θεοδώρου.⁷⁹⁸ Στις 16.8.1929 με αίτησή τους οι δύο τελευταίοι προς τη Γ.Δ.Μ. – Τμήμα Μεταλλείων αναφέρουν (ο Νομάρχης διαβιβάζει την αίτηση στον καθ' ύλη αρμόδιο, τον Επιθεωρητή των Μεταλλείων Β' περιφέρειας) ότι κατά την παραλαβή του λιγνιτωρυχείου από τον πληρεξούσιο των εξ αδιαιρέτου συνιδιοκτητών, βρήκαν στην περιοχή «την λάθρα διείσδυση του Γεωργίου Καλοκάρδη, κατοίκου Αλεξανδρουπόλεως» και του επέδωσαν εξώδικο διαμαρτυρία στις 1.8.1929. Στις 5.8.1929, αυτός απαντάει ότι το είχε εκμισθώσει από το κράτος σύμφωνα με το συμβόλαιο υπ' αριθ. 774 του συμβ. Αθηνών Δημητρίου Σπυρ. Καραβία. Σύμφωνα με τον νομάρχη Έβρου μετά από αναφορά του αστυνομικού διοικητή (18.6.1930), τον Μάρτιο του 1929, οι Δερμεντζόγλου, κάτ. Κομοτηνής, Θεοδώρου, κάτ. Σόφιας και Κιουρτσιάν, κάτ. Αλεξανδρούπολης άνοιξαν ορυχείο στη δυτική θέση Άβαντος και εργάστηκαν για 9 μήνες και ύστερα εγκατέλειψαν την επιχείρηση λόγω έλλειψης κεφαλαίων. 12 κάτοικοι άρχισαν να βγάζουν λιγνίτη, αλλά υπήρχε φόβος να τους καταπλακώσει η σήραγγα και για αυτό έπρεπε να έρθει γρήγορα νομομηχανικός προς αποφυγή δυστυχημάτων. Επειδή θα αργήσει να έρθει ειδικός, ζητείται να ασχοληθεί η Επιθεώρηση. Ο Δερμεντζόγλου είχε κάνει αίτηση προς το νομάρχη Αλεξανδρούπολης όπου ανέφερε μισθωτήριο συμβόλαιο (3021/27.12.1928 συμβ. Αλεξανδρουπόλεως Πασχάλη Χ. Ζώιου, από τον Σουρέν Κιουρτζιάν προς τον Νικηφόρο Δεϊρμεντζόγλου). Με βάση αυτό είχε προβεί σε εκμετάλλευση του ορυχείου για ένα χρόνο. Λόγω οικονομικών δυσκολιών μετέβη στην Αθήνα επιζητώντας χρηματοδότη και όταν επέστρεψε βρήκε μέσα τον βούλγαρο υπήκοο Σουρέν Κιουρτσιάν να εκμεταλλεύεται το ορυχείο παράνομα με εργάτες.

Ο Νικόλαος Παπαδάκης έκανε επιθεώρηση στο λιγνιτωρυχείο Άβαντος (Δερβέν) στις 11.8.1930. Λύθηκαν οι διαφορές των δύο παραπάνω. Εντωμεταξύ κατέρρευσε μία στοά και δόθηκαν οδηγίες να κλείσει η στοά 1 και να προσληφθεί εργοδηγός ή τουλάχιστον πεπειραμένος επιστάτης.⁷⁹⁹ Ακολουθεί υπουργική απόφαση σύμφωνα με την οποία πρέπει οι εκμεταλλευτές να

⁷⁹⁸ ΕΜΒΕ, Μ671. 72156/7306/19.9.1961, «υπουργική απόφαση του Υπ. Βιομηχανίας περί λύσεως μισθώσεως λιγνιτωρυχείου Άβαντος».

⁷⁹⁹ ΕΜΒΕ, Μ671. 917/21.8.1930.

συμμορφωθούν προς τις υποδείξεις: να κλείσει η στοά 1 και εντός 20 ημερών να προσληφθεί εργοδηγός, αν οι εργάτες είναι κάτω των 50 ή αν είναι περισσότεροι, διπλωματούχος μηχανικός.⁸⁰⁰ Στις 12.9.1939 ως ενοικιαστής εμφανίζεται ο Ανέστης Κοροξενίδης, ο οποίος μετά την αποχώρηση του Νικολάου Παπαδάκη ανέθεσε την τεχνική επίβλεψη των υπογείων εργασιών στον επιστάτη Χαράλαμπο Κοψίδη από τον Άβαντα με πείρα υπερδωδεκαετή στα λιγνιτωρυχεία και έτσι εξυπηρετείται ο κανονισμός καθότι δεν απασχολούνται πάνω από 50 εργάτες. Ο Γ. Χατζόπουλος που εμφανίζεται να κατέχει δικαιώματα επί του λιγνιτωρυχείου, είναι ο διαχειριστής του λιγνιτωρυχείου.⁸⁰¹

Το 1961 το λιγνιτωρυχείο επιστρέφει στο Δημόσιο και την επόμενη χρονιά μισθώνεται στον Χ. Κοροξενίδη, ο οποίος το είχε εκμεταλλευτεί και σε προηγούμενες περιόδους. Ως τελευταία πράξη εμφανίζεται αποδοχή παραίτησης από μίσθωση του Εμμανουήλ Κων. Λαίου, ο οποίος είχε εκμισθώσει το ορυχείο το 1967.⁸⁰²

3. Λιγνιτωρυχείο Αετοχωρίου Παπαδόπουλου – Καραγιάννη

Το Αετοχώρι απέχει 13 χιλιόμετρα από την Αλεξανδρούπολη και οι κάτοικοί του είναι Πόντιοι, πρόσφυγες από τη Σάντα του Πόντου. Το σημερινό Αετοχώρι ήταν γνωστό και ως Ντογάντσα ή Παλιοχώρι. Μετά τον πόλεμο με τηλεγράφημα ζητούνται πληροφορίες από το Υ.Ε.Ο. σχετικά με το λιγνιτωρυχείο από τη Γ.Δ. Θράκης.⁸⁰³ Ακολουθεί σημείωμα το οποίο δίνει τις πληροφορίες που ζητούνται. Το παραθέτω αυτολεξεί:

«Σημείωμα

Λιγνιτωρυχείον Αετοχωρίου των κκ. Βασιλείου Κ. Παπαδοπούλου και Αλεξάνδρου Ευστρ. Καραγιάννη

Κατά το 1927 εδόθη η άδεια ερευνών εις την περιφέρειαν Αετοχωρίου εις τους κκ. Γεώργιον Παπαδάκη, Αλέξανδρον Καραγιάννην και Βασίλειον Παπαδόπουλον με αναλογία 50% ο πρώτος και ανά 25% οι επόμενοι.

Κατά το 1930 έλαβον δια τον άνω ειρημένον χώρον Οριστικήν Παραχώρησιν με τα ίδια ποσοστά. Το 1936 ο Γεώργιος Παπαδάκης επώλησεν τα 50% εις τους κκ. Βασ. Παπαδόπουλον και Αλεξ. Καραγιάννην και έγινε η νόμιμος μεταβίβασις και

⁸⁰⁰ Ομοίως. 58468/10.9.1930.

⁸⁰¹ Ομοίως. 1175/12.9.1939.

⁸⁰² Ομοίως. Συμβ. 32445/8.5.1967 του συμβ. Αθηνών Ιωάννη Μιχαήλ Καρτσούνη.

⁸⁰³ ΓΑΚ Ν. Ροδόπης - Αρχείο Νομαρχίας Ροδόπης, Φ. 794. – 43533/46, Τηλεγράφημα του Υπουργείου Εθνικοοικονομίας προς τη Γενική Διοίκηση Θράκης και ακολούθως 5600/10.7.1946, Τηλεγράφημα από τον Γ. Δ. Θράκης προς τον Νομάρχη Αλεξανδρούπολης.

ούτως έκτοτε οι Βασίλειος Παπαδόπουλος και Αλέξανδρος Καραγιάννης είνε ιδιοκτήται του λιγνιτωρυχείου Αετοχωρίου ανά 50% έκαστος.

Εκμετάλλευσis. Από το 1927 μέχρι του Μαρτίου 1941 η παραγωγή εκυμαίνετο από 15 μέχρις 20 τόννων ημερησίως αναλόγως της καταναλώσεως και απησχολούντο από 40-60 εργάται. Κατά το 1939-1941 εχορήγει ο Βασίλειος Παπαδόπουλος λιγνίτην Αετοχωρίου εις την Φρουράν Αλεξ/πόλεως. Με την κήρυξιν του πολέμου την 6/4/41 έπαυσαν αι εργασίαι και ελεηλατήθησαν αι εγκαταστάσεις και τα εργαλεία προτού εγκατασταθούν οριστικώς αι Στρατιωτικάί Γερμανικάί Αρχαί εις ουδετέραν ζώνην εις την οποίαν περιελήφθη και η περιφέρεια Αετοχωρίου.

Επί δύο και πλέον έτη έμεινεν άνευ συντηρή||σεως και ως εκ τούτου πολλάί εργασίαι και στοαί υπέστησαν μεγάλας ζημίας.

Τον Μάρτιον του 1943 μέχρι του Νοεμβρίου του ιδίου έτους ειργάσθη κατ' επιταγήν των Γερμανικών Στρατιωτικών αρχών δια την προμήθειαν λιγνίτου δια την κίνησιν του σιδηροδρόμου του υπό την εκμετάλλευσιν των Γερμανικών Στρατιωτικών Αρχών του Δικτύου Αλεξ/πολις – Πύθιον με παραγωγήν 10-15 τόννων ημερησίως. Και δια τούτο οι Γερμανοί καττεσκεύασαν παρακαμπτήριον γραμμήν εις το 10^{ον} χ/μετρον της γραμμής (Ανθεια) απέχοντας τέσσαρα περίπου χιλιόμετρα από το λιγνιτωρυχείον.

Όταν όμως ενεφανίσθησαν τα Ανταρτικά δεν ηδυνήθησαν να επιβληθούν οι Γερμανοί επί των εργατών και έπαυσαν αι εργασίαι.

Επί Εαμοκρατίας διεσκορπίσθησαν και πάλιν εργαλεία και κατεστράφησαν εγκαταστάσεις κλπ. Από του Αυγούστου 1945 επανήρχισεν η επιχείρησις τας εργασίας αλλά με περιορισμένην παραγωγήν 5-6 τόννους ημερησίως και απασχόλησιν 17-18 εργατών και προσωπικού, ένεκα του ελλειπούς των εγκαταστάσεων και εργαλείων ως και μη επαρκών κεφαλαίων. Μολαταύτα οι ιδιοκτήται καθ'όλον το διάστημα αυτό εξεπλήρωσαν τας προς τους εργάτας των υποχρεώσεις 13^{ον} μισθού τον Δεκέμβριον του 1945 και Πασχαλινόν δώρον το Πάσχα του 1946.

Από τριών μηνών είχε παύση τας εργασίας του || διότι είχε παρακαταθήκην περί τους 200 τόννους λιγνίτου. Και επειδή έχει καταναλώση μέρος της παρακαταθήκης αυτής θέλει επαναρχίση τας εργασίας του με περιορισμένον αριθμόν εργατών. Εάν ενισχυθή η επιχείρησις οικονομικώς και συμπληρώση εγκαταστάσεις και εργαλεία θα αυξήσει την παραγωγήν της επί τη προόψει ότι τον προσεχή χειμώνα θα γίνη αρκετή κατανάλωσις λιγνίτου τόσον δια την περιφέρειάν μας όσον και δια την περιφέρειαν Θεσσαλονίκης.

Προς καταπολέμησιν της ανεργίας είνε επιβεβλημένον να ενισχυθή και η επιχείρησις του λιγνιτωρυχείου Αετοχωρίου οικονομικώς.

Σας εσωκλείω αντίγραφον χημικής Αναλύσεως του Γενικού Χημείου του Κράτους της 22/10/40 γενομένης κατ' εντολήν της Διευθ. Επιμελητείας του Ε' Σώματος Στρατού επί δείγματος ληφθέντος παρά της αρμοδίας επιτροπής και η οποία διηπίστωσε θερμαντική ικανότητα επί δείγματος ως έχει θερμίδας 5.116 και επί δείγματος ξηρού 6.330 λιγνίτου Αετοχωρίου.

Αλεξ/πολις τη 7 Αυγούστου 1946

Ο Διευθύνων την επιχείρησιν

Β. Παπαδόπουλος»

[Ακολουθεί αντίγραφο χημικής ανάλυσης του λιγνίτη Αετοχωρίου.]

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το «λιγνιτικό ζήτημα» αποτέλεσε κατά τον Μεσοπόλεμο κατά τη γνώμη πολλών ειδικών ένα «εθνικό ζήτημα». Ο κύριος λόγος για τον οποίο αφιερώθηκαν σε αυτό το ζήτημα τόσες πολλές συζητήσεις και συγκλήθηκαν τόσες επιτροπές είναι το ότι θεωρήθηκε πως μέσω αυτού θα μπορούσε να επιτευχθεί αυτάρκεια της χώρας όσον αφορά το ενεργειακό ζήτημα και θα προωθούνταν η βιομηχανία. Αναλύοντας από την άλλη τα στοιχεία που αφορούν τις λιγνιτικές επιχειρήσεις στη Β. Ελλάδα κατά την ίδια περίοδο, βρισκόμαστε μπροστά στο γεγονός ότι η παραγωγή είναι σποραδική και το μεγάλο ποσοστό των επιχειρήσεων πετυχαίνει μικρή παραγωγή και υπάρχει εξίσου μικρή κατανάλωση. Οι ιδιοκτήτες των λιγνιτωρυχείων είναι υποχρεωμένοι να πωλούν στις όμορες κοινότητες μέρος της παραγωγής τους πράγμα όμως που όπως είδαμε πολλές φορές δεν το εφαρμόζουν και αντιθέτως κερδοσκοπούν. Η παραγωγή και επομένως η βιωσιμότητα της επιχείρησης είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα μέσα μεταφοράς. Αν είναι μικρή η απόσταση από αστικό κέντρο, το λιγνιτωρυχείο συνήθως ευημερεί. Η παραγωγή δεν είναι μηχανοποιημένη και βασίζεται στην ένταση εργασίας. Κατά την περίοδο των πολεμικών συρράξεων, όταν γίνεται δύσκολη η μεταφορά λιθάνθρακα από το εξωτερικό (ιδίως από τη Μ. Βρετανία) παρατηρείται μία ιδιαίτερη αύξηση στον αριθμό των επιχειρήσεων που ασχολούνται με την εξόρυξη λιγνίτη. Η αλήθεια είναι ότι τη χρυσή εποχή του λιγνίτη και ιδιαίτερα του λιγνίτη της λεκάνης της Πτολεμαΐδας θα αποτελέσει η μεταπολεμική περίοδος όταν το ορυκτό θα χρησιμοποιηθεί για τον εξηλεκτρισμό της χώρας.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 5

Ορυχεία χρυσού

5.1. Χρυσός: εκεί που η Αρχαιολογία συναντά την Ιστορία και ... άλλες επιστήμες

Και από τον λιγνίτη, τον «μαύρο χρυσό» θα βρεθούμε τώρα στον πραγματικό χρυσό όπως τον παρουσιάζει η εταιρία «Ελληνικός Χρυσός»:

«Είμαι ο χρυσός

Θα με βρεις παντού γύρω σου.

Σε smartphones και σε smartTVs.

Σε κτίρια, αεροπλάνα και διαστημικά σκάφη.

Σε πρωτοποριακές θεραπείες του αύριο.

Δεν φαντάζεσαι πόσα κάνω για σένα κάθε μέρα.»

(Από την διαφημιστική καμπάνια της ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣ, «Ορυκτά. Πρώτη ύλη της ζωής μας». Πρώτη παρουσίαση, 28 Μαρτίου 2019)

Η καμπάνια της εταιρίας «ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣ»⁸⁰⁴ φαίνεται να ρίχνει το βάρος στη σημερινή ποικιλόμορφη χρήση του ορυκτού στην καθημερινή μας ζωή η οποία οφείλεται κυρίως στην καταπληκτική ανάπτυξη της τεχνολογίας. Δεν παραλείπει όμως η εταιρία στην σχετική ανακοίνωση να κάνει αναφορά παρακάτω και στη σπουδαιότητα που είχε το ορυκτό ήδη από την αρχαιότητα. Απλά τότε η χρήση του περιοριζόταν στην κοπή νομισμάτων και στην κατασκευή κοσμημάτων. Ως νόμισμα συνέβαλλε στην ανάπτυξη των αγορών, του εμπορίου και γενικότερα της οικονομίας. Ως κόσμημα πάλι είχε συμβολική σημασία και έδινε κύρος στο πρόσωπο που το φορούσε.

⁸⁰⁴Η μεταλλευτική εταιρεία ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣ Α.Ε. συστήθηκε τον Δεκέμβριο του 2003 με σκοπό: την λειτουργία και εκμετάλλευση μεταλλείων κάθε είδους, την επεξεργασία και εμπορία μεταλλευμάτων, την ίδρυση και λειτουργία μεταλλουργίας για την καθετοποίηση της παραγωγής στη Χαλκιδική. Τον Ιανουάριο του 2004 απέκτησε με σύμβαση με το ελληνικό δημόσιο τα μεταλλευτικά δικαιώματα των Μεταλλείων Κασσάνδρας. Από τον Φεβρουάριο του 2012 λειτουργεί ως θυγατρική της канаδικής ELDORADO GOLD CORPORATION, η οποία κατέχει το 95% των μετοχών, ενώ το υπόλοιπο 5% ανήκει στην ΕΛΛΑΚΤΩΡ. Από την επίσημη ιστοσελίδα της εταιρίας: www.hellas-gold.com Σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας CAPITAL η ΕΛΛΑΚΤΩΡ ανακοίνωσε στις 11.5.2020 την πώληση του συνόλου των μετοχών της (5%) στην ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣ.

Ήδη από την προϊστορική εποχή εμφανίζονται χρυσά κοσμήματα. Η Μακεδονία φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα προικισμένη σε χρυσό τη στιγμή που οι εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά των Περσών χρηματοδοτήθηκαν από αυτήν, από τις περιοχές της Σκαπτής Ύλης, της γειτονικής Θάσου και της Χαλκιδικής. Οι κλασικοί συγγραφείς ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με αυτό το μέταλλο (π.χ. Αριστοτέλης, Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Πausanias, Πλίνιος, Στράβων). Την ύπαρξη σημαντικών χρυσοφόρων στρωμάτων στη Μακεδονία και Θράκη επιβεβαιώνουν και οι σύγχρονες αρχαιομεταλλευτικές και αρχαιομεταλλουργικές έρευνες.

Με τον χρυσό σήμερα ασχολούνται μηχανικοί μεταλλείων – μεταλλειολόγοι, γεωλόγοι αλλά και αρχαιολόγοι. Όταν βρεθεί σε μορφή μη κατεργασμένη ανήκει στον ορυκτό πλούτο και αποτελεί αντικείμενο της έρευνας των μεταλλειολόγων και των γεολόγων. Από την άλλη αν βρεθεί ως κόσμημα ή κτέρισμα ή και ως νόμισμα, συνήθως σε ταφικό χώρο, ανήκει στο χώρο της Αρχαιολογίας. Οι αρχαιολόγοι έχουν χρησιμοποιήσει κατά κόρον τους αρχαίους συγγραφείς για τον εντοπισμό χρυσών αντικειμένων. Για να μπορέσουν να προβούν σε χρονολόγηση των αντικειμένων, απευθύνονται στους ειδικούς. Οι μεταλλειολόγοι από την άλλη, όπως επισημαίνει ο Εμμανουήλ Γιαννόπουλος, Ορυκτολόγος και καθηγητής Μεταλλοτεχνίας στη Σχολή Βιομηχάνων και Τεχνών, σε έκθεσή του προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ), μπορούν να χρησιμοποιήσουν την (προφορική) Ιστορία, μαζεύοντας πληροφορίες από τον ντόπιο πληθυσμό για την ύπαρξη μεταλλευτικών εργασιών ή έστω ερευνών σε παλαιότερες εποχές:

... Θεωρείται ως αξίωμα της μεταλλομαστευτικής, το να συμμετάσχη της μεταλλευτικής ερεύνης και η ιστορία, εκτός της γεωλογίας. Ο μεταλλειολόγος δέον να μη παραλείπη ποτέ, το να ζητή πληροφορίας, περί του αν, εν παρωχημέναις εποχαίς, διεξήχθησαν, εν τη υπό μεταλλομάστευσιν περιφερεία μεταλλευτικάί εργασίαι ή έστω και έρευναι....⁸⁰⁵ Πολλές φορές επίσης όταν πρόκειται να παραχωρηθεί άδεια επίσημη για εξόρυξη χρυσού, παρευρίσκεται και αντιπρόσωπος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.⁸⁰⁶

Το 1908 ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Διευθυντής του Πολυτεχνείου, Κωνσταντίνος Μητσόπουλος, είχε αφιερώσει ένα επιστημονικό

⁸⁰⁵Εμμανουήλ Γιαννόπουλος, Ορυκτολόγος και καθηγητής Μεταλλοτεχνίας στη Σχολή Βιομηχάνων και Τεχνών – μετέπειτα Ε.Μ.Π. – σε έκθεσή του προς την ΓΔΜ. Βλ. παρακάτω.

⁸⁰⁶Βλ. ενδεικτικά άρθρο στην εφημερίδα *Μακεδονία*, 28.8.1937 όπου στην εξόρυξη που πραγματοποιεί η μετέπειτα «Χρυσωρυχεία Β. Ελλάδος Α.Ε.» παρευρίσκεται και ο έφορος αρχαιοτήτων Μακεδονίας – Θράκης, κ. Κοτζιάς.

άρθρο στο χρυσό.⁸⁰⁷ Αναφερόταν τόσο στη χρήση του από την αρχαιότητα όσο και στην ύπαρξη χρυσοφόρων στρωμάτων, στη μεν παλαιά Ελλάδα στη Σίφνο και στη Πελοπόννησο, στη δε Μακεδονία στο όρος Παγγαίο και στη Θάσο – νησί όπου μετέφεραν πρώτοι την τεχνογνωσία της κατεργασίας του χρυσού οι Φοίνικες - και στα μεταλλεία της Χαλκιδικής (τα γνωστά Μαδεμοχώρια).⁸⁰⁸ Αναφέρεται επίσης σε μεταλλείο στην Ερμιόνη, όπου ο εξαγόμενος σιδηροπυρίτης είναι «ύποπτος εις χρυσόν», αλλά και σε διάφορα χρυσωρυχεία ανά τον κόσμο.

Αυτός που πίστευε ακράδαντα στην ύπαρξη χρυσοφόρων κοιτασμάτων στη Μακεδονία ήταν ο πρώτος υπότροφος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και μετέπειτα καθηγητής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, Απόστολος Αρβανιτόπουλος (1874-1942). Αυτός το 1912 είχε μεταβεί στη Μακεδονία ως αξιωματικός του πυροβολικού όπου και προέβη σε έρευνες. Αλλά όταν θέλησε να προβεί στην ανασκαφή καμαρωτού τάφου στη Θεσσαλονίκη εμποδίστηκε από τον τότε έφορο αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης Γ. Οικονόμου. Οι ανασκαφικές του έρευνες τελικά επικεντρώθηκαν στη Θεσσαλία – διατέλεσε έφορος Θεσσαλίας - και στην Πελοπόννησο.⁸⁰⁹ Αργότερα με άρθρα του σε αθηναϊκές εφημερίδες θα υποστηρίξει με ιδιαίτερη θερμότητα την ύπαρξη χρυσοφόρων κοιτασμάτων στη Μακεδονία.⁸¹⁰

Μεταξύ των συλλογών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης περιλαμβάνεται και η μόνιμη έκθεση «Ο χρυσός των Μακεδόνων», που περιέχει μεγάλη συλλογή χρυσών στεφανιών και άλλα πολύτιμα ευρήματα από νεκροταφεία της Μακεδονίας.⁸¹¹ Προκύπτει όμως ένα εύλογο ερώτημα: από πού προέρχεται αυτός ο χρυσός; Είναι προϊόν επιτόπιων κοιτασμάτων ή αποτελεί εισαγόμενη πρώτη ύλη; Ο καθηγητής Κοιτασματολογίας του Τμήματος Γεωλογίας του ΑΠΘ, Μιχάλης Βαβελίδης, ο οποίος έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το θέμα από το έτος 1984, αναφέρει τα εξής:

... ο εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός χρυσών, αργυρών, μολύβδινων και χάλκινων αντικειμένων που βρίσκονται ιδιαίτερα στα νεκροταφεία της αρχαϊκής,

⁸⁰⁷Βλ. Κ. Μητσόπουλος, «Ο χρυσός», *Αθήναι*, Μηνιαίον Παράρτημα, Φεβρουάριος 1908, σελ. 475-485. Για τον Μητσόπουλο (1844-1911), πρώτο διδάκτορα της Σχολής Φυσικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών και υπότροφο του ελληνικού κράτους στην Μεταλλευτική Ακαδημία του Φράμπουργκ, βλ. Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006: σελ. 114, 119, 121, 123, 142, 255, 415.

⁸⁰⁸Λίγα χρόνια πριν την αναφορά χρυσού στην Χαλκιδική από τον Μητσόπουλο είχε εμφανιστεί παρόμοια αναφορά σε σχετικό άρθρο σε γαλλικό περιοδικό. Βλ. *Le Journal des chemins de fer*, 4.7.1903.

⁸⁰⁹Πληροφορίες από την ιστοσελίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας (<http://www.archetai.gr/>)

⁸¹⁰ Βλ. παρακάτω.

⁸¹¹Για μία γενική εισαγωγή βλ. Μπ. Τσιγαρίδα – Δ. Ιγνατιάδου, *Ο χρυσός των Μακεδόνων*, εκδ. ΤΑΠ, 2000 (κατάλογος έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης).

κλασικής και ελληνιστικής εποχής στη Μακεδονία και Θράκη, προϋποθέτει μια οργανωμένη και ανεπτυγμένη μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα, θέτει όμως και το ερώτημα της προέλευσης των μετάλλων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή τους. ... Οι μέχρι τώρα έρευνές μας δείχνουν ότι ένα μεγάλο μέρος των αντικειμένων αυτών σύμφωνα με τη χημική και ισοτοπική τους σύσταση, προέρχονται από **ελληνικά** κοιτάσματα.⁸¹²

Η επιστήμη επιβεβαιώνει και μία άλλη πεποίθηση των αρχαιολόγων που βασίζεται εν πολλοίς στη μελέτη των κλασσικών συγγραφέων. Επιβεβαιώνεται η ύπαρξη χρυσού στα ποτάμια, όπως ο Εχέδωρος (σημερινός Γαλλικός), αλλά και του Έβρου⁸¹³ και ο ορυκτός χρυσός του Παγγαίου και του Δύσωρου όρους. Σύμφωνα με τον καθηγητή Βαβελίδη και πάλι:

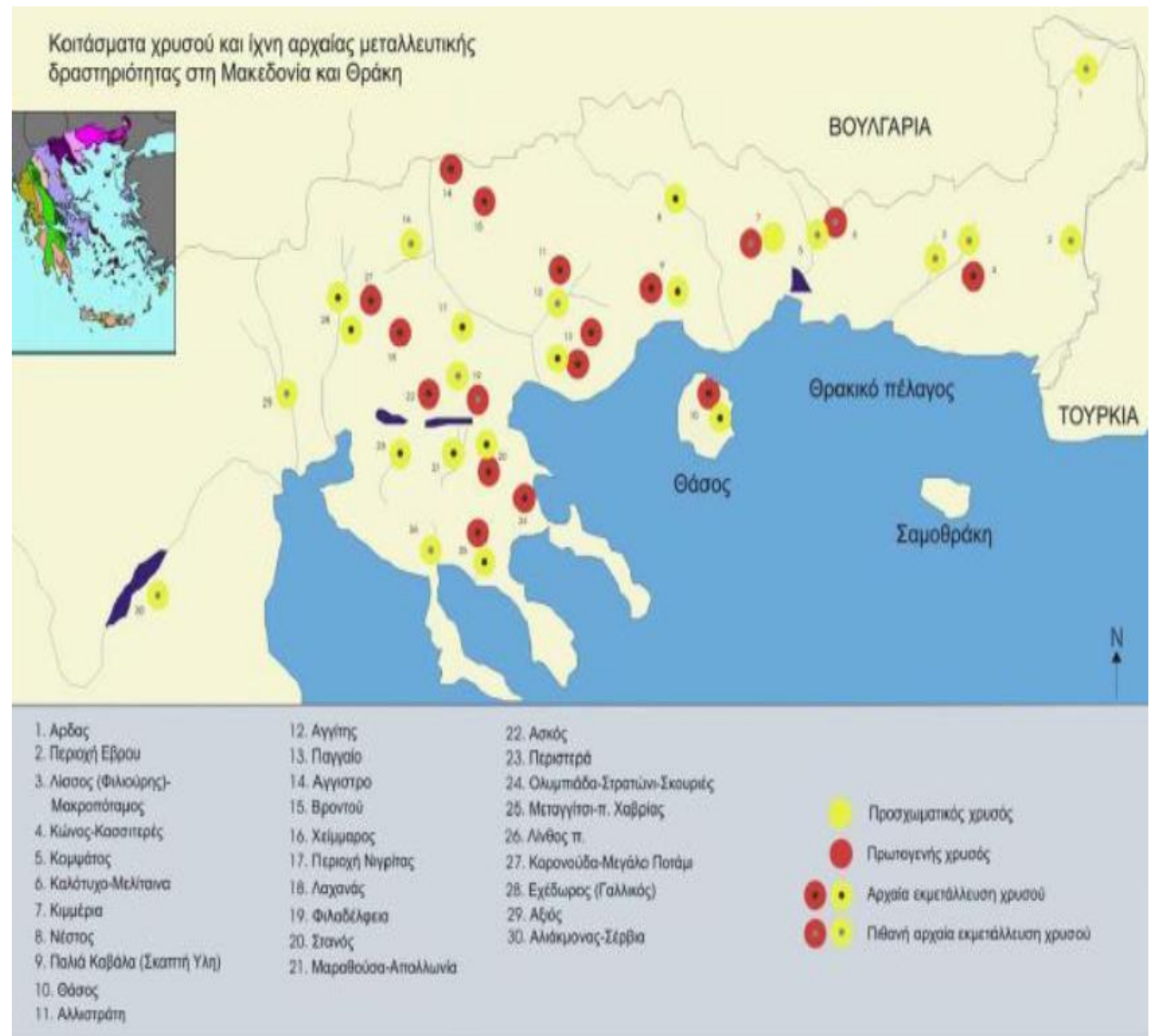
Τα κοιτάσματα χρυσού στην Ελλάδα διακρίνονται, σύμφωνα με την ορυκτολογική τους σύσταση και τον τρόπο σχηματισμού τους, σε δύο κυρίως κατηγορίες. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τα ονομαζόμενα προσχωματικά ή δευτερογενή και η δεύτερη κατηγορία τα πρωτογενή κοιτάσματα χρυσού. ... Ο χρυσός στην πρώτη κατηγορία βρίσκεται κυρίως αυτοφυής μέσα σε προσχώσεις ποταμών και χειμάρρων, ενώ στη δεύτερη κατηγορία μέσα στα ορυκτά του σιδήρου, αρσενικού, χαλκού, στο χαλαζία κλπ.⁸¹⁴ Ακολουθεί χάρτης με κοιτάσματα χρυσού και ίχνη αρχαίας μεταλλευτικής δραστηριότητας σε Μακεδονία και Θράκη.

⁸¹²Μιχάλης Βαβελίδης, «Η μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα στη Μακεδονία και Θράκη, με αναφορά στη λατομική δραστηριότητα, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα», ΕΚΕΠΠ – ΕΚΕΧΧΑΚ – Εθνική Χαρτοθήκη, Μεταλλεία – Τόποι – Πόλεμοι. Αναγνώσεις χαρτών από το αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος του Υπουργείου Ανάπτυξης, , Θεσσαλονίκη 2009: σελ. 17-86.

⁸¹³ Σε χωρικούς από γειτονικά χωριά που αποκόμιζαν μικρά κομμάτια χρυσού από τις άμμους του ποταμού Έβρου το καλοκαίρι αναφέρεται και ο περιηγητής του 16^{ου} αιώνα Μπελόν. Βλ. Belon, *Les observations*, σελ. 64. Την πληροφορία αυτή μεταφέρουν ο [Josiah Conder], *The Modern Traveller. A popular description, Geographical, Historical and Topographical of the various countries of the globe. Turkey*, Λονδίνο 1827: σελ. 291 και ένας Βρετανός Κλασσικός αρχαιολόγος, ο οποίος πραγματοποίησε ταξίδια στη Μακεδονία από το 1913-1915, αργότερα επέστρεψε ως αξιωματικός της British Salonica Force και έκανε κάποιες ανασκαφές στην κοιλάδα του Αξιού το 1922. Ο λόγος για τον Stanley Casson, του οποίου το έργο έμεινε παραγνωρισμένο γιατί η αρχαιολογία στη Μακεδονία εκείνη την εποχή βρισκόταν στα σπάργανά της. Stanley Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Οξφόρδη 1926: σελ. 71-72.

⁸¹⁴Βλ. Μιχάλης Βαβελίδης, «Κοιτάσματα χρυσού και αρχαία μεταλλευτική δραστηριότητα στη Μακεδονία και τη Θράκη», *Θεσσαλονικέων πόλις* τχ. 14 (Απρ. – Ιούν. 2004), σελ. 74-93.

Χάρτης 5.1. Κοιτάσματα χρυσού και ίχνη αρχαίας μεταλλευτικής δραστηριότητας στη Μακεδονία και Θράκη

Πηγή: Μ. Βαβελίδης, «Η μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα στη Μακεδονία και Θράκη, με αναφορά στη λατομική δραστηριότητα, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα», ΕΚΕΠΠ – ΕΚΕΧΧΑΚ – Εθνική Χαρτοθήκη, Μεταλλεία – Τόποι – Πόλεμοι. Αναγνώσεις χαρτών από το αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος του Υπουργείου Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 2009: σελ. 20.

Στο χάρτη αυτό υπερισχύει ο προσχωματικός χρυσός (23 θέσεις έναντι 17). Οι ποταμοί Γαλλικός (αρχαίος Εχέδωρος = «ο έχων ή φέρων δώρα»), Χείμαρος – Νιγρίτα, Μυγδονία Λεκάνη, Μακροπόταμος – Φιλιούρης, Νέστος, Αγγίτης, Αξός, Αλιάκμονας είναι αυτοί που στις όχθες τους εμφανίζεται

χρυσός.⁸¹⁵ Πρωτογενής χρυσός εμφανίζεται στις περιοχές των Σαππών (Κώνος – Κασσιτερές), της Καβάλας (Σκαπτή Ύλη)⁸¹⁶, της Θάσου, του Παγγαίου, του Άγγιστρου, του Λαχανά και της Φιλαδέλφειας στο Ν. Θεσσαλονίκης, της ΒΑ. Χαλκιδικής (Ολυμπιάδα-Στρατώνι κλπ.). Αυτές είναι οι μεταλλοφόρες περιοχές που συναντήσαμε και εμείς κατά τη διάρκεια της παρούσας διατριβής όσον αφορά το χρυσό.

Λίγο μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος εμφανίστηκε στην *Αρχαιολογική Εφημερίδα* άρθρο σχετικά με τις εμφανίσεις χρυσού και αργύρου στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στα νησιά. Ο συγγραφέας του απευθυνόταν *τοις τα της πολιτείας ιθύνουσι*, οι οποίοι θα έπρεπε να εισακούσουν για το καλό της οικονομίας του τόπου τον ίδιο και άλλους. Επιπλέον δικαιολογούσε την πράξη του να μη προβεί σε δημοσίευση των παραπάνω πληροφοριών πριν από την απελευθέρωση των συγκεκριμένων περιοχών με τον εξής ενδεικτικό και αποκαλυπτικό μαζί τρόπο:

... Εις τους απορούντας διατί δεν εδημοσιεύσαμεν προ της απελευθερώσεως της Μακεδονίας, Ηπείρου κλπ. την εργασίαν ταύτην, αποκρινόμεθα ότι, ει τοιούτον ζήτημα δημοσία ετίθετο, ηθέλομεν παράσχει ενδόσιμον τοις ξένοις μεταλλειολόγοις της δε Τουρκίας υπό το κράτος της βίας μεγάλων Δυνάμεων διατελούσης ευκόλως τα μεταλλεία ταύτα ήθελον περιέλθει εις την των ισχυρών κατοχήν, ως και ο λοιπός εν Τουρκία πλούτος...

Αθανάσιος Σ. Γεωργιάδης, «Χρυσεία – Αργυρεία κλπ. μεταλλεία εν Μακεδονία, Ηπείρω και ταις νήσοις υπό των αρχαίων εκμεταλλευθέντα», *Αρχαιολογική Εφημερίς* έτους 1915, σελ. 88-93.⁸¹⁷

Σε άρθρο του στα *Τεχνικά Χρονικά* ο μεταλλειολόγος-μηχανικός Άγις Βαρβαρέσσος⁸¹⁸ θα αναφερθεί στις χρυσοφόρες περιοχές της Μακεδονίας: 1) στο

⁸¹⁵ Γ. Χατζηκυριακού, *Δύο μελέται φυσιογνωστικά της Μακεδονίας*, σελ. 27: *Εις τας κοίτας των χειμάρρων Νιγρίτης, Σωχού και Λαγκαδά ευρέθη χρυσοφόρος άμμος, την οποίαν επί Τουρκοκρατίας χωρικοί των πέριξ χωρίων συνέλεγον, οι λεγόμενοι **μαλαματάδες** και δια πλύσεως αυτής ελάμβανον χρυσόν.*

⁸¹⁶ Σχετικά με την τοποθεσία της αρχαίας Σκαπτής Ύλης βλ. Δαμιανός Τσεκουράκης, «Η θέση της αρχαίας Σκαπτής Ύλης», *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 76-92.

⁸¹⁷ Η *Αρχαιολογική Εφημερίς* υπήρξε το επιστημονικό όργανο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Σχολής. Το συγκεκριμένο άρθρο υπογράφεται από τον Α. Σ. Γεωργιάδη, (νομο)μηχανικό, στον οποίο οφείλεται και η πρώτη επίσημη διαίρεση της Αθήνας σε συνοικίες το 1908 (βλ. τον σχετικό χάρτη στις ψηφιοποιημένες συλλογές του ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ), σύμβουλο της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ο οποίος ακολούθως διετέλεσε μέλος της επιτροπής που είχε ως στόχο τον εξελληνισμό των τοπωνυμίων της Μακεδονίας και όπως λέει «επείσθημεν ότι κατά το μάλλον και ήττον ακριβώς εύρηνται αι περιοχαί, αι πόλεις, τα χωρία κλπ. εφ' ων κείνται και τα εκμεταλλευόμενα το πάλαι χρυσεία, αργυρεία κλπ.»

⁸¹⁸ Α. Βαρβαρέσσος, «Ο χρυσός της Ελλάδος», *Τεχνικά Χρονικά* 1-15 Δεκεμβρίου 1933: σελ. 1202-1230. Ο Άγις Βαρβαρέσσος απέκτησε το 1916 δίπλωμα μεταλλειολόγου – μηχανικού από την Ακαδημία

Βέρμιο και την προς ΝΑ περιοχή, Πιερία, 2) στο Παγγαίο, 3) στη Σκαπτή Ύλη (στη Θάσο ή απέναντι κοντά στην Καβάλα), 4) στο Δάτο, κοντά στους Φλίππους, 5) στις προσχώσεις των ποταμών Στρυμώνα και Γαλλικού. Γίνεται αναφορά από τον Βαρβαρέσσο σε πληροφορίες του Γάλλου Belon⁸¹⁹ αλλά και του Auguste Viquesnel στη Γεωλογική Εταιρεία της Γαλλίας.⁸²⁰ Κατά τα τελευταία έτη της Οθωμανικής κυριαρχίας είχε εμφανιστεί ένας Ισπανός, ο R. D. Lhusa,⁸²¹ ο οποίος είχε πάρει άδεια και συνέχισε τις έρευνες του και μετά την προσάρτηση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος. Ο Βαρβαρέσσος αναφέρει ότι θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για εξόρυξη χρυσού τα σκαπτικά μηχανήματα που χρησιμοποιούνταν στην περιοχή της Μακεδονίας για τα «παραγωγικά έργα»⁸²²:

Η κατά τα τελευταία έτη εκτέλεσις των παραγωγικών έργων επί των ιδίων περιφερειών της Μακεδονίας επί των οποίων διενηργείτο εκμετάλλευσις χρυσού κατά την αρχαιότητα μας εγέννησε την σκέψιν ότι το ζήτημα μεγάλως θα διηκολύνετο αν ήτο δυνατόν να χρησιμοποιηθούν τα υπάρχοντα εκσκαπτικά

του Freiberg. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 153, 157, 309. Αναφορές στις ίδιες περιοχές με αυτές που αναφέρονται στο άρθρο του Βαρβαρέσσου και στο βιβλίο του Γεωργίου Κ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη. Πόλις του εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1933: σελ. 22-26. Τις ίδιες σε γενικές γραμμές περιοχές είχε αναφέρει πριν από κάποια χρόνια και ένας Βρετανός Κλασσικός αρχαιολόγος. Βλ. Stanley Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Οξφόρδη 1926: σελ. 59-66.

⁸¹⁹Για τον Γάλλο περιηγητή Belon βλ. εδώ Κεφ. 1.

⁸²⁰Ομοίως.

⁸²¹Ειδική αναφορά στον Ισπανό Ραφαήλ Λούσα γίνεται και σε τηλεγράφημα του Α. Διομήδη, ο οποίος θα αποτελέσει τον πρώτο διευθυντή της Τράπεζας της Ελλάδας και πρόεδρο του Α.Ο.Σ., προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο της 23.6.1919, όπου ζητούνται πληροφορίες σχετικά με το αν θα πρέπει να παραχωρηθεί άδεια για εκμετάλλευση μεταλλείων χρυσού Νιγρίτας σε αυτόν. Βλ. ΜΜ-ΑΕΒ/Φ. 020-52. Το ίδιο τηλεγράφημα βρίσκεται και στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών όπου υπάρχει και σχέδιο στα γαλλικά για την ίδρυση εταιρίας με ισπανικά και αγγλικά κεφάλαια με 40ετή διάρκεια. Τον Λούσα όπως φαίνεται υποστηρίζουν κυβερνητικοί κύκλοι της Ισπανίας. Προτείνεται να ακολουθηθεί το σύστημα των παραχωρήσεων ορυχείων χρυσού που ακολουθείται στο Τράνσβααλ. Υπάρχει επίσης σχολιασμός στα γαλλικά της συγκεκριμένης πρότασης. Η εταιρία δεν θα ήταν ελληνική, δεν θα είχε έδρα στην Ελλάδα και το κράτος θα είχε κέρδος επί της αξίας του παραγόμενου προϊόντος. Δεν γνωρίζουμε την κατάληξη του σχεδίου. Βλ. ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ, 1919, Δ/ΑΑΚ (Δημόσια Έργα – Σιδηρόδρομοι – Μεταλλεία – Πετρέλαια). Στον Λούσα αναφέρεται και ο Γ. Γεωργαλάς (1887-1980), καθηγητής Γεωλογίας στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και από το 1925 διευθυντής της Γεωλογικής Υπηρεσίας, στο βιβλίο του *Ο ορυκτός χρυσός εν Ελλάδι και αι χρυσοφόροι προσχώσεις Νιγρίτης (Μακεδονίας)*, Αθήνα 1921. Ο Λούσα μαζί με κάποιον Δήμου που είχε επίσης άδεια για έρευνες χρυσού στη Μακεδονία εξέφρασαν την επιθυμία να στείλουν για ανάλυση δείγματα στην Ισπανία. Τα έτη 1921 και 1922 η Ελλάδα εμφανίζεται για πρώτη φορά μεταξύ των χωρών παραγωγών χρυσού. Βλ. Imperial Mineral Resources Bureau, *The Mineral Industry of the British Empire and foreign countries. Statistical Summary (Production, Imports and Exports)*. 1920-1922, Λονδίνο 1924: σελ. 93. Η παραγωγή φυσικά που αναφέρεται είναι ιδιαίτερα μικρή: 15 ή 16 κιλά ανά έτος. Ο Stanley Casson αναφέρει ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε προβεί σε αναλύσεις του χρυσού του Παγγαίου και το αποτέλεσμα ήταν 20 γραμμάρια ανά τόνο, αλλά δεν θεωρήθηκε ότι ήταν αρκετό το ποσοστό που να δικαιολογεί επικερδή εκμετάλλευση. Βλ. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Οξφόρδη 1926: σελ. 76 σημ. 5.

⁸²²Πρόκειται για εγγειοβελτιωτικά έργα στην περιοχή Θεσσαλονίκης από τη μια και στην περιοχή Δράμας – Σερρών από την άλλη. Συμμετείχαν οι εταιρίες Φαουντέισον και Μονκς-Ούλεν. Βλ. ΑΟΣ, *Η εκμετάλλευσις των εκ των παραγωγικών έργων αποκαλυπτομένων νέων εδαφών εν Μακεδονία*. Μελέται και εκθέσεις ειδικών, Αθήνα 1935.

μηχανήματα των έργων δια την εξόρυξιν προς εκμετάλλευσιν των χρυσοφόρων δευτερογενών ή αλλουβιακών λεγομένων στρωμάτων (προσχώσεις).⁸²³

Το 1923 είχε παραχωρηθεί άδεια ερευνών στους Τζων Τζων Δάνκαν, μεταλλειολόγο, κάτοικο Λονδίνου και στον Ιωάννη Σιώτη, δικηγόρο, για την εκμετάλλευση μεταλλείου χρυσού στη Μακεδονία.⁸²⁴ Σύμφωνα με ανακοινωθέν του Υ.Ε.Ο.,⁸²⁵ η συγκεκριμένη άδεια θεωρείται ως ειδικός νόμος, όπως και η αντίστοιχη άδεια που είχε παραχωρηθεί στον Καζβίνσκυ⁸²⁶ όπως και για τον Λούσα (για τον τελευταίο δεν έχω βρει σχετικό νόμο). Στο ανακοινωθέν γίνεται ξεχωριστά λόγος για άδειες έρευνας χρυσού. Πάντως θεωρείται ότι οι ειδικοί νόμοι ατόνησαν επειδή δεν υπήρξαν ιδιαίτερα αποτελέσματα.

Θα αναφερθώ τώρα στην πιο χτυπητή, και τυπική θα έλεγα, περίπτωση χρυσοθήρα στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν. Η ιστορία αυτή ξεκινά τα τελευταία χρόνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για την περίπτωση του Λαδίσλαου Καζβίνσκυ (Ladislav Kaczvinszky) και το μεταλλείο του Αβρέτ-Χισάρ, του οποίου η ιστορία απασχόλησε έντονα και τον Τύπο της εποχής. Και μετά θα αναφερθώ και στην ιστορία της πρώτης εταιρίας που ασχολήθηκε με την εκμετάλλευση χρυσοφόρων κοιτασμάτων στη Μακεδονία, αυτής των αδελφών Ηλιόπουλων.

5.2. Το μεταλλείο χρυσού στο Αβρέτ- Ισάρ (=Γυναικόκαστρο Κιλκίς)

Το 1927, στο μνημειώδες έργο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, κάτω από το λήμμα Αβρέτ-Ισάρ, αφού δινόταν πρώτα η γεωγραφική θέση του χωριού που υπαγόταν τότε στην υποδιοίκηση Κιλκίς του Νομού Θεσσαλονίκης,⁸²⁷ ακολουθούσε ιδιαίτερο λήμμα σχετικά με το ομώνυμο μεταλλείο χρυσού. Συντάκτης του άρθρου ο δημοσιογράφος Κ. Φαλτάιτς.⁸²⁸

⁸²³Βλ. Α. Βαρβαρέσσος, «Ο χρυσός της Ελλάδος», *Τεχνικά Χρονικά* 1-15 Δεκεμβρίου 1933: σελ. 1215.

⁸²⁴ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 124.

⁸²⁵ Ομοίως. Το ανακοινωθέν αχρονολόγητο, αλλά μάλλον του έτους 1930.

⁸²⁶Για αυτόν βλ. παρακάτω.

⁸²⁷Παύλος Δρανδάκης, *ΜΕΕ*, τ. 1, εκδ. Πυρσός, [1956²], εκδ. «Ο Φοίνιξ», σελ. 103-104. Σε αυτό το μεταλλείο αναφέρεται και ο Casson, *Macedonia*, σελ. 17 και 73. Ενώ δεν μπορεί να επιβεβαιώσει ο Casson την ύπαρξη χρυσού, πληροφορεί ότι επρόκειτο να σχηματιστεί μία εταιρία για την εκμετάλλευση του μεταλλείου το 1914.

⁸²⁸ Κ. Φαλτάιτς (1891-1941). Ο Φαλτάιτς ενώ σπούδασε νομικά και φιλολογία στην Αθήνα δεν εξάσκησε ποτέ τα επαγγέλματα αυτά και από το 1913 εργάστηκε ως δημοσιογράφος. Από τον Απρίλιο του 1921 βρέθηκε στην Τουρκία ακολουθώντας τον ελληνικό στρατό στη Μικρασιατική Εκστρατεία ως πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας *Εμπρός*. Υπήρξε πρωτοπόρος στην έρευνα του ρεμπέτικου και επίσης των Ρομά. Έλκει την καταγωγή του από τη Σκύρο και εκεί βρίσκεται ομώνυμο μουσείο.

Ένα όνομα το οποίο είναι στενά συνδεδεμένο με την τύχη του εν λόγω μεταλλείου ξεχωρίζει: Λαδίσλαος Καζβίνσκυ (Ladislav Kaczvinskzy ή Ladislaus Kaczvinskzy). Πρόκειται για έναν Ούγγρο μηχανικό, ο οποίος σύμφωνα με τον Φαλτάιτς, έφτασε στη Μακεδονία την άνοιξη του 1890 ως μέλος της Χαρτογραφικής Υπηρεσίας του αυστροουγγρικού στρατού. Και πράγματι ο πρώτος επιστημονικός χάρτης της Βόρειας Ελλάδας συντάσσεται κατά την λεγόμενη τρίτη αυστροουγγρική χαρτογράφηση επί Φραγκίσκου Ιωσήφ Α', στο πλαίσιο των νέων γεωστρατηγικών και γεωπολιτικών συνθηκών και στόχων της μοναρχίας του. Αποτέλεσμα αυτής της χαρτογράφησης υπήρξε η παραγωγή, από το 1889, της σειράς 282 φύλλων του γενικευμένου στρατιωτικού τύπου *Γενικού χάρτη* (Generalkarte), 18 φύλλα του οποίου καλύπτουν τον σημερινό βορειοελλαδικό χώρο.⁸²⁹ Ο Φαλτάιτς αναφέρει ότι ο Καζβίνσκυ έκανε αίτηση στην Τουρκική διοίκηση Θεσσαλονίκης ζητώντας να του παραχωρηθεί η εκμετάλλευση μεταλλείου αντιμονίου στην περιφέρεια Αβρέτ-Ισάρ. Αφού πήρε το σχετικό παραχωρητήριο, ξεκίνησε τις έρευνες.

Μία ελαφρώς διαφορετική ιστορία μας παρουσιάζει ο δημοσιογράφος της εφημερίδας *Μακεδονία* που χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο «Μακεδονικός».⁸³⁰ Στις 17

⁸²⁹ Βλ. Ευάγγελος Λιβιεράτος, «Ο πρώτος επιστημονικός χάρτης της Βόρειας Ελλάδας», *Φύλλα χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση. Τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ού} αι.*, (επιμ. Ευ. Λιβιεράτος), 2003: σελ. 21-51. Για μία γενικότερη θεώρηση για την πολιτικοποίηση της Χαρτογραφίας σε μία συγκεκριμένη περίοδο βλ. Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία (1870-1930)*, Θεσσαλονίκη 2004.

⁸³⁰ Στο φύλλο πάλι της εφημερίδας *Μακεδονικά Νέα* της 14.10.1931, ο Καζβίνσκυ φέρεται να αποχωρεί από τις τάξεις του αυστριακού στρατού κατά το έτος 1890 και να έρχεται στη Μακεδονία προς ανεύρεση τύχης. Εκεί, ως ερασιτέχνης μεταλλειολόγος που ήταν, άκουσε τις φήμες κάποιων Βουλγάρων για την ύπαρξη χρυσού κοντά στο χωριό Μουτούλοβο (σημ. Μεταξοχώρι) Κιλκίς – που βρίσκεται στις δυτικές όχθες του Γαλλικού ποταμού - και με τις γνωριμίες που είχε ως αυστριακός υπήκοος κατάφερε να πάρει άδεια από τον σουλτάνο για εκμετάλλευση μεταλλείου αντιμονίου. Με την άδεια αυτή βρήκε χρηματοδότες, πήγε στην περιοχή και έχτισε έναν μικρό πύργο. Στο μεταξύ οι Τούρκοι ακούγοντας φήμες κατέφτασαν στον πύργο του, αλλά χρυσός δεν βρέθηκε πουθενά και ο ίδιος ο Καζβίνσκυ βρήκε καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη. Η εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* θα ασχοληθεί με το θέμα στα φύλλα της 14 έως 19.10.1931. Στην εφημερίδα *Μακεδονία* αντίστοιχα το θέμα θα αποτελέσει συχνά πρωτοσέλιδη είδηση από τις 13 έως 22.10.1931. Στα φύλλα της 14 και 17 Οκτωβρίου της εφημ. *Μακεδονία* μάλιστα εμφανίστηκαν δύο φωτογραφίες με λεζάντα την πρώτη φορά «Πλύσιμο μεταλλεύματος κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας εις το Αβρέτ-Χισάρ (Φωτογραφία του κ. Καζβίνσκυ)» και την δεύτερη οι ίδιες φωτογραφίες με λεζάντα «Αι πρώται έρευναι δια χρυσόν εις Αβρέτ-Χισάρ υπό την εποπτείαν του κ. Γκρόσκαφ μηχανικού της Σουλτανικής Αυλής». Ο Γερμανός μηχανικός μεταλλείων Paul Grosskopf, μηχανικός μεταλλείων της Οθωμανικής διοίκησης το 1901 είχε διενεργήσει έρευνες για πετρέλαιο στην Μοσούλη και Βαγδάτη για αρκετούς μήνες και είχε αποστείλει την 7^η σελίδα αναφορά του στη Γερμανική Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Fatih Başgöl, *Osmanlı Coğrafyasında Petrol Alanları, Çikartılması, İşletilmesi, İmtiyazları ve Ekonomide değerlendirilmesi (1876-1914)* [Κοιτάσματα, εξορύξεις, κατεργασία, παραχωρήσεις και οικονομική αξία του πετρελαίου στην Οθωμανική γεωγραφία], διδακτορική διατριβή, Κωνσταντινούπολη 2018. Ο Grosskopf έφτασε στη Θεσσαλονίκη στις 21.5.1905 και θα παραμείνει για αρκετούς μήνες. Βλ. *Journal de Salonique*, 22.5.1905 μέχρι 28.9.1905, όταν παρουσιάζει στην εφημερίδα και στο κοινό της τα αποτελέσματα των ερευνών του.

και 18 Οκτωβρίου 1931 ο Καζβίνσκι τού παραχώρησε συνέντευξη στο σπίτι του στη Θεσσαλονίκη. Εκεί αναφέρεται ότι έφτασε το 1906 στη Μακεδονία, κατόπιν εντολής της αυστριακής κυβέρνησης για να εντοπίσει μεταλλεία χρυσού.⁸³¹ Το 1908 εμφανίζεται ως κάτοικος Θεσσαλονίκης με την επαγγελματική ιδιότητα του μηχανικού μεταλλείων σε γαλλόφωνο οδηγό της πόλης.⁸³²

Ο «Μακεδονικός» βρέθηκε μπροστά σε ένα συμπαθέστατο γεροντάκι, ενώ περίμενε να βρει έναν γίγαντα στρατιωτικό, γιατί ο μύθος ήθελε τον Καζβίνσκι να είναι συνταγματάρχης του αυστριακού στρατού. Ο Κ. του λέει ότι δεν υπήρξε ποτέ στρατιωτικός και ότι είχε έρθει στην Μακεδονία με ειδική εντολή από τη Βιέννη και όταν βρήκε χρυσό τον μετέφερε στην Αυστρία μέσα σε μία κρύπτη σε μία βακτηρία, όπως είχαν κάνει οι Βυζαντινοί μοναχοί με το μετάξι – το τελευταίο είναι σχόλιο του δημοσιογράφου. Είχε δημιουργήσει σχέδια και χάρτες για τον χώρο όπου βρίσκονταν τα μεταλλεία και μάλιστα έδειξε στο δημοσιογράφο έναν χάρτη, ο οποίος περιείχε στα ουγγρικά και σε σμίκρυνση οδηγίες.

Στις 20.10.1931 η εφημερίδα *Μακεδονία* δημοσιεύει μία επιστολή του εκδότη της πρώτης ελληνόφωνης εφημερίδας της Θεσσαλονίκης επί Τουρκοκρατίας, του Φάρου της Μακεδονίας, του Νικ. Σ. Γκαρπολά, ο οποίος αναφέρει ότι γύρω στα 1900 ένας χρυσοχόος από τη Θεσσαλονίκη έχοντας ανακαλύψει στρώμα χρυσού προφανώς όχι μακριά από την πόλη πήγαινε σε κρυφό μέρος δυο φορές κάθε 15 ημέρες και επέστρεφε με αρκετό χρυσό, γεγονός που του επέτρεπε να ζει άνετα. Εικάζεται ότι ο χρυσός προερχόταν από την όχθη ποταμού γιατί ήταν αναμεμειγμένος με άμμο. Ο ίδιος φαίνεται ότι είχε βρει χρυσό και στην περιοχή Δεμίρ-Ισάρ (=Σιδηρόκαστρο). Αυτός ο χρυσοχόος ανέθεσε στον Γκαρπολά να απευθύνει επιστολή σε αγγλική εταιρία στην Κωνσταντινούπολη με την παράκληση να αποσταλούν ειδικοί για την περίπτωση. Η εταιρία στέλνει τον επιθεωρητή μεταλλείων της Προύσας, κ. Διονύσιο Μπαλάκο μαζί με δύο άγγλους μηχανικούς.⁸³³ Οι έρευνες δεν

⁸³¹Φαίνεται ότι αυτή η δήλωση του Καζβίνσκι είναι ψευδής κατά ένα μέρος. Σύμφωνα με την γαλλόφωνη εφημερίδα *Progrès*, η οποία εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη, ο Καζβίνσκι είχε έρθει στη Μακεδονία ως μέλος χαρτογραφικής αποστολής, αλλά το έτος ήταν το 1890. Βλ. το σχετικό απόκομμα στο ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 124. Και σε άλλη γαλλόφωνη εφημερίδα της Θεσσαλονίκης εμφανίζεται ο Καζβίνσκι να προσφέρει ως δωρεά στη Γερμανική Σχολή τη συλλογή του από 200 ορυκτά, άριστα καταλογογραφημένα. Βλ. *Journal de Salonique*, 19.5.1898. Το 1899 καίγεται η οικία στην οποία διέμενε στην οδό Σαμπρή πασά. Βλ. *Journal de Salonique*, 16.1.1899.

⁸³²Βλ. *Annuaire commercial et administrative du vilayet de Salonique publié par J. S. Modiano sous le patronage de la Chambre de Commerce de Salonique*, Θεσσαλονίκη 1908: σελ. 166.

⁸³³Βλ. επίσης εφημερίδα *Μακεδονία*, 23.1.1933. Σε αυτό το άρθρο γινόταν αναφορά και σε δημοσιογράφο με το ψευδώνυμο «Viribus» της εφημερίδας *Neue Freie Presse*, ο οποίος ανακίνησε το ζήτημα και ανέφερε μάλιστα ότι «πολλοί τότε πίστευσαν ότι η Μακεδονική γη ήτο αληθές Ελδοράδο...».

καρποφόρησαν επειδή την περιοχή λυμαίνονταν συμμορίες Βουλγάρων ληστών και όλοι οι εμπλεκόμενοι αναχώρησαν άπρακτοι. Αυτή μάλλον δεν ήταν η πρώτη φορά που οι Οθωμανοί είχαν πληροφορίες για χρυσό στην περιοχή καθότι ο Γκαρπολάς κάνει αναφορά και σε φιρμάνι σε κάποιον ομογενή για την εκμετάλλευση μεταλλείου χρυσού. Και ο Νίκος Φαρδής⁸³⁴ είχε δώσει όνομα σε αυτόν τον ομογενή. Σε άρθρο του στην εφημερίδα *Ημερήσιος Τύπος* των Αθηνών ανέφερε την χρηματοδότηση του Καζβίνσκυ από τον πλούσιο ομογενή από τη Αίγυπτο Ζερβουδάκη που έδωσε στον Κ. 50.000 αγγλικές λίρες.⁸³⁵ Το ποσό δαπανήθηκε, αλλά τα αποτελέσματα υπήρξαν μάλλον απογοητευτικά. Παρ' όλα αυτά συχνά θα βρίσκονταν ονειροπόλοι – ή καιροσκόποι; - πρόθυμοι να επενδύσουν στα σχέδια του Καζβίνσκυ.

Την ιστορία του Καζβίνσκυ θα προσπαθήσει να ανασυστήσει μετά το θάνατό του και ο Β. Μεσθανεύς, εργοδηγός του.⁸³⁶ Στις 3 και 4.5.1937 στην 3^η σελίδα της εφημερίδας *Μακεδονία*, ο Β.Μ. παραθέτει τις αναμνήσεις του από την περίοδο που δούλεψε για τον Καζβίνσκυ. Αναφέρει ότι τον βρήκε ο Κ. την περίοδο που εργαζόταν στα μεταλλεία του Αλφρέντου Άμποτ στην Χαλκιδική (ο Άμποτ είχε φιρμάνι για την εκμετάλλευση μεταλλείου στην περιοχή «Έπαυλις Ιζβόρ» στο Κιλκίς, σημ. Πηγή, προφανώς είχε γίνει παρανόηση μεταξύ της παραχώρησης αυτής και του Ισβόρου της Χαλκιδικής) και του ζήτησε να τον βοηθήσει στην εκμετάλλευση μεταλλείου αντιμονίου στη Δογάντζα (=Γερακαριό Κιλκίς) που ανήκε στον Σαούλ Μοδιάνο και τους συνεταίρους του. Βρήκε ο Μεσθανεύς χρυσάφι και το βράδυ πήγε να το αναφέρει στον Κ. στο σπίτι του στη Θεσσαλονίκη. Ο Κ. πραγματοποίησε έρευνες για 15 μέρες, έβγαλε χρυσάφι και είπε ότι θα το πήγαινε στους νόμιμους κατόχους του μεταλλείου – μάλλον δεν έκανε πραγματικότητα την πρόθεσή του αυτή ο Κ. και μετά από λίγο οι ιδιοκτήτες του μεταλλείου απολύσανε και τους δύο. Και ο αντικαταστάτης τους, δεν είχε τύχη – με την αναζήτηση του χρυσού. Μετά εργάστηκαν και οι δύο στο μεταλλείο του Ισμαήλ Πασά στην Γουμένιτσα αλλά δεν βρήκαν μετάλλευμα άξιο λόγου. Γίνεται αναφορά επίσης σε προσχωματικό χρυσό. Ερευνούσε για το χρυσό των Μακεδόνων ο Κ., αλλά στάθηκε άτυχος.

Η Θεσσαλονίκη στις 26.10.1912 γίνεται ελληνική *defacto* μετά την προέλαση των ελληνικών στρατευμάτων και ακολουθεί η *de jure* αναγνώριση των τέως οθωμανικών επαρχιών που περιήλθαν στην κυριαρχία της Ελλάδος με

⁸³⁴Για τον Νικόλαο Φαρδή, γνωστότερο για την αντισημική του αρθρογραφία στη *Μακεδονία* που οδήγησε στον εμπρησμό του συνδικισμού Κάμπελ βλ. Σ. Δορδανάς, «Ο εχθρός με την πένα»: Η δίκη των δημοσιογράφων της Νέας Ευρώπης και Απογευματινής, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας – Θράκης, *Εθνική Αντίσταση 1941-1944, Ο παράνομος Τύπος στη Βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2009: σελ. 150-163.

⁸³⁵Βλ. *Ημερήσιος Τύπος*, 14.11.1929.

⁸³⁶Βλ. *Μακεδονία*, 3 & 5.5.1937.

τη Σύμβαση των Αθηνών της 1/14 Νοεμβρίου.⁸³⁷ Στην Σύμβαση αυτή προστίθεται και ένα Ειδικό Πρωτόκολλο, σύμφωνα με το οποίο η Αυτοκρατορική Οθωμανική Κυβέρνηση ισχυριζόταν ότι τα κτήματα που αποτελούσαν ιδιωτική περιουσία του Κράτους παρόλο που περιήλθαν στην Ελλάδα, θα έπρεπε να παραμείνουν στη δική της δικαιοδοσία. Η Ελλάδα φυσικά προέβαλε αντίρρηση σε αυτήν την απαίτηση και το αποτέλεσμα ήταν το ζήτημα να παραπεμφθεί σε Διαιτητικό Δικαστήριο στη Χάγη. Στον κατάλογο που ακολουθεί σε Ειδικό Πρωτόκολλο συνημμένο στην Σύμβαση αναφέρονται και τρία μεταλλεία. Ένα εξ αυτών είναι το μεταλλείο χρυσού στον καζά Αβρέτ-Χισσάρ.

Εκτός από τον Καζβίνσκυ, ο οποίος είχε εκπονήσει σχέδια για το μεταλλείο του Αβρέτ-Ισάρ, γνωρίζουμε και άλλον συντάκτη σχεδίου του μεταλλείου, το οποίο είχε εκτελεστεί μετά από διαταγή του Σουλτάνου Αβδούλ-Χαμήτ. Πρόκειται για τον αρχιμηχανικό του Δήμου Θεσσαλονίκης, Μιετσισλάβ Γιαρμολίνσκι.⁸³⁸ Η χήρα του⁸³⁹ αποστέλλει επιστολή στον Βενιζέλο την 1.1.1914 και προτείνει να του παραδώσει το πρωτότυπο σχέδιο του αποθανόντος συζύγου της ώστε: *Η Ελληνική Κυβέρνηση έχοντας στην κατοχή της αυτό το πολύτιμο έγγραφο θα μπορούσε να τους (τους Νεότουρκους) ικανοποιήσει σε διάφορα δευτερεύοντα σημεία, αλλά ποτέ όσον αφορά αυτό που αποτελεί τον πλούτο της Ελλάδας (δική μου η μετάφραση από τα γαλλικά).*⁸⁴⁰ Το έγγραφο φέρει τον πολύ χαρακτηριστικό τίτλο: «Αναφορά περιλαμβάνουσα πληροφορίας σχετικά με το θέμα του μεταλλείου του Αβρέτ-Ισάρ ώστε να προκληθεί η προσοχή της Ελληνικής Κυβερνήσεως σχετικά με τη σημασία που θα μπορούσε να αποκτήσει στις διαπραγματεύσεις που θα ακολουθήσουν σύντομα στην Διάσκεψη της Χάγης.» Στην αναφορά γίνεται λόγος και για εξαχθέντα χρυσό από το εν λόγω μεταλλείο, ο οποίος είχε φτάσει στο παλάτι του Σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη. Βλέποντάς το μάλιστα οι Νεότουρκοι και καταλαβαίνοντας τη σημασία του θεώρησαν ότι δεν έπρεπε να δοθεί παραχώρηση σε κάποιον

⁸³⁷ ΦΕΚ229/14.11.1913.

⁸³⁸ Βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Ιστορίες –Πρόσωπα – Τοπία*, Θεσσαλονίκη 2013: σ. 62, 78, 106. Ο Μιετσισλάβ Γιαρμολίνσκι (Mieczyslaw Jarmolinski), σύμφωνα με την Καραδήμου, προερχόταν από την ομάδα Πολωνών εμικρέδων που μετοίκησαν οργανωμένα στην Οθωμανική αυτοκρατορία και υπήρξε αρχιμηχανικός του Δήμου Θεσσαλονίκης ως το 1907, θεωρείται δε ότι είναι πιθανά συντάκτης χάρτη της περιοχής γύρω από τον Μύλο Αλλατίνη μεταξύ των ετών 1900-1906. Για τους Πολωνούς μηχανικούς που βρήκαν καταφύγιο κατά κύματα στην Οθωμανική αυτοκρατορία μετά τον διαμελισμό της Πολωνίας βλ. Darina Martykánová and Meltem Kocaman, «A Land of Opportunities: Foreign Engineers in the Ottoman Empire», Johannes Rohbeck, Daniel Brauer & Concha Roldan (εκδ.), *Philosophy of Globalization*, De Gruyter, 2018, σελ. 237-251: σελ. 242.

⁸³⁹ Έλενα Γιαρμολίνσκι. Σύμφωνα με την Καραδήμου το 1909 φαίνεται από το Οθωμανικό Κτηματολόγιο Θεσσαλονίκης να έχει αγοράσει από τον Γουίδο Αλλατίνη «αγρό εκ του βακουφίου Μακμπούλ Ιμπραήμ Πασά». Βλ. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης*, σελ. 79.

⁸⁴⁰ Το έγγραφο (στα γαλλικά) εναπόκειται στο ΕΛΙΑ-Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, Φακ. 09-71.

ιδιώτη, αλλά αντιθέτως στην Διάσκεψη Ειρήνης θα έπρεπε να εμφανιστεί το συγκεκριμένο μεταλλείο ως περιουσία του (Οθωμανικού) Κράτους.⁸⁴¹

Ας επιστρέψουμε και πάλι στον Καζβίνσκυ. Είναι βέβαιο ότι για μία επιχείρηση τέτοιου είδους, θα είχε προσπαθήσει να βρει συνεταιίρους ώστε να μπορέσει άνετα να εκτελέσει τις απαραίτητες ερευνητικές εργασίες. Σε μία αρχειακή συλλογή των ΓΑΚ-ΙΑΜ, η οποία αποτελεί δωρεά της Οθωμανικής Τράπεζας δια χειρός του πληρεξουσίου της εν Ελλάδι, του κ. Γεωργίου Σχοινά, ευρίσκονται δύο έγγραφα που υπογράφει ο Καζβίνσκυ. Το πρώτο αποτελεί μία μετάφραση στα ελληνικά από το Οθωμανικό Συμβολαιογραφείο Θεσσαλονίκης ενός εγγράφου με το οποίο ουσιαστικά συστήνεται μία εταιρία από τον Κ. (κατά 88%) , τον Αχμέτ Ρακήμ, έμπορο (κατά 10%) και τους δικηγόρους Ισάκ Τεφήκ και Δζελάλ Δερβίς (κατά 2%) που αφορά την εκμετάλλευση μεταλλείου χρυσού, την αίτηση αδείας έρευνας του οποίου έχει υποβάλλει ο Κ. στην Κωνσταντινούπολη. Δηλώνεται η πρόθεση του Ούγγρου αργότερα να αιτηθεί την δια πλειοδοσίας κατακύρωση του μεταλλείου επ' ονόματί του. Το έγγραφο φέρει ως τόπο σύνταξης τη Θεσσαλονίκη, όπου και η έδρα της εταιρίας και ημερομηνία σύνταξης, 4 Φεβρουαρίου 1327 (=1912). Η μετάφραση φέρει ημερομηνία 13.10.1915.⁸⁴² Στις 18.10.1915 ακολουθεί δεύτερο έγγραφο «Προσύμφωνο μεταβιβάσεως μεταλλείου» του συμβολαιογράφου Θεσσαλονίκης Γεωργίου Ν. Παπασταθοπούλου, σύμφωνα με το οποίο οι αναφερόμενοι στο προηγούμενο έγγραφο είχαν αποκτήσει από την Τουρκική Κυβέρνηση κατά το έτος 1315 (=1900) άδεια μεταλλευτικών ερευνών. Το μεταλλείο αυτό είχε παραχωρηθεί από την Τουρκική Κυβέρνηση τον Μάιο του 1328 (=1913) επ' ονόματι άλλου ατόμου της εκλογής του δηλούντος, το οποίο άτομο πρόκειται σύντομα να μεταβιβάσει το μεταλλείο στον Λ. Κ. Αυτός αναλαμβάνει την υποχρέωση μόλις γίνει αυτό να μεταβιβάσει το 2% της εκμετάλλευσης στους δύο νέους συμβαλλομένους, Αμπάς υιό Ομέρ και Σακήμ υιό Ομέρ, κεχαγιάδες δηλ. προϊστάμενους της Συντεχνίας των Αχθοφόρων του Τελωνείου Θεσσαλονίκης.

Λίγους μήνες πρωύτερα, ο Ε(μμανουήλ) Μ. Γιαννόπουλος⁸⁴³ είχε υποβάλει στη ΓΔΜ δύο εκθέσεις περί του χρυσού της περιφέρειας Κιλκίς.⁸⁴⁴ Αναφέρεται κατ' αρχάς στην εμφάνιση χρυσού στο μεταλλείο Αβρέτ-Χισάρ των Αχμέτ Ρακήμ και Ρασήμ και μετά στις χρυσοφόρες άμμους του ποταμού

⁸⁴¹ Λεπτομέρειες για τις περιπέτειες του Καζβίνσκυ επί Αβδούλ-Χαμίτ και επί Νεοτούρκων, αλλά και για την προσέγγισή του στην Ελληνική Κυβέρνηση και στον ίδιο τον βασιλιά Κωνσταντίνο σχετικά με το μεταλλείο βλ. στον Κ. Φαλτάιτς, *ΜΕΕ*, τ. 1.

⁸⁴² ΓΑΚ/ΙΑΜ, ΑΒΕ: 54, ΑΕΕ: ΣΥΛΛ. 21.01.

⁸⁴³ Ίσως πρόκειται για τον ορυκτολόγο και καθηγητή Μεταλλουργίας ο οποίος είχε υπογράψει άρθρο στην εφημερίδα *Ακρόπολι* του έτους 1887. Βλ. Γιάννης Αντωνίου, *Οι Έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα 2006, σελ. 167.

⁸⁴⁴ ΓΑΚ-ΙΑΜ/Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 14.2. Το διαβιβαστικό των εκθέσεων φέρει ημερομηνία 17.3.1915.

Εχεδώρου ή Γαλλικού. Ο Καζβίνσκυ δεν θέλησε να συνοδεύσει στην επιτόπια έρευνά του τον Γιαννόπουλο, αν και του είπε ότι είναι συμμέτοχος του ανωτέρω μεταλλείου και του έδωσε ένα μικρό σχεδιάγραμμα, αλλά αυτός είχε ήδη δει και αναγνώσει το σχετικό φιομάνι.⁸⁴⁵

Το υπό του Ούγγρου συναδέλφου διατεινόμενον, ότι οι χαλαζίαι του ρηθέντος μεταλλείου, φέρουσι παρενσπαρμένον αυτοφυά χρυσόν, δεν ηδυνήθην δυστυχώς εξ αυτοψίας να βεβαιώσω (Η υπογράμμιση του Γιαννόπουλου). Αναφέρεται ότι η εκμετάλλευση δόθηκε μόνο για χρυσό στους Αχμέτ Ρακήμ και Ρασήμ μετά από σύσταση του Καζβίνσκυ. Και παρακάτω: Αλλά και τοιαύται αν υπάρχουν χρυσού επιπολαί, πάλιν, κατά την γνώμην μου, το μεταλλείον τούτο, περιορίσαν το μέλλον του εις αυτάς, δεν είναι εκείνο, όπερ φαντάζονται οι φερμανιούχοι Αχμέτ Ρακήμ και Ρασήμ, στηριζόμενοι επί της εκθέσεως του Ούγγρου συναδέλφου....⁸⁴⁶

Το 1915 θα κάνει αίτηση ο Ιωσήφ Γεωργιάδης, σπουδαστής, κάτοικος Θεσσαλονίκης για να του δοθεί άδεια μεταλλευτικών ερευνών στο χωρίο Ισνέφτσα της περιοχής Κιλκίς του Ν. Θεσσαλονίκης. Η αίτηση τελικά θα απορριφθεί επειδή συμπίπτει με την Ο.Π. 3 Ν. Θεσσαλονίκης⁸⁴⁷ και με άδεια ερευνών από Τουρκοκρατίας υπέρ του Οσμάν Μουρτεζά, για την οποία είχε γίνει αίτηση επανέκδοσης και αναμενόταν εκδίκαση στο Ειδικό Δικαστήριο Μεταλλείων. Το 1926 ο Ρουσάκης, επιθεωρητής Μεταλλείων, εισηγείται να χορηγηθεί άδεια στον Γεωργιάδη, πλέον δικηγόρο και κάτοικο Αθηνών, πλην του χώρου που αντιστοιχεί στην άδεια των Μουρτεζά – Χωναίου.⁸⁴⁸

Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Σύμμαχοι είχαν προβεί σε κατάσχεση σχετικών εγγράφων που βρίσκονταν στο αυστριακό προξενείο της Θεσσαλονίκης και αιχμαλώτισαν τον Καζβίνσκυ και το γιο του, ως υπηκόους εχθρικού κράτους και τους οδήγησαν αιχμαλώτους στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου για 4 χρόνια.⁸⁴⁹ Πληροφορίες για το τι έγινε στο αυστριακό προξενείο μας δίνει άρθρο στην εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* (Θεσσαλονίκης), στο οποίο γίνεται αναφορά στα απομνημονεύματα ενός Θεσσαλονικέως τα οποία είχαν

⁸⁴⁵ Πρόκειται προφανώς για το φιομάνι 1 Θεσσαλονίκης προς τον Αχμέτ Ρακήμ, το οποίο δεν έγινε δεκτό από την ελληνική κυβέρνηση επειδή είχε εκδοθεί μετά από την έναρξη του πολέμου. Βλ. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις της Υπηρεσίας Μεταλλείων, *Παραχωρήσεις μεταλλείων*, τ. Β΄, 1916, σελ. 821.

⁸⁴⁶ Επειδή ασχολούμαστε αυτή τη στιγμή με την ιστορία του Λ. Καζβίνσκυ και του μεταλλείου του σε άλλο σημείο θα ασχοληθούμε με τον χρυσό που μάζευαν οι χωρικοί από την άμμο του Γαλλικού ποταμού.

⁸⁴⁷ Πρόκειται για μεταλλείο στην επαρχία Αβρέτ-Ισάρ του λόρδου Belper. Γι αυτό βλ. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνση Υπηρεσίας Μεταλλείων, *Παραχωρήσεις Μεταλλείων*, τ. Β΄, 1916, σελ. 824. Βλ. και την σχετική έκθεση του Γιαννόπουλου.

⁸⁴⁸ Βλ. ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Επιτροπή 32.

⁸⁴⁹ Βλ. άρθρο του Φαλτάιτς στην ΜΕΕ.

δημοσιευθεί στην εφημερίδα *Progrès* με τον τίτλο «Περί κατασκοπείας εν Θεσσαλονίκη».⁸⁵⁰ Σύμφωνα με το άρθρο αυτό τα αρχεία του αυστριακού προξενείου είχαν μεταφερθεί σε ασφαλές μέρος. Οι Σύμμαχοι όμως ήδη είχαν εξαγάγει σοβαρές αποκαλύψεις. Ένας δημοσιογράφος, ο ντε Κοκτ, που συνελήφθη νόμιζε ότι θα μπορούσε να διαφύγει με έναν σάκο παραγεμισμένο με έγγραφα. Σε αυτόν τον σάκο ανάμεσα σε φύλλα των εφημερίδων *Οπινιόν* και *Εντεπαντάν*, βρέθηκε μια σημείωση στα γερμανικά: «Δια τον κύριον Κζβσκ. Φάκελλος 17, αποβλέπων τα μεταλλεία του Κιλκίς, αντίγραφον απεστάλη εις Βουδαπέστην.» Τα αρχεία των διαφόρων προξενείων με απόλυτη μυστικότητα εξέτασε ο Άγγλος συνταγματάρχης Κλιφ Όουεν και λέγεται ότι εκεί βρισκόταν και ο λοχαγός Μπένετ, ο οποίος αργότερα ενδιαφέρθηκε για μεταλλευτικές επιχειρήσεις στη Μακεδονία.⁸⁵¹ Μέσα στους φακέλους βρέθηκαν τοπογραφικά σχεδιαγράμματα, ιδίως του Κιλκίς. Την άλλη μέρα συνελήφθη ο Καζβίνσκυ, ο υιός του και άλλοι Αυστριακοί, Γερμανοί και Βούλγαροι της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι φορτώθηκαν σε μεταγωγικό και εστάλησαν στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Οι Άγγλοι είδαν ότι έλειπε από τον σάκο η «κλεις» του σχεδιαγράμματος. Ο φάκελος φαίνεται πως μετά από διάφορες περιπέτειες έφτασε στη Βουδαπέστη – όπου τον αναζήτησε μάταια ο Καζβίνσκυ μετά το τέλος του πολέμου και την απελευθέρωσή του από την Αίγυπτο στις αρχές του 1919 – αλλά αυτός πιθανά είχε πάρει το δρόμο για τη Μόσχα. Παρόλο που κάποιος προηγουμένως είχε ενδιαφερθεί στη Βουδαπέστη για αυτά τα έγγραφα, η αναζήτηση δεν φαίνεται να κατέληξε πουθενά.

Σε επιστολή που απεύθυνε ο Καζβίνσκυ στον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο στις 18.7.1929,⁸⁵² ανέφερε μία άλλη επιστολή που του είχε απευθύνει στις 9.5.1920 με την οποία ζητούσε την παρέμβασή του στο θέμα της παραχώρησης του μεταλλείου του Αβρέτ-Ισάρ. Αποτέλεσμα ήταν να του παραχωρηθεί το μεταλλείο λίγους μήνες αργότερα με ειδικό νόμο.⁸⁵³ Ο Καζβίνσκυ γίνεται κύριος του μεταλλείου για 99 έτη, ορίζεται να καταβάλει διάφορους φόρους πέραν των σχετικών με τα μεταλλεία και θα πρέπει εντός έτους να αποδείξει ότι η επιχείρηση είναι βιώσιμη ώστε να ισχύσει η σχετική σύμβαση. Η εταιρία που

⁸⁵⁰ Εφημερίδα *Νέα Αλήθεια*, 9 & 10.12.1932. Ευχαριστώ τον κ. Κανδυλάκη για την υπόδειξη του άρθρου.

⁸⁵¹ Σ' αυτόν – και σε αγγλική εταιρία που είχε συστήσει ο ίδιος – θα στραφεί ο Καζβίνσκυ για το μεταλλείο του Αβρέτ-Ισάρ το 1927, σύμφωνα με δημοσίευμα της 14.10.1931 της εφημερίδας *Μακεδονικά Νέα*.

⁸⁵² ΜΜ – ΑΕΒ, Φακ. 230-17. Πρόκειται για επιστολή που φέρει την υπογραφή του ίδιου του Καζβίνσκυ. Γίνεται αναφορά στην Δώρα Συνδίκια. Βλ. παρακάτω.

⁸⁵³ Ν. 2414/1920 «Περί παραχώρησεως μεταλλείου χρυσού Αβρέτ-Χισσάρ». Δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ150/Α/5.7.1920. Αναφορά στην σχετική συζήτηση και στην κατοπινή έγκριση από τη Βουλή στα φύλλα της εφημερίδας *Μακεδονία* της 12 & 26 Μαΐου 1920.

τυχόν θα συσταθεί στο μέλλον για την εκμετάλλευση του μεταλλείου θα είναι υποχρεωτικά ελληνική.

Το 1922 και το 1923 βρίσκουμε κάποια έγγραφα που αφορούν την υπόθεση αυτή στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας (στο εξής ΙΑΕΤΕ). Φαίνεται ότι ο Καζβίνσκυ πήρε παράταση για την διενέργεια των ερευνών του ως τον Αύγουστο του 1923 και με κάποιον τρόπο εμπλέκεται η ΑΕΕΧΠΛ,⁸⁵⁴ η οποία δίδει σχετική πίστωση στον Ιωάννη Σολωμό – επιθεωρητή Μεταλλείων το 1918 - μέσω του Υποκαταστήματος της Θεσσαλονίκης της Εθνικής, αλλά και η ίδια η Εθνική χρηματοδοτεί τον Σολωμό για τις εργασίες στο Αβρέτ-Ισάρ.⁸⁵⁵ Μάλιστα στις έρευνες της Εθνικής Τράπεζας αναφέρεται και μία έκθεση του επιθεωρητή Μεταλλείων Π. Ρουσσόπουλου.⁸⁵⁶ Οι εργασίες είχαν σταματήσει αφού είχε ανοιχθεί φρέαρ 30 μέτρων την 1^η Ιουνίου 1923 και μάλιστα η αντλία που είχε χρησιμοποιηθεί για τις γεωτρήσεις μεταφέρθηκε σε γειτονικό χωριό. Ο Ρουσσόπουλος θεωρεί ότι θα πρέπει να ανοιχτούν κάποια μέτρα ακόμη φρέατος ή στοάς. Προτείνει τρίμηνη παράταση. Ο μηχανικός Ιωάννης Σολωμός, ο οποίος επέβλεψε την ανόρυξη του φρέατος δήλωσε ότι δεν βρήκε δείγματα με κόκκους χρυσού. Ο Ρουσσόπουλος ήθελε να προβεί σε αυτοψία, αλλά το φρέαρ είχε πλημυρίσει με νερό σε βάθος 7 μέτρων από την επιφάνεια. Χρειάστηκαν εννέα μήνες για να ανοιχθεί το φρέαρ των 30 μέτρων. Επίσης γίνεται αναφορά σε έρευνες που είχαν εκτελέσει οι Άγγλοι κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Ο άγγλος ταγματάρχης Charles Burt Andrews, Royal Engineers Asst. Director of Railways με έδρα τη Σόφια διέμεινε στο Σαρηγκιόλ και προέβη σε έρευνες με στοές ΒΑ. του χωριού Οτμανλή, σε απόσταση περίπου 2 χλμ. από το φρέαρ της Εθνικής Τράπεζας. Υπέβαλε και αίτηση περί αδειάς μεταλλευτικών ερευνών [αριθ. 126 πιν. Θεσσαλονίκης, της 30ής Ιουλίου 1918], η οποία όμως απορρίφθηκε λόγω σύμπτωσης με τον εθνικό χώρο και με χώρους προγενεστέρων αιτήσεων.

Το 1926 σε άρθρο ανυπόγραφο στην εφημερίδα *Οικονομολόγος Αθηνών*⁸⁵⁷ γίνεται αναφορά στο μεταλλείο του Αβρέτ-Ισάρ ως «ανήκον στα Δημόσια Μεταλλεία 3^{ης} κατηγορίας άτινα εκμεταλλεύεται το Δημόσιον ως περιελθόντα εις την κυριότητά του εκ του Τουρκικού Δημοσίου, συνεπεία διαδοχής.» Μεταφέρουμε επακριβώς τα λόγια του συντάκτη του άρθρου:

⁸⁵⁴ Η ΑΕΕΧΠΛ από το 1920 μισθώνει τα Μεταλλεία της Κασσάνδρας.

⁸⁵⁵ Βλ. ΙΑΕΤΕ – Μεταλλεία Λ. Καζβίνσκυ, 1-28-4-5. Στη συνεργασία με την Εθνική Τράπεζα αναφέρεται και ο Φαλτάιτς στο άρθρο του στη ΜΕΕ και σε μία επιπλέον παράταση που έλαβε ο Κ., αλλά που παρήλθε τον Νοέμβριο του 1923 άπρακτη.

⁸⁵⁶ Βλ. ΙΑΜ-ΕΜΒΕ, Α.Π. 348/25.7.1923.

⁸⁵⁷ *Οικονομολόγος Αθηνών*, 22.5.1926.

Το Δημόσιον Μεταλλείον Αβρέτ Χισσάρ εν τη περιφερεία Κιλκίς, περιελθόν εις το Δημόσιον δυνάμει της Συνθήκης των Αθηνών.

Αναφορικώς προς το Μεταλλείον τούτο, επετράπη, δυνάμει του νόμου 2414 εις τον Υπουργόν της Εθνικής Οικονομίας ίνα εκδώση αυτό δια συμβάσεως προς εκμετάλλευσιν επί 39 (sic!) έτη εις τον Ούγγρον Μεταλλειολόγον Λαδίσλαον Καζβίνσκυ, εάν ούτος ήθελεν αναδείξη εντός έτους από της καταρτίσεως της συμβάσεως ταύτης, την ύπαρξιν εκμεταλλευσίμου κοιτάσματος **Χρυσού**. Τοιαύτη σύμβασις συνήφθη δια του υπ' αριθ. 11722 της 29 Ιουλίου 1921 συμβολαίου του Συμβολαιογράφου (ελλείπει το όνομα).

Της ως άνω, ενιανσίου προθεσμίας ερευνών, ληξάσης άνευ αποτελέσματος εδόθη, δυνάμει του νόμου 958 παράτασις μέχρι του τέλους του έτους 1926 με την ορτίση ότι, εάν εντός της προθεσμίας αυτής, εκτελεσθώσιν άξια λόγου ερευνητικά έργα, θέλει παραταθή αύτη μέχρι τέλους του έτους 1927.

Θα ξαναγίνει λόγος για τον Καζβίνσκυ και το μεταλλείο του όταν φαίνεται ότι συνεταιρίζεται με την αγγλική εταιρία του Μπένετ κατά το έτος 1927 ή 1928. Την είδηση αναφέρουν σε άρθρο τους διάφορες εφημερίδες.⁸⁵⁸ Στις 16.11.1929 στην εφημερίδα «Μακεδονία» εμφανίζεται η παρακάτω είδηση υπό τον εύγλωττο τίτλο: «Δυστυχώς!»

⁸⁵⁸Ο Φαλτάιτς (ΜΕΕ), ο οποίος αναφέρει ότι είχε επισκεφθεί στην οικία του τον ίδιο τον Καζβίνσκυ, μας λέει ότι ο Κ. προσπαθεί να βρει νέους κεφαλαιούχους και ότι ενδιαφέρθηκαν και δύο άγγλοι αξιωματικοί οι οποίοι όμως δεν είχαν καταφέρει να πάρουν σχετική άδεια από το Κράτος. Και καταλήγει: Το μυστήριον εν πάση περιπτώσει της χρυσοφόρου φλεβός του Αβρέτ Ισάρ φαίνεται ότι θα απασχολήση και πάλιν, και ότι θα απασχολή συνεχώς ίσως τους μεταλλειολόγους, την κοινήν γνώμην και τας ελληνικάς κυβερνήσεις. Στην εφημερίδα Νέα Αλήθεια, 15.7.1927 δημοσιεύτηκε άρθρο με τον τίτλο «Η γεωλογική και πετρογραφική σύστασις της Μακεδονίας και ο μεταλλευτικός πλούτος. Διάλεξις Γ. Χατζηκυριακού δοθείσα εις την Λέσχην των Συντακτών εκ μέρους του Συλλόγου των Μακεδονικών και Θρακικών μελετών»: «Συστάθη κατ' αυτάς υπό ειδικών χρυσοθηρών εταιρία προς ανεύρεσιν και εκμετάλλευσιν της χρυσοφόρου φλεβός εντός σχιστολιθικών πετρωμάτων του Κιλκίς και Αβρέτ-Ισσάρ (Γυναικόκαστρον)». Για το θέμα του χρυσού βλ. Γ. Χατζηκυριακού, Δύο μελέται φυσιογνωστικάί της Μακεδονίας, σελ. 27-28. Στην εφημερίδα Ταχυδρόμος, 5.11.1928, αναφέρεται: Ο Καζβίνσκυ ο οποίος ευρίσκεται ήδη εν Κιλκίς διευθύνων τας αρξαμένας εργασίας εύρεν άγγλους κεφαλαιούχους και ερευνά δια την ανακάλυψιν της χρυσοφόρου εκτάσεως. Τα τεμάχια γαλαζίου (!), τα οποία ο εν λόγω μηχανικός έδειξεν εις την υπηρεσίαν μεταλλείων περιέχουν φακούς χρυσού εξαιρετικώς μεγάλους, ομοίους των οποίων μόνον εις τα μεγάλα ορυκτολογικά μουσεία είναι δυνατόν να συναντήση κανείς. Η εφημερίδα Μακεδονία μας αναφέρει σε άρθρο της 9.11.1929: Ο Καζβίνσκυ εξεχώρησε τα δικαιώματά του εις αγγλικήν εταιρίαν η οποία συνεχίζει ήδη τας ερεύνas της. Στην εφημερίδα Μακεδονικά Νέα, 14.10.1931, διαβάζουμε: Μετά πάροδον ετών ήτοι κατά το 1927 ο Καζβίνσκυ απετάθη εις την υπό τον γνωστόν Άγγλον Μπένετ γνωστήν αγγλικήν εταιρίαν η οποία διεξεδίκε τότε την ημίσειαν Μακεδονίαν και Θράκην ως τσιφλίκιον του Αβδούλ Χαμίτ. Ο Μπένετ επίστευσεν εις τον Καζβίνσκυ και ανέλαβε να χρηματοδοτήση την επιχείρησιν κατόρθωσε δε να αναμείξη εις την υπόθεσιν και μεγάλην Ελληνικήν Τράπεζαν.

~

ΔΥΣΤΥΧΩΣ . . .
 Πράκτορες ένεφανίσθησαν, θέτον-
 τες εἰς κυκλοφορίαν μετοχὰς κάποιας
 'Εταιρείας «ποῦ θὰ ἐκμεταλλευθῇ τὰ
 κοιτάσματα χρυσοῦ τῆς 'Εταιρείας». Δυ-
 νατὸν αἱ προθέσεις τῶν ἰδρυτῶν νὰ εἶνε
 καλαί, καὶ αἱ ἐλπίδες τῶν μεγάλαι. Δυ-
 στυχῶς, τὰ πράγματα δηλοῦν, ὅτι ματαίᾳ
 εἶναι κάθε ἐλπίς περὶ ἐκμεταλλεύσεως
 τῶν χρυσοφόρων Μακεδονικῶν πεδίων
 καὶ ἡ ματαιότης αὕτη ἀκριβῶς καθιστᾷ
 ὑπόπτους καὶ τὰς προθέσεις. Αἱ οἰκονο-
 μίαι τῶν μετόχων μποροῦν κάποια μέρα
 νὰ ἐξατμισθοῦν χωρὶς οὐδὲ δράμιαν χρυ-
 σοῦ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰ θυλάκια τῶν ἐλ-
 πιζόντων. Αὕτη εἶναι ἡ ἀλήθεια. Δυ-
 στυχῶς, . .

Εφημ. Μακεδονία, 16.11.1929.

Και ξαφνικά ... ιδού η γυνή! Σε επιστολή του προς τον πρωθυπουργό Βενιζέλο⁸⁵⁹ ο Καζβίνσκυ αναφέρεται στην κυρία Δώρα ή Λόλα Συνδίκα η οποία στην Αθήνα συναντήθηκε με τον πρόεδρο για το φλέγον ζήτημα και κατόπιν βοήθησε τον Καζβίνσκυ, του οποίου η αξιοπιστία είχε φτάσει στο ναδίρ, να βρει 500 λίρες που του χρειαζόταν για να προχωρήσει σε έρευνες που είναι σίγουρος ότι σε 20 ημέρες θα αποδώσουν καρπούς! Η επιστολή αυτή φέρει την ημερομηνία 18.7.1929. Ο Καζβίνσκυ κατέθεσε αίτηση στις 16 Νοεμβρίου 1929 ζητώντας την παράταση προθεσμίας που του είχε κοινοποιηθεί ότι έληξε. Αnéφερε ότι είχαν πλημμυρίσει οι στοές και ότι η αγγλική εταιρία η οποία τον υποστήριζε δεν του είχε καταβάλει κεφάλαια, οπότε έπρεπε να τα αναζητήσει αλλού. Στις 20 Νοεμβρίου ο Καζβίνσκυ υπογράφει έγγραφο της Επιθεώρησης Μεταλλείων όπου αποδέχεται να υποδείξει στον Ρουσσάκη ή τον Παπαδάκη και τον μηχανικό της Επιθεωρήσεως Μεταλλείων, Αριστοτέλη Τσάκωνα, το μέρος στο οποίο ισχυρίζεται ότι έχει βρει χρυσό στην περιοχή Κιλκίς. Την επομένη μέρα παρόμοιο έγγραφο υπογράφει και η Δώρα ή Λόλα, κατά τις εφημερίδες, Συνδίκι, για την ίδια υπόθεση. Αυτά μετά από εντολή του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας, Παναγή Βουρλούμη.

⁸⁵⁹ Αναφερθήκαμε και παραπάνω σε αυτήν την επιστολή. ΜΜ – ΑΕΒ, Φακ. 230-17.

Εικ. 5.2. Υπογραφή του Καζβίνσκυ στην αίτηση προς το Υ.Ε.Ο., 16-11-1929

Πηγή: ΓΑΚ-ΙΑΜ/ ΕΜΒΕ, Φ. 124.

Στις 23 Νοεμβρίου 1929 ο Νικόλαος Ρουσσάκης, Επιθεωρητής Μεταλλείων Β' περιφέρειας και ο Αριστοτέλης Τσάκωνας, μηχανικός της Διεύθυνσης Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο., μετά από διαταγή του Υ.Ε.Ο. επισκέφθηκαν την περιοχή που τους υπέδειξε η Δώρα Συνδίκας, έκαναν δειγματοληψία, έστειλαν τα δείγματα για ανάλυση στο Χημείο της Γεωλογικής Υπηρεσίας και δήλωσαν κατηγορηματικά ότι δεν βρέθηκε χρυσός.⁸⁶⁰ Την 1.12.1929 οι παραπάνω, Ρουσσάκης και Τσάκωνας, θα επισκεφθούν μετά από άλλη διαταγή του Υ.Ε.Ο. τον εθνικό χώρο Αβρέτ-Ισάρ. Ο Καζβίνσκυ δεν τους έδειξε κάποιο κοιτάσμα, αλλά μόνο τις άμμους του Γαλλικού ποταμού. Συλλέχθηκαν δείγματα από τον ποταμό, αλλά λόγω του ατελούς του τρόπου συλλογής δεν ήταν κατηγορηματικοί και θεώρησαν ότι θα έπρεπε να διενεργηθούν περαιτέρω έρευνες. Επίσης οι ίδιοι είχαν προβεί σε δειγματοληψία από δύο φρέατα που υπήρχαν εκεί κοντά, το «φρέαρ των Άγγλων» και το «φρέαρ της Τραπεζής». Τα δείγματα αυτά στερούνταν χρυσού.⁸⁶¹

Η Δώρα Συνδίκας θα εμφανιστεί στο δημοσιογράφο της εφημερίδας *Μακεδονία*⁸⁶² που ήξερε ότι είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για τον χρυσό της Μακεδονίας και αφού του δείξει ένα κιβωτίδιο σε μία θυρίδα της Τράπεζας της Ανατολής γεμάτο με πέτρες που κατά τα λεγόμενά της περιέχουν χρυσό, αναλαμβάνει με τρόπο τελείως μυστικοπαθή να τον μεταφέρει στο μεταλλείο,

⁸⁶⁰ Βλ. την έκθεση υπ' αριθ. 253/4.3.1930 στο ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 124.

⁸⁶¹ Βλ. την έκθεση υπ' αριθ. 349/4.4.1930, στο ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ.124.

⁸⁶² Εφημερίδα *Μακεδονία*, 13-22.10.1931.

του οποίου είναι κάτοχος - ιδιοκτήτης του εδάφους; - και του οποίου έχει ζητήσει την παραχώρηση από το κράτος. Υπάρχουν φυσικά και συνεταῖροι στην υπόθεση. Ενώ η εφημερίδα *Μακεδονία* αναφέρεται με κάθε σοβαρότητα στο θέμα και μάλιστα γνωστοποιεί το ενδιαφέρον του Πρωθυπουργού Βενιζέλου, του Υ.Ε.Ο. και την ιστορική τεκμηρίωση που προσυπογράφει ο καθηγητής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Α. Αρβανιτόπουλος μία άλλη εφημερίδα τα *Μακεδονικά Νέα* ξεκινά και αυτή μία παράλληλη έρευνα με το χαρακτηριστικό τίτλο «Το ανύπαρκτο Ελδοράδο. Άνθρακες ο θησαυρός! Τα περί ανακαλύψεως χρυσού εν Μακεδονία ένα παλαιό παραμύθι που έχει πάντοτε πέρασιν.... Κάτι σαν οπερέττα».⁸⁶³ Μάλιστα ο δημοσιογράφος που κάνει το ρεπορτάζ υπογράφεται ως «Ο... παθών».

Εικ. 5.3. «Οι συνεταῖροι...»

Εφημ. *Μακεδονικά Νέα*, 17.10.1931.

Στην εφημερίδα *Μακεδονία* της 22.10.1931 αναφέρεται ότι στην περιοχή

⁸⁶³Εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα*, 14 έως 19.10.1931.

μεταφέρονταν για ενάμιση χρόνο και μάλιστα από οχήματα του Γ' Σώματος Στρατού ο Καζβίνσκυ, ο Νικόλαος Ρουσσάκης, επιθεωρητής μεταλλείων Β' περιφερείας και ο Α. Τσάκωνας, ανώτατος υπάλληλος του Υ.Ε.Ο. Την ίδια ημέρα (22.10.1931) κλείνει αυτή η έρευνα καθώς η εφημερίδα μεταφέρει την άποψη του Υπουργείου,⁸⁶⁴ σύμφωνα με την οποία από το έτος 1920 έχουν εκδοθεί ειδικοί νόμοι ως προς την εκμετάλλευση μεταλλείων χρυσού, αλλά όλες οι έρευνες απέβησαν άκαρπες και έτσι αποσύρθηκαν οι σχετικές άδειες. Επίσης αναφέρεται το άρθρο αυτό σε γεωλογικές μελέτες και έρευνες που είχαν διενεργηθεί στην περιοχή το 1930.⁸⁶⁵ Στον *Ελεύθερο Ανθρωπο* των Αθηνών εμφανίζεται στις 17.10.1931 άρθρο κάποιου «Αλ. Φιλιππικού» με τον τίτλο «Εν απίστευτον πράγμα. Η κ. Δώρα Συνδίκια επιμένει ότι κατέχει μεταλλείον χρυσού. Διατί αποκρύπτει το μέρος όπου ευρίσκεται. Τι λέγει ο μεταλλειολόγος κ. Τσάκωνας.» Στις 1.12.1931 στην εφημερίδα *Μακεδονία* διαβάζουμε: «Και πάλιν ο χρυσός. Ο κ. Τσάκωνας ηρνήθη την ύπαρξιν χρυσού. Και όμως ήδη τον αναζητεί». Από τις 4 Νοεμβρίου ο κ. Τσάκωνας του Υ.Ε.Ο. αναζητεί σε τρία μέρη το άνοιγμα της αρχαίας στοάς – κατά τον δημοσιογράφο πρόκειται για το μεταλλείο που διεκδικεί η κ. Συνδίκια – ενώ ο κ. Τσάκωνας ισχυρίζεται ότι εργάζεται δια την ανακάλυψη νέου φιλόν χρυσού, ασχέτου προς το παλιό.

Δεν είναι δυνατόν όμως ο «Μακεδονικός» να σιγήσει για πολύ. Και πράγματι μετά από ένα χρόνο περίπου, ξαναρχίζει σε συνέχειες την υπόθεση των μεταλλείων χρυσού και αυτή τη φορά με περισσότερες λεπτομέρειες. Ο τίτλος της πρώτης μέρας (21.1.1933) είναι ο εξής: «Υπάρχει χρυσάφι εις την Μακεδονίαν. Τι αποδεικνύεται εκ των πραγμάτων. Πως δικαιούται πλήρως η Μακεδονία.» Την ίδια μέρα, ακριβώς κάτω από το άρθρο υπάρχει διαφήμιση για ραδιοφωνική διάλεξη το ίδιο βράδυ του αρχισυντάκτη της εφημερίδας Νικολάου Φαρδή με θέμα «Ο χρυσός της Μακεδονίας». Μου δημιουργήθηκε η υποψία ότι μπορεί να είναι ο Φαρδής ο «Μακεδονικός», αλλά δεν μπόρεσα να το διασταυρώσω. Δεν ήξερε να μου πει κάτι περισσότερο ούτε ο δημοσιογράφος και ιστορικός Τύπου, κ. Μ. Κανδυλάκης. Αυτή τη φορά η έρευνα καταλαμβάνει τρία φύλλα, 21, 23, 24.1.1933 και γίνεται αναφορά εκτός από τον Καζβίνσκυ και στον καθηγητή κ. Αρβανιτόπουλο.⁸⁶⁶

⁸⁶⁴Βλ. και το αχρονολόγητο σχετικό ανακοινωθέν του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας στο ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 124.

⁸⁶⁵Στο προαναφερόμενο ανακοινωθέν αναφέρεται σχετικά: «Τέλος δια τας υπό της υπηρεσίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας ενεργηθείσας εν έτει 1930 χαρτογραφήσεις και γεωλογικάς μελέτας εις την περιοχήν Κιλκίς νομίζομεν ότι ουδείς δύναται ν' αρνηθή εις το Δημόσιον το δικαίωμα να προβαίνει εις τοιαύτας μελέτας. Δεν είναι όμως σοβαρόν να υποτεθή ότι αι μελέται αύται εβασίσθησαν επί των υποδείξεων της κ. Συνδίκια.»

⁸⁶⁶ Βρήκαμε άρθρα του Α. Αρβανιτόπουλου στις εφημερίδες των Αθηνών, *Ακρόπολις*, 18.1.1933, *Εθνος*, 21.1.1933. Επίσης πρέπει να είχαν δημοσιευτεί άρθρα του και στην εφημερίδα *Καθημερινή*.

Στις 21.3.1937 ο Γιάννης Ταχογιάννης, δημοσιογράφος από την Σιάτιστα, υπογράφει μία έρευνα για τα μεταλλεία χρυσού των Μακεδόνων βασιλείων. Η έρευνα θα συνεχιστεί μέχρι τις 23.4.1937. Στις 28 και 31.3, 1-2.4.1937 γίνεται αναφορά στην ιστορία του Καζβίνσκυ, ο οποίος έχει πεθάνει «στη ψάθα» όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά. Εδώ έχουμε μια ελαφρά διαφορετική εκδοχή για την απαρχή των περιπετειών του Καζβίνσκυ. Οι πληροφορίες που είχε ο Φραγκίσκος Ιωσήφ για το χρυσό της Μακεδονίας προέρχονταν από περιγαμηνές που είχαν πάρει οι Αυστριακοί από την Ιταλία. Όταν οι Οθωμανοί ζήτησαν από την Αυστρία να πραγματοποιήσει χαρτογραφική εκστρατεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ιδιαίτερα στην Ευρωπαϊκή περιοχή, βρίσκει ο Φ.Ι. την αφορμή για να στείλει στην περιοχή τον Λαδίσλαο Καζβίνσκυ, ανεψιό του αυλάρχη του και αξιωματικό του αυστριακού στρατού, 30ετή ο οποίος ήταν ήδη συνταγματάρχης, για να ανακαλύψει μεταλλεία χρυσού. Ο Κ. ήταν γεωλόγος και μεταλλειολόγος και είχε πάρει βαθμούς στο στράτευμα γιατί βρήκε τρόπο να αποφεύγονται τα ατυχήματα στα ορυχεία. Ο Καζβίνσκυ ανακαλύπτει το μεταλλείο χρυσού της Δογάντζας (= Γερακαριό Κιλκίς). Εκεί κοντά βρίσκεται μεταλλείο αντιμονίου που εκμεταλλεύονταν ντονμέδες της Θεσσαλονίκης και προσλαμβάνεται ως διευθυντής αυτού του μεταλλείου. Ανακάλυψε χρυσό αλλά δεν κατείχε σουλτανικό φερμάνι. Ο βαλής της Θεσσαλονίκης πραγματοποίησε έφοδο στον πύργο του Καζβίνσκυ και τον κατέστρεψε. Για λόγους διεθνούς διπλωματίας δεν πίεσαν ιδιαίτερα τον Καζβίνσκυ. Το μεταλλείο του Καζβίνσκυ εθνικοποιήθηκε και μετά από πλειστηριασμό νοικιάστηκε σε ομάδα παραγόντων της πόλης. Πρόκειται για το γνωστό ως μεταλλείο Μάρκογλου.⁸⁶⁷ Στις 9.4.1937 αναφέρεται ότι τυχαία βρήκε ο Κ. το μεταλλείο στο Αβρέτ Χισάρ, και ταυτόχρονα ανακάλυψε και ένα από τα φρέατα των μεταλλείων των Μακεδόνων βασιλείων. Για αυτόν το λόγο έκανε χάρτες και σε αυτούς βασίζονται οι τωρινές έρευνες οι οποίες τελούν υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας εν αναμονή επενδυτών.

Τέλος στις 12.3.1938 έχουμε μια τελευταία αναφορά στο όνομα Καζβίνσκυ. Ο όμιλος Δημητριάδη στο Αβρέτ-Χισάρ ψάχνει για χρυσό. Στον όμιλο αυτό ανήκει και ο Κάρολος Καζβίνσκυ, υιός του Λαδίσλαου. Αυτή η ομάδα σκάβοντας πιο βόρεια έπεσε πάνω σε μεταλλείο όπου κατείχε δικαίωμα ερευνών άλλη ομάδα. Βρέθηκαν αρχαιολογικά ευρήματα τα οποία υποδεικνύουν ότι μεταλλευτική εκμετάλλευση είχε αρχίσει γύρω στα 9000 π.Χ. και σταμάτησε κατά την εποχή της Ρωμαϊκής κατάκτησης. Και έτσι τελειώνει αυτή η ιστορία.

⁸⁶⁷Βλ. ΕΜΒΕ, Μ102. Πρόκειται για το δημόσιο μεταλλείο χαλκού Ν. Κιλκίς. Είχε μισθωθεί στον Νικόλαο Εμμανουήλ Μάρκογλου σύμφωνα με το συμβόλαιο 5078/27.10.1934 μετά από την πλειοδοσία του σε σχετική δημοπρασία. Το 1936 ο Μάρκογλου μεταβίβασε τα δικαιώματά του στον Ν. Δημητριάδη, ο οποίος προχώρησε σε περαιτέρω έρευνες. Οι σχετικές εργασίες διακόπηκαν το 1938.

5.3. «Χρυσωρυχεία Βορείου Ελλάδος Α.Ε.»

Η πρώτη περίπτωση ελληνικής εταιρίας που δραστηριοποιήθηκε στον τομέα της εξόρυξης χρυσού ήταν αυτή της εταιρίας «Χρυσωρυχεία Βορείου Ελλάδος Α.Ε.», της οποίας ιδρυτές-μέτοχοι ήταν οι αδελφοί Ηλιόπουλοι, γνωστοί και από άλλες μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Σύμφωνα με συμβόλαιο της 23.9.1937 μετά από δημοπρασία ο Ηλίας Κωνστ. Ηλιόπουλος⁸⁶⁸ (υπ' αριθ. 3455/1937 του συμβολαιογράφου Αθηνών Κλεομένη Παπαδόπουλου) έλαβε παραχώρηση προς εκμετάλλευση χρυσού στη Μακεδονία.⁸⁶⁹ Αφορμή για την ανάμιξη του Ηλιοπούλου με τον χρυσό της Μακεδονίας αποτέλεσαν οι επισταμένες έρευνες των μηχανικών Γ. Ι. Σιώτη⁸⁷⁰ και J. Duncan, οι οποίοι είχαν συνάψει με το κράτος σύμβαση κατά το έτος 1923 για την εκμετάλλευση των περιοχών Κιλκίς και Λαγκαδά.⁸⁷¹ Η εφημερίδα *Μακεδονία*, η οποία είχε ασχοληθεί εκτενέστατα προηγουμένως με την υπόθεση του μεταλλείου Αβρέτ-Ισάρ του Καζβίνσκυ αναλαμβάνει και τώρα να ενημερώσει τους αναγνώστες της για την εταιρία που αναζητεί χρυσό.⁸⁷² Μετά από μερικούς μήνες η ίδια εφημερίδα αναφέρει ότι η σύμβαση αφορά το χώρο που περιλαμβάνεται μεταξύ των ποταμών Αξιού και Νέστου. Αναφέρεται επίσης ότι υπάρχει εταιρία με εκατομμύρια από πίσω και ότι από ξένους μεταλλειολόγους έχει βρεθεί χρυσός σε ψήγματα και σε «φιλόν», αλλά οι εργασίες έχουν διακοπεί λόγω του χειμώνα. Δεν μπορούσαν επίσης οι εν λόγω εκμεταλλευτές να διενεργήσουν έρευνες στις περιοχές που ανήκαν στους κληρονόμους του Καζβίνσκυ, όπου δραστηριοποιούνταν ο όμιλος Δημητριάδη.⁸⁷³ Η εφημερίδα *Μακεδονία* από τις 12 Μαΐου 1938 αναφέρει ότι η εταιρία προβαίνει σε επέκταση σε διάφορα σημεία των εργασιών της. Η εταιρία τυπικά δεν είχε συσταθεί ακόμη επίσημα. Πραγματοποιήθηκαν όμως «εγκαίνια» την προηγούμενη μέρα και σύντομα θα συντελούνταν η άφιξη εξοπλισμού από το

⁸⁶⁸ Το 1933 μαζί με τον Ευρυπίδη Μαυρομάτη είχε δημιουργήσει την «Α.Ε. Μεταλλείων Βωξίται Παρνασσού» και την αμέσως επόμενη χρονιά την «Α. Ε. Αργυρομεταλλευμάτων και Βαρυτίνης». Και στις δύο ιδρυτικό στέλεχος υπήρξε ο Γ. Ι. Σιώτης (προφανώς πρόκειται για τον μηχανικό που υπήρξε η έμπνευση για την ίδρυση της εταιρίας «Χρυσωρυχεία Β. Ελλάδος Α.Ε.») Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σ. 297, 298. Η εταιρία «Α.Ε. Αργυρομεταλλευμάτων και Βαρυτίνης» υπήρξε μία πολύ επικερδής επιχείρηση για πολλά χρόνια υπό τον τίτλο «Α. Ε. S&B Βιομηχανικά Ορυκτά». Η εν λόγω εταιρία αγοράστηκε τον Φεβρουάριο του 2015 από την Imerys, “the world leader in mineral-based specialty solutions for industry”, όπως αναφέρεται στο δελτίο τύπου που κυκλοφόρησε επ’ ευκαιρία της συγχώνευσης.

⁸⁶⁹ Πρόκειται για προσύμφωνο μίσθωσης με το οποίο ο Ηλιόπουλος ως τελευταίος πλειοδότης της σχετικής δημοπρασίας αποδέχεται τον όρο εντός των 2 επομένων ετών να προβεί σε έρευνες. Εξαιρούνται οι χώροι που αποτελούν τις Ο.Π. 12, 13, 14, 15, 16, 17 Ν. Χαλκιδικής που ανήκουν στην ΑΕΕΧΠΛ. Βλ. ΕΜΒΕ, Μ107.

⁸⁷⁰ Κάποιος Γεώργιος Ιωάννη Σιώτης αναφέρεται ως τοπογράφος μηχανικός και έκανε έναρξη επαγγέλματος το 1944. Βλ. <https://engineers.ims.forth.gr/engineer/view?id=12725>

⁸⁷¹ Βλ. την έκθεση του Ν. Λιάτσικα, «Περί του προσχωματικού χρυσού του Γαλλικού ποταμού», στον φάκελο της εταιρίας «Χρυσωρυχεία Β. Ελλάδος Α. Ε.» στο ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-84.

⁸⁷² *Μακεδονία*, 6.12.1937.

⁸⁷³ *Μακεδονία*, 11 & 12.3.1938.

εξωτερικό.⁸⁷⁴ Ο μηχανικός Σιώτης μάλιστα αναφέρει ότι η ΟΥΛΕΝ⁸⁷⁵ κατά τη διάρκεια των εργασιών της για να βάλει κολόνες στο Τσάγεζι (σημ. Λιμένας Αμφίπολης Σερρών) είχε πετάξει μπάζα που περιείχαν χρυσό!

Μετά από λίγες μέρες συστήνεται κατόπιν αδείας του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας (έγγρ. υπ' αριθ. 44976/27.5.1939) «ανώνυμος εταιρία με στόχο την αναζήτηση και εκμετάλλευση αυτοφυούς ή εις μεταλλικήν κατάστασιν χρυσοῦ (χρυσοφόρων άμμων και χωμάτων, όπως και αυτοφυούς χρυσοῦ εις φλέβας)».⁸⁷⁶ Η εταιρία έχει 50ετή ισχύ. Η περιοχή εκμετάλλευσης ορίζεται ως εξής: «Προς ανατολάς υπό του ποταμού Νέστου συμπεριλαμβανομένου από των συνόρων μέχρι των εκβολών αυτού. Προς Νότον, υπό της θαλάσσης, προς Δυσμάρ υπό του ποταμού Αξιού, συμπεριλαμβανομένου από των εκβολών του μέχρι των συνόρων, προς Βορράν από των συνόρων Σερβίας – Βουλγαρίας, εξαιρουμένων μόνον από της περιοχής ταύτης των χώρων δι' ους τυχόν υφίστανται κεκτημένα δικαιώματα επί τη βάσει προγενεστέρων συμβάσεων δι' εκμετάλλευσιν χρυσοῦ ...». Το κεφάλαιο της εταιρίας ανέρχεται σε 10.000.000 δρχ. μοιρασμένο σε 10.000 μετοχές. Καταβάλλονται σε χρήμα άμεσα από τον μεν Ηλία Κωνστ. Ηλιόπουλο 2.460.000 δρχ., από τον μηχανικό Γεώργιο Ιωάννου Σιώτη 760.000 δρχ. και από το μηχανικό Κωνσταντίνο Σταύρου Καλούδη,⁸⁷⁷ 30.000 δρχ. Ο δε Ηλίας Ηλιόπουλος συνεισέφερε επίσης σε είδος 6.750.000 δρχ., όπως αναφέρει η αρμόδια εκτιμητική επιτροπή αποτελούμενη από τους: 1) Νικ. Λιάτσικα, διευθυντή της Γεωλογικής Υπηρεσίας,⁸⁷⁸ 2) Νικ. Νικοσία, Επιθεωρητή Μεταλλείων,⁸⁷⁹ 3) Κ. Νέγη, Πρόεδρο

⁸⁷⁴Μακεδονία, 12.5.1938. Το ρεπορτάζ εξακολουθεί και στις 14, 15 & 20.5.1938.

⁸⁷⁵ Για την αμερικανική εταιρία που είχε αναλάβει την πραγματοποίηση υδραυλικών, ανταλλακτικών, αποξηραντικών και αρδευτικών έργων στις πεδιάδες του Στρυμόνα και των Φιλίππων και για την αντίδραση που συνάντησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τη σύναψη δανείων για αυτά τα «παραγωγικά έργα» βλ. ενδεικτικά Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Προσδοκίες και όρια στην εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής στο Νομό Σερρών κατά τον Μεσοπόλεμο», Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, Σέρρες 2013, τ. Α', σελ. 267-290.

⁸⁷⁶ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-84. ΦΕΚ10.6.1939 (Δελτίον Ανωνύμων Εταιρειών).

⁸⁷⁷Ιδρυτικό μέλος και στην εταιρία «Α.Ε. Βωξίται Παρνασσού». Ο Κων/νος Σ. Καλούδης υπήρξε πολιτικός μηχανικός (δίπλωμα Ε.Μ.Π., 1922). Απασχολήθηκε ως ελεύθερος επαγγελματίας (εκπονήσεις μελετών, εργοληψίες κλπ.). Βλ. <https://engineers.ims.forth.gr/engineer/view?id=9420>

⁸⁷⁸ Βλ. Νικ. Λιάτσικας, «Περί του προσχωματικού χρυσοῦ του Γαλλικού ποταμού», Ανάτυπον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, 14 (1939). Συνεδρία της 19 Οκτωβρίου 1939, σελ. 554-565. Ο Λιάτσικας κάνει ιδιαίτερη αναφορά στις έρευνες που πραγματοποίησε ο όμιλος Ηλιόπουλου. Καταλήγει στην διαπίστωση: «Τα ανωτέρω εκτιθεμένα παρέχουσιν βάσιμον ελπίδα ότι εις λίαν προσεχές μέλλον η εκμετάλλευσις του προσχωματικού χρυσοῦ εν Μακεδονία θα καταστή εκ των σοβαροτέρων ελληνικών μεταλλευτικών υποθέσεων, με ευεργετικήν επίδρασιν εις την εν γένει εθνικήν οικονομίαν της χώρας.»

⁸⁷⁹Ο Νικόλαος Νικοσίας υπήρξε μεταλλειολόγος. Αποφοίτησε το 1926 από την Μεταλλευτική Ακαδημία στο Freiberg. Το 1938 ανήκει στο προσωπικό του Υ.Ε.Ο. Βλ. <https://engineers.ims.forth.gr/engineer/view?id=9917> και Παπαστεφανάκη, Η φλέβα της γης, σελ. 155 (το δίπλωμα αποφοίτησης του Ν. Νικοσία από την Ακαδημία του Φράιμπεργκ), 312.

του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών⁸⁸⁰ και 4) Κ. Καλούδη, πολιτικό μηχανικό, αντιπρόσωπο του ίδιου του Η. Ηλιόπουλου. Το Δ. Σ. της εταιρίας μέχρι το έτος 1943 αποτελούν οι 3 αδελφοί Ηλιόπουλοι, οι οποίοι δηλώνουν επιχειρηματίες και κάτοικοι Αθηνών, ο μὲν Αθανάσιος, Πρόεδρος του Δ. Σ., ο Ηλίας, εντεταλμένος σύμβουλος και ως μέλη οι Γεώργιος Ηλιόπουλος, Ιωάννης Ντάγκαν, μηχανικός μεταλλείων, κάτοικος Λονδίνου και ο Γεώργιος Ιωάννου Σιώτης, μηχανικός μεταλλείων, κάτοικος Αθηνών. Η εταιρία είχε αναλάβει τις Ο.Π. του λόρδου Βελβέρ στο Ν. Κιλκίς,⁸⁸¹ όπως και τα 5 μεταλλεία του Παγγαίου.⁸⁸²

Εικ. 5.4. Οι αδελφοί Ηλίας Ηλιόπουλος, Γεώργιος Ηλιόπουλος και Αθανάσιος Ηλιόπουλος

Πηγή: Λεύκωμα 90 χρόνια ΣΜΕ. 1924-2014. 90 χρόνια ελληνικής μεταλλείας, Αθήνα 2014.

Πριν τη δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης της έγκρισης σύστασης της εταιρίας, κατά τον Μάρτιο του ίδιου έτους – 1939 - ο Ηλίας Ηλιόπουλος είχε παραγγείλει μία βυθυκόρο ειδική για την εκμετάλλευση χρυσού από την εταιρία Fleming & Ferguson Ltd., Paisley, Scotland. Μετά από λίγους μήνες υπογράφεται, μεταξύ του Ηλία Ηλιόπουλου, ο οποίος υπογράφει, για τον εαυτό του και ως πληρεξούσιος για τους υπόλοιπους μετόχους της εταιρίας, δάνειο με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος αξίας 19.000.000 δρχ. με ετήσιο επιτόκιο 9% (έγγραφο υπ' αριθ. 23052/28.6.1939), ώστε να αποπληρωθεί η βυθυκόρος στην εταιρία Fleming and Ferguson Ltd. Επίσης προστίθεται και η εξής ρήτρα: «Εν περιπτώσει πολέμου ή άλλων βιαίων πολιτικής φύσεως

⁸⁸⁰ Για τον Κωνσταντίνο Θ. Νέγη βλ. <https://engineers.ims.forth.gr/engineer/view?id=10705>, Leda Papastefanaki, «Mining Engineers, Industrial Modernisation and Politics in Greece, 1870-1940», *The Historical Review/La Revue Historique*, v. XIII (2016), σελ. 71- 115: σελ. 90-91, Λήδα Παπαστεφανάκη, «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Σπουδές, επαγγελματικές σταδιοδρομίες, διασυνδέσεις», *Μνήμων* 35 (2016), σελ. 233-263: σελ. 256-257, Της ίδιας, *Η φλέβα της γης*, σελ. 92, 154, 156, 181-182, 282, 288, 292, 295, 296.

⁸⁸¹ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ103.

⁸⁸² Βλ. το αρχείο της οικογένειας Αντωνιάδη που βρίσκεται κατατεθειμένο στο ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ και αναφέρεται ακριβώς στα 5 μεταλλεία χρυσού στο Παγγαίο.

γεγονότων εφ' όσον συνεπεία αυτών θα καταστή αδύνατος η παράδοσις πάντων των τμημάτων της βυθυκόρου υπό του καταστατικού εις την οφειλέτριάν εταιρίαν και η μεταφορά αυτών δια θαλάσσης εις Θεσσαλονίκην εντός των ανωτέρω προθεσμιών αναστέλλεται η χρήσις της πιστώσεως ...». ⁸⁸³ Ορίζεται ως υποθήκη ένα ακίνητο επί της οδού Αμερικής που ανήκει στον Ηλία Ηλιόπουλο.

Στην έκθεση του Λιάτσικα που βρίσκεται στον φάκελο της εταιρίας στο ΙΑΕΤΕ διαβάζουμε ότι η επιχείρηση είχε ξεκινήσει τον Μάιο του 1938, και οι εργασίες εκτελούνταν με γεωτρύπανα τύπου Keyston από τον άγγλο εμπειρογνώμονα Gemmel. Οι έρευνες εκτελούνταν με υποδειγματική συστηματικότητα από τον μηχανικό Σιώτη με σύμβουλο τον άγγλο μηχανικό Duncan.

Έχουμε μια τελευταία αναφορά στην εξακολούθηση της έρευνας για τον εντοπισμό χρυσού στη Μακεδονία πριν τον πόλεμο στην εφημερίδα *Μακεδονία*, όπου παρατίθεται η έκθεση πεπραγμένων του Διοικητή της Εθνικής Τραπέζης, Αλ. Κορυζή ενώπιον της Γ.Σ. των μετόχων. ⁸⁸⁴

Στις 15.9.1959 η εταιρεία ανακοινώνει με έκθεσή της προς την ΕΜΒΕ ότι η βυθυκόρος εργάστηκε για 45 ημέρες πριν από την έκρηξη του πολέμου και εκσυγχρονίστηκε μετά από την 1.10.1953. Επαναλειτούργησε μέχρι τον Αύγουστο του 1959. Παρήχθησαν 1.151,40 χλγρ. χρυσού. Από το 1958 η βυθυκόρος ήταν ηλεκτροκίνητη και ήταν συνδεδεμένη με το τοπικό δίκτυο. ⁸⁸⁵

Σύμφωνα με το περιοδικό *Life*, οι αδελφοί Ηλιόπουλοι προτού να ξεκινήσει ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στην Ελλάδα είχαν καταφύγει στην Αίγυπτο, αλλά το 1941 κατευθύνθηκαν στην Αμερική όπου και συνελήφθησαν. ⁸⁸⁶ Συνεχίζεται η εξόρυξη χρυσού ως το 1958-60 (ο Ηλίας Ηλιόπουλος είχε εντωμεταξύ πεθάνει το 1954), όταν παύει η εκμετάλλευση εξαιτίας της παγκόσμιας πτώσης της τιμής του χρυσού. Η εταιρία είχε αναλάβει την υποχρέωση πώλησης του εξορυσσόμενου μεταλλεύματος στην Τράπεζα της Ελλάδος.

Στην εν λόγω εταιρία αναφέρεται και ο πρώην Υπουργός Νικόλαος Μάρτης σε βιβλίο του που εκδόθηκε το 1990. Μάλιστα αναφέρει και το ενδιαφέρον που είχε δείξει για τον χρυσό και ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής. Η εταιρία «Χρυσωρυχεία Βορείου Ελλάδος Α.Ε.» διενήργησε έρευνες επί 20 έτη και προέβη σε σημαντικές δαπάνες. Η κατακόρυφη όμως πτώση της τιμής του

⁸⁸³ Αυτόθι.

⁸⁸⁴ *Μακεδονία*, 9.3.1940.

⁸⁸⁵ ΕΜΒΕ, Μ107.

⁸⁸⁶ *LIFE*, 19.7.1943 (άρθρο του Gerard Piel).

χρυσού και η υποχρέωση της Εταιρίας να παραδίδει τον χρυσό στην διεθνή τιμή, την ανάγκασε να αναστείλει τις εργασίες της. Δυστυχώς, η Τράπεζα που είχε χρηματοδοτήσει την Εταιρία, πούλησε αργότερα το μηχάνημα πλύσης της άμμου, για την απόληψη του χρυσού και δεν επαναλήφθηκε η εκμετάλλευση του Γαλλικού ποταμού.

Με την ψήφιση του νόμου περί αργούντων μεταλλείων (1959), η εταιρία περιορίστηκε μόνο στους εξερευνηθέντες χώρους και κυρίως, στον Γαλλικό ποταμό, τον γνωστό από την αρχαιότητα χρυσοφόρο ποταμό «Εχέδωρο»....

Πάντως, η Μακεδονία απελευθερώθηκε ως προς το χρυσό από την συμβατική δέσμευση του 1937, πλην του Γαλλικού ποταμού και 2 άλλων περιοχών.⁸⁸⁷ Η εταιρία δηλώνει στην ΕΜΒΕ το 1987: «έχουμε την τιμή να σας γνωρίσουμε ότι στον χώρο της αναφερόμενης μίσθωσης (=Δημόσιο Μεταλλείο Χρυσού Μακεδονίας) κατά το 1986 δεν έγιναν εργασίες εκμετάλλευσης, διότι αποπερατώθηκε η έρευνα και εκπονήθηκε πλήρης μελέτη σκοπιμότητας από τα πορίσματα της οποίας προκύπτει ότι δεν είναι προς το παρόν οικονομικοτεχνικά δυνατή η εκμετάλλευση...».⁸⁸⁸

Με αυτόν τον τρόπο ολοκληρώθηκε η μοναδική προσπάθεια εκμετάλλευσης χρυσού στη Μακεδονία που ξεκίνησε στον Μεσοπόλεμο και η οποία είχε φτάσει σε απτά αποτελέσματα. Πρέπει να πλησιάσουμε σε χρόνια κοντινά σε μας για να δούμε να ξανανοίγει ο φάκελος «Χρυσός», αλλά αυτή τη φορά θα πρόκειται για την περίπτωση της ΒΑ. Χαλκιδικής, την οποία δεν είχε εκμεταλλευθεί η εν λόγω εταιρία σύμφωνα με το αρχικό συμβόλαιο, καθώς από την παραχώρηση εξαιρούνταν η περιοχή της Χαλκιδικής που ανήκε τότε στην ΑΕΕΧΠΛ. Σήμερα υπάρχει πρόβλεψη και για μία άλλη εκμετάλλευση χρυσού κοντά στις Σάπες στη Θράκη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο χρυσός αποτελούσε για το φαντασιακό των ανθρώπων πάντοτε ένα πολύ ισχυρό κίνητρο. Στην Μακεδονία ήταν ιδιαίτερα έντονο το σχετικό ενδιαφέρον και σε αυτό συνετέλεσαν οι αρχαίοι συγγραφείς και οι αρχαιολογικές ανασκαφές. Εκτός από χωρικούς που έψαχναν για χρυσό στις κοίτες των ποταμών στο κεφάλαιο αυτό είδαμε την ιστορία του Λαδίσλαου Καζβίνσκυ, ενός χρυσοθήρα που δραστηριοποιήθηκε τόσο κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας όσο και κατά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος. Ενδιαφέρονται για αυτήν την επένδυση και η ΑΕΕΧΠΛ και η

⁸⁸⁷ Νικ. Κ. Μάρτης, *Κτίστε ... κτίστε ... κτίστε*, Αθήνα 1990, σελ. 309 κεξ.

⁸⁸⁸ Βλ. ΕΜΒΕ, Μ106.

Εθνική Τράπεζα, οι οποίες τον χρηματοδοτούν και αργότερα ο άγγλος Μπένετ με μία εταιρία που είχε δημιουργήσει. Και τέλος παρουσιάσαμε και τη μοναδική ελληνική εταιρία που δραστηριοποιήθηκε σε ελληνικό έδαφος, την «Χρυσωρυχεία Β. Ελλάδος Α.Ε.» των Ηλιόπουλων, η οποία ιδρύθηκε το 1939 και αποσύρθηκε από την έρευνα το 1987. Σήμερα διενεργείται ή προβλέπεται εκμετάλλευση χρυσού από ξένες εταιρίες στη ΒΑ. Χαλκιδική και στη Θράκη.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 6

Ένα ελληνικό... Success Story: Μαγνησίτης ή λευκόλιθος

6.1. Ο ελληνικός λευκόλιθος σε διεθνές πλαίσιο

Ο χρυσός όπως είπαμε μπορεί να αποτελεί το άπιαστο Γκράαλ για όσους ασχολούνται με τα μεταλλεία, όμως για την Ελλάδα υπάρχει ένα ορυκτό που αρχικά τράβηξε το ενδιαφέρον ξένων επενδυτών και αργότερα αποτέλεσε ένα πραγματικό ελληνικό ... success story. Ο λόγος για τον μαγνησίτη ή λευκόλιθο, ο οποίος πρωτοανακαλύφθηκε στην Ελλάδα στο νησί της Εύβοιας στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα.⁸⁸⁹ Πρόκειται για οξείδιο του μαγνησίου και το όνομά «λευκόλιθος» το οφείλει στο χρώμα του ελληνικού τύπου. Δεν πρόκειται για κάποιο ορυκτό γνωστό από την αρχαιότητα, όπως συμβαίνει π.χ. με τον λιγνίτη ή τον χρυσό. Το ορυκτό αυτό είχε ανακαλυφθεί μόλις το 1800 στη Μοραβία και το όνομα «μαγνησίτης» χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς για πρώτη φορά κατά το έτος 1808. Στην δεκαετία του 1880 χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή τσιμέντου, αλλά μόλις το 1913 διαδόθηκε ευρύτερα αυτή η χρήση του. Χρησιμοποιούνταν επίσης εκτενώς και στη χαλυβουργία ως πυρίμαχο υλικό για τη μόνωση καμίνων τήξεως.

Οι πιο πολλές παραχωρήσεις μεταλλείων λευκόλιθου [στην Ελλάδα τουλάχιστον] ξεκίνησαν όταν άρχισε η εκμετάλλευση μεταλλείων χρωμίτη,⁸⁹⁰ ο οποίος συναντάται συχνά σε περιοχές πλούσιες και σε λευκόλιθο.⁸⁹¹ Αρχικά ανακαλύφθηκαν τα κοιτάσματα της Εύβοιας,⁸⁹² μετά αυτά της Χαλκιδικής⁸⁹³ και

⁸⁸⁹ Σύμφωνα με προξενικές εκθέσεις κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο τα σπουδαιότερα μεταλλεύματα της Ελλάδας ήταν ο μαγνησίτης, η σμύριδα και τα μάγμαρα. Βλ. «Mining in Greece in 1917», *Engineering & Mining Journal* (στο εξής *E&MJ*), τ. 106, αρ. 26 (1918): σελ. 1128.

⁸⁹⁰ Η ιστορία των μεταλλείων του χρωμίτη παγκοσμίως είναι ενδιαφέρουσα γιατί διάφορες χώρες κατείχαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους τα πρωτεία όσον αφορά την παραγωγή. Αρχικά από το 1830 έως το 1870 την πρώτη θέση καταλάμβαναν οι ΗΠΑ. Το 1848 ανακαλύφθηκε χρώμιο στην περιοχή της Προύσας στην Μ. Ασία. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε τον κύριο παγκόσμιο προμηθευτή χρωμίου αργότερα, κατά την περίοδο από το 1860 μέχρι το 1903. Η Νέα Καληδονία και η Ροδεσία προμήθευσαν τα ¾ περίπου της παγκόσμιας παραγωγής από το 1908 μέχρι το 1922. Βλ. Department of the Interior, U. S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States 1925, Part I - Metals*, Ουάσινγκτον 1928: σελ. 130. Πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και η Ελλάδα, η Ιαπωνία και η Ινδία παρήγαγαν ικανές ποσότητες χρωμίου. Βλ. Department of the Interior, U. S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States 1918, Part I - Metals*, Ουάσινγκτον 1921: σελ. 678.

⁸⁹¹ Βλ. Γιώργος Ν. Μαθιουδάκης, *Η πέτρα που άλλαξε τον τόπο*, εκδ. Κορηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη 2003: σελ. 107. Το βιβλίο αυτό γραμμένο από τον τεχνικό διευθυντή ορυχείων λευκόλιθου στην Χαλκιδική αναφέρεται στην ιστορία του ορυκτού στην περιοχή. Ο συγκεκριμένος βασίστηκε τόσο στις τεχνικές του γνώσεις όσο και στις επαφές που είχε με ανθρώπους που εργάστηκαν σε αυτά τα μεταλλεία.

⁸⁹² Βλ. Ιωάννης Παλάντζας, *Οι εξορυκτικές και μεταλλευτικές δραστηριότητες του Λευκολίθου-Μαγνησίτη στη Βόρεια Εύβοια, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20ού αιώνα, επί τη βάσει αρχειακών πηγών*, διδακτορική διατριβή, Βερολίνο 2007. Οι πρώτες εκμεταλλεύσεις λευκόλιθου από ιδιώτες

τέλος της Λέσβου. Μέχρι το 1914 οι βασικές ανάγκες της χαλυβουργίας των ΗΠΑ καλύπτονταν με εισαγωγές από την Αυστρία και σε μικρότερο βαθμό από την Ελλάδα.⁸⁹⁴

Ο μαγνησίτης είναι ιδιαίτερα χρήσιμος για την παραγωγή μαγνησίας, η οποία παράγεται μέσω καμινείας (calcination in kilns) σε δύο μορφές: ως καυστική μαγνησία (που προκύπτει μετά από πύρωση του λευκόλιθου σε θερμοκρασία κατώτερη των 1.000° C.) και ως δίπυρη μαγνησία, (σε θερμοκρασία άνω των 1.500° C.). Στην Ελλάδα βρίσκεται ο τύπος του μαγνησίτη που έχει μορφή συμπαγή ή κρυπτο-κρυσταλλική, όπως το μέταλλευμα που προέρχεται από Αυστραλία, Ινδία, Ιταλία και Καλιφόρνια. Μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πάντως οι κύριες παραγωγοί χώρες λευκόλιθου ήταν η Αυστρο-ουγγαρία και η Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια του πολέμου λόγω ακριβώς της δυσκολίας εξαγωγής από την Αυστρία αρχικά προτιμήθηκε ο λευκόλιθος της Ελλάδας και μετά ανακαλύφθηκαν και καινούργια κοιτάσματα σε διάφορα μέρη - μεταξύ αυτών και στις ΗΠΑ.⁸⁹⁵

Οι εξαγωγές της Ελλάδας περιλάμβαναν ωμό μαγνησίτη και καυστική μαγνησία, η οποία χρησιμοποιούνταν στην παραγωγή τσιμέντου οξυχλωριούχου μαγνησίου (για χρήση στα βιομηχανικά δάπεδα). Η ελαφρά πυρωμένη μαγνησία της Ελλάδας χρησιμοποιούνταν επίσης από τη Γερμανία για αυτόν το λόγο. Στην Ελλάδα δραστηριοποιούνταν στην Εύβοια η Anglo-Greek Magnesite Co. Ltd. ήδη από τις αρχές του 20ού αι.⁸⁹⁶ Αρκετά νωρίς φαίνεται ότι εμφανίστηκε και ολλανδική εταιρία, για την οποία δεν έχουμε παραπάνω στοιχεία, εφόσον ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα μεταφέρει στον Βενιζέλο τα παράπονα του διευθυντή της Anglo-Greek, κ. Haar, αναφέροντας ότι θα επιθυμούσε η εταιρεία του να αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται «η ολλανδική εταιρία».⁸⁹⁷ Ίσως πρόκειται για την εταιρεία Internationale Magnesiet

στην Εύβοια, σύμφωνα με τον Παλάντζα, έγιναν το 1847-48 και αρχικά είχαν δείξει ενδιαφέρον Ελβετοί επενδυτές.

⁸⁹³ Βλ. Μαθιουδάκης, ό.π.

⁸⁹⁴ Βλ. U.S. Department of Commerce, Bureau of Mines, *Information Circular. Magnesite* by Paul Tyler, Μάιος 1931.

⁸⁹⁵ Βλ. Imperial Mineral Resources Bureau, *The Mineral Industry of the British Empire and Foreign Countries, War Period. Magnesite (1913-1919)*, Λονδίνο 1920.

⁸⁹⁶ Το 1905 αναγνωρίζεται στην Ελλάδα η εταιρία Anglo-Greek Magnesite Co. Ltd., η οποία είχε συσταθεί στο Λονδίνο το 1902 στην θέση μιας άλλης εταιρίας, της Petrifite Ltd. Για την περίπτωση της Εύβοιας βλ. Harry C. Boydell, «Magnesite field in Euboea. A description ...», *E&MJ*, 1921, τ. 112, αρ. 20: σελ. 771-776. Για την εκμετάλλευση των ορυχείων λευκόλιθου στην Εύβοια βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σ. 96-101.

⁸⁹⁷ Βλ. ΜΜ-ΑΕΒ, 311-062. «Σημείωμα Άγγλου πρεσβευτού (F. Elliot) ζητούντος όπως Αγγλο-ελληνική εταιρία Μαγνησίτου τεθή επ' ίση μοίρα με Ολλανδικήν». Αθήνα, 24.6 (ν.η.) 7.7.1913. Τον Ιανουάριο είχε προηγηθεί συνάντηση του Βενιζέλου με τους διευθυντές της Αγγλο-ελληνικής όπου και πάλι του είχαν εκτεθεί τα παράπονά τους για την αντιμετώπιση των στελεχών της εταιρείας

Werken, με έδρα το Ρόττερνταμ, η οποία φαίνεται να δραστηριοποιείται στην Εύβοια ήδη κατά το 1912 με αντιπρόσωπό της τον δικηγόρο Επαμεινώνδα Λαμπαδάριο, ενώ το 1920 την αντιπροσωπεύει ο Ολλανδός μηχανικός Ιωάννης βαν Ντόινεν, ο οποίος αργότερα αντιπροσωπεύει και τον Γουλιέλμο Αβραάμ Χόιζερ.⁸⁹⁸ Λίγο πριν την αποχώρηση του Χόιζερ από τις εκμεταλλεύσεις μεταλλείων στην Εύβοια, ο βαν Ντόινεν γίνεται κύριος μεταλλείου λευκολίθου στη Νιγρίτα Σερρών.⁸⁹⁹ Υπάρχει και μία αναφορά σε εταιρία αμερικανική που εκμεταλλευόταν ορυχεία μαγνησίτη στην Εύβοια.⁹⁰⁰

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι ελληνικές εξαγωγές του μαγνησίτη προς τη βρετανική κυρίως κυβέρνηση συνεχίστηκαν και μάλιστα αυξήθηκαν. Το υλικό χρησιμοποιούνταν περισσότερο ως πυρίμαχο υλικό στη μεταλλουργία (στις καμίνους ανοιχτής εστίας). Στην Αγγλία πραγματοποιούνταν εισαγωγές μαγνησίτη από Ελλάδα⁹⁰¹ και Ινδία. Έγιναν διάφορες προσπάθειες και προς το τέλος του πολέμου οι Βρετανοί μηχανικοί μπορούσαν πλέον από ελληνική δίπτυρη μαγνησία να παράγουν πλίνθους μαγνησίας που συναγωνίζονταν επάξια αυτούς που ως πρώτη ύλη είχαν την αυστριακή μαγνησία. Αυτή η διαδικασία εξακολούθησε και μετά τον πόλεμο. Είχαν μάλιστα υπογραφεί και συμβόλαια με τους έλληνες παραγωγούς.⁹⁰²

Ένας άλλος αγοραστής του ελληνικού μαγνησίτη ήταν οι ΗΠΑ. Μάλιστα στις στατιστικές του 1913 αναφέρεται ότι η τιμή του ελληνικού μαγνησίτη είχε παρουσιάσει ιδιαίτερη αύξηση περίπου στη μέση της χρονιάς λόγω της έλλειψης εργατών στα μεταλλεία εξαιτίας των Βαλκανικών πολέμων. Επιπλέον ακόμη και μετά τη λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων, οι τιμές δεν είχαν επανέλθει

από τις ελληνικές αρχές. Βλ. Επίσης MM-AEB, 220.41. Υπόμνημα του Διευθυντή της Anglo-Greek Magnesite Co. Ltd. προς τον Βενιζέλο σχετικά με το θέμα συζήτησης που είχε μαζί του στις 16.1.1913 στο ξενοδοχείο Claridge (του Λονδίνου). Για το θέμα της ανάμειξης της Ολλανδίας στη διεθνή διακίνηση μαγνησίτη βλ. και παρακάτω.

⁸⁹⁸ Βλ. Παλάντζας, σελ. 49, 76 σημ. 169 και 113.

⁸⁹⁹Βλ. εδώ Παράρτημα 3.

⁹⁰⁰ Βλ. «Magnesite Mining in Eubo(e)a Island, Greece», *E&MJ*, 1917, τ. 104, αρ. 25: σελ. 1084-1085. Σύμφωνα με το άρθρο (ουσιαστικά πρόκειται για φωτογραφίες και η πληροφορία δίνεται από τις λεζάντες) υπάρχουν τρεις παραχωρήσεις στο ΒΑ. άκρο της Εύβοιας όπου γίνεται εκμετάλλευση από την General Magnesite and Magnesia Co. of Philadelphia.

⁹⁰¹ Φαίνεται ότι ήταν μεγάλο το ενδιαφέρον του Υπουργείου Πολέμου της Βρετανίας για τον ελληνικό μαγνησίτη. Τόσο που στην αρχή είχε προβλεφτεί μέχρι και απόβαση τάγματος Βρετανών στα Κατούνια Ευβοίας για να προφυλαχτεί το εκεί ορυχείο λευκόλιθου και οι λοιπές εγκαταστάσεις. Τελικά σε επόμενη συνεδρία θεωρήθηκε ως μη επείγουσα η κατάσταση και δεν λήφθηκε περαιτέρω δράση. Βλ. CAB 23/1/27(= UK National Archives, War Cabinet Papers 23/1/27). 4.1.1917. Από την άλλη, όπως αναφέρει η Παπαστεφανάνκη υπήρξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα μεταλλεία της Μακεδονίας από βρετανικής πλευράς και το ορυχείο της Γερακινής δούλεψε ικανοποιητικά κατά τα έτη 1916-17, βάσει συμφωνίας με το βρετανικό Υπουργείο Πολέμου. Βλ. Παπαστεφανάνκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 78-79.

⁹⁰² Imperial Mineral Resources Bureau, *The Mineral Industry of the British Empire and Foreign Countries, War Period. Magnesite (1913-1919)*, Λονδίνο 1920.

στην προηγούμενη κατάσταση.⁹⁰³ Σημαντικό γεγονός κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου υπήρξε η ανεύρεση νέων κοιτασμάτων στην Αμερική. Μάλιστα υπήρχε η ελπίδα ότι ο μαγνησίτης της Καλιφόρνιας θα ήταν σε θέση να ανταγωνιστεί τον ελληνικό μαγνησίτη, εάν και όταν θα άνοιγε ο πορθμός του Παναμά. Ο ελληνικός μαγνησίτης έφτανε στο λιμάνι της Νέας Υόρκης και μάλιστα η ελληνική καυστική μαγνησία πωλούνταν σε τιμή φθηνότερη από το αντίστοιχο αμερικανικό προϊόν.⁹⁰⁴ Σύμφωνα με τις αμερικανικές στατιστικές τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1914 μαγνησίτης που προηγουμένως θεωρούνταν ότι προερχόταν από το Ρόττερταμ, το Αμβούργο και σε μικρότερο βαθμό από τα βρετανικά λιμάνια Χαλ, Λίβερπουλ και Μάντσεστερ, ενώ είχε αρχικά εξορυχθεί στην Ελλάδα, τώρα στα έγγραφα εμφανιζόταν ως προερχόμενος από τα λιμάνια της Κοπεγχάγης, της Γένοβας, της Γλασκώβης και του Λίβερπουλ. Υπήρχε πάντως και ένα μεγάλο μέρος ωμού μαγνησίτη και καυστικής μαγνησίας που έφθανε στην αγορά της Νέας Υόρκης απευθείας από τη Λίμνη Ευβοίας.⁹⁰⁵ Παρ' όλες τις υψηλές τιμές του μαγνησίτη, το μετάλλευμα είχε μεγάλη ζήτηση. Κατά ένα μέρος αυτό υπήρξε αποτέλεσμα της σχεδόν παντελούς διακοπής των εξαγωγών από τη μεριά της Αυστρίας, που πριν καταλάμβαναν ένα ποσοστό γύρω στα 90% των εισαγωγών μαγνησίτη στις ΗΠΑ.⁹⁰⁶

Τις πληροφορίες που αποτέλεσαν τη βάση για τα στατιστικά στοιχεία του Imperial Mineral Resources Bureau είχε παραχωρήσει η Anglo-Greek Magnesite Co. Ltd., η σημαντικότερη εταιρεία στην Ελλάδα στον τομέα του μαγνησίτη. Σύμφωνα με αυτήν την εταιρεία τον τελευταίο καιρό είχαν διεξαχθεί εξορύξεις στη Μακεδονία, ιδιαίτερα στη Χαλκιδική και κυρίως στη Γερακινή.⁹⁰⁷ Το πρώτο εξάμηνο του 1917 είχαν σταματήσει εντελώς οι εξαγωγές λόγω της αύξησης του κόστους της εργασίας, των μηχανημάτων και των μεταφορικών.⁹⁰⁸ Στις ΗΠΑ από το 1915 παρατηρείται μεγάλη αύξηση στην εσωτερική παραγωγή μαγνησίτη, αλλά επικρατεί η άποψη ότι αν εμφανιζόταν στην αγορά ευρωπαϊκός μαγνησίτης έστω και με τη διπλάσια τιμή σε σχέση με την τιμή που επικρατούσε προπολεμικά, η πλάστιγγα θα έγερνε υπέρ του.⁹⁰⁹ Αυτό έχει να κάνει με τις

⁹⁰³ Βλ. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. Calendar year 1913, Part II – Non metals*, Ουάσινγκτον 1914: σελ. 443.

⁹⁰⁴ Βλ. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1914, Part II – Non metals*, Ουάσινγκτον 1916: σελ. 570.

⁹⁰⁵ Ο.π., σελ. 584.

⁹⁰⁶ Ο.π., σελ. 391 και U.S. Department of Commerce, Bureau of Mines, *Information Circular. Magnesite by Paul Tyler*, Μάιος 1931: σελ. 29.

⁹⁰⁷ Βλ. και Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1918, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1921: σελ. 155.

⁹⁰⁸ Βλ. «Magnesite in Greece», *E&MJ*, 1919, τ. 107, αρ. 1: σελ. 4.

⁹⁰⁹ Βλ. και Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1918, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1921: σελ. 143-144.

χαμηλές τιμές των ναύλων των φορτηγών πλοίων που μετέφεραν τα μεταλλεύματα και στην εγγύτητα των αποθεμάτων της Εύβοιας στην ακτή. Τον Νοέμβριο του 1920 έφτασε στις ΗΠΑ το πρώτο φορτίο μαγνησίτη από την Ελλάδα μετά τη διακοπή που είχε συντελεστεί το 1916.⁹¹⁰

Σε αναφορά του Αμερικανού εμπορικού ακολούθου στην Πρεσβεία των Αθηνών στις αρχές του 1923, αναφέρεται ότι όσον αφορά στον ελληνικό μαγνησίτη αυτός προέρχεται από τα ορυχεία της Εύβοιας (Χαλκίδα, Λίμνη-Μαντούδι και Μουρτιά;) και της Χαλκιδικής (Γερακινή των Αλλατίνη, Βάβδος, Γαλάτιστα, Βασιλικά και Κραν-Μαχαλέ). Ο ίδιος θεωρεί ότι η οργάνωση της εξόρυξης όπως και της πώλησης του τελικού προϊόντος για διάφορες χρήσεις στην Ευρώπη είναι ιδιαίτερα προβληματική τη στιγμή που από τη μια οι μικροί παραγωγοί διακρίνονται από έντονη έλλειψη οργάνωσης, ενώ οι μεγάλοι παραγωγοί κερδοσκοπούν ως προς τις τιμές.⁹¹¹

Από την Ελλάδα ο μαγνησίτης εξαγόταν σε δύο μορφές ή ως ωμός μαγνησίτης ή ως καυστική μαγνησία. Ο όγκος στη δεύτερη περίπτωση μειωνόταν στο μισό, πράγμα που διευκόλυνε τη μεταφορά και μείωνε το κόστος. Η μετατροπή του ορυκτού σε καυστική μαγνησία ήταν δύσκολη. Το κενό που άφησε η Αυστρία κατά τον πόλεμο, όπως είδαμε και προηγουμένως, κλήθηκε να αναπληρώσει η Ελλάδα. Οι εξαγωγές του ωμού μαγνησίτη και της καυστικής μαγνησίας στις ΗΠΑ πριν τον πόλεμο προέρχονταν από την Ελλάδα, ενώ η δίπτυρη μαγνησία που χρησιμοποιούνταν ως πυρίμαχο υλικό στη βιομηχανία χάλυβος, προερχόταν από την Αυστρία.

Οι εισαγωγές στις ΗΠΑ ξεκίνησαν ουσιαστικά και πάλι το 1922, αλλά τότε ψηφίστηκε στις ΗΠΑ ειδικό δασμολόγιο για τις εισαγωγές - αποτέλεσμα της αλλαγής της οικονομικής πολιτικής μετά από τις καταστροφικές συνέπειες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (Act 22.9.1922).⁹¹² Μέχρι τότε στις εισαγωγές ωμού μαγνησίτη και των παραγώγων του δεν επιβαλλόταν κανενός είδους δασμός. Με προεδρικό διάταγμα της 9.12.1927 αυξήθηκαν οι δασμοί ως προς τον ωμό μαγνησίτη και την καυστική μαγνησία. Ένα καινούργιο δασμολόγιο με μικρές αλλαγές ψηφίστηκε το 1930 περιλαμβάνοντας και τη δίπτυρη μαγνησία. Οι ευρωπαίοι παραγωγοί συμπεριλαμβανομένων αυτών στην πρώην Αυστρο-

⁹¹⁰ Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1920, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1923: σελ. 4. Γίνεται και αναφορά στο γεγονός ότι μπορεί λευκόλιθος προερχόμενος από την Τουρκία να είναι στην πραγματικότητα ελληνικός λευκόλιθος που είχε αρχικά μεταφερθεί στην Τουρκία για να εκκαμινευθεί.

⁹¹¹ Βλ. Supplement to Commerce Reports, Trade Information Bulletin-No. 184, *Magnesite. Commercial Sources and Trade*, 1924: σελ. 11-14.

⁹¹² Βλ. σχετικά με σχέδιο πριν την επιβολή δασμού στον εισαγόμενο μαγνησίτη *E&MJ*, (1920), τ. 109, αρ. 1: σελ. 1-4 και 417.

ουγγρική αυτοκρατορία (+Ιταλία και Ελλάδα) αποτέλεσαν ένα καρτέλ που καθόριζε τις τιμές και την παραγωγή και διέθετε το προϊόν στις αγορές.⁹¹³

Όσον αφορά τώρα την τεχνολογία και το εργατικό προσωπικό πληροφορίες αντλούμε από τις στατιστικές Εμπορίου ή Διεύθυνσης Μεταλλείων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας και των ΗΠΑ. Στην στατιστική της Βρετ. Αυτοκρατορίας για τον μαγνησίτη την περίοδο του πολέμου αναφέρεται ότι μέχρι πριν από λίγο καιρό στην Ελλάδα για την εκκαμίνευση χρησιμοποιούνταν ο κλίβανος τύπου Schmatolla. Τώρα (η έκδοση είναι του 1920) έχουν επέλθει βελτιώσεις με τις γεννήτριες αερίου Morgan, κλιβάνους Steiger, ανεμιστήρες πίεσης και εξαγωγής (pressure and exhaust fans), που οδήγησαν στη μείωση χρήσης καυσίμων και μεγαλύτερο βαθμό εκκαμίνευσης. Χρησιμοποιείται άνθρακας εισαγόμενος αλλά και ο άνθρακας της Εύβοιας. Προφανώς η αναφορά για τα μεταλλεία της Εύβοιας όπου δραστηριοποιούνταν η Anglo-greek. Πειράματα με την κάμινο τύπου Fellner και Ziegler δεν απέδωσαν ικανοποιητικά αποτελέσματα.⁹¹⁴

Ένα σημαντικό βήμα στο εμπόριο του λευκόλιθου αποτέλεσε η δημιουργία της εταιρείας Grecian Magnesite Marketing Co. κατά το έτος 1925. Την αποτελούσαν οι εταιρίες Anglo-Greek Magnesite Co.,⁹¹⁵ η Van Mannekus Co. Ltd. και η Huyzers Magnesite Co. Η πρώτη αποτελεί την μεγαλύτερη παραγωγό μαγνησίτη στην Ελλάδα, η δεύτερη είναι αγοράστρια εταιρία (στην Ολλανδία) και η τρίτη είναι η (ολλανδική) εταιρία που κατέχει τις μοναδικές εγκαταστάσεις εκκαμίνευσης λευκόλιθου στην Εύβοια. Αυτό το συνδικάτο έχει ως στόχο την παραγωγή μίας σταθερής ποιότητας καυστικής μαγνησίας και τη διατήρηση μίας συγκεκριμένης τιμής. Οι υπόλοιποι παραγωγοί λευκόλιθου στην Ελλάδα παρήγαγαν μόλις το 1/3 της ολικής παραγωγής.⁹¹⁶ Επειδή ήταν δύσκολο να βρει κάποιος για αγορά λευκόλιθο σε μεγάλες ποσότητες πέραν αυτού του τραστ, οι Αμερικανοί ένοιωσαν ιδιαίτερη ανησυχία καθώς το εμπόριο του ελληνικού μαγνησίτη πέρασε έτσι σε αγγλικά χέρια και την ποιότητα του ελληνικού μαγνησίτη την συναγωνιζόταν μόνο ορυκτό από την Ινδία, το οποίο επίσης εκμεταλλευόταν βρετανική εταιρία.⁹¹⁷ Το μεγαλύτερο ποσοστό μαγνησίτη κατά

⁹¹³ Βλ. U.S. Department of Commerce, Bureau of Mines, *Information Circular. Magnesite* by Paul Tyler, Μάιος 1931.

⁹¹⁴ Imperial Mineral Resources Bureau, *The Mineral Industry of the British Empire and Foreign Countries, War Period. Magnesite (1913-1919)*, Λονδίνο 1920.

⁹¹⁵ Η εταιρεία είχε αγοράσει πρόσφατα και τα ορυχεία λευκόλιθου της Γερακινής των Αλλατίνη.

⁹¹⁶ Βλ. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States 1925. Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1928: σελ. 84.

⁹¹⁷ Πρόκειται για την εταιρεία Magnesite Syndicate Ltd., η οποία ιδρύθηκε το 1900 και ξεκίνησε τις εργασίες της το 1902. Βλ. *Records of the Geological Survey of India*, τ. LI, Καλκούτα 1921: σελ. 144.

το έτος 1924 το αγόρασε το υπό διαμόρφωση τραστ – κυρίως ωμό λευκόλιθο - και φαίνεται ότι επρόκειτο για απόθεμα προηγούμενων ετών.⁹¹⁸

Το 1928 στα στατιστικά στοιχεία που δίνονται από τις ΗΠΑ για τον μαγνησίτη που παράγεται στην Ελλάδα – παρόλο που η παραγωγή δεν είναι πλέον τόσο σημαντική στο παγκόσμιο εμπόριο όπως ήταν πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο - αναφέρεται ότι περίπου η μισή παραγωγή του ελληνικού ωμού μαγνησίτη και ένα μικρό μέρος καυστικής μαγνησίας κατευθύνεται στην Βρετανία. Οι εξαγωγές καυστικής μαγνησίας από την άλλη κατευθύνονται στην Ολλανδία και τη Γερμανία. Μεγάλο ποσοστό καυστικής μαγνησίας που εισάγεται στην Αμερική προέρχεται από την Ελλάδα, αλλά το μεγαλύτερο μέρος αυτού εκκαμινεύεται στην Ολλανδία.⁹¹⁹ Το 1927 για πρώτη φορά εμφανίζεται και η Γιουγκοσλαβία ως παραγωγός χώρα και το 1930 καταφέρνει να απασχολεί στην εκμετάλλευση του συγκεκριμένου ορυκτού 300 άτομα, διπλάσιο αριθμό από αυτούς που είχαν απασχοληθεί στα ορυχεία λευκόλιθου κατά την προηγούμενη χρονιά. Το μεγαλύτερο μέρος του προϊόντος προοριζόταν για εξαγωγή (πιθανά μέσω του λιμένος Θεσσαλονίκης).⁹²⁰

Το 1931, στην κορύφωση της διεθνούς ύφεσης, οι συνθήκες δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές για την βιομηχανία του μαγνησίτη. Η πιο σημαντική εξέλιξη στην κατηγορία αυτήν υπήρξε η αύξηση της παραγωγής της Ρωσίας και η επιπλέον αύξηση στην παραγωγή της Γιουγκοσλαβίας, γεγονός αρνητικό όσον αφορά την παραγωγή ιδίως της Αυστρίας και της Ελλάδας. Κυκλοφορούσε η φήμη ότι το άλλο καρτέλ του μαγνησίτη, που απαρτιζόταν από τις κυριότερες γερμανικές, αυστριακές και τσεχοσλοβακικές εταιρίες, είχε προσεγγίσει τις σοβιετικές αρχές επιθυμώντας να αναλάβει την εμπορία του ρωσικού μαγνησίτη.⁹²¹ Η Ελλάδα από την άλλη κατευθύνει το ήμισυ των εξαγωγών της καυστικής μαγνησίας στη Γερμανία (4.103 τόνους) και ακολουθούν η Ολλανδία (1.529 τόνους), η Γαλλία (1.306) και κατόπιν η Ιταλία και η Μ. Βρετανία (και οι δύο μόλις 1.211 τόνους). Εξαγωγές ωμού μαγνησίτη διενεργήθηκαν με προορισμό

⁹¹⁸ Βλ. Charles E. Dickerson jr. (βοηθός εμπορικός αντιπρόσωπος στην Αθήνα), «Greek magnesite situation», *Commerce Reports*, αρ. 22, 1 Ιουνίου 1925: σελ. 535-536.

⁹¹⁹ Βλ. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1928 , Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1930: σελ.140.

⁹²⁰ Βλ. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1930, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1932: σελ.192. Το 1923 είχε ιδρυθεί η Γιουγκοσλαβική Ελεύθερη Ζώνη Θεσσαλονίκης, η οποία διατηρήθηκε μέχρι το 1975. Το 1932 εμφανίζεται εταιρία που δραστηριοποιείται στη Γιουγκοσλαβία να έχει προμηθευθεί τον απαραίτητο τεχνολογικό εξοπλισμό ώστε να είναι σε θέση να εφοδιάζει μακροπρόθεσμα τη Γαλλία με μαγνησίτη. Βλ. U.S. Department of Commerce. Bureau of Mines. *Minerals Yearbook 1932-33*, Ουάσινγκτον 1933: σελ. 782.

⁹²¹ Βλ. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States 1931 , Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1933: σελ. 264.

την Ολλανδία, τη Γαλλία και το Βέλγιο – Λουξεμβούργο. Γίνεται για πρώτη φορά αναφορά και σε ορυχείο λευκόλιθου στη Μυτιλήνη.⁹²²

Η ύφεση στο εμπόριο των μετάλλων φαίνεται ότι έληξε το 1935 και αυξήθηκαν τότε οι εξαγωγές του μαγνησίτη. Έτσι και αλλιώς από τα μέσα του 1936 ως τον Αύγουστο του 1937 θα υπάρξει μία διεθνής οικονομική ανάκαμψη. Ουσιαστικά τότε ξεπερνιέται για πρώτη φορά και η εξαγωγική δυνατότητα της Ελλάδας του 1913. Ενδεικτικός είναι ο πίνακας που ακολουθεί:

Πιν. 6.1. Εξαγωγή μαγνησίτη από την Ελλάδα (1913, 1931-1937)

Μαγνησίτης (τόνοι)	1913	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
Ωμός μαγνησίτης	23.376	1.222	13.002	10.928	20.297	33.502	45.290	65.121
Καυστική μαγνησία	36.094	8.149	10.563	13.901	14.963	22.502	23.716	34.509
Δίπτυρος μαγνησία	1.841			6.195	9.393	9.191	11.985	14.792

Πηγή: U.S. Department of Commerce. Bureau of Mines. *Minerals Yearbook 1936*, Ουάσινγκτον 1936: σελ. 1029, U.S. Department of Commerce. Bureau of Mines. *Minerals Yearbook 1937*, Ουάσινγκτον 1937: σελ. 1277 και U.S. Department of Commerce. Bureau of Mines. *Minerals Yearbook 1938*, Ουάσινγκτον 1938: σελ. 1131.

Στην Ελλάδα και στην Ινδία όπου η εργασία είναι φθηνή, έχουμε εκμεταλλεύσεις έντασης εργασίας. Σύμφωνα με αμερικανικές πηγές που πιθανά έχουν ως αρχική πηγή αναφορές βρετανών προξένων ή εμπορικών ακολούθων, οι μεταλλωρύχοι (εξειδικευμένοι εργάτες) στα λατομεία μαγνησίτη πληρώνονταν 50-60 δρχ. για 8ωρη εργασία, οι κοινοί εργάτες 40 δρχ. και οι γυναίκες 22 δρχ. για 10ωρη εργασία.⁹²³ Η εκμετάλλευση τις περισσότερες φορές γίνεται στην επιφάνεια. Σε κάποια λατομεία στην Ελλάδα, Αυστρία κλπ. επικρατεί η χρήση κομπρεσέρ πεπιεσμένου αέρα.⁹²⁴ Το πλεονέκτημα του ελληνικού μαγνησίτη ήταν η καθαρότητά του. Για την παραγωγή καυστικής μαγνησίας χρησιμοποιούνται shaft kilns (κάμνοι ατράκτου) κοντά στα λατομεία.

⁹²² Στο ίδιο, σελ.270.

⁹²³ Βλ. U.S. Department of Commerce, Bureau of Mines, *Information Circular. Magnesite* by Paul Tyler, Μάιος 1931.

⁹²⁴ Imperial Institute. Mineral Resources Department. Reports on the Mineral Industry of the British Empire and the foreign countries. *Magnesium, magnesite and dolomite* by J. Lumdsen, Λονδίνο 1939: σελ. 27.

Είναι πιο κατάλληλοι οι κάθετοι κάμινοι, αλλά σιγά σιγά αντικαθίστώνται από rotary kilns (περιστροφικές καμίνους). Οι εξαγωγές από την Ελλάδα αυξήθηκαν σταδιακά από το 1931 μέχρι το 1937. Το 1937 έγιναν εξαγωγές συνολικά 110.000 τ. όλων των τύπων. Πιστεύεται ότι η Ελλάδα ετησίως παράγει 200.000 τ. ωμού μαγνησίτη.⁹²⁵

Ανακεφαλαιώνοντας μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το μεγαλύτερο μέρος της εξαγωγής του ελληνικού μαγνησίτη κατευθυνόταν στη Γερμανία, την Αγγλία, την Ολλανδία και τη Γαλλία. Μάλιστα επισημαίνουμε ιδιαίτερα την σημασία του λιμανιού του Ρότερνταμ της Ολλανδίας και δευτερευόντως του λιμανιού του Αμβούργου στο διεθνές εμπόριο του μαγνησίτη. Σύμφωνα με τους Αμερικανούς θα ήταν δυνατό, αν δεν είχε καταστραφεί ο προπολεμικός εξοπλισμός στην Εύβοια, να αποδίδουν τα εκεί ορυχεία 2.500-3.500 τόνους μέταλλευμα μηνιαίως. Επίσης, αν υπήρχε ικανοποιητική ζήτηση, θα μπορούσαν να κατασκευαστούν καινούργιες εγκαταστάσεις. Υποστηριζόταν πως μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα αυξανόταν η ζήτηση σε καυστική και δίπτυρη μαγνησία από την Μεγάλη Βρετανία και επίσης σε ωμό μαγνησίτη από τις κατασκευαστικές εταιρίες στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.⁹²⁶

6.2. Η ιδιαίτερη περίπτωση του Ιωάννη Λαμπρινίδη

Μεταξύ των επιχειρήσεων που μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων επικυρώθηκαν στο ελληνικό κράτος ενώ προηγούμενως εργάζονταν στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν και τα ορυχεία λευκόλιθου της Γερακινής, ιδιοκτησίας της οικογένειας των Αλλατίνη.⁹²⁷ Ο επιθεωρητής μεταλλείων Ηλίας Γούναρης είχε αφιερώσει σε τεχνικό περιοδικό άρθρο σχετικά με τον λευκόλιθο.⁹²⁸ Οι Αλλατίνη ήταν αυτοί που είχαν στην κατοχή τους όχι φιορμάνια, αλλά δικαίωμα εξόρυξης ορυκτών στη Χαλκιδική. Αυτοί είχαν έρθει σε σύγκρουση με τον Χιβζή μπέη, σχετικά με τις εργασίες εξόρυξης στο λατομείο της Γερακινής. Ο Χιβζή βέης (Kaymakam Hifzi Bey Efendi) ήταν υψηλόβαθμος αξιωματούχος του οθωμανικού στρατού, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη μετά τον ατυχή ελληνο-οθωμανικό πόλεμο του 1897 ως στρατιωτικός διοικητής της πόλης. Είχε κτίσει «κονάκι» ως προσωπική κατοικία με ιδιαίτερη αρχιτεκτονική στην Άνω Πόλη, αλλά αργότερα μετανάστευσε στην

⁹²⁵ Στο ίδιο: σελ. 82-85.

⁹²⁶ Βλ. US. Department of Interior. Bureau of Mines, *Foreign Minerals Survey. A regional review of mineral resources, production and trade. The mineral resources of Greece*, Ουάσινγκτον 1944: σελ. 17-18.

⁹²⁷ Για τις μεταλλευτικές δραστηριότητες της οικογένειας Αλλατίνη βλ. εδώ το σχετικό υποκεφάλαιο.

⁹²⁸ Ηλία Π. Γούναρη, «Η εκμετάλλευσις του λευκολίθου εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης*, Ιανουάριος 1915, σελ. 1-7.

Κωνσταντινούπολη (ή στη Σμύρνη;) πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους.⁹²⁹ Αυτός είχε έρθει σε δικαστική διαμάχη με τους Αλλατίνη για το ορυχείο της Γερακινής και αυτό σημειώνεται και στην έκδοση των παραχωρήσεων των Νέων Χωρών του 1916.⁹³⁰ Η πλειοψηφία της οικογένειας Αλλατίνη φαίνεται ότι αποχώρησε από τη Θεσσαλονίκη ως συνέπεια του ιταλο-οθωμανικού πολέμου του 1911 επειδή οι ίδιοι ήταν Ιταλοί υπήκοοι. Άφησαν πάντως ως πληρεξούσιό τους κάποιον από τους συνεταίρους τους με τον οποίο διατηρούσαν και συγγενικές σχέσεις. Το ορυχείο συνέχισε να λειτουργεί και κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου εμφανίστηκε εκεί ως μηχανικός ο Ιωάννης Λαμπρινίδης, διπλωματούχος της Σχολής Μεταλλείων της Λιέγης. Το αρχείο του, ίσως μοναδικό στο είδος του στην Ελλάδα, είναι κατατεθειμένο και ελεύθερα προσβάσιμο στο ΕΛΙΑ-MIET των Αθηνών.

Εικόνα 6.1. Ιωάννης Λαμπρινίδης (Βουτζάς Μ. Ασίας, 1888 – Λονδίνο, 1963). Πηγή: 90 χρόνια ΣΜΕ (=Σύνδεσμος Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων), 1924-2014. 90 χρόνια ελληνικής μεταλλείας, Αθήνα 2014.

⁹²⁹ Για αυτόν βλ. και Ahmet Orhun Akarlı, *Growth and retardation in the Ottoman economy, the case of Ottoman Selanik, 1876-1912*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, London School of Economics and Political Science, 2001: σελ. 162, 172. Μαζί με τον Γιακό Σαούλ Μοδιάνο είχε δημιουργήσει σύστημα υδροδότησης που έφερνε νερό από τον Βαρδάρη σε ένα τσιφλίκι το 1904. Αυτό έγινε με τη βοήθεια του Ιταλού μηχανικού Αρριγκόνι. Είχαν διαθέσει 1.000 Λ.Τ. και το 1906 πήραν την πρώτη σοδειά ρυζιού και σίτου. Το 1905 προφανώς ο ίδιος, Hifzi bey με κάποιον Rahmi bey εισάγουν ένα τρακτέρ. Οι πληροφορίες που παραθέτει ο Akarlı προέρχονται από την εφημερίδα Asir, που θεωρείται η πρώτη οθωμανική εφημερίδα που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη (1895). Βλ. επίσης Κορνηλία Τρακοσοπούλου – Τζήμου, *Ο εκσυγχρονισμός της βορειοελλαδικής αρχιτεκτονικής και πόλης στον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 2005: σελ. 303-305.

⁹³⁰ Βλ. εδώ Παράρτημα 1.

Ο Ιωάννης Λαμπρινίδης γεννήθηκε στον Βουτζά Σμύρνης το 1888 και ήταν γιος του εμπόρου Γεωργίου Λαμπρινίδη και της Φωτεινής, το γένος Νικολάου Καρίπη. Ο πατέρας του πέθανε το 1903 και ο νεαρός Ιωάννης σπούδασε στη Λιέγη μηχανικός μεταλλείων. Μάλλον η επιλογή δεν υπήρξε τυχαία δεδομένης της χρονικής στιγμής. Ο Λ. ξεκίνησε τις σπουδές του στην École des Arts et Manufactures des Mines της Λιέγης μετά την επανάσταση των Νεότουρκων όταν οι ελπίδες για την ανάπτυξη των μεταλλείων στην Οθωμανική αυτοκρατορία ήταν ιδιαίτερα αυξημένες.⁹³¹ Τη χρονιά όμως που απέκτησε το πτυχίο του, το 1913, η γεωπολιτική κατάσταση στην περιοχή είχε αλλάξει καθώς μόλις είχαν τελειώσει οι Βαλκανικοί πόλεμοι. Αφού γύρισε στη Σμύρνη για μικρό χρονικό διάστημα, όπου και παντρεύτηκε, το 1914 εμφανίζεται ως μηχανικός μεταλλείων στη Γερακινή όπου θα παραμείνει σε όλη τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Και μετά όλη του η ζωή θα εξακολουθήσει να είναι στενά συνδεδεμένη με την εξόρυξη και το εμπόριο του μαγνησίτη. Επίσης συνέγραψε μελέτες σχετικά με τις χρήσεις του συγκεκριμένου ορυκτού. Το 1959 με τον γαμβρό του, σύζυγο της κόρης του Φωφώς, Γεώργιο Πόρτολο, δημιούργησαν στην Γερακινή - εξαγοράζοντας από την Anglo-greek Magnesite Co. Ltd., το ορυχείο της Γερακινής - την εταιρεία «ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΛΕΥΚΟΛΙΘΟΙ Α.Μ.Β.Ν.Ε.Ε». ⁹³²

Εικόνα 6.2.

Ορυχείο μαγνησίτη. Γερακινή, Χαλκιδική. Φωτογραφία: Αντώνης Κορωναίος (Τμήμα Γεωλογίας ΑΠΘ). http://www.geo.auth.gr/106/5_carbonates/magnesite.htm

⁹³¹Βλ. ενδεικτικά «Mining Conditions in Turkey. Special Correspondence», *E&MJ*, 1909: σελ. 864.

⁹³² Βλ. ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Ιωάννη Λαμπρινίδη, Φ. 4.5 - Μεταλλεία Γερακινής. Παλαιά συμβολαιογραφικά (1917-1957).

Ο Λαμπρινίδης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το εμπόριο του μαγνησίτη. Ο ίδιος ήταν μέτοχος σε εταιρίες που εκμεταλλεύονταν μαγνησίτη, αλλά επίσης διαμεσολαβούσε και στην περίπτωση αγοραστών από το εξωτερικό. Φαίνεται από το αρχείο του - όπως και από τις αμερικανικές και αγγλικές στατιστικές - ότι το κέντρο του εμπορίου του μαγνησίτη ήταν το Ρόττερνταμ. Ολλανδικές εταιρίες επένδυσαν σε λατομεία μαγνησίτη στην Ελλάδα.⁹³³ Επίσης στο αρχείο του Λαμπρινίδη βρίσκεται σχέδιο συμβολαίου με την σημείωση ότι έγινε εκτελεστό, όπου διαμεσολαβεί ο Λαμπρινίδης σε συμφωνία που κλείνει ο επιχειρηματίας Σενέ Μόλχο⁹³⁴ - ο οποίος δηλώνει ως μόνιμη κατοικία του τη διεύθυνση της εταιρείας του Λαμπρινίδη στην Αθήνα - με την Magnesiet Exploitatie My ή Magnesite Works, εταιρία με έδρα το Ρόττερνταμ που είχε ως στόχο της την αγορά, κατεργασία και εμπορία του μαγνησίτη.⁹³⁵

Στο αρχείο του Λαμπρινίδη βρίσκεται επίσης ένα «Σημείωμα επί των ιδιοτήτων και της χρήσεως του λευκολίθου ή μαγνησίτου». Εκεί διαβάζουμε:

... Η επιχείρησις «Ι. Γ. Λαμπρινίδης» δεν παράγει δίπυρον μαγνησίαν ήτις γενικώς δεν παράγεται εν Ελλάδι παρ' ουδενός παραγωγού, πλην των μεταλλείων Βάβδου εν Χαλκιδική.⁹³⁶ Και παρακάτω:

Η βιομηχανική αναλογία είναι 2,25 τ. ωμού λευκολίθου προς ένα τόνο καυστικής ή δίπυρης μαγνησίας. Η καυστική μαγνησία χρησιμοποιείται για το επιλεγόμενο τσιμέντο Σορέλ, δια του οποίου κατασκευάζονται διάφορα δάπεδα με διάφορα ονόματα και κυρίως ξυλολιθικά. Η δίπυρος μαγνησία χρησιμεύει κυρίως ως πυρίμαχο υλικό. Σαν τέτοιο χρησιμοποιείται σαν σκόνη είτε και σε τεμαχίδια για την επίστρωση δαπέδων μεταλλουργικών καμίνων που λειτουργούν σε υψηλές θερμοκρασίες. Επίσης κατασκευάζονται και πλίνθοι που χρησιμοποιούνται για την επένδυση καμίνων υψηλής καύσης. Είναι ανώτερο από άλλα πυρίμαχα υλικά και μάλιστα εντός των μετατροπών Bessemer και Thomas έχουν και χημική επίδραση επί του παραγομένου χάλυβα και συντελούν στην καθαρότητα αυτού. Επειδή είναι καθαρότερος από άλλα παρόμοια προϊόντα προτιμάται για τις «ευγενείς χρήσεις». Αυτό επιτρέπει την διάθεσή του σε υψηλότερες τιμές. Επειδή όμως αυτές οι

⁹³³ Βλ. για παράδειγμα Harry C. Boydell, «Magnesite field in Euboea. A description ...», *E&MJ*, 1921, τ. 112, αρ. 20: σελ. 771-776.

⁹³⁴ Αυτός είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον και προηγουμένως καταθέτοντας πρόταση το 1917 για μεταλλείο μαγνησίτη στην Εύβοια που ανήκε στη μονή Γαλατάκη. Βλ. Παλάντζας, σελ. 196. Αργότερα θα διατελέσει διευθύνων σύμβουλος της εταιρείας Μεταλλείων Βάβδου και θα αυτοκτονήσει το 1929.

⁹³⁵ Βλ. ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, Αρχείο Λαμπρινίδη, Φ. 5.5 (Σχέδιο συμβολαίου. Ρόττερνταμ, 4.7.1928).

⁹³⁶ Σε κατάλογο μεταλλουργικών επιχειρήσεων στη Βόρειο Ελλάδα οι 5 από τις 6 αφορούσαν την κατεργασία μαγνησίτη και βρίσκονταν στη Χαλκιδική (2 στη Γερακινή, 1 στο Βάβδο, 1 στην Καρκάρα, και 1 στην Αγ. Παρασκευή Γαλατίστας). Βλ. Ιωάννης Βεκρής, *Εμπορικών Εγκόλπων Μακεδονίας και Θράκης*, 1928-1929: σελ. 27-28 και 47-48.

χρήσεις είναι λίγες οι εξαγωγές δεν είναι πολλές και [συμβαίνουν] μετά από πολλές προσπάθειες τοποθέτησης.⁹³⁷

Η παραγωγή του μαγνησίτη το 1940 σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ελληνικής υπηρεσίας Μεταλλείων ανήλθε σε 127.000 τόνους. Ένα μέρος εξήχθη ωμό και ένα μέρος χρησιμοποιήθηκε για την παραγωγή 27.275 τόνων καυστικής και 4.469 τόνων δίπτυρης μαγνησίας. Η μέση τιμή το 1940 ήταν για τον ωμό μαγνησίτη, 4.36\$, για την καυστική μαγνησία 13.55\$ και για την δίπτυρη 20.23\$. Η fob τιμή που πλήρωσε το Βρετανικό Υπουργείο Προμηθειών ήταν για τον ωμό μαγνησίτη 29 σελίνια, για την καυστική μαγνησία 100 και για την δίπτυρη 140/τόνο. Αναφέρεται ότι οι έλληνες εξαγωγείς περιέμεναν καλύτερες τιμές. Το απόθεμα σε μαγνησίτη στις διάφορες περιοχές της Ελλάδας ήταν περίπου 20.000 τόνοι. Καθώς είναι πολύ μικρή η παραγωγή για το 1941 ακόμη και η εταιρεία Anglo-greek, η οποία προμήθευε πάνω από το 50% του εξαγόμενου μαγνησίτη κλείνει ή θα κλείσει.⁹³⁸

Σχετικά τώρα με τις ποσότητες που χρησιμοποιούνταν στην βιομηχανία χάλυβα το 1941 χρειαζονταν μόνο 1,6 λίβρες (pounds) δίπτυρης μαγνησίας ανά τόνο χάλυβα ingot (σε ράβδους), ενώ το 1929 χρειαζονταν αντίστοιχα 2,5-6 λίβρες. Το 1913, πριν να κλείσουν οι ξένες προμήθειες λόγω του πολέμου και να ανοίξουν ορυχεία στις ΗΠΑ, η απαιτούμενη ποσότητα ήταν 6-14. Η κατανάλωση μαγνησίτη θεωρούνταν μικρή και υπήρχε πρόβλεψη αύξησής της. Θεωρείται ότι οι λόγοι εξαιτίας των οποίων μειώθηκε η κατανάλωση του μεταλλεύματος ήταν: 1. Η βελτίωση του πυρίμαχου μαγνησίτη, που συνεπαγόταν την εμφάνιση λιγότερων φθορών και επανεγκαταστάσεων και 2. Η αντικατάσταση των πλίνθων μαγνησίτη από πλίνθους χρωμίου ή χρωμίου-μαγνησίτη εκεί όπου προηγουμένως χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά πλίνθοι μαγνησίτη. Εκεί που 1 πλίνθος χρωμίου χρησιμοποιούνταν σε κάθε 12 πλίνθους μαγνησίτη, τώρα μόνο 1 πλίνθος μαγνησίτη χρησιμοποιείται σε αναλογία 15 πλίνθων χρωμίου ή χρωμίου-μαγνησίτη. Ο μαγνησίτης επιπλέον ήταν απαραίτητος για το αμυντικό πρόγραμμα των ΗΠΑ.⁹³⁹

Η εταιρεία που δημιούργησε με τον Πόρτολο ο Λαμπρινίδης εξακολουθεί να λειτουργεί - συνεχίζοντας την εκμετάλλευση του ορυχείου της Γερακινής - έχοντας επεκταθεί και στην εκμετάλλευση ορυχείων μαγνησίτη και σε άλλες

⁹³⁷ Βλ. ΕΛΙΑ-MIET, Αρχείο Ι. Λαμπρινίδη, Φ.5.5.

⁹³⁸ U.S., Department of the Interior, Bureau of Mines, *Mineral Trade Notes*, Washington D.C., τ. 12, αρ. 5, 20.5.1941: σ. 26-27.

⁹³⁹ Στο ίδιο.

χώρες. Εξακολουθεί να καταλαμβάνει μία άριστη θέση σε παγκόσμιο επίπεδο παραγωγής και εμπορίας προϊόντων μαγνησίτη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο μαγνησίτης, ένα ορυκτό που ανακαλύφθηκε μόλις το 1800 στη Βοημία καθώς βρέθηκε σε εμφανίσεις και στην Ελλάδα από το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσε ένα προϊόν ιδιαίτερα προσοδοφόρο. Αρχικά την εκμετάλλευση στην Εύβοια ανέλαβε αγγλική εταιρία αλλά έχουμε πηγές και για την ύπαρξη ολλανδικής – ο ρόλος της Ολλανδίας φαίνεται ότι είναι κομβικός στην διακίνηση, επεξεργασία και αγορά του μαγνησίτη - και αργότερα και αμερικανικής. Η αγγλική εταιρία θα εξαγοράσει και τα ορυχεία μαγνησίτη στην Χαλκιδική που πριν ανήκαν στους Αλλατίνη. Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στα μεταλλεία της Χαλκιδικής, ακόμη ιδιοκτησίας Αλλατίνη, εργάστηκε ο Ιωάννης Λαμπρινίδης, μηχανικός μεταλλείων διπλωματούχος της σχολής της Λιέγης, ο οποίος θα ασχοληθεί ιδιαίτερα και με το εμπορικό κομμάτι των διαφόρων επιχειρήσεων στις οποίες θα αναμειχθεί πάντοτε σχετικά με τον λευκόλιθο. Στο αρχείο του που εναπόκειται στο ΕΛΙΑ παρακολουθούμε όλη του τη δραστηριότητά του. Το 1959 αγόρασε από την Αγγλική εταιρία τα δικαιώματα στη Χαλκιδική και από τότε η εταιρία συνεχίζει να υφίσταται και τώρα πλέον διαθέτει εκτός από εκμεταλλεύσεις στην Ελλάδα και μεγάλο όγκο εξαγωγών, συμφέροντα και σε ορυχεία σε όλον τον κόσμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Ο κόσμος της εργασίας

... Οι μεταλλευταί συνήθως εργάζονται όλην την ημέραν, την δε νύκτα αναβαίνουν εις την επιφάνειαν της γης, και υπάγουν εις τας καλύβας αυτών, αίτινες παράκεινται εις την είσοδον του μεταλλείου. Είναι δε τωόντι αξιόλογον θέαμα, όταν από τον περιορισμόν και την εργασίαν και το σκότος της ημέρας προκύπτωσιν εις το ιλαρόν φως του δύοντος ηλίου. Εξέρχονται με τα χονδρά μάλλινα φορέματά των κεκοπιασμένοι και ακάθαρτοι, προσφεύγουν αμέσως εις τα φρέατα ή τας πηγάς του ύδατος δια να νιφθώσιν, έπειτα αλλάζουσι τα φορέματα, και διευθύνονται χαρωποί εις τας οικίας αυτών και εις ευφρό[συ]νον δείπνον μετά των συζύγων και τέκνων των.

«Το ενδότερον του μεταλλείου», Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων,
Σμύρνη, Απρίλιος 1842.

... Έτσι ακριβώς είχαν τα πράγματα, όταν ο Γιώργος Ζώρας έφθασε στο Μαντέμ-
λάκκο, το 1860...

Ο Γιώργος ο Ζώρας, λοιπόν από το Φλαμπουράρι, από τα καταπράσινα ανθισμένα λιβάδια και τις κορυφές της Πίνδου, βρέθηκε να δουλεύει μέσα στα έγκατα της γης, σαν τυφλοπόντικας, σαν κολασμένος, αν και δεν είχε πειράξει ούτε μυρμήγκι στη ζωή του.

Όμως έμεινε εκεί. Το μεροκάματο ήταν πικρό φαρμάκι αλλά δύο φορές μεγαλύτερο από όλα τα άλλα στην άλλη ξενιτιά. Όταν αισθανότανε την ταφόπετρα να του πλακώνει το στήθος, γέμιζε το μυαλό του με την εικόνα του χωριού του, με τις πηγές και τον καθαρό αέρα και μέσα σ' αυτόν τον παράδεισο την Μαρούδα του να τον αγκαλιάζει. Ο Γιώργος υποτάχτηκε στην Μεγάλη Ανάγκη. Δούλεψε υπομονετικά στα ορυχεία για δέκα χρόνια... Πέθανε μέσα στα ορυχεία. Τόσο άντεξε μέσα στο θεοσκότεινο κλουβί της υπόγειας ζωής αυτό το όμορφο ελεύθερο πουλί που όλοι θαυμάζανε και λέγανε πως δεν μπορούσε να βρίσκεται για πολύ μέσα σ' αυτόν τον κόσμο. Τον βασκάνανε και αυτό διαλύθηκε.

Ήταν είκοσι εννιά χρονών. Η ζωή του θυσιάστηκε για την αγάπη της Μαρούδας που έμεινε χήρα στα εικοσιέξι της χρόνια με τα τρία τους παιδιά, οκτώ, τεσσάρων και ενός έτους.

Αλήθεια Λ. Ευπραξιάδου, Ένα ποτήρι νερό με γεύση από Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη, Θεσσαλονίκη 1996: σελ. 62-64.

Δύο διαφορετικές οπτικές μάς παραδίδονται από τα παραπάνω παραθέματα. Στο πρώτο οι εργάτες των μεταλλείων βγαίνουν από τις στοές «κεκοπιασμένοι και ακάθαρτοι» και αφού πλυθούν, κατευθύνονται «χαρωποί εις τας οικίας αυτών». Ο λόγος είναι προφανής: πρόκειται για ένα εγκώμιο της εργασίας που μπορεί μεν να είναι κοπιαστική, αλλά από την άλλη είναι αυτή που εξασφαλίζει την ύπαρξη ενός σπιτιού για την οικογένεια όπως και τα απαραίτητα για τη διαβίωση και έτσι στο τέλος της ημέρας οι εργάτες καταφέρνουν να είναι «χαρωποί». Δεν ξεχνάμε βέβαια ότι πρόκειται για άρθρο σε περιοδικό του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα με κύρια πληροφοριακό χαρακτήρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο ρόλος του είναι λιγότερο πολιτικός - ιδεολογικός. Στο δεύτερο κείμενο ο λόγος είναι πιο άμεσος, πιο βιωματικός, πιο συναισθηματικός. Πρόκειται και για μία οικογενειακή ανάμνηση. Η συγγραφέας περιγράφει το θάνατο του παππού της, ο οποίος γεννημένος στην Ήπειρο γύρω στα 1830, μετανάστευσε στη Χαλκιδική για να εργαστεί στο μεταλλείο του Μαντέμ-λάκου οδηγούμενος από την «Μεγάλη Ανάγκη». Εκεί και πέθανε στα 29 του χρόνια αφήνοντας χήρα την 26χρονη γυναίκα του και ορφανά τα ανήλικα παιδιά του. Αλλά η «μεγάλη Ανάγκη» δεν είναι αυτή που οδήγησε και τους πρώτους εργάτες στα βάθη της γης;

Ολοκληρώνω λοιπόν την εργασία μου με ένα κεφάλαιο αφιερωμένο στη ζωή και τις συνθήκες εργασίας στα μεταλλεία. Οι μεταλλωρύχοι στην Ελλάδα ως τάξη απέκτησαν συνείδηση της θέσης τους, ακολουθώντας και τις διεθνείς εξελίξεις, στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι. – όταν ξεσπάνε και οι πρώτες απεργίες στα μεταλλεία του Λαυρίου. Για πρώτη φορά στην Ελλάδα από την άλλη έχουμε ουσιαστικά εργατική νομοθεσία μετά το κίνημα στο Γουδί. Οι εργάτες είχαν να αντιμετωπίσουν από τη μια το κράτος με την, άλλες φορές φιλεργατική – ή απλά πατερναλιστική; - και την άλλες φορές κατασταλτική πολιτική του, από την άλλη τους εργοδότες και τις άθλιες συνθήκες εργασίας.

Οι αγώνες των μεταλλωρύχων για καλύτερους όρους ζωής και εργασίας θα είναι ιδιαίτερα έντονοι. Εκτός από τη σχετικά γνωστή απεργία της Σερίφου του 1916,⁹⁴⁰ θα υπάρξουν συχνά και άλλες απεργίες στα μεταλλεία ή στα λιγνιτωρυχεία. Στο κεφάλαιο αυτό θα φέρουμε στο φως μια σημαντική απεργία η οποία μέχρι τώρα μόνο αδρομερώς έχει καταγραφεί. Αναφερόμαστε στην απεργία των μεταλλωρύχων της Στρατονίκης (πρώην Société des Mines de Kassandra και την εποχή της απεργίας ιδιοκτησίας ΑΕΕΧΠΑ), τον Ιανουάριο του 1929, η οποία επισκιάστηκε από την απεργία που ξέσπασε αμέσως μετά στο

⁹⁴⁰Για την απεργία στη Σερίφο βλ. Λήδα Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 248-261. Για την αγορά εργασίας στο νησί βλ. στο ίδιο, σελ. 196-200.

Λαύριο.⁹⁴¹ Και ξεκινάμε με μία γενική επισκόπηση της εργατικής νομοθεσίας η οποία αποτελεί το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζουν και εργάζονται οι μεταλλωρύχοι.

7.1. Εργατική νομοθεσία

Ο Σταύρος Μουδόπουλος στην πραγματεία του για τον Ν. 281/1914 «περί σωματείων» αναφέρει: «Η έρευνα βέβαια αυτή θα γίνει χωρίς να μας διαφεύγει το γεγονός ότι οι νομικοί κανόνες, τις περισσότερες φορές, πλασματοποιούν παρά αποτυπώνουν την κοινωνική πραγματικότητα που θέλουν να ρυθμίσουν σε αφηρημένους κανόνες και δεν ανταποκρίνονται σ' αυτή, καθώς και η επίγνωση ότι οι αφηρημένοι κανόνες δικαίου έχουν τη δύναμη να επιδρούν πάνω στην κοινωνική πραγματικότητα και να την πλάθουν σύμφωνα με το περιεχόμενό τους.»⁹⁴² Συμφωνώ απόλυτα με αυτή τη θέση, ότι δηλαδή η νομοθεσία δεν είναι αυτή που αποτυπώνει ή «φωτογραφίζει» την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά περισσότερο τη διαπλάθει. Επειδή όμως πρόκειται για ένα κανονιστικό πλαίσιο είναι συνετό να το έχουμε πάντα στην σκέψη μας χωρίς όμως να προβαίνουμε και στην εξιδανίκευσή του. Υπάρχουν πάντα και λειτουργίες εκτός πλαισίου.

Ουσιαστικά στην Ελλάδα νομοθεσία που να ασχολείται με τους εργάτες και τα προβλήματά τους έχουμε σε μορφή πιο ορθολογική και συντονισμένη μετά το κίνημα στο Γουδί. Ο Βενιζέλος, ο οποίος υπήρξε ο εισηγητής του αστικού εκμοντερνισμού στην Ελλάδα, προέβη στη λήψη μίας σειράς από μέτρα, τα οποία γενικά θεωρήθηκαν ως φιλεργατικά. Σύμφωνα βέβαια με μία πιο εμπεριστατωμένη άποψη, αυτά τα φιλεργατικά μέτρα πάρθηκαν όχι τόσο για να βοηθήσουν το νεαρό ελληνικό εργατικό κίνημα στην οργάνωσή του, όσο για να το χειραγωγήσουν.⁹⁴³

Στο αρχείο του Ελευθερίου Βενιζέλου βρίσκεται ένα ενυπόγραφο σημείωμα, το οποίο αναφέρεται στην εργατική νομοθεσία κατά την περίοδο 1909-1932. Σύμφωνα με αυτό την πρώτη σχετική πράξη αποτελεί η κήρυξη της Κυριακής ως αργίας το έτος 1909.⁹⁴⁴ Το 1911 είναι μία χρονιά κατά την οποία

⁹⁴¹ Στην απεργία των μεταλλείων της Κασσάνδρας αναφέρεται πολύ συνοπτικά ο Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1927-1931. Από τη καταφρόνια μια καινούργια αυγή*, 1987: σελ. 100. Για την απεργία στο Λαύριο βλ. Ορφανού Φωτεινή, «Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2002, σελ. 227-241.

⁹⁴² Βλ. Σταύρος Μουδόπουλος, *Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα – Κομοτηνή 1987: σελ. 8-9.

⁹⁴³ Βλ. Μουδόπουλος, *passim*.

⁹⁴⁴ Βλ. ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 145-20. Πρόκειται για αναφορά του Τμηματάρχη του Υ.Ε.Ο., Παναγιώτη Ι. Μακρή σχετικά με τους εργατικούς νόμους που ίσχυαν στην Ελλάδα από το 1909 μέχρι το έτος συγγραφής της (1932).

ψηφίστηκαν υπερβολικά πολλοί νόμοι, πέρα από την αναθεώρηση του Συντάγματος, η οποία πραγματοποιήθηκε την ίδια χρονιά. Ανάμεσα σε αυτούς τους νόμους λοιπόν βρίσκεται και ο Ν. 3934 «περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και ωρών εργασίας», σύμφωνα με τον οποίο προβλέπεται η έκδοση για τον κάθε κλάδο ειδικού διατάγματος με κανονισμό ωρών εργασίας μετά από σχετική γνωμοδότηση του Ανωτάτου Συμβουλίου Εργασίας.⁹⁴⁵ Όμως ήδη προηγουμένως – και αυτό μας δείχνει την σημασία που είχε ο εξορυκτικός κλάδος και η ιδιαιτερότητά του, γεγονός που ισχύει και σε πολλές άλλες εθνικές νομοθεσίες πέρα από την ελληνική - στις αρχές του 1911 είχε δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης ο «Κανονισμός των εν Ελλάδι Μεταλλευτικών Εργασιών».⁹⁴⁶ Αυτός έφερε την υπογραφή του Επιθεωρητή Μεταλλείων, Ηλία Γούναρη και την επικύρωση του Υπουργού Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου Εμμανουήλ Μπενάκη και στο άρθρο 3 ανέφερε: «Το μέγιστον της συνεχούς εργασίας ορίζεται, δια μεν τας υπογείους εργασίας εις οκτώ ώρας,⁹⁴⁷ δια δε τας εργασίας της επιφανείας εις δέκα. Εξαίρεσις μέχρι 12 ωρών δύναται να γίνη, αδεία του Υπουργού της Γεωργίας Εμπορίου και Βιομηχανίας, εκδιδόμενη προτάσει του Επιθεωρητού των Μεταλλείων, δια πλυντήρια και άλλας εργασίας της επιφανείας, απαιτούσας απλήν παρουσίαν εργατών.»

Στο άρθρο 8 του Κανονισμού Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων επαναλαμβάνεται το άρθρο 50 του Ν. ΓΦΚΔ'/1910, σύμφωνα με το οποίο απαγορεύεται η πρόσληψη γυναικών και κοριτσιών για υπόγειες ή νυχτερινές εργασίες σε μεταλλεία ή μεταλλουργεία.⁹⁴⁸ Στο άρθρο 9 γίνεται πρόβλεψη για

⁹⁴⁵ Ν. 3934/19-11-1911 (ΦΕΚ318/Α/21.11.1911) άρθρο 2.

⁹⁴⁶ ΦΕΚ38/Α/16.2.1911.

⁹⁴⁷ Βλέπουμε ότι από το 1911 ο Κανονισμός απαγορεύει την εργασία στις στοές πέρα από το δωρο. Στην Διεθνή Συνδιάσκεψη Εργασίας της Ουάσινγκτον του 1919, η Ελλάδα θα είναι από τις πρώτες χώρες που θα επικυρώσουν τη σύμβαση χωρίζοντας τη βιομηχανία σε τρεις κατηγορίες και αναλαμβάνοντας την υποχρέωση κατ' αρχή να κάνουν σεβαστή την αρχή του δωρου στα μεταλλεία, τα λατομεία και κάθε είδους εξορυκτική επιχείρηση (Ν. 2269/1920 «περί κυρώσεως της Διεθνούς συμβάσεως της Διεθνούς Συνδιασκέψεως της Εργασίας της Ουασινγκτόν περί περιορισμού των ωρών εργασίας εν ταις βιομηχανικαίς επιχειρήσεσιν εις οκτώ καθ' ημέραν και 48 καθ' εβδομάδαν»). Η πραγματικότητα όμως ήταν άλλη. Το 1929 ο εισηγητής της έκθεσης της Διεθνούς Συνδιάσκεψης Εργασίας, ο Ολλανδός Kuypers, αναφερόμενος στην περίπτωση της Ελλάδας μεταξύ άλλων δήλωνε ότι οι εργάτες ακόμη και σε εκείνες τις επιχειρήσεις όπου είχε θεσπισθεί το δωρο, εξαιτίας του ανεπαρκούς ημερομισθίου ή της χαμηλής αμοιβής ανά τόνο, ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται πάνω από 12 ώρες. Και η αναφορά γινόταν ειδικά στους ορύκτες της Μακεδονίας. Οι πληροφορίες είχαν προέλθει από τον Καλομοίρη της ΓΣΕΕ. Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σελ. 230-231, 267.

⁹⁴⁸ «Ο (θεσμοθετημένος με κρατική παρέμβαση από το 1910) αποκλεισμός των γυναικών από τις υπόγειες εργασίες συντείνει στη δημιουργία της ανδρικής ταυτότητας του μεταλλωρύχου.» Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 218. Συμφωνώ με τη συγγραφέα ότι αν και τα στοιχεία ακόμη δεν είναι επαρκή πρέπει να αναρωτηθούμε αν ο έλεγχος που ασκεί ο εργολάβος (η συγγραφέας αναφέρεται στο σύστημα της υπερεργολαβίας που είναι τεκμηριωμένο για την ώρα επαρκώς μόνο για την περίπτωση των μεταλλείων στα νησιά του Αιγαίου) συνιστά μια μεταφορά του ελέγχου που η (πατριαρχική) οικογένεια ασκεί στα μέλη της. Για μία συγκριτική μελέτη που

τους ανήλικους. Παιδιά κάτω των 12 ετών μπορούν να χρησιμοποιούνται μόνο στη χειροδιαλογή μεταλλεύματος, εκτός από εκείνα τα μεταλλεύματα των οποίων οι αναθυμιάσεις είναι επιβλαβείς για την υγεία των ανηλίκων. Επίσης παιδιά ηλικίας 12-16 ετών απαγορεύεται να μεταφέρουν βάρος άνω των 10 κιλών και παιδιά 16-18 ετών βάρος άνω των 15 κιλών (άρθρο 51 του Ν. ΓΦΚΔ'). Ο Ν. ΔΚΘ' (4029) του 1912⁹⁴⁹ έρχεται να γνωμοδοτήσει ειδικά για την εργασία των γυναικών και των ανηλίκων. Σύμφωνα με το άρθρο 1 απαγορεύεται η χρησιμοποίηση παιδιών που δεν έχουν συμπληρώσει το 12^ο έτος της ηλικίας τους ως μαθητευόμενοι ή ως εργάτες μεταξύ άλλων βιομηχανικών επιχειρήσεων και στα λατομεία, μεταλλεία και ορυχεία παντός είδους. Δεν ισχύει η απαγόρευση όμως για παιδιά άνω των 10 ετών εάν απασχολούνται σε οικογενειακή επιχείρηση, εκτός αν η εργασία θεωρείται ιδιαίτερα επικίνδυνη. Σύμφωνα με το άρθρο 5 «πρόσωπα μη συμπληρώσαντα το 16 έτος της ηλικίας και γυναίκες (!)» δεν επιτρέπεται να απασχολούνται τις Κυριακές και τις καθιερωμένες γιορτές. Επίσης πρόσωπα που δεν συμπλήρωσαν το όριο των 18 ετών και γυναίκες (!) δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιούνται (και στα μεταλλεία και λατομεία) μετά τις 9 το βράδυ και πριν από τις 5 το πρωί. Στο άρθρο 12 γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην απαγόρευση χρησιμοποίησης προσώπων που δεν έχουν συμπληρώσει το 15^ο έτος ηλικίας και γυναικών σε υπόγειες εργασίες μεταλλείων, λατομείων και ορυχείων. Ιδιαίτερα σημαντικό το άρθρο 21, σύμφωνα με το οποίο η εφαρμογή του νόμου αυτού ανατίθεται στα αστυνομικά όργανα και στο ειδικό σώμα της Επιθεώρησης Εργασίας υπαγόμενο στο Υ.Ε.Ο με μία μοναδική εξαίρεση: «πλην των κανονιζόντων την εν τοις μεταλλείois, λατομείois, ορυχείois και τοις σιδηροδόμοis εργασίαν». Με το Β.Δ. 24.7.1912 «Περί καθηκόντων των αποτελούντων το σώμα της Επιθεωρήσεως της Εργασίας Επιθεωρητών και Εποπτών Εργασίας» ορίζεται στο άρθρο 3: **«Η επίβλεψις της εφαρμογής των εργατικών νόμων εν τοις μεταλλείois, ορυχείois και λατομείois, ανήκει εις τον επιθεωρητήν των Μεταλλείων, υπαγόμενον ως προς τα ειδικά αυτού καθήκοντα εις τας διατάξεις ... του παρόντος Β. Δ. – Ο αυτός επιθεωρητής υποβάλλει κατά Ιανουάριον εκάστου έτους εις το Υπουργείον έκθεσιν ...»**.⁹⁵⁰

περιλαμβάνει τη μελέτη της εργασίας της οικογένειας στα μεταλλεία της Ν. Ευρώπης στην περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Francesca Sanna, «La famille et l' OST: effets divergentes de la rationalization dans l' industrie minière de l' Europe du Sud pendant l' entre-deux-guerres», *The Historical Review / La Revue Historique*, τ. XV (2018), σελ. 57-90. Για μία ενδελεχή προσέγγιση της ελληνικής περίπτωσης σε πιο εκτεταμένο ιστορικό πλαίσιο βλ. Leda Papastefanaki, «Family, Gender and Labour in the Greek mines, 1860-1940», *International Review of Social History* (2019), σελ. 1-22.

⁹⁴⁹ Ν. ΔΚΘ'/1912 (ΦΕΚ46/Α/7.2.1912) «Περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων».

⁹⁵⁰ Θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικές αυτές οι εκθέσεις των Επιθεωρητών Μεταλλείων, αλλά για την ώρα δεν έχω βρει κάτι σχετικό.

Σημαντικό σταθμό στην εργατική νομοθεσία αποτελεί ο Ν. 281/1914 «Περί σωματείων» (ΦΕΚ171/Α/25.6.1914),⁹⁵¹ σύμφωνα με τον οποίο επιτρέπεται η ίδρυση συνδικαλιστικών οργανώσεων («επαγγελματικών σωματείων»), ξεχωριστών για τους εργάτες και για τους εργοδότες. Μέχρι εκείνη τη στιγμή οι επαγγελματικές ενώσεις ήταν κοινές για εργάτες και εργοδότες. Επίσης επιτρέπεται η ίδρυση αλληλοβοηθητικών σωματείων ή ταμείων. Για τους μεταλλωρύχους η ίδρυση Ταμείου, το οποίο κάλυπτε κατά την πρώτη περίοδο, μόνο την περίπτωση ατυχήματος, ανάγεται στο έτος 1882,⁹⁵² ενώ υπήρχε σχετική διάταξη ήδη στον πρώτο νόμο «περί μεταλλείων» του 1861. Το 1901 το Ταμείο οργανώθηκε καλύτερα με τον περίφημο ΒΩΜΑ΄, νόμο ο οποίος ψηφίστηκε μετά από εισήγηση του Φωκίωνα Νέγρη, μηχανικού μεταλλείων και πρώην διευθυντή της Ελληνικής Εταιρίας των Μεταλλουργείων Λαυρίου.⁹⁵³ Μάλιστα σχετικά με αυτόν τον νόμο ο πρεσβευτής της Ιταλίας στην Αθήνα, Gaetano Manzoni,⁹⁵⁴ θα ζητήσει από τον Υπουργό Εξωτερικών, Ν. Καλογερόπουλο στις 16/29.8.1907 να εξισωθούν οι Ιταλοί εργάτες μεταλλείων στην Ελλάδα με τους Έλληνες εργάτες όσον αφορά τα ωφελήματα που προέκυπταν από τον παραπάνω νόμο και προς επίρρωση της θέσης του έκανε αναφορά σε σχετικές συμφωνίες της Ιταλίας με τις κυβερνήσεις της Γερμανίας (1901) και της Γαλλίας (1906). Ο επόμενος υπουργός Εξωτερικών, Αλέξανδρος Σκουζές, μετά από την σύμφωνη γνώμη του Ν. Καλογερόπουλου, ο οποίος εντωμεταξύ είχε γίνει Υπουργός Εσωτερικών απαντά στον Manzoni ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει τέτοια συμφωνία γιατί δεν υφίσταται αμοιβαιότητα τη στιγμή που δεν εργάζονται Έλληνες εργάτες στα μεταλλεία της Ιταλίας και δεν είναι πιθανόν να αλλάξει αυτή η κατάσταση.⁹⁵⁵ Ο

⁹⁵¹ Μουδόπουλος, Σταύρος. *Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα – Κομοτηνή 1987.

⁹⁵² Διάταγμα «Περί συστάσεως ειδικού ταμείου προς βοήθειαν και περίθαλψιν των εν τοις μεταλλείοις εργαζομένων εργατών και των οικογενειών αυτών εν περιπτώσει δυστυχημάτων» της 31.5.1882 (ΦΕΚ41/5.6.1882). Το 1861 είχε ιδρυθεί το NAT (Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο) και την ίδια χρονιά υπήρξε αναφορά στην ίδρυση αντίστοιχου ταμείου στον πρώτο νόμο περί Μεταλλείων για τους μεταλλωρύχους, αλλά τελικά το σχετικό διάταγμα εκδόθηκε μετά από μία εικοσαετία. Ο λόγος που το κράτος ανέλαβε την πρωτοβουλία για την ασφάλιση αυτών των δύο επαγγελματιών είναι το ότι και τα δύο βρίσκονταν συχνότερα από ότι άλλες εργατικές ομάδες μπροστά στον κίνδυνο σοβαρότατων ατυχημάτων. Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σελ. 377-379.

⁹⁵³ Βλ. την αιτιολογική έκθεση, το σχέδιο νόμου και τον ίδιο το νόμο ΒΩΜΑ΄ στην σχετικά πρόσφατη βιογραφία του Φ. Νέγρη: Γιώργος Αντ. Πέππας, *Φωκίων Νέγρης (1846-1928)*, εκδ. Τσουκάτου, Αθήνα 2011. Και τελευταία με ιδιαίτερη αναφορά στην σχέση του μηχανικού Φωκίωνα Νέγρη με την πολιτική, βλ. Leda Papastefanaki, «Mining Engineers, industrial modernisation and politics in Greece, 1870-1940», *The Historical Review/La Revue Historique*, τ. 13 (2016), σελ. 71-115.

⁹⁵⁴ Gaetano Manzoni (1871-1937), Ιταλός πολιτικός και διπλωμάτης. Είχε ξεκινήσει τη διπλωματική του καριέρα από τη Θεσσαλονίκη στις 14.7.1893 όπου παρέμεινε για κάποιους μήνες πριν να μετατεθεί στην Αίγυπτο. Στις 4.5.1907 ήρθε στην Αθήνα ως πρέσβης όπου και παρέμεινε για περίπου ένα χρόνο. Γενικώς είχε μία σημαντική διπλωματική καριέρα η οποία τον έφερε σε πολλές πόλεις της Ανατολικής Μεσογείου. Βλ. Fabrizio Vistoli, «Gaetano Manzoni», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 69 (2007).

⁹⁵⁵ Βλ. ΥΔΙΑ, ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1907/ 34.2. Το αρχικό υπόμνημα του Manzoni με συνημμένες τις συμφωνίες με τις κυβερνήσεις της Γερμανίας και της Γαλλίας φέρει την ημερομηνία 16/29.8.1907. Η απάντηση

Ν. ΒΩΜΑ΄ θα τροποποιηθεί με τον Ν. 3981/1912 και αργότερα με τον Ν. 2114/1920.

Από την πλευρά των παραχωρησιούχων των μεταλλείων το 1924 ιδρύεται η «Ένωση των εν Ελλάδι Μεταλλευτικών και Μεταλλουργικών Επιχειρήσεων». Ανάμεσα στα ονόματα που εμφανίζονται στο Πρακτικό Ίδρυσης, συναντούμε τον Κωνσταντίνο Νέγρη, μετέπειτα αντιπρόσωπο της ΑΕΕΧΠΛ και της Α.Ε. Εκμετάλλευσης Μεταλλείων Κασσάνδρας, τον Ηλία Γούναρη, ο οποίος διετέλεσε και Επιθεωρητής Μεταλλείων, την Α.Ε. Εκμετάλλευσης Μεταλλείων Κασσάνδρας και την ΑΕΕΧΠΛ. Το 1928 το σωματείο αυτό με αίτησή του προς το Υ.Ε.Ο. ζητά να εκπροσωπηθεί στο διαρκές συμβούλιο επί μεταλλευτικών θεμάτων που συστάθηκε και η πρόταση αυτή γίνεται δεκτή τον Μάρτιο του 1930. Το 1938 έγινε μετά από πρόταση των Κ. Νέγρη και του Ηλ. Γούναρη, δεκτή ως μέλος η εταιρία Ι. Γ. Λαμπρινίδης, με σοβαρή δραστηριότητα στον τομέα του λευκόλιθου (με μεταλλεία στην Εύβοια και στην Χαλκιδική). Το 1952 η «Ένωση» μετονομάζεται σε Σ.Μ.Ε. («Σύνδεσμος Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων») και με αυτή την ονομασία συνεχίζει τη δραστηριότητά της μέχρι σήμερα.⁹⁵⁶

Όσον αφορά τώρα τους εργάτες, τον Απρίλιο του 1917 με πρωτοβουλία και πάλι του Βενιζέλου, ο οποίος ηγούνταν του λεγόμενου «Κράτους της Θεσσαλονίκης», ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (στο εξής Ε.Κ.Θ.). Η Θεσσαλονίκη είχε μία παράδοση έντονης συνδικαλιστικής δράσης ήδη από την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας όταν ιδρύθηκε, λίγο μετά την εξέγερση των Νεότουρκων, η «Φεντερασιόν».⁹⁵⁷ Ένας από τους ιδρυτές της υπήρξε ο Αβραάμ Μπεναρόγια, Εβραίος σοσιαλιστής από τη Βουλγαρία, ο οποίος εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη αρχικά ως τυπογράφος και κατόπιν ως καπνεργάτης. Το όνομα του Μπεναρόγια εμφανίζεται και στο Ε.Κ.Θ. που προανέφερα, και ο ίδιος μαζί με άλλα μέλη των Εργατικών Κέντρων Αθηνών και Πειραιά θα προχωρήσουν το 1918 στη σύσταση της ΓΣΕΕ (Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος). Το εργατικό κίνημα στον Μεσοπόλεμο έχει αποτελέσει αγαπημένο αντικείμενο ιστορικής έρευνας τις τελευταίες δεκαετίες με αρκετές σχετικές διατριβές να εκπονούνται σε πανεπιστήμια του εσωτερικού αλλά και του εξωτερικού. Το συμπέρασμα όμως που προκύπτει από τη μελέτη του κινήματος αυτή την περίοδο είναι ότι οι μεταλλωρύχοι πιθανά επειδή δεν είναι εργοστασιακοί εργάτες και επειδή οι τόποι εργασίας τους παρουσιάζουν μεγάλη διασπορά ανά την επικράτεια, δεν θα βρεθούν ποτέ στον πυρήνα του εργατικού κινήματος.

του Υπουργού Εξωτερικών προς τον Ιταλό πρέσβη υπό τύπο υπομνήματος φέρει την ημερομηνία 24.11.1907 και την σημείωση: «Επεδόθη ιδιοχείρως την 13.12.1907».

⁹⁵⁶ Βλ. την επετειακή έκδοση 90 χρόνια ΣΜΕ. 1924-2014. Σύνδεσμος Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων. Ιστορικό αφιέρωμα.

⁹⁵⁷ Βλ. Αντώνης Λιάκος, *Η Σοσιαλιστική Εργατική Ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η Σοσιαλιστική Νεολαία*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1985.

Αυτόν τον ρόλο είχαν αναλάβει για την συγκεκριμένη περίοδο οι πολυπληθέστεροι καπνεργάτες.⁹⁵⁸

Από ότι έχω αναφέρει μέχρι τώρα στα προηγούμενα κεφάλαια της διατριβής αυτής καταλαβαίνουμε ότι υπήρχε μία περιοχή στη Μακεδονία με πληθώρα μεταλλείων, τα οποία βρίσκονταν ήδη από την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας υπό εκμετάλλευση. Πρόκειται για την Χαλκιδική, όπου θα ξεσπάσει απεργία τον Ιανουάριο του 1929 για να λήξει έναν μήνα αργότερα με αμφίσημα αποτελέσματα.

Έχω βρει στοιχεία στη μέχρι τώρα έρευνά μου μόνο για τρία σωματεία μεταλλωρύχων στη Μακεδονία. Το πρώτο ήταν το σωματείο Μεταλλωρύχων Ισβόρου «Η Πρόοδος», σωματείο που ιδρύθηκε το 1922 και το καταστατικό του βρίσκεται σήμερα στα ΓΑΚ-ΙΑΜ. Ανήκει στη σειρά «Σωματεία» που παρέδωσε στο Αρχείο το Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης.⁹⁵⁹ Επίσης έχουμε μία έμμεση μαρτυρία για σωματείο λιγνιτωρύχων στις Σέρρες με την επωνυμία «η Αγία Βαρβάρα».⁹⁶⁰ Εδώ δεν κατέστη δυνατόν να βρούμε το καταστατικό, επειδή σύμφωνα με πληροφορίες αυτό καταστράφηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής και τα μέλη του αναγκάστηκαν να προβούν το 1945 σε νέα σύνταξη καταστατικού, το οποίο βρίσκεται κατατεθειμένο στο Πρωτοδικείο Σερρών.⁹⁶¹ Και ένα τρίτο σωματείο από έμμεση πηγή είναι αυτό των μεταλλωρύχων Καστρολιμεναρίων (Θάσου),⁹⁶² του οποίου επίσης αγνοείται το καταστατικό.

Και όπως καταλήγει ο τμηματάρχης Παναγ. Μακρής στο υπόμνημα που αναφέραμε στην αρχή: ⁹⁶³ «Η επίβλεψις της πιστής εφαρμογής των νόμων τούτων δια του οργανωθέντος Σώματος της Επιθεωρήσεως Εργασίας και η αποφασισθείσα ήδη ολοκλήρωσις παρ' ημίν του θεσμού των κοινωνικών ασφαλίσεων θέλουν σημειώση δεύτερον σταθμόν δια την επιδίωξιν της ποθητής κοινωνικής ισορροπίας και προόδου της χώρας.» Από το 1928 ο υφυπουργός Υγιεινής Απόστολος Δοξιάδης (1847-1942), είχε εισηγηθεί στην κυβέρνηση των

⁹⁵⁸ Βλ. Alexandros Dagkas, *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord: le mouvement des ouvriers du tabac, 1918-1928*, Παρίσι 2003, ο οποίος μας δίνει πολλές πληροφορίες γενικότερα και για άλλες κατηγορίες εργατών πλην των καπνεργατών – μεταξύ αυτών και για τους μεταλλωρύχους.

⁹⁵⁹ Περισσότερες πληροφορίες για το εν λόγω σωματείο βλ. παρακάτω.

⁹⁶⁰ Βλ. Συλλογικαί συμβάσεις εργασίας και διαιτητικά αποφάσεις επί συλλογικών διαφορών εργασίας, επιμ. Παν. Ι. Παυλάκη, Αθήνα 1937: σελ. 410-411. Γίνεται αναφορά σε διαφορά μεταξύ των ιδιοκτητών ανθρακωρυχείων Σερρών Σ. Παπαντωνίου, Ορέστη και Ευρυπίδη Περγδικάρη, Πολυχρόνη Κουβέλη, Κ. Χατζηδήμου και Κωνστ. Μοσχόπουλου με το μοναδικό σωματείο ανθρακωρύχων Σερρών «η Αγία Βαρβάρα» σχετικά με την υπογραφή συλλογικής σύμβασης εργασίας με καλύτερους όρους αμοιβής και εργασίας. Υπογράφηκε συμφωνία για αύξηση του ημερομισθίου κατά 20% από όλους πλην του Μεταξά, αντιπροσώπου των λιγνιτωρύχων Σερρών και του Θωμά Δήμου, αντιπροσώπου του σωματείου «η Αγία Βαρβάρα».

⁹⁶¹ Ευχαριστούμε για την πληροφορία τον συνάδελφο του ΓΑΚ Σερρών, Γιάννη Τσαρούχα.

⁹⁶² Ριζοσπάστης, 14.10.1927, 2.

⁹⁶³ Βλ. ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 145-20.

Φιλελεύθερων, που μόλις είχε κερδίσει τις εκλογές, να αιτηθεί την αποστολή επιτροπής υγειονομολόγων από την Οργάνωση Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών με στόχο την κατάρτιση σχεδίου αναδιοργάνωσης των υγειονομικών υπηρεσιών στην Ελλάδα. Η επιτροπή ήρθε, κατήρτισε σχέδιο και μάλιστα τον Δεκέμβριο του 1929, η ελληνική κυβέρνηση, η Κοινωνία των Εθνών και το Ίδρυμα Ροκφέλερ υπέγραψαν μία συμφωνία. Η επιτροπή του Ιδρύματος Ροκφέλερ έφτασε στην Ελλάδα την άνοιξη του 1930. Τότε οργανώθηκε μία εκστρατεία κατά της ελονοσίας που ταλάνιζε την Ελλάδα, αλλά τελικά το σχέδιο αναδιοργάνωσης χάθηκε μέσα στους δαιδάλους της γραφειοκρατίας αφού η πολιτική εμπλοκή και ο ανταγωνισμός δεν ήταν δυνατόν να επιτρέψουν τον σχεδιασμό της δημόσιας υγείας από τεχνοκράτες και μάλιστα από ξένους.⁹⁶⁴ Προηγουμένως - το 1929 - ο Βενιζέλος είχε απευθυνθεί στο Διεθνές Γραφείο Εργασίας (στο εξής ΔΓΕ) ζητώντας τεχνική υποστήριξη για τη δημιουργία Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων στην Ελλάδα. Αυτή αποτέλεσε την πρώτη σχετική αποστολή που πραγματοποιούσε το ΔΓΕ σε κράτος-μέλος, αλλά λόγω βασικών προβλημάτων, όπως της έλλειψης σχετικών στατιστικών στοιχείων, έλλειψης εκπαιδευμένων υπαλλήλων και λόγω της αρχόμενης οικονομικής κρίσης, σε πρακτικό επίπεδο πραγματοποιήθηκαν μόνο κάποιες συστάσεις, οι οποίες έχρηζαν περαιτέρω διερεύνησης.⁹⁶⁵ Το 1932 τελικά επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου δημοσιεύεται ο Ν. 5733 «περί των Κοινωνικών Ασφαλίσεων».⁹⁶⁶ Στο άρθρο 1 αναφέρεται «1. Ο παρών νόμος έχει ως αντικείμενον την θέσπισιν και οργάνωσιν της ασφαλίσεως αφ' ενός των εν τω επομένω άρθρω αναφερομένων προσώπων εις περιπτώσιν επελεύσεως ασθενείας, αναπηρίας ή γήρατος και αφ' ετέρου των μελών της οικογενείας αυτών, εν περιπτώσει ασθενείας των ή θανάτου του προστάτου αυτών ησφαλισμένου. 2. Η θεσπιζομένη ασφάλις διακρίνεται ειδικότερον εις α) ασφάλισιν ασθενείας και β) εις ασφάλισιν αναπηρίας, γήρατος και θανάτου.» Όμως ο Ν. 6298/1934,⁹⁶⁷ ο οποίος επαναλαμβάνει σε πολλά σημεία τον

⁹⁶⁴ Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σελ. 326-335, όπου αναφορά και στην εμπλοκή του ΔΓΕ. Για μια πιο διεξοδική διαπραγμάτευση της ανάμειξης του Οργανισμού Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών (στο εξής ΚτΕ) και του Ιδρύματος Ροκφέλερ βλ. Vassiliki Theodorou and Despina Karakatsani, «Health policy in Interwar Greece: the intervention by the League of Nations Health Organization», *Dynamis* 2008, 28: σελ. 53-75 και τελευταία Βασιλική Θεοδώρου, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Εμπλοκές και όρια», Ε. Αβδελά-Ρ. Αλβανός-Δ. Κουσουρή-Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2017: σελ. 233-257.

⁹⁶⁵ Για το ΔΓΕ βλ. εκτός από τη μονογραφία του Λιάκου βλ. Gerry Rodgers, Eddy Lee, Lee Swepston, Jasmien Van Dack, *The International Labour Organization and the Quest for social justice, 1919-2009*, ΔΓΕ, Γενεύη 2009: σελ. 149. Στην περίπτωση της Ελλάδας και της πρωτοβουλίας σύγκλησης τεχνικής βοήθειας από τον Βενιζέλο αναφέρεται και η Sandrine Kott, «Constructing a European Social Model: The Fight for Social Insurance in the Interwar Period», J. Van Daele, M. Rodriguez-Garcia, Geert van Goethem, M. Van der Linden (επιμ.), *ILO Histories. Essays on the International Labour Organization and its impact on the world during the twentieth Century*, Βέρνη 2010, σελ. 173-195.

⁹⁶⁶ ΦΕΚ364/Α/11.10.1932.

⁹⁶⁷ ΦΕΚ346/Α/10.10.1934.

προηγούμενο, στο άρθρο 69 αναφέρει: «1) Από της δημοσιεύσεως του παρόντος νόμου καταργείται ο νόμος 5733 «περί κοινωνικών ασφαλίσεων» θεωρούμενος ως ουδέποτε ισχύσας...». Ουσιαστικά το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (στο εξής ΙΚΑ) άρχισε να λειτουργεί αργότερα με διάταγμα του Ιωάννη Μεταξά το 1937.⁹⁶⁸ Όσον αφορά τους μεταλλωρύχους το Ταμείο Μεταλλευτών, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, τελικά συγχωνεύθηκε με το ΙΚΑ το 1956.⁹⁶⁹

Το 1935 δια του Α.Ν. της 11^{ης} Νοεμβρίου ιδρύεται Υπουργείο Εργασίας, στο οποίο ανατέθηκαν οι υπηρεσίες της εργατικής και κοινωνικής πολιτικής. Με τους Ν. 45/12.9.1936 και 330/5.11.1936 το Υπουργείο Εργασίας μετατράπηκε σε Υφυπουργείο, προσκολλημένο στο Υ.Ε.Ο. Το 1935 για πρώτη φορά έχουμε θεσμοθέτηση σχετικά με τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας.⁹⁷⁰ Στο άρθρο 1 διαβάζουμε: «Η συλλογική σύμβασις εργασίας καταρτίζεται μεταξύ ενός ή πλειόνων εργοδοτών ή μιας ή πλειόνων εργοδοτικών οργανώσεων μισθωτών αφ' ετέρου και καθορίζει τους όρους υπό τους οποίους δέον να περιλαμβάνουν **εν τω ειδικώ επαγγέλματι και εν ωρισμένη περιφερεία** αι συμβάσεις εργασίας τας οποίας οι υπογράφωντες ή μεταγενεστέρως αποδεχόμενοι την συλλογικήν σύμβασιν συνάπτουσι μεταξύ των και προς τρίτους.» Βεβαίως και προηγουμένως ίσχυαν συλλογικές συμβάσεις εργασίας που επικυρώνονταν με ένα πρωτόκολλο μεταξύ των ενδιαφερομένων μερών και αυτό το πρωτόκολλο είχε ισχυρή δικαιοπρακτική αξία.⁹⁷¹ Μάλιστα το 1938 φαίνεται πως το ζήτημα που απασχολεί πιο έντονα την «Ένωση των εν Ελλάδι Μεταλλευτικών και Μεταλλουργικών Επιχειρήσεων» είναι ακριβώς οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Τον Δεκέμβριο του 1939 μετά από συζήτηση που είχε πραγματοποιηθεί στο Υπουργείο Εργασίας μεταξύ των εργαζομένων στα μεταλλεία Λευκόλιθου Β. Ελλάδος και των διευθυντών των επιχειρήσεων, συμφωνούνται τα κατώτερα ημερομίσθια και το

⁹⁶⁸ Βλ. για μία γενική θεώρηση Κωνσταντίνος Μαυρέας, «Κοινωνική πολιτική και ιδεολογία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: επιδράσεις και εξελίξεις με αφορμή το ζήτημα των Κοινωνικών Ασφαλίσεων», *Θέσεις*, τχ. 64 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1998).

⁹⁶⁹ Για το Ταμείο Μεταλλευτών και την εισαγωγή στο ελληνικό σύστημα υγείας της έννοιας του επαγγελματικού κινδύνου βλ. εξαντλητική διαπραγμάτευση στο βιβλίο της Λήδας Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 60-62, όπου και κριτική της μονογραφίας του Λιάκου.

⁹⁷⁰ Α.Ν. «Περί συλλογικών συμβάσεων εργασίας» 16.11.1935 (ΦΕΚ587/Α/21.11.1935). Βλ. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, σελ. 519-528. Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα μάλιστα δύο φορές είχαν φτάσει στη Βουλή προηγουμένως νομοσχέδια χωρίς να ψηφιστούν για τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, το 1913 και το 1927, επειδή οι εργοδότες τότε είχαν θεωρήσει απαράδεκτη την παρέμβαση του κράτους στην ελεύθερη οικονομία. Βλ. Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική*, σελ. 249, 290, 294, 300.

⁹⁷¹ Βλ. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σελ. 423 σημ. 13, όπου γίνεται αναφορά στα πρώτα πρωτόκολλα που είχαν υπογράψει οι καπνεργάτες με τους εργοδότες τους. Για την προστασία του κατώτατου ορίου του μισθού βλ. Ιωάνν. Τ. Παλαιολόγου – Παν. Σ. Τριπολιτσιώτου, *Στοιχεία εργατικού δικαίου και κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα 1940: σελ. 68-71, όπου αναφέρονται δύο συλλογικές συμβάσεις εργασίας που είχαν υπογραφεί στις 12.8.1936 και αφορούσαν από τη μια τους υπαλλήλους και από την άλλη τους εργάτες.

ΔΣ της Ένωσης εξετάζει την περίπτωση να υπογραφεί με αυτούς τους όρους ετήσια Συλλογική Σύμβαση Εργασίας.⁹⁷²

Και ένα τελευταίο θέμα στο οποίο θα αναφερθούμε είναι η ρύθμιση συλλογικών διαφορών εργασίας, η οποία θεσμοθετείται και αυτή το 1935.⁹⁷³ Σύμφωνα με το άρθρο 1 θεωρείται συλλογική διαφορά εργασίας κάθε διένεξη που αφορά τους όρους ή τις συνθήκες εργασίας ή την μεταβολή τους ανάμεσα σε περισσότερους εργοδότες ή ένωση εργοδοτών ή ενός εργοδότη που απασχολεί πάνω από 10 εργαζομένους και ένωσης ή ομάδας που περιλαμβάνει πλέον των 10 μισθωτών. Ο νόμος αυτός καθόριζε τον τρόπο διαιτησίας που προέβλεπε αρχικά συμβιβασμό και μετά αν το θέμα αφορούσε πάνω από 25 μισθωτούς, πήγαινε σε υποχρεωτική διαιτησία σε πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια επιτροπή.⁹⁷⁴

Όπως αναφέρει ο Γρηγόριος Κασιμάτης, υφυπουργός Εργασίας στην κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Δεμερτζή, ο οποίος οδηγήθηκε σε παραίτηση στις 5.8.1936 από την κυβέρνηση Ιω. Μεταξά: «Εις το τρίπτυχον: υποχρεωτικόν συνδικάτον – συλλογικαί συμβάσεις εργασίας – υποχρεωτική διαιτησία επί των συλλογικών διαφορών εργασίας και μόνον είναι δυνατόν να στηριχθή πειθαρχημένη οργάνωσις της εργασίας εντός του συγχρόνου κράτους και άνευ ουδεμίας ανάγκης στροφής αυτού, ως τοιούτου, ούτε δεξιώτερα, ούτε αριστερώτερα. Η θέσπισις, όμως, των τριών τούτων αναγκαίων αρχών της οργανώσεως της εργασίας προϋποθέτει σταθεράν και σαφή κοινωνικήν πολιτικήν, μη διστάζουσιν προ της επιβολής των αναγκαίων λύσεων και μη επηρεαζομένην από τας φωνάς των τριόδων και τας απειλάς και τας ύβρεις των ποικίλων εκμεταλλευτών της σημερινής αναρχίας και των ευήθων συμπαράστατών αυτών. Δια τούτο και είναι δυσκολοτάτη.»⁹⁷⁵ Όσον αφορά δε τον νόμο που καθορίζει τα της ρύθμισης των συλλογικών διαφορών εργασίας αναρωτιέται ο συγγραφέας αν αυτός είναι φιλεργατικός μεν, αντισυνταγματικός δε.

⁹⁷² Βλ. το Λεύκωμα 90 χρόνια ΣΜΕ, σελ. 22-23.

⁹⁷³ Α.Ν. «Περί ρυθμίσεως Συλλογικών Διαφορών Εργασίας» 16.11.1935 (ΦΕΚ585/Α/20.11.1935).

⁹⁷⁴ Βλ. Παλαιοιόγου – Τριπολιτσιώτου, *Στοιχεία*, σελ. 72-78, Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, σελ. 519-529. Για μία περίπτωση ρύθμισης συλλογικής διαφοράς εργασίας που αφορά ανθρακωρύχους στη Μακεδονία βλ. το βιβλίο του επιθεωρητή Εργασίας Π. Παυλάκη, *Συλλογικαί συμβάσεις εργασίας και διαιτητικαί αποφάσεις επί συλλογικών διαφορών εργασίας*, Αθήνα 1937: σελ. 410-411.

⁹⁷⁵ Γρηγορίου Π. Κασιμάτη, *Αι συλλογικαί διαφοραί εργασίας*, Αθήνα 1936: σ. 87-88.

7. 2. Οι εργάτες μεταλλείων και λιγνιτωρυχείων στις απογραφές

Καθώς προχωρούσε η εργασία αυτή είχα μία απορία. Μα πού βρίσκονται οι εργάτες; Είχα βρει τους εργοδότες, τις εταιρίες, τη σχετική νομοθεσία, αλλά όμως που ήταν κρυμμένα τα ονόματα των εργατών, η μικρο-ιστορία τους; Η μοίρα τους ήταν να εμφανίζονται μόνο σε δυο βιαστικές σειρές σε άρθρο μικρογράμματο σε περίπτωση που πέφτανε θύματα ξαφνικού και βίαιου ατυχήματος; Με τον συνοδευτικό χαρακτηρισμό πολλές φορές «προστάτης πολυμελούς οικογενείας»; Βρέθηκαν σιγά σιγά αριθμοί, ονόματα, οικογένειες, καταγωγή. Η έρευνα είναι αρκετά επίπονη και δεν μπορεί να ολοκληρωθεί στα πλαίσια ενός διδακτορικού, αλλά θα παραθέσω κάποια πρώτα ενδεικτικά στοιχεία.

Απογραφές πληθυσμού στο ελληνικό κράτος έχουμε από τον 19^ο αιώνα, αλλά εκεί αναφέρεται γενικά η απασχόληση εργατών στα μεταλλεία κάτω από τον γενικότερο τομέα «βιομηχανία». Το ίδιο συμβαίνει και κατά την απογραφή του 1907, όταν ακόμη δεν έχουν ενσωματωθεί οι Νέες Χώρες. Στην απογραφή του 1920 ενώ αναφέρονται ιδιαίτερα τα μεταλλεία δεν αναφέρεται ως ιδιαίτερο διαμέρισμα η Μακεδονία παρόλο που έχει ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος. Το 1928 θα είναι η πρώτη φορά που αναφέρονται ως ιδιαίτερα διαμερίσματα η Μακεδονία και η Θράκη. Ακολουθεί ένας πρώτος πίνακας με τα συγκριτικά μεγέθη που αφορούν το σύνολο της Ελλάδος με τα στοιχεία των απογραφών των ετών 1920 και 1928:

Πίνακας 7. 1. Απογραφές πληθυσμού 1920, 1928 (απασχολούμενοι σε μεταλλεία, λατομεία, λιγνιτωρυχεία κλπ.)

Απογραφή 1920 ¹				Απογραφή 1928 ²		
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
Μεταλλωρύχοι	2850	2570	280	3541	3345	196
Σμυριδωρύχοι	666	660	6	559	559	0
Λιγνιτωρύχοι	2836	2518	318	454	427	27
Λατόμοι	712	679	33	1722	1583	139
Αλατοπήκται	1452	1196	256	64	62	2
Σύνολο	8516	7623	893	6340	5976	364

Πηγή: 1. Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 10 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα. Α. Πληθυσμός. Β. Οικογένειαι, Αθήνα 1928. 2. Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. ΙΙΙ. Επαγγέλματα. Τεύχος δεύτερον, Αθήνα 1932.

Διαφαίνεται μία μείωση στον αριθμό των απασχολουμένων στα μεταλλεία που όπως αναφέρεται στην απογραφή του 1928 οφείλεται από τη μια στη μείωση των λιγνιτωρύχων και από την άλλη στο αλατοστάσιο που είχε επιβληθεί το 1928, στην απαγόρευση δηλαδή παραγωγής άλατος επειδή ήδη υπήρχε μεγάλη παραγωγή, δηλαδή στις δύο απογραφές ή μάλλον στην πρώτη είχε ληφθεί υπόψη και ο αριθμός των απασχολουμένων στις αλυκές.

Στην απογραφή του 1928 εκτός από το ότι γίνεται αναφορά και στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη ως ιδιαίτερα διαμερίσματα έχουμε και αναφορά σε ηλικιακές ομάδες των εργαζομένων. Και μάλιστα φτάνουν μέχρι επίπεδο νομού και επαρχίας. Στον επόμενο πίνακα δίνουμε τους εργαζομένους στα μεταλλεία στη Μακεδονία και Θράκη κατά το έτος 1928.

Πίνακας 7.2. Εργαζόμενοι στα μεταλλεία Μακεδονίας – Θράκης (1928) ανά ηλικιακή ομάδα

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Επαγγέλματα

Αμφοτέρων των φύλων

Μεταλλεία -
Ορυχεία

	Σύνολο	10-19 ετών	20-29 ετών	30-39 ετών	40-49 ετών	50-59 ετών	60+
N. ΔΡΑΜΑΣ							
Επ. Δράμας	15	0	5	0	8	1	1
N.							
ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ							
Επ. Βεροίας	6	0	0	3	2	0	1
Επ. Θεσ/νίκης	64	2	11	14	14	12	10
Επ. Κιλκίς	33	2	9	4	9	3	6
Επ. Πιερίας	4	0	2	0	0	1	1
N. ΚΑΒΑΛΑΣ							
Επ. Θάσου	189	39	40	36	42	27	5
Επ. Καβάλας	87	4	12	24	26	12	8
Επ. Παγγαίου	4	0	0	2	1	1	0
N. ΚΟΖΑΝΗΣ							
Επ.							
Ανασελίτσης	1	0	1	0	0	0	0

Επ. Γρεβενών	1	0	0	0	1	0	0
Επ. Κοζάνης	7	0	4	0	0	3	0
N. ΠΕΛΛΗΣ							
Επ. Αλμωπίας	1	0	0	0	1	0	0
Επ.							
Γιαννιτσών	1	0	0	1	0	0	0
Επ. Εδέσσης	1	0	0	1	0	0	0
N. ΣΕΡΡΩΝ							
Επ. Ζίχνης	3	0	1	1	1	0	0
Επ. Νιγρίτης	10	0	2	3	4	1	0
Επ. Σερρών	51	6	14	16	7	6	2
Επ. Σιντικής	7	0	2	4	1	0	0
N. ΦΛΩΡΙΝΗΣ							
Επ. Καστοριάς	8	0	1	1	3	2	1
Επ. Φλωρίνης	35	3	12	6	6	6	2
N. ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ							
Επ. Αρναίας	136	16	22	37	31	17	13
Επ.							
Χαλκιδικής	278	73	59	62	54	19	11
Σύνολο	942						
<u>ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ</u>							
N. ΕΒΡΟΥ							
Επ.							
Αλεξ/πολης	1	0	0	0	1	0	0
Επ.							
Διδυμοτείχου	1	0	0	0	0	0	1
Επ.							
Σαμοθράκης	1	0	1	0	0	0	0
Επ. Σουφλίου	1	0	1	0	0	0	0
N. ΡΟΔΟΠΗΣ							
Επ.							
Κομοτηνής	3	0	2	1	0	0	0
Επ. Ξάνθης	4	0	2	1	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	11						

Πηγή: όπως στον προηγούμενο πίνακα.

Οι περισσότεροι εργάτες είναι συγκεντρωμένοι στους νομούς Χαλκιδικής και Καβάλας (Θάσος). Επίσης ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό βρίσκεται στο νομό Σερρών (λιγνιτωρυχεία). Στο σύνολο των εργαζομένων στα μεταλλεία της Ελλάδας η Μακεδονία και Θράκη συμμετέχουν περίπου με ένα 15%. Όσον

αφορά τώρα το φύλο των εργαζομένων στα μεταλλεία στη Μακεδονία στο σύνολο των 942 ατόμων συναντήσαμε μόνο 44 γυναίκες. Από αυτές μία (10-19 ετών) στην Θάσο και οι υπόλοιπες 43 διαφόρων ηλικιών στα μεταλλεία της Χαλκιδικής. Στη Θράκη δεν αναφέρεται καμία γυναίκα σε σύνολο 11 εργαζομένων.

Εκτός από τις απογραφές πληθυσμού έχουμε και πληθώρα στοιχείων από τα στατιστικά στοιχεία που εξέδιδε η Διεύθυνση Μεταλλείων του Υ.Ε.Ο. σε ετήσια βάση. Οι στατιστικές σειρές είναι σχεδόν πλήρεις. Έχουμε βρει τις στατιστικές των ετών 1914-1939 (πλην των ετών 1917 και 1934). Σύμφωνα με αυτές τις στατιστικές έχει συνταχθεί ο ακόλουθος πίνακας:

**Πίνακας 7.3. Εργατικό δυναμικό στα μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία
Μακεδονίας – Θράκης (1914-1939)**

ΕΤΟΣ	Μ.	ΛΙΓΝΙΤ.
1914	1426	0
1915	138	17
1916	334	0
1917		
1918	239	
1919	182	0
1920	281	242
1921	446	181
1922	656	227
1923	721	128
1924	835	140
1925	926	299
1926	994	296
1927	1071	182
1928	1164	203
1929	1527	185
1930	1416	303
1931	1198	320
1932	952	317
1933	1195	213
1934		
1935	1031	228
1936	1363	334
1937	1789	299
1938	1947	315

1939	1687	391

M. = εργάτες μεταλλείων

ΛΙΓΝΙΤ.= εργάτες λιγνιτωρυχείων

Πηγή: Υπολογισμοί δικοί μου από τις στατιστικές. Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της μεταλλευτικής βιομηχανίας της Ελλάδος (ο τίτλος μπορεί να παρουσιάζει μία ελαφρά διαφοροποίηση ανά έτος)...

Θα κάνω κάποιες παρατηρήσεις σε αυτόν τον πίνακα. Όσον αφορά αρχικά την εργατική δύναμη στα μεταλλεία, παρατηρείται ένα μέγιστο το 1914, το οποίο θα ξεπεραστεί μόλις το 1929. Θα ακολουθήσει μία μείωση και θα έχουμε σημαντική ανάκαμψη κατά τα έτη 1937 και 1938 ενώ σημειώνεται ελαφρά πτώση το 1939. Για τα λιγνιτωρυχεία η κατάσταση είναι διαφορετική. Γύρω στο 1920 εμφανίζεται η εκμετάλλευσή τους σύμφωνα με τον πίνακα – με μία εξαίρεση το 1915. Η εκμετάλλευση κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όμως όπως είδαμε στο σχετικό με τα λιγνιτωρυχεία κεφάλαιο είχε ξεκινήσει ήδη από τους Συμμάχους – όπου είχαν χρησιμοποιηθεί και Οθωμανοί αιχμάλωτοι - για να μην αναφερθούμε στα λιγνιτωρυχεία των Σερρών και της Δράνιστας (Κατερίνη), τα οποία είχαν υποστεί κάποια περιορισμένη εκμετάλλευση και κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Οι λιγνιτωρύχοι κυμαίνονται από ένα ελάχιστο όριο 128 ατόμων (1923) και θα ξεπεράσουν το φράγμα των 300 εργατών μόλις το 1930. Ουσιαστικά οι χρονιές της κρίσης, 1931-32 είναι αυτές κατά τις οποίες το δυναμικό των λιγνιτωρυχείων θα είναι περισσότερο αυξημένο, μετά θα παρατηρηθεί μία κάμψη και έχουμε φωτεινές εξαιρέσεις το 1936 και μετά το 1938 και 1939.

Μία άλλη γενική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε από τη μελέτη του πίνακα είναι ότι η πλειονότητα των μεταλλείων στη Βόρεια Ελλάδα απασχολεί εξαιρετικά μικρό αριθμό εργατών. Υπάρχει μία έντονη διασπορά μεταλλείων όπως φαίνεται και από τον ακόλουθο πίνακα. Λίγες είναι οι μεγάλες μονάδες.

Πίνακας 7.4. Διασπορά μεταλλείων, μεταλλουργείων και λιγνιτωρυχείων στη Μακεδονία και Θράκη (1914-1939)

ΕΤΟΣ	Μ	MET	Λ
1914	3	2	
1915	1	1	1
1916	2		
1918	3		
1919	3		
1920	3		4
1921	2	1	4
1922	2		4
1923	4		4
1924	3		4
1925	5	3	7
1926	4	2	5
1927	6	2	4
1928	6	2	6
1929	14	6	5
1930	9	3	9
1931	11	2	11
1932	16	1	9
1933	19	4	9
1935	6	2	10
1936	10	2	10
1937	12	2	7
1938	15	4	7
1939	11	3	9

Μ= Μεταλλεία, MET= Εργαστήρια Μεταλλουργίας, Λ= Λιγνιτωρυχεία

Πηγή: όπως στον προηγούμενο πίνακα.

Ξεχωρίζουν ως προς τον αριθμό των εργατών οι μονάδες της πρώην Εταιρίας Μεταλλείων Κασσάνδρας και μετέπειτα ΑΕΕΧΠΛ και μετά η εταιρία λευκόλιθου αρχικά των Αλλατίνη και αργότερα της Αγγλο-γκρηκ. Και οι δύο επιχειρήσεις βρίσκονται στην Χαλκιδική.

7. 2.1. Βιομηχανικές απογραφές

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου διενεργήθηκαν τρεις βιομηχανικές απογραφές. Η πρώτη, τον Φεβρουάριο του 1917 αφορούσε τους εργάτες Αθηνών και Πειραιώς. Έτσι δεν θα ασχοληθούμε καθόλου με αυτήν. Η δεύτερη είναι του έτους 1920 και η τρίτη του 1930.

7.2.1.1. Η βιομηχανική απογραφή του 1920

Στον παρακάτω πίνακα βλέπουμε τα αποτελέσματα της απογραφής του 1920 στον τομέα των μεταλλείων και λιγνιτωρυχείων για το σύνολο της χώρας. Καταγράφηκαν συνολικά 46 επιχειρήσεις μεταλλείων και ορυχείων. Στη συγκεκριμένη απογραφή γίνεται αναφορά της κατάστασης ανά γεωγραφικό διαμέρισμα. Συμμετέχει η Μακεδονία, ενώ απουσιάζει - όπως ήταν αναμενόμενο - η Θράκη. Το σύνολο των εργατών της Μακεδονίας (μεταλλεία εν γένει, μεταλλεία λευκόλιθου και λιγνιτωρυχεία) αποτελεί ένα 7,65% επί του συνολικού ποσοστού.

Πίνακας 7.5. Εργάτες στα μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία (1920)

Βιομηχανική Απογραφή 1920			
Εργάτες	Μεταλλεία εν γένει	Μ.Λευκόλιθου	Λιγνιτωρυχεία
ΕΛΛΑΔΑ	1343	791	2753
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ			
Ν.ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ	280 (μ+λευ.)		
Ν.ΣΕΡΡΩΝ			94

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18 Δεκεμβρίου 1920* (π.ημ.), Α'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις δια τας επιχειρήσεις τας απασχολούσας 1-5 εργάτας, Β'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις δια τας επιχειρήσεις τας απασχολούσας 6-25 εργάτας, Γ'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις δια τας επιχειρήσεις τας απασχολούσας άνω των 25 εργατών, Αθήνα 1926, Δ'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις των απογραφεισών εν γένει επιχειρήσεων, Αθήνα 1927.

7. 2.1.2. Η βιομηχανική απογραφή του 1930

Θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα με αυτήν την βιομηχανική απογραφή (του 1930) καθότι εκδόθηκαν δύο τόμοι και ο δεύτερος ο οποίος εκδόθηκε το 1940, αναφέρεται ειδικά στους εργαζόμενους στη βιοτεχνία και τη βιομηχανία με ιδιαίτερη αναφορά στην οικογενειακή κατάσταση των εργαζομένων, την ηλικία τους, το φύλο τους και το ημερομίσθιο που λαμβάνουν.

Ταυτόχρονα με την καταγραφή των βιομηχανικών και εμπορικών καταστημάτων διενεργήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1930 (και συγκεκριμένα στις 4.9.1930 – ενώ είχε ταχθεί ως ημερομηνία ολοκλήρωσης της απογραφής η 24^η Σεπτεμβρίου) και απογραφή των μισθωτών (εργατών, μαθητευομένων και υπαλλήλων) με εξακρίβωση των αμοιβών τους για τον μήνα **Αύγουστο 1930**.⁹⁷⁶ Από την απογραφή αποκλείονταν οι γεωργικές, κτηνοτροφικές, δασικές και αλιευτικές επιχειρήσεις και κάθε επιχείρηση που διενεργούνταν «πλανοδίως». Εξαιρούνταν επίσης οι δημόσιοι υπάλληλοι. Υπάρχει μία φράση στο κείμενο της απογραφής που εκδόθηκε αργότερα που αποδεικνύει έμμεσα την αντίσταση των υποφαινομένων απέναντι στην υποχρέωσή τους να παράσχουν τα σχετικά στοιχεία στους απογραφείς:

Από την έρευνα ταύτην αποκλείεται εντελώς οιοσδήποτε φορολογικός σκοπός. Ως αιτία αναφέρεται η ανάγκη να βρεθούν στοιχεία για τη μελέτη των συνθηκών στην Ελλάδα με στόχο την εφαρμογή των Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Δημιουργήθηκαν στατιστικοί πίνακες που δείχνουν τις ηλικιακές ομάδες, την οικογενειακή κατάσταση των εργατών, τον τρόπο αμοιβής (ημερομίσθιο, μηνιαίος μισθός, κατ' αποκοπή ή με το κομμάτι), το ποσό της αμοιβής.

Γίνεται μία κατάταξη σύμφωνα με τον οικονομικό κλάδο σε 4 κατηγορίες: 1. Μεταλλεία – λατομεία, 2. Βιομηχανία, 3. Μεταφορές και συγκοινωνίες, 4. Εμπόριο και πίστη. Τα προσωρινά στοιχεία δημοσιεύτηκαν στο Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο Μαρτίου και Απριλίου 1931 και χρησιμοποιήθηκαν ως βάση της Μαθηματικής Οικονομικής Έκθεσης για τις Κοινωνικές Ασφαλίσεις που συνέταξε για την Ελλάδα ο ειδικός στα ασφαλιστικά, καθηγητής Emile Schönbaum. Επίσης συντάχθηκαν πίνακες που δείχνουν τους εργάτες και την αμοιβή τους σύμφωνα με την ειδίκευσή τους. Τα οριστικά στοιχεία δημοσιεύονται 10 χρόνια μετά τη διενέργεια της απογραφής με στόχο η συγκεκριμένη απογραφή να αποτελέσει σταθερό κριτήριο για τις ανταμοιβές των μισθωτών και για την οικογενειακή τους κατάσταση σε κάθε περαιτέρω σύγκριση.

Στην απογραφή του 1930 απογράφηκαν 226.615 εργάτες (από τους οποίους 23.373 μαθητευόμενοι) και 35.728 υπάλληλοι. Συνολικά δηλ. 262.343 μισθωτοί. Ως μαθητευόμενοι θεωρούνται μόνο αυτοί που πρόκειται να γίνουν εργάτες και όχι οι δόκιμοι υπάλληλοι, οι οποίοι απογράφονται ως υπάλληλοι. Στην απογραφή πληθυσμού του 1928 είχαν απογραφεί 339.621 εργάτες και 63.394 υπάλληλοι, στους οποίους πρέπει να προσθέσουμε 36.613 συνεργαζόμενα μέλη

⁹⁷⁶Βλ. Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, *Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930 και ημερομίσθια αυτών εν συγκρίσει και προς παλαιότερα και νεότερα στοιχεία*, Αθήνα 1940.

της οικογένειας του κυρίου της επιχείρησης. Αυτή η διαφορά είχε γίνει αντιληπτή ήδη από τους συντάκτες της απογραφής του 1930, οι οποίοι δίνουν την εξήγησή τους: α) κατ' αρχάς κάποιοι εργάτες δεν συμπεριλήφθηκαν λόγω ανεργίας ή από τυχαίους λόγους. Για παράδειγμα δεν συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα πάνω από 40.000 καπνεργάτες, που ήταν ασφαλισμένοι στο Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών, λόγω της εποχικότητας της εργασίας τους, β) δεν συμπεριλήφθηκαν οι εργαζόμενοι σε επιχειρήσεις που δεν είχαν μόνιμη έδρα, γ) δεν συμπεριλήφθηκαν οι εργαζόμενοι στην οικία τους ως μισθωτοί ενός εργοδότη, δ) δεν συμπεριλήφθηκαν όσοι θεωρούνται μόνιμοι δημόσιοι υπάλληλοι...⁹⁷⁷

Πίνακας 7.6. Μαθητευόμενοι, εργάτες και υπάλληλοι κατά οικονομικό κλάδο και κατά φύλο – Μεταλλεία και Λατομεία (Ελλάδα, 1930)

	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Μαθητευόμενοι	119	1	120
Εργάτες	7.057	614	7.671
Υπάλληλοι	241	3	244
Σύνολο	7.417	618	8.035

Πηγή: Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930 και ημερομίσθια αυτών εν συγκρίσει και προς παλαιότερα και νεότερα στοιχεία, Αθήνα 1940.

Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η μεγαλύτερη αναλογία απασχόλησης - από όλους τους κλάδους που εξετάζονται - στην ηλικιακή ομάδα 60 ετών και άνω εμφανίζεται στα μεταλλεία (6%).

Αναφέραμε προηγουμένως ότι συγκεντρώθηκαν στοιχεία και για τα ημερομίσθια των εργατών. Επί του συνόλου των απογραφέντων μισθωτών στα μεταλλεία έχουμε μέσο ημερομίσθιο 62 δρχ., για τους άνδρες 69 δρχ. και για τις γυναίκες μόνο 31 δρχ. Το γενικό μέσο ημερομίσθιο των εργατών (μαζί με τους μαθητευόμενους) είναι 53 δρχ., δηλαδή για τους άνδρες 58 δρχ. και για τις γυναίκες 27 δρχ., οπότε το ημερομίσθιο των μεταλλωρύχων βρίσκεται γενικά σε υψηλότερο επίπεδο από ότι τα ημερομίσθια που αντιστοιχούν σε άλλα επαγγέλματα. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στην περίπτωση των υπαλλήλων. Το γενικό μέσο ημερομίσθιο των υπαλλήλων είναι 121 δρχ., για τους άνδρες 130, για τις γυναίκες 68 δρχ. Στους άνδρες υπαλλήλους τη μεγαλύτερη μέση ημερήσια αμοιβή συναντάμε στους εργαζόμενους στα μεταλλεία και λατομεία

⁹⁷⁷Ομοίως, σ. C.

(176 δρχ.), ενώ στις γυναίκες υπαλλήλους στα μεταλλεία και λατομεία βρίσκουμε την μικρότερη αμοιβή (57 δρχ.). Εδώ παρατηρούμε ότι οι γυναίκες υπάλληλοι σε μεταλλεία παίρνουν μικρότερη αμοιβή από άλλα επαγγέλματα. Από την σύγκριση προκύπτει ότι το ημερομίσθιο των ανδρών γενικά σε όλες τις ειδικότητες είναι υψηλότερο από αυτό των γυναικών εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Μεταξύ αυτών και το μεγαλύτερο ημερομίσθιο των γυναικών που εργάζονται στη διαλογή στα μεταλλεία (σημειωτέον όμως ότι από τους 55 άνδρες της κατηγορίας, οι 40 ανήκουν στην χαμηλότερη ηλικιακή ομάδα, 10-19 ετών). Μέσο ημερομίσθιο γυναικών (στη διαλογή) 31 δρχ., ενώ των ανδρών 29 δρχ.

Κατά το τέλος του έτους 1935 το Υπουργείο Εργασίας διενήργησε έρευνα επί των μισθών και ημερομισθίων της Ελλάδας σε 10 από τις σημαντικότερες πόλεις της Ελλάδας. Συμπερασματικά, ενώ τα ονομαστικά ημερομίσθια στις περισσότερες ειδικότητες παρουσιάζουν αύξηση σε σύγκριση με το 1930, τα περισσότερα πραγματικά ημερομίσθια παρουσιάζουν ελάττωση.

Στατιστικές παρατηρήσεις

Το Ανώτερο Οικονομικό Συμβούλιο (στο εξής ΑΟΣ) υπολογίζει από το 1928 και μετά τον δείκτη των ονομαστικών ημερομισθίων, από το 1928 έως το 1934 ανά διετία και μετά κάθε έτος. Καθορίζεται επίσης ο τιμάριθμος κόστους ζωής με βάση 100 το έτος 1914. Από το 1928 μέχρι το 1930 ο δείκτης των ονομαστικών ημερομισθίων αυξήθηκε ελαφρά ενώ έπεφτε σημαντικά (από 100 σε 90) ο τιμάριθμος κόστους ζωής, πράγμα που σημαίνει αύξηση του πραγματικού ημερομισθίου. Κατά το 1932 ενώ συνεχιζόταν η οικονομική κρίση, έπεσαν τα ονομαστικά ημερομίσθια αρκετά κάτω από αυτά του 1928, συνεπώς έπεσαν και τα πραγματικά ημερομίσθια σε σχέση με το 1930, όμως πάντα σε επίπεδο πάνω από το 1928, επειδή ο τιμάριθμος κόστους ζωής εξακολουθούσε να είναι χαμηλός. Από το 1934 και μετά έχουμε συνεχή αύξηση των ονομαστικών ημερομισθίων, αύξηση ελάχιστη από το 1934 έως το 1935, μέγιστη από το **1936** στο 1937, ως συνέπεια κυρίως **των συλλογικών συμβάσεων**. Ταυτόχρονα όμως αυξήθηκε ο τιμάριθμος κόστους ζωής από το 1934 και μετά, εκτός από μία μικρή πτώση που σημείωσε κατά τα έτη 1937 και 1938. Αυτό σημαίνει ότι ελαττώθηκε σημαντικά το πραγματικό ημερομίσθιο κατά τα έτη 1934 και 1935. Όσο για τα επόμενα έτη σημειώθηκε μικρή αύξηση στο ημερομίσθιο το 1936 και μεγαλύτερη τα έτη 1937 και 1938. «Βλέπομεν δηλαδή ότι ιδίως κατά τα δύο τελευταία έτη, συνεπεία κυρίως των ευεργετικών αποτελεσμάτων των συλλογικών συμβάσεων, τα ονομαστικά ημερομίσθια ηύξησαν κατά τοσούτον παρόλην την ύψωσιν του τιμαρίθμου να αυξηθώσι σημαντικότερα και τα πραγματικά ημερομίσθια, τα οποία έφθασαν κατά το 1938 να έχωσιν δείκτην 112, ήτοι ανώτερον του

παρατηρηθέντος καθ' όλα τα εν τω πίνακι προηγούμενα έτη και κατ' αυτό ακόμη το έτος 1930 οπότε συνεπεία της κρίσεως ήτο η ζωή πολύ ευθηνότερα.»

Τι είναι η Εθνική συλλογική σύμβαση της 12^{ης} Αυγούστου 1936 στην οποία γίνεται αναφορά; Πρόκειται για σύμβαση η οποία καθορίζει το κατώτατο όριο του εργατικού ημερομισθίου. Καθορίζονται διάφορες ειδικότητες που δεν υπήρχαν το 1930. Το 1/3 των εργαζομένων το 1930 έπαιρνε ημερομίσθιο χαμηλότερο αυτού που όριζε η σύμβαση του 1936. Οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας συνήθως δεν καθορίζουν το ποσό της αμοιβής, αλλά το ποσοστό αύξησης επί του ήδη λαμβανομένου και συχνά έχουν μία τοπική εμβέλεια. Για Αθήνα και Πειραιά, το ημερομίσθιο των ανδρών καθορίστηκε στις 55 δρχ., ενώ για τη Θεσσαλονίκη ορίστηκε ως κατώτατο ημερομίσθιο το ποσό των 52 δρχ. Για την υπόλοιπη Ελλάδα καθορίστηκε σε 50 δρχ., των δε γυναικών και μαθητευομένων για την Αθήνα και Πειραιά 25 δρχ., για Θεσσαλονίκη 24 δρχ., για την υπόλοιπη Ελλάδα 22 δρχ.

Στη βιομηχανική απογραφή του 1930 έχουμε την καταγραφή συγκεκριμένων ειδικοτήτων:

Δ' Μεταλλεία και Λατομεία

4-1-1 Υπονομοποιοί μεταλλείων (εργάτες), Μεταλλωρύχοι άνευ άλλου προσδιορισμού (μαθητευόμενοι, εργάτες, υπάλληλοι), Μεταλλωρύχοι διαλογής (εργάτες), Μεταλλωρύχοι μηχανικοί, χημικοί (υπάλληλοι), Μεταφορείς Μεταλλείων (εργάτες, υπάλληλοι), Λοιπό Προσωπικό Μεταλλείων (εργάτες, υπάλληλοι)

4-1-2 Σμυριδωρύχοι...

4-1-3 Υπονομοποιοί λιγνιτωρυχείων (εργάτες), Λιγνιτωρύχοι άνευ άλλου προσδιορισμού (μαθητευόμενοι, εργάτες, υπάλληλοι), Μεταφορείς λιγνιτωρυχείων (εργάτες)

4-1-4 Υπονομοποιοί λατομείων...

4-1-5 Αλατοπήκτες και αλατοκαθαριστές

Αναφέρονται τρεις ηλικιακές κατηγορίες: 10-19, 20-29 και άνω των 30 ετών

Πίνακας 7.7. Εργαζόμενοι στα μεταλλεία στην Ελλάδα κατά ηλικία και κατά φύλο (1930)

	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Μαθητευόμενοι	5	0	5
Εργάτες	3551	505	4056
Υπάλληλοι	99	4	103

Πηγή: Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930 και ημερομίσθια αυτών εν συγκρίσει και προς παλαιότερα και νεώτερα στοιχεία, Αθήνα 1940.

Ο ακόλουθος πίνακας σημειώνει τα μέσα ημερομίσθια των εργαζομένων στα μεταλλεία:

Πίνακας 7.8. Μέσα ημερομίσθια για τους εργαζόμενους στα μεταλλεία

	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Μαθητευόμενοι	30	0	30
Εργάτες	57	25	41
Υπάλληλοι	204	45	125

Πηγή: Όπως στον προηγούμενο πίνακα

Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζουμε τις κατηγορίες των εργαζομένων στα μεταλλεία της Μακεδονίας και της Θράκης.

Πίνακας 7.9. Κατηγορίες μισθωτών στα μεταλλεία Μακεδονίας και Θράκης.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Μαθητευόμενοι	0	0	0
Εργάτες	972	100 (οι 84 στη διαλογή, μόνο γυναίκες)	1072

Υπάλληλοι	25	1	26
ΘΡΑΚΗ			
Λιγνιτωρύχοι (μόνο)	41	1	42
ΣΥΝΟΛΟ	1038	102	1140

Πηγή: Όπως στον προηγούμενο πίνακα.

7. 2.2. Καταγωγή των εργατών

Οι στατιστικές μάς έδωσαν στοιχεία για το φύλο των εργατών, για τους μισθούς τους, για την ηλικία τους. Όμως από πού προέρχονταν αυτοί οι εργάτες; Ήταν κάτοικοι της περιοχής ή ήρθαν μετανάστες (εσωτερικοί ή εξωτερικοί); Ήταν εξειδικευμένοι; Στο πρότυπο απογραφικού δελτίου που υπάρχει στις εκδομένες στατιστικές προβλεπόταν η καταγραφή του τόπου γέννησης και του τόπου διαμονής του εργάτη. Στη βιομηχανική στατιστική του 1930 τα απογραφικά δελτία αποστέλλονταν στο Υ.Ε.Ο. και εκεί προβλεπόταν η καταστροφή τους.⁹⁷⁸

Η κατάσταση στη Β. Ελλάδα είναι αρκετά ποικίλη όσον αφορά τους εργάτες στα μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία. Κατ' αρχάς υπάρχουν περιοχές όπου η εκμετάλλευση των μεταλλείων αποτελούσε μία πανάρχαια παράδοση. Πρόκειται για τις περιοχές της Χαλκιδικής και της Θάσου. Εκεί είναι αρκετά λογικό και αναμενόμενο να υπάρχει επιτόπια εργατική δύναμη. Βασιζόμενη στην «προσωπογραφία» ενός χωριού της Χαλκιδικής του οποίου οι κάτοικοι ήταν και μεταλλωρύχοι θα δούμε ένα case study, τη στιγμή που οι υπάρχουσες γνώσεις μας δεν αρκούν για κάτι ευρύτερο. Πρόκειται για τους κατοίκους του Νεοχωρίου, που ανήκει στα λεγόμενα Μαντεμοχώρια. Ο συγγραφέας έχει δημιουργήσει τα γενεολογικά δένδρα των κατοίκων του χωριού.⁹⁷⁹ Από αυτούς, 209 άτομα συνολικά απασχολούνται στα μεταλλεία προερχόμενα από 78 οικογένειες. Αναφερόμαστε στη διευρυμένη οικογένεια (κλάδοι οικογένειας από

⁹⁷⁸ Μία άλλη πηγή η οποία προσφέρει ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία, ως προς την καταγωγή, την προϋπηρεσία των εργαζομένων σε μεταλλευτικές επιχειρήσεις αλλά και την έννοια της οικογένειας ως αναλυτικού εργαλείου χρησιμοποιεί η Παπαστεφανάκη στη μονογραφία της. Πρόκειται για τα απογραφικά δελτία του Ταμείου Μεταλλευτών που απόκεινται στην ΚΥ των ΓΑΚ. Η συγγραφέας εντοπίζει πολύ σωστά και τα όρια αυτής της πηγής καθώς επειδή η απογραφή έγινε το 1945 ή λίγο μετά, πολλές επιχειρήσεις είχαν σταματήσει ή πάντως είχαν μειώσει αρκετά τις εργασίες τους. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 203-205 και σελ. 234 - διάγραμμα 4.8 (Ηλικίες εργαζομένων μεταλλείου ΑΕΕΧΠΛ Κασσάνδρας).

⁹⁷⁹Κ. Θ. Χιούτης, *Προσωπογραφία του Νεοχωρίου Χαλκιδικής, 16^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2001.

αρχικό πρόγονο). Στον παρακάτω πίνακα βλέπουμε αναλυτικά τον αριθμό των οικογενειών που έδωσαν 1 – 8 μέλη τους στα μεταλλεία.

Πίνακας 7.10. Εργάτες που απασχολούνται στα μεταλλεία και οικογένειες, Νεοχώρι Χαλκιδικής.

Μέλη	1	2	3	4	5	6	7	8
Οικογένειες	25	21	12	10	1	4	3	2
Σύνολο	25	42	36	40	5	24	21	16

Πηγή: Κ. Θ. Χιούτης, *Προσωπογραφία του Νεοχωρίου Χαλκιδικής, 16^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2001.

Οι κάτοικοι του Νεοχωρίου απασχολούνται εκτός από τα μεταλλεία της Χαλκιδικής και στα μεταλλεία καλαμίνας (=ψευδάργυρου) της Θάσου. Πρόκειται για μεταλλωρύχους, αλλά και για οδηγούς λεωφορείων, ιδιοκτήτες καφενείων στα μεταλλεία, μεταφορείς ξυλείας, επιστάτες ή ταχυδρόμους. Στην πλειοψηφία τους έχουν εξασκήσει στη διάρκεια της ζωής τους και κάποιο άλλο επάγγελμα. Λιγότεροι από 100 είναι αυτοί που φαίνεται να έχουν ασχοληθεί αποκλειστικά με την μεταλλεία. Κάποιες φορές αναφέρεται ότι στράφηκαν σε αυτό το επάγγελμα επειδή είχαν μείνει ορφανοί από πατέρα σε τρυφερή ηλικία. Άλλοι, και είναι πολλοί αυτοί, ασχολούνται παράλληλα και με την υλοτομία, τη μεταφορά ξυλείας και τα μελίσσια. Λίγοι ασχολούνται παράλληλα και με τη γεωργία.⁹⁸⁰ Εκτός από τους ντόπιους εργάτες αναφέρεται και η εγκατάσταση στο χωριό εργατών από το Λαύριο ή την Κύμη Ευβοίας, αλλά και από την Αλβανία και τη Νάπολη της Ιταλίας. Πολλά από τα αρχικά μέλη των οικογενειών προέρχονταν από το Καταφύγι της Κοζάνης (απ' όπου κατά μία εκδοχή καταγόταν και ο ήρωας του Καζαντζάκη, Γεώργιος Ζορμπάς). Πάντως είναι ιδιαίτερα ενδεικτικό ότι δεν αναφέρονται γυναίκες εργάτριες στα μεταλλεία, ενώ σίγουρα δούλευαν και αυτές. Προφανώς οι πηγές που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας αποσιωπούν το γεγονός. Έτσι και αλλιώς όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει υπάρχει αναφορά σε εργάτριες στις επίσημες απογραφές. Αν και πιστεύω ότι και στις απογραφές απογράφεται μόλις ένα μικρό ποσοστό των γυναικών που απασχολούνται στα μεταλλεία.

⁹⁸⁰Το μοντέλο του μεταλλωρύχου-αγρότη (miner-cultivator) στο οποίο αναφέρεται π.χ. ο Donald Quataert, φαίνεται ότι δεν ισχύει εδώ, τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό, επειδή ήταν προφανώς πιο επικερδής ως επιχείρηση η υλοτομία – εκτός αν θεωρήσουμε και την υλοτομία κομμάτι των αγροτικών ασχολιών. Και ο Γιώργος Ζορμπάς, ο ήρωας του Καζαντζάκη με το ελαφρώς παραλλαγμένο όνομα γνώρισε τον συγγραφέα στη Χαλκιδική όπου είχαν ασχοληθεί, και ο ίδιος και ο Καζαντζάκης παλιότερα με την υλοτομία.

Σε μία προσωπική μαρτυρία εργαζομένου για κάποιο χρονικό διάστημα σε μεταλλείο της Χαλκιδικής αντίθετα γίνεται σαφής και εκτενής αναφορά στην απασχόληση των γυναικών στον τομέα της διαλογής. Ο Μενέλαος Παπαργυρίου, από το Βάβδο της Χαλκιδικής, όταν ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο Δημοτικό Σχολείο και με απογοήτευση κατάλαβε ότι δεν είχε έφεση στα γράμματα, αναγκάστηκε να ακολουθήσει το επάγγελμα πολλών συντοπιτών του:

... ακολούθησα την επιλογή της πλειοψηφίας των Βαβδινών και βρέθηκα εργάτης στα μεταλλεία.

Πελάτης του πατέρα μου ένας από τους Παλιολλαδίτες επιστάτες έγινε «το μέσον» για την απρόσκοπτη είσοδό μου στο εργατικό δυναμικό της εταιρείας... Η δουλειά που με ανέθεσε ήταν να μαζεύω γαρμπίλι. Δηλαδή, έψαχνα στα μπάζα έβρισκα κομμάτια μεταλλείο, γέμιζα ένα κοφίνι και το άδειαζα σε ένα σωρό. Εύκολη δουλειά μου φάνηκε στην αρχή, και πίστεψα ότι έτυχα ευνοϊκής μεταχειρίσεως. Μα όσο περνούσε η ώρα, τα κοφίνια βάραιναν, η μοναξιά μου – δεν είχα άλλον δίπλα μου – επηρρέαζε την ψυχική μου διάθεση και άρχισα να μην βλέπω τόσο ελπιδοφόρο το μέλλον μου.

Ο τομέας που δούλευα, της «διαλογής», απασχολούσε αποκλειστικά σχεδόν, γυναίκες και κορίτσια. Καθάριζαν το γυαλί που ήταν η ξένη ύλη και υποβάθμιζε την ποιότητα. Κονκουλωμένες με τσεμπέρια και τλονπάνια, φάνονταν μόνο τα μάτια. Στα χέρια φορούσαν «γάντια», παλιές κάλτσες, τρυπημένες να βγαίνουν τα δάχτυλα για να μπορούν να πιάνουν εύκολα το σφυρί και τις πέτρες. Ίδιες φηγούρες όλες. Δεν τις ξεχώριζες παρά μονάχα απ' τη φωνή.

Διαλογέας και εγώ εντάχτηκα στην οικογένειά τους, που με δέχτηκε με θερμή...⁹⁸¹ Ο συγγραφέας σύντομα αποχώρησε από τα μεταλλεία.

⁹⁸¹ Μενέλαος Γ. Παπαργυρίου, *Βάβδος. Μια φορά κι έναν καιρό*, Θεσσαλονίκη 1999: σελ. 121-124.

Εικ. 7.1. Εργάτες και εργάτριες της διαλογής στα μεταλλεία του Βάβδου

Πηγή: Μενέλαος Γ. Παπαργυρίου, *Βάβδος. Μια φορά κι έναν καιρό*, Θεσσαλονίκη 1999: σελ. 122.

Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση της Μαριάννας Καραβά, από το Στρατώνι, απόφοιτης του Παντείου που εργαζόταν στο τμήμα εκπαίδευσης της «Ελληνικός Χρυσός» το 2015, όταν σε συνέντευξη που παραχώρησε στη δημοσιογράφο Μαρία Ριτζαλέου, αναφέρθηκε στην ιστορία της οικογένειάς της και δήλωσε ότι «τα μεταλλεία είναι εγγεγραμμένα στο DNA της οικογένειάς της», αφού ο προπάππος της Θανάσης Καραβάς, που έμενε στο Άνω Κατούνι Εύβοιας και εργαζόταν στα λιγνιτωρυχεία της Κύμης στο τέλος της Τουρκοκρατίας, όταν παρήκμασαν τα εκεί λιγνιτωρυχεία, έφθασε με 40 συναδέλφους του με μία βάρκα στο Στρατώνι και ρίζωσε εκεί.⁹⁸²

⁹⁸²Μαρία Ριτζαλέου, «Σκουριές. Ιστορίες από τα έγκατα της γης. Οι γενιές που μεγάλωσαν στις υπόγειες στοές,» *Έθνος Κυριακής* 30.8.2015.

Εικ. 7.2. Μαδέμ Λάκκος. Μεταλλωρύχοι έξω από τη στοά. Δεκαετία 1920

Μαδέμ Λάκκος: Μεταλλωρύχοι έξω από τη στοά. Δεκαετία 1920 (Αρχείο Ι. Κουιμτζή)

Πηγή: Αρχείο Ι. Κουιμτζή (Λεύκωμα *Μεταλλεία Β. Χαλκιδικής*)

Στο Στρατώνι αναφέρεται και η Δέσποινα Στυλιανίδου με καταγωγή από το ίδιο μέρος στα δύο μυθιστορήματά της. Σύμφωνα με τα λεγόμενά της το πρώτο σπίτι που χτίστηκε για εργαζόμενο στο Στρατώνι στις αρχές του 20ού αιώνα, ήταν για τον παππού της Σταύρο και τη γιαγιά της, το φοβερό και τρομερό Δεσποινιό. Και οι πρόσφυγες που ήρθαν από τη Μπάλια της Μικράς Ασίας, κοντά στο Αϊβαλί,⁹⁸³ λόγω της εκπαίδευσης που είχαν, πήραν γρήγορα σημαντικές θέσεις στην μεταλλευτική εταιρία, κυρίως σε θέσεις γραφείου, αλλά και άλλοι έγιναν άριστοι μηχανικοί, σπουδαγμένοι ή εμπειρικοί.⁹⁸⁴ Επίσης η ίδια αναφέρει ότι οι πρόσφυγες από την Μπάλια γνώριζαν γαλλικά επειδή από παιδιά τα διδάσκονταν στην γαλλική σχολή της Μπάλιας.⁹⁸⁵

Πληροφορίες για το Στρατώνι μάς δίνει και η Μαρία Λιλιμπάκη-Σπυροπούλου στη μονογραφία της, η οποία βασίζεται κατά μεγάλο μέρος στη διδακτορική της διατριβή που εκπονήθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ.⁹⁸⁶ Η συγγραφέας ασχολείται με την ιστορική γεωγραφία του Ν. Χαλκιδικής και ιδιαίτερα με τους αγροτικούς – προσφυγικούς συνοικισμούς, αλλά δεν παραλείπει μεταξύ άλλων να αναφερθεί και στα μεταλλεία της Χαλκιδικής. Σύμφωνα με αυτήν είχαν εγκατασταθεί στο

⁹⁸³ Στη Μπάλια υπήρχε μεταλλείο στο οποίο εργάζονταν πολλοί Πόντιοι μεταλλωρύχοι που είχαν αναγκαστεί να μεταναστεύσουν εκεί όταν πλέον εξαντλήθηκαν τα μεταλλεία του Πόντου. Μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι πριν από την ίδρυση της Γαλλικής Εταιρίας της Κασσάνδρας και τα δύο μεταλλεία ανήκαν στην ίδια επιχείρηση, την Εταιρία Μεταλλουργείων Λαυρίου ή αλλιώς Ελληνική Εταιρία Λαυρίου.

⁹⁸⁴ Δέσποινα Στυλιανίδου, *Η δέσποινα του Στρατονιού*, Στρατώνι 2007: σελ. 13-14.

⁹⁸⁵ Δέσποινα Στυλιανίδου, *Τα βαπόρια της Σκουριάς και του Έρωτα*, Θεσσαλονίκη 2010: σελ. 70. Σε αυτό το μυθιστόρημα και πολλά στοιχεία για την γαλλική εταιρία της Κασσάνδρας, τη ληστεία την ύστερη εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας κλπ.

⁹⁸⁶ Μαρία Λιλιμπάκη – Σπυροπούλου, *Χαλκιδική. Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου κατά την περίοδο 1912-1960*, Πολύγυρος 2004: σελ. 283-297.

Στρατώνι ήδη από το 1908 εργατοτεχνίτες από την Μπάλια που τους είχε φέρει η γαλλική εταιρία (Société des Mines de Cassandra). Κατά την προσφυγική εγκατάσταση ήρθαν πρόσφυγες από την περιοχή της Καλλίπολης. Όταν τελικά η ΑΕΕΧΠΛ απέκτησε τα δικαιώματα επί των μεταλλείων της περιοχής ήρθαν και εσωτερικοί μετανάστες από τη Δραπετσώνα, που χρησιμοποιούνταν προηγουμένως στο εκεί εργοστάσιο Λιπασμάτων της εταιρίας. Ο οικισμός εκτός από εργατικός υπήρξε και προσφυγικός, αλλά και σεισμόπληκτος (το 1932 έγινε μεγάλος σεισμός στην περιοχή, γεγονός που είχε σημαντικές επιπτώσεις και στις εγκαταστάσεις των μεταλλείων⁹⁸⁷).

Πρόσφυγες οι οποίοι απασχολήθηκαν σε μεταλλεία εγκαταστάθηκαν και σε άλλα μέρη πλην της Χαλκιδικής. Αρχικά σε μία έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών για την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα διαβάζουμε: «... το υπέδαφος της Μακεδονίας περιέχει εκμεταλλεύσιμο, ορυκτό πλούτο, όπως χρώμιο, μαγγάνιο, χαλκό, σίδηρο και μόλυβδο, που θα μπορούσε να δώσει τη δυνατότητα για ανάπτυξη άκρως αποδοτικών επενδύσεων⁹⁸⁸ και δημιουργία πολλών θέσεων εργασίας. Η μόνη λύση για το πρόβλημα απασχόλησης των προσφύγων, που γεμίζουν άνεργοι τις πόλεις, είναι η ορθολογική αξιοποίηση του φυσικού πλούτου της Μακεδονίας». ⁹⁸⁹ Σε πρόταση να χρησιμοποιηθούν πρόσφυγες στα μεταλλεία της Μακεδονίας είχε προβεί και ο Αλέξανδρος Βάλβης, χημικός-ορυκτολόγος σε αχρονολόγητο υπόμνημά του προς τον Υπουργό Οικονομικών.⁹⁹⁰

Στην Ορμύλια της Χαλκιδικής και πάλι, όπου οι μεταλλωρύχοι ήταν οι πιο «δουλευταροί» κατά την έκφρασή τους, προτιμούνταν στα μεταλλεία του Βάβδου, στο Καστρί, στην Ακονοράχη, στην Γερακινή. Η Αγγλοελληνική μάλιστα που κατείχε τα μεταλλεία λευκόλιθου στη Γερακινή, για να μην πηγαίνουν στο θερισμό κατά τους καλοκαιρινούς μήνες έδινε στους Ορμυλιώτες μινιαδόρους εκτός από το ημερομίσθιο και 80 οκάδες σιτάρι στον καθένα το μήνα για να μην απουσιάζουν. Αυτό υποδηλώνει την ιδιαίτερη εύνοια που έδειχναν

⁹⁸⁷ Για το σεισμό της Χαλκιδικής βλ. ενδεικτικά εφ. *Μακεδονία*, 28-30.9.1932, 5 και 8.10.1932. Παρουσιάζοντας το θέμα η εφ. *Le Temps* στο φύλλο της 30.9.1932 αναφέρει την προσφορά που προσέφερε τμήμα του βρετανικού στόλου το οποίο βρέθηκε σε κοντινή απόσταση.

⁹⁸⁸ Εδώ δεν μπορούμε να μην αναλογιστούμε έναν πρόσφυγα, ο οποίος ασχολήθηκε ως επιχειρηματίας με τον κλάδο εξόρυξης μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Πρόδρομο Μποδοσάκη Αθανασιάδη. Αυτός προχώρησε στην αγορά της ΑΕΕΧΠΛ το 1946 και έτσι έγινε ιδιοκτήτης και των μεταλλείων σιδηροπυρίτη της Κασσάνδρας. Βλ. Κώστας Χ. Χατζιώτης, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης, 1891-1979*, εκδ. Ίδρυμα Μποδοσάκη, Αθήνα 2005.

⁹⁸⁹ Βλ. *Κοινωνία των Εθνών. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Γενεύη 1926*, μτφ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997: σελ. 103.

⁹⁹⁰ Βλ. ΑΕΒ-ΜΜ, Φ. 247-01. Υπόμνημα του Αλ. Βάλβη σχετικά με τους στόχους και τα καθήκοντα του τμήματος των Μεταλλείων στη Μακεδονία. Έχει γίνει αναφορά στο υπόμνημα αυτό σε άλλο σημείο της διατριβής. Το υπόμνημα είναι αχρονολόγητο, αλλά από εσωτερικά κριτήρια θεωρώ ότι είναι του έτους 1914, οπότε αναφέρεται σε πρόσφυγες πριν από τη Συνθήκη της Λωζάνης.

απέναντι στους Ορμυλιώτες.⁹⁹¹ Ο Μαθιουδάκης, μηχανικός στα μεταλλεία λευκόλιθου της Χαλκιδικής δίνει πολλές πληροφορίες χρησιμοποιώντας προφορικές συνεντεύξεις και είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρεται στο οπισθόφυλλο του βιβλίου: οι γυναίκες έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην αξιοποίηση του λευκόλιθου και ένα μεγάλο μέρος του επαίνου ανήκει σε αυτές, που από τα δώδεκα χρόνια τους «τσουκάνιζαν» το μετάλλευμα με τα παιδικά τους χέρια. Όταν οι συνομήλικές τους στα αστικά κέντρα κεντούσαν τα προικιά τους, αυτές με βελονάκι, το «τσουκάνι» και καμβά το μπαζομετάλλευμα, εκτεθειμένες σ' όλες τις καιρικές συνθήκες, αλλά και τις ανατολίτικες προκαταλήψεις, κεντούσαν δυσανάλογα τη ζωή τους.

Στη Θάσο φτάνουν πρόσφυγες στο Λιμένα και στα Λιμενάκια. Στα Λιμενάκια, που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα, έρχονται πρόσφυγες από το Χαράκι της Προποντίδας, από τους Επιβάτες και την Περίσταση της Ανατολικής Θράκης. Δεν έχουμε πληροφορίες για την εγκατάσταση προσφύγων από τον Πόντο. Η επαναλειτουργία των μεταλλείων - που τα είχαν εκμεταλλευτεί οι Γερμανοί Σπάιντελ μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο - από το 1926 μέχρι το 1931-32 έλυσε το εργασιακό πρόβλημα πολλών προσφύγων, αλλά και ντόπιων. Μάλιστα υπάρχει και μία ιστορία πίσω από την ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών στα Λιμενάκια. Ο διευθυντής των μεταλλείων Σπάιδελ είχε υπογράψει πρωτόκολλο για να ανεγερθεί οικισμός σε χώρο που του ανήκε. Ο χώρος προηγουμένως όμως ανήκε στη Μονή Ιβήρων και ο Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης ζήτησε να μάθει πως έγινε συμφωνία χωρίς να το γνωρίζει το Πατριαρχείο. Δημιουργήθηκε ένταση μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων που καταγράφηκε στην εφημερίδα της Καβάλας «Κήρυξ». Τελικά δημιουργήθηκε συνοικισμός και τα σπίτια παραδόθηκαν στους πρόσφυγες το 1928.⁹⁹²

Σε μια άλλη περίπτωση, αυτήν των λιγνιτωρυχείων των Σερρών, οι εργάτες φαίνεται ότι ασχολούνταν και με την καλλιέργεια καπνού, όπως προκύπτει από προφορικές μαρτυρίες που επικαλείται σχετικό άρθρο.⁹⁹³ Επίσης

⁹⁹¹ Γεώργιος Μαθιουδάκης, *Η πέτρα που άλλαξε τον τόπο*, Θεσσαλονίκη 2003: σελ. 161.

⁹⁹² Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες Χριστίνα Βαβουρή - Φανή Τσέκου, «Εγκατάσταση προσφύγων στη Θάσο», *Θασιακά* 10 (2001), σελ. 124-136. Στο άρθρο έχουν χρησιμοποιηθεί και προφορικές μαρτυρίες.

⁹⁹³ Βλ. Γεώργιος Πάσχος - Νικόλαος Γιοβάνης, «Τα λιγνιτωρυχεία του Νομού Σερρών πριν και μετά το 1950», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή, α' τόμος*, Σέρρες 2013, σελ. 291-322. Στην σελ. 300 αναφέρεται συγκεκριμένα: *Η εκ περιτροπής όμως απασχόληση ανθρώπων - παράλληλα με τις γεωργικές τους καλλιέργειες, κυρίως καπνού- μέσα στην οικονομική αυτή δραστηριότητα των λιγνιτωρυχείων, ξεπερνά στο νομό τις 3.000. Ο Κώστας Περδικάρης [ένας εκ των ιδιοκτητών λιγνιτωρυχείων] γράφει στη δικαστική έγγραφη απολογία του ότι εργαζόνταν 600 άτομα στις δικές του εγκαταστάσεις. Ο αριθμός αυτός είναι ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των αντίστοιχων οικογενειών που αντλούσαν άμεσα, οικονομικούς πόρους ζωής από τη δραστηριότητα αυτή. Ακόμη και*

στις Σέρρες απασχολούνταν εργάτες από τη Νότια Ελλάδα, ιδίως από την Κύμη. Στις Σέρρες η εταιρία «Ξενοφών Αντωνιάδης και Ορέστης Περγδικάρης» είχε αναθέσει την εξόρυξη γαιανθράκων στον Βικέντιο Νικοσία, κάτοικο Κύμης το 1919 και το 1920 επίσης σε άλλους δύο εργολάβους από την Κύμη.⁹⁹⁴

Σε μία περιοχή πάλι όπου δεν υπήρχε εντόπιο δυναμικό ο μεταλλειοκτήτης αναγκάστηκε να φέρει εργάτες από την Ιταλία. Αναφερόμαστε στο μεταλλείο το οποίο βρισκόταν στην περιοχή του Κιλκίς (Ιζβόρ ή Ίζβορος, σημ. Πηγή) στην κατοχή του Αλφρέδου Άμποτ⁹⁹⁵ ήδη από την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας, που όταν θέλησε να το εκμεταλλευτεί ο γιος του Ροβέρτος, αναγκάστηκε να μετακαλέσει δύο εργάτες από την Ιταλία. Σε αναφορά γραμμένη στα γαλλικά που βρίσκεται στο αρχείο της ΕΜΒΕ, οι δύο εργάτες κατάγονται από το Brosso, μία περιοχή κοντά στο Τορίνο και εκτέλεσαν εργασίες στο μεταλλείο από τις 26 Οκτωβρίου έως τις 9 Νοεμβρίου 1925. Οι εργάτες έφτασαν στην περιοχή στις 24.10.1925 και ξεκίνησαν τις εργασίες, αφού έφεραν πρώτα υλικά από τη Θεσσαλονίκη. Μένουν σε οίκημα που τους νοίκιασε ο αγροφύλακας της περιοχής που είναι και φύλακας του μεταλλείου κατά την απουσία των εργατών. Εργάζονται από τις 7 το πρωί έως τις 4 το απόγευμα με δύο μικρές ανάπαυλες στις 9 και στις 12. Πληρώνονται την 1^η και την 15^η του μηνός και ένα μέρος του μισθού τους πάει κατευθείαν στην οικογένειά τους στην Ιταλία. Αντί για την Κυριακή ως μέρα αργίας έχουν την Τετάρτη όταν πηγαίνουν στο γειτονικό χωριό Μποέμιτσα (σημ. Αξιούπολη) για να προμηθευτούν τρόφιμα. Βρήκαν σιδηροπυρίτη με στοιχεία χαλκοπυρίτη και προβλέπεται ότι η εκμετάλλευση θα είναι ιδιαίτερα επικερδής. Συστήνεται να δοθούν κυνηγετικές

από τη Νότια Ελλάδα εργάζονταν στα λιγνιτωρυχεία, μας πληροφορούν οι ίδιοι οι ανθρακωρύχοι. Ως έμπειροι ανθρακωρύχοι ορισμένοι Σερραίοι, ζητούνταν και εργάστηκαν σε άλλα μεταλλεία της χώρας, όπως το Λαύριο και τα Ασπρά Σπίτια. Τα τελευταία στοιχεία που αναφέρουν οι συγγραφείς υποδεικνύουν την ύπαρξη εσωτερικής μετανάστευσης όσον αφορά την εργασία στα μεταλλεία. Με τα στοιχεία που έχουμε όμως στη διάθεσή μας μέχρι τώρα δεν μπορούμε να αναφερθούμε στην ύπαρξη του συστήματος της υπερεργολαβίας στα μεταλλεία της Β. Ελλάδας, την οποία προτείνει για την περίπτωση των Κυκλάδων η Λήδα Παπαστεφανάκη (βλ. Α. Παπαστεφανάκη, *Η Φλέβα της Γης*, σελ. 214 κξ.). Συμφωνούμε με την συγγραφέα ότι ο οικογενειακός πυρήνας προσέφερε πολλά μέλη στην μεταλλευτική δραστηριότητα όπως έγινε εμφανές και στην περίπτωση του Νεοχωρίου που αναλύσαμε προηγουμένως.

⁹⁹⁴ Βλ. Γιώργος Ν. Αψηλίδης, «Οικονομικές συνθήκες και επιχειρήσεις στην πόλη των Σερρών», επιμ. Αλεξάνδρας Γερόλυμπου – Λίλας Θεοδωρίδου - Σωτηρίου, *Σέρρες 1900-1940*, Σέρρες 2008: σελ. 150.

⁹⁹⁵ Η οικογένεια των Άμποτ αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη από το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα. Βαφτίζονται ορθόδοξοι και αποτελούν μία σημαντική εμπορική οικογένεια, της οποίας μέλος θα είναι πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας κατά τα πρώτα έτη του 20^{ου} αιώνα. Ο Αλφρέδος Άμποτ θα αποκτήσει με φριμάνι το εν λόγω μεταλλείο στη θέση «Έπαυλις Ισβόρ» στο Κιλκίς. Ο γιος του Ροβέρτος, στον οποίο κληροδοτεί ο πατέρας το μεταλλείο θα επιτύχει νόμο σύμφωνα με τον οποίο μοιράζεται το μεταλλείο με τις δύο αδελφές του. Για τον πρώτο Άμποτ που έζησε στη Θεσσαλονίκη και ασχολήθηκε με το εμπόριο βλ. Despina Vlami, «Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Eduard Abbott, the “father of the Levant Company” in Thessaloniki (eighteenth-nineteenth centuries)», *The Historical Review/ La Revue Historique* 7 (2009), σελ. 129-164.

καραμπίνες στους εργάτες γιατί το χειμώνα κατεβαίνουν στην περιοχή αγέλες λύκων.⁹⁹⁶

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εκτός από αλλοδαπούς εργάτες, εργάστηκαν στα μεταλλεία και αλλοδαποί μηχανικοί μεταλλείων. Γάλλοι στην Κασσάνδρα, Γάλλοι και Γερμανοί στην Θάσο κλπ. Και επίσης και γεωμέτρες ξένοι: ήταν οι ειδικοί που καλούνταν να συντάξουν τα σχέδια ή τους χάρτες των μεταλλείων.

Σχετικά με τα λιγνιτωρυχεία τώρα έχουμε πιο ακριβείς πληροφορίες καθότι αρκετά από αυτά αποτελούν δημόσια μεταλλεία και υπόκεινται στην άμεση επίβλεψη της ΕΜΒΕ. Για παράδειγμα, σε κατάλογο αναφέρονται 14 εργάτες στο λιγνιτωρυχείο της Βεύης, εκ των οποίων 4 άτομα κατάγονται από το Αλιβέρι, 3 από το Κιλκίς, 2 από την Έδεσσα, 2 από τη Νιγρίτα, 1 από το Λαύριο, 1 από την Έδεσσα και ο φύλακας έχει καταγωγή από τη Σάμο.⁹⁹⁷ Ο φύλακας αυτός, ο οποίος είχε αναφέρει ότι θα αποστέλλει ημερήσια αναφορά στον Ρουσσάκη, τον Επιθεωρητή Μεταλλείων Β. Ελλάδος για τα τεκταινόμενα στο μεταλλείο, σε επιστολή του της 8.3.1931 αναφέρει ότι θα αναχωρήσει για την πατρίδα του τη Σάμο όπου του βρήκαν δουλειά σε γραφείο και ζητά να γίνει η αντικατάστασή του και να του σταλούν τα δεδουλευμένα του Μαρτίου.⁹⁹⁸

Ο Διοικητής του Αστυνομικού Τμήματος Βεύης σε έγγραφό του πάλι προς τους εργολάβους Γούναρη και Κοΐδη όπου διατάσσει να ακολουθηθούν οι οδηγίες του μηχανικού, ζητά να αντικατασταθούν οι χρησιμοποιούμενοι θερμαστές επειδή είναι ανήλικοι, να εφαρμοστεί το δωρο για τους εργάτες και να υποβάλλεται μηνιαίως πίνακας με τις ημέρες και ώρες εργασίας όπως ορίζει ο νόμος.⁹⁹⁹

⁹⁹⁶ΕΜΒΕ, Μ104. «Rapport sur les travaux exécutées dans la "Concession d' Isvoro" à partir du 26.10 jusqu'au 9.11.1925». Γουμένιτσα, 9.11.1925. Υπογραφή: Mario Rozen.

⁹⁹⁷ ΕΜΒΕ, Μ354. «Κατάλογος εμφαίνων άπαντας τους εν τω Λιγνιτωρυχείω Βεύης διαμένοντας εργάτας ...» 26.2.1930. Στον ίδιο φάκελο υπάρχει επιστολή της 22.11.1922 του Σ. Αδαμόπουλου προς τον Ν. Ρουσσάκη, επιθεωρητή Μεταλλείων, όπου γίνεται αναφορά στον Μαστρακούλη, «ξένο» από τη Σμύρνη, που τον πήρε ως φύλακα στο μεταλλείο.

⁹⁹⁸ Στον ίδιο φάκελο.

⁹⁹⁹ ΕΜΒΕ, Μ354. Έγγραφο υπ' αριθ. 982/20.10.1927.

Εικ. 7.3. Εργάτες στο λιγνιτωρυχείο της Βεύης

Από τον ιστότοπο του ΚΠΕ Μελίτης

7.3. Ατυχήματα – επαγγελματικές ασθένειες

*Σέρραι, 13. - Του ανταποκριτού μας. Ο άνεργος και πατήρ 5 τέκνων Σωτήριος Τσολακικλής μεταβάς προ τριημέρου εις τινα εγκαταλελειμένην στοάν των λιγνιτωρυχείων Περδικάρη ίνα εξαγάγη λιγνίτην δια την θέρμανσιν της πεινώσης οικογενείας του κατεπλακώθη υπό πεσόντος όγκου μεταλλεύματος και εφονεύθη. Ο ατυχής Τσολακικλής ανευρέθη μόλις χθες εις κατάστασιν αποσυνθέσεως.*¹⁰⁰⁰

Αυτό είναι ένα από τα πολλά σύντομα άρθρα που εμφανίζονταν σε τοπικές εφημερίδες και αφορούσαν ατυχήματα σε μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία της Μακεδονίας. Το θέμα της επικινδυνότητας του επαγγέλματος, όπως έχουμε δει και προηγουμένως ήταν ένας από τους λόγους που ανάγκασαν το κράτος να θεσμοθετήσει το «Ταμείο Μεταλλευτών».¹⁰⁰¹ Θεωρητικά η σύσταση του Ταμείου ανάγεται στον πρώτο νόμο περί μεταλλείων του 1861, αλλά ουσιαστικά θεσπίζεται με το Ν. ΒΩΜΑ΄ του 1901. Ο Ν. 551/1914, άρθρο 1, ορίζει ότι «ατύχημα είναι το εκ βιαίου συμβάντος (γαλλ. accident) επελθόν εν τη εκτελέσει της εργασίας ή εξ αφορμής αυτής», το οποίο επιφέρει την διακοπή της εργασίας για

¹⁰⁰⁰ Μακεδονία, 14.2.1935.

¹⁰⁰¹ Η Παπαστεφανάκη συνδέει τον υψηλό αριθμό ατυχημάτων στα ελληνικά μεταλλεία με την εγολαβική οργάνωση που οδηγεί σε εντατική αλλά ταυτόχρονα και πλημμελή, από τεχνική άποψη, εκμετάλλευση. Βλ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 218.

τουλάχιστον 4 ημέρες, επιφέρει αποζημίωση από τη μεριά του εργοδότη εκτός της περίπτωσης όπου ο εργάτης προκάλεσε ο ίδιος το ατύχημα. Ο νόμος δεν ισχύει για τους εργάτες μεταλλείων καθότι γι αυτούς ισχύει ο Ν. ΒΩΜΑ'.

Στην περίοδο που εξετάζουμε πολλά ατυχήματα αφορούν τους εργαζομένους στα Μεταλλεία Κασσάνδρας. Πράγμα φυσικό και αναμενόμενο αν σκεφτούμε ότι πρόκειται για την πιο μεγάλη εταιρία στο χώρο της εξόρυξης στην Β. Ελλάδα. Στον παρακάτω πίνακα παρακολουθούμε μέσα στο χρόνο τα ατυχήματα που σημειώθηκαν στα μεταλλεία της εταιρίας με στοιχεία που αντλήθηκαν από τις ετήσιες στατιστικές.

Πίνακας 7.11. Ατυχήματα στα Μεταλλεία Κασσάνδρας (1914-1939)

ΕΤΟΣ	Υ-Φ	Υ-Π	ΥΠ-Φ	ΥΠ-Π
1914	1	5		5
1918			1	
1920				1
1921				1
1922		2		
1923	1	1		1
1924	1	6	1	4
1925	2	4		
1926	1			
1927		2		
1928	1	3	1	4
1929	2	2		
1930	1	3		
1931		2		2
1932		5		2
1933	1	3		
1935				1
1936		8		1
1937		9		4
1938	2	4		3
1939	1	3	2	

Υ-Φ: Υπογείως εργαζόμενοι – φονευθέντες

Υ-Π: Υπογείως εργαζόμενοι – πληγωθέντες

ΥΠΙ-Φ: Υπαιθρίως εργαζόμενοι – φονευθέντες

ΥΠΙ-Π: Υπαιθρίως εργαζόμενοι – πληγωθέντες

Πηγή: Υ.Ε.Ο., Στατιστικές μεταλλευτικής κίνησης.

Βεβαίως δεν γίνονταν ατυχήματα μόνο στις εγκαταστάσεις της εταιρίας Μεταλλείων Κασσάνδρας. Και στα υπόλοιπα μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία γίνονταν συχνά ατυχήματα. Αναφορές έχουμε και στις στατιστικές μεταλλείων αλλά και στον Τύπο. Μάλιστα αιτία για τα ατυχήματα που συμβαίνουν στα μεταλλεία συχνά θεωρείται η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου. Ιδιαίτερα στα λιγνιτωρυχεία των Σερρών και του Παγγαίου πολλές φορές βρίσκουν το θάνατο εργάτες που έχουν πάει σε εγκαταλελειμμένη στοά για να αποκομίσουν λιγνίτη για οικιακή χρήση.¹⁰⁰²

Εκτός από τα ατυχήματα υπάρχει και η έννοια της επαγγελματικής ασθένειας, ο ορισμός της οποίας είναι «μία κατάσταση συνεχής που προήλθε από μία διαρκή και σκληρή αιτία». Οι Bry & Perreaud αναφέρουν: «ασθένεια ήτις έχει μεν την αιτίαν αυτής εκτός του οργανισμού αναφαίνεται όμως προοδευτικώς από την ενάσκησιν του επαγγέλματος». Τέτοιες επαγγελματικές ασθένειες είναι : ... η φθίσις των μεταλλευτών... καρδιακές παθήσεις των ανθρακεργατών, διατάραξη της όρασης και στέρηση της ακοής από μολυβδίαση, πνευμονικό εμφύσημα των μεταλλευτών κλπ. Είναι δύσκολο να βρεθεί ποιος από τους εργοδότες έφταιγε καθώς είναι βραδεία η εμφάνιση της ασθένειας. Ο εργάτης μπορεί να το αποτρέψει αλλάζοντας δουλειά ή αποταμιεύοντας(!). Ευρωπαϊκές νομοθεσίες όμως είχαν ήδη αρχίσει να λαμβάνουν μέτρα με στόχο την πρόληψη απέναντι στις επαγγελματικές ασθένειες. Η Γαλλία από το έτος 1919, η Ελβετία από το 1911 κλπ.¹⁰⁰³ Στην Ελλάδα ο πρώτος σχετικός νόμος είναι ο Ν. 2868/1922, ο οποίος αναφερόταν μέσα στη γενικότητά του και στις επαγγελματικές ασθένειες. Υπεύθυνος για την γνωμοδότηση ήταν ο ιατρός ή ο πραγματογνώμονας.

¹⁰⁰² Βλ. Πρόδος (Σέρρες), 14.1.1934, 22.2.1934. Στην ίδια εφημερίδα εμφανίζεται και άρθρο του Κ. Βουγιούκα, δημοσιογράφου, ανταποκριτή διαφόρων εφημερίδων όπως ο *Ελεύθερος Τύπος* της Θεσσαλονίκης όπου χαρακτηρίζονται ως «φόντοι εξ αμελείας» τα συγκεκριμένα «τυχαία δυστυχήματα». «Και είναι αναντιρρήτως δημόσιος κίνδυνος η δημιουργηθείσα κατάστασις από τας εγκαταλελειμένας στοάς των λιγνιτωρυχείων Σερρών, τα δε εκ ταύτης συμβαίνοντα δεν ημπορεί να χαρακτηρίζονται ως "τυχαία δυστυχήματα", αφού πάντοτε υπάρχει ο "υπεύθυνος", του οποίου η ευθύνη εν προκειμένω ουδέποτε ανεζητήθη, δυστυχώς, όπερ εάν εγένετο θα έθετε οριστικόν τέρας εις την θλιβεράν αυτήν υπόθεσιν, διότι θα έσπευδεν ούτος να εξηφάνιζε τας εν λόγω στοάς, καταστρέφων τα στόμια και πληρών τα κενά.» (Πρόδος, 4.3.1934). Και άλλος όμως «Τακτικός αναγνώστης» αναφέρει σε επιστολή του προς την εφημερίδα τους κινδύνους από τις εγκαταλελειμμένες στοές λιγνιτωρυχείων στην περιοχή Σερρών (Πρόδος, 8.3.1934).

¹⁰⁰³ Γεωργίου Ροϊλού, *Περί επαγγελματικού κινδύνου και της σχετικής ελληνικής νομοθεσίας (εργατικά ατυχήματα)*, Αθήνα 1928. Εδώ βλ. και για την έννοια του «επαγγελματικού κινδύνου». Και εξαντλητικά για το θέμα της εργασιακής υγείας και ασφάλειας στα μεταλλεία τελευταία στο έργο της Λ. Παπαστεφανάκη, *Η φλέβα της γης*, σελ. 50-64.

Γενικά στην περίπτωση των μεταλλείων θεωρούνται περισσότερο επικίνδυνες οι υπόγειες εργασίες σε αντίθεση με τις υπαίθριες εργασίες. Επίσης είναι δυνατόν να συμβούν ατυχήματα κατά την μεταφορά μεταλλεύματος όπως και κατά την χρήση εκρηκτικών υλών.¹⁰⁰⁴ Φυσικά όπως αναφέραμε και προηγουμένως τα ατυχήματα ανήκαν στην περιοχή ευθύνης των Επιθεωρητών Μεταλλείων κατ' εξαίρεση. Αρκετές φορές αναφορές αυτών των ατυχημάτων βρίσκουμε στο αρχείο της ΕΜΒΕ. Αλλά και οι Επιθεωρητές Εργασίας αναφέρονται στα ατυχήματα που συμβαίνουν στα μεταλλεία στις εκθέσεις πεπραγμένων τους.¹⁰⁰⁵

Τα ατυχήματα στα μεταλλεία αποτέλεσαν συχνά υλικό για μυθιστόρημα. Το 1884-85 ο Εμίλ Ζολά είχε γράψει αυτό το υπέροχο μυθιστόρημα που το ονόμασε τελικά «Ζερμινάλ», όπου έδειχνε στον κόσμο τους μεγάλους χαμένους της Γαλλικής Επανάστασης, τους εργάτες και μάλιστα αυτούς των ανθρακωρυχείων. Στην εισαγωγή αυτού του κεφαλαίου είδαμε ένα άλλο τραγικό θανατηφόρο ατύχημα που οδήγησε στο θάνατο τον παππού της συγγραφέως Αλήθειας Ευπραξιάδου, του Γιώργου Ζώρα από το Φλαμπουράρι της Ηπείρου:

«Ο Γιώργος ο Ζώρας, λοιπόν από το Φλαμπουράρι,... Πέθανε μέσα στα ορυχεία.... Ήταν είκοσι εννιά χρονών. Η ζωή του θυσιάστηκε για την αγάπη της Μαρούδας που έμεινε χήρα στα εικοσιέξι της χρόνια με τα τρία τους παιδιά, οκτώ, τεσσάρων και ενός έτους...»

7. 4. Εργατικές διεκδικήσεις – Απεργίες στα Μεταλλεία της Β. Ελλάδας

Στις σκληρές συνθήκες που περιέγραψα παραπάνω οι εργάτες απαντούν με το όπλο της απεργίας.

Η απεργία και υπό την μορφήν της κυρίως απεργίας και υπό την μορφήν της ανταπεργίας (λοκ-άουτ) ανήκει στα μέσα δια των οποίων επιχειρούν να εκβιάσουν ευνοϊκή λύση υπέρ τους οι μισθωτοί ή οι εργοδότες. Συνίσταται στην ομαδική αποχή από την εργασία.

...1. Η απεργία είναι φαινόμενο ομαδικό. 2. Η απεργία δεν ρηγγύει την σύμβαση. 3. Η απεργία αναστέλλει την εκτέλεση της σύμβασης εργασίας.

Εις το τρίπτυχον: υποχρεωτικόν συνδικάτον – συλλογικαί συμβάσεις εργασίας – υποχρεωτική διαιτησία επί των συλλογικών διαφορών εργασίας και μόνον είναι δυνατόν να στηριχθή πειθαρχημένη οργάνωσις της εργασίας εντός του συγχρόνου

¹⁰⁰⁴ Βλ. Παν. Ι. Παυλάκη (γενικού διευθυντή Υπουργείου Εργασίας), *Ατυχήματα εργασίας. Αίτια και μέτρα προλήψεως αυτών*, Αθήνα 1947: σελ. 175-186 (Μεταλλεία).

¹⁰⁰⁵ Βλ. πχ. Υ.Ε.Ο., *Διεύθυνσις Εργασίας, Εκθέσεις και πεπραγμένα Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας κατά το 1935*, υπό Παν. Ι. Παυλάκη, διευθυντού Εργασίας, Αθήνα 1937.

κράτους και άνευ ουδεμιάς ανάγκης στροφής αυτού, ως τοιούτου, ούτε δεξιότερα, ούτε αριστερότερα. Η θέσπισις, όμως, των τριών|| (88) τούτων αναγκαίων αρχών της οργανώσεως της εργασίας προϋποθέτει σταθεράν και σαφή κοινωνικήν πολιτικήν, μη διστάζουσαν προ της επιβολής των αναγκαίων λύσεων και μη επηρεαζομένην από τας φωνάς των τριόδων και τας απειλάς και τας ύβρεις των ποικίλων εκμεταλλευτών της σημερινής αναρχίας και των ευήθων συμπαράστατών αυτών. Δια τούτο και είναι δυσκολοτάτη.

Γρηγ. Π. Κασιμάτη, *Αι συλλογικαί διαφοραί εργασίας*, Αθήνα 1936.

Το έργο του ιστορικού ή του φοιτητή που επιθυμεί να προσεγγίσει το απεργιακό κίνημα παρουσιάζει εγγενείς δυσκολίες επειδή παρατηρείται έλλειψη επίσημων στατιστικών όσον αφορά τον Μεσοπόλεμο. Εκ των πραγμάτων λοιπόν οι πληροφορίες προέρχονται από διάφορες πηγές: από τον ημερήσιο Τύπο, από την Οικονομική Επετηρίδα της Ελλάδος - μία ετήσια δημοσίευση οικονομικού περιεχομένου που χρηματοδοτούνταν από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (για τα έτη 1929-1939), από τα πρακτικά των επιθεωρήσεων που πραγματοποιούσαν οι Επιθεωρητές Εργασίας και από κάποια άλλα διάσπαρτα στοιχεία.

Την πρώτη φορά που γίνεται αναφορά σε απεργιακή κινητοποίηση στα μεταλλεία της Β. Ελλάδας στον Τύπο είναι τον Ιούλιο του 1923 στα Μεταλλεία Κασσάνδρας,¹⁰⁰⁶ όταν σύμφωνα με τηλεγράφημα της εταιρίας προς τη Γενική Διοίκηση δίνεται η πληροφορία ότι μέρος των απεργών εργατών έλυσε την απεργία καθώς αποδέχτηκαν την υποτίμηση των ημερομισθίων και υπάρχει ελπίδα μέσα στην εβδομάδα να γυρίσουν στην εργασία τους και οι υπόλοιποι εργάτες. Κατά την εποχή της παγκαλικής δικτατορίας και αργότερα φαίνεται ότι η εταιρία κατάφερε να διαλύσει το σωματείο των μεταλλωρύχων.¹⁰⁰⁷ Στο πλαίσιο γενικότερης απεργιακής κινητοποίησης αρχικά στη Μακεδονία ο Ριζοσπάστης αναφέρει σε άρθρο του της 19.6.1928 ότι 325 εργάτες των μεταλλείων Κασσάνδρας κατέβηκαν σε απεργία.¹⁰⁰⁸ Μάλιστα κατά τη λήξη της απεργίας, στάλθηκε ισχυρή αστυνομική δύναμη επειδή επικρατούσε ο φόβος ότι οι κομμουνιστές θα προσπαθούσαν να αποτρέψουν τους εργάτες από το να επιστρέψουν στις εργασίες τους.¹⁰⁰⁹ Τον Γενάρη του 1929 τελικά θα ξεσπάσει μεγάλη απεργία στην οποία θα αναφερθούμε διεξοδικά παρακάτω.

¹⁰⁰⁶Μακεδονία, 11.7.1923, 4.

¹⁰⁰⁷Ριζοσπάστης, 24.12.1926, 3 και 8.3.1927, 3.

¹⁰⁰⁸Ριζοσπάστης, 19.6.1928, 4. Αρχικά επρόκειτο για 60 μεταλλωρύχους, αλλά κατόπιν προσχώρησαν και οι εργάτες οι επιφορτισμένοι με τις εξωτερικές εργασίες.

¹⁰⁰⁹Μακεδονία, 7.7.1928, 4.

Στη Θάσο τώρα οι εργάτες προχωρούν στη σύσταση σωματείου και αμέσως μετά κηρύσσεται απεργία τον χειμώνα του 1927.¹⁰¹⁰ Τον Σεπτέμβρη του 1928 απεργούν και πάλι οι μεταλλωρύχοι στα μεταλλεία Θάσου και καταφέρνουν, σύμφωνα με το *Ριζοσπάστη*, να γίνουν αποδεκτά τα αιτήματά τους.¹⁰¹¹

Και στα λιγνιτωρυχεία φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα σκληροί οι όροι εργασίας – έχουμε αναφερθεί π.χ. στην περίπτωση των λιγνιτωρυχείων Σερρών όπου η μηχανοποίηση επιτεύχθηκε μόλις τη δεκαετία του 1950 - και διαθέτουμε επίσημα στοιχεία και αναφορές στον Τύπο. Το 1932 π.χ. απήγγησαν οι λιγνιτωρύχοι της Βεύης¹⁰¹² εναντίον της Αγγλικής Εταιρίας Grecian Mining Company.¹⁰¹³ Τελικά επήλθε συμβιβασμός και σε έγγραφο που βρήκαμε στο αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος ο Διοικητής του Αστυνομικού τμήματος Βεύης αναφέρει:

«Λήξις απεργίας συνδ. Εργατών του Λιγνιτωρυχείου Βεύης

Λαμβάνω την τιμήν εν συνεχεία της .../9 ... ομοίας μου να αναφέρω ότι μεταξύ της εκμεταλλευομένης το ενταύθα λιγνιτωρυχείον Αγγλικής εταιρίας και των εν τούτω εργαζομένων εργατών, επήλθε συμφωνία ως προς την πληρωμήν των καθυστερουμένων ημερομισθίων, παραχωρηθέντος παρά της Εταιρείας εις τους εργάτας, έντεκα τόνων του παρά την αιχμήν φορτώσεως αποθηκευμένου ψιλού λιγνίτου. Ο λιγνίτης ούτος παρεχωρήθη εις τους εργάτας αντί εβδομήκοντα χιλιάδων δραχμών, συμφωνηθείσας εκατέρωθεν όπως δια το υπόλοιπον των χρημάτων των, ανερχομένων εις ογδοήκοντα περίπου χιλιάδας, οι εργάται καταφύγωσιν εις τα δικαστήρια.

Κατόπιν της ανωτέρω συμφωνίας η αποχή και αργία εκ μέρους των εργατών έληξε την 19^{ην} τρέχοντος μηνός, ...

Ουχ ήττον η εταιρεία δια τεχνικούς λόγους ή δι' έλλειψιν υλικού δεν έχει επαναλάβει μέχρι σήμερα τας εργασίας, εκ του ότι ένεκεν οι εργάτες, πληροφορηθέντες το ότι η εν λόγω εταιρεία πρόκειται να κηρυχθή έκπτωτος,

¹⁰¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 14.10.1927, 2 (αρχαιρεσίες του σωματείου μεταλλωρύχων Καστρολιμεναριών) και 27.11.1927, 2 (λήξη της απεργίας).

¹⁰¹¹ *Ριζοσπάστης*, 23.9.1928, 2. Είχε κηρυχθεί στάση εργασίας στις 5 του μηνός επειδή η εταιρία με την πρόφαση ότι δεν είχε χρήματα αρνήθηκε να πληρώσει τους εργάτες. Ο διευθυντής αναγκάστηκε να καλέσει για συνεννόηση τον γ.γ. του συνδέσμου και την προσωρινή επιτροπή και έγιναν δεκτά τα αιτήματά τους όπως και μετακίνηση κάποιου επιστάτη από το χημικό εργοστάσιο στο γραφείο των μηχανικών.

¹⁰¹² Βλ. ΟΕΕ 1932, σελ. 335 κεξ. 90 απεργοί, αιτία η μη καταβολή δεδουλευμένων 3 μηνών. 16 ημέρες απεργίας. Μερική ικανοποίηση των απεργών. Βλ. επίσης εφ. *Μακεδονία* 13.5.1932.

¹⁰¹³ Για την εταιρία βλ. εδώ Κεφ. 4.

λόγω μη εκπληρώσεως στο ελληνικόν δημόσιον υποχρεώσεις της, απεχώρησαν δια τας οικίας των, τόσον οι εντόπιοι ούτοι και οι εκ της Παλαιάς Ελλάδος.

Κατά την διάρκειαν της απεργίας, ουδέν έκτροπον εσημειώθη χάρις εις τας παρά της υπηρεσίας μου ληφθέντα μέτρα.»¹⁰¹⁴

Στις 27.11.1933 θα απεργήσουν 54 εργάτες της Αγγλο-ελληνικής εταιρίας λευκόλιθου στη Γερακινή ζητώντας να πληρώνονται με ημερομίσθιο και όχι κατ' αποκοπή. Η απεργία τους διήρκεσε 2 ημέρες και έληξε με αποτυχία των εργαζομένων.¹⁰¹⁵ Στα τέλη Νοέμβρη θα ξεκινήσει απεργία και στο λιγνιτωρυχείο Παγγαίου.¹⁰¹⁶ Το 1934 πάλι θα πρωτοστατήσουν στις απεργίες οι εργαζόμενοι του λιγνιτωρυχείου Παγγαίου. Αρχικά τον Φλεβάρη του 1934,¹⁰¹⁷ μετά τον Μάιο και Ιούνιο.¹⁰¹⁸ Την τελευταία μέρα του Νοέμβρη ξεσπάει και πάλι απεργία έξω από το λιγνιτωρυχείο Παπαβασιλείου στην Τσερέπλιανη (πρόκειται για το ίδιο λιγνιτωρυχείο Παγγαίου) και τώρα θα υπάρξει και ένα θύμα. Από πυροβολισμό της αστυνομίας θα σκοτωθεί η εργάτρια Φανή Σιώπη.¹⁰¹⁹ Μάλιστα στις 16.12.1934 θα κυκλοφορήσει στην εφημερίδα *Μακεδονία* ένα άρθρο που αναφέρεται και πάλι στην κατάσταση των εργατών του λιγνιτωρυχείου Παγγαίου, αλλά και στο μοναδικό ασβεστοποιείο Μακεδονίας και Θράκης «ο Αίμος» που βρίσκεται στη Δράμα και το οποίο αντιμετωπίζει επίσης προβλήματα επειδή δεν του μειώνονται τα κόμιστρα στις μεταφορές από τον τοπικό σιδηρόδρομο παρά την υπόσχεση

¹⁰¹⁴ EMBE, M354. Αριθ. 66/104/13/25.6.1932.

¹⁰¹⁵ Αναφέρεται μόνο στο Υ.Ε.Ο., Επιθεώρησις Εργασίας, Εκθέσεις και Πεπραγμένα Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας επί της εφαρμογής των εργατικών νόμων και των συνθηκών εργασίας εν Ελλάδι κατά το 1933, Αθήνα 1935, σελ. 30.

¹⁰¹⁶ Στο ίδιο γίνεται αναφορά σε 130 απεργούς, οι οποίοι απήργησαν επί 5 ημέρες. Αίτημά τους υπήρξε η αύξηση του ημερομισθίου και κατέληξε σε μερική νίκη των εργαζομένων. Βλ. και εφημ. *Μακεδονία*, 1.12.1933. Η εφημ. *Ριζοσπάστης* αναφέρει ότι οι λιγνιτωρύχοι είχαν την υποστήριξη και των κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι τους προσέφεραν και οικονομική στήριξη μέσω των οργανώσεων «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 1,2,5,7.12.1933. Αντίθετα στην ΟΕΕ1933, σελ. 452 κεξ. γίνεται αναφορά σε 300 απεργούς, οι οποίοι ικανοποιήθηκαν μερικά.

¹⁰¹⁷ Βλ. ΟΕΕ1934, σελ. 259, *Ριζοσπάστης*, 24.2.1934. Σύμφωνα με τοπική εφημερίδα οι εργάτες απήργησαν ζητώντας τα δεδουλευμένα τους και αύξηση του ημερομισθίου. Βλ. *Πρόοδος* (Σέρρες), 25.2.1934.

¹⁰¹⁸ Βλ. ΟΕΕ 1934, σελ. 259. Γίνεται αναφορά σε 1150 εργάτες και το αίτημά τους ήταν η αύξηση του ημερομισθίου. Βλ. και *Μακεδονία*, 12,15, 16.5.1934. Και στον τοπικό τύπο βλ. *Πρόοδος* (Σέρρες), 17.5.1934 «Έληξε η απεργία των λιγνιτωρυχείων Παγγαίου. Δίκαια τα αιτήματα των εργατών».

¹⁰¹⁹ Βλ. *Μακεδονία*, 2,3,4.12.1934 και *Πρόοδος* (Σέρρες), 2.12.1934. Σύμφωνα με τον τοπικό τύπο «Οι λιγνιτωρύχοι Παγγαίου αν και διαβιούν υπό τας αρίστας των συνθηκών του εργοδότη έχοντας εξασφάλιση εις αυτούς υγιεινήν διαμονήν και καλόν ημερομίσθιον εντούτοις εξωθούμενοι υπό της δρώσης εν Τσερεπλιάνη επικινδύνου κομμουνιστικής σπείρας, εκήρυξαν απεργίαν», όπως αναφέρει η *Πρόοδος* στις 6.12.1934. Και στις 9.12.1934 η ίδια εφημερίδα γράφει: «Η φονευθείσα διερχομένη εκείθεν κατά την συμπλοκήν υπέστη το μοιραίον όλως τυχαίως μη ούσα εργάτρια.»

του διευθυντή των Σιδηροδρόμων, ενώ σε αντίστοιχη περίπτωση εργοστασίου τιμμένων έχει παρασχεθεί έκπτωση 20%. Ο τίτλος είναι ιδιαίτερα καυστικός:

Εικ. 7.4. «Μετά τα γεγονότα του Παγγαίου. Όχι μόνον οι εργάται θα πεινούν...».

ΜΕΤΑ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΠΑΓΓΑΙΟΥ

ΟΧΙ ΜΟΝΟΝ ΟΙ ΕΡΓΑΤΑΙ ΘΑ ΠΕΙΝΟΥΝ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΙΣΕΙΣ ΘΑ ΠΕΦΤΟΥΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΝ

ΔΡΑΜΑ, Δεκέμβριος. (Τοῦ ἀνταποκριτοῦ μας).— Τὸ ἔγκλημα τὸ ὁποῖον συνετελέσθη ὑπὸ τοῦ ἐκτελεστικοῦ ἀποσπάσματος τῆς χωροφυλακῆς εἰς βάρος τῆς ζωῆς τῶν λιγνιτωρύχων Παγγαίου ἀποτελεῖ πράγματι διὰ τὸ σημερινὸν κράτος αἰσχρὸς τὸ ὁποῖον θὰ μείνῃ ἀνεξίτηλον εἰς τὰ πρόσωπα τῶν σημερινῶν ἐκπροσώπων του, διότι ἐχύθη αἷματι αἵμα τιμῶν ἐργατῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν παρενόμισαν. Δὲν ἐστάσιασαν. Δὲν διεσάλεψαν τὴν τάξιν. Ἀπλῶς, καθ' ὃ εἶχον δικαίωμα ἐκ τοῦ νόμου, ἀπήγγησαν διὰ νὰ ζητήσουν ἀποδοχὴν τῶν αἰτημάτων των, τὰ ὁποῖα εἶχον προβληθῇ ἀπὸ πολλοῦ καιροῦ εἰς τὰς ἀρμοδίας ἀρχάς.

Καὶ εὐθὺς ὡς ἀπήγγησαν ἐκυλίσθησαν εἰς τὸ αἶμα των. Ἀλλ' ἡ ἐπιχειρήσις ἐχορήγησεν ἡν αὐτοὶ ἐπὶ ζημίᾳ τῆς ἀνυπολογιστῶ. Αἱ ἀρχαὶ ὁμῶς τίπραξαν πρὸς πρόληψιν τῆς περγίᾳς— ἡ ὁποία συνεχίζεται— καὶ τῶν αἱματηρῶν σκηνῶν.

Οὐτὲ πρὸς τοὺς ἐργάτας οἱ ποῖοι πεινοῦν εἴτε μὴ ἐργαζόμενοι, οὐδ' εἰς τὰς μεγάλας ἐπιχειρήσεις τῶν λιγνιτωρυχείων αἱ ὁποῖαι ἀπασχολοῦν ἑκατοντάδας ἐργατῶν καὶ αἱ ὁποῖαι κινδυνεύουν νὰ διακόψουν τὰς ἐργασίας των, δίδει τὸ σημερινὸν ἀνάγκητον Κράτος προσο-

κῆς «ὁ Αἷμος» τὸ ὁποῖον ἀπασχολεῖ ἑκατοντάδας ἐργατῶν, οὐ μόνον ἐν Δράμᾳ ἀλλὰ καὶ εἰς ὅλας τὰς πόλεις εἰς τὰς ὁποίας κατανολίσκει ἀσβεστον.

Τὸ ἐργοστάσιον αὐτὸ ἔχει ζητήσῃ μείωσιν τῶν σιδηροδρομικῶν κομιστῶν ἡτὶς ὅμως δὲν ἐχορηγήθη παρὰ τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν τοῦ Γενικοῦ Διευθυντοῦ τῶν Σιδηροδρόμων κ. Κορώνη. Οἱ σιδηροδρόμοι εἰς τὸ ἐργοστάσιον μεταφέρει 1000 τόννους τιμμένων χορηγοῦν μείωσιν τῶν κομιστῶν κατὰ 20 οἷο.

Εἰς τὸν «Αἷμον» τῆς Μακεδονίας, ὁ ὁποῖος μεταφέρει ἐτησίως 20.000 τόννους ἀσβεστοῦ δὲν χορηγοῦν μείωσιν οὔτε κατὰ μίαν δραχμὴν. Ἐξ ἀντιθέτου οἱ γαλλικοὶ σιδηροδρόμοι πέραν τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως μειοῦν ὑπὲρ τοῦ «Αἷμου» τὰ κόμιστρά των κατὰ 60 οἷο. Αἰσχρὸς λοιπόν. Αἰσχρὸς. Ἐφ' ὅσον συνεχίζεται ἡ κατάστασις αὕτη οὐ μόνον οἱ ἐργάται θὰ πεινοῦν καὶ θὰ σκοτώνονται ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιχειρήσεις τῆς ἀποικίας αὐτῆς ποὺ λέγεται Μακεδονία καὶ Θράκη θὰ πέφτουν.

Α. Γ. Κ.

Τὸ κρατικὸν λιγνιτωρυχεῖον Παγγαίου

Πέριξ αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει τίποτε. Ἐδῶ εἰς τὴν Δράμην ὑπάρχει καὶ λειτουργεῖ τὸ μοναδικὸν ἀσβεστοποιεῖον τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θρά-

Μακεδονία, 16-12-1934.

Και η τελευταία χρονιά στην οποία καταγράφονται απεργίες στον Μεσοπόλεμο είναι το 1936. Όπως αναφέρει ο Τμηματάρχης του Υφυπουργείου Εργασίας, Βαλλιανίτης:

Δυνάμει του αναγκαστικού νόμου περί συλλογικών διαφορών εργασίας, ὅστις ἤρξατο ἐφαρμοζόμενος ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἔτους 1936, πάσα διαφορὰ ἀναφυομένη μεταξύ ἐργατῶν καὶ ἐργοδοτῶν, ἐφ' ὅσον ἤθελον ἀποτύχει αἱ προσπάθειαι συμβιβασμοῦ τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς, παραπέμπεται εἰς τὴν προβλεπομένην ἐκ τοῦ νόμου τούτου πρωτοβάθμιον ἐπιτροπὴν διαιτησίας. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη, ἡτὶς ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸν ἀρμόδιον Πρόεδρον Πρωτοδικῶν, ἓνα ὑπάλληλον τοῦ Υφυπουργείου Εργασίας καὶ δύο ἀντιπροσώπους των ενδιαφερομένων ἐργατῶν καὶ

εργοδοτών, λαμβάνουν αποφάσεις, αίτινες καθίστανται υποχρεωτικά και δια τα δύο μέρη.

Πλην των πρωτοβαθμίων επιτροπών συνεστήθησαν 4 επιτροπαί διαιτησίας, εις ας παραπέμπονται αι σοβαρώτεροι αποφάσεις των πρωτοβαθμίων επιτροπών.

Κατά το παρελθόν έτος παρεπέμφθησαν εις τας ανωτέρω επιτροπάς και επελύθησαν πλείσται διαφοραί.

Δια των αποφάσεων των επιτροπών τούτων, αίτινες και εφηρμόσθησαν αμέσως, επετεύχθη η βελτίωσις των αποδοχών πολλών εργαζομένων.¹⁰²⁰

Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει ότι στον τομέα μετάλλου είχαμε 32 απεργίες σε σύνολο 244. Τον Φεβρουάριο έφτασε επιστολή στον Ριζοσπάστη σύμφωνα με την οποία οι εργάτες του Λιγνιτωρυχείου Παγγαίου είχαν να πληρωθούν 2 μήνες και εάν συνεχιζόταν η κατάσταση θα κατέβαιναν σε απεργία.¹⁰²¹ Στις 3 Μαρτίου επρόκειτο να δικαστούν όπως μας πληροφορεί η εφημερίδα Ριζοσπάστης, οι υπαίτιοι της απεργίας του λιγνιτωρυχείου Παγγαίου στην πόλη των Σερρών. Την ίδια μέρα οι εργαζόμενοι στα λιγνιτωρυχεία της πόλης απήργησαν. Οι κατηγορούμενοι είχαν ήδη μείνει υπόδικοι επί 6 μήνες στη φυλακή,¹⁰²² αλλά τελικά η δίκη δεν έγινε επειδή απουσίαζαν όλοι οι μάρτυρες κατηγορίας.

Ανακεφαλαιώνοντας, στην περίπτωση της εκδήλωσης απεργίας στα μεταλλεία της Βόρειας Ελλάδας μπορούμε νομίζω να φτάσουμε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα: 1) απεργίες εκδηλώνονται κυρίως σε δύο περιοχές, στα Μεταλλεία της Κασσάνδρας και στα λιγνιτωρυχεία Σερρών, 2) προφανώς σε αυτά τα δύο μέρη υπήρχαν συνδικαλισμένοι εργάτες και επίσης υπήρχαν πολλοί εργάτες – αρκετά συχνά τα μεταλλεία βρίσκονταν μακριά από κατοικημένες περιοχές και οι εργάτες που απασχολούνταν ήταν λίγοι. Αντιθέτως στις δύο προαναφερθείσες περιοχές, οι επιχειρήσεις ήταν μεγάλες, 3) στην περίπτωση των λιγνιτωρυχείων Σερρών οι συνθήκες ζωής και εργασίας πρέπει να ήταν ιδιαίτερα άσχημες. Κάτι το οποίο ίσχυε και στην υπόλοιπη Ελλάδα, καθώς παρατηρούμε ότι και αλλού οι λιγνιτωρύχοι είναι αυτοί που πρωτοστατούν δυναμικά σε αγωνιστικές διεκδικήσεις των δικαιωμάτων τους. Ίσως να μην είναι άσχετο το γεγονός ότι οι μισθοί στα λιγνιτωρυχεία ήταν κατώτεροι από αυτούς

¹⁰²⁰ Βλ. ΟΕΕ 1936, σελ. 185.

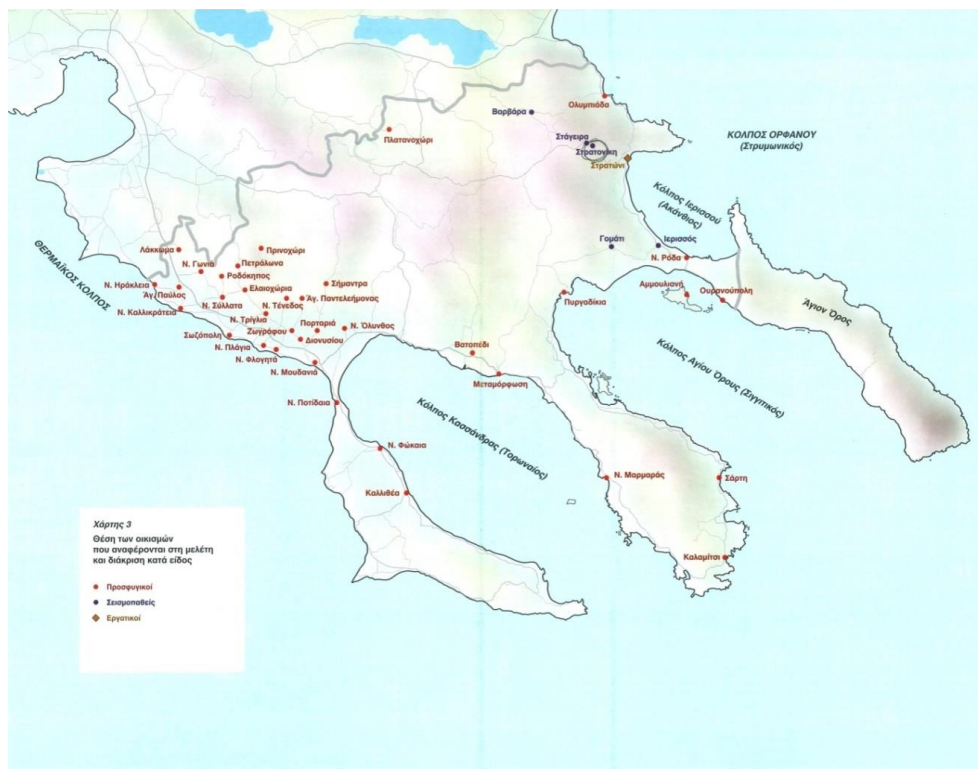
¹⁰²¹ Βλ Ριζοσπάστης, 13.2.1936.

¹⁰²² Βλ. Ριζοσπάστης, 27.2.1936, 8.3.1936. Στην εφημερίδα Μακεδονία της 11.3.1936, όπου αναφέρεται ότι συνεχίζεται η απεργία των λιγνιτωρύχων Σερρών και μάλιστα σε τηλεγράφημά τους στο Υ.Ε.Ο. δήλωσαν ότι θα κατεβούν αν χρειαστεί και σε απεργία πείνας.

που ίσχυαν στα υπόλοιπα μεταλλεία.¹⁰²³ Θα παρακολουθήσουμε από κοντά τώρα την πιο σημαντική απεργία σε μεταλλεία της Β. Ελλάδας κατά τον Μεσοπόλεμο, την μεγάλη απεργία του Γενάρη του 1929 στα μεταλλεία Κασσάνδρας.

7.4.1. «... η κατάσταση έλαβεν μορφήν Παγχαλκιδικήν, εγκυμονεί δε απρόοπτα...»: Η απεργία του 1929 στα Μεταλλεία Κασσάνδρας¹⁰²⁴

Χάρτης 7.1. Ν. Χαλκιδικής

Πηγή: Μαρία Λιλιμπάκη- Σπυροπούλου, *Χαλκιδική. Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου κατά την περίοδο 1912-1960*, Πολύγυρος 2004.

Η δεκαετία του 1920 υπήρξε μια ιδιαίτερα δύσκολη περίοδος για την ελληνική οικονομία. Κατ' αρχάς πάνω από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική καταστροφή με ένα μεγάλο μέρος τους να παραμένουν στη Μακεδονία και Θράκη. Αυτό θα έχει

¹⁰²³Π. χ. το 1932 το μέσο ημερομίσθιο εργάτη σε μεταλλεία ήταν 54,16 ενώ ο λιγνιτωρύχος έπαιρνε ένα μέσο ημερομίσθιο που έφτανε μόλις τις 42,19 δραχ. βλ. Υ.Ε.Ο. – Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1932, επιμ. Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων – Μηχανικού της Δ/σεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1933: σελ. 51, 55.

¹⁰²⁴Μία πρώτη μορφή αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε σε αγγλική γλώσσα στο 3ο Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας. «Ιστορία της εργασίας: παραγωγή, αγορές, σχέσεις, πολιτικές (τέλος Μεσαίων – αρχές 21ου αι.)», που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 24-27 Μαΐου 2017.

σοβαρό αντίκτυπο και στον τομέα της εργασίας. Στο χώρο της πολιτικής από την άλλη μέχρι το 1928 είχε επικρατήσει πολιτική αστάθεια. Ο Βενιζέλος αναλαμβάνει την πρωθυπουργία μετά από τις εκλογές του Αυγούστου του 1928 και θα ασκήσει την εξουσία επί μία τετραετία σχετικά απρόσκοπτα. Όσον αφορά τώρα πιο συγκεκριμένα στον χώρο των μεταλλείων, που όπως έχουμε αναφέρει είναι άμεσα εξαρτημένος από τη διεθνή κατάσταση, παρατηρείται μία σοβαρή κρίση στην αγορά μεταλλευμάτων. Η κρίση αυτή θα κορυφωθεί το 1929 παράλληλα με τη διεθνή οικονομική κρίση.¹⁰²⁵

Τα μεταλλεία της Κασσάνδρας κατά την ύστατη Οθωμανική κυριαρχία τα εκμεταλλευόταν η οθωμανική ανώνυμη εταιρία γαλλικών συμφερόντων, Société des Mines de Cassandra.¹⁰²⁶ Το 1927 η εταιρία εξαγοράστηκε εξολοκλήρου από την ΑΕΕΧΠΛ («Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων») του Ν. Κανελλόπουλου, η οποία είχε προβεί σε εκμίσθωση των μεταλλείων ήδη από το 1920.¹⁰²⁷ Η ιδέα ήταν να χρησιμοποιηθεί ο σιδηροπυρίτης της Κασσάνδρας ως πρώτη ύλη για τα λιπάσματα της εταιρίας ή να πωλείται στο εξωτερικό.¹⁰²⁸

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σε προεκλογικό του λόγο στην Θεσσαλονίκη πριν από τις εκλογές του 1928 είχε αναφερθεί ξεκάθαρα στο θέμα της απεργίας των εργατών και του λοκ-άουτ των εργοδοτών. Η περίπτωση της αντιμετώπισης του Βενιζέλου απέναντι στις εργατικές διεκδικήσεις δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά αντίθετα τον κανόνα: ακολουθεί και αυτός την πρακτική των ηγετών των αστικών καθεστώτων της εποχής, δηλ. εκφράζει την διακαή επιθυμία όλων μιας σθεναρής αντίστασης απέναντι σε μία πιθανή επέκταση του μπολσεβικισμού. Αναφέρουμε τα λόγια του όπως τα καταγράφει ο γραμματέας του Στέφανος Στεφάνου:

Το δικαίωμα της απεργίας προς επιδίωξιν των επαγγελματικών συμφερόντων των εργατών καθώς και το αντιστοιχούν δικαίωμα των εργοδοτών

¹⁰²⁵ Βλ. Ορφανού Φωτεινή, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών), Αθήνα 2002: σελ. 143 κεξ. Βλ. και Γ. Χαριτάκη, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1929*, Αθήνα 1931: σελ. 131.

¹⁰²⁶ Βλ. εδώ κεφ. 1.

¹⁰²⁷ Για την ΑΕΕΧΠΛ βλ. Ελένη Μαϊστρου – Δήμητρα Μαυροκορδάτου – Γιώργος Μαχαιράς – Νίκος Μπελαβίλας – Λήδα Παπαστεφανάκη – Γιάννης Πολύζος, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993). Λιπάσματα Δραπετσώνας*, εκδ. ΠΙΟΠ, Αθήνα 2007. Ιδιαίτερα για τα μεταλλεία σιδηροπυρίτη της Κασσάνδρας βλ. σελ. 23 και 25.

¹⁰²⁸ «Η πώληση των μεταλλευμάτων (κυρίως του σιδηροπυρίτη των μεταλλείων Κασσάνδρας) στο εξωτερικό επέφερε μεγάλο μέρος των κερδών στην επιχείρηση. Ωστόσο παρά την ιδιαίτερα εντατική δραστηριότητα της ΑΕΕΧΠΛ στον τομέα των μεταλλείων, από τους ιθύνοντες της επιχείρησης προβαλλόταν εμφατικά η ανάγκη ανάπτυξης της αγροτικής οικονομίας και η συμβολή της εταιρείας στη γεωργική ανάπτυξη.» Βλ. Ελένη Μαϊστρου κ.ά., *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων*, σελ. 25, σημ. 4.

όπως σταματούν την βιομηχανική των επιχειρήσεων δεν εννοούμεν ουδ' επ' ελάχιστον να περιορίσωμεν. Πιστεύομεν όμως ότι επιβάλλεται προς το συμφέρον των εργατών, εξ ίσου και των εργοδοτών, καθώς και όλης της κοινωνίας, όπως ρυθμισθή δια νόμου η άσκησης του δικαιώματος τούτου ... Και παρακάτω: Είμεθα αποφασισμένοι να εξοπλίσωμεν το κράτος και τας αρχάς του δια της αναγκαίας νομοθεσίας, όπως καταστή δυνατή η αποτελεσματική κοινωνική άμυνα κατά των απροκαλύπτων ενεργειών των εχθρών του κοινωνικού καθεστώτος.¹⁰²⁹ Και πράγματι από τις πρώτες του ενέργειες μετά την εκλογική του νίκη στις 19 Αυγούστου 1928 θα είναι να ετοιμασθεί σχετικό νομοσχέδιο, το περίφημο «Ιδιώνυμο», το οποίο θα ψηφιστεί τελικά στις 18 Ιουλίου 1929.¹⁰³⁰

Ποια ήταν όμως η κατάσταση της συνδικαλιστικής δράσης στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 1929; Ο Κ. Φουντανόπουλος στη μονογραφία του *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936*, αναφερόμενος στη Θεσσαλονίκη από τη στιγμή της ένταξής της στο ελληνικό κράτος αναγνωρίζει δύο διακριτές ιστορικές περιόδους: α) 1912-1922, όταν παρατηρείται ιδιαίτερη ακμή στο συνδικαλιστικό κίνημα και β) 1923-1936, όταν «η συνδικαλιστική ενότητα της προηγούμενης περιόδου έχει κατακερματιστεί».¹⁰³¹ Όσο για τα δευτεροβάθμια όργανα υπάρχει αυτό που θεωρείται το μεγαλύτερο από την άποψη οργανωμένων μελών, το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης (στο εξής Ε.Κ.Θ.), που ιδρύθηκε το 1917 μετά από πρωτοβουλία της Προσωρινής Κυβέρνησης Βενιζέλου. Μαζί με τα Εργατικά Κέντρα Αθηνών και Πειραιώς είχε δραστηριοποιηθεί για τη δημιουργία κεντρικής συνδικαλιστικής οργάνωσης και είχε συμμετάσχει στο πρώτο συνέδριο της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (στο εξής ΓΣΕΕ) το 1918. Αργότερα κυριάρχησαν στο χώρο των σωματείων δύο τάσεις: η μία πρόσβευε ότι θα έπρεπε να συνδεθεί η ΓΣΕΕ με το ΣΕΚΕ, αργότερα ΚΚΕ, και η άλλη ότι οι εργάτες θα έπρεπε να ασχολούνται αποκλειστικά με τα στενά επαγγελματικά τους δικαιώματα και δεν θα έπρεπε να διατηρούν άμεση σχέση με κάποιο πολιτικό κόμμα. Στη Θεσσαλονίκη το 1923 δημιουργήθηκε το «Εθνικό Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης», το οποίο προεικονίζει το επόμενο επίπεδο διάσπασης που θα δούμε αμέσως παρακάτω.

¹⁰²⁹ Στέφανος Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου, 1909-1936*, Αθήνα 1983, τ. Γ': σελ. 467-468.

¹⁰³⁰ Ν. 4229 «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών» (ΦΕΚ245/Α/25.7.1929). Για το «Ιδιώνυμο» βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983: σελ. 350-361, Koumandaraki Anna, *Labour Identity in the Semi-Periphery: the case of the Greek Trade-Union Movement* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Έσσεξ), 1995: σελ. 127-141.

¹⁰³¹ Για τον συνδικαλισμό στη Θεσσαλονίκη σε επίπεδο πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο βλ. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005: σελ. 306-336.

Το 1926 κατά τη διάρκεια των προσυνεδριακών συνεδριάσεων της εκτελεστικής επιτροπής του ΕΚΘ για την εκλογή αντιπροσώπων στο Γ' Συνέδριο της ΓΣΕΕ δημιουργήθηκαν δύο τάσεις. Η μειοψηφική τάση που εκφράστηκε από τους συντηρητικούς και τους ρεφορμιστές εξέλεξε σε χωριστή συνεδρίαση τελικά μεταξύ άλλων και τον Αριστείδη Δημητράτο¹⁰³² ως αντιπρόσωπο. Μετά το συνέδριο δημιουργήθηκε το «Πανεργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης» (ΠΚΘ), γνωστό και ως «ενωτικό», το οποίο είχε ως γ.γ. τον Αριστείδη Δημητράτο τουλάχιστον ως το 1928. Το σωματείο αυτό ποτέ δεν νομιμοποιήθηκε, αλλά απέκτησε την κρατική εύνοια όπως και την εύνοια της ΓΣΕΕ, από τη στιγμή που στο Γ' Συνέδριο οι κομμουνιστές έχασαν την πλειοψηφία στην ηγεσία της ΓΣΕΕ, και συνεπακόλουθα δημιουργήθηκε ένα προεδρείο που αποτελούνταν από συντηρητικούς και ρεφορμιστές. Η ΓΣΕΕ επικοινωνούσε μόνο με το «Πανεργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης» και αγνοούσε επιδεικτικά το κομμουνιστικό Ε.Κ.Θ.¹⁰³³ Μάλιστα το Κομμουνιστικό Κόμμα το οποίο είχε τεθεί εκτός νόμου κατά τη βραχύβια Παγκαλική διδακτορία δεν μπόρεσε να ανακτήσει τη θέση του στη ΓΣΕΕ και γι αυτό το 1929 προέβη στη σύσταση της «Ενωτικής Συνομοσπονδίας Εργασίας». Μάλιστα η έναρξη του Συνεδρίου το οποίο οδήγησε στη σύσταση αυτής της Συνομοσπονδίας έγινε στις 3 Φεβρουαρίου 1929, την επομένη της λήξης της απεργίας στα μεταλλεία της Κασσάνδρας.¹⁰³⁴

Αυτή η παρέκβαση θεωρήθηκε χρήσιμη για να καταλάβουμε τη δυναμική της απεργίας που εξετάζουμε. Σύμφωνα με μία πηγή στην απεργία έπαιξε σημαντικό ρόλο ο γιατρός Κώστας Γυφτοδήμος (Καραγιώργης), σημαντικό στέλεχος του ΚΚΕ, σε κάποια στιγμή και εκδότης του *Ριζοσπάστη*, του επισήμου οργάνου του κόμματος, ο οποίος όμως περιήλθε σε δυσμένεια και διαγράφηκε αρχικά για να αποκατασταθεί αργότερα.¹⁰³⁵ Η απεργία σύμφωνα με τις

¹⁰³² Για τον Αριστείδη Δημητράτο (1902-1989) βλ. Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα*, σελ. 325-326. Καταγόταν από την Κεφαλονιά και ξεκίνησε την συνδικαλιστική του δράση στην «Σοσιαλιστική Νεολαία Θεσσαλονίκης». Μετά το 1922 πέρασε στην ΟΚΝΕ και έδρασε ανάμεσα στους καπνεργάτες της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Καβάλας. Στο Γ' συνέδριο της ΓΣΕΕ ανήκε ήδη στην ηγεσία της συντηρητικής παράταξης και τον Σεπτέμβριο του 1929 έγινε γ.γ. της ΓΣΕΕ. Υπήρξε Υπουργός Εργασίας του Μεταξά και των πρώτων κυβερνήσεων του Καραμανλή.

¹⁰³³ Στο ίδιο, σελ. 326-328.

¹⁰³⁴ Για την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου είχαν προηγηθεί πολλά σχετικά άρθρα στον *Ριζοσπάστη*, ενώ στις 8.2.1929 μέσω της ίδιας εφημερίδας και πάλι «το Ενωτικό Πανελλαδικό Συνέδριο διαμαρτύρεται για το φόνο του απεργού μεταλλωρύχου [Λαυρίου, Συρίγου] και ζητεί την άμεση κατάπαυση της λευκής τρομοκρατίας και την αποδοχή των αιτημάτων των απεργών».

¹⁰³⁵ Αλέξανδρος Δάγκας, *Για μια κοινωνική ιστορία της υπαίθρου. Η περιφέρεια Θεσσαλονίκης στον 20ό αιώνα. Η περίοδος έως το 1945*, Θεσσαλονίκη 2010: σελ. 487-488. «... Οι κινητοποιήσεις των μεταλλωρύχων Στρατονίκης τον Ιανουάριο 1929, με μεγάλη διάρκεια, με συγκρούσεις και συλλήψεις εργατών, τελούσαν υπό την αποτελεσματική παρέμβασή του [Γυφτοδήμου], παρά την αντίδραση των ηγετών του τοπικού σωματείου, μέλους του ρεφορμιστικού Πανεργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης». Όμως από άλλες πηγές εμφανίζεται ο Γυφτοδήμος ή Καραγιώργης όπως έγινε

εφημερίδες ξεσπάει στις 5 Ιανουαρίου 1929 στην Στρατονίκη (σημ. Στρατώνι)¹⁰³⁶ στην ΒΑ. Χαλκιδική και θα διαρκέσει 29 ημέρες. Αμέσως μετά θα πάρουν την σκυτάλη οι μεταλλωρύχοι του Λαυρίου, των οποίων η απεργία θα λήξει με επιτυχία (;) μετά από 47 ημέρες.¹⁰³⁷ Θα παρακολουθήσουμε την απεργία στη Χαλκιδική μέσα από τις σελίδες του τοπικού και αθηναϊκού τύπου.¹⁰³⁸

Την προηγούμενη της έναρξης της απεργίας είχε βρεθεί στην περιοχή ο Διευθυντής της Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη μίας υποβόσκουσας έντασης στις σχέσεις μεταξύ της εταιρίας και των μεταλλωρύχων. Όταν στις 6 Ιανουαρίου η είδηση της απεργίας φτάνει στις εφημερίδες,¹⁰³⁹ επικρατεί σύγχυση σχετικά με τα αίτια της. Σύμφωνα με τηλεγράφημα που έστειλαν οι εργάτες στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (στο εξής ΓΔΜ) τα τρομοκρατικά μέτρα της εταιρίας ήταν αυτά που τούς εξανάγκασαν να στραφούν στη λύση της απεργίας. Από την άλλη κάποιες εφημερίδες αναφέρουν ως αίτιο την αλληλεγγύη των εργατών απέναντι σε 5 εργάτες που είχαν απολυθεί – ανάμεσα σε αυτούς περιλαμβανόταν και ο Πρόεδρος του Σωματείου τους.¹⁰⁴⁰ Οι απεργοί ανέρχονται σε 700 άτομα. Ο Διοικητής Χωροφυλακής τον οποίο προαναφέραμε ζητά ενισχύσεις, οι οποίες με

ευρύτερα γνωστός να φτάνει στην περιοχή τον Φλεβάρη του 1929 όταν δηλαδή είχε ολοκληρωθεί η απεργία.

¹⁰³⁶ Για τον οικισμό του Στρατωνίου από τους λίγους αμιγώς εργατικούς οικισμούς της Ελλάδας βλ. Μαρία Λιλιμπάκη – Σπυροπούλου, *Χαλκιδική. Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου κατά την περίοδο 1912-1960*, Πολύγυρος 2004: σελ. 283-297. Η Λιλιμπάκη αναφέρει ως κατοίκους του Στρατωνίου και εργάτες στα μεταλλεία, πρόσφυγες που ήρθαν από τον μεταλλευτικό οικισμό της Μπάλιας της Μ. Ασίας.

¹⁰³⁷ Για την απεργία στο Λαύριο, βλ. Φωτεινή Ορφανού, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σελ. 227-241.

¹⁰³⁸ Δεν υπάρχουν για την Ελλάδα επίσημες στατιστικές σχετικά με τις απεργίες κατά τον Μεσοπόλεμο όπως συμβαίνει σε άλλες χώρες και έτσι είναι δύσκολη η σύγκριση σε διακρατικό επίπεδο. Σύγκριση των μελετών που έχουν γίνει με βάση τα δεδομένα για απεργίες από χώρες ευρωπαϊκές και αμερικανικές από τη μια και την περίπτωση της Ισπανίας από την άλλη επιχειρείται στο άρθρο του Javier Silvestre Rodríguez, «Los determinantes de la protesta obrera en España, 1905-1935: ciclo económico, marco político y organización sindical», *Revista de Historia Industrial*, αρ. 24, 2003. Ο Φουντανόπουλος χρησιμοποιεί στο έργο του για την ανάλυση των απεργιών τον Τύπο. Βλ. Φουντανόπουλος, *Το εργατικό κίνημα*, σελ. 276-299.

¹⁰³⁹ Βλ. Εφημ. *Μακεδονία*, *Ριζοσπάστης*, *Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος* (πρωτοσέλιδο), *Το Φως της Θεσσαλονίκης* της 6.1.1929. Μόνο ο *Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος* αναφέρει ότι τα αίτια της απεργίας είναι οικονομικά και επαγγελματικά και ουσιαστικά ότι η απόλυση των εργατών και του προέδρου του Σωματείου των μεταλλωρύχων αποτέλεσε απλά την αφορμή.

¹⁰⁴⁰ Βλ. το καταστατικό του σωματείου σε ΓΑΚ-ΙΑΜ/Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης – Σωματεία, «Σύνδεσμος Μεταλλωρύχων Ισβόρου «Η Πρόοδος» (Ίδρυση, 1922). 43 ιδρυτικά μέλη. Μεταξύ των μέσων επιδίωξης του σκοπού του Συνδέσμου αναφέρεται: «...ζ) δια της καταπολεμήσεως της εκμεταλλεύσεως της εργασίας από το κεφάλαιον με τον τελικόν σκοπόν την εθνικοποίησιν των μέσων της παραγωγής της.» Επίσης το άρθρο 4 αναφέρει: «Ο Σύνδεσμος οφείλει να ανήκει εις την δύναμιν του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης και της Γενικής Συνομοσπονδίας των Εργατών της Ελλάδος.» Αυτό το σωματείο είχε διαλυθεί πιθανά το 1926 και φαίνεται ότι ανασυστάθηκε ίσως με διαφορετικό καταστατικό.

εντολή του Γενικού Διοικητή Περικλή Καλλιδόπουλου,¹⁰⁴¹ καταφτάνουν και οι εργάτες οδηγούνται σε αιματηρή συμπλοκή με αυτούς. Γίνεται λόγος για 4 τραυματίες.

Στις 8 Γενάρη οι εφημερίδες καταγράφουν τη συνέχιση της απεργίας και πληροφορούν για τη σύλληψη 7 άτομων ως πρωταίτιων της απεργίας. Ο Γραμματέας της ΓΣΕΕ Αρ. Δημητράτος¹⁰⁴² καταφθάνει και ταυτοχρόνως στην εφημερίδα *Μακεδονία* δημοσιεύεται επιστολή καταγγελίας, εναντίον της εταιρίας, η οποία έχει ως παραλήπτες τον Βενιζέλο, τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και την ΓΣΕΕ.¹⁰⁴³

Μόνο η *Νέα Αλήθεια* στις 9 και 10 Ιανουαρίου αναφέρει ότι η απεργία έχει λυθεί. Τα *Μακεδονικά Νέα* αναφέρουν ότι κάποιοι από τους εργάτες ανέλαβαν εργασία. Καταφθάνουν ο ιωνεΐ γραμματέας της ΓΣΕΕ Δημητράτος και ο αντιπρόσωπος του ΕΚΘ, Παπαγεωργίου. Σύμφωνα με τον Παπαγεωργίου οι εργάτες θα έπρεπε να επιμείνουν στα εξής αιτήματα: βελτίωση των όρων εργασίας, αύξηση ημερομισθίου, παραχώρηση του ταμείου Προνοίας, το οποίο διαχειρίζεται η εταιρία, στους εργάτες κλπ. Ο Δημητράτος, σύμφωνα με τον Ριζοσπάστη φαίνεται ότι αφού έφτασε στην περιοχή με τις ευλογίες του Γενικού Διοικητή ήλθε σε επαφή με στελέχη της εταιρίας με απώτερο στόχο την λύση της απεργίας. Ο Ριζοσπάστης τον θεωρεί «προδότη».¹⁰⁴⁴ Γίνεται συνέλευση των εργατών και καταλήγουν στην απόφαση να επιστρέψουν στην εργασία τους με την προϋπόθεση ότι η εταιρία θα επαναπροσλάβει τους απολυθέντες. Η απεργία συνεχίζεται, επειδή η εταιρία αρνήθηκε τους όρους των απεργών.

Στις 12 του μηνός καταφθάνει στη Στρατονίκη ο Επιθεωρητής Εργασίας κ. Παυλάκης. Εκεί βρίσκεται ήδη ο επόπτης Εργασίας κ. Φλυσκάνοπουλος και τώρα για πρώτη φορά στις εφημερίδες γίνεται λόγος για τις συνθήκες εργασίας των μεταλλωρύχων: για το πενιχρό μεροκάματο, για τους άθλιους όρους

¹⁰⁴¹ Λιάνα Αλεξανδρή, *Στρατηγός Περικλής Καλλιδόπουλος. Μια οικογένεια – μια ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1990. Ο Περικλής Καλλιδόπουλος (1872-1950), με καταγωγή από τα Ριζά της Χαλκιδικής από τη μητέρα του, υπήρξε ο πρώτος Μακεδόνας που αποφοίτησε από τη Σχολή Ευελπίδων. Το 1919 έγινε φρούραρχος και μετά στρατιωτικός διοικητής Σμύρνης. Αποστρατεύτηκε το 1923. Είχε εκλεγεί βουλευτής Χαλκιδικής και Θεσσαλονίκης το 1923 και το 1928 ο Βενιζέλος τον διόρισε Υπουργό - Γενικό Διοικητή Μακεδονίας. Ο Καλλιδόπουλος τον βοήθησε πολύ στην εκλογή του, αλλά το 1929 αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τη θέση του Υπουργού - Γενικού Διοικητή επειδή κατηγορήθηκε από την ίδια την παράταξη του ότι εξυπηρετούσε οπαδούς του αντιπάλου κόμματος, των Λαϊκών. Έλαβε μέρος κατά τη διάρκεια της Κατοχής στην Αντίσταση κατά των Γερμανών. Το 1950 εκλέχτηκε βουλευτής Θεσσαλονίκης με το κόμμα της Δημοκρατικής Παράταξης αλλά πέθανε λίγους μήνες αργότερα.

¹⁰⁴² Ο Φουντανόπουλος αναφέρει ότι ο Αριστείδης Δημητράτος έγινε γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ τον Σεπτέμβριο του 1929. Πραγματικά στον Ριζοσπάστη της 13.1.1929 αναφέρεται ότι εμφανίστηκε ο Δημητράτος «παριστάνων τον γενικόν γραμματέα της ΓΣΕΕ».

¹⁰⁴³ *Μακεδονία, Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος, Το Φως της Θεσσαλονίκης*, 8.1.1929. Ριζοσπάστης, 9.1.1929.

¹⁰⁴⁴ Ριζοσπάστης, 13.1.1929.

εργασίας, για τα ατυχήματα, για την έλλειψη πρόνοιας για την οικογένειά τους και για τους ίδιους.¹⁰⁴⁵ Στις 12 Ιανουαρίου επιτροπή από μεταλλωρύχους επισκέφτηκε τον Καλλιδόπουλο και ζήτησε την επαναπρόσληψη των 7 συναδέλφων τους που είχαν συλληφθεί. Την επομένη ημέρα κατευθύνθηκε στη Στρατονίκη ως αντιπρόσωπος της κυβέρνησης ο επιθεωρητής του Υ.Ε.Ο., κ. Παυλάκης, ώστε να επιληφθεί των αιτημάτων των εργατών.¹⁰⁴⁶ Οι απεργοί ζήτησαν από τους κατοίκους των γειτονικών κοινοτήτων την αμέριστη συμπαράστασή τους. Το αποτέλεσμα ήταν να διοργανωθούν συλλαλητήρια και μάλιστα σε ένα, όπου προηγούνταν οι χήρες και τα ορφανά των μεταλλωρύχων που είχαν χάσει τη ζωή τους στις στοές, οι συμμετέχοντες αναθεμάτισαν την κυβέρνηση και την εταιρία αφού πρώτα είχαν ζητήσει από την κυβέρνηση να αναγκάσει την εταιρία να διώξει τον Δημο(υ)λίτσα,¹⁰⁴⁷ τον Διευθυντή των Μεταλλείων Κασσάνδρας, ο οποίος χρησιμοποιούσε μεσαιωνικές μεθόδους για τον «συνετισμό» των εργατών.¹⁰⁴⁸

Ο Γενικός Διοικητής Καλλιδόπουλος πήγε στην Αθήνα όπου συναντήθηκε με τον Παναγή Βουρλούμη, υπουργό Εθνικής Οικονομίας, ζητώντας του να επαναπροσλάβει τους απεργούς πλην αυτών που είχαν παραπεμφθεί σε δίκη. Ο Βουρλούμης ζήτησε να συναντηθεί με τον Κωνσταντίνο Νέγρη, τον αντιπρόσωπο της εταιρίας στην Αθήνα. «Ο κ. Καλλιδόπουλος ετόνισεν εις τον κ. Βουρλούμην το δίκαιον των αιτημάτων των εργατών και το νομοταγές αυτών».¹⁰⁴⁹ Στην Αθήνα η διοίκηση της ΓΣΕΕ επισκέφτηκε τα πολιτικά γραφεία του Βενιζέλου και του Βουρλούμη για να εκθέσει τα αιτήματα των εργατών. Τελικά ο αντιπρόσωπός τους αναφέρθηκε ιδιαίτερα στην αδιάλλακτη στάση του Νέγρη.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁵ Βλ. *Το Φως της Θεσσαλονίκης*, 13.1.1929, *Ριζοσπάστης*, 18.1.1929 («Η Ηρωική απεργία των μεταλλωρύχων Στρατονίκης. Κάτω από ποιες συνθήκες ζουν και δουλεύουν. Η ενίσχυση του Ε.Κ.Θ. και η προδοτική στάση των σοσιαλφασιστών»).

¹⁰⁴⁶ *Μακεδονία, Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος*, 13.1.1929. Στον *Ταχυδρόμο της Β. Ελλάδος* διαβάζουμε: «Η κατάσταση έλαβεν μορφήν Παγχαλκιδικήν. Εγκυμονεί δε απρόοπτα...»

¹⁰⁴⁷ Για τον πολιτικό μηχανικό Σπυρίδωνα Δημο(υ)λίτσα, ο οποίος δούλεψε στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις του Λαυρίου και από το 1921 βρίσκεται στα μεταλλεία Κασσάνδρας ως διευθυντής βλ. Leda Papastefanaki, «Mining engineers, industrial modernization and politics in Greece, 1870-1940», *The Historical Review/La Revue Historique*, 13 (2016), σελ. 71-115: σελ. 91.

¹⁰⁴⁸ *Μακεδονία*, 17.1.1929, *Ριζοσπάστης*, 18.1.1929. Ο *Ριζοσπάστης* αναφέρει ότι είναι λανθασμένα τα όσα γράφουν ορισμένες εφημερίδες περί απεργοσπαστών. Πρόκειται μόνο για 25 υπαλλήλους της Εταιρείας και δεν συμπεριλαμβάνεται μεταξύ τους κανένας εργάτης.

¹⁰⁴⁹ *Το Φως της Θεσσαλονίκης, Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος* 18.1.1929.

¹⁰⁵⁰ *Μακεδονία, Ριζοσπάστης, Νέα Αλήθεια* 19.1.1929, *Μακεδονικά Νέα*, 20.1.1929. Στον *Ταχυδρόμο Β. Ελλάδος* της 19ης Ιανουαρίου παρουσιάζεται επιστολή του προέδρου των Μεταλλωρύχων Συνάδη Συνάδη με την οποία κατηγορεί την φιλοκομμουνιστική εφημερίδα «*Το Φως της Θεσσαλονίκης*» και αναφέρει ότι οι εργάτες ανήκουν στη ΓΣΕΕ και στο Πανεργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης.

Εικ. 7.5. «Από την απεργίαν των μεταλλωρύχων Στρατονίκης»

Εφημ. Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, 19.1.1929.

Στις 20 του μηνός συνέβησαν δύο περιστατικά που σύμφωνα με την αναφορά του Αστυνομικού Διοικητή προκλήθηκαν από τους απεργούς: πρόκειται για την έκρηξη μιας βόμβας στην αποθήκη οικίας τεχνιτών της εταιρίας, των αδελφών Σταυριανού, και για μία δολιοφθορά στα σύρματα δύο βαρούλκων μεταφοράς μεταλλεύματος.¹⁰⁵¹ Σύμφωνα με την εφημερίδα *Νέα Αλήθεια* η εταιρεία διέκοψε τις εργασίες της.¹⁰⁵² Η κατάσταση κλιμακώνεται εις βάρος όχι μόνο των εργατών αλλά και των κατοίκων των γειτονικών κοινοτήτων. Η αστυνομία συνέλαβε δύο απεργούς ως υπαίτιους των γεγονότων της 20ής Ιανουαρίου.¹⁰⁵³

¹⁰⁵¹Μακεδονία, Το Φως της Θεσσαλονίκης, Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος, 22.1.1929. Στον Ριζοσπάστη της επόμενης μέρας αναφέρεται ότι η βόμβα δεν ήταν τίποτε άλλο παρά καψύλιο του οποίου η έκρηξη έγινε στον λιμένα του Στρατωνίου και τα κομμένα συρματόσχοινα αποτελούσαν μάλλον τυχαίο γεγονός. Το θέμα είναι ότι η εταιρία δεν πωλούσε πλέον τρόφιμα στους εργάτες ούτε καν επί πληρωμή. Και μάλιστα άνθρωποι της εταιρίας ξυλοκόπησαν έναν εργάτη που είχε πάει για τρόφιμα. Δεν άφησαν επίσης να λειτουργήσει ο φούρνος και έτσι άρχισε να πλανιέται παντού το φάσμα της πείνας.

¹⁰⁵²Νέα Αλήθεια, 22.1.1929. Στο Φως της Θεσσαλονίκης της ίδιας μέρας διαψεύδεται η είδηση.

¹⁰⁵³Ριζοσπάστης, 24.1.1929.

Ο διευθυντής των μεταλλείων Κασσάνδρας κ. Δημο(υ)λίτσας έστειλε επιστολή στην εφημερίδα *Μακεδονία* αναφέροντας ότι δεν είχε απαγορεύσει την κυκλοφορία ορισμένων εφημερίδων, ούτε ήταν υπεύθυνος για εξώσεις εργατών από τα σπίτια τους.¹⁰⁵⁴ Επίσης και στον *Ταχυδρόμο Βορείου Ελλάδος* είχε εμφανιστεί επιστολή του Δημο(υ)λίτσα, ο οποίος ανέφερε ότι αφορμή της απεργίας υπήρξε ένας εργάτης που αρνήθηκε να εργαστεί σε θέση που του όρισε η εταιρία. Αυτός προσεταιρίστηκε τον πρόεδρο του συνδέσμου μεταλλωρύχων και έτσι ξεκίνησε η απεργία.¹⁰⁵⁵ Όπως αναφέρει ο *Ριζοσπάστης* το δικαστήριο Χαλκιδικής καταδίκασε δύο μεταλλωρύχους για το σαμποτάζ κατά της εταιρείας και συνελήφθη ο γραμματέας του σωματείου τους.¹⁰⁵⁶ Στις 26.1.1929 η εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* ανέφερε ότι διατάχθηκαν ανακρίσεις για τον υπερβάλλοντα ζήλο που επέδειξαν τα αστυνομικά όργανα. Αντιθέτως ο *Ριζοσπάστης* την επόμενη μέρα αναφέρει ότι συνελήφθη στη Στρατονίκη και απεστάλη στον Πολύγυρο, ο αντιπρόσωπος της «Εργατικής Βοήθειας»¹⁰⁵⁷ και εκτελεστικός του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης, Νικολόπουλος, ο οποίος είχε μεταβεί εκεί με στόχο να παραδώσει στους απεργούς το πρώτο βοήθημα του Κέντρου.¹⁰⁵⁸ Ο Καλλιδόπουλος από την άλλη απέστειλε τον Νομάρχη Χαλκιδικής, Αποστολίδη, στη Στρατονίκη για να μεσολαβήσει μεταξύ των εργατών και της εταιρείας.¹⁰⁵⁹

Τις επόμενες μέρες έχουμε τις αποφάσεις της τοπικής επιτροπής ασφαλείας για εκτοπισμό εργατών που είχαν λάβει μέρος στα γεγονότα της Στρατονίκης.¹⁰⁶⁰ Η Εταιρία διαψεύδει την είδηση ότι πρόκειται να δείξει διαλλακτικότητα.¹⁰⁶¹

Στις 29 Ιανουαρίου η υπόθεση φτάνει στη Βουλή, όταν ο βουλευτής Χαλκιδικής Ξανθόπουλος αναφέρεται σε επιστολή των γυναικών των εργαζομένων στα μεταλλεία της Κασσάνδρας.¹⁰⁶² Παραθέτω αυτούσιο το σχετικό άρθρο:

¹⁰⁵⁴ *Μακεδονία*, 26.1.1929.

¹⁰⁵⁵ *Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος*, 23.1.1929.

¹⁰⁵⁶ *Ριζοσπάστης*, 26.1.1929. Την ίδια ημέρα η *Νέα Αλήθεια* τιτλοφορεί το σχετικό άρθρο: «Υπάρχει ελπίς εξομαλύνσεως της καταστάσεως εις τα Μεταλλεία Κασσάνδρας.» Επίσης *Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος*, 25.1.1929.

¹⁰⁵⁷ Για την «Εργατική Βοήθεια», η οποία λειτούργησε μεταξύ των ετών 1924 και 1935 βλ. Κώστας Ευθυμίου, «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη». Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλεγγύης δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Αθήνα 2014.

¹⁰⁵⁸ *Ριζοσπάστης*, 27.1.1929.

¹⁰⁵⁹ *Μακεδονικά Νέα*, 27.1.1929.

¹⁰⁶⁰ *Ριζοσπάστης*, Το Φως της Θεσσαλονίκης, 28.1.1929. *Μακεδονικά Νέα*, 30.1.1929.

¹⁰⁶¹ *Μακεδονία*, *Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος*, 30.1.1929.

¹⁰⁶² Σε μία παρόμοια κίνηση κατέφυγαν μετά από απεργία κατά το έτος 1946 σε ανθρακωρυχεία στη Βραζιλία γυναίκες (σύζυγοι, κόρες και μητέρες) των ανθρακωρύχων. Αυτές απέστειλαν επιστολή στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας διαμαρτυρούμενες για τα απάνθρωπα μέτρα που είχαν πάρει οι μεταλλευτικές εταιρίες προχωρώντας σε έξωση από τα σπίτια της εταιρείας των απεργών

ΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΒΟΥΡΛΟΥΜΗ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΡΓΙΑΝ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΟΝΙΚΗΣ

Κατά την χθεσινήν συνεδρίασιν της Βουλής, ο κ. Α. Ξανθόπουλος¹⁰⁶³ συνιστών επιστολήν των γυναικών των εργαζομένων εις τα μεταλλεία Στρατονίκης, λέγει, ότι τους εργάτας εκεί τους μεταχειρίζονται σκληρότατα και συνεπεία τούτου εγένετο απεργία. Η διεύθυνσις των μεταλλείων έπαισε μερικούς εργάτας. Εμερίμνησε κατόπιν ο Σύνδεσμος των Μεταλλωρύχων όπως προσλάβη τούτους εκ νέου η Εταιρία, αλλ' αυτή κατ' ουδένα λόγον ηθέλησε να πράξη τούτο. Εστάλη κατόπιν επιθεωρητής από το Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας ίνα συμβιάση την εταιρίαν και τον Σύνδεσμον των μεταλλωρύχων, όστις υπεχώρησεν εν πολλοίς, αλλά η Εταιρεία και πάλιν δεν εδέχθη. Οι γυναίκες όθεν των εργατών αυτών κάμνουν έκκλησιν εις την Κυβέρνησιν, όπως μεριμνήση αυτή περί της προσλήψεως των απολυθέντων εργατών. Υπενθυμίζω, λέγει, εις τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, ότι ολίγας ημέρας προ των εκλογών εγένετο εκεί απεργία και τηλεγράφησεν ούτος εις τους εργάτας να λύσουν την απεργίαν και θα μεσολαβήση αυτός και πράγματι οι εργάται μόλις έλαβον το τηλεγράφημα τούτο έλυσαν την απεργίαν. Παρακαλώ συνεπώς και τώρα τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως να μεσολαβήση επί του ζητήματος τούτου και θα έχη την ευγνωμοσύνην ολοκλήρου της περιφερείας της Χαλκιδικής.

Π. Βουρλούμης (Υπ. Εθν. Οικον.). Η Κυβέρνησις λέγει από της πρώτης στιγμής επενέβη δια να φέρη τους διαμαχομένους εις ειρήνευσιν. Δυστυχώς δεν κατορθώθη να επέλθη συμφωνία, διότι η Εταιρεία αφενός δεν θέλει να δεχθή την πρόσληψιν εκ νέου των υποκινήτων της απεργίας, οι δε εργάται αφ'έτερον αξιούσι την πρόσληψιν των αρχηγών των. Συνεστήσαμεν την λύσιν της απεργίας, υποσχεθέντες να ασκήσωμεν πάσαν ηθικήν πίεσιν επί της Εταιρείας, ίνα προσλάβη εκ νέου εις τας εργασίας πάντα μη υπεύθυνον κολασίμου πράξεως!¹⁰⁶⁴

Οι εργάτες ζητούν να επαναπροσληφθούν οι συνάδελφοί τους και ο Καλλιδόπουλος ακολουθώντας το πνεύμα του Βουρλούμη προτείνει την επαναπρόσληψη από την εταιρεία όσων δεν υπέπεσαν σε ποινικό αδίκημα και

οι οποίοι είχαν εξασκήσει «το ιερό δικαίωμα της απεργίας που είναι διεθνώς αναγνωρισμένο στην εργατική τάξη». Βλ. Clarice Gontarski Speranza, «Gênero e classe numa comunidade de mineração de carvão do Brasil em meados do século XX», *Revista Latinoamericana de Trabajo y Trabajadores*, 1 (Νοέμ. 2020 – Απρ. 2021), σελ. 113-136: 131-133. Η Speranza κάνει αναφορά και στο άρθρο της L. Papastefanaki, «Family, Gender and Labour in the Greek Mines, 1860-1940», *International Review of Social History* (2019), σελ. 1-22.

¹⁰⁶³ Αλέξανδρος Ξανθόπουλος (1872-1961). Πολύ νέος ασχολήθηκε με το εμπόριο στην Κωνσταντινούπολη. Εκλέχτηκε βουλευτής Χαλκιδικής το 1926 και το 1928 με τους Φιλελεύθερους. Ο θεός του, Αθανάσιος Ξανθόπουλος υπήρξε ο πρώτος έλληνας δήμαρχος των (Νέων) Μουδανίων Χαλκιδικής. Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Βλ. Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986.

¹⁰⁶⁴ Ριζοσπάστης, 30.1.1929.

ζητά παράλληλα την ηθική δέσμευση της επιχείρησης.¹⁰⁶⁵ Η εταιρία δεν έδωσε σημεία συμβιβασμού και γι αυτό πάνω από 700 άτομα, άνδρες, γυναίκες και παιδιά προέβησαν σε νέο συλλαλητήριο επειδή η Εταιρεία δήλωσε ότι σκόπευε να σταματήσει τις εργασίες της εάν συνέβαινε και πάλι καταστροφή μηχανημάτων. Ο Νομάρχης Χαλκιδικής έκανε αναφορά στον Υπουργό Εσωτερικών και στον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας. Οι εργάτες ήταν ιδιαίτερα εκνευρισμένοι με την συμπεριφορά του Δημο(υ)λίτσα και ζητούσαν την αντικατάστασή του από την εταιρία. Τα παράπονα που κατέθεσαν οι μεταλλωρύχοι στον Νομάρχη ήταν ότι η Εταιρεία είχε φερθεί με αναληγσία απέναντι σε θύματα ατυχημάτων που προκλήθηκαν σε ώρα εργασίας λόγω των οποίων κατέστησαν αυτοί ανάπηροι και ανίκανοι προς εργασία. Καθώς επίσης και ότι στη συνέχεια δεν δέχτηκε να προσλάβει τα θύματα αυτών των ατυχημάτων σε άλλες ελαφρές εργασίες. Επίσης παραπονέθηκαν για την σκληρή συμπεριφορά των επιστατών απέναντι στους εργάτες και για την επιβολή αδικαιολόγητων πειθαρχικών ποινών. Στο τέλος οι διαδηλωτές διαλύθηκαν ήσυχα, αλλά ο Νομάρχης ζήτησε να αποσταλούν ενισχύσεις στο τοπικό αστυνομικό τμήμα.¹⁰⁶⁶

Το μεσημέρι της 1^{ης} Φεβρουαρίου σε Γενική Συνέλευση αποφασίστηκε να λυθεί η απεργία μετά από την επαναπρόσληψη 7 μεταλλωρύχων – με την εξαίρεση αυτών που προέβησαν στην καταστροφή των μηχανημάτων. Σε αυτό έπαιξε ρόλο και η θέση της Κυβέρνησης, η οποία υποσχέθηκε να δει με ευμένεια τα θέματα των εργατών. Οι εργάτες θα επιστρέψουν στις εργασίες τους την επόμενη Δευτέρα.¹⁰⁶⁷ Ο Ριζοσπάστης μεταξύ άλλων αναφέρει:

... Συμπληρωματικώς πληροφορούμεθα, ότι της γενικής συνελεύσεως προηγήθη τηλεγράφημα του Γενικού Διοικητού προς τους απεργούς, γνωρίζοντος, ότι υπουργική σύσκεψις συγκροτηθείσα εν Αθήναις υπό την προεδρείαν του κ. Βενιζέλου, απεφάσισεν όπως πραγματοποιήση τα επαγγελματικά αιτήματα των απεργών, και παρακαλούντος, όπως οι απεργοί υποχωρήσουν εις τας απέναντι της Εταιρείας απαιτήσεις των. Κατόπιν του τηλεγραφήματος τούτου οι απεργοί εδέχθησαν όπως λύσουν την απεργίαν, χωρίς να επαναπροσληφθούν οι 4 παραπεμφθέντες εις την δίκην, ενώ αντιθέτως εδέχθη η Εταιρεία να επαναπροσλάβη τους ετέρους 7...».

¹⁰⁶⁵ Μακεδονικά Νέα, Το Φως της Θεσσαλονίκης, Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος, 31.1.1929.

¹⁰⁶⁶ Μακεδονία, Μακεδονικά Νέα, Νέα Αλήθεια, Το Φως της Θεσσαλονίκης, Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος, Ριζοσπάστης, 1.2.1929.

¹⁰⁶⁷ Με βεβαιότητα δίνει την υπόθεση της λύσης της απεργίας η εφ. Μακεδονία στο φύλο της 2.2.1929. Ο Ριζοσπάστης και ο Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος θεωρούν ότι η είδηση δεν είναι ασφαλής από τη στιγμή που δεν είναι ενήμεροι η ΓΣΕΕ και το Πανεργατικό Κέντρο. Η Νέα Αλήθεια στις 4.2.1929 αναφέρει ότι η είδηση της λύσης της απεργίας έφτασε στο Πανεργατικό Κέντρο.

Οι απεργοί επανέλαβαν την εργασία τους στις 4 Φεβρουαρίου.¹⁰⁶⁸ Στις 9 Φεβρουαρίου επίσης στις εφημερίδες ανακοινώθηκε η καταδικαστική απόφαση για τον πρόεδρο των Μεταλλωρύχων Συνάδη και 4 συναδέλφους του σε φυλάκιση μερικών μηνών.¹⁰⁶⁹

Από την 1^η Φεβρουαρίου είχε κατεβεί σε απεργία το τεχνικό προσωπικό της εταιρίας του Λαυρίου,¹⁰⁷⁰ αλλά εδώ τα αιτήματά τους γίνονται γνωστά μέσω του *Ριζοσπάστη* ήδη στις 3 του μηνός και είναι ξεκάθαρα οικονομικά και επαγγελματικά: αύξηση των ημερομισθίων κατά 30%, τήρηση του δωρου και ίδρυση Ταμείου Συντάξεων. Η διαφορά τους με την απεργία των μεταλλωρύχων της Κασσάνδρας νομίζω ότι είναι ξεκάθαρη.

Η περίπτωση της απεργίας της Κασσάνδρας είναι χαρακτηριστική της εποχής. Πρόκειται για μία διελκυστίνδα μεταξύ των δύο δευτεροβάθμιων οργάνων (ΕΚΘ και ΠΚΘ), των οποίων οι αντιπρόσωποι ακολουθούν διαφορετικές πρακτικές. Ο Δημητράτος ακολουθεί την τακτική της ΓΣΕΕ, η οποία συντάσσεται με την κυβέρνηση και την εταιρία. Και τελικά αυτός που δίνει τη λύση είναι ο Βενιζέλος ο οποίος υπόσχεται να πιέσει «ηθικά» την εταιρία να επαναπροσλάβει τους εργάτες πλην όσων θα καταδικαστούν. Δεν γίνεται κανένας λόγος για επαγγελματικά αιτήματα. Και εδώ θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η περίπτωση της απεργίας των μεταλλωρύχων της Κασσάνδρας επιβεβαιώνει την κυρίαρχη άποψη σχετικά με την εξέλιξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, ότι δηλαδή από πολύ νωρίς οι Έλληνες πολιτικοί κατάφεραν να χειραγωγήσουν την ηγεσία των εργατικών σωματείων προωθώντας τους σε ηγετικές θέσεις και ουσιαστικά έτσι αποδυναμώνοντας τις εργατικές διεκδικήσεις.¹⁰⁷¹

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ζωή και οι συνθήκες εργασίας των μεταλλωρύχων και λιγνιτωρύχων στη Μακεδονία και Θράκη δεν διαφέρουν από αυτές των μεταλλωρύχων σε άλλα μήκη και πλάτη της γης. Αρχικά στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μία παράθεση της ελληνικής εργατικής νομοθεσίας που τους αφορά τόσο σε σχέση με την επιτρεπτή συνδικαλιστική δράση όσο και με το θέμα της προστασίας της υγείας

¹⁰⁶⁸Μακεδονικά Νέα, Το Φως της Θεσσαλονίκης, 5.2.1929.

¹⁰⁶⁹Μακεδονία, Ταχυδρόμος Β. Ελλάδος, 9.2.1929.

¹⁰⁷⁰Ριζοσπάστης, 2.2.1929.

¹⁰⁷¹Βλ. Anna Koumandaraki, «The Greek trade union movement in controversy : against a state-centred approach to labour movement theory», *Workers of the world. International Journal of Strikes and Social Conflicts*, τ.1/1, 2012: σελ. 117-132. Για το γενικότερο πλαίσιο της εποχής βλ. Αναστάσης Ι. Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην ιστορία του εργατικού – κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, Αθήνα 2010. Ιδιαίτερα για την περίπτωση της Βόρειας Ελλάδας βλ. Alexandros Dagkas, *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord: le mouvement des ouvriers du tabac, 1918-1928*, Παρίσι 2003, όπου πληροφορίες και για τους μεταλλωρύχους της Χαλκιδικής.

και της ασφάλειας των εργαζομένων. Κατόπιν επιχειρείται μία προσέγγιση των διαθέσιμων ποσοτικών στοιχείων μέσα από επίσημα δημοσιεύματα της εποχής. Τα στοιχεία αυτά πρέπει να ειπωθούν με όλες τις πιθανές αμφισβητήσεις που μπορεί να εγείρουν. Η τοπική βιβλιογραφία που ασχολείται με συγκεκριμένες περιοχές δίνει άλλα στοιχεία, πιο προσωπικά. Ο Τύπος βοηθά από τη μεριά του ειδικά στην περίπτωση της περιγραφής της μεγάλης απεργίας στα μεταλλεία της Στρατονίκης του Γενάρη του 1929 η οποία εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των εργατικών κινητοποιήσεων του Μεσοπολέμου. Σίγουρα στο μέλλον μπορούν να προστεθούν πολλά άλλα στοιχεία, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά σχετικά με την εργασία στα μεταλλεία.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα μεταλλεία στην Βόρεια Ελλάδα συναντήθηκαν με τα μεταλλεία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και με τα ενδιαφέροντα των Ευρωπαίων επενδυτών. Η πρόκληση στην οποία κλήθηκα να απαντήσω αρχικά ήταν με ποιο τρόπο πραγματοποιήθηκε η μετάβαση από το ένα πολιτειακό σύστημα στο άλλο: από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στο ελληνικό κράτος. Όταν στο ελληνικό κράτος δημοσιευόταν ο πρώτος νόμος «περί μεταλλείων» το 1861, το ίδιο γινόταν και στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Κατόπιν ο τελευταίος σχετικός Οθωμανικός νόμος πριν από την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος ήταν αυτός του 1906, ο οποίος υπήρξε αποτέλεσμα της επιμονής του Βρετανού πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη – γεγονός που υποδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία που είχαν αποκτήσει τα μεταλλεία της περιοχής για την Βρετανική Αυτοκρατορία. Αυτός ο νόμος λίγους μήνες μετά από την πρόσκτηση της Μακεδονίας θα μεταφραστεί στα ελληνικά. Από την άλλη στο ελληνικό κράτος είχε δημοσιευτεί το 1910 ο «Μεταλλευτικός Κώδικας», ο οποίος περιείχε αλλαγές σε σχέση με τον νόμο του 1861. Το 1912-13 ο νόμος αυτός δεν είχε προφτάσει να εφαρμοστεί στην Παλαιά Ελλάδα, σε σημείο που ακόμη εκκρεμούσαν αιτήσεις στο Διοικητικό Δικαστήριο Μεταλλείων.

Το 1912 εντωμεταξύ σηματοδοτεί την έναρξη μίας δεκαετίας συνεχών πολεμικών συγκρούσεων για την Ελλάδα. Ο μεταλλευτικός πλούτος των νέο-αποκτηθέντων επαρχιών θεωρήθηκε ιδιαίτερης σημασίας για την οικονομία της χώρας και έτυχε αντίστοιχης (νομοθετικής) μέριμνας. Συχνά στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν θα προκληθεί σχετική συζήτηση στη βουλή. Ενώ και μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας είχε ανακύψει θέμα με τις παραχωρήσεις μεταλλείων, τότε δεν είχε παρθεί κανένα μέτρο και θεωρήθηκε ότι ο μόνος τρόπος επίλυσης του ζητήματος ήταν η προσφυγή των ενδιαφερόμενων στις δικαστικές αρχές.

Από τον ίδιο άνθρωπο που είχε επιμεληθεί την έκδοση της μετάφρασης του οθωμανικού νόμου περί μεταλλείων του 1906, τον Ηλία Γούναρη, Επιθεωρητή Μεταλλείων, θα προκύψει και η δημοσίευση μεσούντος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου των Παραχωρήσεων Μεταλλείων, μεταξύ άλλων, και των Νέων Χωρών. Αναγνωρίζονται λοιπόν ιδιοκτησιακά δικαιώματα σε όσους είχαν αποκτήσει φιορμάνι από το σουλτάνο ή προσωρινή άδεια εκμετάλλευσης ορυκτών μέχρι τη στιγμή λήξης της ισχύος των σχετικών πράξεων. Δίνεται έτσι μία δραστική λύση στο πρόβλημα που είχε προκύψει σχετικά με το αν το ελληνικό κράτος θα αναγνωρίσει τα προϋπάρχοντα δικαιώματα μεταλλειοκτησίας. Κατά την ύστατη περίοδο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν δραστηριοποιηθεί στη σημερινή ελληνική Μακεδονία 4 μεταλλευτικές

εταιρίες: 1. Στη Χαλκιδική, η Société des Mines de Kassandra, γαλλικών συμφερόντων. Η εταιρία αυτή απέκτησε φερμάνι από τον Σουλτάνο, ενώ πιο πριν για τα ορυχεία αυτά είχε ενδιαφερθεί η Ελληνική Εταιρία των Μεταλλουργείων Λαυρίου, 2. Η εταιρία των αδελφών Αλλατίνι, εβραίων από το Λιβόρνο που αφίχθηκαν στη Θεσσαλονίκη γύρω στο 1800 και που ασχολήθηκαν με διάφορες επιχειρήσεις. Συμμετείχαν και στην προηγούμενη εταιρία – την Société des Mines de Kassandra, της οποίας εμφανίζονται συχνά και ως αντιπρόσωποι. Είναι γνωστοί ιδιαίτερα για τα ορυχεία λευκόλιθου στην Χαλκιδική, 3. Η πρώτη μεταλλευτική εταιρία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1870), με μετόχους Έλληνες χρηματιστές του Γαλατά, η οποία απέκτησε παραχώρηση μόνο για ένα λιγνιτωρυχείο στις Σέρρες, 4. Η γερμανική εταιρία Speidel, η οποία μετά από παρέμβαση του ίδιου του Γερμανού Κάιζερ, ανέλαβε την εκμετάλλευση μεταλλείων στην Θάσο.

Αναφέρθηκα στις εταιρίες επειδή οι επενδύσεις σε αυτές είναι μεγαλύτερες και επιπλέον είναι αυτές που αφήνουν στον χρόνο περισσότερα ορατά ίχνη. Και στον χώρο των μεταλλευτικών επιχειρήσεων τόσο η Οθωμανική αυτοκρατορία όσο και το νεοσύστατο ελληνικό κράτος αποτέλεσαν προνομιακό πεδίο εξάσκησης του παγκόσμιου καπιταλισμού. Ας μην ξεχνάμε και την υπόθεση του Λαυρίου, η οποία κατέληξε σε διπλωματικό επεισόδιο. Το ίδιο σε μικρότερο βαθμό συνέβη και με την περίπτωση της Εταιρίας των Μεταλλείων Κασσάνδρας, όταν σε αυτήν γίνεται αναφορά στα πεπραγμένα της ειδικής Οικονομικής Επιτροπής που είχε συσταθεί στο Παρίσι στο 1913 μετά το τέλος του Α΄ Βαλκανικού πολέμου. Όμως εντωμεταξύ ξέσπασε ο Β΄ Βαλκανικός Πόλεμος και δεν έγιναν εκτελεστές οι αποφάσεις της Επιτροπής αυτής. Και αργότερα στην Συνθήκη της Λωζάνης θα γίνει ιδιαίτερη μνεία στις παραχωρήσεις που είχε κάνει η Οθωμανική αυτοκρατορία σε ιδιώτες και εταιρίες. Είναι φανερό νομίζω η διεθνής διάσταση που είχε αποκτήσει το ζήτημα των μεταλλείων στη σημερινή Βόρεια Ελλάδα.

Η Μεγάλη Βρετανία έχει το μεγαλύτερο μερίδιο στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις. Αρχικά με την Anglo-Greek Magnesite Ltd., η οποία εκμεταλλευόταν ήδη από τον 19^ο αιώνα τα ορυχεία λευκόλιθου στην Εύβοια και που θα αποκτήσει το 1922 και τα ορυχεία λευκόλιθου των Αλλατίνι στην Χαλκιδική. Κατόπιν με την The Grecian Mining & Development Company Ltd., η οποία για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα στη δεκαετία 1930 θα αναλάβει την εκμετάλλευση του λιγνιτωρυχείου Αμυνταίου. Και τρίτη η Thracian Union Trust Ltd. του Sir Arthur Crosfield – και αυτή δεν άντεξε για πολλά χρόνια -, που προχώρησε μάλιστα και στη δημιουργία θυγατρικής εταιρίας στο Λαύριο.

Πέρα από τις ξένες επενδύσεις στην ελληνική μεταλλεία η προώθηση των μεταλλευμάτων πραγματοποιείται μέσα από έναν θεσμό που προσπαθεί να εισαγάγει την Θεσσαλονίκη στη χορεία των πόλεων που υπερηφανεύονται για την ύπαρξη μιας διεθνούς εμπορικής έκθεσης. Στην Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης συχνά εμφανίζονται ως εκθέματα μεταλλεύματα και γίνεται ευρεία αναφορά σε αυτά στον τοπικό αλλά και τον εθνικό Τύπο.

Ένα άλλο θέμα το οποίο αναδεικνύει η παρούσα διατριβή είναι το θέμα της εθνικοποίησης των μεταλλείων. Έχοντας ακριβώς ως αφορμή τα νέο-αποκτηθέντα μεταλλεία της Μακεδονίας ο Ν. 531/1914 θεωρείται η απαρχή της εθνικοποίησης των μεταλλείων. Η πρωτοβουλία αυτή της εθνικοποίησης των μεταλλείων ελέγχεται από ειδικούς της εποχής και οι γνώμες δίστανται ως προς την αποτελεσματικότητά της. Εθνικοποίηση στην περίπτωση των μεταλλείων σημαίνει ότι ένα συγκεκριμένο ορυχείο τίθεται σε πλειστηριασμό και αποδίδεται σε εργολάβο, ο οποίος αναλαμβάνει συγκεκριμένες υποχρεώσεις έναντι του Δημοσίου που απορρέουν από τις ρήτρες του συμβολαίου που υπογράφει. Και το Δημόσιο ελέγχει πιο έντονα τις δραστηριότητες αυτών των μεταλλείων όπως προκύπτει από τις εκθέσεις του επιθεωρητή Μεταλλείων ή του μηχανικού της ΕΜΒΕ.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα εμφανίζεται το λεγόμενο «λιγνιτικό ζήτημα», το οποίο αναφέρεται και ως «εθνικό ζήτημα». Στην αρχή μέσα από τις σελίδες του περιοδικού του Πολυτεχνικού Συλλόγου «Αρχιμήδης» και αργότερα σε διάφορες δημόσιες συζητήσεις, αλλά και ως αντικείμενο συζητήσεων σε ad hoc κυβερνητικές επιτροπές γίνεται προσπάθεια να διευρυνθεί η χρήση του λιγνίτη ώστε να σταματήσουν ή τουλάχιστον να περιοριστούν οι εισαγωγές γαιάνθρακα από τη Βρετανία που έχουν ως αποτέλεσμα την εξαγωγή συναλλάγματος. Μεταξύ των υπερασπιστών του λιγνίτη συμπεριλαμβάνονται και αυτοί που αναγνωρίζουν σε αυτόν την ενεργειακή βάση της εγχώριας βιομηχανίας. Ο λιγνίτης στην περίοδο που εξετάζω χρησιμοποιείται στους σιδηροδρόμους, στα ατμόπλοια, σε κάποιες βιομηχανίες, για οικιακή χρήση (θέρμανση). Την μοναδική κρατική παρέμβαση τελικά θα αποτελέσει ο Ν. 4310/1930, ο οποίος όμως απλώς θα προχωρήσει στην απόδοση ορισμένων προνομίων ατέλειας στους ιδιοκτήτες λιγνιτωρυχείων. Όσον αφορά τη βιομηχανία, αυτή φαίνεται ότι στη συγκεκριμένη περίοδο καλύπτει τις ενεργειακές της ανάγκες με την εισαγωγή πετρελαίου. Και όσο για την Power που είχε αναλάβει την ηλεκτροδότηση των Αθηνών, αυτή φαίνεται ότι προτιμά τις εισαγωγές γαιάνθρακα από τη Βρετανία παρ' όλες τις διαμαρτυρίες της ελληνικής πλευράς.

Η χρησιμοποίηση του λιγνίτη μετά την οικονομική κρίση του 1929 θα αποτελέσει ζήτημα στενά συνδεδεμένο με το θέμα της ενεργειακής αυτάρκειας της χώρας. Έτσι στην περίοδο της διακυβέρνησης του Μεταξά θα μετακληθεί ειδικός από τη Γερμανία, ο οποίος θα αποφανθεί ότι τα μεγαλύτερα κοιτάσματα λιγνίτη στην Ελλάδα βρίσκονται στη ΒΔ. Μακεδονία, στην περιοχή της Πτολεμαΐδας.

Τα λιγνιτωρυχεία, τα οποία καταλαμβάνουν ένα βασικό κεφάλαιο στην παρούσα εργασία, ήταν συνήθως μικρές επιχειρήσεις των οποίων το περιθώριο κέρδους βασιζόταν όχι στην μηχανοποίηση, αλλά στο φθινό κόστος της εργατικής δύναμης. Ιδιαίτερη σημασία επιπλέον για την επιτυχία της επιχείρησης είχε η θέση του λιγνιτωρυχείου, η εγγύτητά του δηλαδή σε κάποιο αστικό κέντρο. Καταφεύγοντας στα στατιστικά στοιχεία βλέπουμε ότι η μεγαλύτερη παραγωγή λιγνιτών αναφέρεται στο έτος 1918, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι Σύμμαχοι εκμεταλλεύθηκαν τα λιγνιτωρυχεία, οι μεν Βρετανοί στην Πιερία, ενώ οι Γάλλοι της Στρατιάς της Ανατολής στην περιοχή της Φλώρινας. Αυτός ήταν και ένας λόγος που οδήγησε στη δημιουργία κάποιων σιδηροδρομικών γραμμών Ντεκωβίλ (στενές σιδηροδρομικές γραμμές για τη μεταφορά λιγνίτη και όχι μόνο).

Από την άλλη πολλές φορές οι εργολάβοι των λιγνιτωρυχείων δεν τηρούσαν τη ρήτρα των συμβολαίων τους που τους επέβαλε να πωλούν λιγνίτη στις όμορες κοινότητες σε συγκεκριμένη τιμή. Δεν λείπει μάλιστα και επιστολή εργολάβου, ο οποίος απευθυνόμενος στον επιθεωρητή ΕΜΒΕ του αναφέρει τον λόγο για τον οποίο δεν θα πρέπει να επιβληθεί διατίμηση στο λιγνίτη.

Δύο λόγια χρειάζεται να αναφερθούν για τις μεταφορές. Στην Μακεδονία και τη Θράκη ήδη από την εποχή των Ρωμαίων υπήρχε ένας κύριος οδικός άξονας, η Εγνατία. Αυτός ο οδικός άξονας συνέχιζε και συνεχίζει να χρησιμοποιείται μετά από ανακατασκευή μέχρι σήμερα. Κατά τον Μεσοπόλεμο μία σύμβαση, γνωστή ως «Σύμβαση Μακρή», θα φροντίσει για την ανακατασκευή των οδικών αρτηριών. Όσον αφορά τώρα το κομμάτι του οδικού δικτύου που περιλαμβάνει την Χαλκιδική, περιοχή χειμαζόμενη λόγω έλλειψης συγκοινωνίας, σε επιστημονικό άρθρο συνδέεται η σύνδεση της περιοχής συγκοινωνιακά με την μεταφορά μεταλλευμάτων, οικονομική δραστηριότητα ύψιστης σημασίας για την περιοχή. Τον 19^ο αιώνα με την είσοδο του καπιταλισμού στην Οθωμανική αυτοκρατορία ιδιαίτερο βάρος απέκτησαν οι σιδηροδρομικές αρτηρίες που στόχο είχαν τη μεταφορά ανθρώπων και εμπορευμάτων. Όταν οι σιδηρόδρομοι αυτοί περνούν στο ελληνικό κράτος υπάρχει η σκέψη να χρησιμοποιηθεί εγχώριος λιγνίτης για την κίνησή τους.

Μάλιστα η εταιρία οικοδομικών υλικών «Άτλας» θα προβεί σε μία αποτυχημένη προσπάθεια να εφοδιάσει τους συρμούς με πλινθοποιημένο λιγνίτη. Επίσης από τους επιχειρηματίες αρκετές φορές τίθεται αίτημα προς τους σιδηροδρόμους για την πραγματοποίηση εκπτώσεων κατά τη μεταφορά των μεταλλευμάτων. Επειδή τα υπόλοιπα μεταλλεύματα, πλην του λιγνίτη, προορίζονται κυρίως για το εξαγωγικό εμπόριο, το πιο πρόσφορο μέσο είναι οι θαλάσσιες μεταφορές, οι οποίες είναι και οι φθηνότερες. Το αδιαμφισβήτητο λιμάνι της περιοχής για την εξαγωγή μεταλλευμάτων αποτελεί η Θεσσαλονίκη όπου καταλήγουν και μεταλλεύματα που εξορύσσονται σε γειτονικές χώρες. Δυστυχώς είναι πολύ λίγα τα σχετικά διασωζόμενα στοιχεία για την κίνηση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης.

Ένα ορुकτό το οποίο πάντοτε εξήπτε το φαντασιακό των ανθρώπων είναι ο χρυσός. Η Μακεδονία ήδη από τους αρχαίους συγγραφείς θεωρούνταν ουσιαστικά ως «Ελδοράδο». Στην περίπτωση αυτή έρχονται να βοηθήσουν οι έρευνες του ομότιμου σήμερα καθηγητή Κοιτασματολογίας του Γεωλογικού Τμήματος του ΑΠΘ, Μιχάλη Βαβελίδη, οι οποίες ξεκίνησαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Είχε προηγηθεί σε αυτό το σημείο η θερμή πίστη στην ύπαρξη αρχαίων μεταλλείων χρυσού στη Μακεδονία ενός αρχαιολόγου, του Κ. Αρβανιτόπουλου, ο οποίος ήδη από την εποχή των Βαλκανικών πολέμων διατράνωνε την πίστη του στην ύπαρξη χρυσού. Τελικά όμως ο ίδιος δεν θα κάνει ανασκαφές στη Μακεδονία. Άλλοι αρχαιολόγοι αργότερα θα βρουν χρυσά αντικείμενα και νομίσματα και από την δεκαετία του 1980 θα ξεκινήσουν και αναγνωριστικές έρευνες σε πιθανές θέσεις αρχαίων μεταλλείων χρυσού και θα εκπονηθούν σχετικές διδακτορικές διατριβές.

Στα τελευταία έτη της Οθωμανικής κυριαρχίας εμφανίζεται ένας αρχετυπικός «χρυσοθήρας» ως μέλος αρχικά Αυστριακής χαρτογραφικής επιτροπής και αργότερα, όταν η Μακεδονία ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος, ως ιδιώτης, ο Λαδίσλαος Καζβίνσκυ. Η ιστορία του γοητευτική σαν παραμύθι. Διασώζεται όμως και η χειρόγραφη υπογραφή του σε αίτηση και επίσης φάκελος με το όνομά του στο αρχείο της Εθνικής Τράπεζας και φαίνεται ότι σε κάποιο σημείο προς το τέλος της ζωής του συνεργάστηκε και με μία αγγλική εταιρία. Προς το τέλος της περιόδου που εξετάζω θα δημιουργηθεί και μία εταιρία, η «Χρυσωρυχεία Βορείου Ελλάδος Α.Ε.» από τους αδελφούς Ηλιόπουλους, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν γενικότερα στον τομέα των μεταλλείων και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Στόχος τους ήταν μία μεγάλη περιοχή στη Μακεδονία και κυρίως οι όχθες των ποταμών, καθώς αποφάσισαν να ασχοληθούν με την εξόρυξη προσχωματικού χρυσού, αυτού τον οποίο εκμεταλλεύονταν οι κάτοικοι γειτονικών περιοχών ήδη από τα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας. Η εταιρία

αυτή κατά την Κατοχή θα σταματήσει τις έρευνές της για να επαναλάβει τις εργασίες της αργότερα με αρκετή επιτυχία.

Ένα ορυκτό, το οποίο ακόμη και σήμερα εξακολουθεί να αποτελεί ένα πολύ σημαντικό εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας, είναι ο λευκόλιθος ή μαγνησίτης. Το ορυκτό αυτό λόγω της ιδιαίτερης σημασίας που είχε για την Βρετανία και τις ΗΠΑ αναφέρεται στις στατιστικές σειρές που δημιουργήσαν οι αντίστοιχες Υπηρεσίες Μεταλλείων αυτών των δύο χωρών. Είμαστε ιδιαίτερα τυχεροί λοιπόν γιατί μπορούμε να παρακολουθήσουμε το ταξίδι του ορυκτού αυτού από την Ελλάδα, όπου πρωτοστατούσαν αρχικά στις επιχειρήσεις Άγγλοι και Ολλανδοί, στις αγορές του κόσμου. Ο λευκόλιθος είναι ορυκτό που χρησιμεύει στην παραγωγή πυρίμαχων υλικών και η παραγωγή του πριν από τον Α'Π.Π. με προσορισμό την Αμερική αφορούσε την Αυστρία κατά 95% και κατόπιν την Ελλάδα (Εύβοια και μετά το 1912-13 και Χαλκιδική). Στην Χαλκιδική γινόταν κάποιες φορές μικρή επεξεργασία – σε εμπορικό οδηγό του 1928-29 έχουμε μεταλλουργικές εγκαταστάσεις σε 5 επιχειρήσεις που εξορύσσουν λευκόλιθο. Το υλικό αυτό, ακατέργαστο ή ελαφρά κατεργασμένο μεταφερόταν στο Ρότερνταμ ή στο Αμβούργο και από εκεί κατέληγε στις ΗΠΑ. Κατά τον Α' Π.Π. η Ελλάδα υποσκελίζει την Αυστρία στην εξαγωγή λευκόλιθου. Δημιουργούνται μάλιστα αντίπαλα τραστ. Σημαντική μορφή στην ιστορία του λευκόλιθου αποτελεί ο Ιωάννης Λαμπρινίδης.

Η τεκμηρίωση σχετικά με την ύπαρξη σωματείων μεταλλωρύχων, στο γεωγραφικό πλαίσιο που έχω επιλέξει, είναι αρκετά ισχνή. Η γενική τάση στα μεταλλεία της περιόδου εκτός εξαιρέσεων είναι να ανοίγουν για μικρό διάστημα και να κλείνουν. Έρχονται εργάτες από περιοχές που έχουν μεταλλευτική παράδοση, π.χ. από Κύμη ή από Λαύριο ή μετακινούνται από τα μεταλλεία της Χαλκιδικής προς τα μεταλλεία της Θάσου για παράδειγμα. Μάλιστα υπάρχει και *company town* στο Στρατώνι της Εταιρίας Μεταλλείων Κασσάνδρας που από το 1920, και επίσημα από το 1927, ανήκει στην ΑΕΕΧΠΛ του Νικ. Κανελλόπουλου. Επίσης πάλι στο Στρατώνι είναι έντονη η παρουσία των εργατών μεταλλείων που ήρθαν πρόσφυγες με την ανταλλαγή των πληθυσμών από τη Μπάλια της Μ. Ασίας. Μέχρι το 1928 φαίνεται από τις συχνές διαφημίσεις που εμφανίζονται στην εφημερίδα «Μακεδονία» ότι η Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας πάσχει από έλλειψη εργατών και γι αυτό διαφημίζει τις συνθήκες ζωής – με τα σπίτια της εταιρίας και τις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης στο κατάστημα της εταιρίας - και τους μισθούς που προσφέρει. Σίγουρα υπήρξε σε κάποια στιγμή και μετανάστευση από άλλες χώρες για εργασία στα μεταλλεία. Η προσωρινότητα ή η μονιμότητα της διαμονής εξαρτάται από διάφορες συνθήκες που δεν είναι πάντοτε προγραμματισμένες.

Ενώ είναι κυρίαρχη η τάση μεγάλης διασποράς των μεταλλείων στη Μακεδονία και τη Θράκη υπάρχουν τρεις περιοχές με μεγάλη συγκέντρωση μεταλλευτικών επιχειρήσεων: 1. Στην Χαλκιδική με τα Μεταλλεία Κασσάνδρας στη Στρατονίκη και το Στρατώνι και τα μεταλλεία λευκολίθου στη Γερακινή, στον Βάβδο και αλλού –, τα οποία εξακολουθούν και σήμερα να είναι ενεργά, 2. Στη Θάσο, με τα μεταλλεία των Σπάιντελ μέχρι το 1914 και αργότερα με την «Ελληνική Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Εταιρεία» Βέλγων και Γερμανών μετόχων από το 1925-1931, τα οποία μετά τον Β'Π.Π. συνέχισαν τις εργασίες τους για ένα διάστημα, αλλά σήμερα είναι ανενεργά και 3. Τα λιγνιτωρυχεία από την Πτολεμαΐδα μέχρι την Αλεξανδρούπολη, από τα οποία στα περισσότερα έχει σταματήσει η εκμετάλλευση εκτός από κάποια στα οποία γίνεται και σήμερα εκμετάλλευση (στην περιοχή της ΒΔ. Μακεδονίας). Όμως τώρα πλέον και αυτή η περιοχή έχει μπει σε μία κατάσταση μετάβασης προς την απολιγνιτοποίηση.

Ελπίζω η έρευνά μου να ανοίξει καινούργιους δρόμους για άλλους ερευνητές. Υπάρχουν θέματα ανοιχτά προς συζήτηση και διερεύνηση. Ένα από αυτά είναι οι αγορές και η ύπαρξη δικτύων, θέμα που το αντιμετωπίζω στην περίπτωση του λευκόλιθου. Κατόπιν ανοιχτή στην έρευνα παραμένει η σχέση μεταξύ των μεταλλείων και των γειτονικών κοινοτήτων, που και αυτό το αντιμετωπίζω στην συγκεκριμένη περίπτωση της απεργίας του 1929 στη Χαλκιδική. Και όσον αφορά την εργασία, θα έλεγα ότι υπάρχει ακόμη το θέμα της καταγωγής των εργατών, το θέμα της μετανάστευσης – γιατί, σύμφωνα με κάποια στοιχεία που αναφέρω στην εργασία μου, υπήρξαν και αλλοδαποί μετανάστες που εργάστηκαν στα μεταλλεία της περιοχής. Επίσης σημαντικό θεωρώ και το θέμα της θέσης που κατέλαβε το κίνημα των μεταλλωρύχων μέσα στο γενικότερο εργατικό κίνημα και στις κινητοποιήσεις της εποχής. Και τέλος αντικείμενο έρευνας θα μπορούσε να αποτελέσει η εισαγωγή και χρήση της τεχνολογίας στα μεταλλεία, στην περίπτωσή μας στα μεταλλεία της Χαλκιδικής και της Θάσου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1.Παραχωρήσεις μεταλλείων στη Μακεδονία

Α) ΦΙΡΜΑΝΙΑ

Νομός	Επαρχία	Θέση	Παραχωρησιούχοι	Χρόνος	Μετάλλευμα
1 Δράμας	Δράμας	Γκιουρετζίκ (=Γρανίτης)	Πέτρος Εξακουστός ¹	1890	Αργ.μόλυβδος
(1)Μεταβίβαση στους Αδελφούς Αλλατίνη στις 21 Αυγούστου 1891. Αποδοχή παραίτησης των Αδελφών Αλλατίνη. (ΦΕΚ295/Α/29.8.1915)					
2 Δράμας	Καβάλας	Παλιάς Καβάλας	Ιβραχίμ Ετχέμ, υιός Μεχμέτ Τασίτ ¹	1909	Μαγγάνιο
(1) Τους τίτλους υπέβαλλε ο Αδόλφος Βηξ, ο οποίος δήλωσε ότι είχε μεταβιβαστεί σε αυτόν η παραχώρηση.					
Το 1929 έκπτωση λόγω καθυστέρησης επί τριετία στρεμματικών φόρων (ΦΕΚ39/Β/12.4.1929)					
3 Δράμας	Δράμας	χωρία Ράδιος και Αλή-Τσερνάκ	Σαλβατώρ Ναχαμά ¹	1909	Μαγγανέζιο
(1)Στο Υ.Ε.Ο, ..., <i>Παραχωρήσεις Μεταλλείων</i> , αναφέρεται ότι υποβλήθηκε αίτηση φερμανίου χωρίς την αντίστοιχη καταχώρηση στο οθωμανικό βιβλίο φερμανίων. Σε κατάλογο όμως των παραχωρήσεων μεταλλείων (φερμανίων) από το Πρωθυπουργικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης, που μας ανακοίνωσε ο συνάδελφος AlaadinTok αναφέρεται για το έτος 1909 και η συγκεκριμένη παραχώρηση υπέρ του Νεχαμά.					
Το 1929 έκπτωση λόγω καθυστέρησης επί τριετία στρεμματικών φόρων (ΦΕΚ39/Β/12.4.1929)					
1 Σερρών	Σερρών	Καγιαλή	Αλέξ. Χατζηδήμος και Σία (Κωνστ. & Αναστ. Ιωάννου) ¹	1896	Αργ. μόλυβδος
(1)Τίτλοι δεν υπεβλήθησαν.					
2 Σερρών	Σερρών	Λειμώνες κλπ.	Οθωμανική	1871	Λιγνίτης

			Μεταλλευτική Εταιρεία		
(1)Οι τίτλοι υπεβλήθησαν υπό του εκμισθωτού Κωνσταντίνου Χατζηδήμου.					
1 Θεσ/νίκης	Θεσ/νίκης	Φιντικλή Κιλκισίου	Αχμέτ Ρακήμ ¹	1913	Χρυσός
(1)Υπεβλήθη αίτηση αναγνώρισης του φιορμανίου, το οποίο όμως κηρύσσεται άκυρο γιατί εκδόθηκε μετά την έναρξη του πολέμου του 1912.					
2 Θεσ/νίκης	Καλαμαριά	Κραν- Μαχαλά	Μουσταφά Φαδήλ ¹	1909	Χρώ- μιο
(1)Υπεβλήθη το υπ'αριθ. 1103/22.4.1913 συμβόλαιο συμβολαιογράφου Κωνσταντινούπολης, με το οποίο ο Φαδήλ μεταβιβάζει την παραχώρηση στους Ιάκωβο και Ισαάκ Μπενσουσάν.					
3 Θεσ/νίκης	Αβρέτ-Ισάο	Ραγιάν και Φαναρλή	Belbert ¹	1886	Αργυρο- μόλυ- βδος και χαλκό- ς
(1)Τίτλοι δεν υπεβλήθησαν.					
Άκυρος (ΦΕΚ4/Β/20.1.1927)					
4 Θεσ/νίκης	Αβρέτ-Ισάο	Μπαλ- Ογλουλαρί και Γκιουμούς Δερέ	Belbert ¹	1886	Αργυρομόλυ- βδος
(1)Τίτλοι δεν υπεβλήθησαν.					
Άκυρος (ΦΕΚ4/Β/20.1.1927)					
5 Θεσ/νίκης	Αβρέτ-Ισάο	Παπράτ	Belbert ¹	1886	Αργυρομόλυβδος και χαλκός
(1)Τίτλοι δεν υπεβλήθησαν.					
Άκυρος (ΦΕΚ78/Β/30.9.1927)					
6 Θεσ/νίκης	Αβρέτ-Ισάο	Πέικοβα	Belbert ¹	1886	Αργυρομόλυβδος
(1)Τίτλοι δεν υπεβλήθησαν.					

Άκυρος (ΦΕΚ78/Β/30.9.1927)					
7 Θεσ/νίκης	Βοδενών	Γερακίνοβο	Μουσταφά Φαδήλ 30%, Ρεφίκ Ρετζέπ 22,5%, Δημ. Γεωργίου 22,5% και Αβραάμ Ναζμή 22,5%	1891	Χρώμιο
(1)Οι τίτλοι υπεβλήθησαν υπό του οίκου Αλλατίνη, που υποστηρίζουν ότι είναι κύριοι της παραχώρησης.					
Άκυρη η παραχώρηση (ΦΕΚ73/Β/5.4.1938). Το μεταλλείο περιήλθε εξ ολοκλήρου στο Δημόσιο το 1939.					
8 Θεσ/νίκης	Γευγελής	Έπαυλις Ίσβορ	Αλφρέδος Άμπότ	1895	Αργ. Μόλυβδος
Περιήλθε στο Δημόσιο το 1960.					
9 Θεσ/νίκης	Γενιτσών	Γρίβα	Ισμαήλ Πασάς 67%, Αχμέτ-εφένδης Χατζη-μολλάς 33% ¹	1909	Αργ. Μόλυβδος & ψευδάργυρος
(1)Οι τίτλοι υπεβλήθησαν υπό του Μεχμέτ Φουάτ, υιού Ισμαήλ Πασά.					
Ιδιοκτήτης, Γραφείον Διαχειρίσεως Ανταλλαξιμού Περιουσίας Θεσ/νίκης.					
10 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος & Ορμύλια, θ. Τρικόρυφο	Βασίλειος Συρακιώτης & Σία ¹	1881	Χρώμιο
(1)Τίτλοι δεν υπεβλήθησαν.					
11 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος & Ορμύλια, θ. Τρικόρυφο	Βασίλειος Συρακιώτης & Σία ¹	1881	Χρώμιο
(1) Β. Συρακιώτης, Νικόλαος Ρεβίδης, Δημοσθ. Αγγελάκης, Κωνστ. Βατικιώτης. Τίτλοι δεν υπεβλήθησαν.					
12 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Καζαντζή	Φρειδερίκος Σαρνώ ¹	1891	Αντιμόνιο &

		Χωρούδα			αργ. μόλυβδος
(1)Μεταβιβάστηκε στην Ανώνυμο Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας την 1.2.1894(;). Αργότερα στην ΑΕΕΧΠΛ.					
13 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βαρβάρα	Ερρίκος Μισραχή ¹	1891	Μαγγάνιον
(1)Μεταβιβάστηκε στην Ανώνυμο Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας την 1.2.1895. Αργότερα στην ΑΕΕΧΠΛ (ΦΕΚ113/Β/8.9.1930).					
(1)Ταυτόχρονα παραχωρήθηκε στον ίδιο με ιδιαίτερο φιορμάνι το δικαίωμα εκμετάλλευσης αργυρούχου μόλυβδου στον ίδιο χώρο. Μεταβίβαση στην Α.Ε. Κασσάνδρας. Μεταβίβαση στην ΑΕΕΧΠΛ.					
15 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Καζαντζή Χωρούδα - Στάγεια	Ερρίκος Μισραχή	1891	Μαγγάνιο
(1)Ταυτόχρονα παραχωρήθηκε στον ίδιο με ιδιαίτερο φιορμάνι το δικαίωμα εκμετάλλευσης αργυρούχου μόλυβδου στον ίδιο χώρο. Μεταβίβαση στην Α.Ε. Κασσάνδρας. Μεταβίβαση στην ΑΕΕΧΠΛ.					
16 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Ίσβορος	Νικόλαος Ψυχάρης ¹	1888	Αντιμόνιον, αργυρομόλυβδος και χαλκός
(1)Μεταβιβάστηκε στην Εταιρία Κασσάνδρας. Βεβαιώθηκε συνύπαρξη μαγγανίου. Εγκρίθηκε η από κοινού εκμετάλλευση των συνεχόμενων μεταλλείων. Μεταβίβαση στην ΑΕΕΧΠΛ.					
17 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Νεοχώρι	Σελήμ Σερί Πασάς & Ερρίκος Μισραχή ¹	1896	Μαγγάνιον
(1)Μεταβιβάστηκε στην Εταιρία Κασσάνδρας. Μεταβίβαση στην ΑΕΕΧΠΛ.					
1 Κοζάνης	Γρεβενών	Σφίλτσε(= Χρώμιον)	Αθαν. Ζάχος ¹	1894	Χρώμιον

(1)Μεταβιβάστηκε στην εταιρία «Αδελφοί Αλλατίνη», 18.8.1896.					
2 Κοζάνης	Γρεβενών	Βιδόλακκος	Ιβραχίμ Βέης, Ζαδέ Χασάν βέης ¹	1889	Χρώμιον
(1)Μεταβιβάστηκε στον Ιούδα Σαμουήλ Μπενσουσάν στις 8.5.1901. Άκυρος (ΦΕΚ39/Β/12.4.1929).					
ΠΗΓΕΣ:					
1) Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις της Υπηρεσίας Μεταλλείων, <i>Παραχωρήσεις Μεταλλείων, τ. Β΄, Επτάνησος – Πελοπόννησος – Κυκλάδες και Νέαι χώραι</i> , Αθήνα 1916.					
2) Alaadin Tok, <i>The Ottoman mining in the age of capitalism: an analysis of state-capital relations (1850-1908)</i> , μεταπτυχιακή εργασία, Κωνσταντινούπολη 2010. (https://www.academia.edu/4910024/Mining_in_the_Late_Ottoman_Empire)					
4) E.G.,' STATISTIQUE DES MINES POUR L' ANNEE 1323 (=14/3/1907-13/3/1908)', <i>Revue Commercial du Levant – Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce française de Constantinople</i> (= Εμπορική Επιθεώρηση της Ανατολής, Μηνιαίο Δελτίο του Γαλλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου της Κωνσταντινούπολης), τχ. 284 (Νοέμβριος 1910), σελ. 675-693.					
5) Δελτία Ο.Π. ΓΑΚ-IAM/EMBE.					
<u>Μεταλλεία παραχωρηθέντα δια συμβάσεως μετά του Κράτους</u>					
Μεταλλείον Θάσου ¹	Νομός Δράμας		Δήμος Θάσου		
1. Θέση Βούβες (σύμβαση, 1903). Ψευδάργυρος					
2. Θέσεις α) Κουμαριά, β) Κορλού Κουπανούδα, γ) Μορλού, δ) Μεταμόρφωσις, ε) Σελάδα, στ) Σωτήρος, ζ) Βούλγαρο, η) Αστρίς (σύμβαση 1904). Σίδηρος, ψευδάργυρος, αργυρομόλυβδος και χαλκός					
(1)Δημοσίευση της Συνθήκης των Αθηνών στην οποία περιλαμβάνεται.					
<u>Δικαιώματα εξορύξεως ορυκτών</u>					
1 Θεσ/νίκης	Εδέσσης	Δελικλή	Χαϊρεδδίν Βέης	1911	Λευκόλιθος

Έληξε (διάρκεια 10 έτη)					
2 Θεσ/νίκης	Θεσ/νίκης	Ασβεστοχώρι	Χακκή εφένδης	1898	Τάλκης
Έκπτωτος το 1930 (ΦΕΚ64/Β/6.6.1930) (διάρκεια 50 έτη)					
3 Θεσ/νίκης	Θεσ/νίκης	Τουρχανλή	Σαμουήλ Γιουδά Γενή	1898	Λευκόλιθος
Έκπτωτος το 1930 (ΦΕΚ64/Β/6.6.1930) (διάρκεια 50 έτη)					
4 Θεσ/νίκης	Θεσ/νίκης	Αρσακλή	Σαλβατώρ Ναχαμά	1907	Τάλκης
Έληξε (διάρκεια 10 έτη)					
6 Θεσ/νίκης	Θεσ/νίκης	Μαντζαρλίκ Τσιφλίκι	Χασάν Ταχσίν, Αλή-Βέης & Μόσχος Γεωργίου	1909	Λευκόλιθος
Έληξε (διάρκεια 10 έτη)					
7 Θεσ/νίκης Λευκόλιθος	Θεσ/νίκης	Γκεδικλή	Χασάν Ταχσίν, Αλή-Βέης & Μόσχος Γεωργίου	1911	Λευκόλιθος
Η άδεια αυτή είχε παραταθεί επί 20 έτη. Έκπτωτος (ΦΕΚ64/Β/6.6.1930)					
8 Θεσ/νίκης	Καλαμαριά	Καρά- μαχαλεσί	Χασάν Ταχσίν, Αλή-Βέης & Μόσχος Γεωργίου	1912	Τάλκης
Έληξε (διάρκεια 10 έτη)					
9 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Γαλάτιστα	Χαλήτ Σελήμ εφένδης	1907	Λευκόλιθος
Ο Χαλήτ Σελήμ εφένδης μεταβιβάζει και εκχωρεί τα δικαιώματά του στους αδελφούς Αλλατίνη στις 4.3.1907. Ο επίσημος αντιπρόσωπος των αδελφών Αλλατίνη μεταβιβάζει και εκχωρεί όλα τους τα δικαιώματα στην Ανώνυμο Βιομηχανική και Εμπορική Οθωμανική Εταιρεία Θεσσαλονίκης στις 17.12.1911. (Άδεια για 7 έτη).					

10 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Γαλάτισσα	Εμμαν. Αθ. Παπούλης	1909	Λευκόλιθος
Ο Παπούλης εκχώρησε όλα του τα δικαιώματα στον Ισαάκ Κοέν, στις 17.12.1911. Αυτός εκχώρησε τα δικαιώματά του στον Ιζμπράντ-Χέντριγκ-Χαγ την 18.6.1912 (διάρκεια 10 έτη).					
11 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Γεώργιος Βάρδας	1908	Λευκόλιθος
Ο Βάρδας παραχώρησε το μερίδιό του στον διευθυντή της εταιρίας «Μίτλμερ-Μπέργκ-Βέρκ ιστούντων Γκεζέλσαφτ», Ιωσήφ Ρούσλερ (διάρκεια 10 έτη).					
12 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Αδελφοί Αλλατίνη	1908	Λευκόλιθος
Ο Χαλήτ Σελήμ, ως αντιπρόσωπος των Αδελφών Αλλατίνη, μεταβίβασε τα δικαιώματά τους προς την «Ανώνυμο Βιομηχανική και Εμπορική Οθωμανική Εταιρεία Θεσσαλονίκης» την 17.12.1911.					
13 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Αδελφοί Αλλατίνη	1908	Λευκόλιθος
Ο Χαλήτ Σελήμ, ως αντιπρόσωπος των Αδελφών Αλλατίνη, μεταβίβασε τα δικαιώματά τους προς την «Ανώνυμο Βιομηχανική και Εμπορική Οθωμανική Εταιρεία Θεσσαλονίκης» την 17.12.1911.					
14 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Αρτούρ Ντουφέκ	1909	Λευκόλιθος
15 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Σαλβατώρ Ναχαμά	1910	Λευκόλιθος
Ο Σαλβατώρ Ναχαμά μεταβίβασε τα δικαιώματά του στον Μωυσέ Μορπούργο στις 30.6.1911 και ο αντιπρόσωπος αυτού Χαλήτ Σελήμ μεταβίβασε τα δικαιώματά του στην «Ανώνυμο Βιομηχανική και Εμπορική Οθωμανική Εταιρεία Θεσσαλονίκης» την 17.12.1911.					
16 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Μωυσής Μορπούργο	1911	Λευκόλιθος
Ο Χαλήτ Σελήμ, ως αντιπρόσωπος του Μωυσή Μορπούργο, μεταβίβασε τα δικαιώματά τους προς την «Ανώνυμο Βιομηχανική και Εμπορική Οθωμανική Εταιρεία Θεσσαλονίκης» την 17.12.1911.					
17 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Γεώργιος Βάρδας & Εμμ. Γιακουμή	1912	Λευκόλιθος

18 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Γεώργιος Βάρδας & Εμμ. Γιακουμή	1912	Λευκόλιθος
19 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Βάβδος	Δημήτρ. Νικολάου & Δημήτρ. Τάκης	1912	Λευκόλιθος
Εγκρίνεται συμβ. 3529 συμβ. Θεσσαλονίκης Διαμαντοπούλου προς την Αγγλο-ελληνική (ΦΕΚ61/Α/8.3.1923)					
21 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος	Μωυσής Μορπούργο	1899	Λευκόλιθος
22 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος (Σαμαράδικο Ράχη)	Σαμουήλ Γιουδά Γενή	1900	Λευκόλιθος
Ρήξη μεταξύ του Σαμουήλ Γιουδά Γενή και του Χιβζή βέη. Επανακαθορισμός ορίων.					
23 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος	Μιχαλάκης Κεχαγιάς, Γ. Βάρδας και Παύλος Μανώλης	1908	Λευκόλιθος
Τα δικαιώματα παραχωρήθηκαν προς τον διευθυντή της εταιρίας «Μίτλμερ-Μπέργκ-Βέρκ ιστούντων Γκεζέλσαφτ», Ιωσήφ Ρούσλερ.					
24 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος	Αργύριος Ζάχος	1909	Λευκόλιθος
Τα 2/3 του εν λόγω ορυχείου παραχωρήθηκαν στον έμπορο Ισαάκ Γιουσέφ Γιαχιέλ στις 7.2.1909.					
25 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος	Αθανάσιος Παλαμήδης	1911	Λευκόλιθος

26 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Πολύγυρος	Γεώργιος Βάρδας, Παύλος Μανώλης	1911	Λευκόλιθος
Ο Παύλος Μανώλης μεταβίβασε το ήμισυ μερίδιό του στον Λουδοβίκο Δοβροβόλσκη και εγκρίθηκε αυτή η μεταβίβαση στις 21.12.1911.					
27 Θεσ/νίκης	Κασσάνδρας	Ορμύλια	Γεώργιος Βάρδας & αδελφοί Μιχ. Κεχαγιά, έμποροι	1908	Λευκόλιθος
28 Θεσ/νίκης	Σερρών-Νιγρίτας	Ιλιτζά-Δερέ	Μπεκήρ-Μουρτεζά, Μουσά-Χασάν	1910	Λευκόλιθος
Οι άνω δικαιούχοι παραχώρησαν τα δικαιώματά τους στον Λιάχω Ιούδα Βενόζιο στις 24.5.1910.					
29 Θεσ/νίκης	Πραβίου Ελευθερών	Ιφτέρη ή Γζιδίτ	Ναούμ Αθανασίου, Ξενοφών Γεωργίου	1908	Λειμονί της (Ωχρα)
ΠΗΓΗ: Υ.Ε.Ο., Διεύθυνσις της Υπηρεσίας Μεταλλείων, Παραχωρήσεις Μεταλλείων, τ. Β', Επτάνησος – Πελοπόννησος – Κυκλάδες και Νέαι χώραι, Αθήνα 1916. (Οι επιπλέον πληροφορίες από χειρόγραφες σημειώσεις στο αντίτυπο που βρίσκεται στην ΕΜΒΕ).					

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2. Ανώνυμες μεταλλευτικές εταιρίες στη Μακεδονία και Θράκη (1912-1940)

1. ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΚΑΣΣΑΝΔΡΑΣ

1α. Société Anonyme des Mines de Cassandra

Ίδρυση, 1893. Έδρα Κωνσταντινούπολη

Ίδρυτικά μέλη: 1) Ιωάννης Β. Σεργιέρης, έμπορος και βιομήχανος, κάτ. Ρώμης, 2) Αδελφοί Αλλατίνη, κάτ. Θεσσαλονίκης, 3) Ερρίκος Μισραχή, έμπορος, κάτ. Κωνσταντινούπολης, 4) Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως και οι συνενδιαφερόμενοι εις την Εταιρίαν Σπουδών εν Ισβόρω.

Κεφάλαιο: 3.000.000 φράγκα. Με έγκριση της Γ.Σ. των μετόχων αυξήθηκε το έτος 1898 σε 4.000.000 φράγκα.

1β. Ανώνυμος Εταιρεία των Μεταλλείων Κασσάνδρας

Ίδρυση, 1922. Έδρα Αθήνα

Η παραπάνω εταιρία απέκτησε την ελληνική ιθαγένεια από της προσαρτήσεως της περιοχής στο ελληνικό κράτος σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 2 του Ν. της 6.8.1921 υπ' αριθ. 2655 «περί τροποποιήσεως διατάξεων τινων του νόμου 2190 περί Ανωνύμων Εταιρειών». Εισαγωγή στο χρηματιστήριο, 31.10.1925. Απόφαση διάλυσης το 1927.

Δ. Σ.: 1) Baron J. De Catelin, Παρίσι, Πρόεδρος, 2) F. J.-B. Serpieri, Αθήνα, αντιπρόεδρος, 3) Διαχειριστές: α) I. Fernandez, Κωνσταντινούπολη, β) A. Lebel, Παρίσι, γ) Κ. Νέγρης, Αθήνα, δ) General G. Putz, Παρίσι, ε) Γ. Δ. Σκουζές, Αθήνα.

Κεφάλαιο: Αύξηση σε 5.625.000 φράγκα (1922)

1γ. Ανώνυμος Εταιρία Εκμεταλλεύσεων των Μεταλλείων Κασσάνδρας

Ίδρυση 1920. Έδρα Αθήνα. 1928: ανάκληση της αδείας συστάσεως.

Ίδρυτικά μέλη: α) Λεόντιος Οικονομίδης, χημικός και βιομήχανος και Αλέξανδρος Ζαχαρίου, μηχανικός, ενεργούντες ως μέλη του Δ.Σ. της ΑΕΕΧΠΛ, β) Κωνσταντίνος Νέγρης, μηχανικός, ενεργών δί' εαυτόν και κατ' εντολήν του Στεφάνου Ευγενίδου, επιχειρηματίου, κατοίκου Κων/πόλεως, γ) Γεώργιος Γρώμαν, μηχανικός μεταλλειολόγος, κάτοικοι άπαντες Αθηνών.

Κεφάλαιο: 7.500.000 φράγκα. 1922: 5.625.000 φράγκα

1δ. Ανώνυμος Ελληνική Εταιρία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠΛ)

Ίδρυση: 1909. Έδρα Αθήνα.

Το 1927 απορροφά την Ανώνυμο Εταιρία Μεταλλείων Κασσάνδρας.

2. ΜΕΤΑΛΛΕΙΑ ΓΕΡΑΚΙΝΗΣ

2α. Αφοί Αλλατίνη (βλ. Κεφάλαιο 2)

2β. Αγγλο-ελληνική εταιρία Λευκολίθου (Anglo-Greek Magnesite Ltd.)

Ίδρυση: 1903. Έδρα: Λονδίνο. Αναγνώριση καταστατικού (ΦΕΚ4/Α/7.1.1905). Προήλθε από την Petrifite Ltd (ίδρ.: 1897)

Ιδρυτικά μέλη: 1) Γ. Λε Πόερ Τρέντς, Λονδίνο, συνταγματάρχης, 2) Ιάκωβος Χόουδεν, Γλασκώβη, 3) Μ. Ε. Δουφφέτ, Λονδίνο, Ναυλομεσίτης, 4) Φ. Μ. Στάφορντ, Κένσιγκτον, Ναυλομεσίτης, 5) Φρειδ. Όρτσλαντ, Λονδίνο, ιδιοκτήτης πλοίων, 6) Ουίλφρεντ Μάιλς, Λονδίνο, υπάλληλος ναυλομεσίτου, 7) Ουώλτερ Ουάλδρεν, Λονδίνο, έμπορος.

Κεφάλαιο: 75.250 Λ.Α.

Έγκριση μεταβίβασης των μεταλλείων λευκολίθου Γερακινής Β.Δ. 13.12.1922.

3. ΛΙΓΝΙΤΩΡΥΧΕΙΑ ΣΕΡΡΩΝ ΠΕΡΔΙΚΑΡΗ

3α.Ανώνυμος Οθωμανική Μεταλλευτική Εταιρία

Ίδρυση: 1870. Έδρα: Κωνσταντινούπολη.

Η εταιρία γίνεται ελληνική με το ΦΕΚ2/Α/1924.

Ιδρυτικά μέλη: 1) Γεώργιος Δ. Ζαφειρόπουλος, 2) Π. Μ. Καμάρας, 3) Ι. Σισμανόγλου, 4) Όθων Ούλμαν, 5) Αλ. Δ. Μίχογλου, 6) Γ. Ζαρίφης, 7) Ευάγγ. Βαλτατζής, 8) Ο. Ι. Νεγρεπόντης, 9) Στέφανος Ζαφειρόπουλος.

Κάτοχοι μετοχών το 1923: Πολύβιος Γ. Ζαφειρόπουλος, Κωνστ. & Αναστ. Σισμανόγλου, Κωνστ. Ούλμαν, Νικόλαος & Δέσποινα Κορωνιού, εταιρία Λ. Ζαρίφης & Σία, Γεώργιος Ράλλης, εταιρία Οδυσσεύς Νεγρεπόντης & Υιός, Περικλής Γ. Ζαρίφης.

Κεφάλαιο: 250.000 μετζητιέ.

Με απόφαση της 6.2.1924 η εταιρία τίθεται υπό εκκαθάριση και ορίζονται εκκαθαριστές οι Λέων και Κωνστ. Λεωνίδα Ζαρίφης, τραπεζίτες, κάτ. Αθηνών. Πωλείται το έτος 1926 από τους εκκαθαριστές το μεταλλείο το οποίο εκμεταλλευόταν η εταιρεία στον Ορέστη Κωνσταντίνου Περδικάρη, βιομήχανο, κάτοικο Σερρών προς 2.000 δρχ.

Μεταφορά της έδρας από την Κωνσταντινούπολη στην Αθήνα.

3β. Ανθρακωρυχεία Σερρών Ο. Περδικάρη

Έτσι ονομάστηκε η καινούργια εταιρία μετά την αγορά του μεταλλείου. Υπήρξε θέμα με την Εθνική Τράπεζα ως διαχειρίστριας της ανταλλάξιμης περιουσίας. Ο Άρειος Πάγος δικαίωσε τον Περδικάρη, ο οποίος ζήτησε δάνειο από την Εθνική Τράπεζα.

4. ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΔΡΑΝΙΣΤΑ Α.Ε.

Ίδρυση: 1920. Έδρα: Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Αθήνα.

Ιδρυτικά μέλη: 1)Κωνσταντίνος Πλατσούκας, κτηματίας και βουλευτής Θεσ/νίκης, 2) Σίμος Λιούμπης, επιχειρηματίας και βουλευτής Φλωρίνης, 3) Κων/νος Γερ. Σκλάβος, μηχανικός, 4) Δημήτριος Πλατσούκας, βιομήχανος, (πολιτικός μηχανικός, Βερολίνο), 5) Βασίλειος Ν. Γεωργίου, μεταλλειολόγος, 6) Αντώνιος Ν. Γεωργίου, μηχανικός, κάτοικοι Αθηνών. Οι Γεωργίου αντιπροσωπεύουν και τον 7) Ιωάν. Κοκκίνη, διευθυντή δασών του Υπουργείου Γεωργίας, 8) Νικόλαος Τουρπάλης και 9) Ηρακλής Χατζηδημούλας, βιομήχανοι, κάτ. Θεσσαλονίκης.

Κεφάλαιο: 1.400.000 δρχ.

Μέλη Δ.Σ.: Κωνσταντίνος Πλατσούκας, Ηρακλής Χατζηδημούλας, Κωνσταντίνος Σκλάβος, Σπήλιος Αγαπητός, Ιωάννης Κοκκίνης.

5. THE GRECIAN MINING AND DEVELOPMENT COMPANY LTD.

Ίδρυση 6.3.1930. Έδρα: Λονδίνο.

Ιδρυτικά μέλη: 1) John Godolphin Bennett, μηχανικός, κάτοικος Αθηνών και Middlesex, 2) James Douglas, Henry, μηχανικός μεταλλείων, κατ. Αθηνών

Έγκριση μεταβίβασης δικαιωμάτων εθνικού λιγνιτωρυχείου Βεύης από τον Δ. Διαμαντόπουλο, μηχανικό, κάτοικο Θεσσαλονίκης, στην Γκρήσιαν στο πρόσωπο του Ροβέρτου Τζαίημς Κάμπελ, εμπόρου κατοίκου Θεσ/νίκης έναντι 4.500 Λ. Α. ή 1.687.500 δρχ. (ΦΕΚ31/Β/12.3.1931).

6. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ (Θάσος)

Ίδρυση 7.5.1925. Έδρα: Αθήνα

Κύριοι μέτοχοι και πιστωτές της εταιρίας: εταιρίες Vieille Montagne Βελγίου (ίδρυση στη Λιέγη το 1837) και Mansfeld A.G. Γερμανίας.

7. Α.Ε. ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ «ΜΕΓΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ»

Ίδρυση 1929. Έδρα Θεσσαλονίκη.

Ιδρυτικά μέλη: Φιλίππος Μανουηλίδης και Δημ. Αθηνοδώρου, Κωνστ. Αθηνοδώρου και Ιωάννης Σταυρίδης.

Κεφάλαιο: 5.000.000 δρχ.

8. ΕΤΑΙΡΙΑ ΜΕΤΑΛΛΕΙΩΝ ΒΑΒΔΟΥ Α.Ε. (πρώην Ανώνυμη Τεχνική Εταιρεία Διερευνήσεων και Μεταλλευτικών Έργων)

Ίδρυση: 1929 (η πρώτη εταιρία το 1918). Έδρα: Αθήνα

Εκμετάλλευση του Εθνικού Μεταλλείου Βάβδου.

Κεφάλαιο: 690.000 δρχ. Στα τέλη του 1928 μαζί με την μετονομασία της εταιρίας αύξηση κεφαλαίου σε 6.000.000 δρχ.

Διευθύνων σύμβουλος: Σενέ Μόλχο (αυτοκτόνησε το 1929).

9. THRACIAN UNION TRUST LTD.

Ίδρυση: 1932. Έδρα: Λονδίνο.

ΦΕΚ44/Β/17.5.1932: έγκριση από τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, Παναγή Βουρλούμη, μεταβίβασης δικαιωμάτων του Αλφρέδου Τζάκσον στα Δημόσια Μεταλλεία Κίρκης και Καρά-Καγιά, τα οποία αυτός κατείχε σύμφωνα με το Ν. 4116/1929.

Κύριος μέτοχος ο Sir Arthur Crosfield, βουλευτής στο Βρετανικό Κοινοβούλιο (1906-1910).

Διευθυντής: Philip Antonovitch Ivanoff

Το 1939 η εταιρία είχε ήδη κηρυχθεί έκπτωτη (το 1938 ο Λόρδος Κρόσφιλντ είχε πεθάνει σε δυστύχημα) και είχε προκηρυχθεί νέα δημοπρασία για τα εθνικά μεταλλεία της Κίρκης. (Βλ. ΙΑΕΤΕ, 1-34-1-181 και 1-23-68-1).

10. THRACIAN MINERAL PRODUCTS LTD., Λαύριο.

ΜΜ-ΑΕΒ, Φ. 348-235. Επιστολή του Α. Crosfield προς τον Ε. Βενιζέλο της 17ης Νοεμβρίου 1933: «The Thracian Union Trust is really a holding Company in the Thracian Mineral Products Company, and, of course, the share-holders will receive their proportion of profits when these are shared, just as if the two Companies were merged in one.»

Οι εταιρίες Thracian Union Trust Ltd. & Thracian Mineral Products Ltd. παραχώρησαν κατά το έτος 1936 τα δικαιώματά τους στην υπό ίδρυση εν Λονδίνω εταιρία Kirka Mines Ltd. Κύρωση της σχετικής σύμβασης του Ιβάνωφ με το ελληνικό δημόσιο, ΦΕΚ280/Α/7.7.1936 (Δεν διαθέτουμε πληροφορίες για αυτήν την εταιρία).

11. ΧΡΥΣΩΡΥΧΕΙΑ Β. ΕΛΛΑΔΟΣ Α.Ε. (NORTHERN GREECE GOLDFIELDS LTD.)

Ίδρυση: 1939. Έδρα: Αθήνα

Ιδρυτικά μέλη: Ηλίας Κων. Ηλιόπουλος, επιχειρηματίας, Γεώργιος Ιωάννου Σιώτης, μηχανικός μεταλλείων (άδεια εξασκήσεως επαγγέλματος από το ΤΕΕ ως τοπογράφος το 1944), Κωνσταντίνος Στ. Καλούδης, πολιτικός μηχανικός (δίπλωμα ΕΜΠ, 1922).

Μέλη Δ.Σ. (1939-1944): 1) Αθανάσιος Κ. Ηλιόπουλος, επιχειρηματίας, πρόεδρος, 2) Ηλίας Κ. Ηλιόπουλος, επιχειρηματίας, αντιπρόεδρος, 3) John Duncan, μηχανικός μεταλλείων, κάτ. Λονδίνου, 4) Γεώργιος Ιωάννου

Σιώτης, μηχανικός μεταλλείων, 5) Γεώργιος Κ. Ηλιόπουλος,
επιχειρηματίας, κάτ. Αθηνών
Κεφάλαιο: 10.000.000 δρχ.

ΠΗΓΕΣ: ΙΑΕΤΕ, Σειρά Βιομηχανική πίστη, φάκελοι εταιριών. ΦΕΚ. ΕΜΒΕ,
σχετικοί φάκελοι. Μουσείο Μπενάκη – Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3. Πίνακας των μεταλλείων και λιγνιτωρυχείων που λειτουργούσαν στην περιφέρεια της Β' Επιθεώρησης Μεταλλείων (1940)

A/A	Επωνυμία ή Ονοματεπώνυμον εκμεταλλευτού	Είδος μεταλλείου	Θέσις μεταλλείου	Έδρα ή κατοικία εκμεταλλευτού	Από	Παρατηρήσεις
1	Β. Παπαδόπουλος και Α. Καραγιάννης	λιγνιτ/χείον	Αετοχώρι (Θράκης)	Αλεξ/πολις	1931	
2	Δρ. Δρακόπουλος και Σία	λιγνιτ/χείον	Ιάννα (Θράκης)	Αλεξ/πολις	1932	
3	Κ. Παπαβασιλείου	λιγνιτ/χείον	Τσερέπλιανη (= Ηλιοκώμη Αμφίπολης Σερρών)	Δράμα	1919	
4	Εταιρία "Σύνθια"	Μεταλλείον Μαγγανίου	Κάτω Νευροκόπιον	Δράμα	1928 ; (διαγραφή) 1935	13-6-1935 (διαγραφή)
5	Ζωή Κωνστ. Χατζηδήμου	λιγνιτ/χείον	Βερρό	Σέρραι	1922 ; (διαγραφή) 1933	6-2-1933 (διαγραφή)
6	Πολυχρόνης Κουβέλης	λιγνιτ/χείον	Περιφ. Πόλεως Σερρών	Σέρραι	1922 ; (διαγραφή) 1931	1931- (διαγραφή)
7	Κληρονόμοι Δ. Παπαντωνίου	λιγνιτ/χείον	Περιφ. Πόλεως Σερρών (Ταχταμπίτ)	Σέρραι	1931 (διαγραφή) 1923	1923 (διαγραφή) Δημ. Παπαντωνίου
8	Λεωνίδας Παπαντωνίου	λιγνιτ/χείον	Λευκών	Σέρραι	1939	
9	Ορέστης Περδικάρης	λιγνιτ/χείον	Δαουτλή Δερέ Σερρών	Σέρραι	1922 ;	1920-

					(δια γρα φή) 1920	
10	I. B. Ντόινεν	Μεταλ. λευκολίθου	Λίτζα και Χούμνος	Νιγρίτ α	1936	
11	Ανών. Ετ. Χημ. Προϊόντων και Λιπασμάτων	Μεταλ. Σιδηροπυρίτ ου	Μαδέμ Λάκκος Στρατωνίκης	Στρατ ώνιον	1922 ;	
12	Εταιρία Τέκτων	Μεταλ. λευκολίθου	Ακονορράχη	Θεσ/νί κη	1936	(οδός Καρόλου Ντηλ 5) Θεσ/νίκη
13	Αγγλο-ελληνική εταιρία λευκολίθου	Μεταλ. λευκολίθου	Γερακινή	Αθήναι	1922 ;	(οδός Κορνάρου 1) Αθήναι
14	Παν. Βρυώνης	Μεταλ. λευκολ. και χρωμίου	Βάβδος	Βάβδος	1932	
15	Γαλ. Εταιρία "Πρεμίν"	Μεταλ. λευκολίθου	Αγ. Παρασκευή	Θεσ/νί κη	1922 ; (δια γρα φή) 1925	Μέγαρον Τρ. Θεσ/νίκης Θεσ/νίκη
16	Εταιρία Μιχαηλίδου και Ζουρμπά	Μεταλ. Μολυβδαινί ου	Πηγή (Ισβόρ)	Θεσ/νί κη	1936	Μέγαρον Δρόσου Θεσ/νίκη
17	Ιω. Ρεμούνδος	λιγνιτ/χείον	Δρυάνιστα	Κατερί νη	1922 ; (δια γρα φή) 1928	1928- (διαγραφή)
18	Νικόλαος Ζενέτος	Μεταλ.χρωμ ίου	Βεργίνα	Βέργοι α	1932	
19	Δημ. Διαμαντόπουλος	λιγνιτ/χείον	Βεγόρα	Αμύντ αιον	1923	
20	Ελευθέριος Πάλλης	λιγνιτ/χείον	Βεύη	Βεύη	1935	
21	Σ. Σπύρου και Κ. Ρόζας	λιγνιτ/χείον	Αχλάδα	Φλώριν α	1936	
22	Γ. Παυλίδης και Κ. Αδαμόπουλος	λιγνιτ/χείον	Προάστειον	Πτολε μαίς	1930 (δια γρα φή) 1926	14-4-1926 (διαγραφή)
23	Σωτ. Παπασωτηρίου	Μεταλ.χρωμ ίου	Μπούρινον	Αθήναι	1936	Κοδριγκτώνος 40 Αθήναι

24	Αλέξ. Αποστολίδης	Μεταλ.χρωμ ίου	Ροδιανή	Βόλος	1931 ; (δια γρα φή)	1935 (διαγραφή)
25	Χρυσός και Βασίλ. Κοβάτσης	λιγνιτ/χείον	Αυλών	Καστο ρία	1922 ; (δια γρα φή) 1926	1926 (διαγραφή)
26	Χρυσός και Βασίλ. Κοβάτσης	Μεταλ.χρωμ ίου	Μανιάκι	Καστο ρία	1938	
27	Π. Τσαούσης και Σ. Μπενβενίστε	Μεταλ.χρωμ ίου	Ροδιανή και Γαλαρινό	Θεσ/νί κη	1932 ; (δια γρα φή) 1933 - 1938	1933 μέχρι 1938 (διαγραφή) οδός Ρογκότη 2 Θεσ/νίκη
28	Νικόλ. Διαμαντόπουλος	λιγνιτ/χείον	Προσήλιον	Σέρβια	1937	
29	Σωτ. Παπασωτηρίου	Μεταλ. λευκολίθου	Γαλαρινός	Αθήναι	1939	οδός Κοδριγκτώνος 40 Αθήναι
30	Αθαν. Μέμος	λιγνιτ/χείον	Ελατοχώρι ο ν	Ελατοχ ώριον Κατερί νης	1937	
31	Κωνστ. Νταιφάς	Μεταλ.χρωμ ίου	Φτέρη	Αθήναι	1937	οδός Καλλιδρομίου 20α Αθήναι
32	Δημ. Ηλιάδης	Μεταλ. Μαγγανίου	Λειβαδερό	Θεσ/νί κη	1938	Μεγ. Δρακούλη Θεσ/νίκη
33	Ανέστης Κοροξενίδης	λιγνιτ/χείον	Άβας (Θράκης)	Θεσ/νί κη	1938	οδός Συγγρού 11 Θεσ/νίκη
34	Δημ. Παληός	Μεταλ.χρωμ ίου	χωρίον Χρώμιον	Θεσ/νί κη	1937	Μέγαρον (διαγραφή) οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου αρ. 8
35	Γεωργ. Γουλανδρής	Μεταλ.χρωμ ίου	Πολυδένδρι	Βέρροι α	1938	
36	Δημ. Σκαλιστήρης	Μεταλ.χρωμ ίου	Σφηκιά	Αθήναι	1939	οδός Ξενοφώντος αρ. 8 Αθήναι
37	Δημ. Μοσχόπουλος	λιγνιτ/χείον	Χριστός και	Σέρραι	1930	

			Λευκών			
38	Τζων Διδασκάλου	Μεταλ. λευκολίθου	Νέα Ρόδα (Ιερισσού)	Θεσ/νί κη	1936	
39	Γεωργ. Γιαννουλάτος	Μεταλ. Μαγγανίου	Καλαπότι Δράμας	Πειραι εύς (διαγραφ ή) Αθήναι	1938	Αγ. Δημητρίου 55 Ψυχικό Μεγάρον Γιαννούλα (διαγραφή το: Μέγαρον...)
40	Σαλβατώρ (διαγραφή) εταιρία "Μπενβενίστε και Δημητριάδης"	Μεταλ. λευκολίθου	περιφ. Γερακινής (διαγραφή) Γρέχια Ορμυλίας	Θεσ/νί κη	1936	οδός Τσιμισκή 7

Πηγή: ΓΑΚ-ΙΑΜ/ΕΜΒΕ, Φ. 822. (Κατάσταση του Επιθεωρητή Μεταλλείων Ν. Ρουσσάκη που εμφανίζει τα εν ενεργεία μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία της Μακεδονίας και Θράκης. Θεσσαλονίκη, 19.4.1940)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

Κατάλογος πινάκων

Εισαγωγή 1. Περιηγητές και επιστήμονες που επισκέφθηκαν τη Μακεδονία και τη Θράκη (16ος- αρχές 20ού αιώνα)	23-24
1.1.Μεταλλευτικές εταιρίες στην οθωμανική Μακεδονία	57-58
2.1. Εθνικά Μεταλλεία Μακεδονίας (1918)	119
2.2. Εθνικοποιηθέντα μεταλλεία Νέων Χωρών (Ν. 530/1914)	125
2.3.Μεταλλεία που εκμεταλλεύεται το κράτος λόγω διαδοχής του Τουρκικού Δημοσίου	126
2.4.Μεταλλεία υπό εκμετάλλευση στη Μακεδονία (1922-1924)	128
2.5.Μεταλλεία υπό εκμετάλλευση στη Μακεδονία (1925)	132-134
2.6. Μέσος όρος τιμής πώλησης μεταλλευμάτων (σιδηροπυρίτη-λευκόλιθου) δρχ./τόνο	137-138
2.7. Ποσοστό παραγωγής μεταλλείων και λιγνιτωρυχείων Β. Ελλάδας σε σχέση με την γενική παραγωγικότητα	139
2.8. Παραχωρήσεις μεταλλείων στη Δυτική Θράκη (φιρμάνια)	140-141
2.9. Μεταλλουργικές επιχειρήσεις στη Βόρεια Ελλάδα (1928-1929)	150-151
3.1. Κίνηση μεταλλευμάτων από το λιμάνι Θεσσαλονίκης	163
4.1. Απόθεμα λιγνίτη σε εκατ. τόνους των λιγνιτωρυχείων Φλώρινας κατά το έτος 2011	216
4.2. Παραγωγή σε τόνους και τιμή ανά τόνο των λιγνιτωρυχείων Παγγαίου και Σερρών	244
4.3. Τιμές κόστους και πώλησης λιγνίτη από τα διάφορα λιγνιτωρυχεία	248
6.1. Εξαγωγή μαγνησίτη από την Ελλάδα (1913, 1931-1937)	288
7. 1. Απογραφές πληθυσμού 1920, 1928 (απασχολούμενοι σε μεταλλεία)	306
7.2. Εργαζόμενοι στα μεταλλεία Μακεδονίας – Θράκης (1928) ανά ηλικιακή ομάδα	307-308
7.3. Εργατικό δυναμικό στα μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία Μακεδονίας – Θράκης (1914-1939)	309-310
7.4. Διασπορά μεταλλείων, μεταλλουργείων και λιγνιτωρυχείων στη Μακεδονία και Θράκη (1914-1939)	311
7.5. Εργάτες στα μεταλλεία και λιγνιτωρυχεία (1920)	312
7.6. Μαθητευόμενοι, εργάτες και υπάλληλοι κατά οικονομικό κλάδο και κατά φύλο – Μεταλλεία και Λατομεία (Ελλάδα, 1930)	314
7.7. Εργαζόμενοι στα μεταλλεία στην Ελλάδα κατά ηλικία και κατά φύλο (1930)	317
7.8. Μέσα ημερομίσθια για τους εργαζόμενους στα μεταλλεία	317
7.9. Κατηγορίες μισθωτών στα μεταλλεία Μακεδονίας και Θράκης	317-318

7.10. Εργάτες που απασχολούνται στα μεταλλεία και οικογένειες, Νεοχώρι Χαλκιδικής	319
7.11. Ατυχήματα στα Μεταλλεία Κασσάνδρας (1914-1939)	328-329

Κατάλογος χαρτών

1.1.Οι διαδρομές του Αμι Βουέ κατά τη διάρκεια των 3 ταξιδιών του στη Βαλκανική. 1 - αποστολή του 1836, 2 - αποστολή του 1837, 3 – αποστολή του 1838	46
2. 1. Μεταλλεύματα και λοιπά βιομηχανικά ορυκτά και πετρώματα της Ελλάδος (1934)	99
4.1.Οι λιγνιτοφόρες περιοχές της Ελλάδας (1965)	197
4.2.Ν. Πιερίας	219
5.1. Κοιτάσματα χρυσού και ίχνη αρχαίας μεταλλευτικής δραστηριότητας σε Μακεδονία και Θράκη	257
7.1. Ν. Χαλκιδικής	336

Κατάλογος εικόνων

1.1. Σελίδα τίτλου του έργου του Pierre Belon <i>Les observations de plusieurs singularitez...</i>	34
1.2. Το εξώφυλλο του έργου του Georgius Agricola <i>De re metallica</i>	35
1.3. Μετοχή της Εταιρείας Κασσάνδρας	63
2.1. Διαφήμιση της εταιρείας Μεταλλείων της Κασσάνδρας	131
2. 2. Το «Παλατάκι» στα Λιμενάρια της Θάσου, η διεύθυνση και τα γραφεία της Ανώνυμης Ελληνικής Μεταλλευτικής και Μεταλλουργικής Εταιρείας	135
4.1. Λιγνίτης	166
4.2. Διαφήμιση της εταιρείας «Άτλαντος» (Μπρικετάκια δια θερμάστρας)	185
4.3. Καρλ Κέγκελ, ο τελευταίος πολυίστωρ της επιστήμης της Μεταλλευτικής	195
4.4. Αμύνταιο. Στρώματα λιγνίτη στην επιφάνεια	208
4.5. Διαφήμιση της θερμάστρας «NOPMA» του εργοστασίου «ΕΣΤΙΑ» του βιομήχανου Ηρακλή Χατζηδημούλα	210
4.6. Σχέδιο του λιγνιτωρυχείου Αχλάδας	215
4.7. Κατασκευή ελαφρού σιδηροδρόμου από το εκστρατευτικό σώμα Θεσσαλονίκης. Αικατερίνη-Δράνιστα	223
4.8. Λιγνιτωρυχεία Περιοδική	233
4.9. Εθνικό Λιγνιτωρυχείο Παγγαίου	239
5.1. Είδηση περί χρυσού	270
5.2. Υπογραφή του Καζβίνσκυ στην αίτηση προς το Υ.Ε.Ο., 16-11-1929	271
5.3. «Οι συνεταίροι...»	272
5.4. Οι αδελφοί Ηλίας, Γεώργιος και Αθανάσιος Ηλιόπουλος	277
6.1. Ιωάννης Λαμπρινίδης	290
6.2. Ορυχείο Γερακινής	291
7.1. Εργάτες και εργάτριες της διαλογής στα μεταλλεία του Βάβδου	321
7.2. Μαδέμ Λάκκος. Μεταλλωρύχοι έξω από τη στοά. Δεκαετία 1920	322
7.3. Εργάτες στο λιγνιτωρυχείο της Βεύης	327
7.4. «Μετά τα γεγονότα του Παγγαίου»	334
7.5. «Από την απεργίαν των μεταλλωρύχων Στρατονίκης»	343

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

I. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

- Αρχείο Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος

Φ. 2, 19, 64, 98, 124, 132, 227, 812, 813, 815, 817, 821, 822, 825

- Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης (Σωματεία)

Σύνδεσμος Μεταλλωρύχων Ισβόρου «Η Πρόοδος»

Αρχείο Τράπεζας Ανατολής (Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης)

Κώδικας 2

- Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας

Φ. 13.2, 14.2, 20.2

- Αρχείο Γενικής Διοίκησης Δυτικής Μακεδονίας

Φ. 99

Συλλογή Δωρεάς Οθωμανικής Τραπέζης

II. Αρχείο Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος (στην έδρα τους)

Μ(εταλλεία) 103, 104, 106, 107, 161, 352, 353, 354, 355, 570, 663, 671, 722, 902, 907

III. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Κεντρική Υπηρεσία

Αρχείο Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1928), Φ. 81

IV. ΓΑΚ Ροδόπης

Αρχείο Νομαρχίας Ροδόπης, Φ. 127, 793, 794.

V. ΓΑΚ Σερρών

Αρχείο Λιγνιτωρυχείων Λεωνίδα Παπαντωνίου

Αρχείο Λιγνιτωρυχείου αδελφών Περδικάρη

VI. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας

A. ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ

Thracian Union Trust Ltd. (1-34-1-181 και 1-23-68-1)

Ανθρακωρυχεία Σεργίων Ο. Περδικάρη (1-34-1-56)

Περδικάρης Κωνσταντίνος Οίκος Λ. Ζαρίφη και Σία (40-63-4383)

Μεταλλεία Καζβίνσκυ (1-28-4-5)

Μεταλλευτική εταιρία Δράνιστα Α.Ε. (1-34-1-9)

Λιγνιτωρυχείο Ελατοχωρίου Κατερίνης (Αθ. Μέμος – Αντ. Θεοδώρου) (1-34-1-88)

Χρυσωρυχεία Β. Ελλάδος Α. Ε. (1-34-1-84)

Ανώνυμος Εταιρεία Εκμεταλλεύσεως Μεταλλείων Κασσάνδρας (1-34-1-17)

Ανώνυμος Εταιρεία Μεταλλείων Κασσάνδρας (1-34-1-16)

Εταιρεία Μεταλλείων Βάβδου Α. Ε. (πρώην Ανώνυμος Τεχνική Εταιρεία Διερευνήσεων και Μεταλλευτικών Έργων) (1-34-1-8)

Π. Βρυνής – Μεταλλεία Βάβδου (1-34-1-58)

The Grecian Mining and Development Company Ltd. (1-34-1-51)

Ανώνυμη Ελληνική Μεταλλουργική και Μεταλλευτική Εταιρεία (Θάσος) (1-34-1-029)

ΑΕΕΧΠΛ (1-23-6-1) Έκθεση ΕΤΕ, 7.8.1929

Β. ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Μεταλλευτικός πλούτος, 1933-1940 (1-34-33-143)

Μεταλλευτική κίνησις εν Ελλάδι (1-34-1-89)

Ηλία Γούναρη, Τα μεταλλεία της Ελλάδας (1903-1942) (1-34-33-142)

Ηλία Γούναρη, Περί ενισχύσεως της μεταλλευτικής βιομηχανίας (1939) (1-34-33-140)

Υπόμνημα στα γερμανικά. Πρόκειται για την έκθεση Kegel (μεταφρασμένη στα ελληνικά στα ΤΕΧΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 1939) (1-34-33-141)

VII. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο – Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Μεταλλεία Παγγαίου – Οικογένεια Π. Αντωνιάδη

Αρχείο Ι. Λαμπρινίδη

VIII. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου – Μουσείο Μπενάκη

0003-0004, 020.52, 062-113, 065-1, 072-115-116, 072-115-117, 124-81, 145-20, 165-27, 192-23, 193-23, 193-24, 193-23-25, 206.28-30, 206.28-31, 220.41, 239-70, 245-16, 247-01, 311-062, 317-113, 334-12, 348-235, 364-040, 394-13, 434-078

IX. Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Υπουργείο Εξωτερικών (ΥΔΙΑ,ΥΠΕΞ)

Κ(εντρική) Υ(πηρεσία), 1907/34.2, 1922/32.8, 1922/80.5, 1923/35.1

1919, Δ/ΑΑΚ (Δημόσια έργα – Σιδηρόδρομοι – Μεταλλεία – Πετρέλαια)

Δημοσιευμένες πηγές

A. Ελλάδα

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (στο εξής ΓΣΥΕ), *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930-39*.

[Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος], *Συνοπτική Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1954*, Αθήνα 1955.

Απογραφές πληθυσμού

Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, *Απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδος κατά την 10 Δεκεμβρίου 1920. Γενικά στατιστικά αποτελέσματα. Α. Πληθυσμός. Β. Οικογένειαι*, Αθήνα 1928.

Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. ΙΙΙ. Επαγγέλματα. Τεύχος δεύτερον*, Αθήνα 1932.

Βιομηχανικές απογραφές

Υ.Ε.Ο. – Διεύθυνσις Στατιστικής, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής των εργατών Αθηνών – Πειραιώς ενεργηθείσης την 25 Φεβρουαρίου 1917*, Αθήνα 1917.

Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, *Απογραφή των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά την 18 Δεκεμβρίου 1920 (π.ημ.), Α'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις δια τας επιχειρήσεις τας απασχολούσας 1-5 εργάτας, Β'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις δια τας επιχειρήσεις τας απασχολούσας 6-25 εργάτας, Γ'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις δια τας επιχειρήσεις τας απασχολούσας άνω των 25 εργατών*, Αθήνα 1926, Δ'. Αριθμός, προσωπικόν και κινητήριος δύναμις των απογραφεισών εν γένει επιχειρήσεων, Αθήνα 1927.

Υ.Ε.Ο. – ΓΣΥΕ, Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930 και ημερομίσθια αυτών εν συγκρίσει και προς παλαιότερα και νεώτερα στοιχεία, Αθήνα 1940.

Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος, 1930-1939.

ΤΕΕ, Τεχνική Επετηρίδα της Ελλάδος, τ. Β', 1934.

Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, 1910-1936 (<https://hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/I-Bibliothiki/Koinovouleftiki-Syllogi/Praktika-Synedriaseon/>)

Νομικά κείμενα

Heidborn A., *Manuel de droit public et administrative de l'Empire Ottoman*, v. 2, 1912.

Israel Fred L. (εκδ.), *Major Peace Treaties of Modern History, 1647-1967*, τ. 2, 1967.

Γούναρης Ηλίας, *Οθωμανική νομοθεσία : νόμος περί μεταλλείων της 26 Μαρτίου 1906-14 Σεφ. 1324(μετάφρασις εκ της επισήμου γαλλικής μεταφράσεως)*, Αθήνα 1913.

Κασιμάτης Γρηγόριος Π., *Αι συλλογικαί διαφοραί εργασίας*, Αθήνα 1936.

Νικολαΐδης Δημ., *Οθωμανικοί κώδικες ήτοι συλλογή απάντων των νόμων της Οθωμ. Αυτοκρατορίας, διαταγμάτων, κανονισμών, οδηγιών και εγκυκλίων*, τ. Δ', *Διοικητικοί και λοιποί νόμοι*, Κωνσταντινούπολη 1891.

Ευνόπουλος Γεώργιος Ι., «Ιστορία του Μεταλλευτικού Δικαίου και πορίσματα εκ ταύτης», *Σπουδαί*, τ. 3/4 (1953), σ. 373-386.

Παλαιολόγος Ιωάνν. Τ. – Τριπολιτσιώτης Παν. Σ., *Στοιχεία εργατικού δικαίου και κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα 1940.

Παπαδημητρίου Σόλων, *Στοιχεία του ελληνικού μεταλλευτικού δικαίου*, Αθήνα 1921.

Παυλάκης Παν. Ι. (γενικός διευθυντής Υπουργείου Εργασίας), *Ατυχήματα εργασίας. Αίτια και μέτρα προλήψεως αυτών*, Αθήνα 1947.

Ροϊλός Γεώργιος, *Περί επαγγελματικού κινδύνου και της σχετικής ελληνικής νομοθεσίας (εργατικά ατυχήματα)*, Αθήνα 1928.

Συλλογικαί συμβάσεις εργασίας και διαιτητικά αποφάσεις επί συλλογικών διαφορών εργασίας, επιμ. Παυλάκη Παν. Ι., Αθήνα 1937.

Δημοσιεύσεις του ΥΕΟ / Επιθεώρηση Μεταλλείων

[ΥΕΟ, Υπηρεσία Επιθεωρήσεως Μεταλλείων], Στατιστικοί πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1913, Αθήνα 1914.

Δελτίον του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας. I. Εμπορίου και Βιομηχανίας, II. Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, III. Μεταλλείων, Αλικών και Αλιείας. Ιδρυτής Υπουργός Α. Μιχαλακόπουλος. Έτος Α', τεύχος πρώτον Απρίλιος 1914, Αθήνα 1914.

Δελτίον..., τεύχος δεύτερον, Ιούλιος 1914.

Δελτίον ..., τεύχος τρίτον, Οκτώβριος 1914.

[ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων], Στατιστικοί πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1914, Αθήνα 1915.

[ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων], Στατιστικοί πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1915, Αθήνα 1916.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Παραχωρήσεις Μεταλλείων, τ. Β', Επτάνησος – Πελοπόννησος – Κυκλάδες και Νέαι Χώραι, Αθήνα 1916.

[ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων], Στατιστικοί πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1916, Αθήνα 1918.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων. Ελληνικοί λιγνίται. Έκθεσις Ιω. Σολωμού, επιθεωρητού των Μεταλλείων, Αθήνα 1918.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1918. Έκθεσις μετά στατιστικών πινάκων υπό Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1920.

(επιμ.) Κλ. Φιλάρετου, Επιτροπή επί των Καυσίμων. Εκθέσεις και υπομνήματα του Βιομηχανικού τμήματος, Αθήνα 1920.

(επιμ.) Γ. Κ. Γεωργαλά, Επιτροπή επί των Καυσίμων. Πορίσματα, εκθέσεις και υπομνήματα του μεταλλευτικού τμήματος αυτής, Αθήνα 1920.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστικοί Πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1919, Αθήνα 1921.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστικοί Πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1920, Αθήνα 1922.

ΥΕΟ, Υπηρεσία Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Στατιστικοί Πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1921, Αθήνα 1922.

ΥΕΟ, Υπηρεσία Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Στατιστικοί Πίνακες της μεταλλευτικής κινήσεως της Ελλάδος κατά το έτος 1922, Αθήνα 1923.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1923. Έκθεσις μετά στατιστικών πινάκων υπό Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1924.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις της Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1924. Στατιστικοί πίνακες επιμελεία Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1926.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1925. Επιμελεία Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1927.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το έτος 1926. Επιμελεία Ν. Γ. Γεωργιάδου, Τμηματάρχου – Μηχανικού της Επιθεωρήσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1928.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1927, Αθήνα 1928.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1928, Αθήνα 1929.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1929, Αθήνα 1930.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1930, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχανικού της Δ/νσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1931.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1931, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Μηχανικού της Δ/νσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1932.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1932, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Μηχανικού της Δ/νσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1933.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1933, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Μηχανικού της Δ/νσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1934.

ΥΕΟ, Διεύθυνσις Υπηρεσίας των Μεταλλείων, Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1935, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Μηχανικού της Δ/νσεως των Μεταλλείων, Αθήνα 1936.

ΥΕΟ, Γενική Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1936, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Τμηματάρχου Μεταλλευτικών Μελετών, Αθήνα 1937.

ΥΕΟ, Γενική Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Τμήμα Μεταλλευτικών Μελετών, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1937, επιμελεία Αριστ. Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Τμηματάρχου Μεταλλευτικών Μελετών, Αθήνα 1938.

ΥΕΟ, Γενική Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Τμήμα Μεταλλευτικών Μελετών, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1938, επιμελεία Αριστοτέλους Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Αθήνα 1939.

ΥΕΟ, Γενική Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Τμήμα Μεταλλευτικών Μελετών, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά το έτος 1939, επιμελεία Αριστοτέλους Τσάκωνα, Μηχ. Μεταλλείων, Αθήνα 1944.

ΥΕΟ, Γενική Επιθεώρησις των Μεταλλείων, Τμήμα Μεταλλευτικών Μελετών, Στατιστική της Μεταλλευτικής Βιομηχανίας της Ελλάδος κατά τα έτη 1940-1946, επιμελεία Αριστοτέλους Τσάκωνα, Διπλ.Μηχανικού Μεταλλείων, Αθήνα 1948.

Υπουργείον επί των Εξωτερικών, Συνθήκη μεταξύ των προεχουσών συμμάχων και συνησπιμένων Δυνάμεων και της Ελλάδος περί Θράκης υπογραφείσα εν Σέβραις τη 20 Ιουλίου – 10 Αυγούστου 1920, Αθήνα 1920.

Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986.

Εμπορικοί οδηγοί

Guide Sam 1929

Βεκρής Ιωάννης, (διευθυντής του Εμπορικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης), *Εμπορικόν Εγκόλπιον Μακεδονίας – Θράκης*, 1927.

Βεκρής Ιωάννης, *Εμπορικόν Εγκόλπιον Μακεδονίας – Θράκης*, 1928-29.

Γαβριηλίδης (ΓΑΒ-ΓΑΒ), *Μέγας Οδηγός Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλίας – Μακεδονίας – Θράκης*, 1937-38.

Γουναρόπουλος Α. Κ. – Αθανασάκος Κ. Κ., *Γενικός Οδηγός Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη* 1928.

Guide de Salonique 3me edition redigé par les soins du journal L' INDEPENDANT, 1915.

1908. *Annuaire commercial et administrative du vilayet de Salonique* publié par J. S. Modiano sous le patronage de la Chambre de Commerce de Salonique.

Κατάλογοι Διεθνών Εκθέσεων Θεσσαλονίκης

Ιγγλέσης Νικόλαος Γ., *Οδηγός Εκθέσεως Θεσσαλονίκης* (3-18 Οκτωβρίου 1926)

Λέτσας Αλέξανδρος Ν., *Η Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης 1926*, Θεσσαλονίκη 1927.

Οδηγός της III Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης (30 Σεπτεμβρίου – 14 Οκτωβρίου 1928)

IVη Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης (15-30 Σεπτεμβρίου 1929)

V Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης (14-30 Σεπτεμβρίου 1930)

VI Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης 13-27 Σεπτεμβρίου 1931

VII Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης 11-25 Σεπτεμβρίου 1932

VIII Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης 10-28 Σεπτεμβρίου 1933

IX Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης 9-30 Σεπτεμβρίου 1934

ΙΑ' Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης 6-27 Σεπτεμβρίου 1936, 2 τόμοι

Τύπος

Engineering & Mining Journal, Νέα Υόρκη, 1909, 1917-1921

Journal de Salonique, Θεσσαλονίκη, 1895 – 1910

International Review of Social History, Άμστερνταμ, 2019

Revue Commerciale du Levant – Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce française de Constantinople, Κωνσταντινούπολη, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1910, Μάρτιος 1912

Revue d'histoire des chemins de fer, Φθινόπωρο 2006

Revue générale de droit international public, 1928

Revue Technique d'Orient, Κωνσταντινούπολη, Μάιος 1911

The Historical Review / La Revue Historique, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/ ΕΙΕ, Αθήνα, 2016, 2018

Αρχεῖον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα, 1921, 1923-1924, 1935

Αρχιμήδης, Αθήνα, 1899-1923

ΕΜΠΡΟΣ, Αθήνα, 1909-1929

Εργα, Αθήνα, 1926, 1928, 1931

Εργασία, Αθήνα, 1930

Εφημερίς των Βαλκανίων, Θεσσαλονίκη, 1919-1920, 1929

Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 1911-1940

Μακεδονικά Νέα, Θεσσαλονίκη, 1927, 1929

Νέα Αλήθεια, Θεσσαλονίκη, 1928-1929

Οικονομολόγος των Αθηνών, Αθήνα, 1926-1936

Πλούτος, Αθήνα, 1933

Πρόδος, Σέρρες, 1934

Πρωία, Αθήνα, 1929

Ριζοσπάστης, Αθήνα, 1917-1936

Σκριπ, Αθήνα, 1909, 1912-1930

Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη, 1929

Τεχνικά Χρονικά, Αθήνα, 1932-1933, 1939, 1981

Το Φως της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1929

II. Βρετανία

Turkey in Europe (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office - No. 16), Λονδίνο 1920.

Greece with the Cyclades & Northern Sporades (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office - No. 18), Λονδίνο 1920.

Macedonia (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office - No. 21), Λονδίνο 1920.

Anatolia (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office - No. 59), Λονδίνο 1920.

Turkish Islands (Handbooks prepared under the direction of the Historical Section of the Foreign Office - No. 64), Λονδίνο 1920.

Imperial Mineral Resources Bureau, *The Mineral Industry of the British Empire and Foreign Countries, War Period. Magnesite (1913-1919)*, Λονδίνο 1920.

Imperial Institute. Mineral Resources Department. Reports on the Mineral Industry of the British Empire and the foreign countries. *Magnesium, magnesite and dolomite* by J. Lumdsen, Λονδίνο 1939.

III. Γαλλία

Commission financière des affaires balkaniques. Procès-verbaux des séances plénières et rapports présentés au nom des divers comités. Première session. 4 juin – 18 juillet 1913, Ministère des affaires étrangères, Παρίσι 1913.

Affaire franco-hellénique des phares, XXXIme séance, Judgment of March 17, 1934, Cour permanente de justice internationale. Serie A/B. Fascicule n. 62, Λέυντεν 1934.

IV. ΗΠΑ

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. Calendar year 1913, Part II – Non metals*, Ουάσινγκτον 1914.

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1914, Part II – Non metals*, Ουάσινγκτον 1916.

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States 1918, Part I- Metals*, Ουάσινγκτον 1921.

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1920, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1923.

Supplement to Commerce Reports, Trade Information Bulletin-No. 184, *Magnesite. Commercial Sources and Trade*, 1924.

Commerce Reports, αρ. 22, 1 Ιουνίου 1925.

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States 1925. Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1928.

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1928, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1930.

U.S. Department of Commerce, U.S. Bureau of Mines, *Information Circular. Magnesite* by Paul Tyler, Μάιος 1931.

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States. 1930, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1932.

Department of the Interior, U.S. Geological Survey, *Mineral Resources of the United States 1931, Part 2 – Non Metals*, Ουάσινγκτον 1933.

U.S. Department of Commerce, Bureau of Mines, *Minerals Yearbook 1932-33*, Ουάσινγκτον 1933.

U.S. Department of Commerce, Bureau of Mines, *Minerals Yearbook 1936*, Ουάσινγκτον 1936.

U.S. Department of Commerce. Bureau of Mines, *Minerals Yearbook 1937*, Ουάσινγκτον 1937.

U.S. Department of Commerce. Bureau of Mines, *Minerals Yearbook 1938*, Ουάσινγκτον 1938.

United States Department of the Interior. Bureau of Mines, *The Iron and Steel Industries of Europe*. Economic paper 19, by Charles Will Wright, Ουάσινγκτον 1939.

United States Department of the Interior, Bureau of Mines, *Mineral Trade Notes*, Ουάσινγκτον, τ. 12, αρ. 5, 20.5.1941.

United States Department of the Interior. Bureau of Mines, *Foreign Minerals Survey. A regional review of mineral resources, production and trade. The mineral resources of Greece*, Ουάσινγκτον 1944.

V. Ινδία

Records of the Geological Survey of India, τ. LI, Καλκούτα 1921.

VI. Ιταλία

Ministero degli Affari Esteri. Commissione per la pubblicazione dei documenti. *I Documenti Diplomatici Italiani*, σειρά 3, τ. X (29.5.1906 – 31.12.1907), Ρώμη 2014.

VII. Διεθνές Γραφείο Εργασίας [=ΔΓΕ, BIT, ILO]

Gerry Rodgers, Eddy Lee, Lee Swepston, Jasmien Van Dacke, *The International Labour Organization and the Quest for social justice, 1919-2009*, ΔΓΕ, Γενεύη 2009.

VIII. Ηνωμένα Έθνη

Κοινωνία των Εθνών. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα. Γενεύη 1926, μτφ. Φιλοκτήτης και Μαρία Βεϊνόγλου, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1997.

Οργανισμός Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως των Ηνωμένων Εθνών (ΟΥΝΡΡΑ – Αποστολή Ελλάδος), Επιτροπή Αξιοποιήσεως πλουτοπαραγωγικών πόρων Ελλάδος, Υποεπιτροπή ορυκτού πλούτου, *Ο ορυκτός πλούτος της Ελλάδος*, 1947.

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ – ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Ασημοπούλου Σοφία, *Η επιχείρηση Αλλατίνη: πτυχές από την επιχειρηματικότητα της Θεσσαλονίκης στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 2014 (<http://dspace.lib.uom.gr/handle/2159/17055>).

Βορβή Ιωάννα, *Τα Μαδεμοχώρια της Χαλκιδικής κατά την Τουρκοκρατία: Οι κοινότητες και διοικητική οργάνωση και εκμετάλλευση των μεταλλείων*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000.

Μελπομένη (Μελίνα) Γ. Γραμματικοπούλου, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα στη δυτική Μ. Ασία, 1876-1914: η περίπτωση των εργαζομένων σε μεταλλεία και σιδηροδρόμους*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2019.

Κολοβός Ηλίας Α., *Χωρικοί και μοναχοί στην Οθωμανική Χαλκιδική. Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην ύπαιθρο και η μονή Ξηροποτάμου*, τ. Α'-Β', αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2000.

Κουντούρης Μανώλης, *Η εξέλιξη της Οικονομικής Σκέψης στην Ελλάδα: 1837-1942*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1998.

Μπίκας Παναγιώτης, *Η εικονογράφηση των περιοδικών στην Ελλάδα του 19^{ου} αι.*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, ΑΠΘ., 2004.

Ορφανού Φωτεινή, *Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου: 1900-1930*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2002.

Παλάντζας Ιωάννης, *Οι εξορυκτικές και μεταλλευτικές δραστηριότητες του Λευκολίθου-Μαγνησίτη στη Βόρεια Εύβοια, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, επί τη βάση αρχειακών πηγών*, διδ. διατριβή, Βερολίνο 2007.

Παπάζογλου Κυριάκος Γ., *Έλληνες τραπεζίτες στην εξυπηρέτηση του τουρκικού χρέους: Στοιχεία στρατηγικής επενδύσεων. Σχέση ιδιωτικού – δημοσίου συμφέροντος [1856-81]*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης, Κομοτηνή 2012

Τρακοσοπούλου – Τζήμου Κορνηλία, *Ο εκσυγχρονισμός της βορειοελλαδικής αρχιτεκτονικής και πόλης στον 19^ο αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή στο ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Αθήνα 2005.

Akarlı Ahmet Orhun, *Growth and retardation in the Ottoman economy, the case of Ottoman Selanik, 1876-1912*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, London School of Economics and Political Science, 2001.

Altunbay Mustafa, *Osmanlı döneminde bir maden işletmesinin tarihi süreci: Sidrekapsi [= Η ιστορική διαδρομή της εκμετάλλευσης ενός μεταλλείου κατά την Οθωμανική περίοδο: τα Σιδηροκάυσια]*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κωνσταντινούπολης, 2010.

Fatih Başgül, *Osmanlı Coğrafyasında Petrol Alanları, Çıkartılması, İşletilmesi, İmtiyazları ve Ekonomide değerlendirilmesi (1876-1914)* [Κοιτάσματα, εξορύξεις, κατεργασία, παραχωρήσεις και οικονομική αξία του πετρελαίου στην Οθωμανική γεωγραφία], διδ. διατριβή, Κωνσταντινούπολη 2018.

Jestin Mathieu, *Le Consulat de France à Salonique 1781-1913*, διδ. διατριβή, Παρίσι 2014 (<https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-02160100/document>)

Koumandaraki Anna, *Labour Identity in the Semi-Periphery: the case of the Greek Trade-Union Movement* (αδημοσίευτη διδ. διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Έσσεξ), 1995.

Koutzakiotis G., *L'échelle de Cavalla et l'arrière-pays au XVIIIe siècle; commerce occidentale et notabilité ottomane*, διδ. διατριβή, Université de Paris I-Sorbonne, 2004.

Nerantzis Nerantzis, *Byzantine and Ottoman Mineral Exploitation and Smelting in Eastern Macedonia, Greece and their Implications for Regional Economics*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Σέφιλντ, 2009 (http://etheses.whiterose.ac.uk/10396/1/521831_vol.1.pdf και http://etheses.whiterose.ac.uk/10396/2/521831_vol.2.pdf).

Tok Alaaddin, *From Wood to Coal: the Energy economy in Ottoman Anatolia and the Balkans (1750-1914)*, αδημοσίευτη διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου, Κωνσταντινούπολη 2017.

Tok Alaaddin, *The Ottoman mining in the age of capitalism: an analysis of state-capital relations (1850-1908)*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου, Κωνσταντινούπολη 2010.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

[Χεκίμογλου Ευάγγελος], *Σύνδεσμος Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος: Χρονικό 1915-2015. Τα πρώτα εκατό χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2015.

«Εργασίαι του συλλόγου. Οι ελληνικοί γαιάνθρακες», *Αρχιμήδης*, έτος Κ', τχ. 3 (1919), σελ. 17-24, τχ. 4, σελ. 25-28 και τχ. 6, σελ. 44-45.

«Εργασίαι του Συλλόγου. Συζήτησις περί της λιγνιτοπαραγωγής. Προτάσεις κ. Π. Δ. Ζαχαρία», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΔ' (1923), αρ. 6, σελ. 51-54.

«Εργασίαι του Συλλόγου. Υπόμνημα του Ελλ. Πολυτεχνικού Συλλόγου επί της χρησιμοποίησεως των εγχωρίων λιγνιτών και της προστατευτικής τούτων του Κράτους πολιτικής», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΓ' (1922), αρ. 10, σελ. 75-79.

«Η έρευνα του λιγνιτικού προβλήματος. Η έκθεσις του καθηγητού κ. Kegel», *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 15 (15.4.1939), και «Υπόμνημα περί ερευνών επί ελληνικών λιγνιτών» (β' μέρος, όπου περιλαμβάνονται οι εργαστηριακές δοκιμές που έγιναν σε 23 δείγματα από λιγνιτωρυχεία της Ελλάδος), *Τεχνικά Χρονικά*, τ. 16 (1.8.1939).

«Πρακτικά Επιτροπής 1923 προς υποστήριξιν και προαγωγήν των ελληνικών λιγνιτών», *ΑΟΚΕ*, τ. 4/τεύχος 2 (1924), σελ. 158-210.

«Συζήτησις περί ιδρύσεως ενώσεως των λιγνιτοπαραγωγών», *Αρχιμήδης*, 1921/3, σελ. 21-26.

«Το ζήτημα του λιγνίτου εν Ελλάδι», *Πλούτος*, 19.3.1933 και 26.3.1933.

80 χρόνια ΤΕΕ. «Δια πυρός και σιδήρου». Η δημιουργική συμβολή του ΤΕΕ και των ελλήνων μηχανικών, Αθήνα 2003.

90 χρόνια ΣΜΕ. 1924-2014. 90 χρόνια ελληνικής μεταλλείας, Αθήνα 2014.

Αβραμίδης Αρίσταρχος, *Ο ελληνικός λιγνίτης ήτοι μελέτη περί των δυνατοτήτων της διαδόσεως, βιομηχανοποιήσεως και εξευγενισμού του ελληνικού λιγνίτου*, Αθήνα 1937.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», Κωστής Κώστας και Πετμεζάς Σωκράτης (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, 2006, σελ. 219-255.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α1, 1999, σελ. 173-181.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Έξαρση και κρίση. Η οικονομία της περιόδου 1909-1922», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1700-2000*, Αθήνα 2003, 6^{ος} τ., σελ. 107-118.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Οικονομία και εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Αθήνα 1999, σελ. 145-176.

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο / Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

Αλεξανδρή Λιάνα, *Στρατηγός Περικλής Καλλιδόπουλος. Μια οικογένεια – μια ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1990.

Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα 1983.

Αναπλιώτης Γιάννης, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*, εκδ. Δρόμων, Αθήνα 2003².

Αναστασόπουλος Γεώργιος Α., *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας, (1840-1940)*, τ. Β', (1885-1922), τ. Γ' (1923-1940), Αθήνα 1947.

Αντωνίου Γιάννης, *Οι έλληνες μηχανικοί. Θεσμοί και ιδέες 1900-1940*, Αθήνα 2006.

ΑΟΣ, *Η εκμετάλλευσις των εκ των παραγωγικών έργων αποκαλυπτομένων νέων εδαφών εν Μακεδονία. Μελέται και εκθέσεις ειδικών*, Αθήνα 1935.

ΑΟΣ, *Περί του δυνατού της αυξήσεως της παραγωγής και καταναλώσεως του εγχωρίου λιγνίτου*, Αθήνα 1933.

Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων, Σμύρνη, Απρίλιος 1842.

Αποστολάκου Λητώ, «Βρετανική Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα: Μεταστροφή ή παλινδρόμηση; Η περίπτωση της Μακεδονίας 1917-1918», *Ιστωρ* 4/1992, σελ. 89-114.

Αρβανίτης Ανδρέας Ι., *Η Μακεδονία Εικονογραφημένη*, Αθήνα 1909.

Αυγουστίδης Γεώργιος, «Η εγκατάσταση και λειτουργία της Εταιρείας Fr. Speidel στα Λιμενάρια. Το τέλος της ιστορίας ενός χωριού και η αρχή της δημιουργίας ενός άλλου», *Θασιακά*, τ. 9 (1996), σελ. 31-55.

Αυγουστίδης Γεώργιος, «Η Θάσος κατά τα τελευταία χρόνια της Τουρκοαιγυπτιακής συγκυριαρχίας 1870-1902», *Θασιακά*, τ. 16 (2011-2014), σελ. 91-101.

Αψηλίδης Γιώργος Ν., «Οικονομικές συνθήκες και επιχειρήσεις στην πόλη των Σερρών (1913-1940)», *Καραδήμου – Γερόλυμπου Αλεξ. & Θεοδωρίδου – Σωτηρίου Λίλα (επιστ. επ.), Σέρρες 1900-1940. Χώρος και ιστορία*, Σέρρες 2008: σελ. 141-174.

Βαβελίδης Μιχάλης, «Η μεταλλευτική και μεταλλουργική δραστηριότητα στη Μακεδονία και Θράκη, με αναφορά στη λατομική δραστηριότητα, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα», ΕΚΕΠΠ – ΕΚΕΧΧΑΚ – Εθνική Χαρτοθήκη, Μεταλλεία – Τόποι – Πόλεμοι. Αναγνώσεις χαρτών από το αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος του Υπουργείου Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 2009: σελ. 17-86.

Βαβελίδης Μιχάλης, «Κοιτάσματα χρυσού και αρχαία μεταλλευτική δραστηριότητα στη Μακεδονία και τη Θράκη», Θεσσαλονικέων πόλις τχ. 14 (Απρ. – Ιούν. 2004), σελ. 74-93.

Βαβουρή Χριστίνα – Τσέκου Φανή, «Εγκατάσταση προσφύγων στη Θάσο», Θασιακά 10(2001), σελ. 124-136.

Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία της Θάσου, 1453-1912*, Θεσσαλονίκη 1984.

Βαρβαρέσσος Α., «Ο χρυσός της Ελλάδος», *Τεχνικά Χρονικά* 1-15 Δεκεμβρίου 1933: σελ. 1202-1230.

Βενιζέλου Έλενα, *Στη σκιά του Βενιζέλου*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2002.

Βιγγοπούλου Ιόλη, «Το περιγητικό ρεύμα στον 19^ο αιώνα. Ένας πολιτισμικός διάλογος ή ένας διάλογος πολιτισμών», *Σύγκριση / Comparaison* 15 (2004): σελ. 175-185.

Βλαστάρης Κωνσταντίνος – Rottwinkel Peter Georg, «Αποσπάσματα ημερολογίου της οικογενείας Speidel», *Θασιακά*, τ. 14 (2009), σελ. 91-97.

Βλαστάρης Κωνσταντίνος, «Πληροφορίες για τους «Speidel» από την αυτοβιογραφία της οικογένειας», *Θασιακά*, τ. 16 (2011-2014), σελ. 145-152.

Βουγιούκας Παναγιώτης, *Σύντομος περιγραφή των ορυκτών της Ελλάδος*, Αθήνα 1856.

Βουραζέλη Ελένη Δ., *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την Τουρκοκρατίαν επί τη βάσει των ξένων περιηγητών*, Αθήνα 1939.

Γατόπουλος Δ., *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, Πρωθυπουργός, στενός συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 1947 (φωτοαντιγραφική ανατύπωση: 2000).

Γεωργαλάς Γ., *Ο ορυκτός χρυσός εν Ελλάδι και αι χρυσοφόροι προσχώσεις Νιγρίτης (Μακεδονίας)*, Αθήνα 1921.

Γεωργιάδης Αθανάσιος Σ., «Χρυσεία – Αργυρεία κλπ. Μεταλλεία εν Μακεδονία, Ηπείρῳ και ταις νήσοις υπό των αρχαίων εκμεταλλευθέντα», *Αρχαιολογική Εφημερίς* έτους 1915, σελ. 88-93.

Γεωργιάδου Μάγδα, «Προξενικές αναφορές από τα αρχεία του Foreign Office, σχετικές με την ανακατοχή της Θάσου από την Τουρκία», *Θασιακά*, τ. 5 (1988), σελ. 93-101.

Γεωργίου Π. Χαριτάκη *Έργων Επιτομή*, (επιμ.) Δρίτσα Μαργαρίτας, Αθήνα 1990.

Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, «Οι εξελίξεις της οικονομίας από το 1919 ως το 1926», *ΙΕΕ*, τ. ΙΕ', Αθήνα 1978, σελ. 296-301.

Γιοβάνης Γεώργιος – Πάσχος Νικόλαος, «Τα λιγνιτωρυχεία του Νομού Σερρών πριν και μετά το 1950», *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Α' τ., Σέρρες 2013*, σελ. 291-322.

Γκέκας Αθανάσιος, «Από την ιστορία του Κόσμου στην Παγκόσμια Ιστορία ή από τον Ηρόδοτο στη Μεγάλη Απόκλιση», *Μνήμων* 29 (2008), σελ. 243-274.

Γκίκας Αναστάσης Ι., *Ρήξη και ενσωμάτωση. Συμβολή στην ιστορία του εργατικού – κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, Αθήνα 2010.

Γλύκατζη-Αρβελέρ Ελένη, *Γιατί το Βυζάντιο*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2012.

Γούναρης Ηλίας, «Η εκμετάλλευση του λευκολίθου», *Δελτίον του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας. Ι. Εμπορίου και Βιομηχανίας, ΙΙ. Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, ΙΙΙ. Μεταλλείων, Αλικών και Αλιείας*. Ιδρυτής Υπουργός Α. Μιχαλακόπουλος. Έτος Α', τεύχος τρίτον, Οκτώβριος 1914, Αθήνα 1914: σελ. 121 κεξ.

Γούναρης Ηλίας, «Μεταλλεία των Νέων Χωρών», *Δελτίον του Υπουργείου της Εθνικής Οικονομίας. Ι. Εμπορίου και Βιομηχανίας, ΙΙ. Εργασίας και Κοινωνικής Προνοίας, ΙΙΙ. Μεταλλείων, Αλικών και Αλιείας*. Ιδρυτής Υπουργός Α. Μιχαλακόπουλος. Έτος Α', τεύχος τρίτον, Οκτώβριος 1914, Αθήνα 1914: σελ. 135 κεξ.

Γούναρης Ηλίας Π., «Η εκμετάλλευσις του λευκολίθου εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης*, έτος 16/1, 1915: σελ. 1-7.

Γούναρης Ηλίας Π., «Η μεταλλευτική κίνησις της Ελλάδος κατά το 1913», *Αρχιμήδης*, Ιανουάριος 1915, σελ. 7-12, 23.

Γούναρης Ηλίας, «Αι περί λιγνίτου προτάσεις του 1932», *ΤΕΕ, Η οικονομική έρευνα των μεγάλων τεχνικών ζητημάτων*, 1933: σελ. LXXXIX-LXXXXII.

Γούναρης Ηλίας, «Η εκμετάλλευσις των μεταλλείων και η σχετική νομοθεσία», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος Α', 15.7.1932, σελ. 689-703.

Γούναρης Ηλίας, «Η εκμετάλλευσις των μεταλλείων της Ελλάδος κατά το 1910», *Αρχιμήδης*, έτος 12/6 (Οκτώβριος 1911): σελ. 63-65.

Γρηγορίου Αλ., «Η Θεσσαλονίκη των Αλλατίνι (1776-1911)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης*, τ. 7 (2008), σελ. 137-192.

Δάγκας Αλέξανδρος, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη 1998.

Δανάς Αν., «Πυρκαϊά εις τινα λιγνιτοφόρα στρώματα των Σερβίων (Μακεδονίας)», *Αρχιμήδης* 5/1914, σελ. 53-55.

Δασκαλάκης Βάσος, *Οι ξεριζωμένοι*, Αθήνα 1930.

ΔΕΗ, 1950-2010: *εξορύσσοντας το φως ... μνήμες και εικόνες από λιγνίτη*, 2010.

Δεμαθάς Νικόλαος Χ., «Περί της βιομηχανικής προόδου εν Ελλάδι», *Ειρηναίου Ασωπίου Αττικόν Ημερολόγιον έτους 1877, έτος ΙΑ'*, Αθήνα 1867, σελ. 397-438.

Δερμάτης Γιώργος Ν., *Λαύρειο. Το μαύρο φως. Η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και ευρωπαϊκή διάσταση*, Αθήνα 2003.

Διάλεξις Π.Δ. Ζαχαρίου, «Περί χρησιμοποίησεως των ελληνικών γαιανθράκων και του μέλλοντος αυτών», *Αρχιμήδης* 9/1917, σελ. 67-51 και 10/1917, σελ. 73-79.

Δορδανάς Στράτος Ν., «Ο εχθρός με την πένα»: Η δίκη των δημοσιογράφων της Νέας Ευρώπης και της Απογευματινής», *Εθνική Αντίσταση 1941-1944. Ο παράνομος Τύπος στη Βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 2009: σελ. 150-163.

Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Από τη Θράκη ως την Αττική*. Απόδοση: Νίκος Χελαδάκης, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2010².

ΕΚΕΠΠ – ΕΚΕΧΧΑΚ – Εθνική Χαρτοθήκη, *Μεταλλεία – Τόποι – Πόλεμοι*. Αναγνώσεις χαρτών από το αρχείο της Επιθεώρησης Μεταλλείων Βορείου Ελλάδος του Υπουργείου Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη 2009.

Εξερχόζογλου Χάρης, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης – Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*, Αθήνα 1989.

Επιτρόπου Νίκος, «Τα μεταλλεία της Θάσου. Από την προϊστορία στον 21^ο αιώνα», *Ιστορικά Μεταλλεία*, σελ. 259-267.

Ευθυμίου Κώστας, «Εργατική Βοήθεια» και «Κοινωνική Αλληλεγγύη». Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλεγγύης δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Αθήνα 2014.

Ευπραξιάδου Αλήθεια Λ., *Ένα ποτήρι νερό με γεύση από Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1996.

Ζ(αχαρίας) Π.Δ., «Επιτροπή των Καυσίμων», *Αρχιμήδης*, έτος Κ' (1919), αρ. 11, σελ. 88.

Ζαΐμης Φωκίων, «Το λιγνιτικό ζήτημα», *Εργασία*, 25.1.1930: σελ. 17-18.

Ζαρταλούδης Γιάννης, Κουτελίδης Δημήτρης, Νάθενας Γιώργος, Φασούλας Σπύρος, Καρατόλας Δημήτρης, Φιλιππουπολίτης Αντώνης, *Οι ελληνικοί Σιδηρόδρομοι. Η διαδρομή τους από το 1869 μέχρι σήμερα*, έκδ. Μίλητος, Αθήνα 1997.

Ζαχαριάδου Ελισάβετ Α. (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman rule (1380-1699) : Halcyon Days in Crete II* : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996.

Ζαχαρίας Π., «Ο εκ της χρησιμοποιήσεως των Ελληνικών ανθράκων πλούτος», *Αρχιμήδης*, έτος Δ' (1903), αρ. 6, σελ. 41-44 και αρ. 7, σελ. 52-54.

Ζαχαρίας Πρ., «Η χρησιμοποίησις του λιγνίτου», *Τεχνικά Χρονικά* έτος Α', 15.1.1932, σελ. 703-710.

Ζαχαρίας Προκόπιος Δ., «Διάλεξις περί της χρησιμοποιήσεως των ελληνικών γαιανθράκων και του μέλλοντος αυτών», *Αρχιμήδης*, έτος ΙΗ' (1917), αρ. 9, σελ. 65-79 και αρ. 10, σελ. 73-79.

Ζολώτας Ξενοφών, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, Αθήνα 1926.

Ζώτος Γεώργιος, «Εθνικά Καύσιμα. Κανελλίτης», *Εργα*, έτος ΙΙΙ, τεύχος 64 (30.1.1928), σελ. 411-415.

Θεοδώρου Βασιλική, «Προσπάθειες μεταρρύθμισης της Δημόσιας Υγείας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Εμπλοκές και όρια», Ε. Αβδελά-Ρ. Αλβανός-Δ. Κουσούρης-Μ. Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2017: σελ. 233-257.

Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος}-20^{ος} αιώνας, Πρακτικά Συνεδρίου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2005.

Καζαντζής Αλέξανδρος Χ., *Κίρκη Έβρου, η μάγισσα ή η μαγεία της φύσης*, Αλεξανδρούπολη 2012.

Καλιτσούνακis Δημήτριος, «Αι σημεριναί τάσεις προς εθνικοποίησιν», *ΑΟΚΕ*, τ. 1, τχ. 1, Αθήνα 1921, σελ. 49-72.

Κανδήλης Ιωάννης Δ., «Κωνσταντίνος Α. Κτενάς. Η ζωή του, η δράσι του και η εποχή του», *Κωνσταντίνος Α. Κτενάς (1884-1935). Ακαδημαϊκός, καθηγητής Ορυκτολογίας και Πετρολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών. Το επιστημονικόν έργον και η εποχή του*, Αθήνα 1978: σελ. 45-64.

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, *Η ανάδυση της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Ιστορίες – Πρόσωπα – Τοπία*, Θεσσαλονίκη 2013.

Καραθανάσης Αθανάσιος, «Ο Julius Speidel και η Θάσος», *Θασιακά*, τ. 12 (2005), σελ. 269-275.

Κατράκης Σταύρος Δ., *Ο ορυκτός πλούτος και η οικονομική ανάπτυξις της χώρας*, Αθήνα 1965.

Κεκρίδης Στάθης Ν, «Μεταλλευτικές εργασίες και υλοτομία στη Θάσο κατά τον 18^ο αιώνα», *Θασιακά*, τ. 7 (1992), σελ. 107-114.

Κεκροπούλου Μαίρη, *Το Λαυρεωτικό ζήτημα, 1870-1873. Ο ρόλος του κράτους και της διπλωματίας*, Αθήνα 2015.

Κιλίμης Π., «Οι λιγνίται», *ΑΟΚΕ*, τ. 15, τεύχος 4 (1935), σελ. 293-307.

Κισκύρας Δημ. Α., «Συμβολή του έλληνα γεωλόγου στην έρευνα και αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου της χώρας μας», *Τεχνικά Χρονικά*, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1981: σελ. 39-45.

Κιτσίκης Ν., «Γενική εισήγησις επί της οικονομικής μελέτης των τεχνικών ζητημάτων. Το Ανώτατον Οικονομικόν Συμβούλιον», *Τεχνικά Χρονικά*, 1.1.1932, σελ. 4-20.

Κολώνας Βασίλης – Λένα Παπαματθαίακη, *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1980.

Κολώνας Βασίλης, *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των Εξοχών (1885-1912)*, β' έκδοση, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2016.

Κοντογιώργη Ελισάβετ, «Προσδοκίες και όρια στην εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής στο Νομό Σερρών κατά τον Μεσοπόλεμο», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την Οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη σύγχρονη εποχή*, Σέρρες 2013, τ. Α', σελ. 267-290.

Κορδέλας Α., «Στατιστική μεταλλούχων χώρων εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης*, έτος Στ'/1 (1905), σελ. 1-4.

Κορδέλλας Α., «Καμίνευσις του σιδηρολίθου εν Ελλάδι και χρησιμοποίησις των λιγνιτών», *Αρχιμήδης*, έτος Δ', τχ. 4-5 (1902), σελ. 25-28.

Κορδέλλας Α., «Ομιλία εν τω Πολυτεχνικώ Συλλόγω Αθηνών: Περί της χρησιμοποίησεως των Ελληνικών λιγνιτών (γεανθράκων) προς θέρμανσιν των κλιβάνων των παρ' ημίν αρτοποιών αντί της φυτικής καυσίμου ύλης», *Αρχιμήδης*, έτος Στ' (1905), αρ. 7, σελ. 49-58.

Κορδέλλας Α., «Περί καυσίμων υλών», *Αρχιμήδης*, έτος 1 (1899), αρ. 1, σελ. 2-9.

Κορδέλλας Ανδρέας, *Η Ελλάς εξεταζομένη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς κατ' αίτησιν της Κεντρικής Επιτροπής της Ελλάδος δια την Παγκόσμιον Έκθεσιν του 1878*, Αθήνα 1878.

Κορδέλλας Ανδρέας, *Ο μεταλλευτικός πλούτος και οι αλυσίδες της Ελλάδος υπό γεωλογικήν, στατιστικήν και ιστορικήν έποψιν εξεταζόμενα*, Αθήνα 1902.

Κοφινάς Γ. Ν., (τ. Διευθυντής των Οικονομικών Μακεδονίας, τμηματάρχης του Υπουργείου των Οικονομικών), *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, Αθήνα 1914.

Κτενάς Κωνστ. Α., *Η Γεωλογική Υπηρεσία της Ελλάδος. Προμελέτη δια την ίδρυσιν και οργάνωσίν της*, Αθήνα 1917.

Κυραμαργιού Ελένη, «Καινούργια ονόματα – καινούργιος χάρτης: οι μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας, 1909-1928», *Τα Ιστορικά*, τ. 52 (Ιούνιος 2010), σελ. 3-26.

Κωστελένος Γεώργιος, Βασιλείου Δημήτριος, Κουνάρης Εμμανουήλ, Πετμεζάς Σωκράτης, Σφακιανάκης Μιχαήλ, *Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, 1830-1939*. Πηγές οικονομικής ιστορίας της Νεότερης Ελλάδας. Ποσοτικά στοιχεία και στατιστικές σειρές, Αθήνα 2007.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1993.

Λιανός Νικόλαος Απ. – Στέλλα Αναστασία, Βιομηχανικά κτίρια του 19^{ου} – 20^{ου}: η περίπτωση του Μεταλλευτικού Συγκροτήματος Λιμεναρίων Θάσου, ανακοίνωση στο 2^ο Εθνικό Διεπιστημονικό Συνέδριο Δομικών Κατασκευών, το οποίο διοργανώθηκε από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΔΠΘ, από την Υπηρεσία Τεχνικών Υπηρεσιών Κεντρικής Μακεδονίας του ΥΠΠΟΑ και από τον Δήμο Ξάνθης με θέμα: Ιστορία των Δομικών Κατασκευών, Ξάνθη, 5-7 Δεκεμβρίου 2014 (<http://infoidk.arch.duth.gr/N.Λιανός-Α.Στέλλα.pdf>).

Λιάτσικας Νικ., «Περί του προσχωματικού χρυσού του Γαλλικού ποταμού», *Ανάπτυξιν εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών*, 14 (1939). Συνεδρία της 19 Οκτωβρίου 1939, σελ. 554-565.

Λιβιεράτος Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1927-1931. Από τη καταφρόνια μια καινούργια αυγή*, Αθήνα 1987.

Λιβιεράτος Ευάγγελος, «Ο πρώτος επιστημονικός χάρτης της Βόρειας Ελλάδας», *Φύλλα χάρτη Βόρειας Ελλάδας. Η πρώτη απεικόνιση. Τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ού} αι.*, (επιμ. Ευ. Λιβιεράτος), Θεσσαλονίκη 2003.

Λιλιμπάκη – Σπυροπούλου Μαρία, *Χαλκιδική. Η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου κατά την περίοδο 1912-1960*, Πολύγυρος 2004.

Μαϊστρου Ελένη – Μαυροκορδάτου Δήμητρα – Μαχαιράς Γιώργος – Μπελαβίλας Νίκος – Παπαστεφανάκη Λήδα – Πολύζος Γιάννης, *Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993). Λιπάσματα Δραπετσώνας*, εκδ. ΠΙΟΠ, Αθήνα 2007.

Μαθιουδάκης Γεώργιος, *Η πέτρα που άλλαξε τον τόπο*, Θεσσαλονίκη 2003.

Μανσόλας Αλέξανδρος, *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*, Αθήνα 1876, σελ. 36 κεξ.

Μαντοπούλου – Παναγιωτοπούλου Θάλεια, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη, Η Οθωμανική περίοδος*, τ. Β2, Θεσσαλονίκη 2005.

Μάρτης Νικ. Κ., *Κτίστε ... κτίστε ... κτίστε*, Αθήνα 1990.

Μαυρέας Κωνσταντίνος, «Κοινωνική πολιτική και ιδεολογία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: επιδράσεις και εξελίξεις με αφορμή το ζήτημα των Κοινωνικών Ασφαλίσεων», *Θέσεις*, τχ. 64 (Ιούλιος – Σεπτέμβριος 1998).

Μαυρομάτης Βασίλης – Μαζαρακίδου Αθηνά «Πρώτες ιστορικές πληροφορίες για τη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα», επιστημονική επετηρίδα *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*, Κ.Ι.Θ., Τ. 2 (1990), σελ. 217-271.

Μέγας Γιάννης – Ανδριωτάκης Μανώλης, *Θεσσαλονίκη 1896. Η χρονιά των Ολυμπιακών αγώνων*, Θεσσαλονίκη 2004.

Μέγας Γιάννης – Τάκας Δημήτρης, *Μετοχές & Ομόλογα. Μακεδονία – Θεσσαλονίκη, 1870-1940*, εκδ. Καπόν 2001.

Μέντζα Ανέζω, «Το οικοδομικό συγκρότημα μεταλλουργίας στα Λιμενάκια Θάσου», Κουκούλη – Χρυσανθάκη Χαίδω, Müller Arthur, Παπαδόπουλος Στρατής (επιμ.), *Θάσος. Πρώτες ύλες και τεχνολογία από τους προϊστορικούς χρόνους ως σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, (Λιμενάκια Θάσου 26-29.9.1995)*, 1999: σελ. 213-222.

Μέντζα-Στεργίου Ανέζω, «Στοιχεία της νεότερης μεταλλευτικής ιστορίας της Θάσου», *Ιστορικά Μεταλλεία ...*, σελ. 269-284.

Μερτζίδης Σ., *Θασιακά ήτοι ιστορία της νήσου Θάσου από των αρχαιοτάτων μέχρι των νεωτέρων χρόνων υπό γεωγραφικήν, ιστορικήν, αρχαιολογικήν, εθνολογικήν, θρησκευτικήν, γεωλογικο-ορυκτολογικήν έποψιν*, 1911.

Μητσόπουλος Κ., «Ο χρυσός», *Αθήναι*, Μηνιαίον Παράρτημα, Φεβρουάριος 1908, σελ. 475-485.

Μικέλης Νικ., (επιθεωρητής Βιομηχανίας), «Η απόδοσις των ελλήνων εργατών εν τη βιομηχανία», *Οικονομολόγος των Αθηνών*, 26.3.1927.

Μικέλης Νικ., «Η απόδοσις των ξένων εργατών», *Οικονομολόγος των Αθηνών*, 27.3.1927.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ., *Χαρτογραφώντας τη Μακεδονία (1870-1930)*, Θεσσαλονίκη 2004.

Μουδόπουλος Σταύρος, *Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος*, Αθήνα – Κομοτηνή 1987.

Μπάτσης Δημήτρης, *Η βαρεία βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1947.

Μπελαβίλας Νίκος – Παπαστεφανάκη Λήδα (επιμέλεια), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2009.

Μπογιατζής Βασίλης Α., *Μετέωρος Μοντερνισμός. Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα 2012.

Μπόντας Γεώργιος Μ., *Η παλαιοντολογική συλλογή της Σιάτιστας*, Θεσσαλονίκη 1986.

Μπούσιος Αιμίλιος Δ., *Το έργο της Πτολεμαΐδας ή η ιστορία της ΛΙΠΤΟΛ*, εκδ. Κέντρου Τεχνολογίας και Εφαρμογών Στερεών Καυσίμων, Αθήνα 1997.

Νάσιουτζικ Παυλίνα, *Αμερικανικά οράματα στη Σμύρνη το 19ο αιώνα. Η συνάντηση της αγγλοσαξωνικής σκέψης με την ελληνική*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2002.
Νεραντζής Νεραντζής, «Η βυζαντινή μεταλλευτική και μεταλλουργία στην Ανατολική Μακεδονία», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τχ. 103 (Ιούνιος 2007), σελ. 70-76.

Ξένος Γ., «Η οικονομική εξόρυξις των ελληνικών γαιανθράκων», *Αρχιμήδης*, έτος Κ' (1919), αρ. 7, σελ. 49-52.

Ο(ργανισμός) Ε(λεύθερης) Ζ(ώνης) Θ(εσσαλονίκης), Δ/ση Υπηρεσιών, Τμήμα Μελετών και Στατιστικής. *Ο λιμήν της Θεσσαλονίκης κατά τα έτη 1925-1960, Θεσσαλονίκη 1960.*

Πάζης Δημ., «Εξευγενισμός των ελληνικών λιγνιτών», *Εργασία*, 1.3.1930, σελ. 19-20.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», *Ο Πολίτης*, Αυγ. – Σεπτ. 1977, σελ. 38-45 (=Του ιδίου, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», ΑΑ.VV., *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια του 19^{ου} αι.*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σελ. 216-235).

Παντελάκης Νίκος Σ., *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Αθήνα 1991.

Παπαβασιλείου Κ., «Ορυκτές και ενεργειακές πρώτες ύλες στην Κεντρική Μακεδονία», *1^ο Αναπτυξιακό Συνέδριο Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (Πρακτικά Προσυνεδρίου)*, Θεσ/νίκη 29-31 Ιανουαρίου 1988, σελ. 427-428.

Παπάγγελος Ιωακείμ Αθ., «Το Κοινόν του Μαδεμίου», *Πρακτικά Συνεδρίου Η διαχρονική πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 255-270.

Παπαγιαννάκης Λευτέρης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι, 1882-1910*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.

Παπαδημητρίου Δημήτριος Ι., *Οι σιδηρόδρομοι στον βορειοελλαδικό χώρο, 1871-1965*, εκδ. Μουσείου Φωτογραφίας «Χρήστος Καλεμκερής» Δήμου Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη 2005.

Παπαδόπουλος Στρατής – Νεραντζής Νεραντζής, «Η παραγωγή σιδήρου στο Νομό Καβάλας και την ευρύτερη περιοχή κατά τα ιστορικά χρόνια», *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια*, τ. Α', Καβάλα 2012, σελ. 411-421.

Παπαευστρατίου Γεώργιος, *Η ιστορία της νήσου Θάσου από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς: υπό γεωγραφικήν, τοπογραφικήν, εθνογραφικήν, πλυντολογικήν και πολιτικήν έποψιν*, Θάσος 2001 (η α' έκδοση, Αλεξάνδρεια 1922).

Παπακυριάκου Κυριάκος, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στο Νομό Σερρών*, Σέρρες 2012.

Παπαργυρίου Μενέλαος Γ., *Βαβδος. Μια φορά κι έναν καιρό*, Θεσσαλονίκη 1999.

Παπαστεφανάκη Λήδα, «Εξορυκτικές επιχειρήσεις και εργασία. Η περίπτωση του Αιγαίου (1860-1960)», *Ιστορικά Μεταλλεία στο Αιγαίο, 19^{ος}-20^{ος} αιώνες*. Επιστημονικό συνέδριο, Μήλος, 3-5 Οκτωβρίου 2003, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2005, σελ. 27-47.

Παπαστεφανάκη, «Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993). Κεφάλαια, τεχνολογία, αγορές, εργασία», στο *Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (1909-1993)*, Αθήνα 2007: σελ. 15-55.

Παπαστεφανάκη Λήδα, «Οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στο Αιγαίο (19^{ος}-20^{ος} αιώνες): Το παράδειγμα των ορυχείων», Μπελαβίλας Νίκος – Παπαστεφανάκη Λήδα (επιμέλεια), *Ορυχεία στο Αιγαίο. Βιομηχανική αρχαιολογία στην Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 2009, σελ. 36-55.

Παπαστεφανάκη Λήδα, «Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Σπουδές, επαγγελματικές σταδιοδρομίες, διασυνδέσεις», *Μνήμων* 35 (2016), σελ. 233-263.

Παπαστεφανάκη Λήδα, *Η φλέβα της γης. Τα μεταλλεία της Ελλάδας, 19^{ος}-20^{ος} αιώνες*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017.

Παρασκευαΐδης Ηλίας Α., «Αι νεογενείς περιοχαί Σερρών και Παγγαίου και η Γεωλογία του λιγνίτου», *Ερευναι επί του ορυκτού πλούτου της Ελλάδος*, τ. II, Αθήνα 1952 (Σειρά: Γεωλογικά και Γεωφυσικά Μελέται), σελ. 181-241.

Παρασκευαΐδης Ηλ., «Η ιδέα του ορυκτού πλούτου της Ελλάδας. Γεωλογία και Έρευνα», *Τεχνικά Χρονικά*, Νοέμβριος – Δεκέμβριος 1981: σελ. 29-38.

Πέππας Γεώργιος Αντ., *Φωκίων Νέγρης (1846-1928)*, Αθήνα 2011.

Πυροβέτση Μυρτώ – Μιχαηλίδης Ιάκωβος Δ. (επιμέλεια), *Γεώργιος Μόδης: Αναμνήσεις*, εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2004.

Ρακτιβάν Κωνστ. Δ., *Εγγραφα και Σημειώσεις εκ της πρώτης Ελληνικής Διοικήσεως της Μακεδονίας (1912-1913)*, επιμ. Ιωάννου Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη 1951, σελ. 65-70.

Ρουδομέτωφ Νικόλαος, «Νεότερα στοιχεία για τα μεταλλεία Fr. Speidel της Θάσου», *Θασιακά*, τ. 10 (2001), σελ. 557-564.

Σακελλαρίδου Αρετή – Σαμαρίνης Πασχάλης – Χατζηκωνσταντίνου Ευαγγελία, «Το εγχείρημα κατασκευής οδικών υποδομών στη μεσοπολεμική Ελλάδα μέσα από το παράδειγμα της «Σύμβασης Μακρή», Αβδελά Ε., Αλβανός Ρ., Κουσουρής Δ., Χαραλαμπίδης Μ. (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017: σελ. 83-106.

Σαλπιστής Ν. Π., *Εθνικός Διχασμός και Ιμπεριαλιστική Επέμβαση στην Ελλάδα (1916-1917). Η περιπέτεια της περιφέρειας Κατερίνης*, Κατερίνη 2011.

Σαπνάς Μιλτ., «Περί παραγωγής και συνδικάτου καταναλώσεως λιγνιτών», *ΑΟΚΕ*, 3 τεύχος 2-3 (1923), σελ. 202-226.

Σατραζάνης Αντώνης Δ., *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*, Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 105-131.

Σινάνης Άγγελος, *Τα μεταλλεία της Αντιπάρου. 19^{ος}-20^{ος} αιώνες*, Αντίπαρος Κυκλάδων 2019.

Σκιντζόπουλος Α.Σ., «Η οικονομική καύσις των γαιανθράκων», *Αρχιμήδης*, έτος Κ' (1919), αρ. 9, σελ. 65-69 και αρ. 10, σελ. 73-75.

Σολάκη Ανδρομάχη – Βαμβακίδου Ιφιγένεια, «Μετονομασίες οικισμών στην περιοχή της Φλώρινας στις αρχές του 20ού αιώνα: ιστορικές αναγνώσεις», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 25 (2013), σελ. 221-229.

Σολωμός Ιωάννης, «Ο ελληνικός λιγνίτης. Τι πρέπει να γίνει», *Εργα*, έτος VII, τ. 158, 30/12/1931, σελ. 377-382.

Στεφανίδης Μιχαήλ Κ., *Η ορυκτολογία του Θεοφράστου ήτοι αι ορυκτολογικαί των αρχαίων γνώσεις εν συγκρίσει προς την νεωτέραν επιστήμην*, Αθήνα 1896.

Στεφανίδου Αιμιλία, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πολεοδομική και ιστορική διερεύνηση (1391-1912)*, Καβάλα 2007.

Στεφάνου Στέφανος (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου, 1909-1936*, Αθήνα 1983.

Στυλιανίδου Δέσποινα, *Η δέσποινα του Στρατονιού*, Στρατώνι 2007.

Στυλιανίδου Δέσποινα, *Τα βαπτόρια της Σκουριάς και του Έρωτα*, Θεσσαλονίκη 2010.

Σύλλογος Διπλ. Μηχανικών Μεταλλείων και Μεταλλουργών Μηχανικών, *Θεοφράστου Περί Λίθων*, (μετάφραση και επιμέλεια Νικ. Χ. Αποστολίδη), Αθήνα 1975.

Σχινάς Νικ. Θ., *Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, Αθήνα, τ. 1 και 2, 1886, τ. 3, 1887.

Σωτηριάδης Γεώργιος, Θάσος, «*Η Μελέτη*», Δεκέμβριος 1912, σελ. 578-590.

ΤΕΕ, *Η οικονομική έρευνα των μεγάλων τεχνικών ζητημάτων*, 1933.

Τζόκας Σπύρος, «Περιοδικά και κοινότητες μηχανικών στην Ελλάδα: Η περίοδος πριν την ίδρυση του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας», *Νεύσις*, τχ. 18 (2009), σελ. 49-68.

Τζόκας Σπύρος, «Τεχνικές διαμάχες το κρίσιμο καλοκαίρι του 1899: Η δημόσια εικόνα του επιστήμονα – μηχανικού», *Πρακτικά Συνεδρίου, 170 χρόνια Πολυτεχνείο. Οι μηχανικοί και η τεχνολογία στην Ελλάδα*, 4-5 Μαρτίου 2009, Αθήνα 2012: τ. Β', σελ. 169-182.

Το Έργον της Κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετίαν 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε, (εισ. – επιμ. Πετρίδη Π.), Θεσσαλονίκη 2000 (Αρχικά φέρει χ.χ. Αύγουστος 1932).

Το Υπουργείον της Εθνικής Οικονομίας. Η δράσις αυτού κατά την τριετίαν 1917-1920. Αναδημοσίευσις συνεντεύξεως του Υπουργού κ. Κ. Σπυρίδη, εν τω «Ελευθέρω Τύπω», επί του έργου της κυβερνήσεως των Φιλελευθέρων, Αθήνα 1920.

Τουρνάκης Ι., «Η σημασία του ορυκτού μας πλούτου δια την Εθνικήν Άμυναν και το οικονομικόν μέλλον της Χώρας», *Νέα Πολιτική*, έτος 2, τεύχος 2 (Φεβρ. 1938), σελ. 129-136.

Τρακοσοπούλου – Τζήμου Κορνηλία, «Η βιομηχανική κληρονομιά της Θάσου: Το διατηρητέο μεταλλευτικό συγκρότημα Speidel στα Λιμενάκια», *Θασιακά*, τ. 18 (2017), σελ. 539-567.

Τσεκουράκης Δαμιανός, «Η θέση της αρχαίας Σκαπτής Ύλης», *Μακεδονικά* 21 (1981), σελ. 76-92.

Τσελεμπί Εβλιά, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Από τη Θράκη ως την Αττική, απόδοση: Χειλαδάκης Νίκος*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 2010².

Τσιγαρίδα Μπ. – Ιγνατιάδου Δ., *Ο χρυσός των Μακεδόνων*, εκδ. ΤΑΠ, 2000.

Τσοκόπουλος Βάσιος, *Μεγάλα τεχνικά έργα στην Ελλάδα. Τέλη 19^{ου} - αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1999.

Τσοτσόρος Στάθης Ν., *Η συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939). Τ.2. Οι ανώνυμες εταιρείες*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994.

Τσούγκος Δημήτριος, *Οι οικονομικοί μας ηγέται*, Αθήνα 1932.

Φιλοπούλου – Δεσύλλα Κωνσταντίνα, *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, 1520-1566*, Αθήνα 1987.

Φουντανόπουλος Κώστας, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 2005.

Χαλκιάς Γεώργιος Δ., *Λειτουργική δομή και οργάνωση των σχολείων της Θάσου (1870-1912), ιστορική και παιδαγωγική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2015.

Χαλκιάς Γεώργιος Δ., *Η εκπαιδευτική δραστηριότητα στη Θάσο κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας, (1813-1912)*, Θεσσαλονίκη 2015.

Χαριτάκης Γ., *Η ελληνική βιομηχανία (Βιομηχανία – Μεταλλεία – Εργασία)*, Αθήνα 1927.

Χαριτάκης Θ. Π., «Αποτελέσματα της χρήσεως λιγνίτου εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης* 6/1922, σελ. 41-43.

Χαριτάκης Θ. Π., «Αποτελέσματα της χρήσεως λιγνίτου εν Ελλάδι», *Αρχιμήδης*, έτος ΚΓ' (1922), αρ. 6, σελ. 41-43.

Χαριτάκης Θ., «Η ανάπτυξις των ελληνικών λιγνιτών», *Εργα*, έτος II, τεύχος 25 (15.6.1926), σελ. 1-6.

Χαριτάκης Θεμιστοκλής, «Το μεταλλευτικόν και λιγνιτικόν ζήτημα και ο τεχνικός και βιομηχανικός εξοπλισμός της χώρας», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος Α', 15.8.1932, σελ. 822-826.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Ελλάδα: Εκβιομηχάνιση χωρίς επανάσταση», *Αρχαιολογία*, τ. 18 (1986), σελ. 54-59.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», (επ.) Χατζηιωσήφ Χ., *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β1, 2002, σελ. 9-57.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία (1830-1940)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Χατζηκυριακίδης Κυριάκος Στ., *Το Ελντοράντο της Ανατολής. Η διείσδυση των Ευρωπαϊκών Εταιρειών στα Μεταλλεία της Μικράς Ασίας (1861-1923)*, Θεσσαλονίκη 2008.

Χατζηκυριακίδης Κυριάκος, *Το μεταλλείο Ταύρου (Μπουγά Μαντέν), 1826-1924. Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών οικισμών της Μ. Ασίας*, Θεσσαλονίκη 1999.

Χατζηκυριακού Γεώργιος, *Δύο μελέται φυσιογνωστικάί της Μακεδονίας. Ι. Γεωλογική και πετρογραφική σύστασις της Μακεδονίας. Ο μεταλλευτικός αυτής πλούτος και οι γαιάνθρακες (λιγνίται) αυτής ΙΙ. Ο Δασικός πλούτος της Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1929.

Χατζηπαναγιώτη Ίλια, «Για μία τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18^{ου} αιώνα», *Περιηγητικά θέματα*, Τετράδια εργασίας, 17 (1993), σελ. 453-502.

Χατζιώτης Κώστας, *Πρόδρομος Μποδοσάκης Αθανασιάδης (1891-1979)*, Αθήνα, Ίδρυμα Μποδοσάκη 2005.

Χεκίμογλου Ε. – Γεωργιάδου – Τσιμίνο Κ., *Ιστορία της επιχειρηματικότητας της Θεσσαλονίκης*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη 2004.

Χεκίμογλου Ε. – Γεωργίου Αλ., *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430-1930*, Θεσσαλονίκη 2008.

Χεκίμογλου Ευ. Α. – Καριζώνη Αικ., «Δραστηριότητες της Τράπεζας της Ανατολής στο Μοναστήρι, στα Σκόπια και στις Σέρρες, 1905-1911», *Μακεδονικά* 29 (1993-94), σελ. 87-119.

Χεκίμογλου Ευ. – Ρούπα Ευ., *75 χρόνια ιστορίας ΔΕΘ, 1925-2000*, Θεσσαλονίκη 2000.

Χεκίμογλου Ευάγγελος – Γεωργιάδου – Τσιμίνο Κίρκη, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη, Η Οθωμανική Περίοδος*, τ. Β1, Θεσσαλονίκη 2004.

Χεκίμογλου Ευάγγελος - Ρούπα Ευφροσύνη, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη, Μεγάλες επιχειρήσεις και επιχειρηματικές οικογένειες, 1900-1940*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 2004.

Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη, Λεξικό επιχειρηματιών της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 2005.

Χιόνης Κωνσταντίνος Ι., «Τα αίτια του φόνου του Γεώργη Ψαριανού στη Θάσο (1908)», *Θασιακά*, τ. 14 (2009), σελ. 658-664.

Χιόνης Κωνσταντίνος Ι., *Ο Μακεδονικός Αγώνας στο σαντζάκι της Δράμας. Η πορεία του Μακεδονικού Αγώνα στις περιοχές Καβάλας – Δράμας και Θάσου*, εκδ. Ευράφι, Καβάλα 2015.

Χιόνης Κωνσταντίνος, «Βιογραφίες νεοτέρων ανδρών της Θάσου», *Θασιακά*, τ. 3, σελ. 111-115.

Χιούτης Κ. Θ., *Προσωπογραφία του Νεοχωρίου Χαλκιδικής, 16^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2001.

Χριστοδούλου Γεώργιος Κ., *Η Θεσσαλονίκη. Πόλις του εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1933.

«Résultats de ma première tournée dans le Nord et le centre de la Turquie d'Europe, faite, en partie, en compagnie de MM. De Montalembert et Viquesnel », *Bulletin de la Société Géologique de France*, τ. 8 (1836): σελ. 14-63.

«Résumé des observations géographiques et géologiques faites, en 1847, dans la Turquie d' Europe», par M. A. Viquesnel, *BSGF*, 2^η σειρά, τ. 10 (1852-1853).

[Wright Charles Will], *The Iron and Steel Industries of Europe*, Ουάσινγκτον 1939. Πρόκειται για έκδοση του United States Department of the Interior. Bureau of Mines.

https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc40308/m2/1/high_res_d/bomeconpaps_19_w.pdf).

Abbott G.F., *The tale of a Tour in Macedonia*, Λονδίνο 1903.

Agstner Rudolf, *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes, Band I: 1918-1938*, LIT Verlag, Βιέννη 2015.

Alcroft, Derek H. *Europe's Third World. The European Periphery in the Interwar years*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006.

Allen Robert C., *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Κάιμπριτζ 2009.

Avramea Anna, «Tracé et fonction de la Via Egnatia du IIe siècle avant J.-C. au VIe après J.-C.», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Πέθυμνο 1996, σελ. 3-7.

Beldiceanu Irène –Beldiceanu Steiner & Nicoară, «Un règlement minier du règne du Süleyman le Législateur», *Süd-Ost Forschungen*, Bd. XXI (1962), σελ. 144-167.

Beldiceanu N., «Les actes des premiers Sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris», Παρίσι – Χάγη, II, *Règlements miniers 1390-1512*, 1964.

Bernal Martin, *Black Athena the Afro-asiatic roots of Classical Civilization*, 1987.

Borgard Philippe, Brun Jean-Pierre, Picon Maurice (επιμ.), *L'alun de Méditerranée*, εκδ. του Κέντρου Jean Bérard, Νάπολη 2005.

Boué Ami, *La Turquie d'Europe*, τ. 1, Παρίσι 1840.

Boué Ami, *Sur l'établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe*, 1852.

Carter Vaughn, «The Tanzimat», *The Cambridge History of Turkey*, τ. 4. *Turkey in the Modern World*, (εκδ.), Reşat Kasaba, 2008

Casson Stanley, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Οξφόρδη 1926.

Chastagnaret Gérard, *L'Espagne, puissance minière dans l'Europe du XIXe siècle*, εκδ. Casa de Velázquez, Μαδρίτη 2000.

Chastagnaret Gérard, «La minería española del XIX: de terreno a objeto de investigación», Miguel Á. Pérez de Perceval Verde, Miguel Á. López-Morell, Alejandro Sánchez Rodríguez (εκδ.), *Minería y desarrollo económico en España*, Μαδρίτη 2006: σελ. 35-45.

Cipolla C. M., *Η οικονομική ιστορία της ανθρωπότητας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1974 (η πρωτότυπη αγγλική έκδοση του 1962).

Clarke E. D., *Travels in various Countries of Europe, Asia and Africa. Part the second. Greece, Egypt and the Holy Land. Section the third...*, τ. 8, Λονδίνο 1818⁴.

Çolak Mümtaz, Thirion-Merle Valérie, Blondé Francine και Picon Maurice, «Les régions productrices d'alun en Turquie aux époques antique, médiévale et moderne : gisements, produits et transports», Borgard Philippe, Brun Jean-Pierre, Picon Maurice (επιμ.), *L'alun de Méditerranée*, εκδ. του Κέντρου Jean Bérard, Νάπολη 2005,

σελ. 59-68.

Collas Bernard Camille, *La Turquie en 1861*, Παρίσι 1861.

Collas Bernard Camille, *La Turquie en 1864*, Παρίσι 1864.

[Conder Josiah], *The Modern Traveller. A popular description, Geographical, Historical and Topographical of the various countries of the globe. Turkey*, Λονδίνο 1827.

Cousinery Esprit-Marie, *Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, τ. I-II, Παρίσι 1831.

Dagkas Alexandros, *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord : le mouvement des ouvriers du tabac, 1918-1928*, Παρίσι 2003.

Danisman H. Günhan, *Ottoman Mining and Metal Working in the Balkans: Its impact on Fire-Arms Technology of Southeast Europe (15th-17th centuries)*, 2007.

De Laurentiis Daniela, «Il tabacco levantino del Capo di Leuca dalla sperimentazione al commercio estero: i casi delle ditte Holtmann, Allatini ed Hartog», *Ricerche Storiche*, έτος XLI, τ. 3, Σεπτ.-Δεκ. 2011: σελ. 589-620.

De Laurentiis Daniela, «Cooperazione e tabacco levantino: il consorzio agrario cooperativo del Capo di Leuca (1902-1906)», Rossella del Prete (επιμ.), *Dentro e fuori la fabbrica. Il tabacco in Italia tra memoria e prospettive*, έκδ. Franco Angeli, 2012: σελ. 263-276.

Droulia Loukia, «Les relations des voyages, source historique pour les pays du Levant (XVe aux XIXes.)», Πρακτικά συνεδρίου: *Relations et influences reciproques entre Grecs et Bulgares (XVIII aux XXe siècles)*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 181-186.

Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques. Tome II. 2e Partie. Géologie et Minéralogie par MM. Puillon de Boblaye et Théodore Virlet, Παρίσι 1833.

Farley, J. Lewis, *The Resources of Turkey with special reference to the profitable investment of capital in the Ottoman Empire*, Λονδίνο 1862 (σελ. 50-54, «Mineral Resources»).

Faroqui Suraiya, «Alum production and alum trade in the Ottoman Empire», *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, τ. 71 (1979), σελ. 153-175.

Faroqui Suraiya, *Artisans of Empire. Crafts and craftspeople under the Ottomans*, 2009.

Feinstein Charles H., Temin Peter, Toniolo Gianni, *The World Economy between the World Wars*, Oxford University Press, 2008.

Fernihough Alan – O'Rourke Kevin H., «Coal and the European Industrial Revolution», University of Oxford, *Discussion Papers in Economic and Social History*, N. 124, Ιανουάριος 2014.

Fiedler Karl Gustav, *Reise durch alle Theile des Königreichs Griechenland in Auftrag der Königl. Griechischen Regierung in den Jahren 1834 bis 1837*, Λειψία 1840.

Freese Barbara, *Coal. A human history*, 2003.

G. E., «Statistique des mines pour l'année 1323 (=14/3/1907-13/3/1908)», *Revue Commerciale du Levant – Bulletin Mensuel de la Chambre de Commerce française de Constantinople*, τχ. 284 (Νοέμβριος 1910), σελ. 675-693, τχ. 285 (Δεκέμβριος 1910), σελ. 756-763 και τχ. 286 (Ιανουάριος 1911), σελ. 125-128.

Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan. Military power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, 2005.

Galani Katerina, «The Galata Bankers and the international banking of the Greek business group in the nineteenth century», Eldem Edhem, Laiou Sophia, Kechriotis Vangelis (εκδ.), *The economic and social development of the port-cities of the Southern Black Sea Coast and Hinterland. Late 18th – beginning of the 20th century*, Κέρκυρα 2017, σελ. 45-78.

Geary Dick, *Το ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα (1848-1939)*, Θεσσαλονίκη 1988.

Georgius Agricola, *De re metallica*, Βασιλεία 1564. Geyikdağı Necla, *Foreign Investment in the Ottoman Empire. International Trade and relations 1854-1914*, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2011.

Gounaris Basil C., «Doing Business in Macedonia: Greek Problems in British Perspective (1912-1921)», *European Review of History*, 5/2 (1998), σελ. 169-180.

Gounaris Basil C., *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor*, Νέα Υόρκη 1993.

Grecian Mining & Development Co. Ltd., *Προβλήματα καυσίμων εν Ελλάδι*, χ.έ, Λονδίνο 1931.

Grunwald Kurt, *Türkenhirsch. A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Ιερουσαλήμ 1966.

Guillon Hélène, «Le Journal de Salonique (1895-1910), un journal de langue et de culture françaises dans une communauté juif orientale», *Hypothèses* 8 (2005/1), σελ. 169-177.

Guys Charles – Edouard, *Le guide de la Macédoine*, Παρίσι 1857.

Hall Murray G., *Der Paul Zsolnay Verlag. Von der Gründung bis zur Rückkehr aus dem Exil*, Max Niemeyer Verlag, Τύμπινγκεν 1994.

Hekimoglou E., *The 'Immortal Allatini'. Ancestors and relatives of Noémie Allatini-Bloch (1860-1928)*, 2012
([https://www.academia.edu/2306815/The immortal Allatini Ancestors and Relatives of Noemie Allatini-Bloch 1860-1928](https://www.academia.edu/2306815/The_immortal_Allatini_Ancestors_and_Relatives_of_Noemie_Allatini-Bloch_1860-1928))

Hertner Peter, *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the end of the 19th Century until the Outbreak of the First World War*, Ιούνιος 2006.

Heussling Xavier, *L' Empire de Turquie. Territoire, Population, Gouvernement, Finances, Industrie agricole, manufacturière et commercial. Voies de communication, Armée, culte ecc.*, Βρυξέλλες – Παρίσι, 1860.

Hobsbawm, E.J., *Η εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, εκδ. MIET, Αθήνα 1997.

Hopkins A. G., (εκδ.), *Globalization in World History*, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 2002.

Ihsanoglou Ekmeleddin, «Some remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science & Technology up to the End of the Eighteenth Century» (I) και του Ιδίου, «Modernization Efforts Technology and Industry in the Ottoman Empire (18-19th Centuries)»(X), στο Ιδίου, *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire*, Ashgate Variorum 2003.

Ilkay Sunar, «State and economy in the Ottoman Empire», Islamoğlu-Inan Huri (ed.), *The Ottoman Empire and the World – Economy*, 1987: σελ. 63-87.

Inalcık Halil – Quataert Donald (επιμ.), *Οικονομική και Κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Β', Αθήνα 2011: σελ. 387-406.

Ivanov Sergey A. –GerdLora, «An unknown post-Byzantine journey to the other world», *Byzantine and Modern Greek Studies*, τ. 39, αρ. 2 (2015), σελ. 227-248.

Jacobsohn Hanna, «The Story of a Lamb: The Jewish Community of Sidrokapsi in the late 16th and Early 17th Centuries», HassiotisI. K. (εκδ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth century to the end of World War II*, Θεσσαλονίκη 1997: σελ. 213-222.

Jacoby David, «Production et commerce de l' alun oriental en Méditerranée, XIe-XVe siècles», Borgard Philippe, Brun Jean-Pierre, Picon Maurice (επιμ.), *L'alun de Méditerranée*, εκδ. του Κέντρου Jean Bérard, Νάπολη 2005, σελ. 219-267.

Jacolin Henry, «L' établissement de la première voie ferrée entre l' Europe et la Turquie. Chemins de fer et diplomatie dans les Balkans», *Revue d' histoire des chemins de fer*, 35 (Φθινόπωρο 2006), σελ. 5-24.

Jestin Mathieu, «De Cousinéry à Cousinéry, Histoire du consulat français de Salonique de 1784 à 1817», *IRICE/Bulletin de l' Institut Pierre Renouvin*, 2011/1, αρ. 33: σελ. 87-102 (<http://www.cairn.info/revue-bulletin-de-l-institut-pierre-renouvin-2011-1-page-87.htm>)

Jestin Mathieu, «Les identités consulaires dans la Salonique ottoman, 1781-1912», *Monde(s)* 2013/2 (No 4), σελ. 189-209 (<http://www.cairn.info/revue-bulletin-de-l-institut-pierre-renouvin-2011-1-page-87.htm>).

Kahveci Erol, «The Condition of the Ottoman Mine Labour and its Impact on the Republican Period», *Middle Eastern Studies*, τ. 51, αρ. 5 (2015), σελ. 711-726.

Karadima-Matsa Chrysa, Blondé Francine και Picon Maurice, «L' alun de Macédoine», Borgard Philippe, Brun Jean-Pierre, Picon Maurice (επιμ.), *L'alun de Méditerranée*, εκδ. του Κέντρου Jean Bérard, Νάπολη 2005, σελ. 69-75.

Kasaba Reşat, «Treaties and Friendships: British Imperialism, the Ottoman Empire and China in the nineteenth Century», *Journal of World History*, τ. 4, αρ. 2 (1993), σελ. 215-241.

Kolovos Elias, «Mines and the Environment in Halkidiki: A Story from the Ottoman Past», *Balkan Studies*, Θεσσαλονίκη, 50 (2015), σελ. 71-94.

Kolovos Elias – Kotzageorgis Phokion, «Halkidiki in the Early Modern Period: Towards an Environmental History», Basil C. Gounaris (εκδ.), *Mines, Olives and Monasteries. Aspects of Halkidiki's Environmental History*, Θεσσαλονίκη 2015: σελ. 123-166.

Kolovos Elias – Kotzageorgis Phokion, Searching for the 'Little Ice Age' effects in the Ottoman Greek Lands: the cases of Salonica and Crete, Onur Inal – Yavuz Köse (επιμ.), *Seeds of power: Explorations in Ottoman Environmental History*, Cambridgeshire (The White Horse Press), 2019: σελ. 17-34.

Kott Sandrine, «Constructing a European Social Model: The Fight for Social Insurance in the Interwar Period», Van Daele J., Rodriguez-Garcia M., van Goethem Geert, Van der Linden M., (επιμ.), *ILO Histories. Essays on the International Labour*

Organization and its impact on the world during the twentieth Century, Βέρονη 2010, σελ. 173-195.

Koumandaraki Anna, «The Greek trade union movement in controversy : against a state-centred approach to labour movement theory», *Workers of the world. International Journal of Strikes and Social Conflicts*, τ.1/1, 2012: σελ. 117-132.

Laudan Rachel, «The History of Geology, 1780-1840», R. C. Olby, G. N. Cantor, J. R.R. Christie and M.S. Hodge (εκδ.), *Companion to the History of Modern Science*, εκδ. Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1990: σελ. 314-325.

Launay Louis de, «Etudes géologiques sur le Mer Egée. La géologie des îles de Mételin (Lesbos), Lemnos et Thasos», *Annales de Mines*, 9e série, t. XIII (1898), σελ. 157-292.

Leake William Martin, *Travels in Northern Greece*, τ. III, 1835.

Les anciens Minéralogistes du Royaume de France, avec des notes par M. Gobet, Παρίσι 1779.

Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables, troves en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres pays estranges, redigées en trois livres par Pierre Belon du Mans, Παρίσι 1553.

Malanima Paolo, «Energy in History», *The Basic Environmental History*, (εκδ.) Agnoletti M. – Neri Simoni S., Springer International Publishing, 2014: σελ. 1-29.

Malanima Paolo, «The Path Towards the Modern Economy. The Role of Energy», *Rivista di Politica Economica*, Απρίλιος 2010 – Ιούνιος 2011: σελ. 1-29.

Manz Stefan, *America in Global Context: German Entrepreneurs around the World (1871-1918)* (2017), εις *Immigrant Entrepreneurship*: <http://immigrantentrepreneurship.org/entry.php?rec=187>

Martykánová Darina & Meltem Kocaman, «A Land of Opportunities: Foreign Engineers in the Ottoman Empire», Rohbeck Johannes, Brauer Daniel & Roldan Concha (εκδ.), *Philosophy of Globalization*, De Gruyter, 2018, σελ. 237-251.

Martykánová Darina, «A Gateway to the World: Jewish and Armenian Engineers of Ottoman Background at the École Centrale des arts et manufactures (1853-1923)», *Diasporas*, 29 (2017), σελ. 33-51.

Martykánová Darina, «Les ingénieurs entre la France et l' Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles): Un regard mosaïque pour une histoire croisée», *Quaderns d' Història de l' Enginyeria*, τ. XV (2016-2017), σελ. 159-182.

Martykánová Darina, «Ottoman Engineers: the redefinition of expert identities during the reign of Abdülhamid II and the early years of the second Constitutional period», *Turcica*, 45, 2014, σελ. 125-156.

Meron Orly C., *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940. An Ethnic Economy in transition*, 2011.

Murphey Rhoads, «Silver production in Rumelia according to an official Ottoman report circa 1600», *Südost Forschungen*, τ. 39 (1980), σελ. 75-104.

Murphey Rhoads, 3. Mineral exploitation in the Ottoman Empire, στο λήμμα «Ma'din», *Encyclopaedia of Islam*, V, (νέα έκδοση), Λέιντεν 1986: σελ. 973-986.

Murphey Rhoads, «Patterns of trade along the Via Egnatia in the 17th century», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996, σελ. 171-191.

Musson, A.E., *Joseph Crosfield & Sons Limited, 1815-1965. Enterprise in Soap and Chemicals*, Μάντσεστερ 1965.

Nerantzis Nerantzis, «Pillars of power: Silver and steel of the Ottoman Empire», *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, τ. 9, αρ. 2 (2009), σ. 71-85.

Nerantzis Nerantzis, «Using mills to Refine Metals: Iron Smelting Technology of the Transitional Byzantine to Ottoman Period in Macedonia, Greece», Kienlin Tobias L. – Roberts Ben W. (εκδ.), *Metals and Societies. Studies in honour of Barbara S. Ottaway*, Βόννη 2009: σελ. 443-451.

Oikonomides Nicolas, «The Medieval Egnatia», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996: σελ. 9-16.

Pamuk Şevket, «The Ottoman Economy in World War I», (εκδ.) Broadberry Stephen & Harrison Mark, *The Economics of World War I*, CUP, 2005.

Pamuk Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, CUP 2000.

Pamuk Şevket, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, 1987.

Papastefanaki Leda, «Mining Engineers, Industrial Modernisation and Politics in Greece, 1870-1940», *The Historical Review / La Revue Historique*, τ. XIII (2016), σελ. 71-115.

Papastefanaki, «Family, Gender and Labour in the Greek mines, 1860-1940», *International Review of Social History* (2019), σελ. 1-22.

Pech E., *Manuel des sociétés anonymes fonctionnant en Turquie*, Παρίσι 1906³.

Pelt Mogens, *Tobacco, Arms & Politics*, Κοπεγχάγη 1998.

Pénicaut Emmanuel, «Les rails de la discord. Politique française et rivalités internationales sur les chemins de fer de l' Armée d' Orient (1915-1933)», *Revue d' histoire des chemins de fer*, 40/2009, σελ. : 183-203.

Pérez de Perceval Verde Miguel Á., López-Morell Miguel Á., Sánchez Rodríguez Alejandro (εκδ.), *Minería y desarrollo económico en España*, 2006.

Perrot G., *Mémoires sur l'île de Thasos*, Παρίσι 1856.

Pococke Richard, *A description of the East, and Some other Countries. Observations on Palaestine or the Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus, and Candia*, τ. 2/1, Λονδίνο 1745.

Pomeranz Kenneth, *The Great Divergence. China, Europe, and the Making of the World Economy*, Princeton University Press 2000.

Quataert Donald, «The Cultivator-Miners of Zonguldak and the Ereğli Coal Company», τουΙδίου, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration*, 1983: σελ. 41-69.

Quataert Donald, *Miners and the State in the Ottoman Empire. The Zonguldak Coalfield 1822-1930*, 2006.

Rodríguez Javier Silvestre, «Los determinantes de la protesta obrera en España, 1905-1935: ciclo económico, marco político y organización sindical», *Revista de Historia Industrial*, αρ. 24, 2003: σελ. 173-195.

Rozen Minna, «The Corvée to operate the Mines in Siderokapısı and its effects on the Jewish Community of Thessaloniki in the 16th century», I. K. Hassiotis (εκδ.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth Century to the end of World War II*, Θεσσαλονίκη 1997: σελ. 453-471.

Shaw Stanford J. – Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, CUP, 1977.

Sinarellis Maroula, «La géologie et l' image de la Méditerranée», Bourguet Marie-Noëlle, Nordman Daniel, Panayotopoulos Vassilis, Sinarellis Maroula (επιμ.), *Enquêtes en Méditerranée. Les expéditions françaises d' Égypte, de Morée et d' Algérie*, Αθήνα 1999, σελ. 131-139.

Smil Vaclav, «Science, Energy, Ethics, and Civilization», *Visions of Discovery: New Light on Physics, Cosmology and Consciousness*, (εκδ.) Chiao R.Y., Cohen M.L., Leggett A.J., Philips W.D., Harper, Jr. C.L., CUP 2010: σελ. 709-729.

Smil Vaclav, «World History and Energy», *Encyclopedia of Energy* 6 (2004): σελ. 541-561.

Speranza, Clarice Gontarski, «Gênero e classe numa comunidade de mineração de carvão do Brasil em meados do século XX», *Revista Latinoamericana de Trabajo y Trabajadores*, 1 (Νοέμ. 2020 – Απρ. 2021), σελ. 113-136.

Stassinopoulos S., «Le bassin houiller d' Héraclée», *Revue Technique d' Orient*, 15.5.1911: σελ. 13-15.

Stassinopoulos S., «Le commerce minier en Turquie», *Revue Commercial du Levant*, Μάρτιος 1912: σελ. 547-553 (Τεύχος με θέμα το εμπόριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία).

Stoianovich Traian, «A Route type: The Via Egnatia under Ottoman Rule», Elizabeth Zachariadou (επιμ.), *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II : Πρακτικά Συμποσίου, 9-11 Ιανουαρίου 1994, Ρέθυμνο 1996, σελ. 203-216.

Tekeli İlhan – İkin Selim, «The Public Works Program and the development of Technology in the Ottoman Empire in the second half of the nineteenth Century», *Turcica*, 28, 1996, σελ. 195-234.

Teyssaire Jean, «Les concessions et le Traité de Lausanne», *Revue générale de droit international public*, Παρίσι, τ. 35 (1928) : σελ. 447-465.

The selected letters of Nikos Kazantzakis, εκδ. και μτφ. Peter Bien, Princeton University Press 2012.

Theodorou Vassiliki and Karakatsani Despina, «Health policy in Interwar Greece: the intervention by the League of Nations Health Organization», *Dynamis* 2008, 28: σελ. 53-75.

Tschihatcheff Pierre de, *L'Asie Mineure...*, 1852-1868.

Tsouderos E. – J., *Le relèvement économique de la Grèce*, Παρίσι – Νανσύ 1920.

Ubicini A., *Lettres sur la Turquie ou Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial etc., de l'empire ottoman, depuis le Khati-Cherif de Gulkhanè* (1839), Παρίσι 1853².

Urquhart David, *Turkey and its Resources: its municipal organization and free trade; The state and prospects of English Commerce in the East, the new administration of Greece, its revenue and national possessions*, Λονδίνο 1833.

Vingopoulou Ioli, *Le monde grec vu par les voyageurs du XIVe siècle*, Αθήνα 2004.

Viquesnel Auguste, «Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe», *Mémoires de la Société Géologique de France*, 1^η σειρά, τ. 5 (1842): σελ. 35-127 και συνέχεια σε 2^η σειρά, τ. 1 (1844): σελ. 207 κεξ.

Voyage dans la Turquie de l'Europe. Description physique et géologique de la Thrace par A. Viquesnel, 1868.

Yilmazçelik Ibrahim – Erdem Sevim, «Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Selanik-Mitrovice-Zibefçe Demiryolu hattı boyunca işletilen Madenler/Quarries Operated in Late Period of Ottoman Empire Along with Thessalonika-Mitrovice-Zibefçe Railway Line», *Osmanlı Dönemi Balkan Economisi/The Economy of the Balkans in the Ottoman Empire Era*, Zafer Gölen-Birol Çetin-Abidin Temizer (εκδ.), Αγκυρα 2018: σελ. 355-433.

Yilmazçelik Ibrahim – Erdem Sevim, «Sultan II. Abdülhamid döneminde Selanik-Manastır, Selanik-Istanbul Demiryolları güzergâhlarında işletilen Madenler» (= Τα εκμεταλλεύσιμα μεταλλεία κατά τη διαδρομή των σιδηροδρομικών γραμμών Θεσσαλονίκης – Μοναστηρίου, Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης την εποχή του σουλτάνου Αβδούλ-Χαμίτ Β'), *Turkish Studies*, τ. 9/1 (Χειμώνας 2014), σελ. 157-184.

SUMMARY

The aim of this thesis is to shed light on the situation of the mines in Northern Greece during the period 1912-1940. I am referring to the part of Macedonia and Thrace which belong today to the Greek state. The area had been previously part of the Ottoman Empire. So it goes without saying that I begin my dissertation by examining the mines during the imperial period. I largely use the travellers' or scientists' travel notes, the late Ottoman censuses and francophone press. The Empire's economic status largely changes after the Balta Limani treaty (1838) when the Empire gets involved in the World economy and the mines constitute a sector of major importance for the European investors. The Greek state which gained a part of the zone after the Balkan wars and another part 10 years later had to take a certain number of legislative measures in order to accommodate the situation taking under consideration even the rights emanating from the previous situation. In this kind of perspective during the IWW the Ministry of National Economy published a list of the rightful mines' owners in Macedonia. Through the documentation gathered for this thesis one more time is evident the place that political power had in business whether it regards the mines of Thassos that were given in concession after the intercession of the German minister to the sultan or the concessions of the Greek state in Thrace to the Austrian Consul Adolphe Wix or to the former British PM, Arthur Crosfield. Till IWW much more mines are exploited but the situation remains far from being satisfactory. Small mines, lack of specialized miners, lack of capital, transportation problems. Exceptions to this rule constitute the iron-pyrite and magnesite mines in Halkidiki and the zinc mines in Thassos island. These 3 mineral zones in the Late Ottoman period were under the control of foreign joint-stock companies. There was a 4th company, whose aim was the exploitation of a lignite mine in the area of Serres. Since the 20th century beginning lignite was the subject of some ardent debates among Greek engineers. It was during the war period that lignite was used the most in order to cope with the lack of imported coal. I dedicate a whole chapter in the lignite case although the golden era for the lignite arrives long after the IWW under a different political and economic situation. It seems that the first serious attempt at least to get to know the available deposits was in 1938 when a German University professor arrived in Greece in order to assess the problem. He held strongly on the opinion that the richest zone in lignite in Greece was Western Macedonia. Gold mines on the other hand in these ancient lands have been a favourite subject and I dedicate also a chapter on them. But another mineral was of an unexpected "luck" for Greece. Magnesite, which was as well much favoured by the IWW. Last but not least I am dealing with the work in mines: The miners' conditions of life, their whereabouts, their organizations, their struggle for

rights, the strikes. I conclude hoping that this thesis is going to be one of many on the particular field of Greece's mineral history.